

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՆԴՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
Պրոֆ. դր. Ռ. Հովհաննիսյան (Լոս Անջելես), պրոֆ. դր. Ա. Սուբաթյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Յ. Հովհաննիսյան (Քայզերսլաութերն), պրոֆ. դր. Ժ.
Փիփլըր (Աախեն), պրոֆ. դր. Յ. Սուրուբյան (Կահիրե), պրոֆ. դր. Լ. Ջեքիյան (Վենետիկ), պրոֆ. դր. Ս. Հասրաթյան (Երևան)

Աշխատությունը հրատարակվում է ՀԾՈՒՀԿ (RAA) գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

RAA ԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԴՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք Թ

ՋԱՎԱԽՔ

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Վրացերեն վիճաբերի և գիտական գրականության քննությունը՝
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՔԱՆԱՆՅԱՆԻ

JAVAKHK

SAMVEL KARAPETYAN

Critical study of the Georgian-language lapidary inscriptions and scientific literature by
ALEXANDRE KANANYAN

ДЖАВАХК

САМВЕЛ КАРАПЕТЯН

Критическое исследование грузиноязычных лапидарных надписей
и научной литературы
АЛЕКСАНДРА КАНАНЯНА

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 725. 945:941(479.25)
ԳՄԴ 85.113 (23)+63.3.(23)
Կ - 294

Գիտական խմբագիր՝ **Պավել Չոբանյան**
պատմ. գիտ. քեկնածու

Կ - 294 Կարապետյան Ս.
Ջավախք
Գիրք Թ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատ., 2006
Գիրք Թ, 2006, էջ 624 (32 էջ գունավոր ներդիր)

Փաստական նյութի համալիր ուսումնասիրության հիման վրա ներկայացված է պատմական Հայաստանի Գուգարք նահանգի Ջավախք գավառի բնակավայրերի և պատմական հուշարձանների պատմությունը: Առանձնահատուկ տեղ է հատկացված երկրամասում պահպանված վիճազերի վերծանություններին:

Հասցեագրվում է հայ և վրաց ժողովուրդների պատմությանը և մշակույթով հետաքրքրվողներին և ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

The present work treats the history of the settlements and cultural monuments of Javakhk District of Gugark Province of Historical Armenia on the basis of archive and field material. A special emphasis is laid on the lapidary inscriptions of the district.

Intended for the general reader and those interested in the history and culture of the Armenian and Georgian nations.

На основании архивных материалов и полевых исследований представлена история населенных пунктов и памятников материальной культуры области Джавахк провинции Гугарк исторической Армении. Особое внимание уделено эпиграфике края.

Книга предназначена для специалистов, изучающих историю и культуру армянского и грузинского народов, и широкого круга читателей.

Կ $\frac{44030000}{703(02)2006}$ 2006թ.

ԳՄԴ 85.113 (23)+63.3(23)

ISBN 5-8080-0651-1

© Սամվել Կարապետյան 2006

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA)

Նվիրվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (Արցախ) անկախության հռչակման 15-ամյակին
(1991-2006)

*Dedicated to the 15th anniversary (1991 to 2006) of the declaration of independence of the Republic of
Highland Karabakh (Artsakh)*

*Посвящается пятидесятилетию (1991-2006) независимости Нагорно-Карабахской Республики
(Арцах)*

Աշխատությունը հրատարակվում է
Անուշ Ջաքարյանի
Լիլա Սերեդյանի
Արթուր Սերեդյանի
Ջանեթ Ջաքարիի
Իրմա և Մայքլ Մակարների
Օդրի և Վահան Գրեգորների
Արաքս և Գևորգ Ոսկանյանների
Ֆրիդա և Իսահակ Վարդանյանների
Մարգրետ և Արմեն Հախնազարյանների
հովանավորությամբ

Contributors of the publication:

Anoush Zakarian

Lila Seredian

Arthur Seredian

Janette Zakari

Irma and Michael Macar

Audrey and Vahan Gregor

Arax and Gevork Voskanian

Frieda and Isaac Vartanian

Margrit and Armen Haghazarian

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ.....	7	Եկեղեցիներ, վանքեր, մատուռներ	23
ՆԱԽԱԲԱՆ	8	Խաչքարեր	26
Աշխարհագրական միջավայր.....	8	Գերեզմանոցներ	27
Գետեր.....	8	Տապանաքարեր.....	25
Լճեր.....	8	Կամուրջներ	27
Լեռներ.....	9	Ժողովրդական և արտադրական կառույցներ.....	27
Անտառներ.....	9	Վիմագրեր.....	27
Գյուղատնտեսություն.....	10	Հայերեն վիմագրեր.....	26
Երկրաշարժ	11	Վրացերեն վիմագրեր	24
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ.....	12	Թուրքերեն արաբատառ վիմագրեր.....	25
Ջավախք տեղանվան ծագումն ու ստուգաբանությունը.....	12	Աբուլ	30
Ջավախքը նախաքրիստոնեական շրջանում	12	Ագավրեք	37
Ջավախքը Դ-Թ դարերում	12	Ալաբուժան	43
Ջավախքը Թ-ԺԴ դարերում.....	12	Ալաստան	46
Ջավախքը ԺԴ-ԺԸ դարերում	13	Ախալքալաք	53
Ջավախքը ԺԹ-Ի դարերում	13	Ականա (Ակն, Ագանա)	78
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ	15	Ասփարա	82
Հայեր.....	15	Արակովա	84
Հայ բոշաներ.....	16	Ափնիա	89
Վրացիներ.....	16	Բալանթար	91
Ռուսներ.....	18	Բալխո	92
Թուրքեր	18	Բավրա	95
Քրդեր	18	Բարալեք	101
Բնակչության տեղաշարժեր	19	Բեժանո (Ճանճղա).....	111
ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ	20	Բզավեք	116
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐ	22	Բնելա	122
Հնագիտական	22	Բոգալի	123
Կիլիկյան բերդեր	22	Բուղաշեն	124
Վիշապաքարեր.....	23	Բուռնաշեք (Բուռնաշեն).....	127
Սիջնադարյան բերդեր,.....	23	Գանձա.....	135
Դիտակետ-աշտարակներ.....	23	Գոգաշեն	144
Քառակող կոթողներ	23	Գոմ	145
		Գորելովկա.....	150
		Դադեշ	151
		Դավնիա.....	155
		Դիլիսկա.....	157
		Դիլիվ (Դիլիվեկ).....	166
		Ջակ	170
		Ջրեսկ	175
		Էխթիլա	178
		Էրինջա.....	188
		Թախչա	189

Թմոք (Թմկաբերդ).....	192	Սուրբա 457
Թոթխամ 205		Վահանավանք 464
Թորիա 206		Վաչիան 471
Թոք 209		Վարգավ 476
Ժդանովկա 211		Վարևան 479
Լոմատուրցխ 212		Վարձունիք 484
Խանդո 215		Վլադիկիրովկա 487
Խավեթ 224		Տաբաթդուր 489
Խերթվիս 230		Տամալա 493
Խզաբավրա 234		Տամբովկա 498
Խոջաբեկ 246		Տրկնա 499
Խոսպիա (Մեծ, Ներքին) 248		Տուրցխ 502
Խորենիա 251		Ուջմանա 508
Խուլզումո 265		Փարվանա 510
Ծունդա (Նաքալաբե, Քաջատուն) 269		Փոկա 514
Կաթնատու 275		Փոքր Արագյալ 523
Կանո 276		Փոքր Գյունդուրա 527
Կարծախ 282		Փոքր Խանչալի 530
Կարտիկամ 291		Փոքր Սամսար 533
Կոթելիա 295		Քարցեթ 537
Կոկիա 288		Օթա 541
Կորիս 304		Օլավեր 547
Կուլիկամ 309		Օրոջալար (Օրաջալար)..... 548
Կումուրդո (Գյումբուրդա)..... 313		Օրջա 552
Հեշտիա 338		Ֆիլիպովկա 561
Հոկամ 341		Ջավախքի վիմագրերի ցուցակ 562
Ղադո (Ղադուլար)..... 344		Օգտագործված գրականության ցանկ 566
Ղատումա (Ղատումեթ) 347		Գունավոր լուսանկարների ցանք 575
Ղուլալիս 352		Տեղանունների ցանկ 577
Մաջադիա 361		Անձնանունների ցանկ 582
Մարտունի (Փոքր Խոսպիա)..... 366		Վրացերեն տեղանունների ցանկ 588
Մեծ Արագյալ 369		
Մեծ Գյունդուրա 372		
Մեծ Խանչալի 373		
Մեծ Սամսար (Թոք Սամսար) 389		
Մերենիա 391		
Մյասնիկյան 397		
Մոդեգամ 399		
Մոլիթ 401		
Մուրճախեթ 404		
Նամզարա 410		
Նինոծմինդա (Բոզդանովկա) 413		
Չամդուրա 412		
Չիֆլիկ (Չիֆթլիկ) 418		
Չխարոլա 420		
Չունչիս 422		
Պրտենա 424		
Ջգրաշեն 465		
Սաթխա 430		
Սաղամո 443		
Սիբկ (Փոքր Կանո) 451		
Սպասովկա 455		

Հեղինակը հայտնում է իր երախտագիտությունը ջավախարնակ մեր բոլոր հայրենակիցներին, ովքեր մշտապես և մեծագույն նվիրումով աջակից են եղել գրեթե երկու տասնամյակների ընթացքում իրակամացված դաշտային ուսումնասիրություններին:

Ի մասնավորի շնորհապարտ են թանկագին ընկերոջս՝ Հակոբ Ավետիսյանին, որի անսպառ և վարակիչ ոգևորությունն ու բազմաբնույթ աջակցությունը խթանել են սույն աշխատության ստեղծմանը:

Մեր խորին երախտագիտությունն ենք ուղղում նաև գրքի հրատարակության հովանավորներին և «Զավեն և որդիք» հրատարակչատանը:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ջավախքի պատմության և նյութական մշակույթի հուշարձանները, ի դեմս Մ. Բրոսսեի, մասնագիտորեն սկսել են ուսումնասիրվել դեռևս ԺԹ դարի կեսերից: Բնագավառն իրենց հետազոտություններով նկատելիորեն հարստացրել են վրացագրի հեղինակներ Ի. Ռոստոմաշվիլին, Է. Թաղաշվիլին, Ի. Ջավախիշվիլին, Ն. Բերձենիշվիլին, Շ. Լոմսաձեն, Գ. Բերձենիշվիլին, Վ. Սիլոգավան և ուրիշներ: Նախախորհրդային տարիներին բնագավառին հետամուտ են եղել նաև հայագրի գիտնականներ Կարապետ Տ. Սարգսյան Մարգարյանցը, Հ. Սուքիաս Էփրիկյանը, Ե. Լալայանը և այլք: Ջավախքի՝ Խորհրդային Վրաստանի կազմում ընդգրկվելուց հետո հայ հետազոտողները քաղաքական հանգամանքների բերումով զրկված էին երկրամասում համապատասխան գիտահետազոտական գործունեություն ծավալելու և նյութին առնչվող գրականություն հրատարակելու հնարավորությունից: Մինչդեռ վրացական կողմը, առաջնորդվելով քաղաքական նկատառումներով և առավելագույնս օգտվելով տարածքում ազատորեն գործելու մենաշնորհից, շուրջ յոթ տասնամյակների ընթացքում իրար հաջորդած բազմաթիվ գիտարշավների (այդ թվում՝ հնագիտական պեղումների) շնորհիվ շրջանառության մեջ է մտցրել երկրամասի պատմությանն ու նյութական մշակույթին վերաբերող սովորածավալ գրականություն: Վերջինս աչքի է ընկնում երկրամասի պատմական անցյալի միակողմանի և խտրական լուսաբանմամբ, որոշ դեպքերում պարունակում է ակնհայտ հակագիտական կեղծիքներ: Ուսումնասիրությունների շրջանակից դուրս թողնելով այն ամենը, ինչ հայկական է, վրաց հետազոտողները հեղինակել են Ջավախքի պատմության միակողմանի և ըստ այդմ՝ թերաբժեք ու միտումնավոր պատկեր:

Խորհրդային կարգերի փլուզումից հետո Ջավախքի պատմության հանդեպ հետաքրքրություն դրսևորելու հնարավորություն է ընձեռվել նաև հայ պատմաբաններին, որոնք մինչ օրս հրատարակել են սուսկ առանձին աշխատություններ¹: Ջուգահեռաբար ջավախաբնակ հայերի շրջանում երևան է եկել ողջունելի մի շարժում, երբ առանձին հեղինակներ ստեղծում են հարազատ բնակավայրի պատմությանը նվիրված աշխատություններ: Այդ ձեռնարկները, բազմաթիվ ուշագրավ նյութեր պարունակելով հանդերձ, հիմնականում չեն հավակնում և չեն կարող դասվել գիտական աշխատությունների շարքը²: Նորատիպ հրատարակությունների շարքում զգալի թիվ են կազմում նաև իրապատում գեղարվեստական ստեղծագործությունները³:

Սկսած 1988 թ-ից՝ «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող» հասարակական կազմակերպությունը մի շարք գիտարշավների շնորհիվ իրականացրել է Ջավախքի պատմական հուշարձանների ուսումնասիրությունները, որոնք, լրացվելով դիվանական և գրադարանային տևական աշխատանքի շնորհիվ հավաքված անհրաժեշտ տվյալներով, հնարավորություն ընձեռեցին ձեռնամուխ լինել ներկայացվող աշխատության ստեղծման գործին: Մենք այսու նպատակադրվել ենք ներկայացնել երկրամասի պատմությունն ու մշակութային արժեքները լուսաբանող առավել ամբողջական և համապարփակ ուսումնասիրություն:

¹ **Մանույան Ա.**, Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, 1992: **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, Երևան, 1994: **Կիրակոսյան Ն.**, Դունկիանոս երգիչ Կարնեցի. Դունկիանոսի ընձան, Երևան, 1995: **Արոյան Ս.**, Բեկորներ Մշո ջոջ քարի, Երևան, 1997: **Կիրակոսյան Ն.**, Դունկիանոս երգիչ Կարնեցի. Վարք Դունկիանոսի, Երևան, 1997: **Մեղրոյան Ա.**, Ջավախք. պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1999: **Մարգարյան Վ.**, Ջավախք տեղանվան ծագումը, Երևան, 1999: **Մանույան Ա.**, ...նաև Սպիտակ եղեռն, Երևան, 2001: **Ջոռնաջյան Ս.**, Ջավախք. ժամանակագրություն, Երևան, 2002: **Մեղրոյան Ա.**, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003:

² **Իսոյան Ա.**, Սաթխա, Երևան, 1995: **Մկիկյան Ա.**, Արագվա, Երևան, 1997: **Դավթյան Ա.**, Ամմախոյան հուշարձան, Երևան, 1998: **Մնոյան Գ.**, Ջավախք. ովքեր ենք մենք, առաջին պրակ, Երևան, 1998: **Մուրադյան Ռ.**, **Վանատուր Վ.**, Կորխ. օրերն այստեղ չեն ծերանում, Երևան, 2003 և այլն:

³ **Կիրակոսյան Ն.**, Ջավախքի ժպիտներ, Երևան, 1994: **Դավթյան Ա.**, Գաղթի ճամփաներ, Երևան, 1997: **Դավթյան Ա.**, Ո՞ր են տանում ճամփաները, Երևան, 1998: **Գրիգորյան Հ.**, Հուլիսի ակոսներ, 1999: **Ջատիկյան Հ.**, Երգիծական Ջավախք, Երևան, 2004 և այլն:

Փարվանա գետի ձորակը Ախալքալաքի մոտ (նկ. ԺԹ դարի վերջ)

խորությունը՝ 3,3 մ: Ըստ ծովի մակերևույթից ունեցած բարձրության՝ Ջավախքի լճերը դասվում են հետևյալ կերպ. Մաղաթափա (2108 մ), Փարվանա (2076 մ), Տաբաթուր (1990 մ), Սաղամո (1986 մ), Խանչալի (1928 մ) և Խոզապին (1798 մ): Գոյություն ունեն նաև անհամեմատ ավելի փոքր մի քանի լճեր, որոնցից հիշատակելի են Լևալգյոլը (2560 մ), Թարանգյոլը (2079 մ), Բուղղաշենը (2040 մ) և Ջատկի (Ջրեսկ) լիճը (1720 մ): Խոշոր լճերից միայն Տաբաթուրն ու Խոզապինն ունեն ջրհավաք փակ ավազան, իսկ մյուսներից սկիզբ են առնում լեռնաշխարհի մեծ ու փոքր գետերը: Բացառությամբ Խոզապին լճի, որի ջուրն աղի է («Ջուրը դառն-աղային համ ունի և պարունակում է կիր, նատրիում, մագնեզիա, քլոր, ածխաթթու և ծծմբախառն թթվատ. 1000 խոր. սմ ջրի մեջ պարունակվում է 0,8804 գրամ պինդ նյութ: Ոչ մի ձուկ չկա ջրում և չի էլ կարող ապրել»)՝, մյուսները ձկնառատ են և ունեն քաղցրահամ ջուր:

Լեռներ. Ջավախքի բարձրավանդակը հյուսիսից, արևելքից և հարավից սահմանազատված է ջրբաժան լեռնաշղթաներով: Առավել բարձր գագաթներ ունեն Աբուլը (3301 մ), Սամսարը (3284 մ), Փոքր Աբուլը (2799 մ), Մաղաթափան (2714 մ), Սբ. Հովհաննեսը (2375 մ), Տաշվանկան (1883 մ) և այլն:

6 **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1983, էջ 49: Տե՛ս նաև սույն աշխ., էջ 282, ծանոթ. № 1: Ի դեպ, վերջին տարիներին լճում հայտնվել է պնդաճակատի նմանողությամբ բավականին խոշոր ձկնատեսակ, որը, դատելով նաև որսի քանակից, արդեն հասցրել է լավագույնս հարմարվել և արագորեն բազմանալ:

Անտառներ. Ջավախքի բարձրավանդակում անտառների երբեմնի գոյության առաջին վկայությունը մեզ է հասել Սամսար ժայռափոր հուշարձանախումբում պահպանված Ժ-ԺԲ դարերին վերագրվող վրաց մեսրոպատառ մի արձանագրության մեջ⁷:

1595 թ. կազմված «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ում հիշվող, Անտառային Ջավախք անունը կրող գավառակի (Ախալցխայի փաշայության Խերթվիսի լիվայում) գոյությունն ինքնին վկայում է Ջավախքի արևմտյան և հյուսիսարևմտյան մասի անտառներով որոշակիորոն հարուստ լինելը:

1745 թ. Վախուշտի Բագրատիոնի հեղինակած «Վրաստանի աշխարհագրության» մեջ Ջավախքը բնութագրված է որպես անտառազուրկ երկրամաս. «...միշտ ձյունով է ծածկված, անտառից զուրկ, լանջերը խոտավետ ու ծաղկավետ, աղբյուրները բազմաթիվ և համեղ: Տաբաթվում է հարավից դեպի հյուսիս...»⁸: Ի դեպ, բնակլիմայական նույնպիսի պայմաններ ունեցող հարևան Աշոցքի վերաբերյալ Վախուշտին նշել է. «...ամբողջապես լեռներով է պատած. իսկ մեջտեղը հարթ է և լեռնակողմը բլրա-

7 Տե՛ս սույն աշխ., էջ 390, արձ. № 2: Բնական այնպիսի միջավայրում, որտեղ գտնվում է Սամսար վիճակոր հուշարձանախումբը, քիչ հավանական է հոծ անտառային զանգվածի երբեմնի գոյությունը: Ուստի հիշյալ արձանագրությունն անզամ մեծ ցանկության դեպքում չի կարող համարվել հավաստի:

8 **Զանոշճի Զագրաճիօնո**, სავარგველოს გეოგრაფიის, თბილისი, 1997, էջ 133: Տե՛ս նաև **Մելիքսեթ-Բեկ Լ. Մ.**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 81:

նաև հեռավոր և մոտակա գավառների այլազգի բնակիչներին:

Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր տարի ամառային արոտավայրերի որոնման նպատակով Ջավախք ժամանող վրաց անասնապահների անհամար հոտերը մեծ վնաս էին հասցնում երկրամասի երկրագործությանը. «Գաւառի գիւղատնտեսութեանը վնասում են նաև հովութեամբ պարապող թուշերը, որոնք Թիօնէթի գաւառից իրանց ահագին հօտերով գալիս են, մեր գաւառով անցնում դէպի Գեօզ-Դաղի և Արդահանի շրջանի արօտները: Գնալու ժամանակ և վերադարձին նրանց հօտերը վնասում են մեր գիւղացու արտերը, որի շնորհիւ յաճախ ընդհարումներ են լինում»¹⁵:

1899 և 1900 թթ. երկրամասի գյուղատնտեսությանը նկատելի վնաս էին հասցրել հացի բզեզն ու հոտենտոտյան մլուկը: Տուժած գյուղերին օգնություն ցույց տալու նպատակով 1900 թ. ստեղծվել էր կոմիտե՝ Թիֆլիսի նահանգապետի նախագահությամբ և «Մշակ»-ի խմբագիր Ալ. Քալանթարի ու հայտնի կովկասագետ Ե. Վեյդենբաումի մասնակցությամբ¹⁶: Տեղում կատարված աշխատանքների

շնորհիվ աղետից տուժած գյուղերն ըստ վնասվածության աստիճանի բաժանվել են երեք խմբի: Առավել օգնության կարոտ սովյալ բնակչությանը (259 տուն, 1369 բնակիչ) կառավարության կողմից հատկացվել էր 3000 ռ.՝ այլուրի ձեռքբերման և բաշխման համար¹⁷:

Հետպատերազմյան տարիներին Ջավախքում լայն տարածում է գտել կարտոֆիլի մշակությունը:

Երկրաշարժ. Ջավախքը Հայկական լեռնաշխարհի առավել ակտիվ սեյսմիկ գոտիներից է: Առանձնապես կործանարար են եղել 1089, 1283, 1319 և 1899 թվականների երկրաշարժերը: Երկրամասի կրած վնասների չափի մասին առավել շատ մանրամասներ հայտնի են միայն 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի վերաբերյալ, որի հետևանքով եղած զոհերի թիվը կազմել է 241 մարդ, վիրավորներինը՝ 55, կոտորված կենդանիներինը՝ 2570 գլուխ: Տուժել է 21 գյուղ¹⁸:

Վերջին վնասաբեր երկրաշարժը տեղի է ունեցել 1986 թ.:

15 **Մայիլմեան**, Տնտեսական հարցեր, «Մուրճ», 1901, № 7, էջ 178:

16 **Մայիլմեան**, Ամբերիլությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, «Մուրճ», 1901, № 6, էջ 247:

17 Նույն տեղում, էջ 248, 249:

18 «Մուրճ», 1900, էջ 103-105:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Ջավախք տեղանվան ծագումն ու ստուգաբանությունը. Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Ջավախք գավառի մասին պատմագրությանը հայտնի հնագույն հիշատակությունը մ.թ.ա. Ը դարից է, Արգիշտի Ա-ի (786-764) Խորխորյան տարեգրության¹ մեջ՝ որպես երկրանուն Ջաբախա անվանաձևով: Ըստ Հ. Կարագոյանի՝ «Տուեալ երկրանունն մեջ հնչյունական անցումները կատարուել են հետեւեալ կերպ. Ջաբախա (տեղանունն հիմքը), մեր կարծիքով, հոգնակիութեան «ա» ցուցիչով, որը յատուկ է հնդեւրոպական լեզուներին < Ջաբախ (տեղանունն ուղիղ ձեւը) > Ջաախ (բ>վ, ւ հնչյունափոխութեամբ, որը նկատելի է նաև այլուր, ընդ որում, անհրաժեշտ է նշել, որ Սցխեթայում յայտնաբերուած արամեերէն արձանագրութիւններից մէկում յիշատակուած է Ջեաախ անձնանունը, որը թերեւ, ծագում է սոյն Ջաաախ երկրանունից) > Ջաաախ (գ>ջ անցումով) > Ջաաախք (հայերէնի յոգնակիութեան «ք» ցուցիչով նախկին «ա» ցուցիչի փոխարէն)»²:

Վ. Սարգսյանն իր ուսումնասիրություններից մեկում փորձ է արել Ջավախք տեղանվան ծագումը ստուգաբանել «Ճապաղ-Ջավախք» անցման տեսանկյունից՝ հիմք ընդունելով երկրամասի աշխարհագրական միջավայրի առանձնահատկությունը, մասնավորապես ընդարձակ ու ջրառատ հարթավայրերը³:

Ջավախքը նախաքրիստոնեական շրջանում. Ջավախքի առաջին հիշատակությանը սույն անվանաձևով հանդիպում ենք Ե դարի պատմիչ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, որն առնչվում է Մեծ Հայքի Վաղարշակ արքայի ծավալած վարչաքաղաքական համակարգի բարենորոգումներին. «Իսկ Գուշարայ, որ յորդոցն Շարայի,

ժառանգեաց լեռն Մթին, որ է Կանգարք, և զկէս մասինն Ջաախաց, զԿողք, զԾոր, զՁոր, մինչև ցամուրն Հնարակերտ»⁴: Անկախ Մ. Խորենացու «Պատմության»՝ նախաքրիստոնեական շրջանին վերաբերող Հայոց արքայացանկի տարբեր մեկնություններից⁵, բոլոր հետազոտողները համամիտ են, որ վերոնշյալ իրադարձությունները վերաբերում են մ.թ.ա. Ը դարին:

Մ.թ.ա. Դ դարում Ջավախքը վրաց Փառնավազ թագավորի ամառանոցն էր. «Ջաշունն և զգարունն առնէր ի Սցխեթա քաղաք, և զամառն ի Ջաախեթ և զձմեռն ի Գանչէնսն...»⁶:

Մ.թ.ա. մոտ 185-ին երկրամասը Մեծ Հայքի թագավորությանն էր միացրել Արտաշես Ա-ը:

Ջավախքը Դ-Թ դարերում. մ.թ. Դ դարում Ջավախքը հիշվում է Սր. Նունեի՝ դեպի Սցխեթ կատարած ուղևորության նկարագրության մեջ. «...և ի յունիս ամսեան եկի ի լեռն Ճաախեթոյ. և ի ծովն Փառնաայ և եկեալ՝ տեսի անդ ձկնորսս ի ծովուն, և հովիս առ եզր ծովուն. և լուայ՝ զի երդնուին յԱրամազդն և ի Ջադէն. զի տեղեակ էր լեզուին Հայոց, ուսեալ ի տանն Նիոփորայ Դունացոց: Եւ հարցեալ զուստին՝ ասեն. ի Դարբայ, ի Լրբնայ, ի Սափուրսլոյ, ի Քինձերոյ, յՌապատէն Սցխեթոյ...»⁷:

Արևելյան Հռոմեական կայսրության և Մասանյան Պարսկաստանի միջև Մեծ Հայքի առաջին բաժանման ժամանակ (387 թ.) Ջավախքը Գուգարաց բղեշխության գավառների մեծ մասի հետ կցվեց Վիրքին:

4 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 113:

5 Խնդրո առթիվ ուշագրավ են Լ. Շահինյանի և Բ. Հարությունյանի հետազոտությունները, որոնց համաձայն Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ հիշատակված Արշակունի Վաղարշակ թագավորն իրական պատմական անձ էր՝ ապրած մ.թ.ա. Բ դարում: Տե՛ս **Շահինյան Լ.**, Հայաստանը և առաջին Արշակունիները, Երևան, 1993: Նաև՝ **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի բղեշխությունները և բղեշխության հաստատության շուրջ. – «Հանդես ամսօրեայ» 2001, № 1-12, էջ 89-180:

6 **Ջաանշէր**, էջ 24:

7 Նույն տեղում, էջ 46: Տե՛ս նաև՝ **Սելիստե-Քեկ Լ.**, Հայերը Վրաստանում, «Кавказ и Византия», № 1, Ереван, 1979, էջ 167-169:

1 Խորխոր ժայռը, որի վրա պահպանվում է Արգիշտի Ա-ի սեպագիր արձանագրությունը, գտնվում է Վան քաղաքի հարավարևմտյան կողմում:

2 **Կարագոյան Յովհ.**, Մեպագիր տեղանուններ, հ. 1, գիրք 1, Երևան, 1998, էջ 204:

3 **Սարգսյան Վ.**, նույն տեղում: Ի դեպ, Ջավախք գավառանվան ծագումը կապվել է նաև օսերեն «ջաբախ» (լավ, առողջ) բառի հետ (**Դապայան Տ.**, Ջավախք գավառանվան ծագման շուրջ, «Իրան-Նամե», № 36, 2001, էջ 69):

Ջավախքը Թ-ԺԳ դարերում. Թ դարում Ջավախքի հարավային մասը՝ Գոգշենը, միացվում է Հայաստանի Բագրատունյաց թագավորությանը, բայց գավառի կենտրոն Ախալքալաքը շարունակում է մնալ Վրաստանի կազմում: 1065-ին երկրամասը նվաճում և ավերում են թուրք-սելջուկները:

ԺԲ-ԺԳ դարերում Ջավախքի կուսակալն էր Սարգիս Թնոզվեցին (Սարգիս Ա Վահրամյան - մոտ 1160 և մոտ 1210). «Ջաքարիա Երկայնաբազուկ գորապետի օրոք Ջավախքը կառավարում էին Սարգիս Երկայնաբազուկ Թնոզվեցին և Շավա Թորեցին»⁸:

Վրաստանի Ռուսուդան թագուհու (1222-1245) մահից հետո Ջավախքն անցնում է Թորեցի Գամրեկելիի իշխանությանը⁹:

1236-ին Ջավախքը գրավում են մոնղոլները: 1266-ին վերջիններիս աջակցությամբ ծագումով հունադավան հայ Սարգիս Ջաղեցին Ջավախքի և հարևան Ախալցխայի տարածքներում, հիմք է դնում Սամցխե-Սաաթաբազո անվամբ հայտնի դարձած իր իշխանությանը:

Ջավախքը ԺԳ-ԺԸ դարերում. պետական այս միավորը գոյատևում է մինչև 1637 թ.՝ թուրքերի կողմից տարածքի վերջնական նվաճումը (արդեն 1579 թ. թուրքերը գրավել էին իշխանության հյուսիսարևմտյան կեսը՝ Ախալցխան՝ շրջակայքով):

Ուշագրավ է, որ երկրամասում ցայսօր պահպանված հայկական պատմական հուշարձանների նշանակալի մասը ստեղծվել է հենց այդ իշխանության ժամանակաշրջանում (ԺԳ-ԺԷ դդ.):

Ինչպես այլուր, այնպես էլ նվաճված Տայքի և արևմտյան Գուգարքի տարածքներում գոյացած Սամցխե-Սաաթաբազո իշխանության փլուզմանը հաջորդած թուրքական տիրապետությունը նշանավորվում է բռնությամբ և տեղի բնակչության անլուր տառապանքներով: Իսպառ բնաջնջվելուց ազատվելու հույսով բնակչության մի զգալի մասը ստիպված ընդունում է մահմեդականություն: Ամբողջ ԺԷ դարում առաքելադավան հայերի մի մասը, հատկապես վրացացած հայ-քաղկեդոնականների, ինչպես նաև Սամցխեի բնիկ վրաց ազգաբնակչության ստվար զանգվածները դավանափոխ են լինում, թեպետև երկրամասի բազմաթիվ բնակավայրերում պահպանվում է քրիստոնեությունը չուրացած բնակչություն:

1735 թ. երկրամասին բաժին է հասնում մի նոր արհավիրք. Հայաստանի հյուսիսային գավառները, այդ թվում նաև՝ Ջավախքը, ասպատակում է Նա-

դիր շահը. «Եւ անտի կրկին արձակեաց ասպատակս, որ զնացեալ հասին մերձ Թեոքուպոլսոյ: Եւ գերեցին զՆարիմանու նահանգն, զՋաւախէթու, զՉլտրու և զԴալի դուլու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ: Եւ քչեցին զայր և զկին, զծեր և զտղայ և տարան ի Խորասան՝ թուով ԶՌ- (6000), որպէս լսեմք»¹⁰: Հիշյալ վկայությունը փաստում է, որ տակավին ԺԸ դարի առաջին կեսին գավառը եթե ոչ ամբողջապես, ապա հիմնականում հայաբնակ էր, քանի որ գերեվարվածներն առաքելադավան հայերն էին՝ «բովանդակ ի մեր ազգէ»:

Ջավախքը ԺԹ-Ի դարերում. մինչև ԺԹ դարի սկզբները Ջավախքը մնում է թուրքական բռնակալության ներքո և վարչականորեն ենթարկվում Ախալցխայում նստող փաշաներին:

1810 թ. Ջավախքի ուղղությամբ ռուսների Թիֆլիսից առաջանալուն զուգընթաց Շերիֆ փաշան Ջավախքի բոլոր քրիստոնյաներին հրահանգում է անցնել Կուր գետն ու նահանջել կայսրության խորքային նահանգները: Այսուհանդերձ, ռուսական ստորաբաժանումների հուսադրող հաջողությունները նպաստում են բնակչության գաղթի մտադրությունից հրաժարվելուն: Ռուսական բանակի նահանջից հետո Ախալցխայի փաշաներն առավել դաժանաբար են վարվում իրենց հանդուգն հպատակների հետ, և 1828 թ., երբ ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի ավարտից հետո տարածքը վերջնականապես միացվում է Ռուսաստանին, երկրամասի միայն հազվագյուտ գյուղերում էին մնացել քրիստոնյա բնակիչներ:

Ախալցխայի անկումից հետո տեղի է ունենում Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանին անցած տարածքներից բնակչության փոխադարձ գաղթ: Հոժ խմբերով օսմանյան տիրապետության ներքո մնացած Արևմտյան Հայաստանի գավառներ է փոխադրվում ԺԷ դարից ի վեր մահմեդականացած բնակչության գերակշիռ մասը, որոնց ազգային ինքնագիտակցությունն այդ պահին արդեն զուտ թուրքական էր: Մյուս կողմից, պատերազմի ընթացքում ռուսներին՝ որպես թուրքական լծից իրենց ազատարարների բազմապիսի աջակցություն ցուցաբերած արևմտահայ զանգվածները (հատկապես՝ Էրզրումի նահանգում) հարկադրված են լինում հայրենի բնակավայրերը լքել և փոխադրվել «ռուսաց սահմաններ»՝ խուսափելով օսմանյան իշխանությունների անխուսափելի վրեժխնդրությունից: Վերջիններիս բնակություն հաստատելու տեղ է տրվում Ախալցխայի նախկին փաշայության Ռու-

⁸ Մելիքսեթ-Քելեկ Լ. Մ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Խ. Բ, Երևան, 1936, էջ 34:

⁹ Նշվ. աշխ., էջ 56:

¹⁰ Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Դորդանյանի, Երևան, 1973, էջ 67:

սական կայսրությանն անցած հատվածում, մասնավորապես Ջավախքում և հարակից շրջաններում: Քիչ հավանական է, որ Կարնո նահանգից գաղթած հայությունը որևէ հատուցում պիտի ստանար հայրենիքում թողած ունեցվածքի դիմաց, մինչդեռ նոր գաղթավայրում հաստատվելու համար հայերը հաճախ հարկադրվեցին հեռացող թուրքերից գնել թափուր գյուղերն ու վարելահողերը: Հայտնի է, օրինակ, Կարծախ, Խավեթ, Գաղեշ և Սուլթա (հարակից 10 ավերակ գյուղատեղիներով հանդերձ) գյուղերի գնման փաստը Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու համար: Այդ վայրերից թուրքերը հեռացել էին 1834 թ., իսկ գործարքը կնքվել է 1841 թ.՝ հայր և որդի Հաջի Նադի և Թայեր բեգերի հետ, 44.000 դուռուշով¹¹:

Սա ծանր, բայց և անհրաժեշտ ձեռնարկ էր, որ իրականացրել էր հազար ու մի հոգերի ու կարիքի մեջ գտնվող հայ գաղթականության առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը: Հայտնի են նմանօրինակ այլ դեպքեր ևս:

Ի դեպ, Ջավախքից մահմեդականների փոքրածավալ արտագաղթեր տեղի են ունեցել նաև ռուս-թուրքական հետագա բոլոր պատերազմների հետևանքով:

Անցնող տասնամյակների ընթացքում նորեկ և տեղաբնիկ հայերը համատեղ ջանքերով շենացրել են իրենց բնակավայրերը:

1905 թ.՝ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, հակառակ Ջավախքում թուրք տարրի սակավաթվության հանգամանքին, վերջիններիս ավազակային հարձակումները երկրամասի մի շարք գյուղերին պատճառեցին տնտեսական որոշ վնասներ. «Վերջերս Ալեքսանդրոպոլի գաւառում ապրող ու Ախալքալակի շրջանին սահմանակից թիւրքերը՝ օգտւելով Կովկասում տիրող ընդհանուր իրարանցումից, յարձակւել են մի քանի հայ գիւղերի վրայ թալանի նպատակով: Ախալքալակի գաւառում թալանած են հետևեալ գիւղերը հետևեալ չափերով. –Թակչայ գիւղից յունիսի 16-ին տարել են 12 եգ, Յեշտիա գիւղից՝ 80 ձի, որոնցից 20 հատ ամենալաւը ընտրելով՝ միւսները յետ են թողել: Կէօնդուրա՝

11 գլուխ ապրանք, որոնցից 1-ը գտել են Դուլախս գիւղի թիւրքերի նախրի մէջ. միւս 10 չկան: Ուճմանայից տարել են 6 եգ, փոքր Խանչիլից՝ 5 ձի: Յուլիսի 15-ին Ալեքսանդրոպոլի ճանապարհին մի խումբ թիւրքեր մի քանի անգամ հրացան են արձակում Մաթխացիների վրայ և տանում 4 եգ. Փոկայից՝ 3 եգ...: Մաթխայից հովին սպանելով՝ տարել են 7 ձի: Կարծախից 15, Խոսպեայի արօտատեղից 3...»¹²:

1918 թ. ռուս-թուրքական ռազմաճակատի կազմալուծումից հետո՝ թուրքական բանակի ներխուժման ժամանակ, ազգային ղեկավար ուժերը, հակառակ առկա ներուժին, ի գորու չգտնվեցին կազմակերպել Ջավախքի ինքնապաշտպանությունը, ուստի և անտերունջ բնակչությունը մատնվեց աղետաբեր խուճապի: Անխուսափելի սպանդից փրկվելու հույսով Ջավախքի գրեթե ողջ բնակչությունը գաղթեց. «Գավառի բնակչության հիմնական մասը՝ մոտ 85 հազար հայեր, ապաստանեցին Բակուրիանիում և Ծալկայում: Մակայն միայն 5 ամսվա ընթացքում ցրտից, քաղցից ու հիվանդություններից մեռավ մոտ 40 հազար մարդ: Գանձա գյուղի 2060 մարդուց Ծալկայում մեռան մոտ 720-ը: Մաթխայի 3250 հոգուց մահացան մոտ 2500-ը: Հ. Թումանյանի հաղորդմամբ, այդ քաղցած մասսան իր գավառում էր թողել 2,5 մլն. փութ հացահատիկ, մոտ 8 մլն. փութ բերք, 15 հազար փեթակ, մեծ թվով գյուղատնտեսական գործիքներ ու մթերքներ, եկեղեցական գույք, հին ձեռագրեր և այլն: Գաղթականների թողած ողջ գույքը վերավաճառվեց տարբեր ազգերի սպեկուլյանտներին, իսկ քշված անասուններին տարան Ախալքալաք և Ախալցխա՝ թուրքական բարձրագույն հրամանատարության տակ»¹³:

Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո Ջավախքը հայտնվում է նորաստեղծ Վրաստանի Հանրապետության տարածքային հավակնությունների ոլորտում, իսկ 1921 թվականից խորհրդային կարգերի հաստատումից ի վեր, ի հեճուկս բնակչության միահամուռ կամքի, վերջնականապես կցվում է Խորհրդային Վրաստանին¹⁴:

12 Տխուր փաստեր.- «Դրօշակ», 1905, № 10, էջ 150:

13 Կարապետյան Մ. Մ., Հովհաննես Թումանյանը հայկական կոտորածների մասին, ՊԲՀ, 1987, № 2, էջ 241: 1918 թ. հունվար-մայիս ամիսներին տեղի ունեցած դեպքերի զարգացման մանրամասները տես Մեքոնյան Աշոտ, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 271-284:

14 Մանրամասները տես Մեքոնյան Աշոտ, նշվ. աշխ., էջ 285-289, 295-330:

11 Այն ժամանակ այդ գումարը համապատասխանել էր ռուսական 2315 ռուբլուն:

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ջավախքի բարձրավանդակում պահպանված միջնադարյան գյուղատեղիների խիտ ցանցը (գյուղատեղիների միմյանցից միջին հեռավորությունը 1,5-2 կմ է) վկայում է, որ երկրամասը պատմական Հայաստանի առավել խիտ բնակեցված գավառներից էր: Այսպես, թուրքական կառավարության կազմած 1595 թ. «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ի համաձայն Ջավախքը, որը վարչականորեն բաժանված էր Ակչեհիրի, Խերթվիսի և Անտառային Ջավախքի շրջանների, ուներ ավելի քան 200 գյուղ: ԺԸ դարի սկզբներին երկրամասում բնակավայրերի թիվը զգալիորեն նվազել էր: Դա ակնառու է «Ջաբա դավթար»-ի տվյալներից:

ԺԹ դարում Ջավախքի ազգային-կրոնական պատկերը գերազանցապես քրիստոնեական էր: Հայերը¹ և վրաց ազգաբնակչության մի մասը բնիկներ էին, մինչդեռ Ռուսաստանից արտաքսված և քաղաքական նկատառումներով Այսրկովկասում բնակեցված ռուս աղանդավորները Ջավախք էին թափանցել 1841 թ. Գանձակի գավառի տարածքից և հաստատվել ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհների մերձակայքում, մասնավորապես՝ Փարվանա և Մադաթափա լճերի շրջանում:

ԺԹ դարի սկզբներին ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով բնակչության թվաքանակը Ջավախքում խիստ նոսրացել էր, սակայն 1830 թ-ից հետո աճել² ի հաշիվ հայ, ավելի ուշ նաև ռուս վերաբնակիչների: 1893 թ. երկրամասն արդեն ուներ 102 գյուղ, 60.000 բնակիչ, ընդ որում, 52 գյուղ՝ հայաառաքելականներ (3458 տուն), 8 գյուղ՝ հայ-կաթոլիկներ (807 տուն), 19 գյուղ՝ թուրք, քուրդ, դարափափախ (638 տուն), 9 գյուղ՝ վրացի (347 տուն), 8 գյուղ՝ ռուս դուխոբոր (951 տուն), 6 գյուղ՝ խառնաբնակ՝ հայ, թուրք և վրացի (276 տուն)²: 1979 թ. Ա-

խալքալաքի և Բոզդանովկայի շրջանները միասին ունեին 106.087 բնակիչ, որից 95.923-ը՝ հայ, իսկ 3.124-ը՝ վրացի:

Հայեր. Ջավախքում գտնվող նախաքրիստոնեական շրջանին վերաբերող նյութական մշակույթի այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսիք են վիշապաքարերը, կիկլոպյան ամրոցները, սալարկղային և ժայռափոր թաղումները, իրենց բնութագրական առանձնահատկություններով բաղկացուցիչ մաս են կազմում և նույնանում Հայկական լեռնաշխարհի պատմական վաղագույն շրջանի հրնդեվրոպական բնիկ քաղաքակրթության մշակույթի հետ: Հանգամանք, որն ինքնին վկայում է Ջավախքի՝ Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորված միասնական մշակույթի ոլորտում ընդգրկված լինելը:

Դ-Է դդ. պատմական Հայաստանում համընդհանուր տարածում գտած քառակող կոթողների՝ Ջավախքում ևս առատորեն պահպանված մնուշները դարձյալ փաստում են վաղ միջնադարում երկրամասի՝ հայ մշակույթի անբակտելի և ներկայանալի մաս լինելու մասին:

Թ-ԺԱ դարերից և հատկապես ԺԳ-ԺԴ դդ. կերտված խաչքարերի բազմաթիվ մնուշները, որոնք գրեթե հավասարաչափ տեղաբաշխված են Ջավախքի տասնյակ գյուղերում և հնավայրերում, պատմական սկզբնաղբյուրներին զուգահեռ հաստատում են նշված ժամանակաշրջանում երկրամասի հայկական մշակութային տարածքին աշխարհագրորեն պատկանելու և հայաբնակ լինելու իրողությունը:

Թ-ԺԴ դդ. քաղկեդոնականություն ընդունած և Վրաստանի քաղաքական միավորման գործընթացը զլխավորած Տայքի Բագրատունիների գերիշխանության օրոք Ջավախքում ի հայտ եկած հայաքաղկեդոնական ուրույն մշակութային շերտի առկայությունը վկայում է երկրամասի իշխող վերնախավի և հայ ազգաբնակչության մի մասի վրաց կաթողիկոսի եկեղեցական իրավասության ներքո գտնվելու և հունադավանությանը հարելու հանգամանքը:

¹ Պատմական Հայաստանի սահմաններում տեղի ունեցող ցանկացած ներքին գաղթի արդյունքում բնակչության վայր փոխած հայ ազգաբնակչությունն իրավամբ շարունակում է մնալ բնիկ: Ռուսի, Կարնո հայության մի մասի վերաբնակումը Ջավախքում, լինելով ներքին գաղթ, անհիմն է դարձնում հայազգի վերաբնակիչներին երկվոր հռչակելու փորձերը:

² «Նոր-Դար», 1893, № 180, էջ 2: Տե՛ս նաև՝ «Արաքս», գիրք Բ, հինգերորդ տարի, Ս.Պետերբուրգ, 1893, էջ 21:

Ի տարբերություն նախորդ դարաշրջանի ԺԵ-ԺԶ դդ. Ջավախքում նկատվում է անընդմեջ թվապես մեծամասնություն պահպանած առաքելադավան հայոց մշակույթի աշխուժացում, որն արտացոլվել է հիշյալ դարերով թվագրվող խաչքարերի առանձնակի առատությամբ:

Սակայն ԺԵ-ԺԸ դարերում Ջավախքում օսմանյան տիրապետության հաստատմամբ ահագնացող չափերի է հասնում քրիստոնյա բնակչության բռնի մահմեդականացումը, որն առանձնապես համակում է հայ-քաղկեդոնականների շրջանակները, ինչպես նաև նախորդ դարերի ընթացքում երկրամաս ներթափանցած վրացիներին: Բռնի մահմեդականացված բնակչությունը համալրվեց թուրքական տիրապետության օրոք երկրամաս ներթափանցած թուրքերի և Ախալխալսի փաշաների՝ Վրաստանի տարբեր անկյուններից գաղթեցրած և տեղում արագորեն մահմեդականացված վրացիներով:

ԺԹ դարում Ջավախքի՝ առանց այն էլ խիստ նոսրացած հայ բնակչության քանակն էլ ավելի նվազեց Նադիր շահի արշավանքներից մեկի ժամանակ իրականացված զանգվածային գերեվարության հետևանքով: Ջավախքի հայկական բնիկ դիմագիծն էլ ավելի աղճատվեց ԺԹ դարի սկզբներին՝ տարածաշրջան ռուսական ռազմաքաղաքական ներթափանցման սկզբնական շրջանում, որի հետևանքով երկրամասը գրեթե ամբողջապես անայացավ և հայաթափվեց:

Այնուամենայնիվ, Ջավախքին վիճակված չէր երկարատև ժամանակաշրջանում հայաթափ մնալ, քանի որ արդեն 1830 թ. երկրամասի ամայացած գյուղերում բնակություն հաստատեցին Արևմտահայաստանի տարբեր գավառներից, գլխավորապես Կարնո նահանգից փոխադրված հայերը:

Չերծ կրոնական հալածանքներից և կեղեքումներից՝ ընդհուպ մինչև 1918 թ. Ջավախքի բնակչությունը թևակոխեց բարգավաճման ու զարգացման աննախադեպ ժամանակաշրջան: Սակայն, դուրսը կտրուկ փոխվեց 1918 թ. օսմանյան Թուրքիայի բանակների ներխուժման ժամանակ, երբ ջավախահայության հիմնական մասը անխուսափելի կոտորածից փրկվելու հույսով դիմեց դեպի հարևան գավառները: Ամիսներ անց, երբ վերադարձի հնարավորություն ընձեռվեց, Ջավախք վերադարձավ արտագաղթած հայության հազիվ 1/3 մասը: Մյուսները զոհ էին գնացել ջավախահայերին հնարավորինս ոչնչացնելու հարմար առիթն օգտագործած վրացական իշխանությունների սանձազերծած շրջափակմանը: Վրացական «Տեր-Ջոր»-ի վերածված Բակուրիանի անտառները գերեզմանեցին քաղցի, հիվանդությունների և զինված վրացական հրոսակախմբերի ճիրաններում հայտնրված հազարավոր ջավախահայերի:

Հակառակ խորհրդային բռնապետության և վրացական իշխանությունների՝ հետևողականորեն իրականացրած ազգային խտրական քաղաքականության՝ 1920-ական թթ-ից ի վեր ջավախահայերը վերստին շենացրին հայրենի երկրամասը: Հարագատ երկրի նկատմամբ տածած սիրո վկայություններից է երկրամասի հարյուրավոր հեկտար տարածությունների անտառապատումը:

Խորհրդային վերջին տարիներին նոր եռանդով առաջ տարված Ջավախքի հայաթափման ծրագիրը Վրաստանի անկախացումից հետո վերածվեց հետևողականորեն իրականացվող պետական քաղաքականության առանցքային բաղադրիչի: Վրացական իշխանությունների որդեգրած ազգային խտրական քաղաքականությունը, երկրամասը եկվոր վրացական և թուրքական տարրերով բնակեցնելու պարբերական փորձերը, տնտեսական բազմաբնույթ ճնշումները, ինչպես նաև հայատյացության և բարոյահոգեբանական սադրիչ անհանդուրժողականության մթնոլորտի արմատավորման խրախուսումը Ջավախքի հայ ազգաբնակչության շրջանում նպաստել են արտագաղթի չափերի կտրուկ աճի:

Հայ բռնաներ. երկրամասում հայ բռնաները խիստ սակավաթիվ են եղել: Նրանց թվաքանակը ԺԹ դարի վերջերին կազմել է ընդամենը 31 տուն³: 1892 թ. հրապարակված վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ Ջավախքում հայ բռնաներ բնակվում էին Ախալքալաքում՝ 25 տուն և Էխսիլա գյուղում՝ 8 տուն⁴:

Վրացիներ. վրաց ազգաբնակչության մուտքը Ջավախք սկսվել է դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանից և ներառել մի քանի հանգրվան:

Որքանով Վրաստանը (Քարթլի, Կախեթ, Իմերեթ), աշխարհագրական և բնակլիմայական տեսանկյունից առավել նպաստավոր պայմաններ ուներ այգեգործությունն ու մասամբ հողագործությունն զարգացնելու առումով, նույնքանով երկրի մարզերն անբարենպաստ էին խոշոր չափերի անասնապահության զարգացման տեսանկյունից՝ անհրաժեշտ ընդարձակ ալպյան գոտիների նկատելի սակավության պատճառով: Ուստի պատահական չէ, որ հնագույն ժամանակներից ի վեր Վրաստանի տարբեր շրջաններից նկատվում էին վրացագգի անասնապահների տեղաշարժեր Ջավախքի բարձրավանդակի ուղղությամբ՝ ամառային

3 Վանցեան Գ., Պատմական ակնարկ բռնաների անցեալից, «Մուրճ», 1894, էջ 1074:

4 Նույնի՝ Հայ բռնաներ, «Մուրճ», 1892, էջ 1047:

վով տեղի էր ունենում մաս հետադարձ հոսք, այսպես, 1801թ. Քարթլի էր փոխադրվել ավելի վաղ եղած, լեզգիների արշավանքի հետևանքով Ջավախքում ապաստանած վրացիների մի փոքր խումբ (17 տուն)¹⁰:

Այն պնդումները, որոնց համաձայն ջավախաբնակ վրացիները ռուսական իշխանությունների կողմից անհուսալի տարր դիտվելու պատճառով 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում արտաքսվել էին երկրամասից, ըստ էության, սոսկ այժմյան քաղաքական անհրաժեշտությունից բխած մտացածին հորինվածք է, որը չի հաստատվում պատմագիտությանը հայտնի ոչ մի վավերագրով¹¹:

1944 թ., Ստալինի կարգադրությամբ, երկրամասից մահմեդականների արքայից հետո տեղի է ունեցել մեղմ կլիմա և բարեբեր հող ունեցող թափուր բնակավայրերում վրացիների ծրագրված բնակեցում: Նշված գյուղեր փոխադրվեցին մաս Ջավախքի բարձրավանդակում գտնվող սակավաթիվ վրացաբնակ գյուղերի մի քանի տասնյակ ընտանիքներ, մինչդեռ տեղի հայերը զրկված մնացին մույն արտոնությունից: Այսպիսով, 1950-1970-ական թվականների ընթացքում Ջավախքի բարձրավանդակում վրացիների թիվն արձանագրեց նվազման միտում:

1980-ականների վերջերին երկրամասի ազգային պատկերն արհեստականորեն այլափոխելու հույսով Վրաստանի իշխանությունները ձեռնարկել էին մի շարք գյուղերում (Ազմանա, Ափնիա, Գոգաշեն, Կոթելիա, Հոկամ, Մամեթա և այլն) վրացալեզու մահմեդական աջարների բնակեցում: Թեպետև բնական աղետի հետևանքով մերձարևադարձային կլիմայով հայտնի Աջարիայից Ջավախք տեղահանված աջար նորաբնակներն օգտվում էին միայն իրենց ընձեռած պետական բազմատեսակ արտոնություններից, այնուամենայնիվ, նրանց հիմնական մասը չկարողացավ դիմագրավել Ջավախքի խստաշունչ առաջին իսկ ձմռանը և, լքելով պետությունից նվեր ստացած երկհարկանի, ընդարձակ առանձնատները, վերադարձան «աղետի ենթարկված» բնակության մախկին վայրեր:

Ջավախքի վրացացման պետական ծրագրին մեծապես աջակցում են մաս վրաց եկեղեցու սպասավորները, հատկապես ի դեմս կրոնապետ մոլեռանդ և ազգայնամոլ վանականության: Միայն

1990-ական թվականներին Ջավախքի տարածքում կաթողիկոս-պատրիարք Իլյա Բ-ի գլխավորությամբ և ջանքերով վրաց եկեղեցին հիմնել է վրաց եկեղեցական երեք կենտրոն¹²:

1991 թ. բացառապես հայաբնակ Փոկա գյուղում հիմնվեց վրաց կուսամաս վանք: 2002 թ. հոկտեմբերի 17-ին Նիկոլոզ արքեպիսկոպոսի առաջնորդությամբ Ջավախքում կազմավորվել է Ախալքալաքի և Կոմուրդոյի թեմը¹³, իսկ 2005 թ. վրացական աղոթատուն հիմնվեց մաս Ախալքալաքում:

Ռուսներ. ռուս դուխոբորների մուտքը Ջավախք տեղի է ունեցել 1841 թ.: Տամբովի շրջանից սերված դուխոբորներն իրենց աղանդի¹⁴ մեջ համառելու պատճառով նախ արքայից էին Տավրիկյան նահանգի (Դրին) Մելիտոպոլ գավառ, ապա Գանձակի գավառ, որտեղից էլ նրանց մի մասը փոխադրվեց Ջավախք¹⁵: Մինչև 1845 թ. նրանց թվաքանակն իրենց հիմնած 8 գյուղերում (Բոգդանովկա, Գորելովկա, Եփրեմովկա, Ռոդիոնովկա, Մպասովկա, Տամբովկա, Տրոիցկոյե և Օրլովկա) կազմել է 495 տուն, 4.097 շունչ¹⁶: 1893 թ. վերջիններս 8 գյուղերում կազմում էին 991 տուն¹⁷: 1990 թ. Վրաստանի նախարարների խորհրդի որոշմամբ՝ «նպաստավոր պայմաններ» են ստեղծվել Ջավախքում բնակվող ռուս դուխոբորներին վերադարձը Ռուսաստան դյուրացնելու համար¹⁸:

12 “Յոթնամյակ”, 18. 01. 2003, № 13:
13 “Երեւոյն”, 12-25.08.2005, № 14:
14 Դուխոբորների դավանական առանձնահատկությունների հակիրճ բնութագիրը տրվել է հետևյալ կերպ. «Դուխոբորները հաւատոյ վարդապետութեանց մէջ շատ մնանութիւններ կան նախնի հերձուածոց: Երրորդութիւնն կ'ընդունին, բայց զՀայր կը համարին յոյս, գորդին՝ կեանք, իսկ զՀոգին Սուրբ՝ խաղաղութիւն: Հայրն կը հայտնուի մարդոյն յիշողութեան միջոցաւ, Որդին՝ իմացականութեան, իսկ Հոգին Սուրբ՝ կամաց: Կը հաւատան հոգոց յառաջագոյն գոյութեանն և մարդոյ անկմանն և այնպէս կ'ընդունին, որ հոգին դրուած է մարմնոյ մէջ իր մեղքն քաւելու համար: Հետեապէս, երբ Աղամ երեւեցաւ երկրի վերայ, շփոթ յիշողութիւն ունէր վերին աշխարհի. միտքն իստարած էր և կամքն՝ ապստամբ: Նա չը կարողացաւ փորձութեան դիմադրել և նորէն մեղանչեց, նորա մեղքն իր սերունդին չ'անցնիր: Հոգին հակամիտ է չարութեան և սորա պատճառն է մարդոյ առաջին անկումն: Աշխարհս քաւութեան և մաքրութեան տեղի է, ուր մարդն ազատութեամբ բարի գործելով պէտք է թողութիւն ստանայ իր այն հին մեղաց, որով իր անձն աւելի սիրեց քան զԱստուած Յիսուս Քրիստոս, որ Որդի Աստուծոյ է և Աստուած, մարմնացաւ, որ մարդուն առաջնորդէ և օգնէ տոյն փորձութեան և քաւութեան մէջ: Յիսուսի Քրիստոսի վարդապետութիւններն պարունակած են Ս. Գրոց մէջ, բայց այնպէս խորհրդատու են, որ միայն Դուխոբորներուն տրուած է հասկանալ. իսկ նորածն Ռուսներն գուրկ են այս շնորհքէն: Այս է ահա Դուխոբորներու դասնութիւնն» («Միօն», 1875, էջ 71):
15 «Մեղու Հայաստանի», 1876, № 48, էջ 1:
16 **Լեռնաբէ Թ.**, Նամճեյ-ճեյճեյո XVIII Նաջկեյո Մեյլեյ-ձոճն XIX Մեյլեյճեյճեյ, տ.ձ., 1975, էջ 338:
17 **Մալխաս Զ.**, Դուխոբորներն Ախալքալաքի գաւառում.– «Նոր-Դար», 1893, № 221, էջ 3:
18 “Մեղու”, 1990, № 10:

10 AKAK, т. 1, էջ 501. Տե՛ս մաս՝ **Լեռնաբէ Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 361:
11 Պատմաբան Սվինոն Մասխարաշվիլու պնդմամբ. «1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ռուսները Ջավախքից վրացիներին որպես անհուսալի տարր քշեցին և նրանց փոխարեն երկրամասը բնակեցրին իրենց համար հավատարիմ և հուսալի կարսեցի հայերով» (“Օգոստեյոյձոյ ճեյճեյ”, 26.07-02.08.2005, № 40):

2000-ական թթ. սկզբներին ռուս ազգաբնակչության մի նշանակալի հատվածը լքել էր ջախջախյալ գաղթագյուղերը և շուրջ 160-ամյա բացակայությունից հետո վերադարձել հայրենիք՝ Ռուսաստանի Դաշնություն:

Թուրքեր. դեռևս ԺՁ դարի վերջին թուրքական տարրեր ցեղային տարրերի ներկայությունը Ջավախքում խիստ սակավաթիվ էր: Օրինակ, 1595 թ. Ջավախքի ոչ մի բնակավայրում ազգությամբ թուրք բնակիչներ չեն հիշատակվում, բացառությամբ Խերթվիս գյուղի, որտեղ էլ թուրք էին միայն կալվածատերերը: Թուրքական տիրապետության հաստատումը խթանել էր թուրք տարրի երկրամաս քափանցմանը, իսկ ԺԸ դարում տեղի բնակչության մի զգալի մասի բռնի մահմեդականացման հետևանքով վերջիններիս թվաքանակը կտրուկ աճել էր:

ԺԹ դարի սկզբներին ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով ծայր առած փոխադարձ գաղթերի շնորհիվ Ջավախքում նվազում է ծագումով թուրք և թուրքացած բնակչության քանակը: Փոխադարձաբար, Արևմտյան Հայաստանից Ջավախքում և հարակից Թռեղքում (Ծաղկայի շրջան) հանգրվանում են քրիստոնյա բնակիչներ (մեծագույն մասով՝ հայեր):

Դեպի ներկայիս Թուրքիայի տարածք թուրքերի հերթական գաղթ տեղի է ունենում 1918-1921 թթ.: Ջավախքում ինչպես թուրք, այնպես էլ մահմեդական այլ տարրերը (քրդերը) դադարում են գոյություն ունենալ 1944 թ. արքայի հետևանքով:

Նրանցից թափուր մնացած տասնյակ այգեվետ բնակավայրեր վրացական իշխանությունների ծրագրային հոգածությամբ 1940-ական թթ. 2-րդ կեսին հատկացվում են ինչպես տեղի սակավաթիվ, այնպես էլ Վրաստանի հեռավոր զանազան շրջաններից հոծ չափերով փոխադրված վրացագզի նորաբնակներին: Այսպիսով, հիմնականում Ախալ-ցըխայի և վերջինիս հարակից Աղիգենի, Ասպինձայի վարչական շրջաններում թուրքերի արքայից հետո թափուր մնացած բնակավայրերից շուրջ 80-ը վերածվում են վրացաբնակ գյուղերի, իսկ շուրջ 40 գյուղ չբնակեցվելով վերածվում է ամայի գյուղատեղիների: Միայն Ջավախքի բարձրավանդակում գտնվող 6 գյուղերում (Դավնիա, Էրինջա, Խավեթ, Կոկիա, Սաղամո, Քարցեթ) բնակություն հաստատեցին մերձակա բազմամարդ ու սակավահող գյուղերի հայերը:

Քրդեր. Ջավախքի արևմտյան սահմանագոտում, Վարձունիքի մերձակայքում, ԺՁ դարից ի վեր թափանցած յուրուք և յուզղեջ քրդական ցեղերը ԺԹ դարի վերջերին զբաղեցնում էին Միրաշխան,

Նաբալաք (պատմ. Ծունդա), Դանեթ, Գեորգիժմինդա և այլ գյուղերում (առաջին երկուսը՝ Կորի աջակողմում): Երկրամասի քուրդ բնակիչներն արտրվել են թուրքերի հետ մեկտեղ 1944 թ.:

Բնակչության տեղաշարժեր. 1829-30 թթ. ներգաղթից հետո Ջավախքում հաստատված հայերի շրջանում նկատվում էին ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին մասնակի տեղաշարժեր: Երևույթն առավելապես պայմանավորված էր տնտեսական գործոններով և շարունակվել է մինչև ԺԹ դարի կեսերը: Նորահաստատ գյուղերի բնակիչները մերթ-ընդմերթ փոխադրվում և նոր բնակավայրեր էին հիմնում ոչ միայն Ախալքալաքի, այլև մինչև իսկ հարևան գավառների տարածքում: Այդ կերպ, օրինակ, հարևան Թռեղքում (Ծաղկայի շրջան) ԺԹ դարի առաջին կեսին հիմնադրվել էին գյուղեր, որոնք կրկնում էին Ջավախքում արդեն իսկ գոյություն ունեցող գյուղանունները: Այդպիսիք էին Նոր Արագյալ, Նոր Բուռնաշեթ և Նոր Կորխ գյուղերը:

Ջավախահայության ներքին տեղաշարժերը նկատվում են՝ սկսած 1830 թ-ից: Այսպես, 22 տուն բրդոնքցիները սկզբում 2 ամիս ապրել են Սամսարի տարածքում, այնուհետև նրանցից 7 տունը հաստատվել է ներկայիս Ականա գյուղի տեղում, իսկ 15-ը՝ փոխադրվել Մեծ Արագյալ:

1834 թ. Գոմ գյուղում հանգրվանել էին Արակովայից փոխադրված մի քանի ընտանիք:

1836 թ. Էխթիլայի բնակիչների մի մասը փոխադրվել ու հիմնել էր Էխթիլա-Սամսար (Փոքր Սամսար), մյուս մասը՝ Լոմատուրցիս, իսկ 7 ընտանիք էլ՝ Տրկնա գյուղերը:

1844 թ. Բուռնաշեթում հաստատված հայերից 15 ընտանիք հեռացել էր գյուղից և փոխադրվել Ծաղկայի շրջան՝ հիմնադրելով Նոր Բուռնաշեթ գյուղը:

1845-47 թթ. կորխեցիների մի մասը փոխադրվել է Ծաղկայի շրջան և մի ավերակ գյուղատեղիի տարածքում հիմնել Նոր Կորխ անվամբ գյուղը:

1854 թ. կազմված տեղեկագրի համաձայն՝ Ծաղկայի գավառի Նոր Կորխ և Նոր Արակովա գյուղերի հայ բնակիչները փոխադրվել էին Ախալքալաքի գավառ՝ իրենց եկեղեցիները թափուր թողնելով. «...երկրքին գիւղօրայք, որք են Նոր Կորխ և Նոր Արակովայ գաղթեալք ի նահանգէն Ծաղկայի, ի նահանգն Ախլքալակայ...»¹⁹:

1855-56 թթ. Թոքը իսպառ հայաթափվել է բնակիչների՝ Սամսար լեռան ստորոտում նորահիմն Փոքր Սամսար գյուղ փոխադրվելու պատճառով:

¹⁹ Հայաստանի ազգային դիվան (այսուհետև՝ ՀԱԴ), ֆ. Պ-56, ց. 12, գ. 306, թ. 17:

1870-ականների սկզբներին Ղուլալիս էին փոխադրվել Ծաղկայի գավառի Ղարբուռ, Ջինիս և այլ գյուղերից հեռացած բնակիչները:

Մեծ Սամսարի բնակիչների նախնիները, սկզբում հաստատվելով Թոք գյուղում, 1848 թ. փոխադրվել և հիմնել են ներկայիս իրենց այժմյան բնակավայրը՝ Թոք տեղանունը կցելով Սամսարին:

1852 թ. Ծաղկայի Նոր Կորիս գյուղից հեռացած հայերի մի քանի ընտանիք հաստատվել և շենացրել է Օլավեր գյուղատեղին:

1850-ական թվականների սկզբին Սիրկը հիմնադրել են Կառն գյուղից փոխադրված մի քանի հայ ընտանիքներ:

1860-ական թթ. Մոլիթ գյուղը հիմնադրել են Ջակ, Տրկնա գյուղերից և Ծաղկայից փոխադրված հայերը:

Նույնպես 1860-ականներին Կորիս, Բարալեթ և Տրկնա գյուղերից հեռացած հայ ընտանիքները հիմնել են ներկայիս Տաբաձողուրը:

1907 թ. Կորիսից հեռացած մի քանի հայ ընտանիք հիմնեց Թոթխամ գյուղը:

Բոզալին 1927-29 թթ. հիմնադրել են սուլդացի հայերը:

Կաթնատուն 1928 թ. հիմնադրել են Թորիայից և Ուջմանայից փոխադրված հայերը:

Ժղանովականը 1930-32 թթ. Հեշտիա գյուղի ամառային արոտավայրի տեղում հիմնել են Հեշտիայից փոխադրված մի քանի հայ ընտանիք:

1944 թ. Բեժանոյից փոխադրված մի քանի հայ ընտանիքներ շենացրել են Գավնիա գյուղը:

1944 թ. Խավեթում բնակություն են հաստատել Մրակոլ (Մրակովալ) գյուղից փոխադրված հայերը:

Առավել փոքրածավալ, ներքին տեղաշարժեր Ջավախքում նկատվել են նաև հետպատերազմյան տարիներին: Այդ երևույթը գրեթե մարեց 1960-90-ական թթ.:

1993-94 թթ., պայմանավորված օրավուր սրվող քաղաքական և վատթարացող տնտեսական գործոններով, Ջավախքում սկիզբ է առել բնակչության արտագաղթ՝ գլխավորապես դեպի Ռուսաստանի Դաշնություն, որն այսօր էլ, ցավոք, չի դադարել:

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Կրթություն. Ջավախքում առաջին կրթական հաստատությունները հիմնադրվել են դեռևս 1837 թ-ից: Հայտնի է, որ այդ թվականին գավառի մի շարք բնակավայրերում (օրինակ՝ Աբուլ, Դիլիսկա, Չամ-դուրա) գործել են խալֆայական կարգի մասնավոր դպրոցներ:

Մեզ հայտնի ամենահին եկեղեցական-ժխական դպրոցը հիմնվել է 1836 թ. Ախալքալաքում: 1860-ական թթ-ից գավառի գյուղական առավել մարդաշատ բնակավայրերում բացվում են ժխական նոր դպրոցներ: Երևույթ, որը վերելքով շարունակվում է մինչև 1880-ական թվականների սկզբները, երբ երկրամասի խոշոր բնակավայրերում (օրինակ՝ Դիլիսկա, Կարծախ, Մաթխա, Վաչխան) կառավարության որոշմամբ բացվում են ռուսական (պետական, արքունի) դպրոցներ: Վերջիններս ծանր հարված են հասցնում նյութական անապահով վիճակում գտնվող և մի կերպ պահպանվող հայոց եկեղեցական-ժխական դպրոցներին, քանի որ անգետ ազգաբնակչության մի ստվար հատված գավակներին ազգային կրթություն տալու փոխարեն ուղարկում էր ռուսական դպրոցներ՝ դրանով իսկ նպաստելով օտար դպրոցի բարգավաճմանն ու ազգային անկմանը: Առանց այդ էլ դժվարին կացության մեջ հայտնված Ջավախքի ժխական դպրոցները կառավարության կարգադրությամբ 1885 թ. և 1896-1905 թթ., համայն հայոց դպրոցների օրինակով, ևս փակ մնացին: Վերաբացման թույլտվություն ստանալուց հետո (1905 թ.) կրթական գործը Ջավախքում նոր վերելք ապրեց: Մինչև 1918

թ. կրթօջախներ են վերաբացվում երկրամասի ավելի քան 40 բնակավայրերում: 1918-1921 թթ. խառնակ տարիներին ողջ երկրամասի կրթական համակարգը կաթվածահար է լինում¹:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո վերականգնվող բնակավայրերին զուգընթաց, ըստ տվյալ գյուղի բնակչության թվաքանակի, հիմնվում են միջնակարգ, ութամյա և տարրական հայկական դպրոցներ, որոնց ուսումնական ծրագրում Վրաստանի լուսավորության նախարարության խտրական կեցվածքի պատճառով արգելվում և չեն դասավանդվում «Հայ ժողովրդի պատմություն» և «Հայաստանի աշխարհագրություն» առարկաները (ինչպես էր Խորհրդային Ադրբեջանին մինչև 1988 թ. բռնակցված Արցախում):

Ցավոք, հակահայ այս կեցվածքը որդեգրել և իրականացնում են նաև Վրաստանի ներկայիս իշխանությունները:

Վրաստանի անկախացումից հետո ժողովրդավարական արժեքներին և ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության միջազգայնորեն ընդունված և երկրում օրենսդրորեն ամրագրված պարտավորություններին հակառակ՝ անկախ Վրաստանի բոլոր վարչակարգերը ոչ միայն շարունակեցին համառորեն վարել խորհրդային տարիներից ժառանգված խտրական քաղաքականությունը, այլև նոր քայլեր ձեռնարկեցին Ջավախքի հայալեզու կրթական համակարգի լիակատար քայքայման ուղղությամբ:

¹ Երկրամասի կրթական գործի համապարփակ պատմության մասին տես **Մելքոնյան Աշոտ**, Նյութեր Ախալքալաքի և Ախալքալաքի դպրոցների պատմությունից, Երևան, 2005:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Ջավախքը բազմաբնույթ և բազմադարյան հուշարձաններով առավել հարուստ տարածաշրջաններից է: Երկրամասի տարածքում հայտնաբերվել են տասնյակ հնագիտական, նախաքրիստոնեական հուշարձաններ: Առավել հարուստ ու բազմազան է հուշարձանների միջնադարյան բաժինը: Այստեղ առկա են հայկական (հայ-առաքելական, հայ-քաղկեդոնական և հայ-կաթոլիկ), վրացական, ինչպես նաև թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում կառուցված մի քանի մահմեդական հուշարձաններ:

Ժ-ԺԱ դարերով թվագրվող ճարտարապետական պաշտամունքային կառույցների զգալի մասնակնհայտորեն կրում է հայկական, վրացական և բյուզանդական մշակույթների փոխազդեցությունների կնիքը: Երևույթ, որը դրսևորվել է բազմաթիվ յուրօրինակ և հատկանշական հուշարձաններում:

Յայժմ երկրամասի պատմական հուշարձանների ուսումնասիրությամբ գերազանցապես զբաղվել են վրացի մշակութաբաններ: Մակայն վերջիններիս հրատարակած նյութերի հիմնական մասը ցավալիորեն հաճախ աչքի է ընկնում արծարծած նյութի մակերեսային մատուցմամբ, ինչպես նաև, որպես կանոն, կանխակալ և միտումնավոր մեկնաբանություններով:

Վրացագրի մի շարք ուսումնասիրողներ, առաջնորդվելով ոչ թե գիտության, այլ ազգայնամոլական շահերով, առնչվելով մեծաքանակ հայկական պատմական հուշարձանների հետ, իրենց հրատարակություններում անտեսել կամ պարզապես զանց են առել դրանց գոյությունը: Միաժամանակ իբրև զուտ վրացական է ներկայացվել հայ-քաղկեդոնական մշակութային շերտը: Առաջնորդվելով Ջավախքում հայկական միջնադարյան հուշարձանների գոյության ժխտման և բացառման սկզբունքով՝ վրացի մի շարք հետազոտողներ հանգել են ծայրահեղ անհեթեթ պնդումների: Օրինակ, Վրաստանի մշակութային արժեքների պահպանության գերատեսչության փոխտնօրեն Պաստա Գափրիանյանը 2011 թ. հունիսին իր հոդվածում հայտարարել է, թե «Հնարավոր է, որ մի քանի գյուղերում լինեն ժամանակակից հայկական հուշարձաններ, իսկ հայկական պատ-

մական հուշարձանի ոչ մի տեղ չեք հանդիպի: Այդ մասին վիճելն անգամ անհեթեթություն է...»¹: Վերջինիս հայրն էլ՝ ավագ գիտաշխատող Գիլի Գափրիանյանը, որը 1958 թ-ից սկսած՝ 40 տարի շարունակ, զբաղվել է Ջավախքի պատմական հուշարձանների ուսումնասիրությամբ, նշել է. «Ընդհանրապես, ԺԹ դարից ավելի հին հայկական հուշարձան տարածաշրջանում չի արձանագրվել»²:

Հնագիտական. երկրամասի տարածքը հարուստ է հնագիտական հուշարձաններով: Տարբեր ժամանակներում պատահականորեն հայտնաբերված հնագիտական գտածոները լույս են սփռում երկրամասի վաղ շրջանի պատմության վրա: Դրանցից են Թոթխամ գյուղում, մի բնակելի տան շինարարության ժամանակ հայտնաբերված Ա դարի երկրորդ կեսով թվագրվող ապակյա գեղազարդ սափորները: Հնավայրի տարածքի ավերված մի դամբարանից 1960-ական թթ. սկզբներին հայտնաբերվել են արձանիկների բեկորներ և հնագիտական այլ իրեր: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ գտածո նյութերը վերաբերում են մ.թ.ա. Ը-Չ դդ. և պատկանում են Արարատյան (Ուրարտու) թագավորության մշակույթին:

Ուշագրավ է Բարալեթից դեպի Կոթելիա տանող ճանապարհին՝ Մոխրաբլուր (վրաց.՝ Նացարգորա) հնավայրում հայտնաբերված, մ.թ.ա. Ա հազարամյակով թվագրվող աստղագիտական բրոնզե օրացույցը:

Դիլիսկա բնակավայրի տարածքում պահպանված հնագիտական հուշարձանները վկայում են, որ գյուղը բնակեցված էր վաղնջական ժամանակներից: Այդ է փաստում գյուղամիջի «Գոգոլի սուրբ» ուխտատեղիում պահպանված, մ.թ.ա. Բ-Ա հազ. թվագրվող ֆալլուսը:

Կիլոսյան բերդեր. Ջավախքը հարուստ է համեմատաբար լավ պահպանված՝ մ.թ.ա. Դ-Գ հազարամյակներին բնորոշ կիլոսյան ամրոցներով: Ուշագրավ են հատկապես Գանձա, Բզավեթ, Խոջաբեկ և Սաթխա գյուղերի տարածքում գտնվող

¹ «Հայաստանի պատմություն», 25-31. 07. 2005, № 30:

² Նույն տեղում:

ամբողջները, որոնց զուգահեռները կան Հայկական լեռնաշխարհի ողջ տարածքում: Նշված ժամանակաշրջանին են պատկանում նաև Ժղանովական, Մոդեգամ, Ջգրաշեն և այլ գյուղերի մերձակայքում պահպանված բնակատեղիներն ու դամբարանադաշտերը:

Վիշապաքարեր. բացառապես Հայկական լեռնաշխարհում տարածում գտած ջրի պաշտամունքին առնչվող հնագույն վիշապ-կոթողների (մ.թ.ա. Բ-Ա հազ.) տարածումը բավական ընդգրկում է: Գետերի, լճերի ափերին և աղբյուրների ակունքների մոտ կանգնեցված՝ ձկան կամ վիշապի տեսքով, զանգվածեղ, միակտոր քարակոթողները, որոնց վրա քանդակված են օձի, ցուլի, խոյի և այլ կենդանապատկերներ, հայտնաբերվել են Գեղամա լեռներում, Սևանա լճի հյուսիսարևելյան ափին, Արագածի լանջերին, Ազատ գետի վերին հոսանքի շրջանում, Ճորոխ գետի ավազանում, Վայոց ձորում, Թռեղքում, Փոքր Հայքում, ինչպես նաև՝ Ջավախքում:

Բազմաթիվ հետազոտողներ վիշապաքարերին մվիրված ուսումնասիրություններում անդրադարձել են Ջավախքում պահպանված համանման քարակոթողներին: Հատուկ քննության առարկա են դարձել Մուրճախեթի, Գանձայի, Փոկայի վիշապաքարերը³:

Միջնադարյան բերդեր, դիտակետ-աշտարակներ. պաշտպանական հզոր համակարգ ունեցող բերդերից Ջավախքում հայտնի են Ախալքալաքը, Թմոքը և Խերթվիսը: Գերազանցապես Ժ-ԺԱ դարերի ընթացքում սկզբնավորված և հետագայում վերաշինված և ամրացված հիշյալ բերդերն ունեն ամրոցաշինության բոլոր հիմնական հատկանիշները՝ կիսաբոլոր կամ ուղղանկյուն աշտարակներ, զորանոցներ, ապարանքներ, ժայռափոր և գետնափոր հորեր, գաղտնուղիներ և այլն: Ուղղանկյուն հատակագծով մենավոր դիտակետ-աշտարակներ պահպանվել են Արակովա, Թոք, Խանդո, Տուրցխ գյուղերում և նրանց մերձակայքում:

³ **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 399-400: **Սամուելյան Խ.**, Քարի պաշտամունքը հայերի մեջ. «Հանդես ամսօրեայ», 1927, № 9, էջ 524, նաև՝ **Նույնի** Հայաստանի հին կուլտուրան, Երևան, 1931, էջ 319-320: **Մելիքսեթ-Քել Լ.**, Մեգալիթյան կուլտուրան Վրաստանում, (վրաց.), Թբիլիսի, 1938, էջ 99-104: **Ростомов И.**, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении. – Сборник Материалов для Описания Местностей и Племен Кавказа, вып. XXV, 1898, էջ 93-94: **Такайшвили Е.**, «Материалы по археологии Кавказа», т. XII, Москва, 1909, էջ 28: «Христианский восток», т. VI (1917-20), Петроград, 1922, էջ 335: **Март Н. и Орбели И.**, Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван, Петроград, 1922, էջ 41: **Капанян Г.**, Историко-лингвистические работы, т. II, Ереван, 1975, էջ 328: **Սամույան Ա. Ս.**, Ջավախքի «վիշապ» քարակոթողները. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1982, № 2:

Քառակող կոթողներ. վաղ միջնադարյան քառակող կոթողները նույնպես բնորոշ են վաղ միջնադարյան հայ քրիստոնեական պաշտամունքային մշակույթին և լայնորեն տարածված են պատմական Հայաստանի սահմաններում: Ներկայիս Վրաստանում այդպիսիք հանդիպում են միմիայն նրա կազմում ընդգրկված Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի գավառներում, այդ թվում՝ Ջավախքում: Բազմաթիվ հնավայրերում, մեծ մասամբ տեղահան և բեկորված, պահպանվել են Դ-Է դարերում կերտված տասնյակ քառակող կոթողներ: Առավել մեծ թիվ են կազմում դարերի ընթացքում ոչնչացված երբեմնի կոթողների պահպանված պատվանդանները: Ինչպես կոթողները, այնպես էլ դրանց պատվանդանները կրում են հարդարանքի բնորոշ այնպիսի տարրեր (ականթի տերևներ, որթագալար խաղողի ողկույզներ, պատկերաքանդակներ և խաչաքանդակներ), որոնք հատուկ են այլուր պահպանված համանման հուշարձաններին:

Հատկանշական է, որ Ջավախքի հնավայրերում պահպանվել են նաև Թ-ԺԱ դդ. թվագրվող քառակող և բոլորածև կոթողներ, որոնք բնութագրական են ողջ Գուգարքի⁴ հայ քաղկեդոնական, այնպես էլ հարակից վրացական միջավայրին⁵: Հարկ է նշել նաև, որ ի տարբերություն Ջավախքում և Գուգարքի մյուս գավառներում պահպանված քառակող կոթողների, որոնցում առկա են կոթողային մշակույթի պատմական զարգացման զույգ ժամանակաշրջանների (Դ-Է դդ. և Թ-ԺԱ դդ.) նմուշները, Վրաստանի Քարթլի և Կախեթ պատմական մարզերում հանդիպող սակավաթիվ կոթողները վերաբերում են միայն վերոնշյալ երկրորդ ժամանակաշրջանի:

Եկեղեցիներ, վանքեր, մատուռներ. երկրամասի տարածքում պաշտամունքային կառույցներ պահպանվել են գրեթե բոլոր բնակավայրերում և գյուղատեղիներում: Դրանք կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ հայկական (հայ-առաքելական և հայ-կաթոլիկ) և բյուզանդադեան: Վերջինս արտացոլված է Թ-ԺԴ դդ. Ջավախքի հայ-քաղկեդոնական բնակչության մշակութային ժառանգությամբ և ԺՋ-ԺԸ դդ. վրացական պաշտամունքային սակավաթիվ կառույցներով:

Հայ-առաքելական եկեղեցիներից հնագույնները թվագրվում են Ե-Է դարերով (Բարալեթի Սբ. Հովհաննես, Բզավեթի միանավ եկեղեցի և այլն):

⁴ Գուգարքի Ջավախք գավառում՝ Կումուրդո, Սաղամո, Խանդո, Թոք, Թռեղքում՝ Մանուկ, Զվիշափորում՝ Կարեթ, Կանգառքում՝ Ուկանգորի:

⁵ Քարթլիում՝ Խանդիսի, Դավաթի. Կախեթում՝ Սախտենիսի, Նաթխանցենի և այլն:

Հայաստանյայց Եկեղեցու կանոնական իրավասության ներքո գործած եկեղեցիներ, անկախ գերիշխող քաղաքական հանգամանքներից, անընդմեջ կառուցվում էին երկրամասի ողջ պատմության ընթացքում՝ ընդհուպ մինչև ԺԹ դարը:

Թ դարից սկսած քաղկեդոնականություն ընդունած և իրենց տիրույթների թեմերը վրաց կաթողիկոսի եկեղեցական իրավասության տակ դրած Տայքի Բագրատունիների իշխանական վերնախավի քաղաքական ազդեցության ոլորտում գտնված Ջավախքում պետական հովանավորությամբ կառուցվել են նաև բյուզանդաժես տաճարներ և եկեղեցիներ (Կումուրդոյի Սբ. Համբարձման, Էխթիլայի Սբ. Ստեփանոս, Խորենիայի Երևման Սբ. Խաչ և այլն):

Վրացագրի բնակչության կողմից կառուցված պաշտամունքային վաղազույն կառույցները ԺԳ-ԺԴ դարերից են (Բարալեթ, Կոթելիա, Մուրճախեթ, Վարևան և այլն):

ԺԹ դարում Ջավախքի բազմաթիվ բնակավայրերը (թե՛ հայաբնակ, թե՛ վրացաբնակ) համարվել են նորաշեն եկեղեցիներով, իսկ Ախալքալաքում կառուցվել էր նաև ռուսական եկեղեցի:

ԺԴ-ԺԵ դարերով թվագրվող եկեղեցիներ Ջավախքում գրեթե չկան, մինչդեռ հատկապես վիճագրական նյութի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակահատվածում երկրամասի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը առաքելադավան հայեր էին: Այս երևույթը հուշում է, որ ԺԳ-ԺԴ դարերից ի վեր, հաճախ փոխանակ նոր եկեղեցիներ կառուցելու, հայերը առաքելական ծիսակարգով կրկին օծել են երկու-երեք դար առաջ քաղկեդոնականացած վերնախավից և նրանց հետևած բնակչությունից ժառանգված եկեղեցիները: Ասվածի ակնառու օրինակներից են Կումուրդոյի Սբ. Համբարձման, Էխթիլայի Սբ. Ստեփանոս, Աբուլի Սբ. Հարություն և այլն բազմաթիվ եկեղեցիները, որոնց շուրջն առկա են ԺԴ-ԺԶ դդ. թվագրվող հայոց գերեզմանոցներ⁶:

⁶ Հատկանշական է, որ Ջավախքի հայ-քաղկեդոնական եկեղեցիները (ինչպես և Տայքում) ծիսակարգից թելադրված ճարտարապետական առանձին դրվագներում ունեն այնպիսի հատկանիշեր, որոնք հատուկ չեն և բնավ չեն հանդիպում Վրաստանի տարածքում պահպանված բյուզանդաժես վրացական եկեղեցիներում: Մինչդեռ այդպիսիք բնորոշիչ և նույնական են հայ-առաքելական եկեղեցաշինական կանոններին: Օրինակ, եկեղեցու բարձր թեմը (նկատի ունենք խորանի ընդգծված բարձրությունը սրահի հատակի մակարդակի համեմատ), եկեղեցու ներսում թաղումների բացակայությունը և, ընդհակառակը, եկեղեցու շուրջ իրար մոտ կատարված թաղումները: Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու ծիսակարգը խստորեն արգելում էր օծված եկեղեցու մեջ կատարել նախապես չսրբադասված անձանց թաղումներ: Հակառակ պարագայում եկեղեցին վերածվում էր պարզ տապանատուն-դամբարանի՝ առանց պատարագ մատուցելու իրավունքի: Հայ-առաքելական եկեղեցիներում հանգուցյալին ամփոփվում էին օծված աղոթասրահից դուրս՝ գավթում (եթե այն կա) կամ պարզապես եկեղեցամերձ բակում:

Հայ-քաղկեդոնականների կառուցած և առնվազն ԺԵ դարից առաքելական մվիրապետության հովվության ներքո անցած եկեղեցիները, որոնք ԺԸ դարի երկրորդ կեսից մեծամասամբ ամայացել էին հայ ազգաբնակչության զանգվածային գերեվարության և տեղահանության պատճառով, 1830-ական թվականներին վերստին օծվել են և գործել որպես հայ-առաքելական ծխական եկեղեցիներ:

Ջավախքի հայության կողմից միջնադարյան առաքելածես և հայ-քաղկեդոնական եկեղեցիների վերաբացման իրողությունն արդեն 1850-ական թվականներին առաջ էր բերել ուղղափառ եկեղեցու հովվապետների դժգոհությունը: Վերջիններս նույնիսկ ստորագրահավաքներով տեղաբնակ հայերին ստիպեցին հրաժարվել իրենց գյուղական եկեղեցիների նկատմամբ իրավունքից: Վրաց հոգևորականության այդօրինակ ոտնձգությունները լավազույնս արտացոլվել և մերկացվել են, օրինակ, 1853 թ. Ախալցխայի հոգևոր կառավարությունից Վրաստանի և Իմերեթի հայոց վիճակային կոնսիստորիային հղված հայտարարության մեջ. «...հայազգի գիղական ժողովուրդը ի 1830 ամի ի գաղթելն ի Կարնոյ նահանգէ յԱխալցխոյ նահանգ ի գաւառին Ախալքալակու և Ծալկայու յաւերակ գիւղօրայս հրամանաւ հօօր տէրութեան ռուսաց, ուրանօր գտանէին յոմանս գիւղօրայս քայքայեալ հոյակապ եկեղեցիք, և թէ յումմէ՞ էին կառուցեալ այնոքիկ և որոյ ազգի պատկանէին չէր յայտ, թէ և յոմանս ի նոսա գտանէին արձանագրութիւնք ի յոյն և ի վրաց լեզու, ...ուստի ի յայնժամեան գլխատր կառավարչէն յայսկոյս Կովկասու նորին լուսափայլութիւն գրաֆէն Երևանայ կնեազ Պասկէկէն Վարչաւոյ թոյլատրեցաւ գաղթականացն վերանորոգել զայնոսիկ և առնել եկեղեցի, որք զկնի վերանորոգութեան օծեալ սրբեցան ի նոյն թիւ ի բարձր սրբազան Կարապետ արքեպիսկոպոսէ յայնժամեան վիճակատրէ, և յօրէ յայնմանէ ցարդ են ի ձեռն հայազգի ժողովրդականաց և կատարին ի նոսին զպաշտօն աստուածածառայութեան առանց ինչ արգելանաց: Այժմ գործակատարն Ախալքալակու և Ծալկայու յայտարարութեամբ ի 29 մայիսի ներկայ ամի № 264. յայտնէ ատենիս թէ բարեկարգն յունաց ազգի ելեալ ընդ օգնականի պարոն կառավարչի տեղոյն շրջի ի գիւղօրայս նահանգին և ուր գտանին հոյակապ եկեղեցիք կառուցեալք ի վարուց զկնի տեսանելոյ զայնս և չափման զդրութիւն նոցին առնեն ի գրի, յետ որոյ հրաւիրեն ստիպմամբ զքահանայս և զժողովուրդս տեղեացն ստորագրել ի գրութեան այն, թէ այս եկեղեցին է յունաց, թէ և առեալ է յոմանց միամիտ գիղական ժողովրդոց ստորագրութիւն համաձայն բաղձանաց իւրեանց, բայց

գիտականքն Գիւմրիւրտոյ շիւմաճայնեալ հրա-
վիրման նորին չեն ստորագրեալ, նոքա այնու յիսա-
ցեալ և զնացեալ առ պրն կառավարիչն Ախլաբալա-
կայ ամբաստանեալ են զնոցանէ, որպէս թէ ընդդի-
մացեալ են նոքա ինքեանց և անպատուեալ: Կառա-
վարիչն ևս կոչեալ առ ինքն զերևելիս գիտին ար-
կեալ է ի բանտ զհնգեանն անձինս թողլով անդ զա-
տուրս երկուս, յորմէ ժողովուրդք նահանգին անկեալ
են յոյժ յուսահատութեան վասն անմեղութեանց
խրեանց և անկանելոյն ի բանտ»⁷:

Ի պատասխան իբր հայերի կողմից ապօրինա-
բար սեփականված եկեղեցիների շուրջ բարձրաց-
ված աղմուկի՝ տակավին 1854 թ. Վրաստանի էկ-
զարխի պնդումների, թե. «...եկեղեցեաց եղելոց ի
գաւառին Ախալցխոյ, որք համարին ուղղափառաց,
բայց տուեալ են հայոց...»⁸, թեմական կոնսիստո-
րիան ձգձգվող խնդրո առթիվ 1865 թ. նշել էր. «...վե-
րոգրեալ եկեղեցիքն, զորս վեճին հոգևոր տեսչու-
թիւնն յունաց գոլով ոմանք կիսակործանք և այլք
պառակք խաշանց և գոմք անասնոց ի ձեռս թուրք
թարաքամայից ըստ կարգադրութեան կնեազ Պաս-
կկիչ Երևանսկոյ՝ յայնժամեան կառավարիչք Ա-
խալքալակայ, Խրթուիզայ և Ծալկայի յանձնեալ են
Կարնոյ քաղաքի հայ գաղթականաց առ ի կատա-
րիլ անդ զԱստուածապաշտութիւն, առանց յայտնի
լինելոյ, թէ այնոքիկ եկեղեցիք ի սկզբանէ անտի յա-
կանէ որում դաւանութեան պատկանին, հայոց՞, թէ
յունաց, ուստի նորում բարձր սրբազնութիւն Կարա-
պետ արքեպիսկոպոսն օծեալ զայն ընդ Հայաստա-
նեայց եկեղեցոյ արարեալ է վասն նոցա եկեղեցի,
յորս յերեսուն և հինգ ամաց հետէ անարգել ուստի և
յորոց և իցէ, կատարին ժամերգութիւնք ըստ Հա-
յաստանեայց դաւանութեան, և բաց յայսօրիկ տե-
ղեկութեանց, թէ այնոքիկ եկեղեցիք ի բազում ժա-
մանակաց հետէ գտանին ընդ տեսչութեամբ հոգևոր
իշխանութեան հայոց, վերանորոգեալ են ի հայոց և
օծեալ ըստ կանոնաց եկեղեցոյն հայոց՝ չունի հո-
գևորս իշխանութիւն զայլ վկայագիր պատկանելու-
թեան նոցին հայոց, իսկ հոգևոր տեսչութիւնն յու-
նաց ըստ ո՞րպիսի վկայագրոց և ապացուցութեանց
յարուցեալ է զվեճ և ցանկայ իւրացուցանել զայնու-
սիկ եկեղեցիս չէ յայտնի Ատենիս, ըստ որում եր-
կիրն այն յորում գտանին նոքին ըստ պատմութեան
հայոց բաղկացուցանէ զմասն հայոց մի և ըստ այսմ
անշուշտ մակաբերելի է, թէ եկեղեցիքն այնոքիկ
պարտին ցաւերումն նոցին լինիլ հայոց...»⁹:

1853 թ. գավառի եկեղեցական հաստատություն-
ներին զգալի վնաս էր հասցրել երկրամաս ներխու-

ժած օսմանյան բանակը¹⁰: Այդ է վկայում 1854 թ.
մարտի 24-ին Ախալցխայի հոգևոր կառավարու-
թյան կազմած հայտարարագիրը: Օսմանյան բա-
նակի Ախալցխայի գավառ ներխուժելու հետևան-
քով կողոպտվել և ավերվել էին 9 գյուղերի¹¹ ծխա-
կան եկեղեցիներ. «...կողոպտելոյ բարբարոս զօ-
րացն օսմանեան ի ժամանակս տալոյ նոցա զպա-
տերազմ ընդ խաչակիր զօրացն մեծագոր կայսե-
րութեան ռուսաց քանդեալ զսեղանս և զամենայն
շինութիւնս այնոցիկ եկեղեցեաց և պատառեալ
զպատկերս սրբոց արարեալ էին զոմանս ի նոցանէ
բնակարան երիվարաց...»¹²:

1866 թ. վրաց հոգևորականությունը անհիմն հա-
վակնոտությամբ կրկին վիճարկման առարկա էր
դարձրել երկրամասի միջնադարյան մի շարք եկե-
ղեցիների պատկանելության հարցը: Հիշյալ կա-
ռույցները վավերագրում խմբավորված են հետևյալ
կերպ.

1. Վարդիսցիխեի, Յիխեի, Օլղանի, Արուճի, Հո-
կամի, Լեկնարի, Խուվրիսի եկեղեցիները, որոնք ա-
վերվել էին թուրքական իշխանությունների կարգա-
դրությամբ մահմեդականների ձեռքով:

2. Կարանտի, Ալասթուբանի, Բավոյի եկեղեցի-
ները, որոնք ինքնակամ զբաղեցրել են հայ-կաթոլիկ-
ները:

3. Աբուլի, Բուռնաշեթի, Խտիլի, Մերենիայի եկե-
ղեցիները, որոնք զբաղեցրել են հայերը:

4. Ալաստանի եկեղեցին, քանդել են հայ-կաթո-
լիկները, իսկ շինանյութը օգտագործվել է նոր եկե-
ղեցու շինարարության համար:

5. Կումուրդոյի եկեղեցին, որը սկզբնապես ավե-
րել են թուրքերը: Այնուհետև, եկեղեցու արևմտյան
հատվածը զբաղեցրել են հայերը¹³:

Ջավախքում սակավ են միջնադարյան վանա-
կան կենտրոնները: Պահպանվածները (Էխթիլա,
Կառնեթ, Թոքավանք), որոնք կառուցվել են ԺԲ-
ԺԳ դարերում, բաղկացած են մեկ-երկու եկեղեցի-
ներից, առավելագույն դեպքում՝ շրջապարսպից:

Հայտնի է, որ արքեպիսկոպոս Կարապետ Բագ-
րատունին վանական հաստատությունների պակա-
սը լրացնելու նպատակով տակավին 1842 թ. դիմել էր
ռուսական իշխանություններին Ախալքալաքի տե-
ղամասի արքունի կալված Մուխրաշեն ավերակա-
վայրը գնելու և այնտեղ վանք հիմնելու մտադրու-
թյամբ: Առաջնորդը հայցը հիմնավորելու համար
նկատել էր, որ իր գլխավորությամբ գաղթած բնա-

7 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 12, գ. 306, թ. 1:

8 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 12, գ. 306, թ. 31:

9 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 12, գ. 306, թ. 31-32:

10 Դիվանական վավերագրերում պահպանված տեղեկու-
թյունները ևս մեկ անգամ փաստում են, որ քրիստոնեական
պաշտամունքային կառույցների պղծումը տեղի էր ունենում
տարածքի մահմեդական տարրի կամ օսմանյան զինված
ստորաբաժանումների ձեռքով:

12 Վավերագրում գյուղերի անունները չեն հիշված:

13 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 12, գ. 306, թ. 19, 36, 41:

կիչներն իրենց բնօրրան Կարնո գավառում չորս վանք ունեին, մինչդեռ Ջավախքում կանգուն վանքեր չկային¹⁴:

Երկրամասում պահպանված եկեղեցական կառույցների հիմնական մասը միանավ հորինվածքով փոքրիկ մատուռներ են: Այդպիսիք առավելապես կառուցվել են բարձրադիր վայրերում՝ բլուրների և լեռների գագաթներին: Օրինակ՝ Գանձայի Սբ. Հովհաննես, Վաչիանի Սբ. Լուսավորիչ, Ախալքալաքի Շգնավոր և այլն:

1990-ական թթ. վերջերից ջավախահայությունը տարբեր բնակավայրերում, առաջնորդվելով բարեպաշտական մոլուկներով, ինքնակամորեն ձեռնամուխ է եղել կիսավեր և ավերված միջնադարյան մի քանի եկեղեցիների նորոգմանը: Այսպես, տեղի ունեցած մի քանի եկեղեցիների «վերանորոգումները» հանգեցրել են հուշարձանների ճարտարապետական նկարագրի զգալի աղավաղմանը: Որքան էլ ազնիվ լինեն նման նախաձեռնությունների հիմքում ընկած կրոնական մոլուկները, այնուամենայնիվ, այդպիսիք բնավ հանդուրժելի չեն: Հարկ է մշտապես նկատի առնել, որ պատմական հուշարձանները վերականգնվում են՝ համաձայն լիազորված գիտական խորհուրդների հաստատումը ստացած նախագծերի, որոնք բացառում են կամայական դրսևորումները: Վրացական մամուլն ըստ ամենայնի շահարկել է վերջին տարիներին երկրամասի որոշ եկեղեցիների կամայական նորոգումների փաստերը՝ խնդրին հանիրավի հաղորդելով քաղաքական անհարկի հնչեղություն¹⁵:

Խաչքարեր. քրիստոնեության տարածման ժամանակներից ի վեր Հայաստանում հարատևորեն կերտվում են խաչի փրկչագործական հավերժությունը խորհրդանշող հուշակոթողներ, սկզբում՝ քառակող կոթողների, այնուհետև՝ խաչքարերի տեսքով: Հարյուրամյակներ շարունակ խաչքարը մարմնավորել է հայի ստեղծագործ էությունը և դրսևորվել իբրև գուտ հայեցի երևույթ: Խաչքարեր արարվում էին պատմական Հայաստանի ողջ տարածքում ամենատարբեր առիթներով:

Ջավախքում խաչքարերը սփռված են գավառի ողջ տարածքով մեկ: Դրանք պահպանվել են գլխավորապես հին գերեզմանատներում, թեև սակավ չեն նաև հետագայում եկեղեցիների պատերի մեջ ագուցված նմուշները: Հանդիպում են նաև մենավոր խաչքարեր, սահմանախաչեր: Ժամանակագրական տեսանկյունից Ջավախքում առկա են գրեթե բոլոր դարաշրջաններին պատկանող խաչքարեր: Հաջորդելով քառակող կոթողներին՝ խաչքարեր

կերտվել են առնվազն Թ դարից սկսած և, անցնելով զարգացման հայտնի բոլոր փուլերը, ստեղծվում են նաև մեր օրերում: Մեծաթիվ են հատկապես Թ-ԺԸ դարերի խաչքարերը: Բարեբախտաբար, դրանց զգալի մասն արձանագիր է, որոշ դեպքերում՝ նաև թվակիր: Գեղարվեստական հարդարանքի տեսանկյունից Ջավախքի խաչքարերը մեծամասամբ ունեն պարզ լուծումներ և որոշակի ուշագրավ ընդհանրություններ՝ Հայաստանի մի շարք բարձրլեռնային շրջանների հնավայրերում պահպանված խաչքարերի հետ: Առավել հաճախակի հանդիպող խորհրդանշական զարդաքանդակներից են խաղողի ողկույզները, վեցթևյան դավթյան աստղը և այլն: Ջավախքի խաչքարերում պատկերաքանդակները հազվագյուտ են: Նմանապես սակավադեպ են հյուսածո զարդանախշերն ու գոտիները: Այսուհանդերձ, դրանց պատմական նշանակությունը շատ կարևոր է, քանի որ բոլոր այդ խաչքարերը հայոց մշակույթի միջնադարյան շրջանի հուշարձաններ են և իրենց գոյությամբ վկայում են համայն Ջավախքի բնակավայրերում հոծ հայության առկայության մասին ողջ միջնադարի ընթացքում:

Մեր օրերում ևս Ջավախքում խաչքարեր են կերտվում, որոնց ոչ սակավ նմուշներ կարելի է տեսնել Ախալքալաքի և բազում գյուղերի գերեզմանատներում: Վերջիններիս թվում կան արվեստի գործեր, որոնք մարմնավորում են ավանդական հիմքի վրա շաղախված ստեղծագործական նոր մտահղացումները:

Ջավախքի խաչքարերին առաջին անգամ հպանցիկ ուշադրություն է դարձվել միայն ԺԺ դարի վերջերին¹⁶: Խորհրդային տարիներին Թմկաբերդի և Ծունդայի (Քաջատուն) խաչքարերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է վրացի հետազոտող Լ. Դավիլիանիձեն¹⁷: 1990-ական թթ. մեր կողմից փորձ է արվել առավել ամբողջական ներկայացնելու երկրամասում պահպանված խաչքարերը¹⁸: Վերջերս Ախալքալաք քաղաքատեղիի տարածքում հայտնաբերված խաչքարերը «քննության» են արժանացել նաև Դ. Բերձենիշվիլու և Դ. Թումանիշվիլու կողմից¹⁹:

16 **Էփրիկեան Հ. Ս.**, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 65, **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 55, 71:

17 **Давилянцзе Л. С.**, К изучению цундско-тмговских хачкаров (крестов-каменей), Вестник гос. музея Грузии, 1959.

18 **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, Երևան, 1995:

19 **Ներթվեցնիցո Ջ.**, ახალქალაქის ჯავახეთისა, «არტანუჯი», 1998, № 7, էջ 25-27: Դ. Բերձենիշվիլին, դիմելով խաչքարագիտության բնագավառի «գիտակ» Է. Ջանդիերիի օգնությանը, հանգել է այն եզրակացությանը, թե Ախալքալաք քաղաքատեղիում գտնված խաչքարերը այդտեղ են բերվել հայ գաղթականների ձեռքով, քանի որ դրանք հայտնաբերվել են «ԺԺ դարի հնագիտական շերտում» և հետևաբար չէին կարող առնչվել հնավայրի միջնադարյան պատմությանը: Սբ. Խաչ եկեղեցու բակում կանգնեցված (հայտնաբերվել է 1988

14 Մատենադարան, քրթ. 152, վավ. 153:

15 **Նոնաթյե Ն.**, «Բյժոնանես», ՋճՅՅՅՅՅՅՅՅ ՅՅՅՅՅՅՅՅ ՅՅՅՅՅՅՅՅ ՅՅՅՅՅՅՅՅ, «6 նասոնյե», 20.12.2001, № 225:

Հայ-քաղկեդոնական խաչքարեր. Ձավախքի տարածքում ավանդական հորինվածքով խաչքարերից զատ պահպանվել է խաչքարերի յուրօրինակ մի խումբ, որը բնութագրական էր քաղկեդոնականություն ընդունած հայության մշակութային ուրույն դրսևորումներին: Վերոնշյալ խաչքարերը կերտվել են Ժ-ԺԳ դարերում և պահպանվել են, օրինակ, Բավրա, Վաչիան, Սուլդա, Խանդո, Վարևան գյուղերում և այլուր: Դրանք, խաչքարերի հորինվածքային առանցքային լուծումներով հանդերձ, զուրկ են հայկական խաչքարերին հարագատ և ընդհանրական այնպիսի տարրերից, ինչպիսիք են՝ հավերժություն խորհրդանշող վարդապետ, կենաց ծառը, խաչաթևերի գնդաձև և բուսական ավարտները, քանդակագարդ եզրագոտիները և այլն:

Գերեզմանոցներ. Ձավախքում գերեզմանոցներ առկա են ինչպես ներկայիս շեն գյուղերում և գյուղատեղիներում, այնպես էլ առանձին վանքերին կից: Ժամանակագրորեն դրանք վերաբերում են պատմության գրեթե բոլոր դարաշրջաններին՝ ըսկսած նախաքրիստոնեական շրջանից մինչև մեր օրերը: Բացի հայոց գերեզմանոցներից, մի շարք հնավայրերում պահպանվել են նաև վրացացած հայ-քաղկեդոնական, վրացական, թուրքական, հունական, հրեական և ռուսական գերեզմանոցներ: Դրանցում պահպանված գերեզմանաքարերը ոճական և հորինվածքային առանձնահատկությունների առումով էապես տարբերվում են միմյանցից: Նկատելի ընդհանրություններ ունեն առաքելական, քաղկեդոնական և կաթոլիկ հայերի գերեզմանոցներում պահպանված տապանաքարերը:

Տապանաքարեր. լայն տարածում գտած ուղղանկյունաձև, օրորոցաձև, դագաղաձև տապանաքարերից բացի, Ձավախքում մեծաթիվ են նաև եկեղեցաձև, խոյաձև և ձիակերպ շիրմաքարերը, որոնց ժամանակագրական ընդգրկումը ներառում է վաղ միջնադարից մինչև ԺԹ դարն ընկած ժամանակահատվածը:

Կամուրջներ. հակառակ երկրամասի գետառատությանը, Ձավախքում միջնադարյան կամուրջներ գրեթե չեն պահպանվել: Հայտնի են միայն

Փարվանա գետի վրա ԺԹ դարում կառուցված Ղաուրմա գյուղի բազմաթիվ և Գանձայի երկթիչք կամուրջները: Ինժեներական ուշագրավ կառույց է եղել Թմկաբերդի ստորոտում՝ Կուր գետի վրա միջնադարում կառուցված երկթիչք կամուրջը, որից պահպանվել են սոսկ խելերը:

Ժողովրդական և արտադրական կառույցներ. բնակելի և հասարակական բնույթի շենքերը Ձավախքում մեծ թիվ են կազմում: Բազմաթիվ գյուղերում ցայժմ պահպանվել են ԺԹ դարում կառուցված բնակելի համալիրներ՝ բաղկացած «հազարաշեն» հորինվածքով գլխատնից, թոնրատնից, մարագից, գոմից և օժանդակ այլ շինություններից: Առանձնապես ուշագրավ են տան շեն լինելը խորհրդանշող բուխարու կամ օջախի քանդակագարդ, երբեմն նաև արձանագիր քարերը: Ճարտարապետական բարձրարվեստ կառույց է Կումուրդյում 1898 թ. Մարտիրոս աղա Վարդանյանի կառուցած և առ այսօր միանգամայն անխաթար պահպանված բնակելի տունը²⁰:

Ձավախքում ձիթհաններ եղել են գրեթե բոլոր բնակավայրերում, իսկ ջրաղացներ՝ ջրի բավարար քանակություն և անկում ունեցող վայրերում: Արտադրական այդ կառույցների մեծ մասն ավերվել է խորհրդային տարիներին: Հիմնականում պահպանվել են միակտոր մեծաչափ անվաքարերը: Գեղարվեստական հարդարանքով առանձնանում է Մաթխայի ձիթհանի քարը (ԺԹ դ.), որի վրա պատկերված է ուղտերի քարավան:

Վիմագրեր. Ձավախքի վիմագրական նյութի ուսումնասիրության և հրատարակության գործն առաջին անգամ հեղինակել է Մ. Բրոսսեն: Վաստակաշատ գիտնականը կարողացել է իր ժամանակի համար աննախադեպ ճշգրտությամբ վերծանել իր այցելած հնավայրերում պահպանված և նկատած վիմագրերը: Նրա աշխատանքի հատկանշական արժանիքներից է նյութի համալիր ուսումնասիրության սկզբունքը թե՛ հայերեն, թե՛ վրաց մետրոպատա վիմագրերի ընդգրկման շնորհիվ: Միայն այսօրինակ սկզբունքային մոտեցումը կարող է ընձեռել երկրամասի պատմությունը ամբողջական և լիարժեք ուսումնասիրելու հնարավորություն: Ցավոք, Ձավախքի պարագայում գիտությանն ի նպաստ սույն աշխատանքը չկիրառվեց հետագա ուսումնասիրողների կողմից: Ազգությամբ վրացի հեղինակներն անդրադարձան սոսկ վրացալեզու վիմագրերին՝ առանց իսկ ակնարկելու հայերեն վիմագրերի առկայությունը, իսկ հայագի գիտնականները, անդրադառնալով վրաց մետրոպատա

թ., միջնաբերդից) ԺԳ-ԺԴ դարերին առավել հատկանշական գեղաբանական խաչքարը Դ. Բերձենիշվիլին բնորոշել է որպես «թուրքական լծից ռուս հրամանատարության օժանդակությամբ վրաց հողում ապաստան գտած հայերի փրկության խորհրդանշան-կոթող»: Այստեղ մենք գործ ունենք արտառոց այնպիսի երևույթի հետ, երբ միջնադարյան արվեստի հետագոտողն ի վիճակի չէ գանազանել ԺԳ-ԺԴ դդ. խաչքարը ԺԹ դարի խաչքարից, իսկ խաչքարերի՝ «ԺԹ դարի հնագիտական շերտում» հայտնաբերված լինելու մասին եզրակացության մեկնաբանման անգամ ավերորդ է անդրադառնալ:

20 Մանրամասները տես սույն աշխ., էջ 313, 334:

նոր խմբաքանակ³⁹: Վրաց մեսրոպատառ արձանագրությունները Ջավախքում հիմնական մասով ժամանակագրորեն ի հայտ են գալիս Թ դարից սկսած՝ հայ ազգաբնակչության մի մասի քաղկեդոնականությունը ընդունելուց հետո⁴⁰: Պատմական Հայաստանի հյուսիսային գավառներում գտնվող հոգևոր կենտրոնների շուրջ ձևավորված հայ-քաղկեդոնական համայնքներում, այդ թվում մաս Բագրատունիների վրացական ճյուղի քաղաքական գերիշխանության ներքո հայտնված Ջավախքում եկեղեցական արարողակարգի պաշտոնական լեզուն արդեն վրացերենն էր:

Սկսած Թ դարից՝ Վիրքի էթնիկական վրացալեզու տարածքից դուրս գտնվող քաղկեդոնականացած Ջավախքում, Տայքում և Կղարջքում) քաղաքական և դավանաբանական թելադրանքով որդեգրված վրացերենով ստեղծվեցին հարուստ և բազմաբովանդակ գրական հուշարձաններ: Հիշյալ երևույթը պայմանավորված էր արդեն Ե դարից ի վեր Հայաստանում գրավոր մշակույթի բազմազան, հարուստ և պատկառելի դպրոցի գոյությանը:

Ի տարբերություն Ջավախքի հայ վիմագրական ժառանգության, որոնց բազում նմուշները (օրինակ՝ Թմկաբերդի և Ախալքալաք քաղաքատեղիի գերեզմանոցներում) անցած տասնամյակների ընթացքում անխնա կերպով ոչնչացվել են, վրաց մեսրոպատառ արձանագրությունների պահպանության վիճակն անհամեմատ բարվոք է⁴¹:

Արաբերեն արաբատառ թուրքերեն վիմագրեր. հակառակ օսմանյան տիրապետության տևական շրջանին՝ երկրամասի արաբերեն կամ թուրքալեզու արաբատառ արձանագրությունները պետք է խիստ սակավաթիվ լինեին: Հիշյալ հանգամանքը վկայում է, որ թուրքական գերիշխանության ժամանակաշրջանում պետական մակարդակով աշխույժ շինարարական գործունեություն չի ծավալվել: Հայտնի են Ախալքալաքի միջնաբերդում կառուցված մզկիթի (ԺԸ դ.) և Էրինջա գյուղի աղբյուրի շինարարական արձանագրությունները:

39 Ի դեպ, նշված վիմագրերից շատերը, ինչպես և սույն աշխատության մեջ առաջին անգամ հրատարակվող վրաց մեսրոպատառ վիմագրերը հայտնաբերվել և գրի են առնվել տակավին 1988 թ.՝ մեր կատարած դաշտային աշխատանքների ժամանակ: Նորագյուտ վիմագրերի արտագրությունները լուսանկարներով հանդերձ, նույն թվականին ներկայացվել են դր.-պրոֆ. Պ. Մուրադյանին՝ վերծանության և հրատարակությանը պատրաստելու ակնկալիքով: Մակայն, վերջինիս չարդարացված անտարբերության պատճառով սույն վիմագրերի՝ տարիներով անտիպ մնալուց հետո դրանց մի մասի առաջին հրատարակության պատիվը վերապահվեց Վ. Միրզաբալային:

40 Ուշագրավ է, որ Ջավախքի վրաց մեսրոպատառ արձանագրություններում երբեմն հանդիպում են առավելապես հայկական միջավայրին հատկանշական անձնանուններ (օրինակ՝ Վարդան, Գայանե, Սարգիս, Հակոբ և այլն):

41 Ջավախք այցելած վրացի հետազոտողները սովոր են հանիրավի մեղադրել «եկվոր հայությանը», որն իբր թե պարբերաբար զբաղվել է երկրամասի «վրացական» միջնադարյան արձանագրությունների միտումնավոր ոչնչացմամբ: Մինչդեռ, այժմ էլ, ջավախահայերը, որոնց մեծավ մասամբ հասու չեն միջնադարյան գրչագրության առանձնահատկությունները, չգանազանելով հորինվածքով իրար ակնբախտեն մման վրաց մեսրոպատառ և մեսրոպայան հայոց գրերը, հաճախ խորապես համոզված են, որ գործ ունեն հայոց վիմագրության նմուշների հետ և վերջիններիս հանդեպ տածում են աներկբա ակնածանք:

ԱՐՈՒԼ

ԱՐՈՒԼ. գյուղի տեսքը հր-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքի և Աբուլ լեռան միջակայքում, լեռան հարավարևմտյան ստորոտում, շրջկենտրոնից 10 կմ արևելք, ծովի մակերևույթից ունի 1964-1985 մ բարձրություն:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. կազմված «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ի՝ Աբուլն ունեցել է 12 տուն բնակիչ և պետական գանձարան մուծել 14.000 ակչե¹ հարկ²: Հայտնի է նաև, որ 1705-1706 թթ.՝ տանուտեր Մեհմեդի օրոք, հարկվել է 13.000 ակչե³:

1830 թ. Կարնո գավառի Ումուտում⁴ գյուղից գաղթած հայերը հաստատվել են այդ ժամանակ հայաթափ ու ավերակ Աբուլ գյուղատեղիում և շենացրել այն:

Տնտեսություն. 1860-ական թթ. գյուղում գործել են 2 ջրաղաց և 2 ձիթհան⁵:

1 Ակչեն (ակչա) փոքր արծաթյա դրամ է, դուրուշի 1/120 մասը (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Ա, կազմեց Սաֆրաստյան Ա., Երևան, 1961, էջ 352):

2 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 229-230:

3 “ხივდობის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.”, էջ 122:

4 Ումուտումը (այժմ՝ Umudum) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 16 կմ հյուսիս:

5 Сборник материалов для описания Тифлисской губернии (այսուհետև՝ СМОТГ), т. 1, вып. 1, Тифлис, 1870, էջ 31:

Բացի հացաբույսերի մշակումից և անասնապահությունից, արուլցիների գլխավոր զբաղմունքներից էր բրուտագործությունը: Օգտագործելով գյուղից շուրջ 1 կմ հեռու (Աբուլ լեռան ուղղությամբ) գտնվող բարձրորակ կավը՝ արուլցիները պատրաստել են կենցաղային իրեր (կուժ, պուլիկ և այլն)⁶:

Բնակչություն. ամբողջ ԺԹ դարի ընթացքում և Ի դարի սկզբին Աբուլի բնակչությունն անընդմեջ աճել է: Բնակչության թվաքանակի նվազումը 1918-ին և հաջորդած տարիներին պայմանավորված է թուրքական բանակի ներխուժմամբ ու գաղթով: Վերջինիս հետևանքով առաջացած սովից ու հիվանդություններից զգալի թվով արուլցիներ են զոհվել: Խորհրդային տարիներին տարագիր գյուղացիները կրկին համախմբվել են հայրենի գյուղում և երկրորդ անգամ շենացրել: Ներկայումս Աբուլի բնակչության թվաքանակը մոտեցել է 1880-ականների ցուցանիշին:

Ստորև ներկայացնում ենք գյուղի բնակչության թվաքանակի փոփոխություններն ըստ հետևյալ տարիների.

6 “Кавказский календарь на 1852 г.”, Тифлис, 1851, էջ 296:

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին	1885 ³⁹	53	363	282	645
1838 ⁷		123	128	251	1886 ⁴⁰		363	282	645
1840 ⁸		112	126	238	1889 ⁴¹		407	330	737
1841 ⁹		116	129	245	1890 ⁴²		410	331	741
1842 ¹⁰		120	131	251	1891 ⁴³	64	430	354	784
1844 ¹¹		135	139	274	1892 ⁴⁴		443	362	805
1845 ¹²		144	145	289	1893 ⁴⁵		440	357	797
1847 ¹²		152	188	280	1894 ⁴⁶		450	375	825
1849 ¹⁴		165	200	365	1897 ⁴⁷		475	403	878
1857 ¹⁵		144	200	344	1898 ⁴⁸		492	422	914
1860 ¹⁶		152	215	367	1899 ⁴⁹	89			914
1861 ¹⁷		211	182	393	1900 ⁵⁰		502	427	929
1862 ¹⁸		219	183	402	1901 ⁵¹		505	429	934
1863 ¹⁹		223	193	416	1902 ⁵²		537	448	985
1864 ²⁰		228	193	421	1905 ⁵³		582	491	973
1865 ²¹		231	197	428	1908 ⁵⁴	103	609	519	1128
1866 ²²	47	231	197	428	1910 ⁵⁵		627	533	1160
1867 ²³		236	213	449	1912 ⁵⁶		644	562	1206
1868 ²⁴		232	214	446	1914 ⁵⁷		658	577	1235
1869 ²⁵		241	214	455	1916 ⁵⁸		678	580	1258
1870 ²⁶	47	242	216	458	1918 ⁵⁹	128	473	462	930
1871 ²⁷		239	216	455	1921 ⁶⁰		202	198	400
1872 ²⁸		240	217	457	1968 ⁶¹				1250
1875 ²⁹		243	216	459	1987 ⁶²	161			686
1874 ³⁰				463					
1875 ³¹				459					
1876 ³²		245	216	461					
1877 ³³		360	286	646					
1878 ³⁴		361	287	648					
1880 ³⁵		361	290	651					
1881 ³⁶		363	291	654					
1882 ³⁷		365	289	654					
1883 ³⁸		360	285	645					

7 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, ք. 7-8:
 8 Նույն տեղում, գ. 3800, ք. 4:
 9 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:
 10 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78:
 11 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16:
 12 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:
 13 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 35:
 14 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39:
 15 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:
 16 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66:
 17 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24:
 18 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21:
 19 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 20-21:
 20 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10:
 21 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-14:
 22 Նույն տեղում, ք. 74:
 23 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 22:
 24 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 25 Նույն տեղում, գ. 3855, ք. 6-7:
 26 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 19-20:
 27 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10:
 28 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 58:
 29 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 30 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 28:
 31 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21:
 32 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 30-31:
 33 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:
 34 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 35 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88:
 36 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 98:
 37 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44:
 38 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:

Երկրորդ աշխարհամարտին արուցիներից մասնակցել է 132 հոգի, որոնցից զոհվել է 72-ը⁶³:

Դպրոց. արուցիները հենց սկզբից կրթության հարցում նախանձախնդիր են եղել: Դրա վկայու-

39 Նույն տեղում, գ. 3877, ք. 10:
 40 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 12:
 41 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65:
 42 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 146:
 43 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 145: Նույն տարվա համար մեկ այլ աղբյուր գյուղի բնակչության թիվը ցույց է տալիս 708 շունչ («Кавказ», 1891, № 241):
 44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3891, ք. 117:
 45 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 121-122:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 21-22: Տե՛ս նաև՝ ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 170-171:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 143-144:
 48 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 165: Լրատվական մեկ այլ հաղորդման համաձայն՝ նույն թվականին գյուղն ունեցել է 441 շունչ («Նոր-Գար», 1898, № 101, էջ 3), որը չի կարող հավաստի համարվել:
 49 **Мушкетов И.**, Материалы по ахалкалакскому землетрясению 19-ого декабря 1899 г.— «Труды Геологического комитета», Новая серия, вып 1, СПб, 1903, էջ 7:
 50 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, ք. 55:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 205, ք. 134-139:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3907, ք. 19-20:
 53 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 262-263:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 56 Նույն տեղում, գ. 3919, ք. 58-59:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 173-174: Համաձայն վիճակագրական մեկ այլ տվյալի՝ 1914 թ. ունեցել է 1448 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», Тифлис, 1914, էջ 82):
 58 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 20-21:
 59 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 2:
 61 Հայկական սովետական հանրազիտարան (այսուհետև՝ ՀՍՀ), հ. 1, Երևան, 1974, էջ 45:
 62 Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:
 63 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 100:

թյունն է արդեն 1837-ին գյուղում խալֆայական տիպի դպրոցի գոյությունը⁶⁴: Ծխական դպրոցն էլ համեմատաբար հին պատմություն ունի, հիմնվել է 1864 թ.: Ծխական դպրոցի գործունեությանը վերաբերող տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1837 ⁶⁵	խալֆայական	1	12
1864 ⁶⁶	արական		
1865 ⁶⁷		1	27
1868 ⁶⁸		1	30
1870 ⁶⁹		1	30
1872 ⁷⁰		1	26
1873/74 ⁷¹		1	23
1875 ⁷²		1	40
1876 ⁷³		1	23
1877 ⁷⁴		1	30
1878 ⁷⁵		1	24
1879 ⁷⁶		1	24
1880 ⁷⁷		1	39
1881 ⁷⁸			40
1883 ⁷⁹		1	14
1889 ⁸⁰		1	30
1891 ⁸¹	չի գործել		
1914/15 ⁸²	վերաբացվել է		
1917 ⁸³	գործել է ԿՀԲԸ-ի օժանդակությամբ		

Սր. Հարություն եկեղեցի. Ժ-ԺԱ դարերով թվագրվող համակ սրբատաշ, դեղնավուն տուֆից կառուցված միանավ, թաղածածկ հորինվածքով ե-

64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4077, թ. 20, նաև՝ գ. 3977, թ. 54:

65 Նույն տեղում, գ. 4077, թ. 20:

66 Նույն տեղում, գ. 3977, թ. 54:

67 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 332, թ. 12, ֆ. 355, ց. 1, գ. 279, թ. 8, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:

68 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3977, թ. 54: Դասավանդվում էին հետևյալ առարկաները՝ հայերեն, ռուսերեն, կրոն, հայերեն ընթերցանություն, քերականություն, հայոց պատմություն, եկեղեցական երգ, վայելչագրություն, թվաբանություն, ռուսերեն ընթերցանություն, վայելչագրության մասնավոր թարգմանություն և սուրբ գրքերի պարզաբանություն:

69 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3978, թ. 34:

70 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 332, թ. 12:

71 **Խոսրոյան Ս.**, Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, Երևան, 1987, էջ 513:

72 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3983, թ. 17: Ունեցել է նաև նախակրթարան: Ուսուցիչն էր Սեդրակ Հարությունյանցը (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, թ. 43):

73 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, թ. 51-52:

74 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 31, նաև՝ գ. 3850, թ. 130:

75 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 177:

76 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, թ. 3:

77 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3872, թ. 88:

78 **Խոսրոյան Ս.**, նույն տեղում:

79 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3875, թ. 48-49:

80 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97:

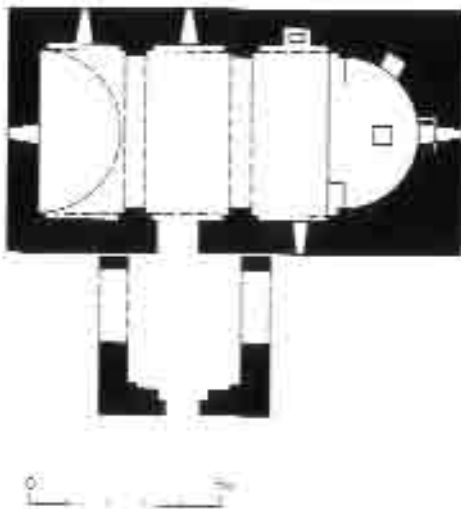
81 “Кавказ”, 1891, № 241: Դպրոցի փակ լինելու պատճառով արուլցի դպրոցականները հաճախել են Կարսի կամ գյուղի դպրոցը:

82 ՀԱԳ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1039, թ. 31:

83 “Армянский вестник”, 1917, № 35-36, էջ 21 (ԿՀԲԸ = Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերություն):

ԱԲՈՒԼ. Սր. Հարություն եկեղեցի, տեսքը հր-ամ-ից, հս-ամ-ից, նախասրահը հր-ամ-ից

ԱՐՈՒԼ. Սր. Հարություն եկեղեցի, ներքին տեսքը դեպի ալ և հատակագիծը

կեղեցին (արտաքին չափերն են՝ 11,85 x 6,50 մ), ամենայն հավանականությամբ, ի սկզբանե եղել է բյուզանդածես:

Հայտնի չէ, թե քանի դար է հիշյալ եկեղեցին գործել որպես բյուզանդածես, բայց շուրջը տարածված ԺԵ-ԺԷ դարերին վերաբերող հայկական գերեզմանոցը վկայում է, որ առնվազն այդ շրջանից այն արդեն գործել է որպես հայ-առաքելական (քնականաբար, մաս օժված է եղել հայոց եկեղեցու ծեսով)⁸⁴: Նորաբնակները, գտնվելով նյութական սուղ կացության մեջ, նպատակահարմար են համարել հոգևոր իշխանության բյուլտվությամբ օժել տեղում կանգուն մնացած հին եկեղեցին: ԺԹ դարի 30-ական թվականներին, երբ եկեղեցին օժվել է Սր. Հարություն անվամբ, ներսում՝ հյուսիսային պատի մեջ, ավելացվել է մկրտարանի ավազանը, իսկ հանգուցյալներն ամփոփվել են եկեղեցու շուրջ տարածված միջնադարյան գերեզմանոցում: Ի դեպ, այդտեղ պահպանվել են բնիկներից մնացած նյութական մշակույթի հետքեր, քառակող կոթողների, խաչքարերի պատվանդաններ և խոյածև տապանաքարեր:

Արևմտյան ճակատին, բարձր դիրքով, գրեթե քիվի տակ պահպանվել է վրաց մեսրոպատառ, երկտող հակիրճ արձանագրություն.

ՃԿ ԿՆ | ԿԴ ԿԴ ԼՆԻ ԼՔՆ

Ջ(շար)օ յ(րօ)ն(ճե)օ. | յ(րօ)ն(ճե) օ Յ(ջօ՞ջօ-լլ)յ ց(յ)Ն(ս)ն ց(ալա)ճ(ո)Ն(օ).

Թարգմ. *Խաչ Քրիստոսի: Քրիստոս ողորմիր Գուզան քարագործներին:*

Հրատ. **Brosset M.**, Mélanges Asiatique, II, էջ 344: **Կալոս-ճրճե յ.** Նասեթորոս Մասալա V, “օջերօ”, 1891, № 239: **Րօսոմօ Մ.**, մշվ. աշխ., էջ 29: **Գոսկարօ՞ճիլլօ յ.** մշվ. աշխ., էջ 122: **Յերձե՞նօ՞ճիլլօ Ն.** մշվ. աշխ., էջ 108: **Նօլօջօջօ յ.** Մրձալօլօթօջօ, VII, տօլլօլօ, էջ 170: “Ջօջօջօթօ. օնճօրօ-յլլ-նյւրօտօմօլլօջրյւլլօ յՆՅձկօլլօլլօ”, տօլլօլօ, 2000, էջ 48: Տարբերակում. Բրոսսե՝ ԿԴ ԿԴ ԼՆԻՆԻ; Կալիստրատ՝ Ջջարօ; ց(յ)Ն(ս)ն ց(ալա)ճ(ո)Նօ փոխարեն՝ յճրօնօ յերճե; Ի. Ռոստոմաշվիլի՝ ԼՔՆԻՆ՝ արտանկարի վրիպակ է, պետք է լինի՝ ԼՆԻՆԻ; ցալաճօնօ; Վ. Ֆրսկարիշվիլին՝ ԼՆԻՆԻ; ցալաճօնօ:

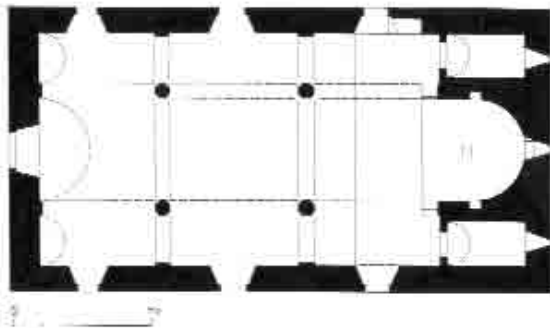
Ճանօր. Կալիստրատը յերճե տառակապակցությունը թեականորեն վերականգնում է յշրճե (Գուրանտե) կամ (Գուրանոլիստ) յշրճելլօ: Ն. Բերձենիշվիլին որոշ վերապահությամբ կրկնել է նախորդ հրատարակիչներին՝ արձանագրությունը թվագրելով ԺԱ-ԺԲ դարերով: Վ. Ֆրսկարիշվիլին անտեսել է Մ. Բրոսսեի ներկայացրած վիճակի առաջին հրատարակությունը: Վ. Սիլոգավան, հիմք ընդունելով արձանագրության ոճական առանձնահատկությունները, այն վերագրել է ԺԲ դարին:

Սր. Աստվածածին եկեղեցի. Սր. Հարությունը՝ որպես ծխական եկեղեցի, գործել է ավելի քան կես դար, սակայն 1870-ականների վերջերին զգացվել է նոր, ավելի ընդարձակ եկեղեցի կառուցելու անհրա-

84 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

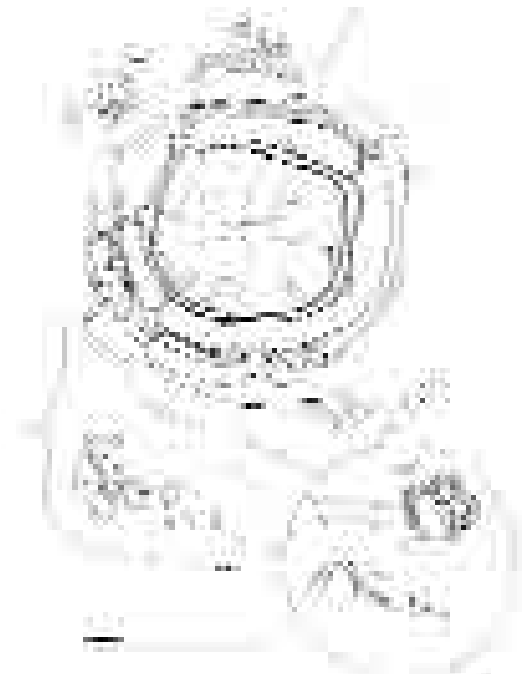
ԱՐՈՒՆ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից

ԱՐՈՒՆ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հատակագիծը

Ժեշտությունը: Բազմաձախս նոր եկեղեցու կառուցումը սկսվել է 1884-ին. «Գիւղացիք պատրաստում են շինել նոր եկեղեցի, որի հիմն օժեց ս. Առաջնորդը»⁸⁵: Սբ. Աստվածածնի անվամբ օծված նորաշեն եկեղեցին, ինչպես և հինը, կառուցված է սրբատաշ տուֆով: Այն ընդարձակ կառույց է (20,2 x 10,4 մ), եռանավ հորինվածքով, ավանդատներով, երկու զույգ սյուներով, արևմտյան ճակտոնի զագաթին՝ զանգակատնով (քանդվել է կայծակի հարվածից):

Դամբարաններ. Աբուլի արևմտյան կողմում՝ ճանապարհի հարավային եզրին, պահպանվել են

ԱՐՈՒՆ. Կիկլոսյան բերդի հատակագիծը (արտատպված՝ Դ. Բերձենիշվիլու աշխատությունից)

ժայռափոր գերեզմաններ (ավելի ճիշտ՝ դամբարաններ), որոնք, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում են նախաքրիստոնեական շրջանին:

85 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

ԱՐՈՒԼ. ժայռափոր գերեզմաններ

ԱՐՈՒԼ. եկեղեցու և գերեզմանոցի մնացորդներ գյուղից 1,5 կմ հս-ամ զտնվող Խարաբա գյուղատեղիի տարածքում

Աբուլ. խոյածև տապանաքարեր գյուղից 1,5 կմ հս-ամ գտնվող Խարաքա գյուղատեղիի գերեզմանոցում

Գյուղից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք մ.թ.ա. Գ-Բ հազ. թվագրվող դամբարանադաշտն է:

Խարաքա գյուղատեղի. Աբուլի շրջակայքում Խարաքա անունով երկու հին գյուղատեղիներ կան: Մեկը տարածվում է գյուղի հարավային եզ-

րին, մյուսը՝ գյուղից 1,5 կմ հյուսիս-արևմուտք: Վերջինում պահպանվել են հիմնավեր եկեղեցու առանձին սրբատաշ քարեր, խոյածև տապանաքարերով և կոթողների խաչազարդ պատվանդաններով գերեզմանոց:

ԱԶԱՎՐԵԹ

ԱԶԱՎՐԵԹ. տեսարան գյուղի կենտրոնական թաղամասից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 19 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1840-1940 մ բարձրության վրա, համանուն վտակի երկու ափերին:

Անվան ծագումը. ստուգաբանվում է որպես «գրաստների երկիր»¹:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. թուրքական կառավարության կազմած հարկացուցակի՝ գյուղն ունեցել է 6 տուն, հարկվել է 25.000 ալչե²:

Բնակչություն. գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիները գաղթել են Էրզրում թաղաքից, համանուն գավառի Ղարակեպակ³, Շիփեկ⁴ գյուղերից և Սեբաստիայից⁵:

Վիճակագրություն. Ջավախքի բազմամարդ գյուղերից մեկն է: Հայաթափ գյուղատեղիում բարձրհայքի վերաբնակիչների՝ գյուղում հաստատվելու պահից նեթ Ազավրեթն ունեցել է համե-

մատաբար սովոր բնակչություն, որը պարզորոշ նկատվում է ստորև բերվող վիճակագրական տվյալներ պարունակող աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁶		185	186	371
1841 ⁷		247	200	447
1842 ⁸		218	175	393
1844 ⁹		235	193	426
1845 ¹⁰		250	209	459
1847 ¹¹		270	230	500
1849 ¹²		284		
1853 ¹³		267	250	517
1854 ¹⁴		269	254	523
1855 ¹⁵		301	252	553
1857 ¹⁶		322	281	603

6 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:

7 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 67:

8 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78-79:

9 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16-17:

10 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 70-71:

11 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 35-36:

12 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:

13 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 37-38:

14 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

15 Նույն տեղում, գ. 3826, ք. 46-47:

16 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:

1 **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 30:

2 “Զարթոնքի շրջանի շրջանի շրջանի շրջանի”, էջ 203-204:

3 Ղարակեպակը (Ղարագյոթեկ, այժմ՝ Karagöbek) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարինից (Էրզրում) 29 կմ հյուսիս-արևելք:

4 Շիփեկը (Շինետ, այժմ՝ Akbaba) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) թաղաքից 38 կմ հյուսիս-արևելք, Թորթումից 9 կմ հարավ-արևմուտք:

5 «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1984, № 1:

1860 ¹⁷	64	331	297	628
1861 ¹⁸	56	339	298	637
1862 ¹⁹	56	348	308	656
1863 ²⁰	66	359	316	675
1864 ²¹		575	331	906
1866 ²²	66	558	326	884
1867 ²³		585	353	938
1868 ²⁴		591	367	958
1869 ²⁵		610	385	995
1870 ²⁶	66	626	396	1022
1871 ²⁷		638	409	1047
1872 ²⁸		657	409	1066
1873 ²⁹		656	426	1076
1874 ³⁰				1096
1875 ³¹	84			1065
1876 ³²		663	441	1104
1877 ³³		678	484	1162
1878 ³⁴		694	490	1184
1880 ³⁵		738	523	1261
1881 ³⁶		748	548	1296
1882 ³⁷		755	567	1322
1884 ³⁸	80			
1885 ³⁹		777	597	1374
1886 ⁴⁰				1146
1887 ⁴¹		850	660	1510
1889 ⁴²		868	675	1543
1890 ⁴³		874	691	1565
1891 ⁴⁴		803	709	1512
1892 ⁴⁵		827	734	1561
1893 ⁴⁶	110	828	728	1556
1894 ⁴⁷		843	752	1595

17 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:
 18 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24-25:
 19 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:
 20 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 21 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 9:
 22 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 23 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 24 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 25 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 26 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 20:
 27 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:
 28 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58, 61-62, մակ.՝ ֆ. 355, ց. 1, գ. 332, ք. 10, 12, 28:
 29 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3862, ք. 71-72:
 30 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 28-29:
 31 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21-22:
 32 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 30-31: «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 33 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 126, մակ.՝ գ. 3869, ք. 29-30:
 34 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 35 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:
 36 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 98-99, 101-102:
 37 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44-45:
 38 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 44:
 39 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 11, 15, 80, 86-87:
 40 «Кавказский календарь на 1894 г.», Тифлис, 1893, էջ 153:
 41 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3880, ք. 41-42:
 42 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 66-67:
 43 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 148:
 44 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 147:
 45 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 119:
 46 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 43-44: Տե՛ս մակ.՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 22, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 172-173:

1897 ⁴⁸		932	810	1742
1898 ⁴⁹		968	848	1816
1899 ⁵⁰		934	798	1732
1900 ⁵¹		964	824	1788
1901 ⁵²		988	831	1819
1902 ⁵³		1007	832	1839
1905 ⁵⁴		1074	892	1966
1908 ⁵⁵	136	1084	900	1984
1910 ⁵⁶		1098	936	2034
1912 ⁵⁷		1136	992	2128
1914 ⁵⁸		1162	994	2156
1916 ⁵⁹		1184	1017	2201
1921 ⁶⁰		210	190	400
1965 ⁶¹				1150
1987 ⁶²	367			1662

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 300 ազավրեքցիներից 116-ը զոհվել է⁶³:

Առողջապահություն. 2005 թ. սեպտեմբերի 10-ին ՀՕՄ-ի Ջավախքի օժանդակության ծրագրի հանձնախմբի նախաձեռնությամբ գյուղում բացվել է նոր բուժկետ:

Գպրոց. հիմնադրվել է 1863 թ.: Հաստատության հետագա տարիների գործունեությունը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1863 ⁶⁴	հիմնադրվել է		
1865 ⁶⁵		1	21
1868 ⁶⁶		1	27
1872 ⁶⁷		1	41
1876 ⁶⁸		1	20
1877 ⁶⁹		1	20

48 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 145-146:
 49 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 167:
 50 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 51 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 52 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69:
 53 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 21-22:
 54 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 264-265:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 136-137:
 57 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 175-176: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1740 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 84).
 59 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 22-23:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 61 ՀՄՀ, հ. 1, էջ 95:
 62 Ըստ գյուլխորհրդի մատյանների:
 63 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3977, ք. 56:
 65 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 2:
 66 Նույն տեղում, գ. 3977, ք. 56: 1868 թ. դպրոցն ուներ 5 հուզուց բաղկացած հոգաբարձություն: Դասավանդվում էին հայերեն, ռուսերեն, կրոն, հայերեն ընթերցանություն, քերականություն, հայոց պատմություն, եկեղեցական երգ, վայելչագրություն, թվաբանություն, ռուսերեն ընթերցանություն ու վայելչագրություն, մասնավոր թարգմանություն, կրոնական գրքերի մեկնություն:
 67 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58, 61-62:
 68 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 52:
 69 Նույն տեղում, ք. 130:

ԱԶԱՎՐԵԹ. Սր. Մատթեոս (Մարկոս ավետարանիչ) եկեղեցու տեսքը ալ-ից, ալ-ից բացված լուսամուտը և սյունասրահը

ԱԶԱՎՐԵԹ. Սր. Մատթեոս (Մարկոս ավետարանիչ) եկեղեցու ատամնաշար քիվագոտիով սյունասրահը ալ-ից, որմնախոյակ և հատված հս-ամ անկյանը հարող որմնակամարաշարից

ԱԶԱՎՐԵԹ. Սր. Մեսրոպ քարզմանիչ եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հր-ալ-ից, հր ճակատից բացված միակ մուտքը և 1868 թ. շինարարական արձանագրությունը

Սր. Մեսրոպ քարզմանիչ եկեղեցի. կառուցվել է 1868 թ.: Արևմտյան ճակտոնի գագաթին ունի կրրկնահարկ զանգակատուն: 1885 թ. ականատեսը նշել է. «...ունին մի եկեղեցի հոյակապ, սրբատաշ քարով, բայց փայտածածկ»⁷⁸: Տուժել է 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից⁷⁹:

Ներկայումս եկեղեցին կանգուն է և բարեկարգ:

Միակ հարավային ճակատից բացված մուտքի բարավորին քառասող փորագրվածք.

Ս. ՄԵՍՐՈՎԲ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | ՀԱՅՈՑ ԿԱՌՈՒՑԱԻ ԱՐԴԵԱՍ(Բ)Ք ԵՒ | ԾԱԽԻԻՔ ՀԱՍԱՅՆ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ ԱԶԱԻԲԵԹ ԳԵՂՁ | ԱՄԻ ՓՐԿՉԻՆ 1868. ԻՍԿ ՀԱ(ՅՈՑ) ՈՅԺԶ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Գերեզմանոց. տարածվում է գյուղի հյուսիսարևելյան եզրին: Տեղում պահպանվել են ԺՁ-ի դա-

րերին բնորոշ ուղղանկյունաձև, օրորոցաձև և ձիակերպ տապանաքարեր:

Բնակելի տուն. Ազավրեթում պահպանվում է 1872 թ. բովխարի ունեցող Ժորա Սալմաձորցյանի հայրական տունը:

«Թեթրով» գյուղատեղի. գյուղից 4 կմ հյուսիսարևմուտք «Թեթրով» միջնադարյան գյուղատեղիի և եկեղեցու ավերակներն են:

ԱԶԱՎՐԵԹ. եկեղեցու ավերակ Թեթրով գյուղատեղիում

78 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 44:
79 **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 24:

ԱԼԱԹՈՒՄԱՆ

ԱԼԱԹՈՒՄԱՆ. գյուղի ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 20 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1760-1790 մ բարձրությամբ հարավարևմտահայաց, մեղմաթեք լեռնալանջին: Գյուղը երկու թաղերի է բաժանում Ախալքալաք-Տաբաձորը խճուղին:

Պատմություն. 1595 թ. Ալախուբան անվանումով հայտնի այս գյուղն ունեցել է 14 տուն և հարկվել 14.000 ալչե¹: Դարձյալ Ալախուբան անվամբ գյուղից 1718-1719 թթ. տանուտեր Մեհմեդ Իբրահիմի օրոք հարկվել է 26.000 ալչե²:

Բնակչություն. Ալաթումանի ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-1830 թթ. փոխադրվել են Կարնո նահանգի համանուն գավառի Գաղտառիձ³ գյուղից:

Վիճակագրություն. դիվանական վավերագրերը վկայում են, որ գյուղում հաստատվելուց ի վեր բնակչության թվաքանակն անընդմեջ աճել է: Վերջինս ակնառու երևում է ստորև բերվող աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁴		65	65	130
1841 ⁵		69	70	139
1842 ⁶		75	78	153
1844 ⁷		88	89	177
1845 ⁸		82	79	161
1847 ⁹		82	80	162
1849 ¹⁰		86	85	171
1853 ¹¹		94	82	176
1857 ¹²		90	102	192
1860 ¹³	16	101	104	205
1861 ¹⁴	16	105	88	193
1862 ¹⁵		103	91	194
1863 ¹⁶		110	94	204
1864 ¹⁷	16	113	97	210

4 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:

5 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:

6 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78-79:

7 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16-17:

8 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 70-71:

9 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:

10 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40-41:

11 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 37-38:

12 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:

13 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:

14 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24-25:

15 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:

16 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

17 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:

1 “Զյրջոսեթանոս Յոլաօյտոս ճոճո ճոճո”, էջ 199-200:

2 “Խոջճոսոս յոլաօյտոս ճոճո ճոճո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 157:

3 Մեծ և Փոքր Գաղտառիձները (այժմ` Büyük և Küçük Geçit) միմյանցից 3 կմ հեռու հայաբնակ գյուղեր էին` Կարին (Էրզրում) քաղաքից 40 կմ արևմուտք:

1918 ⁵⁶	70	279	280	553
1921 ⁵⁷		80	70	160
1969 ⁵⁸				1120
1987 ⁵⁹	185			907

Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցած 115 ալաթումանցիներից 45-ը զոհվել է⁶⁰:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գոյությունը վավերագրերում փաստված է 1865 թ-ից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶¹		1	23
1874 ⁶²		1	20
1880 ⁶³		1	21
1881 ⁶⁴		1	18

Սբ. Երրորդություն եկեղեցի. հիմնվել է 1830-ականներին⁶⁵: Եղել է քարաշեն, փայտածածկ կառույց⁶⁶: Հայտնի է, որ 1856 թ. եկեղեցին «...խախտեալ գոլով, յոյժ կարծիք տան փլանելոյ, ուստի

հայազգի հասարակ ժողովրդականք կամին վերանորոգել ծախսիք իւրեանց...»⁶⁷: Նախատեսված աշխատանքները, իրոք, կատարվել են:

Եկեղեցու շենքը տուժել է 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից⁶⁸: Ներկայումս կանգուն է: Քարաշեն, փայտածածկ, արևմտյան ճակատում միակ մուտքով, նույն ճակտոնի զագաթին զանգակատնով ուղղանկյունաձև կառույց է: Բացի արևմտյան ճակատից և լուսամուտներից, որոնք սրբատաշ քարից են, մնացած հատվածները անմշակ քարից են:

Եկեղեցու մուտքից վեր՝

ԱՐԳԵԱՍԲ ՀԱՍԱՐԱԿ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ ԳԼԽ(ԱԻՈՐ)Ը (Յ)ԱՆՈՒՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԵՐՐ(ՈՐ-ԴՈՒԹ)Ե(Ա)Ն ԱԼ(Ա)Թ(Ո)ԻՍ(Ա)Ն ԳԵՂՁ. 1857 ՇԻՆԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԵԿԵՂԵՑԻՍ:

Հրատ. առաջին անգամ:

56 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:

57 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:

58 ՀԱՀ, հ. 1, էջ 134:

59 Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

60 **Գալթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:

61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:

62 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 27-28:

63 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88-89:

64 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97-98:

65 Նույն տեղում, գ. 457, թ. 42-67:

66 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

67 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3436, թ. 8:

68 **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 22:

ԱԼԱՍՏԱՆ

ԱԼԱՍՏԱՆ. գյուղի տեսքը հս-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 16 կմ հյուսիս-արևմուտք, ծ. մ. 1700-1720 մ բարձրությամբ հարավարևելահայաց լեռան ստորոտի մեղմաթեք փեշին, ջրառատ վայրում:

Պատմություն. 1595 թ. Ներքին Ալաստան անվամբ հայտնի գյուղն ունեցել է 7 տուն բնակիչ, և հարկվել 10.999 ակչե¹: Անայացել և ավերվել է ԺԸ դարում:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները 1929-1830 թթ. փոխադրվել են Կարնո Արծաթի² և Թվանջ³ գյուղերից: Ալաստանաբնակ ազավրեթցի Դարբինյանները ծագում են Ղարակեպակ գյուղից:

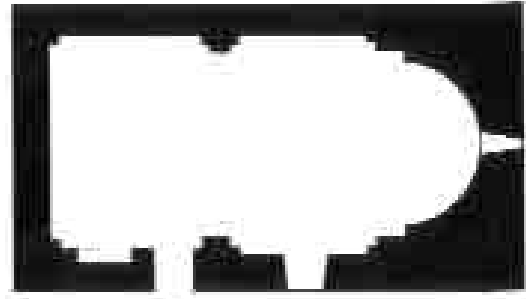
Վիճակագրություն. տարբեր տարիներին Ալաստանի բնակչության թվաքանակն արտացոլող մեզ հասու վիճակագրական տվյալները սակավաթիվ են: Դրանց համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1870 ⁴		95	470	473
1883 ⁵				943
1885 ⁶				1306
1886 ⁷				1226
1886 ⁷				1334
1908 ⁸	260			1771
1912 ⁹				2264
1914 ¹⁰				2355
1915 ¹¹				2174
1916 ¹²				2192
1968 ¹³				2125
1987 ¹⁴	360			1380

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 296 ալաստանցիներից 137-ը զոհվել է¹⁵:

4 СМОТГ, էջ 28:
 5 “Кавказский календарь на 1885 г.”, Тифлис, 1884, отдел III, էջ 204:
 6 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:
 7 “Кавказский календарь на 1894 г.”, էջ 154:
 8 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 36:
 9 **Յակոբյան Պ.**, Հրակր ողջնություն, Էջմիածին, 1993, էջ 95:
 10 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 86:
 11 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 81:
 12 Նույն տեղում, Թիֆլիս, 1916, էջ 81:
 13 ՀՄՀ, հ. 1, էջ 139:
 14 Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:
 15 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:

1 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 203:
 2 Արծաթին (այժմ՝ Yesilyayla) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Երզրում) քաղաքից 15 կմ հյուսիս:
 3 Թվանջը (այժմ՝ Güzelova) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Երզրում) քաղաքից 13 կմ հյուսիս:

ԱԼԱՍՏԱՆ. հին եկեղեցու տեսքը հր-ից, հր-ամ-ից, հր ճակատից բացված միակ մուտքը և հատակագիծը

Տնտեսություն. հայտնի է, որ 1870 թ. գյուղում գործել է 7 ջրղաց¹⁶:

Դպրոց. 1870 թ. մի տեղեկագրի համաձայն՝ Ալաստանում գործել է 2 դպրոց՝ պետական և ծխական¹⁷: Ծխական դպրոցը տեղակայված է եղել հին եկեղեցում, որը տեղացիներին առ այսօր հայտնի է որպես վարժատուն:

Եկեղեցի. թվագրվում է Ժ-ԺԱ դարերով: Ամենայն հավանականությամբ, ի սկզբանե բյուզանդաժես եկեղեցի է եղել, բայց 1830-ականներին հայաբափ գյուղատեղիում հաստատված հայ-կաթոլիկներն այն նորոգել և օժել են որպես հայ-կաթոլիկ եկեղեցի, որը շուրջ քառորդ դար գործել է իբրև ծխական: 1856 թ.¹⁸, երբ դրանից քիչ արևմուտք հիմնվում է նոր և ավելի ընդարձակ եկեղեցի, հնի փայտե ծածկը մասամբ քանդում են. «...գեկեղեցին Ալաստանու քայքայեալ են հայ կաթոլիկք և զնիւթե-

ղենսն ի գործ եղեալ ի վերայ շինութեան նոր եկեղեցոյ իրեանց...»¹⁹:

Եկեղեցին այժմ էլ կանգուն է, միայն քայքայված է տանիքը: Որմերը հարուստ են վաղ միջնադարին բնորոշ հավասարաթև խաչաքանդակներով: Կառուցված է սրբատաշ քարով: Արտաքին չափերն են՝ 11,5 x 6,56 մ:

1. Եկեղեցու արևելյան ճակատին, լուսամուտի երկու կողմերում պահպանվել է վրաց մետրոպատառ դժվարըմբռնելի երկու արձանագրություն.

դևղ թղ հակըղոժեհ | ծեղոժղ | փղըհ

ըսը թը ուղձղղղղղ | ճըզղղ | յղղղղ

Թարգմ. Այս ես Նոշելս դրեցի քարը:

Հրատ. **Brosset M.**, Mélanges asiatiques. II, էջ 342: **ՐՕՏՕՄՕՅ II.**, նշվ. աշխ., էջ 31: **ՇԵՂՔՆԵՄՅՕՂՕ Ե.** նշվ. աշխ., էջ 123: **ՅԵՂՔՆԵՄՅՕՂՕ Ե.** նշվ. աշխ., էջ 158: **ՆՕՂՕՂՅՅՅՅՅ Գ.** մրავալ-տաջո, VII, էջ 171: “ჯავახეთი. ისტორიულ-ხელოთ-მოძღვრული გზამკვლევი”, էջ 71:

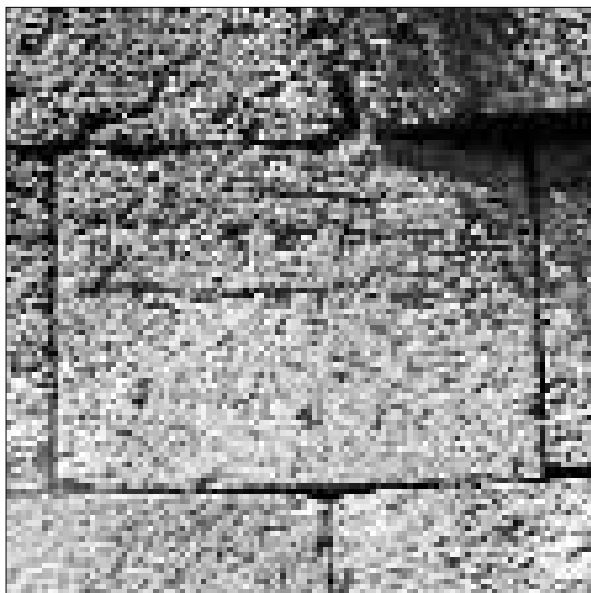
Տարբերություն. Մ. Բրոսսեն հակըղոժեհ (Նոշել) ձևի փոխարեն ունի՝ ԵՂՄԳԵՄԵՐ (Ռոշել), Ն. Բերձենիշվիլին ունի

16 СМОТГ, էջ 28:

17 Նույն տեղում:

18 «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 81:

19 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3436, ք. 8:

ԱԼԱՍՏԱՆ. մանրամասեր հին եկեղեցուց

Թո՞ղջեման անվանաձևը, սակայն չի բացառում նաև օ՞ղջեման տարբերակը: Ի. Ռոստոմաշվիլին և Վ. Ֆիսկարիշվիլին կրկնել են Բրոսսեին:

Ճանոթ. Ն. Բերձենիշվիլին գտնում է, որ վիմագիրը կերտվել է ԺԳ դ-ից վաղ ընկած շրջանում: Վ. Սիլոգավան այն թվագրում է Ժ-ԺԱ դարերով:

2. Արձանագրություն՝

դկդ ժդ Յիժ Ճևր | ևՃառուճուժիժի

յեյ յե ճ(ս)ն(օ)ձ ճ(ս)ն(յ)օ | ևճօլօսեյձեման.

Թարգմ. Այս ես Դաշիմ Սասուլի որդիս տեղադրեցի:

Հրատ. **Brosset M.**, Mélanges asiatiques. II, էջ 343: **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 31: **Ընթացից** յե, նշվ. աշխ., էջ 123: **Ճեթեյնե՞ջեյլօ ճ.**, նշվ. աշխ., էջ 158: **Նեղօջայ յե.** մրձեյլօտօյօ, VII, էջ 171:

Տարբերություն. Մ. Բրոսսեն ունի՝ ԴՆԴ ժԴ ՃՄԴՄ... ճՆՃՃ-ՆՆՆ ժԴժ: Ի. Ռոստոմաշվիլին և Վ. Ֆիսկարիշվիլին կրկնել են Բրոսսեին: Ն. Բերձենիշվիլին՝ յեյ յե ճՆժ ճՆՅ | ևճօլօսեյձեման: Հապավումները բացելով՝ յեյ յե ճՆձ | ևճօլօսեյձեման(?):

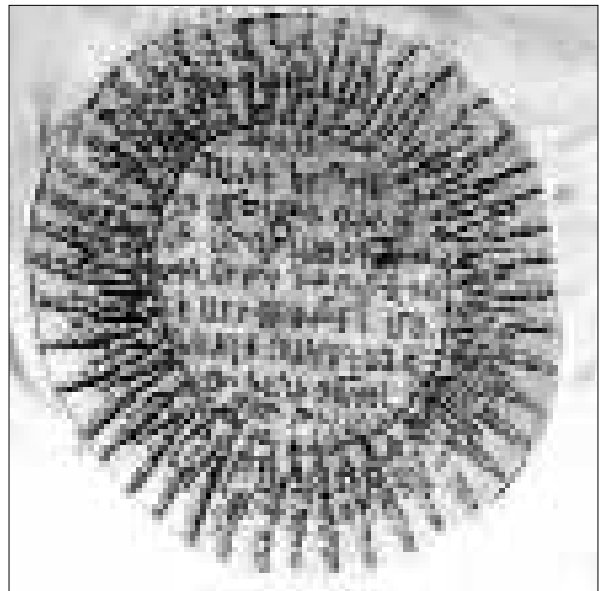
Ճանոթ. Ն. Բերձենիշվիլին գտնում է, որ վիմագիրը կերտվել է ԺԳ դ-ից վաղ ընկած շրջանում: Վ. Սիլոգավան այն թվագրում է Ժ-ԺԱ դարերով:

Սր. Աստվածամոր եկեղեցի. հայ-կաթոլիկ Սր. Աստվածամոր եկեղեցին փոքր-ինչ արևմուտք է գյուղամիջի հին եկեղեցուց: Հիմնվել է 1856 թ. «...ժողովրդապետական քարաշեն եկեղեցի յանուն Վերափոխման ամենասուրբ Կուսին Մարիամու, 1856 ամին, ծախսիք ծխականաց»²⁰, որը վերակառուցվել է 1863²¹ և 1903 թվականներին:

Եկեղեցին ներկայումս գործում է:

20 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 81:

21 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368: Տե՛ս նաև՝ ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 36:

ԱԼԱՍԱՆ. Սր. Աստվածամոր եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ից, հր ճակատից բացված մուտքը և Կարնո Արծաթի գյուղից փոխադրված ոսկեթել ասեղնագործ սփռոց (1790 թ.)

Արձանագրություն. Սր. Աստվածամոր եկեղեցու հր մուտքի կամարին.

ՌՅԾԲ 1903 | ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆ Ս(ՈՒՐԲ) ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ | ՅԻՇԱՏԱԿ ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒԴՈՒԿՆԻՍՆԻ | ԱԼԱՍԱՆ ԳԻՒԴԻ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Սր. Աստվածամոր եկեղեցի. ներսում պահվող մասունքներից է ոսկեթել, ասեղնագործ սփռոցը, որի կենտրոնում 9 տողով արձանագրված է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԱՐԾԱԹԻ ԳԻՒՂՆ | Ս(ՈՒՐԲ) Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)ՅԻ(Ո)ՅՆ, | ՕԳՆՈՒԹԻ(ԻՆ) Ի ԺՈՂՈՎՐԴԵՆԵ. ԱՇԽԱՏՈՒԹ(ԵԱՍ)Բ ՍԱՆԱՍԷԻ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԵՒ | ՅՕՀԱՆԻ Յ(Ո)ՎՍ(Է)ՓԵ(Ա)Ն | ՈՍԼԹ (1790) ԹԻՒՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Քահանա. 1915 թ. գյուղի ծխատեր քահանան էր տեր Սիմեոն Խաչատուրյանը²²:

Գերեզմանոց. տարածվում է եկեղեցու բակում: Այդտեղ ամփոփված են գյուղի ծխատեր քահանաները.

1. Տալանաքար՝

ՅԱՅՍ Է | ՏԱՊԱՆ | ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ԱԻԱԳ ԵՐԷՅ Տ(Է)Ր ՍԻՄՈՎՆԻ ԵՒ ԳԵՐԻՍԱՍՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ. ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԶՈՐ | ԵԴԱԻ ՅԱՅՄ ՇԻՐՄԻ | ՈՐ Է Ի ԴՈՒՌՆ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԻ | ՓՈԽՈՒՄՆ ԵՂԵԻ ՕԳՈՍՏՈՍԻ. ՀԱԶԱՐ ՈՒԹ ՀԱՐԻԻՐ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՕԹԻ:

Հրատ. առաջին անգամ:

22 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 81:

2. Տապանաքար՝
 ՅԱՅՄՍ ՇԻՐՄԻ | ՀԱՆԳԵԱԲ ՊԵՏՐՈՍ ՄԱԿԱ-
 ԲԵ(Ա)Ն. | ՈՐ Է ... | ՊԱՇՏՕՆ ԱԹՈՌԱԿ(Ա)ԼԻՆ |
 ԾԱՌԱ(Յ)ԵՑ ԱՆՎԱԽ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ:
 Հրատ. առաջին անգամ:

3. Տապանաքար՝
 ԱՅՍ Է | ԳԵՐԵՉՄԱՆ | Զ(Ա)Հ(Ա)ՆԱ(Յ)Ի ԴԱ-
 ԻԱՆՈՒԹԻ(Ի)Ն ՀԱՅ-ԿԱԹՈՒԼԻԿԻ ԵՒ ԳԵՐԻ-
 ՄԱՍՏ Տ(Է)Ր ՅԱԿՈԲԻ. | ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՍԱՂԱԹԷԼԻ.
 ՉՈՐ ԵՒ ԵԴԱԲ ՅԱՅՄՍ ՇԻՐՄԻ | 1853. 12/24:
 Հրատ. առաջին անգամ:

Ուխտատեղի. Ալաստանից 700 մ արևմուտք՝
 Ջուրարեթի անտառներ տանող ճանապարհի եզ-
 րին, բարձունքի վրա գտնվում է գյուղի ամենա-
 հայտնի ուխտատեղիներից մեկը:

Վերին Ալաստան կամ Խարաբա գյուղատեղի.
 գյուղից 2,5 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ ձորակի հարավ-
 արևմտահայաց լանջին, պահպանվում են միջնա-
 դարյան գյուղատեղիի, եկեղեցու և գերեզմանոցի
 ավերակները: Հնավայրի պատմական անունը մո-
 ռացոյան է մատնված: Թերևս այն համապա-
 տասխանում է 1595 թ. կազմված հարկացուցակում
 հիշատակված Վերին Ալաստան գյուղին, որն այդ
 թվականին ունեցել է 15 տուն և հարկվել 8.000 ալ-
 չե²³: Այժմ հնավայրը տեղացիներին հայտնի է
 «Խարաբա» անվամբ:

ԱԼԱՍՏԱՆ. հայ-կաթոլիկ հոգևորականների տապանագրեր

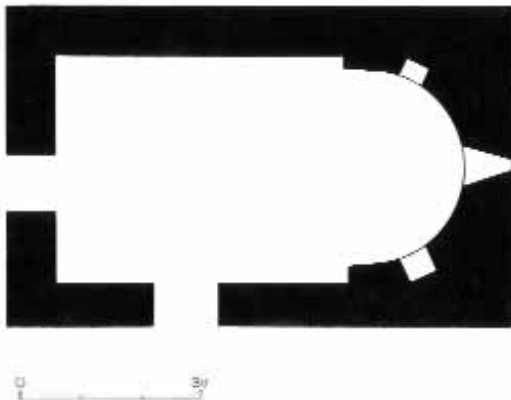
ԱԼԱՍՏԱՆ. Վերին Ալաստան գյուղատեղիի ավերակները. կենտրոնում՝ եկեղեցին

Եկեղեցի. կոփածո քարերով կառուցված միա-
 նավ շինություն է (արտաքին չափերն են՝ 8,34x5,31
 մ): Համեմատաբար լավ է պահպանվել արևմտյան
 ճակատը: Ըստ հորինվածքային և կառուցողական
 առանձնահատկությունների քննության՝ եկեղեցին
 կարելի է թվագրել ԺՉ-ԺԷ դդ.:

23 “Երջուհի Գեորգիանի Գեորգիանի Գեորգիանի”, էջ 196-197:

ԱԼԱՍԱՆ. Վերին Ալաստան գյուղատեղիի եկեղեցու ավերակները. տեսքը հր-ամ-ից, հր ճակատից բացված մուտքը, ներքին տեսքը դեպի ալ և ամ

ԱԼԱՍԱՆ. Վերին Ալաստան գյուղատեղիի եկեղեցու հատակագիծը

Խաչքար. եկեղեցուց 7-8 մ արևմուտք ընկած է 1643 թ. հիշատակագրությամբ գեղաքանդակ խաչքար (90 x 90 x 19 սմ).

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱՉՍ ՊԱՐՈՒՆԻԿԻՆ ... | ԹՎ(ԻՆ) ՋՃՂԲ (1643):

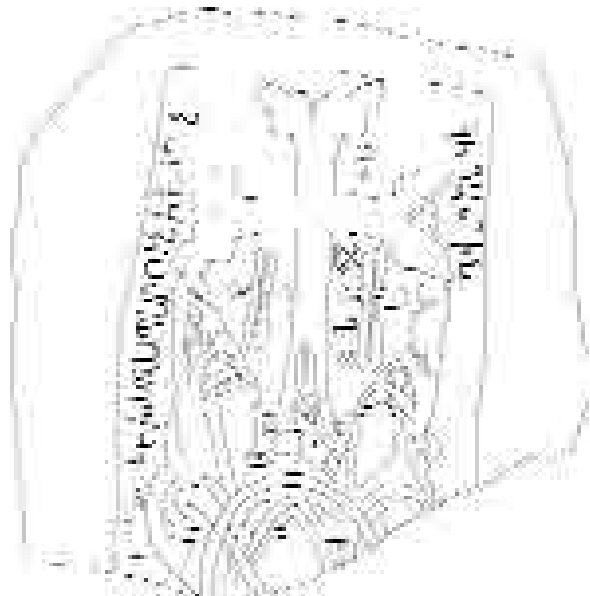
Հրատ. **Կարապետյան Մ.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 12:

Ղևաթ գյուղատեղի. ավերակները պահպանվում են Ալաստանից 2 կմ հարավ-արևելք: Երբեմնի գյուղը 1595 թ. ունեցել է 4 տուն բնակիչ և հարկվել 10.000²⁴, իսկ 1717-1718 թթ. տանուտեր Հասանի և 1721-1722 թթ. տանուտեր Յուսուփի որդի Աբդուլլահի օրոք՝ 5.000-ական ակչե²⁵:

Օրդան (Օրդան, Ալդան) գյուղատեղի. տարածվում է գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Ջուբարեթ

²⁴ “Երջիսեթանի շեղագրոս ճոցո ճոցոարո”, էջ 205:

²⁵ “Նոցլոթոս յոցլոթոս յոցլոթոս 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 152, 170:

ԱԼԱՍՏԱՆ. խաչքար Վերին Ալաստան գյուղատեղիի եկեղեցու ամ կողմում տարածված գերեզմանոցում

ԱԼԱՍՏԱՆ. խոյածև տապանաքար Վերին Ալաստան գյուղատեղիի գերեզմանոցում

վտակի աջ կողմում: 1595 թ. Օլդանը հիշվում է որպես ռայաներից ազատ և 7.000 ակչե հարկվող գյուղ²⁶: Ավելի ուշ՝ 1706-1707 թթ. Մուստաֆա տանուտիրոջ օրոք, գյուղը 11.000 ակչե պետական տուրք է վճարել²⁷:

ԺԹ-Ի դդ. վերջի ցարական քարտեզներում գյուղատեղին նշված է Ալդան անունով:

«Քրքենց խարաբա» գյուղատեղի. Ալաստանից մոտ 6 կմ հեռու՝ Ջուբարեթ տանող ճանապարհին է գտնվում միջնադարյան այս գյուղատեղին՝ ավերակ եկեղեցու և գերեզմանատան մնացորդներով հանդերձ:

Այլ գյուղատեղիներ. Ալաստանի մերձակայքում են գտնվում նաև Բուրաստան և Էրիկլի գյուղատեղիները²⁸:

26 “Գեորգիսեթանիս շիլաօյտիս լոցո լաճոտարո”, էջ 207: Ի դեպ, Օսմանյան պետության մեջ ԺՁ դարից ռայա կոչվել է ոչ մահմեդական (քրիստոնյա և ոչ քրիստոնյա) հպատակ ազգաբնակչությունը, որը վճարում էր լրացուցիչ հարկ (գլխահարկ), չուներ քաղաքացիական լայն իրավունքներ, տարագով տարբերվում էր մահմեդականներից, ենթակա էր ամեն տեսակ կամայականության (տե՛ս ՀՄՀ, հ. 9, Երևան, 1983, էջ 594):

27 “Փոլոստանի յոսթոյտիս ջաճա լաճոտարո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 126:

28 Զեքեյանցի Ե., նշվ. աշխ., էջ 170:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ. ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. դարեր շարունակ և այժմ էլ Ախալքալաքը, շնորհիվ իր բարենպաստ աշխարհագրական դիրքի, եղել է և է Ջավախքի կենտրոնը բոլոր առումներով (վարչաքաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլն): Դիշտ է, ներկայումս սոսկ համանուն շրջանի կենտրոնն է, բայց դարձյալ մնում է իբրև երկրամասի գլխավոր և ամենամարդաշատ բնակավայրը: Գտնվում է Փարվանա և Քառասնակն (Դրխբուլաղ) գետերի միջև, հրվանդանաձև ձգված սարահարթին, ծ. մ. 1690 մ բարձրության վրա:

Անվան ծագումը. քաղաքի անվան ստուգաբանությանն անդրադարձել է Վարդան Արևելցին՝ նշելով. «Նոր քաղաք, զոր Վիրք Ախալ-քաղաք ասեն»¹:

Պատմություն. Ախալքալաք բերդաքաղաքի հիմնադրման ժամանակը համարվում է ԺԱ դարի սկիզբը: Հայտնի է, որ վրաց Բագրատ Գ թագավորի օրոք՝ 1008-1012 թթ., կառուցվել են Ախալքալաքի աշտարակներն ու դռները, իսկ Բագրատ Գ-ի օրոք՝ 1044-1047-ին, քաղաքի պարիսպները. «Մա շինեաց գպարիսպն Ախալքալաքի. և զի մայր նորա Մարիամ՝ դուստր էր Սենեքերիմայ Հայոց արքայի...»²:

1 Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 101:

2 Ջաանշեր, էջ 112:

Երկու տասնամյակ անց՝ 1064 թ. Ախալքալաքը 100.000-անոց զորքով³ կործանում է սելջուկ Ալփալանը. «Առաջանալով՝ նա բանակեց Ջավախ կոչվող գավառում և կատաղի մարտ տալով պաշարեց Ախալ քաղաքը, որը և գրոհով գրավեց: Նա անգթորեն սրի քաշեց ողջ քաղաքը՝ տղամարդկանց ու կանանց, բոլոր քահանաներին, վանականներին ու իշխաններին: Ամբողջ քաղաքը արյամբ ողողվեց: Անհամար տղաների ու աղջիկների գերի թլեցին Պարսկաստան, ավար վերցրին ոսկու ու արծաթի, թանկագին քարերի և մարգարիտների անթիվ զանձեր»⁴:

1175 թ., ի թիվս Հյուսիսային Հայաստանի մի շարք գավառների ու քաղաքների, Ախալքալաքն ավերում է սելջուկ զորապետ Ելտկուզը. «Ի ՌԻԴ գա

3 Մանր ժամանակագրություններ, հ. Բ (այսուհետև՝ ՄԺԲ, համապատասխան էջերով), կազմ.՝ Հակոբյան Վ. Ա., Երևան, 1956, էջ 133 («...և դարձեալ եկն ճն (100.000)-աւ առ զԱխալքալաք...»): Ալփալանի կողմից Ախալքալաքի գրավման մասին վկայություն ունի նաև Սամվել Անեցին. «...Էառ և զԱխալքաղաք» (Մամուլի քահանայի Անեցոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 112):

4 Մատթոս Ուռայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 96: Նույն դեպքերի առնչությամբ ունենք նաև հետևյալը. «Ի ՇԺԳ (1064) էառ Ալփալան սուլտանն զԱխալքալաք և զՅանի...» (ՄԺԲ, էջ 502):

ԱՆԱԼՔԱԼԱԶ. քերթի հատակագիծը 1828 թ. (արտատպված՝ *Ушаков Н. ., История военных действий в азиатской Турции в 1828-1829 гг., т. 1, СПб., 1836, գրքից*)

աքաբակ Ելտկուզն և պաշարե զԱնի և քակե բազում եկեղեցիս ի Շիրակ, ընդ նմին աւերե զԱխալքաղաք և զՋաւախեք և առժամայն դառնալով ի Դուին սատակի ինքն...»⁵:

Քաղաքի՝ 1291 թ. հիշատակությանը հանդիպում ենք Անիի վիմափոր եկեղեցու արևմտյան ճակատին 14 տողով փորագրված արձանագրության մեջ⁶:

Հերթական ավերման Ախալքաղաքը ենթարկվել է 1484 թ. մոնղոլ Յաղուբ շահի ձեռքով⁷: Նա ևս բնակիչների մեծ մասին գերի է տարել:

⁵ ՄԺԲ, էջ 500: Տե՛ս նաև՝ Ժամանակագրութիւն **Ստեփանոսի Օրբելեանի**, Երևան, 1942, էջ 18:

⁶ «Գիվան հայ վիմագրության», պրակ 1, կազմ.՝ **Հ. Ա. Օրբելի**, Երևան, 1966, էջ 68: Ի դեպ, կիսաեղծ արձանագրության ընթեռնելի հատվածի բովանդակությունը («ԿԱՍԱԻՆ» ԱՅ. | ՊԱՐՈՆՈՒԹԵԱՆ ԱԹԱՊԱԿ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ ՇԱՀԻՆՇԱՀԻ. | ԵՍ ԶՈՐԳԻ ԿԵՆԱՅԿԻՑ | ԻՄ ՍԹԷԷՍ ԿԱՏԱՐԵՅԱԶ ՄԵՐ ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՆ[Յ] ՉԵԿԵՂԵՑ[ԻՄ]... ԱՆԷԼՔԱՂԱՔ[ԻՄ]...ԹՈՒԻՆ] :ՉԻ: ՍԱՐԳ[ԻՄ]») թույլ է տալիս կարծելու, թե այն վերաբերում է հիշյալ թվականին Ախալքաղաքում կառուցված հայոց մի եկեղեցու:

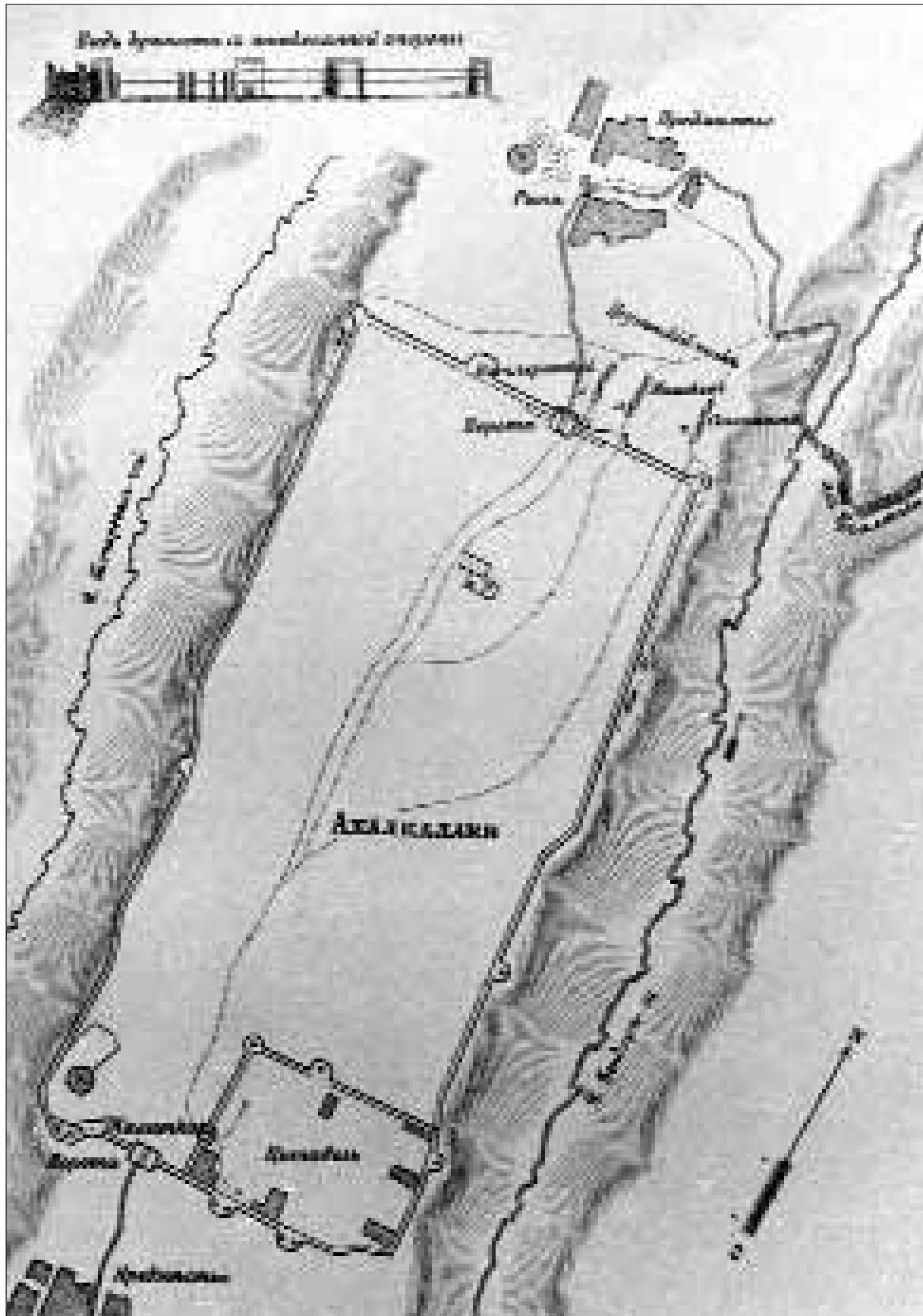
⁷ **Մելիքսեթ-Բեկ Լ.**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, էջ 72:

1637-ից արդեն բազմիցս ավերված, բայց կրկին շենացած Ախալքաղաքն ընկնում է թուրքական տիրապետության տակ: Սկսվում է քաղաքի և ողջ գավառի քրիստոնյա բնակչության (հայեր և վրացիներ) բռնի և աննախադեպ դավանափոխությունը:

Այդ ծանր իրավիճակը շարունակվում է մինչև ԺԹ դարի սկիզբը, երբ ռուսները Ախալքաղաքը գրավելու մի քանի անհաջող փորձ անելուց հետո, ի վերջո, այն նվաճում են 1828-ին:

Ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով վերջնականապես ամայացած բերդաքաղաքը նոր բնակիչներն անիմաստ են համարում շենացնել և 1831 թ. նրան կից հարավարևելյան կողմում հիմնում են կանոնավոր հատակագծով նոր քաղաք: Այն, ինչպես և սպասելի էր ու բնական, կրում է նախկին ավեր քաղաքի անունը՝ Ախալքաղաք:

Քաղաքատեղի. հին բերդաքաղաքը գտնվում է ծ. մ. 1690 մ բարձրության վրա և տարածվում Փարվանա (Կուրի աջակողմյան խոշորագույն վտակն է) և վերջինիս ձախ կողմից խառնվող Քառասնակն գետերի միջև հրվանդանաձև երկարած սարահարթի վրա:

ՄԻՍԼԲԱՆՈՒԹՅԱՆ Միջնաբերդի ԺԹ դարի վերջին (ստորագրված՝ *Утверждение русского Владычества на Кавказе, под редакцией генерал-майора Потто, том 2, Тифлис, 1901, գրքից*):

ԱՆԱՆՔԱՆԱՔ. քաղաքի և միջնաբերդի տեսքը Ի դարի սկզբին

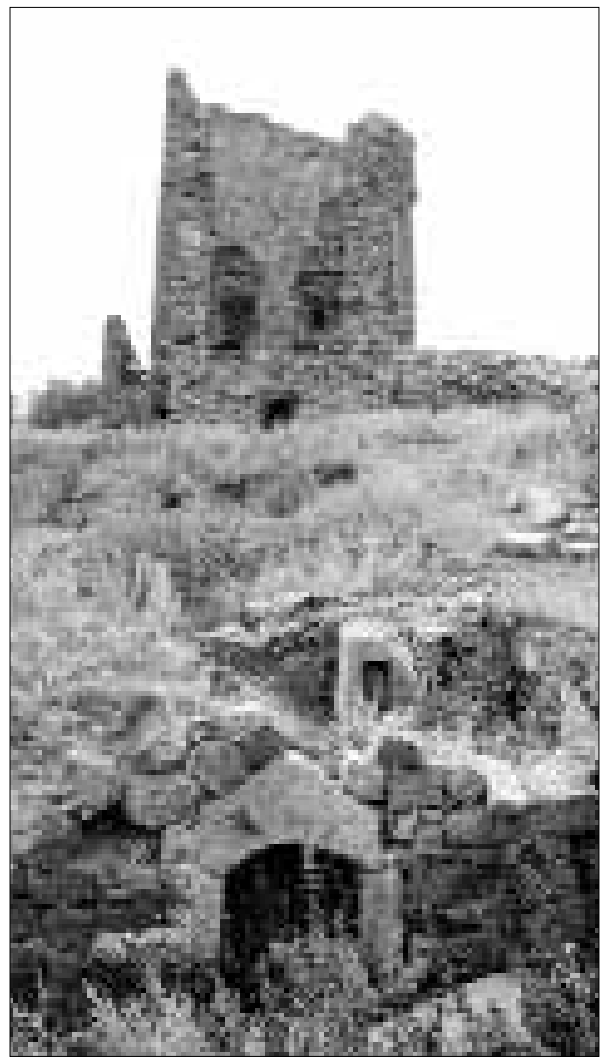
Քաղաքատեղին ունի շուրջ 700 մ երկարություն, սակայն ընդամենը 120-130 մ առավելագույն լայնություն:

Միջնաբերդ. գտնվում էր քաղաքի հարավարևելյան ծայրին՝ գլխավոր դարպասի մոտ: Այդտեղ են նաև ԺԸ դարում կառուցված թուրքական մզկիթի շենքը, իջևանատունը:

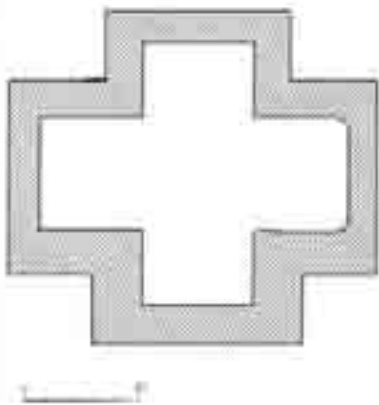
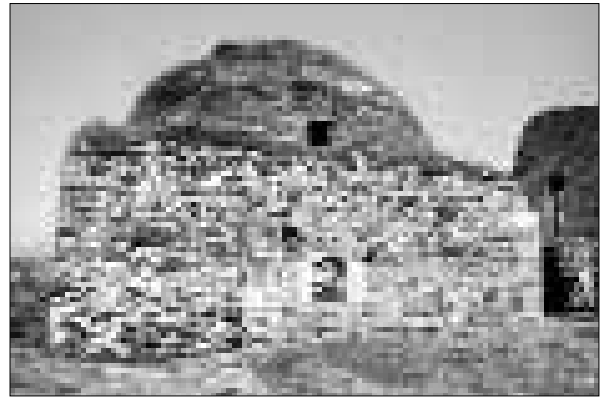
Եկեղեցի. քաղաքատեղիի հյուսիսային ծայրին պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են խաչաձև (գմբեթավոր) հորինվածքներով եկեղեցու մնացորդ-

ներ: Պատերի պահպանված առավելագույն բարձրությունը 1 մետր է: Կառուցված է եղել անմշակ քարերով: Արտաքին չափերն են՝ 16,0 x 14,4 մ: Հարկ է նշել, որ նույնաձև հորինվածք ունեցող եկեղեցիները Ջավախքում հազվադեպ են (մնանօրինակ լուծում ունի Էխսիլայի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին)⁸: Թվագրվում է Ժ-ԺԱ դարերով:

⁸ «ժրգջօն թրքօմօրօ», 1976, № 40: «Մոլորակ», 1997, № 14, էջ 4:

ԱՆՍԱԼՔԱԼԱՔ. միջնաբերդի տեսքը ՇԹ դարի վերջին, հատվածներ բերրաշտարակներից (1980-ական թվականներ)

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ. քաղաքատեղիի հր մասում, հայոց գերեզմանատան հարևանությամբ գտնվող խաչաձև եկեղեցու մնացորդները և հատակագիծը

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ. միջնաբերդում գտնվող մզկիթի և ներսում պահպանված արաբերեն արձանագրությունը

ԱՆԱԼՔԱԼՔ. իջևանատան ավերակները

ԱՆԱԼՔԱԼՔ. քաղաքագլուխ Աստվածատուրի բեկորված տապանաքարը խաչածև եկեղեցու հարևանությամբ տարածված հայոց գերեզմանոցում

Մզկիթ. գտնվում է միջնաբերդում, կանգուն է: Ներսում ագուցված քարին արաբերեն արձանագրված է.

كما دخل عليها زكريا المحراب سنة ١٢١٨

ԱՆԱԼՔԱԼՔ. քաղաքագլուխ Աստվածատուրի տապանաքարի բեկորները

ԱՆԱԼՔԱԼՔ. քաղաքագլուխ Աստվածատուրի տապանաքարի գրչանկարը

Թարգմ. ...ինչպես նաև այն գրավեց Չաքարիա Ալ-Սիրաբ, 1218 թվական (1803\1804):

Ծանոթ. վերծանությունն ըստ Բաֆֆի Քոլբոշյանի: Պարսկագետ Զ. Կոստիկյանն առաջարկում է հետևյալ ընթերցումը և վերծանությունը.

کار ما علیها دخل المحراب زكريا سنة ۱۲۱۸

Թարգմ. Աղոթատեղիի ներսի աշխատանքը Չաքարիա[յինն է]. 1218 թվական (1803\1804):

Հայերեն արձանագրություններ. ընդհանրապես քաղաքատեղիի ողջ տարածքում անպակաս են հայերեն արձանագրություններով տապանաքարերի և խաչքարերի, ինչպես նաև վերջիններիս պատվանդանների ու առանձին սրբատաշ երեսապատ քարերի բեկորներն ու կտորտանքները: Մինչև անգամ միակ սնկիթի պատերի մեջ ագուցված են և լավ տեսանելի, այժմ գոյություն չունեցող հայոց եկեղեցու երեսապատի խաչագարդ քարեր: Տարբեր ժամանակներում բերդաքաղաքի տարածքից հայտնաբերված հայերեն արձանագրությունների մասին վկայություններն առատ են: 1882 թ., երբ «արքունական շինությունների համար քարեր էին կրում այդ ավերակներից, պատահել են մի քարուկոյա պատի, փորել են և գտել սրբատաշ քարերից շինած մի սալատակ և նրա տակ արդեն մի քանի գերեզմանաքարեր, խաչքարեր, մի քարե աշտանակ, եկեղեցու դռնագլխի մի քար և այլն: Գտնված քարերից շատերը ծածկված են եղել հայերեն արձանագրություններով, որոնք վերաբերում են ԺԳ, ԺԴ և ԺԵ դարերին: Դրանցից ամենահինն ունեցել է այսպիսի արձանագրություն».

Տապանաքար.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ՆԵՐՍԷՍ (ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ), ԹՎ(ԻՆ) ՉԽԳ (1294):

Հրատ. **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 55:

Տապանաքար.

ԹՎ(ԻՆ) ՊԺԱ (1362): ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԵԹԷ ԳԻՏԵՍ ՀԱՐԱՉԱՏ ՈՐ ՃԱՆԱՉԵՍ, ԵՂԲԱՐՔ ... ՎՈ ... ԱՂԻՆ ԵՒ ՆԵՐՋՍԱԲԻՆ:

Հրատ. **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 55:

Ծանոթ. վրան եղել է մարդու պատկերաքանդակ:

Եկեղեցու ճակատակալ քարին (քարավոր).

ԹՎ(ԻՆ) Ջ (1451):

Հրատ. **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 55:

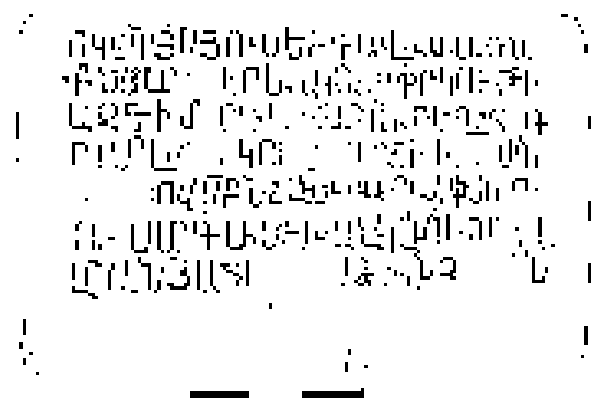
Խաչքար.

ԸՆԿԱԼ, ԿԵՑՈ, ՈՂՈՐՄԵԱ...ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ:

Հրատ. **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 55:

Ծանոթ. «Քարերից մի քանիսի վրա նկատվել է աղյուսի քանձր շերտ, գործինակ՝ մի կանգուն խաչքարի վրա, որ հավանականորեն քահանայի գերեզմանաքար է, դժվարությամբ կարդացվել է մի քանի հատ ու կտոր բառեր»:

Արձանագրությունների մնացորդներ նկատվել են նաև այլ գտածոների վրա. «Քարե աշտանակը մոտ 7 վերջուկ բարձրության է եղել և բավական

ԱՄԱԼՔԱԼԱՔ. խաչքարի արձանագիր պատվանդան (1251 թ.) քաղաքատեղիի ավերակների մեջ

կոշտ շինված. սրա վրա ևս արձանագրության հետքեր են երևացել, բայց անվերծանելի են»⁹:

Հավանաբար ԺԷ դարի հայերեն արձանագրությունների հայտնաբերման մասին է նշվել 1885 թ. լրագրային մի հրատարակման մեջ. «Քաղաքի արևմտակողմն է հին բերդն, որի մոտերքում գտնուում են հին քաղաքի ատերակներ, որոնցից մի քանի տարի առաջ հանել են գերեզմանաքարեր մինչև 200 տարուայ հայ տապանագրերով»¹⁰:

Քաղաքատեղիի տարածքում պահպանված որոշ հուշարձաններ՝ մասնավորապես Թ-Ժ դդ. բնորոշ խաչքարերն ու խաչաձև հորինվածքով եկեղեցին, իրենց գոյությամբ փաստում են տեղում մինչև ԺԱ դարը հայկական բնակավայրի առկայության հանգամանքը:

1988 թ. բերդաքաղաքի հայոց ավերակ գերեզմանոցների ուսումնասիրության ժամանակ մեզ ևս հաջողվեց գտնել հայերեն նորահայտ արձանագրություններ, այդ թվում՝ Աստվածատուր տանուտիրոջ, այսինքն՝ քաղաքագլխի տապանագիրը.

Տապանաքար. բերդաքաղաքի հյուսիսարևմտյան կողմում, ավերակ խաչաձև եկեղեցուց փոքր-ինչ հարավ-արևելք, 4 մասի ջարդված տապանաքարի բեկորներից մեկի վրա (86 x 80 x 30 սմ) եռատող փորագրվածք.

Ա(ՍՏՈՒԱ)ՅԾՍԱՌԻՐ ՏԱՆՈՒՏ(Է)Ր :ՃԾ: (150)
ԳԵՐԻ ԱԶՂԱՏ ԱՐԱՐ:

Հրատ. առաջին անգամ:

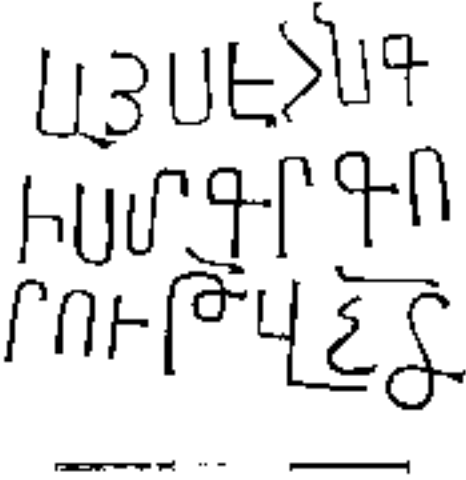
Ծանոթ. տանուտեր, իմա՝ քաղաքագլուխ: Գրչությունը՝ ԺԱ-ԺԲ դդ.:

Խաչքարի պատվանդան. գտնվում է միջնաբերդի հատվածում, ուշ շրջանի կառուցապատումների շարքում, մի տան սանդուղքների մեջ գետեղված է խաչքարի պատվանդան (100 x 72 x 55 սմ), որի մի երեսին յոթ տողով փորագրված է հայերեն, հողմահար արձանագրություն.

ՈՎ Տ(Է)Ր Յ(ԻՍՈՒՍ). ՅՈՒՍ ԵՒ ԴԱԻԱՆ. ԱՌԱՔԵԱ ...ԿԱՆ. Ի ՓՐԿՈՒԹԻ(ԻՆ) | ԱԶԳԻՍ ... ՏԵՂԻ ... |... |... ՈՎ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇԱՆ ԵՒ ՊԱՏՎԱԿԱՆ... |ՈՒ ՍԱՐԳՍԻ ԵՒ ԽԱՉԿԱՆՆ ԼԵՐ ԶԱՎԱՐԱՆ ՅԱՀ... Թ(ԻՎՆ) Չ... (1251°):

Հրատ. առաջին անգամ:

Նույն վայրից 1988 թ. հայտնաբերվել է մի գերեզման, որի վրա գետեղված գեղաքանդակ խաչքարն ու տապանաքարը պահպանության նպատակով փոխադրվել են Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարան: Մեկ-երկու տարի անց խաչքարը կրկին տեղափոխվեց. այս անգամ՝ քաղաքի կենտրոնում գտվող Սբ. Խաչ եկեղեցու բակը (չափերն են՝ 195 x 79 x 5 սմ), իսկ տապանաքարը շարունակեց մնալ թանգարանի բակում:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ. տապանաքար, 1301 թ.

9 Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, էջ 55:
10 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 42:

Տապանաքար. չափերն են՝ 127 x 63 x 20 սմ, արձանագրությունը՝ եռատող.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԳՐ(Ի)ԳՈՐՈՒ ԹՎ(ԻՆ) ՉԾ (1301):

Հրատ. առաջին անգամ:

Քաղաքատեղիի տարածքից են փոխադրվել նաև Սր. Խաչ եկեղեցու որմերում ագուցված կամ շուրջը կանգնեցված մոտ մեկ տասնյակ խաչքարերը (հնագույնները՝ Թ-Ժ դդ.):

Պարիսպ. քաղաքատեղիին բոլոր կողմերից շրջապատված է եղել պարիսպներով: Սրանց մեծագույն մասը ևս այժմ հիմնավեր է:

Նոր Ախալքալաք. նոր քաղաքը, որն ինչպես նշվեց, կից է համանուն հին քաղաքատեղիին հարավից, զբաղեցնում է 2 կմ երկարությամբ և 1 կմ լայնությամբ հիշյալ գետերի միջև ընկած հարթավայրը:

Քաղաքի հարավարևելյան եզրին վեր է խոյանում ծովի մակերևույթից 1883 մ բարձրություն ունեցող Տավշանկա լեռը: Սրա քաղաքահայաց ստորոտին տարածված է հայոց գերեզմանոցը՝ ԺԹ-Ի դարերի բազմաթիվ շիրմաքարերով, տապանաքարերով:

Քաղաքի զարգացման փուլերը. 1831 թ-ից սկիզբ առած Նոր Ախալքալաքը 1845-ին իշխանություններից ստանում է ոչ վարչանիստ քաղաքի կարգավիճակ¹¹: ԺԹ դարի երկրորդ կեսի ընթացքում, բնակավայրի աստիճանական զարգացմանը զուգահեռ, Ախալքալաքը ստանում է քաղաքային բնակավայրերին հատուկ կարգավիճակներ. «Նոյն տարին (1874 - Ս. Կ.) Ախալքալաքը կը լինի Գ կարգի գաւառական քաղաք, իսկ 1890ին կը դառնայ գաւառական Բ. կարգի քաղաք, և 1896 ին կ'ստանայ քաղաքային պարզ ինքնավարութիւն»¹²: Այդ թվականից ի վեր քաղաքի ավագ է հիշվում Արշակ Քրիստափորի Գրիգորյանը (վախճ. 1905 թ.)¹³: Չնայած Ախալքալաքը ձեռք էր բերել ինքնավարություն, սակայն 1905 թ. «...էլի քաղաքը կը գտնէք նոյն դրութեան մէջ, ինչ որ տասը, քսան տարի առաջ էր: Դարձեալ նոյն փոշոտ կեղտոտ փողոցները առանց սալալատակի, գուրկ բուսականութիւնից և ջրից, չնայած որ քաղաքը բազմամբ է երկու յորդառատ գետերի և աղբիւրների մէջ»¹⁴:

Կառուցապատում. 1884 թ., երբ Ախալքալաքը դեռևս 3-րդ կարգի քաղաք էր, ուներ այսպիսի նկա-

րագիր. «Քաղաքի շինութիւնները քարուկիր են», շատերը սրբատաշ քարով և բաժանուած կանոնաւոր ընդարձակ փողոցներով»¹⁵: 1890-ականների սկզբին քաղաքի ավելի հանգամանալից նկարագրության մեջ նշվել է. «Ախալքալաքը ունի եօթը բաւական լայն և կանոնաւոր փողոցներ, որոնք կը տրուին ուրիշ վեց, աւելի կարճ փողոցներով: Այս փողոցներէն բաց ի միոյն, միւսները խճուղի չունին, ուստի և սաստիկ ցեխն և փոշին պակաս չեն: Տները ընդհանրապէս քարաշէն են, ցած, միյարկանի և գրեթէ բոլորն ալ արտաքուստ սպիտակացուած: Արեւելեան կողմը կառուցած են մեծ և փոքր երկյարկանի զօրանոցներ»¹⁶:

1880 թ. բազմաթիվ ծառատնկումներով հիմնվել է քաղաքի հասարակական պարտեզը. «...որ ծառերով շրջապատուած է, և ունի հովանոց մը. աղբիւր կամ աւազան չունի, մէջը տնկուած սակաւաթիվ ծառերը կը ջրեն ջրհորի ջրով»¹⁷:

1851 թ. Ախալքալաքում բացվել է տոնավաճառ, որը գործում էր յուրաքանչյուր տարվա սեպտեմբերի 1-15-ը¹⁸:

Ջրամատակարարում. ԺԹ դարի վերջին գրեթէ 6000 բնակիչ ունեցող Ախալքալաքը խմելու ջուր էր ստանում բացառապէս տեղական աղբյուրներից. «Քաղաքիս ջուրը կը մատակարարեն ձորերու մէջ բոխող 4 պատուական աղբիւրներ. կան նաեւ մի քանի ջրհորներ, որոց ջուրը չեն խմեր»¹⁹: Ջրի պակասը լրացնելու նպատակով 1895 թ. 27.000 ռ. նախահաշվային արժողությամբ կազմվել է նախագիծ՝ քաղաքից մոտ 3 կմ հեռու գտնվող «Աբլար»-ի աղբյուրների ջուրը Ախալքալաք հասցնելու համար²⁰:

Մեկ այլ նախագծով (1903 թ.), որի նախահաշվային արժեքն էր 4000 ռ., ծրագրվել է ինքնահոս կերպով քաղաք հասցնել Քառասնակն վտակի ջրերը²¹: Այնուամենայնիվ, ինչպես կարելի է եզրակացնել 1913 թ. հրապարակված մի հաղորդումից, վերոհիշյալ նախագծերից և ոչ մեկը կյանքի չի կոչվել. «Ինչպէս բոլորին յայտնի է, մեր քաղաքը գտնուած է քարածայրի վրայ, նրա երեք կողմը ձորեր են, այդ ձորերի միջով հոսում են Տափարուան գետակը և այսպէս կոչուած Գըռխ-բուլաղ վտակը: Տափարվան գետակի մէջ է թափուած արևելեան կողմից Կուլիկամի ջուրը, որը մաքուր է և կարելի է գործ ածել թէ խմելու և թէ ուրիշ պէտքերին բաւարարութիւն տալու համար: Սակայն քաղաքի մէջ ջուր բոլորովին չկայ. շատ փորձեր է եղել գետնի տակից ջուր

11 “Кавказский календарь на 1852 г.”, էջ 294 (“В 1845 году образовался здесь город и с Высочайшего утверждения возведен на степень заштатного, с учреждением Полицейского Управления и в ведении Полицейского Коммисара. С того времени город значительно стал расширяться постройками”).

12 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 66:

13 “Новое обозрение”, 1905, № 150.

14 Տը-Յակովբեանց, Ախալքալաքի ներկայ վիճակը. «Արշալոյս», 1906, № 6, էջ 3:

15 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 42:

16 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 66:

17 Նույն տեղում, էջ 67:

18 “Кавказский календарь на 1854 г.”, Тифлис, 183, էջ 220:

19 Նույն տեղում, էջ 68:

20 «Նոր-Գար», 1895, № 54, էջ 3:

21 “Кавказ”, 1903, № 179.

գտնելու և պատրաստելու ջրհորներ, բայց այդ էլ ի-գուր է անցել: Մեր քաղաքին նախ՝ հարկատու է խմելու ջուր ունենալ հենց քաղաքի մեջ: Մեզանից ո՞ւմ յայտնի չէ, թե ինչպիսի մեծամեծ չարչարան-քով քաղաքի բնակչությունը ջուր է ստանում «Ղոխ-բուլաղ» ձորակից: Քաղաքի ազգաբնակչությունը մեծամեծ ծախսեր է անում, որ կարողանում է ջուր խմել. եթե հաշվելու լինենք խմելու ջուր ստանալու վրայ ծախսուած փողերը, բաւական մեծ գումար դուրս կը գայ: Որպէսզի քաղաքացիք ազատեն ա-հագին փողեր ծախսելուց, միայն խմելու ջուր ունե-նալու վրայ անհրաժեշտ է, որ օր առաջ մտածի ձո-րակից մի որևէ մաքուր ջուր բերելու մասին՝ վերջ տալու այն անտանելի չարչարանքներին, մանա-ւանդ ձմեռ ժամանակ՝ բութ ու բորանին, որ քաշում են քաղաքացիք»²²:

Հերթական անգամ «Աբլար»-ի աղբյուրների ջուրը Ախալքալաք հասցնելու խնդիրը շոշափվում է 1914 թ-ին, երբ քաղաքային ավագի հրավերով Թիֆլիսից գործին տեղում ծանոթանալու նպատա-կով հրավիրվում են քաղխորհրդի անդամ Արշակ Բաբովը և ճարտարապետ Միխայիլովը. «Յարգելի հիւրերը դիտեցին Աբլար կոչւած տեղի հարուստ աղբիւրները, որտեղից ծրագրուած է բերել ջուրը: Ինչպէս իմացանք, պ. պ. ինժեներների տած գեկու-ցումից՝ Աբլարի ջուրը իր հատկութեամբ անչափ ա-ռողջարար է և լաւ: Եւ յանձն առան մինչև ներկայ ամառ կազմելու դրանց վերաբերեալ պահանջող մակարդակներն ու այլ նիւթերը՝ ներկայացնելու ի հաստատութիւն. ջուրը քաղաք բերելը, կոյողի և բա-ղանիք շինելը կնստին ընդամենը մօտ 100-հազար ռուբլի: Ի հարկէ, թէ Ախալքալաքը չունի հնարաու-րութիւն իր սեփական միջոցներով իրականացնելու այդ ծրագիրը, բայց դիմելու է փոխառութեան կամ ձեռնահասանքի օգնութեանը»²³:

Բնակչություն. Նոր Ախալքալաքի բնակեցումը սկիզբ է առնում 1831 թ-ից: Առաջին բնակիչներն էին Ախալցխայից փոխադրված մի քանի հայ ըն-տանիքներ. «...1831 ին Ախալցխայէն մի քանի հա-յեր գալով, բերդի հարաւային կողմը կը կառուցա-նեն սրճատուն, փուռ և քանի մը բնակարաններ: Այնուհետև հետզհետէ ուրիշներ եւս գալով բնակու-թիւն կը հաստատեն, և կ'սկսի ձեւանալ փոքրիկ գիւղ մը...»²⁴: Սկզբնական շրջանում գուտ հայա-բնակ Ախալքալաքում տասնամյակների ընթաց-քում բնակություն են հաստատել նաև այլ ազգերի փոքրաթիվ ներկայացուցիչներ (ռուսներ, հրեաներ, վրացիներ, հույներ և այլն): Վերջիններս, ինչպես և հայերը, փոխադրվել էին այլևայլ վայրերից: Հրեա-

ները, օրինակ, գաղթել էին Ախալցխայից («...ունի մօտ վեց հարիւր տուն բնակիչներ, որոնք բացառու-թեամբ մի քանի տուն Ախալցխայից գաղթած հրեա-ների, լուսաւորչական հայեր են...»)²⁵ և մինչև իսկ ունեին իրենց առանձին թաղը. «Քաղաքի գեղեցկու-թեանը չի նպաստում հիւսիսային կողմը գտնուած թաղը, որտեղ բնակուած են մեծ մասամբ հրեաներ և բոշաներ: ...Այդ թաղում, ուր հազիւ յիսուն վաթսուն տուն լինի, խոլերայից մեռան 60-65 մարդ, իսկ քա-ղաքի միւս մասերից մի մարդ էլ չմեռա...»²⁶: Ու թեև «Ախալքալաքը կարելի է համարել գուտ հայկական քաղաք, ուր ապրում է հինգ հազար բնակիչ, որոն-ցից հարիւր հոգի այլ ազգի հազիւ լինի...»²⁷, այ-նուամենայնիվ, քաղաքաբնակ հայերի տեսակա-րար կշիռն ամբողջ բնակչության թվի մեջ ժամանա-կի ընթացքում անընդմեջ նվազել է: Դա նկատելի է մի քանի տարիների վիճակագրական տվյալների համադրման շնորհիվ.

տարեթիվ	հայեր	վրացիներ	այլ ազգու-թյուններ	ընդամենը
1830-ական ²⁸	805	5		810
%	99,4		0,6	
1851 ²⁹	2599		76	2675
%	97,1		2,8	
1865 ³⁰				2260
%				
1883 ³¹	2811	24	285	3120
%	90,1	0,7	9,1	
1886 ³²	4083	45	175	4303
%	94,9	1,0	4,0	
1896 ³³				5303
%				
1897 ³⁴				5443
%				
1902 ³⁵	5210	91	192	5493
%	94,8	1,6	3,5	
1905 ³⁶	5775	158	339	6272
%	92,1	2,5	5,4	
1916 ³⁷	6151			7055
%	87,2			
1979 ³⁸	10278	506	2440	13224
%	77,7	3,8	18,5	

25 «Մշակ», 1878, № 134, էջ 1:
 26 «Նոր-Դար», 1894, № 130, էջ 2-3:
 27 Նույն տեղում:
 28 “Кавказский календарь на 1850 г.”, Тифлис, 1849, էջ 36.
 29 “Кавказский календарь на 1852 г.”, էջ 293, 295:
 30 **А. К-дзе**, Этническое состояние Грузии в XIX веке.— “Тифлиссский Листок”, 1900, № 61.
 31 “Кавказский календарь на 1885 г.”, էջ 204:
 32 “Кавказский календарь на 1897 г.”, Тифлис, 1896, էջ 52-53:
 33 “Кавказский календарь на 1898 г.”, Тифлис, 1897, էջ 22-23:
 34 **А. К-дзе**, նշվ. հոդվ., նույն տեղում:
 35 “Известия Закавказского Статического Комитета”, т. 1, № 2, Тифлис, 1904, էջ 80-81:
 36 “Кавказский календарь на 1908 г.”, Тифлис, 1907, էջ 325:
 37 “Кавказский календарь на 1917 г.”, Тифлис, 1916, էջ 190-193:
 38 Ըստ քաղխորհրդի տվյալների:

22 **Մայխասեան Մ.**, Ջրի պահանջը Ախալքալաքում.— «Ջա-սախք», 1913, № 26, էջ 207:
 23 «Ջաւախք», 1914, № 9, էջ 70:
 24 **Էփրիկեան Ս.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 66:

Վիճակագրություն. ուշագրավ է, որ որոշ տարիներին համար (1851, 1883, 1886, 1902, 1905) ծխական և պետական վիճակագրական տվյալներում առկա են անհամապատասխանություններ: Դա կարելի է նկատել՝ համադրելով ներկայացված աղյուսակները.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1841 ³⁹		572	510	1082
1842 ⁴⁰		598	521	1119
1844 ⁴¹		644	560	1204
1845 ⁴²		650	610	1260
1847 ⁴³		640	624	1264
1849 ⁴⁴		704	712	1416
1851 ⁴⁵	193	553	534	1087
1853 ⁴⁶		774	785	1559
1854 ⁴⁷		791	793	1584
1857 ⁴⁸		898	996	1894
1860 ⁴⁹	320	1025	1020	2045
1861 ⁵⁰		1032	1014	2046
1862 ⁵¹		1066	1045	2111
1863 ⁵²		1084	1068	2152
1864 ⁵³	327	1117	1107	2224
1865 ⁵⁴		1147	1116	2263
1866 ⁵⁵	401	1142	1113	2255
1867 ⁵⁶		1214	1180	2394
1868 ⁵⁷		1248	1211	2459
1869 ⁵⁸		1244	1232	2476
1870 ⁵⁹		1285	1253	2538
1871 ⁶⁰		1317	1301	2618
1872 ⁶¹		1355	1333	2688
1873 ⁶²		1391	1369	2760
1875 ⁶³				2813
1876 ⁶⁴		1456	1451	2907
1877 ⁶⁵		1600	1489	3089
1878 ⁶⁶		1634	1544	3178

39 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3802, ք. 62-63:
 40 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 76-77:
 41 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 13-14:
 42 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 70-71:
 43 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 34:
 44 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 26-27:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 39-40:
 47 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 49-50:
 48 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
 49 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:
 50 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:
 51 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
 52 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 20-21:
 53 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 54 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-12:
 55 Նույն տեղում, էջ 74:
 56 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 57 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 58 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 59 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 60 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10:
 61 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 62 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 63 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20:
 64 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 29-30:
 65 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 66 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:

1880 ⁶⁷		1745	1644	3389
1881 ⁶⁸		1720	1636	3356
1882 ⁶⁹		1753	1698	3451
1883 ⁷⁰		1881	1715	3596
1884 ⁷¹	600			
1886 ⁷²		1953	1758	3711
1887 ⁷³		2083	1877	3960
1889 ⁷⁴		2181	1850	4031
1890 ⁷⁵		2227	1886	4113
1891 ⁷⁶		2272	1946	4218
1892 ⁷⁷		2275	1937	4212
1893 ⁷⁸		2282	1945	4227
1894 ⁷⁹		2320	1963	4283
1897 ⁸⁰		2449	2105	4554
1898 ⁸¹		2510	2167	4677
1899 ⁸²		2537	2206	4743
1900 ⁸³		2571	2233	4804
1901 ⁸⁴		2627	2296	4923
1902 ⁸⁵		2648	2316	4964
1905 ⁸⁶		2771	2453	5324
1906 ⁸⁷		2771	2453	5324
1908 ⁸⁸	730	2827	2514	5341
1910 ⁸⁹		2928	2600	5528
1912 ⁹⁰		2990	2654	5644
1914 ⁹¹		3062	2693	5755
1916 ⁹²		3071	2700	5771
1921 ⁹³		500	400	900
1979 ⁹⁴				10.278
1991 ⁹⁵				15.800

67 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 68 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 69 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 70 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 71 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 42:
 72 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3878, ք. 11-12:
 73 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 74 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 75 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:
 76 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:
 77 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:
 78 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 79 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 167-168:
 80 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 140-141:
 81 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 162:
 82 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 83 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 84 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 85 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 16-17:
 86 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 259-260:
 87 Նույն տեղում, գ. 3915, ք. 20:
 88 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 89 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 90 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 91 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 170-171: Վիճակագրական մենկայ տվյալի համաձայն Ախաբալարի մույն թվականին ունեցել է 7484 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 83):
 92 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 17-18:
 93 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1: Ի դեպ, 1933 թ. Ախաբալարի 10-ամյա վրացական դպրոցի աշակերտ Բենո Գվարամանձի վկայությամբ՝ 1933 թ. քաղաքում բնակվել են միայն 4 տուն վրացի՝ Բերիձե, Գվարամանձե, Միքելանձե... (Ներքինի շրջապատ, նշվ. աշխ., էջ 109):
 94 Ըստ քաղխորհրդի տվյալների:
 95 Նախորդող ընտրություններ, Ե. 1, Թբիլիսի, 1997, էջ 287:

Սր. Մեսրոպյան արական դպրոց. ողջ Արևելահայաստանում ամենահին ծխական դպրոցներից մեկը՝ Սր. Խաչ եկեղեցուն կից Սր. Մեսրոպյան երկդասյա արականը, հիմնվել է 1836 թ.:

1910 թ. հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «...դպրոցական հին շինությունը բոլորովին անկարող է իր մեջ ամփոփել դպրոցի պարապմունքները...»⁹⁶, հոգաբարձությունը, առձեռն ունենալով ընդամենը 1500 ռ., սակայն վստահ համաքաղաքացիների ցուցաբերելիք օժանդակությանը՝ ձեռնամուխ է լինում նոր շենքի կառուցման գործին: Շուտով ազգօգուտ նախաձեռնությանն իրենց նյութական ներդրումներով իրապես սատարում են բազմաթիվ բարերարներ⁹⁷: Հանգանակությունները շարունակվում են մահ 1911 թ.⁹⁸:

Սակայն, 1912 թ., երբ արդեն 3 տարի շարունակ ընթացքի մեջ էին շինարարական աշխատանքներն, ու այդ նպատակով ծախսվել էր հանգանակությունների շնորհիվ գոյացած շուրջ 20.000 ռ., այդուհանդերձ, կառույցն ամբողջացնելու համար դեռևս զգալի էր դրամի պակասը⁹⁹: Ստեղծված կացությունից դուրս գալու ելք էր նկատվել Ախալքալաքում գտնվող էջմիածնապատկան կրպակների հասույթին թեկուզ ժամանակավորապես տիրապետելը:

Շինարարությունն ավարտին է հասել 1914 թ. (ցայսօր կանգուն շենքը շարունակում է ծառայել բուն նպատակին):

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1836 ¹⁰⁰	հիմնվել է		
1854 ¹⁰¹		3	85
1860 ¹⁰²	վերաբացվել է		
1865 ¹⁰³		6	157
1876 ¹⁰⁴		5	150
1877 ¹⁰⁵		5	150
1878 ¹⁰⁶		5	162
1881 ¹⁰⁷		8	127
1885 ¹⁰⁸	փակվել է		
1886 ¹⁰⁹	վերաբացվել է		

96 ՀԱԴ, ֆ. Պ-56, ց. 18, գ. 852, թ. 1:

97 «Մշակ», 1910, № 95:

98 «Արարատ», 1911, էջ 624:

99 ՀԱԴ, ֆ. Պ-56, ց. 18, գ. 852, թ. 1:

100 Նույն տեղում:

101 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3825, թ. 49-50:

102 **Խուրդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 512:

103 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:

104 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 51:

105 Նույն տեղում, թ. 100:

106 Նույն տեղում, թ. 177:

107 **Խուրդյան Ս.**, նույն տեղում:

108 Նույն տեղում:

109 Նույն տեղում: Ի դեպ, դպրոցի վերաբացումից հետո հաստատվել է հոգաբարձության նոր կազմը. «Կոնդակա Վեհ. Հայրապետի Ազգիս ի 23 Հոկտ. ընդ համարաւ 623. հաստատեցան ի պաշտօն հոգաբարձութեան եկեղեցական ծխական երկրասեան երկսեռից ուսումնարանաց Հայոց Ախալքալակ քաղաքի պատուելիք Չարմայրն Առուանեանց, Մահտեսի-Յովհաննէսն Տէր Կիրակոսեան, Արտաշէսն Յովհաննիսեան և Սարգիսն Յարութեանց» («Արարատ», 1886, էջ 469):

ԱՆՍԼՔԱԼԱՔ. 1914 թ. կառուցված դպրոցի շենքը

1888 ¹¹⁰	երկդասյա		130
1890 ¹¹¹			129
1891 ¹¹²			139
1892 ¹¹³			123
1894 ¹¹⁴		6	165
1896 ¹¹⁵	փակվել է		
1905 ¹¹⁶	վերաբացվել է		
1909 ¹¹⁷	Սանդիստյան դպրոցի	14	487
	հետ միացյալ (254-ը՝ աղջիկ)		
1910/11 ¹¹⁸		12	447
	(233-ը՝ աղջիկ)		
1912 ¹¹⁹		13	460
	(225-ը՝ աղջիկ)		
1914 ¹²⁰			445
1916 ¹²¹	գործել է		

Սր. Սանդիստյան իգական դպրոց. 1871 թ. քաղաքում բացվել է օրիորդաց Սր. Սանդիստյան ծխական ուսումնարանը:

110 Նույն տեղում:

111 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3887 թ. 143:

112 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 142:

113 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 114:

114 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 99, գ. 3896, թ. 34, 167-168:

115 **Խուրդյան Ս.**, նույն տեղում:

116 Նույն տեղում:

117 ՀԱԴ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1849, թ. 15:

118 ՀԱԴ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 682, թ. 57:

119 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3920:

120 **Խուրդյան Ս.**, նույն տեղում:

121 Նույն տեղում:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1871 ¹²²	բացվել է		
1876 ¹²³		5	51
1877 ¹²⁴		5	51
1878 ¹²⁵		5	59
1890 ¹²⁶			121
1891 ¹²⁷			155
1892 ¹²⁸			150
1894 ¹²⁹		2	148

Երկսեռ դպրոց. ի դեպ, 1870-ական թվականների երկրորդ կեսին և 1880-ականների սկզբին կրթօջախների ուսուցչական կազմն ու աշակերտության թվաքանակը վավերագրերում ցույց են տրված միասնաբար:

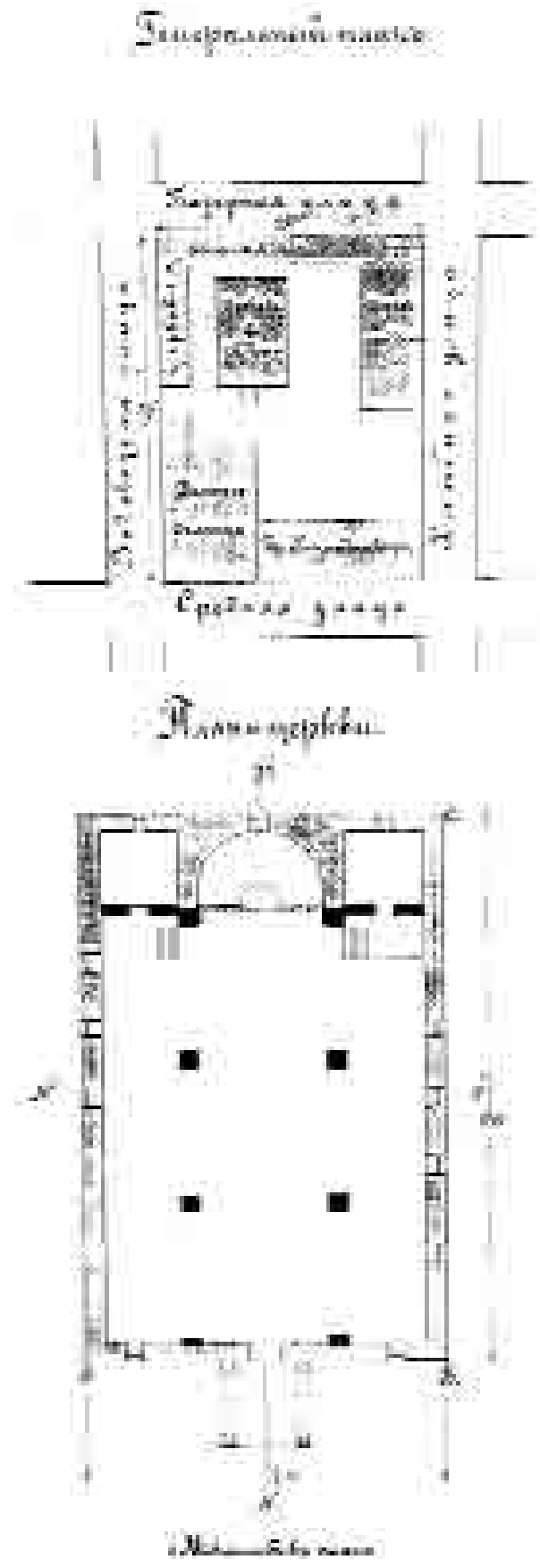
տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1875 ¹³⁰		6	192
1876 ¹³¹		6	190
1877 ¹³²		7	229
1880 ¹³³		9	197
1881 ¹³⁴		9	203
1882 ¹³⁵		10	191
1883 ¹³⁶		6	130

Ռուսական դպրոց. 1889 թ. Ախալքալաքում բացվել է ռուսական դպրոց. «Նոր կառուցուած վայելուչ շէնք մ'է, որուն վրայ քաղաքը ծախսեր է 15.200 ռ. 18 կոպէկ. աշակերտաց թիւն է 130-140»¹³⁷:

Գյուղատնտեսական դպրոց. քաղաքում 1895 թ-ից գործել է նաև գյուղատնտեսական դպրոց¹³⁸:

Գրադարան. հիմնվել է 1880-ին: ԺԹ դարի վերջին հաստատությունն արդեն համարված էր բազմաթիվ գրքերով և պարբերականներով. «Քաղաքիս մէջ 1880 թուի մայիս 14-ին Հայք բացին գրադարան-ընթերցարան մը, որ բաժնուած է երկու մասի, արականաց և իգականաց: Այդ գրադարան-ընթերցարանը այժմ ունի մօտ 1.500 օրինակ հայերէն և ռուսերէն գրքեր, և տարին կ'ընդունի նաեւ նոյն լեզուներով 21-է աւելի պարբերական թերթեր»¹³⁹: Հայտնի է, որ 1898 թ. գրադարանը փակվել է¹⁴⁰:

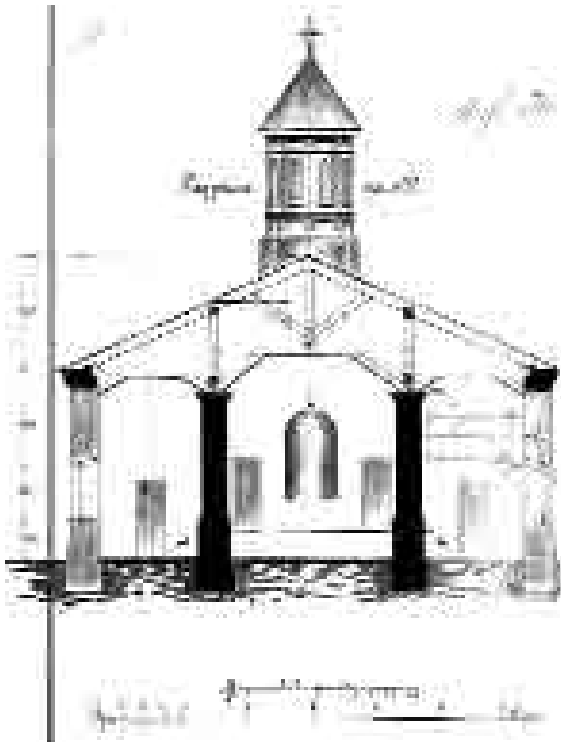
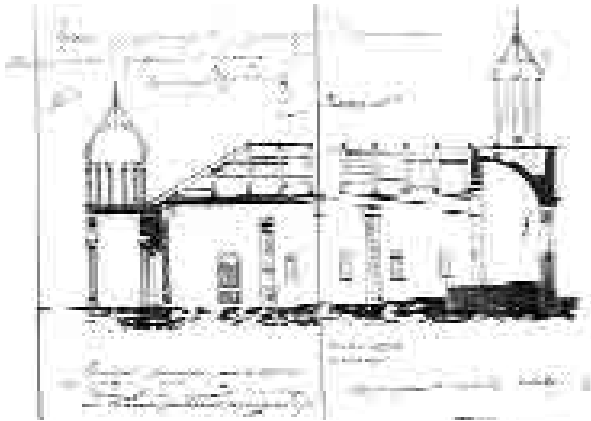
122 «Արարատ», 1871, էջ 368:
 123 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, թ. 51:
 124 Նույն տեղում, թ. 100:
 125 Նույն տեղում, թ. 177:
 126 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 143:
 127 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 142:
 128 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 114:
 129 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 99, մաս՝ գ. 3896, թ. 34, 167-168:
 130 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 19-20:
 131 Նույն տեղում, գ. 3868, թ. 29-30:
 132 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 28-29:
 133 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 86-87:
 134 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 96-97:
 135 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 42-43:
 136 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 47-48:
 137 “Новое обозрение”, 1905, № 150.
 138 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Սաղիմեան, Տնտեսական հարցեր, էջ 179:
 139 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 67:
 140 “Новое обозрение”, 1905, № 150.

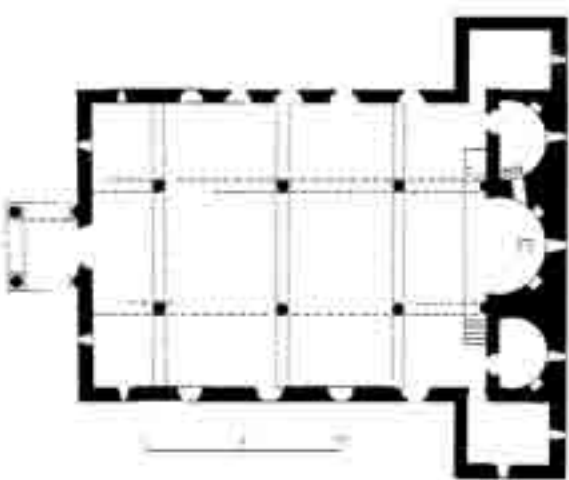
ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ. Սր. Խաչ եկեղեցու հատակագիծը՝ կազմված 1899 թ. (ՎԱԳ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 985)

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Սբ. Խաչ եկեղեցի. քաղաքի կենտրոնական մասում կանգուն է Սբ. Խաչ եկեղեցին, որի արևմտյան ճակատին եղած շինարարական արձանագրությունը տարիներ առաջ ոչնչացվել է: Բարեբախտաբար, շինարարության պատմությանն առնչվող պատմական վկայություններ են պահպանվել դիվանական վավերագրերում: Դրանց շնորհիվ պարզվում է, որ 1830-ականներին կարնեցի գաղթական հայերն իրենց սուղ միջոցներով կառուցել են Սբ. Խաչ անվամբ մի եկեղեցի: 1854 թ. եկեղեցին քայքայված էր այն աստիճան, որ ախալքալաքաբնակ մահտեսի Կարապետ Յաղուբյանցը դիմել է հոգևոր իշխանություններին՝ իր միջոցներով հնի տեղում նոր եկեղեցի կառուցելու թույլտվության խնդրանքով. «...մատուցանել ի տնօրենություն կոնսիստորիս զխնդիր Ախալքալաքաբնակ մահտեսի Կարապետի Եաղուբեանց, յորում գրե, թե ի գաղթելն իրեանց, ընդ հովանաւորութեամբ ամենահագոր տերութիւն ռուսաց ի սուղ ինչ միջոցի շինեցաք աստ եկեղեցի յանուն Սբ. Խաչի, բայց հնութիւն շինութեան այնորիկ արդէն իսկ կարծիս տայ փլման, և յաւոր միում մեծի վտանգի բազմաթիւ աղօթաւորաց ի նմին: Առ ի զառաջս առնուլ անտի կարծեցի վտանգից, մտադիր եմ քանդել զայն ի հիմանց ի 24-ն ապրիլի յառաջիկայ 1854 ամի և վերանորոգել պարտուպատշաճն եղանակաւ. գործսն քար և կիր, զերկայնութիւն երեքտասան սաժէն, զլայնութիւն ընդ առաջնոյն ութն սաժէն և զբարձրութիւն երեք սաժէն, զըջապատն հնգետասան պատուհանս. և այլն ընդ կարգին և ընդ յարմարութիւն, չխնայելով ի շինութիւն նորին զամենայն զծախս իւրում իսկ սեպիականութենէ, ըստ հարկելոյ ջերմեռանդն պարտաւորութիւն ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ և համօրէն ննջեցելոցն...»¹⁴¹: Ստանալով հոգևոր իշխանությունների և մասնավորապես Ներսես Ե կաթողիկոսի թույլտվությունը¹⁴² Կարապետ Յաղուբյանցը սկսում և 1856 թ. ավարտում է նոր եկեղեցու կառուցումը: Նորոգումներ են կատարվել նաև 1870, 1880, 1895 թվականներին¹⁴³: Հայտնի է, որ 1884 թ. Ախալքալաքի առաջնորդ Խորեն վարդապետ Ստեփանեն Ախալքալաք կատարած կարճատև այցի ժամանակ հասցրել է իրականացնել մի շարք մանրաձևավոր նորոգումներ. «Բարութելով եկեղեցոյ դրութիւնը ՚ի ներքուստ, չմոռացաւ հայր-սուրբը շքեղացնել նորան և արտաքուստ. և դրսի պատերը, որ բոլորովին անշքացած էին և ծեփել ու սպիտակացնել տուեց կրով. շրջապատը, որ տեղ-տեղ ապակա-

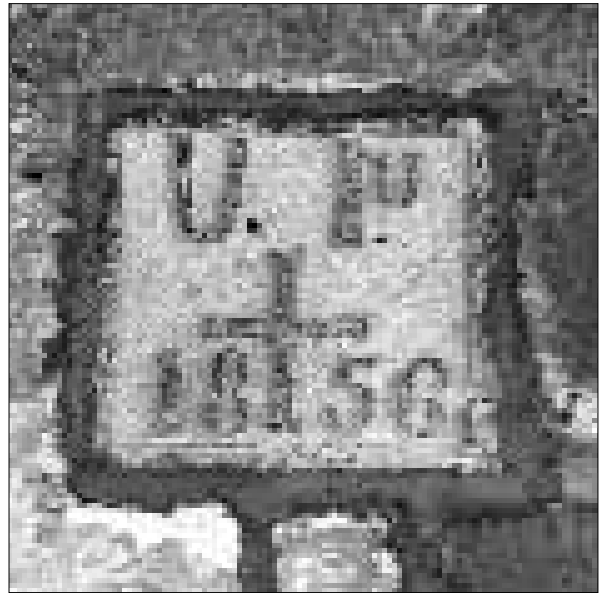
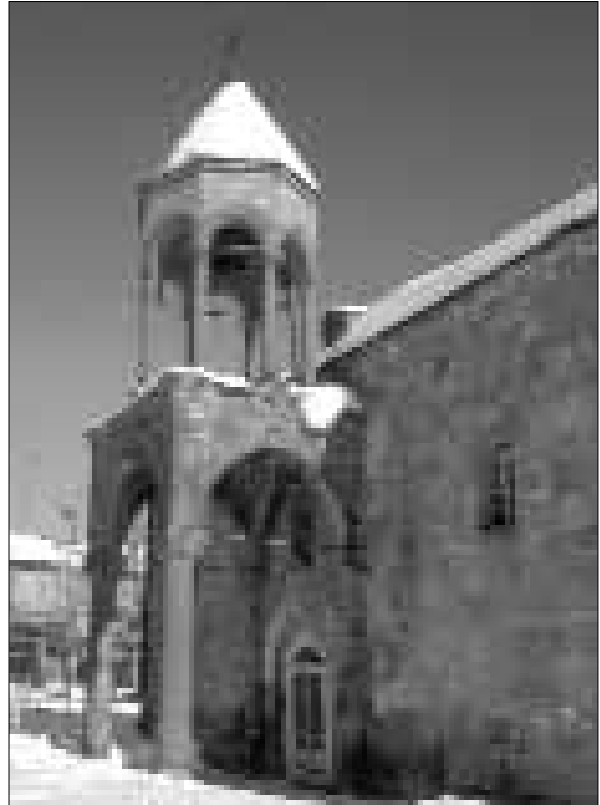

ԱՅՄԱՔԱՄԱՔ. Սբ. Խաչ եկեղեցու կտրվածքները՝ կազմված 1899 թ. (ՎԱԴ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 985)

ԱՅՄԱՔԱՄԱՔ. Սբ. Խաչ եկեղեցու այժմեական շենքի հատակագիծը

141 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3245, ք. 1:
 142 ՎԱԴ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 985, ք. 2:
 143 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6408, ք. 1, 7: Տե՛ս նաև՝ ՎԱԴ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 985, ք. 1-22, «Մոլորակ», 1997, № 14, էջ 4:

ԱՅՍԼՔԱՍԼՔ. Սր. Խաչ եկեղեցու տեսքը հր-ից, զանգակատունը, եկեղեցու ներքին տեսքը և ամ մուտքից վեր պահպանված վերակառուցման արձանագրությունը

նուած էր լինում աղբով, և սրբել ու մաքրել տուեց. կտուրը, որ տեղ-տեղ պատերի արանքովը ջուր էր ներս թողնում, և շինել ու ամրացնել տուեց»¹⁴⁴:

1895 թ. գլխավորապես տանիքի նորոգության նախագիծը ներկայացվել է նահանգային վարչությանը՝ հաստատման¹⁴⁵:

Տակավին 1897 թ. հոկտեմբերի վերջին ընթացել էր «1856 թ-ից ի վեր գոյություն ունեցող եկեղեցու»

նորոգություն սկսելու թույլտվությունը ձեռք բերելու նպատակին հասնելու համար առաջ տարվող գրագրությունը¹⁴⁶:

1899 թ. վերջապես հաստատվել է եկեղեցու հողաձածկ ցածր տանիքը նոր, ավելի բարձր փայտամածով փոխարինելու վերաբերյալ նախագիծը¹⁴⁷, և նույն թվականին էլ աշխատանքները մոտեցել են ավարտին. «Մեր եկեղեցու նորոգութեան

144 «Արձագանք», 1885, № 22, էջ 309:

145 ՎԱԴ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 985, ք. 1:

146 Նույն տեղում, ք. 7:

147 Նույն տեղում, ք. 12:

ԱՌԱՔԱՆԱԳ. Սր. Խաչ եկեղեցու հր-ամ անկյան հիմքում ագուցված քառակող կորոտի պատվանդան

ԱՌԱՔԱՆԱԳ. Սր. Խաչ եկեղեցու ալ ճակատին և ներքուստ խորանի մեջ ագուցված խաչքարեր , Թ-ԺԱ դարեր

վրա մինչև հիմա ծախսվել է 6.000 ռուբլի, որից 4 հազար ռուբլի եկեղեցին ունէր, իսկ 2 հազար ռուբլի հանգանակվեց քաղաքում: Նորոգութիւնը վերջացնելու համար կրկին պակասում է 1.000 ռուբլի...»¹⁴⁸: Արևմուտքից կից է 1856 թ. կառուցված կրկնահարկ զանգակատունը: Վերջին նորոգումներից մեկը կատարվել է 1977 թ. տեղական իշխանության ծախսով¹⁴⁹:

Սր. Խաչ եկեղեցին ընդարձակ դահլիճով (արտաքին չափերն են՝ 24,7 x 16 մ) գմբեթավոր տաճար է: Ծածկերն ու գմբեթը ներքուստ պահում են երեք զույգ սյուները: Անստվոր են ավազ խորանի երկու կողմում գտնվող երկուսական ավանդատները: Միակ՝ արևմտյան ճակատից բացված մուտքը

առջևում ունի կրկնահարկ զանգակատուն: Կառուցված է գլխավորապես անմշակ քարով, կրաշահախով, փայտով: Սվաղված է թե՛ ներսից, թե՛ դրսից:

Եկեղեցու արևելյան ճակատին ագուցված է Թ-Ժ դարերին բնորոշ գեղարվեստական առանձնահատկություններով գեղաքանդակ մի խաչքար (76 x 60 սմ): Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող մեկ այլ խաչքար էլ ագուցված է ներսում՝ խորանի մեջ:

Ի դեպ, Սր. Խաչն ունեցել է եկեղեցապատկան եկամտաբեր որոշ շինություններ, այդ թվում՝ մի ամբարանոց, որի՝ վիճակային հասույթների ծախսով վերակառուցելու թույլտվությունը ստացվել է տակավին 1859 թ.¹⁵⁰:

148 «Մշակ», 1899, № 203, էջ 2:
149 «Էջմիածին», 1978, Գ, էջ 624:

150 Մատենադարան, թղթ. 152, վավ. 119:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ. Խաչքար (ԺԳ-ԺԴ դդ.) հայտնաբերվել է 1989 թ. քաղաքատեղիի հայոց գերեզմանոցներից մեկում և փոխադրվել Սր. Խաչ եկեղեցու բակ

Խաչքարի բեկոր. չափերը՝ 65 x 34 սմ, ագուցված է Սր. Խաչ եկեղեցու հարավային ճակատին, արձանագրությունը՝ քառատող.

...Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ... | ...ԳՈՀԱՐԻՆ... | ...ԳՐԻ-Գ(ՈՐ)ՈՒ ԼԵՐ ԱԻԳՆԱԿԱՆ ԱՀԵՂ ԱՎՈՒՐՆ ԱՆՁՐՎԱԿԱՆ, ՉԼԸ (1289):

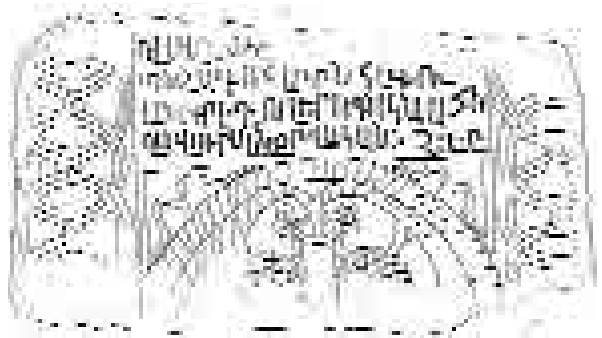
Հրատ. առաջին անգամ:

Խաչքարի բեկոր. չափերը՝ 60 x 46 սմ, ագուցված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին, արձանագրությունը՝ կիսաեղծ.

... Ս(ԱՐ)Կ(Ա)Ի(Ա)Գ ...

Հրատ. առաջին անգամ:

Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԵ-ԺԶ դարեր:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ. Խաչքարի բեկոր (1289 թ.)
Սր. Խաչ եկեղեցու հր ճակատին

Խաչքար. հայտնաբերվել է քաղաքատեղիի տարածքից և փոխադրվել Սր. Խաչ եկեղեցու բակ: Այժմ գտնվում է եկեղեցու հս կողմում.

... ԱԻՍՐ ՆՇԱՆՍ Է...

Հրատ. առաջին անգամ:

Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԵ-ԺԶ դարեր:

Մ. Բրոսսեի վկայությամբ՝ Գանձայից Ախալքալաք տանող ճանապարհին՝ «Գոքչա» անվամբ բնակավայրում, հին եկեղեցու ավերակներում պահպանվում էր մի խաչքար՝ հայերեն արձանագրությամբ:

Խաչքար.

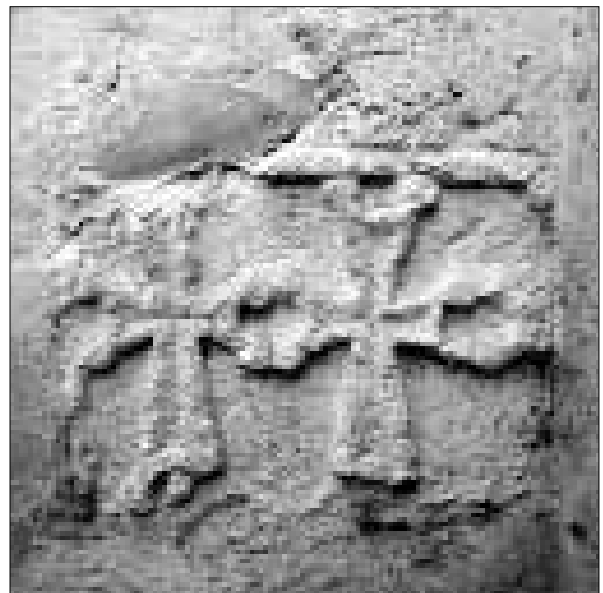
ԵՄ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ ՀՕՐ ՄԵՐՈՒՄ ԹՎԻՆ Չ: (1251 թ.)
...ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ ՅԻՇԱՍԱԿԻՆ
...ՊՍՏՁՈԳՆ (°):

Հրատ. Brosset M., Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848 par M. Brosset; livre 2, St. Pétersburg, 1850, էջ 174:

Հայ-կաթոլիկ աղոթատուն. «Քաղաքիս Հայ-կաթոլիկները յոյժ սակաւաթիվ լինելով չունին ոչ եկեղեցի, և ոչ մատուռ...»¹⁵¹: Ախալքալաքում հայ-կաթոլիկ աղոթատուն կառուցելու խնդիրն արժարժվել է ԺԺ դարի վերջին, սակայն 1900 թ. ստացվել է կառավարության մերժումը¹⁵²: Այնուամենայնիվ, քա-

151 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 66:

152 "Kavkaz", 1900, № 206, էջ 3:

*ԱՆՍԼՔԱԼՔ. խաչքարերի բեկորներ (ԺԳ-ԺԴ դդ.)՝
ազուցված Սբ. Խաչ եկեղեցու որմերում,
ներքուստ և արտաքուստ*

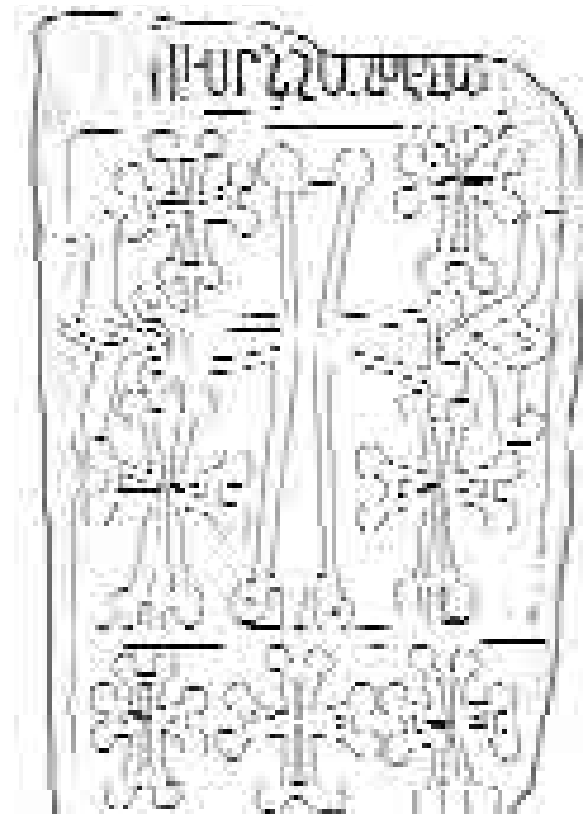
դաքի փոքրաթիվ հայ-կաթոլիկները հետագայում հիմնել են իրենց աղոթատունը և կառավարվել Բավրա գյուղի քահանա տեր Սիմոն Խաչատրյանի կողմից¹⁵³: 1915 թ. քաղաքում կային ընդամենը 54 շունչ հայ-կաթոլիկներ¹⁵⁴: 1916 թ. տեղի հայ-կաթոլիկներին թույլատրվել է եկեղեցու վերանորոգման համար կատարել մինչև 2000 ռ. հանգանակություն¹⁵⁵:

Ռուսաց եկեղեցի. Ախալքալաքում ԺԹ դարի վերջին գործել է նաև ռուսաց եկեղեցի. «Քաղաքիս հիսիսային ծայրը կը գտնուի պարսպապատ Ռուսաց եկեղեցին, որ կառուցուած է Ալէքսանդրապոլցի Պ. Ստեփանոս Անանիկեանցի աշխատութեամբ

153 «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 84:

154 Նույն տեղում, Թիֆլիս, 1915, էջ 84:

155 «Кавказское слово», 1916, № 230.

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ. խաչաքանդակ և և խաչքար Սբ. Խաչ եկեղեցու ներսում և ևս կողմում (ԺԳ-ԺԷ դարեր)

և ըստ բառականի նիւթական օժանդակութեամբ, որով և արժանացած է առաջին քաղաքական աստիճան ստանալու ...»¹⁵⁶: Ավերվել է խորհրդային տարիներին:

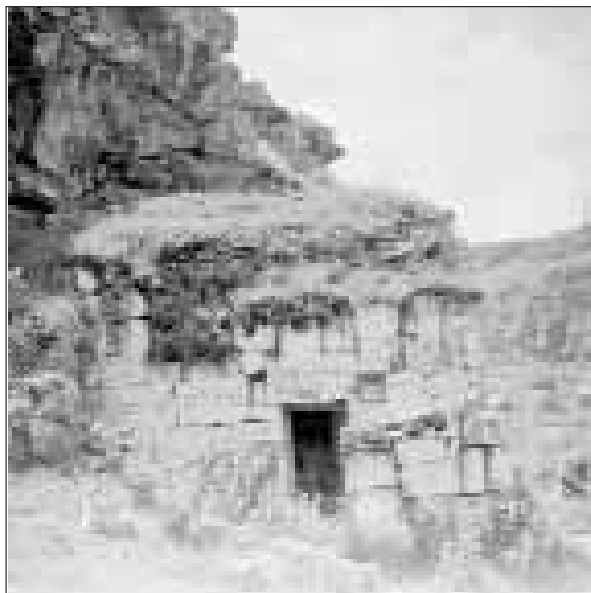
Ճգնավոր ուխտատեղի. Ախալքալաքի հյուսիսարևելյան կողմում՝ Փարվանա գետի աջ ափին, բարձր ժայռերի տակ, «Ճգնավոր» եկեղեցին է: Միանավ, բաղաձաձկ շէնք է՝ կառուցված սրբա-

տաշ քարով ԺԳ-ԺԴ դարերում: Արտաքին չափերն են՝ 7,10 x 3,90 մ: Հայտնի ուխտատեղի է (տոմը՝ մայիսի 7-ին)¹⁵⁷, 1884 թ. նորոգվել է¹⁵⁸: Կանգուն է, միայն տանիքն է քայքայված:

Գերեզմանոց. քաղաքի արևելյան կողմում՝ Տաշվանկա լեռան ստորոտին տարածված հայոց ընդարձակ գերեզմանատանը պահպանված տա-

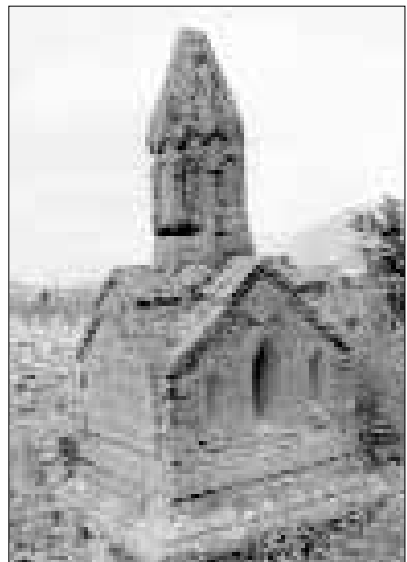
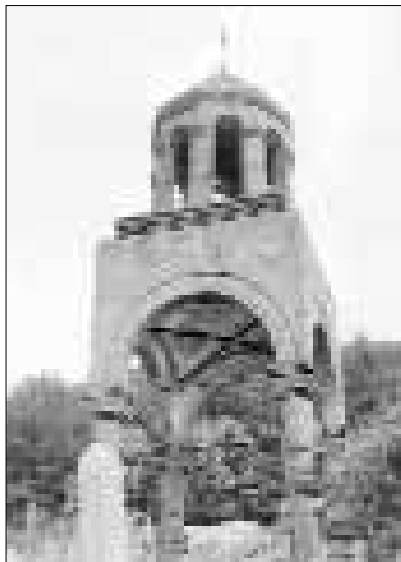
156 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 67:

157 Նույն տեղում, էջ 70:
158 «Մշակ», 1886, № 83:

ԱՆՍԼՔԱԼՔ. «Ճգնավոր» եկեղեցու տեսքը հս-ալ-ից, հր-ամ-ից, հս-ից, ներքին տեսքը դեպի ամ, կոթողի պատվանդան եկեղեցու հս կողմում և հատակագիծը

պանաքարերից հները վերաբերում են ժԹ դարի կեսերին: Ուշագրավ են եկեղեցածև, դամբարանածև, երկթեք, թևավոր խաչով ավարտվող շիրմա-

ԱՆԱԼՔԱԼԱՔ քաղաքի հս-ալ կողմում, Տաշվանկա լեռան ստորոտին գտնվող հայոց գերեզմանոցը և մի քանի շիրմաքարեր

քարերը, որոնց զգալի մասն արձանագիր է: Վերջիններիս թվում հիշատակելի է կալվածատեր Անտոն Քանանյանցի¹⁵⁹ (սև մարմարից կերտված, քառակող) վնասված տապանաքարը, որն ունի երկլեզվյան արձանագրություն:

Տապանաքար.

ԱԶՆՈՒԿԱԿԱՆ | ՆԱԳՎՈՐՆԻ ՍԱՎԷ[ՏՆԻԿ] | [Ա]ՆՏՈՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ[ԵԱՆ] | ՔԱՆԱՆԵԱՆՅ | ԾՆՈՒԲԱԾ 12 ՅՈՒԼԻՍԻ 183(6), | ՎԱԽՆ. 18 ՆՈՒՅԵՄԲԵՐԻ 1911). | ԱՆՍՈՌԱՆԱԼԻ ՀԱՅՐ[ԵՂ-ԲԱՅՐ] | ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ (ՔԱՆԱՆՅԱՆԻՅ):

ДВОРЯНИНЪ | [НАД]ВОРНЫЙ СОВЕТ-Н[ИК] | АНТОНЪ ИВАНОВИ[Ч] КАНАНОВЪ | РОД. 12 ИЮЛЯ 1836 Г. | СКОНЧ. 18 НОЯБРЯ 1911 Г. | ДОРОГОМУ И НЕЗАБВЕННОМУ ДЯДЕ | ОТЪ АЛЕКСАНДРА КАНАНОВА.

Հրատ. ստաջին անգամ:

Ախալքալաքի պատմաերկրագիտական թանգարան. Ջավախքի տարբեր հնավայրերից ժամա-

ԱՒԱԼՔԱԼԱՔ. պատմաերկրագիտական թանգարանում պահվող աստղագիտական օրացույց և բուխարիկ

ԱՒԱԼՔԱԼԱՔ. Մեսրոպ Մաշտոցի և Ջիվանու հուշարձանները

159 ԺԹ դարի վերջին ազնվական կալվածատեր Ա. Քանանյանցին էին պատկանում Խանդո և Կաճո գյուղերը: Ախալքալաքի քաղաքային ուսումնարանի պատվավոր հոգաբարձու և հնուտ գյուղատնտես Ա. Քանանյանցը զարու բարձրորակ տեսակի ստացման համար արժանացել էր պատվավոր դիպլոմի, իսկ 1889 թ. Կովկասյան ցուցահանդեսի կողմից՝ երկու գովասանագրի՝ գորգերի և վուշի յուղի համար (**Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 69):

ԱԿԱՆԱ (ԱԿՆ, ԱԳԱՆԱ)

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 18 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1740-1780 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ունեցել է 13 տուն բնակիչ, և հարկվել 10.000 ալչե¹:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Կարնո Բրդոնք² գյուղից: 22 տուն բրդոնքցիները սկզբում 2 ամիս ապրել են Սամսարի տարածքում, այնուհետև նրանցից 7-ը հաստատվել է ներկայիս Ականա գյուղի տեղում՝ հիմք դնելով գյուղի գոյությանը, իսկ 15-ը՝ փոխադրվել Մեծ Արագյալ:

Վիճակագրություն. գյուղում հաստատվելուց ի վեր բնակչությունն անընդմեջ աճել է, որն ակնառու երևում է ստորև բերվող աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ³		88	81	161
1841 ⁴		92	77	169
1842 ⁵		100	80	180
1844 ⁶		109	92	202
1845 ⁷		110	100	210
1847 ⁸		100	110	210
1849 ⁹		100	115	215
1851 ¹⁰	22	107	109	216
1853 ¹¹		115	126	241
1857 ¹²		122	120	242
1860 ¹³	30	135	133	268
1861 ¹⁴	33	139	136	275
1862 ¹⁵	33	143	141	284

1863 ¹⁶		147	153	300
1864 ¹⁷	33	150	163	313
1866 ¹⁸	40	156	162	318
1867 ¹⁹		165	171	336
1868 ²⁰		168	175	343
1869 ²¹		174	181	355
1870 ²²		180	191	371
1871 ²³		180	193	373
1872 ²⁴		179	195	374
1873 ²⁵		182	200	382
1874 ²⁶				391
1875 ²⁷				392
1876 ²⁸		202	202	404
1877 ²⁹		185	175	360
1878 ³⁰		191	179	370
1880 ³¹		202	187	389
1881 ³²		202	193	395
1882 ³³		209	201	410
1883 ³⁴		213	210	423
1884 ³⁵	41			
1885 ³⁶		210	206	416
1887 ³⁷		226	222	448
1889 ³⁸		239	233	472
1890 ³⁹		245	228	473
1891 ⁴⁰		244	227	471

1 “ճարտարապետական շրջանի ճարտարապետի ճանաչում”, էջ 194-195:
 2 Բրդոնքը (այժմ՝ Güllüdere) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 42 կմ արևմուտք: Բրդոնքցիներ էին մասնաճյուղի Գոմ գյուղում հաստատված բնակիչների մի մասը:
 3 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:
 4 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 62-63:
 5 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 78-79:
 6 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 16-17:
 7 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 71-72:
 8 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 33-34:
 9 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 40-41:
 10 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, թ. 29:
 11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, թ. 37-38:
 12 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 53-54:
 13 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 65-66:
 14 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 24-25:
 15 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 21-22:

16 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:
 17 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 8-9:
 18 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 74:
 19 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 20-21:
 20 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 28:
 21 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 10:
 22 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 24:
 23 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 10-11:
 24 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 57-58:
 25 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 71-72:
 26 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 27-28:
 27 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 20-21:
 28 Նույն տեղում, գ. 3868, թ. 30-31:
 29 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 29-30:
 30 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 218-219:
 31 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88-89:
 32 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97-98:
 33 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 43-44:
 34 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 48-49:
 35 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 36 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 14:
 37 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 40-41:
 38 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 65-66:
 39 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 147:
 40 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 146:

1892 ⁴¹		249	229	478
1893 ⁴²		238	227	465
1894 ⁴³		242	233	475
1897 ⁴⁴		261	251	512
1898 ⁴⁵		277	267	544
1899 ⁴⁶		262	247	509
1900 ⁴⁷		269	264	533
1901 ⁴⁸		268	270	538
1902 ⁴⁹		273	276	549
1905 ⁵⁰		295	291	586
1908 ⁵¹	62	314	303	617
1910 ⁵²		318	297	605
1912 ⁵³		337	323	660
1914 ⁵⁴	69			639
1916 ⁵⁵		334	319	653
1918 ⁵⁶	73	282	275	557
1921 ⁵⁷		60	50	110
1968 ⁵⁸				715
1987 ⁵⁹	134			656

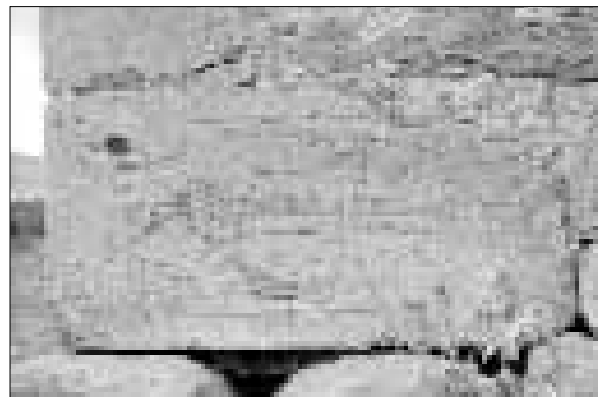
Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 133 ականացիներից 50-ը զոհվել է⁶⁰:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գոյությունը վավերագրերում փաստված է 1865 թ-ից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶¹		1	24
1874 ⁶²		1	25
1875 ⁶³	Թորոս Ռոստոմյան Ասլանյանց		25
1880 ⁶⁴		1	26
1881 ⁶⁵		1	30

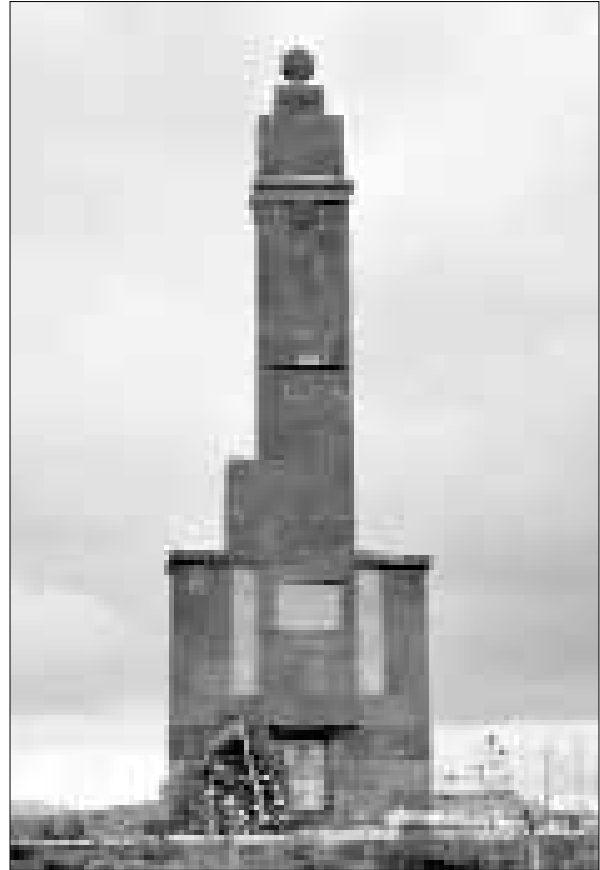
Սբ. Հրեշտակապետաց եկեղեցի. հիմնադրվել է 1830-ական թվականներին⁶⁶: Ի սկզբանե եղել է քարաշեն, փայտածածկ⁶⁷: Նույն դրության մեջ է

41 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 118:
 42 Նույն տեղում, գ. 3896, թ. 171-172:
 43 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 42-43:
 44 Նույն տեղում, գ. 3899, թ. 144-145:
 45 Նույն տեղում, գ. 3897, թ. 166:
 46 Նույն տեղում, գ. 3903, թ. 101-102:
 47 Նույն տեղում, գ. 3905, թ. 52:
 48 Նույն տեղում, գ. 3906, թ. 68:
 49 Նույն տեղում, գ. 3907, թ. 20-21:
 50 Նույն տեղում, գ. 3912, թ. 263-264:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 43:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 135-136:
 53 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:
 54 Նույն տեղում, գ. 887, թ. 2-3: Տե՛ս նաև՝ «Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 83:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, թ. 21-22:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:
 58 ՀՍՀ, հ. 1, էջ 49:
 59 Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:
 60 **Գավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 100:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:
 62 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 27-28:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, թ. 43:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3872, թ. 88-89:
 65 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97-98:
 66 Նույն տեղում, գ. 457, թ. 42-67:
 67 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

(ԱԿՆ). Սբ. Հրեշտակապետաց եկեղեցու տեսքը ամ-ից, հր-ամ-ից, խաչքար (ԺԷ-ԺԸ դարեր) և խաչաքանդակ եկեղեցու հր և ամ որմերին

*ԱԿԱՆԱ (ԱԿՆ). 2-րդ աշխարհամարտում զոհված
ականացիների հիշատակը հավերժացնող հուշակոթողը*

*ԱԿԱՆԱ (ԱԿՆ). բոլորածև շրջանակով երիզված
հավասարաթև խաչաքանդակի պատկերով քառակող կոթողի
պատվանդան և կոթողի մնացորդ գյուղամիջում (Է դար)*

ԱՄՓԱՐԱ. կիսավեր եկեղեցու տեսքը ամ-ից, հր-ից, ալ-ից, հատված հս ճակատի որմնակամարաշարից, որմնախոյակներ և լուսամտի զեղաքանդակ սյակ

ԱՐԱԿՈՎԱ

ԱՐԱԿՈՎԱ. գյուղի տեսքը հս-ից

Տեղադրություն. աշխարհագրական դիրքի տեսանկյունից Ջավախքի կենտրոնական բնակավայրերից է: Գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 7 կմ հյուսիս, ծ. մ. 1650-1700 մ բարձրության վրա:

Անվան ծագումը. ըստ ավանդության՝ «Մա հնունն քաղկացած է եղել Արա բերդից, որ կառուցված է եղել գետի ձախ ափին բարձրացող լեռան վրա, և Գովա գյուղից, որ գտնվելիս է եղել բերդից դեպի հյուսիս, գետի աջ ափին: Այժմ այդ երկու անունները միանալով կազմել են Արագովա անունը»¹:

Պատմություն. 1595 թ. գյուղը 6 տուն բնակչով և 16000 ակչե հարկաչափով հիշվում է Արակոն² անունով, իսկ 1707-1708 թթ.՝ տանուտեր Հասանի օրոք, գյուղի հարկաչափը 20.500³ ակչե էր:

1899-1900 թթ., հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի վնասների հետևանքով, Արակովայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է համեմատաբար ծանր իրավիճակում՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով աղետից տուժած երրորդ կարգի բնակավայրերի շարքում⁴:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 350 արակովացիներից 117-ը զոհվել է⁵:

Կառուցապատում. դեռևս 1880-ական թվականներին Արակովայի բնակելի տների զգալի մասը կիսագետնափոր էր. «Տներն ընդհանրապես կիսագետնափոր են, միայն քահանան ունի եվրոպական ճաշակով շինված և զարդարված սենյակներ»⁶:

Բնակչություն. գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Բայբուրդից և Կարնո Ջինիս⁷ գյուղից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչությունն անընդհատ աճել է, որը հըստակ երևում է ներկայացվող աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1838 ⁸		222	211	433
1840 ⁹		358	299	657
1841 ¹⁰		306	304	610
1842 ¹¹		330	320	650

5 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:

6 Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, էջ 61:

7 Ջինիսը (այժմ՝ Ortabahçe) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 33 կմ արևմուտք: Ի դեպ, Ջինիսցիների մի մասն էլ հաստատվել է Գոմ, Սաթխա և Սաղամո գյուղերում:

8 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, ք. 7-8:

9 Նույն տեղում, գ. 3800, ք. 4:

10 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 65:

11 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 80:

1 Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, էջ 60:

2 “Եջրջոնճանոն յոգլայոտոն ճոցո ճոցոթարո”, էջ 220:

3 “Նոլլոթոն յոգլայոտոն ճոցո ճոցոթարո 1694-1732 ՎՎ”, էջ 127:

4 Մալլիանան, Անբերրիութիւնը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեանքները, էջ 248:

1844 ¹²		357	341	698	1885 ⁴⁴		440	438	878
1845 ¹³		380	387	767	1887 ⁴⁵		476	477	953
1847 ¹⁴		143	129	272	1889 ⁴⁶		503	500	1003
1849 ¹⁵		149	149	298	1890 ⁴⁷		500	508	1008
1851 ¹⁶	53	213	183	396	1891 ⁴⁸		512	515	1027
1853 ¹⁷		228	240	468	1892 ⁴⁹		502	485	987
1854 ¹⁸		233	235	468	1893 ⁵⁰	110	501	470	971
1857 ¹⁹		227	237	464	1894 ⁵¹		514	490	1004
1860 ²⁰		215	209	424	1897 ⁵²		401	366	767
1861 ²¹		245	210	455	1898 ⁵³		425	391	816
1862 ²²		255	222	477	1899 ⁵⁴		415	368	783
1863 ²³		265	233	498	1900 ⁵⁵		437	381	881
1864 ²⁴		285	247	530	1901 ⁵⁶		448	381	829
1865 ²⁵		285	246	531	1902 ⁵⁷		459	407	866
1866 ²⁶	63	285	246	531	1905 ⁵⁸		484	442	926
1867 ²⁷		314	262	576	1907 ⁵⁹				1100
1868 ²⁸		322	272	594	1908 ⁶⁰	132	504	469	973
1869 ²⁹		327	287	614	1910 ⁶¹		505	474	979
1870 ³⁰	63	337	286	623	1912 ⁶²		541	511	1052
1871 ³¹		340	283	623	1914 ⁶³		573	534	1107
1872 ³²		345	298	643	1916 ⁶⁴		584	544	1128
1873 ³³		349	306	655	1918 ⁶⁵	258	928	930	1858
1874 ³⁴				677	1919 ⁶⁶				1420
1875 ³⁵				684	1921 ⁶⁷		300	250	550
1876 ³⁶		364	338	702	1970 ⁶⁸				1560
1877 ³⁷		389	356	745	1987 ⁶⁹	354			1528
1878 ³⁸		401	377	778					
1880 ³⁹		417	397	814					
1881 ⁴⁰		417	389	806					
1882 ⁴¹		430	406	836					
1883 ⁴²		422	408	830					
1884 ⁴³	78								

Եկեղեցական-ծխական արական դպրոց. հիմնադրման ստույգ թվականն անհայտ է, բայց արդեն 1865 թ. գործել է.

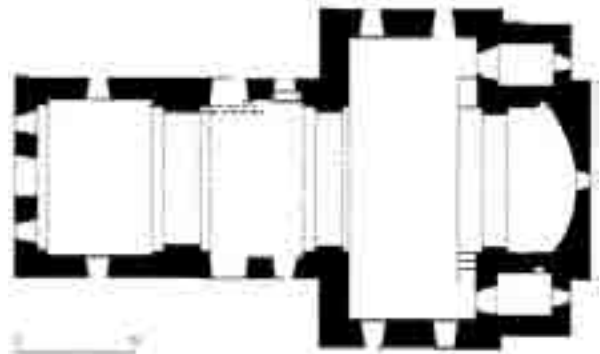
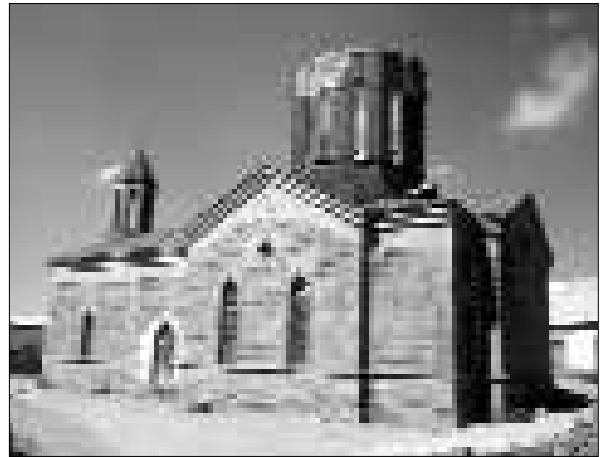
12 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 17:
 13 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 71-72:
 14 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 35:
 15 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 40:
 16 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, թ. 27:
 17 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, թ. 38-39:
 18 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 49-50:
 19 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 54-55:
 20 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 66:
 21 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 25:
 22 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 22:
 23 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 20-21:
 24 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 9:
 25 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 11-14:
 26 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 74:
 27 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 20-21:
 28 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 27:
 29 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 10:
 30 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 19-20:
 31 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 10:
 32 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 57:
 33 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 71-72:
 34 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 27:
 35 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 22:
 36 Նույն տեղում, գ. 3868, թ. 30-31:
 37 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 28-29:
 38 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 218-219:
 39 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88:
 40 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 98:
 41 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 44:
 42 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 48-49:
 43 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 10:
 45 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 40-41:
 46 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 65-66:
 47 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 146:
 48 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 145:
 49 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 77:
 50 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 121-122: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 290, թ. 21-22:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, թ. 143-144:
 53 Նույն տեղում, գ. 3897, թ. 165:
 54 Նույն տեղում, գ. 3903, թ. 101-102: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 128 տուն, 960 շունչ (**Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 7):
 55 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, թ. 52:
 56 Նույն տեղում, գ. 3906, թ. 68:
 57 Նույն տեղում, գ. 3907, թ. 19-20:
 58 Նույն տեղում, գ. 3912, թ. 262-263:
 59 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 95, թ. 105:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 43:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 135-136:
 62 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, թ. 173-174: Նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1420 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 89).
 64 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, թ. 20-21:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 64, թ. 6:
 67 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:
 68 ՀՄՀ, հ. 1, էջ 685:
 69 Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ռաուցիչ	աշակերտ
1865 ⁷⁰		1	23
1874 ⁷¹	գործել է		
1876 ⁷²			27
1877 ⁷³			27
1878 ⁷⁴			27
1881 ⁷⁵			60

Արքունի (ռուսական) դպրոց. 1884 թ-ից հետո գյուղում բացվել է նաև արքունի շինական (ռուսական) դպրոց, որի գոյության պայմաններում հայոց դպրոցը փակվել է: Համենայն դեպս, 1884 թ. ծխական դպրոցն ուներ ընդամենը մի քանի աշակերտ. «...բացում է այստեղ շինական արք. դպրոց, իսկ հայոց եկեղեցույ գաթում կայ սրբատաշ քարով կառուցած դպրոց, ուր այժմ սովորում են մի քանի երեխաներ մասնաւոր ընթերցանութիւն»⁷⁶: 1885 թ. հայոց դպրոցի փակումից հետո Արակովայում գործել է միայն ռուսականը, իսկ հայոց դպրոցի շենքը վերածվել է պահեստի. «...ռուսաց դպրոցի հիմնելուց ի վեր ծառայում է իբրև հասարակաց շտեմարան»⁷⁷:

Սբ. Գևորգ եկեղեցի. հիմնադրվել է 1830-ականներին: Առաջին հիշատակություններից մեկը վերաբերում է 1841 թ.⁷⁸: Եկեղեցին տեր Գրիգոր Տեր-Ավետիսյանի միջոցներով⁷⁹ հիմնովին վերակառուցել է 1877 թ. Կարինից Աբասթուման գաղթած ճարտարապետ Գրիգոր Կիրակոսյանը⁸⁰: Այն իր ժամանակի աչքի ընկնող շենքերից էր. «Այս գիւղը ունի մի մեծ հոյակապ եկեղեցի...: Եկեղեցին կանգնած է 12 սիւների վրայ, որոնցից իւրաքանչիւրի վրա նկարված է մի-մի առաքելի պատկեր...»⁸¹, բայց արդեն 1890-ականներին եկեղեցու շենքը քայքայված վիճակում էր. «...եկեղեցու դռները մինչև այժմ փակ են հնութեան պատճառով: Գիւղացիք կամենալով մի նոր եկեղեցի կառուցանել, դիմել են ճարտարապետ պ. Ն. Գրիգորեանի խորհուրդներին»⁸²: 1899 թ. մի տեղեկագրում կարդում ենք. «...սհա 2-3 տարի է, ինչ քանդուել է եկեղեցին, և մենք մնացել ենք առանց ժամ ու պատարագի...»⁸³: Դրությունը չէր փոխվել նաև 1901 թ.⁸⁴: Վերջապես 1903 թ. սկսվում

ԱՐԱԿՈՎԱ. Սբ. Գևորգ եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից 1988 և 2005 թթ., հաստակագիծը

է եկեղեցու շինարարությունը. «...Արագովան արդեն ձեռնարկել է գործի: Առայժմ քանդում են հինը՝ նորը կառուցանելու համար»⁸⁵: Աշխատանքներն ավարտվում են 1905 թ., իսկ հանդիսավոր օծումը կատարվում է 1909 թ. (ըստ տեղացիների վկայության): Նորակառույց եկեղեցին բավական ընդարձակ (24,90 x 14,70 մ) կառույց է, որի թմբուկը փայտաշեն է, իսկ մնացած մասերը՝ քարաշեն: Արևմտյան ճակտոնի գագաթին զանգակատունն է:

⁸⁵ «Արարատ», 1903, էջ 437:

⁷⁰ ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:

⁷¹ Խոտրոյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 514:

⁷² ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, թ. 52:

⁷³ Նույն տեղում, թ. 130:

⁷⁴ Նույն տեղում, թ. 178:

⁷⁵ Խոտրոյան Ս., նույն տեղում:

⁷⁶ «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

⁷⁷ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, էջ 60-61:

⁷⁸ ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1005, թ. 1, 22:

⁷⁹ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, էջ 60:

⁸⁰ ՀԱԳ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 27, թ. 4:

⁸¹ «Մշակ», 1877, № 10, էջ 2:

⁸² «Նոր-Գար», 1896, № 201, էջ 3:

⁸³ «Նոր-Գար», 1899, № 187, էջ 2:

⁸⁴ «Մշակ», 1901, № 98, էջ 3:

ԱՐԱԿՈՎԱ. Սր. Գևորգ եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից 1988 և 2005 թթ. և զանգակատունը

ԱՐԱԿՈՎԱ. Սր. Գևորգ եկեղեցու ամ ճակատին ագուցված խաչքար (1741 թ.)

Ներկայումս կանգուն ու անվնաս է՝ բացառությամբ թմբուկից, որն իսպառ քայքայված է:

Խաչքար. ագուցված եկեղեցու արևմտյան ճակատին, հորինվածքի ստորին մասում՝ 5 տող.

Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է ԱՌ Ա(Ս-ՏՈՒԱ)Ծ | ՎԱՄՆ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԾՆՕՂԱՅ. | ՂԱ-ՉԱՐԻՆ, ՍԱՌԱ(Յ)ԻՆ ԵՒ | ՅԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՀԱՄ-ԲԱՐԻՆ: | ԹՎԻՆ ՌՃՂ (1741):

Հրատ. Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ, էջ 13:

Գերեզմանոց. տարածվում է եկեղեցու բակում: Տեղում պահպանվել են ԺԹ դարի տապանաքարեր:

Տապանաքար օրորոցածև (96 x 52 x 42 սմ). եկեղեցու հարավային կողմում, ունի հնգատող արձանագրություն.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՀԱՆԳԸՍՏԵԱՆ | ԴՇԽՈՒՔԻՆԻՆ | ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՂԱՆԱՅԻ. 1862:

Հրատ. առաջին անգամ:

Տապանաքար ուղղանկյունածև (196 x 51 x 68 սմ). եկեղեցու հարավային կողմում, արևմտյան կողմին՝ 7 տող.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՈՍԿԵՐՔ ՄԵԾԱՂ(Ա)ՄԲ(Ա)Ի ԳՐԻԳՈՐ ԱԻ(Ա)Գ Ք(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ ՏԷՐ | Ա-ԻՏՏ(Ի)ՍԵ(Ա)Ն. ՈՐ ԾՆԱԻ ԵՍԱՅԻ. Ի ՆԱՀԱՆՔՆ | ԿԱՐՆՈՅ, Ի ԳԻԻՂՆ ԴԻՆԻՍ, ԸՆԿ(Ա)ԼԻ ԿԱՐՔ | Ք(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)Յ(ՈՒԹ)Ե(ԱՆ) ԵՒ Կ(ԱՐԱ)ՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿ(ՈՊՈ)ՍԷ ՄԻՆՉ Յ(Ա)ՐԴ | ՋԱՍԵՆԱՅՆ ՀՈԳԵԻՈՐ ՊԷՏՄՆ ՎՃԱՐԵԱՅ | ԵՒ ՈՐ ՈՔ ԸՆԹԵ(Ր)[Ս]ՅԻ ՅԻՇԵՍՅԷ ՋԻՍ (18)90:

Հրատ. առաջին անգամ:

Ծանոթ. գյուղում նոր եկեղեցի կառուցած ջինիսցի տեր Գրիգորի շիրմաքարն է:

ԱՐԱԿՈՎԱ. տապանաքար և խաչքար Սր. Գևորգ եկեղեցու բակում, բերդ-աշտարակ գյուղի հս եզրին և նորակառույց մատուռ գյուղի հր կողմում՝ գերեզմանոցի հարևանությամբ

Հին եկեղեցի. Արակովա գյուղում՝ նոր եկեղեցուց փոքր-ինչ հյուսիս, պահպանվում են վաղ միջնադարյան հիմնավեր եկեղեցու մնացորդներ (խորանի հատվածում), ճարտարապետական առանձին բեկորներ (երեսապատի սրբատաշ քարեր, քիվեր), ոչ հեռու՝ նաև խոյածև տապանաքար (ԺՂ-ԺԵ դարեր):

Բերդ-աշտարակ. գյուղի հյուսիսային եզրի փոքրիկ բլրի գագաթին պահպանվում են հատակագրծում ուղղանկյունաձև բերդ-աշտարակի մնացորդները՝ շարված մեծաչափ կիսամշակ քարերով, կրաշաղախով: Ըստ տեղացիների վկայության՝ մի քանի հարյուր մետր երկարությամբ ստորգետնյա մի անցք սկիզբ է առնում հիշյալ բերդ-աշտարակի մոտից:

ԱՓՆԻԱ

ԱՓՆԻԱ. գյուղի վրաց եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից և հս-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 17 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1740-1748 մ բարձրության վրա, դեպի Կուր գետը նայող խորանրունդ ձորապռնկի հարթության վրա:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. օսմանյան կառավարության կազմած հարկացուցակի՝ Ափնիան ունեցել է 35 տուն, հարկվել է 10.000 ակչե¹: Բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո, 1705-1706 թթ.՝ տանուտեր Օսմանի օրոք, գյուղը հարկվել է 24.499 ակչե²:

1990-ական թթ. կառավարության ջանքերի շնորհիվ Ափնիայում վերաբնակիչ աջարների համար կառուցվել են շուրջ 30 բնակելի երկհարկ տներ, որոնց մեծ մասն այժմ օգտագործվում է որպես գոմ:

Տնտեսություն. 1899-1900 թթ., հացի բզեզի և հոտենոտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով, Ափնիայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է ծանր կացության մեջ: Այդ պատճառով կառավա-

րական հատուկ կոմիտեն բնակավայրը դասել է երկրորդ կարգի տուժած գյուղերի շարքում³:

Վիճակագրություն. վրացաբնակ այս գյուղում խորհրդային տարիների ընթացքում տեղի է ունեցել բնակչության շարունակական նվազում.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1901 ⁴	16	95	82	177
1914 ⁵				369
1987 ⁶	6			17

Եկեղեցի. գյուղում կանգուն է համակ սրբատաշ քարից (բացառությամբ հյուսիսային ճակատի) Ի դարի սկզբին կառուցված, հարավից միակ մուտքով, արևմտյան ճակտոնին քառասյուն զանգակատնով վրացական եկեղեցին: Ն. Բերձենիշվիլու վկայությամբ՝ եկեղեցու բակում պահպանվել են պատվանդանն ու քառակող, քանդակազարդ կոթո-

1 “Զըրձեսթանի շիջաօյտի ձոցի ձեթարի”, էջ 214-215:

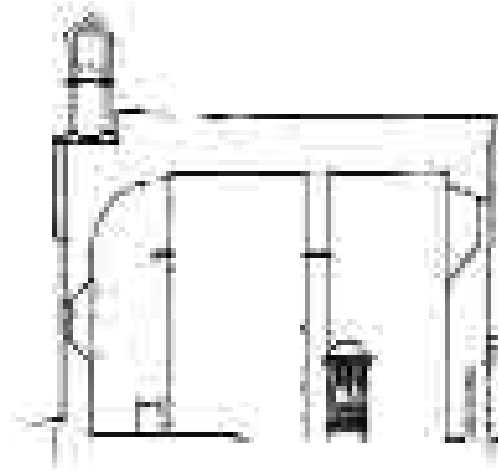
2 “Խոջեօրի շիջաօյտի ճածա ձեթարի 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 120:

3 Մալխան, Անբերրիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեանքները, էջ 248:

4 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:

5 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 89:

6 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

ԱՓՆԻԱ. եկեղեցու կտրվածքների չափագրությունները՝ ըստ «Ջ. Գեօրգի. Իսტորիულ-նորոմոդերնული Գ Ֆոթոգրաֆի»-ի

ըը, որը տեղագրիների կողմից անվանվում էր «սվետի» (սրբապատկեր) կամ «ջվարի» (խաչ)⁷:

Քառակող-կոթող. Ափնիա-Միրաշխան ճանապարհին գտնվող ևս մեկ՝ 1,5 մ բարձրությամբ քառակող կոթող է նկարագրել Ն. Բերձենիշվիլին⁸:

⁷ Զերձենիշվիլի Ն., նշվ. աշխ., էջ 113:

⁸ Նույն տեղում, էջ 114:

ԲԱԼԱՆԹԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 24 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1920-1960 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. 1595 թ. օսմանյան կառավարության կազմած հայտնի հարկացուցակում Բալանթան հիշվում է որպես ռայաներից ազատ և 12.000 ակչե հարկվող գյուղ¹:

Ներկայումս վրացաբնակ այս գյուղը վարչականորեն գտնվում է Բորժոմի շրջանում:

Բնակչություն. նախախորհրդային տարիներին Բալանթայում հայեր չեն բնակվել: 1914 թ. գյուղը զուտ վրացաբնակ էր (329 շունչ), սակայն խորհրդային տարիներին ու հատկապես 1944 թ. հետո,

երբ մեսխեթցի թուրքերը ենթարկվեցին համատարած աքսորի, բալանթացի վրացիների մի զգալի մասը փոխադրվում է այգեվետ Մինագա (Մինաձե) գյուղը (Ախալցխայի շրջան), իսկ Բալանթայում բնակություն են հաստատում մերձակա գյուղերից (հատկապես՝ Բեժանոյից) տեղափոխված հայերը:

Այժմ Բալանթան վրացի և հայ բնակչությամբ գյուղ է:

Վրացական եկեղեցի. գտնվում է գյուղի կենտրոնում:

Ալանթա գյուղատեղի. ավերակները պահպանվել են Բալանթայից արևմուտք²:

¹ “Գურჯոսթանոս ցոլաօյտոս ճոճո ճագոարո”, էջ 209:

² Զերմենիժցոլո Ե., նշվ. աշխ., էջ 141:

ԲԱԼԽՈ

ԲԱԼԽՈ. գյուղի տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 12 կմ հյուսիս-արևելք, Սք. Սար կոչվող լեռան հարավային ստորոտին, ծ. մ. 1730-1760 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. Բալխոն 1899 թ. երկրաշարժից առավել շատ տուժած գյուղերից էր, որտեղ թեև զոհեր չէին եղել, սակայն 48 տնից 45-ը քանդվել էր¹: Վիճակը շտկելու նպատակով տուժած գյուղերին օգնություն ցուցաբերող կոմիտեի միջոցներով 1902 թ. կառուցվել է 11 տուն (յուրաքանչյուրը՝ 600 ռ. արժողությամբ)²:

Բնակչություն. հայտնի է, որ ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Բալխոյում հաստատվել են դարափափախ թուրքերը³:

Գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30 թթ. փոխադրվել են Կարնո նահանգի համանուն գավառի Ծաղկի (Ծաղկիս)⁴ գյուղից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչությունը շարունակաբար աճել է: Դրանում կարելի է համոզվել վիճակագրական տվյալների համադրմամբ ստեղծված հետևյալ աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁵		63	64	127
1841 ⁶		67	60	127
1842 ⁷		71	68	139
1844 ⁸		81	79	160
1845 ⁹		85	82	167
1847 ¹⁰		83	77	160
1849 ¹¹		87	89	172
1853 ¹²		90	80	170
1854 ¹³		95	91	186
1857 ¹⁴		95	98	193
1860 ¹⁵		107	107	214

5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

6 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 64:

7 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 78:

8 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 15:

9 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 71-72:

10 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 35:

11 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 41:

12 Նույն տեղում, գ. 2743, թ. 37-38:

13 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 48-49:

14 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 53-54:

15 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 66:

1 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

2 «Մշակ», 1902, № 265, էջ 1:

3 Центральный государственный исторический архив Ленинграда (այսուհետև՝ ЦГИАЛ), ֆ. 1262, օ. 1, Ժ. 25, էջ 453: Տե՛ս նաև՝ ԼՊՄՆՏՁԳ Ձ., նշվ. աշխ., էջ 332:

4 Ծաղկին (Ծաղկիս, այժմ՝ Տենյուրտ) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 34 կմ հյուսիս-արևելք: Ի դեպ, ծաղկիցիների մի մասն էլ հաստատվել էր Սաթխա գյուղում:

ԲԱԼԽՈ. Սր. Սահակ-Պարբև (Սր. Հարություն) եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից և հր-ամ-ից

1861 ¹⁶		118	115	233	1897 ³⁶		243	224	467
1862 ¹⁷		120	119	239	1898 ³⁷		254	242	496
1863 ¹⁸		123	123	246	1899 ³⁸		244	219	463
1864 ¹⁹		125	121	246	1900 ³⁹		257	228	485
1865 ²⁰		126	119	245	1901 ⁴⁰		264	240	504
1866 ²¹	19	126	119	245	1902 ⁴¹		267	240	507
1867 ²²		128	126	254	1905 ⁴²		297	259	556
1868 ²³		131	130	261	1908 ⁴³	63	308	275	583
1869 ²⁴		140	138	278	1910 ⁴⁴		305	280	585
1873 ²⁵		147	149	296	1912 ⁴⁵		329	285	614
1875 ²⁶	30				1914 ⁴⁶		240	289	529
1878 ²⁷		170	170	340	1916 ⁴⁷		248	300	548
1884 ²⁸	28				1918 ⁴⁸	75	270	330	600
1887 ²⁹		223	191	414	1921 ⁴⁹		110	90	200
1889 ³⁰		231	198	429	1987 ⁵⁰	186			800
1890 ³¹		231	198	429					
1891 ³²		238	208	446					
1892 ³³		229	206	435					
1893 ³⁴	40	224	203	427					
1894 ³⁵		224	204	428					

16 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 25:
 17 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22:
 18 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 19 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 9:
 20 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 12-13:
 21 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 22 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 23 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 24 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 25 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 26 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 27 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 218-219:
 28 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 29 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3880, ք. 40-41:
 30 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 31 Նույն տեղում, գ. 3887 ք. 146:
 32 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 145:
 33 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 117:
 34 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 793:
 35 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 170-171:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 107 բալխոցիներից 60-ը զոհվել է⁵¹:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. Բալխոն, հալառակ իր ոչ այնքան բազմամարդության, նույն-

36 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 143-144:
 37 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 166:
 38 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 39 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 40 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 41 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 20-21:
 42 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 263-264:
 43 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 45 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 174-175: Ի դեպ, նույն թվականի հունվարի 1-ին անցկացված մեկ այլ մարդահամարի տվյալների համաձայն, գյուղն ունեցել է 623 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 96):
 47 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 21-22:
 48 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 50 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 51 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:

ԲԱԼԽՈ. Սր. Սահակ-Պարթև (Սր. Հարություն) եկեղեցու (1868 թ.) և շրջապարսպի (1898 թ.) շինարարական արձանագրությունները և Մինաս քահանա Սկրտչյանի տասպանաբարը (1879 թ.)

պես կարողացել է բացել դպրոց, որի գործունեությունը, ըստ դիվանական վավերագրերի, ծավալվել է հետևյալ կերպ.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁵²		1	21
1873 ⁵³			15
1875 ⁵⁴	Խաչատուր Մուրադյանց		15
1880 ⁵⁵	գործել է		
1988	9-ամյա		118

Սր. Սահակ-Պարթև (Սր. Հարություն) եկեղեցի.

հիմնել են 1830-ականների սկզբին ավերակ գյուղատեղիում հաստատված հայերը: Եկեղեցու նախնական շենքը, որը հիշատակվում է, օրինակ, 1839 թ.⁵⁶, օծված է եղել Սր. Հարություն անվամբ և քարաշեն, փայտածածկ կառույց էր: Բազմաթիվ վավերագրերում մինչև 1868 թ. եկեղեցին հիշատակվում է Սր. Հարություն անվամբ, սակայն 1869 թ-ից հիշվում է նոր՝ Սր. Սահակ-Պարթև անվամբ⁵⁷: Հետևում է, որ 1868-1869 թթ. տեղի է ունեցել եկեղեցու վերակառուցում և օծում: Եվ իրոք, այժմ էլ կանգուն եկեղեցու արևմտյան կողմից բացված մուտքի բարավորին փորագրված արձանագրությունը հաստատում է վերը նշվածը:

Արձանագիր քար. եկեղեցու մուտքի բարավորին, 11 տող.

ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | ԱՆՈՒԱՄԲ Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՅՈՐԴՈՐՍԱՄԲ ԵՒ ԽՐԱՏԻՔ ԽԱՉԱԿԻՐ | ՄԻՆԱՍ ԲԱԿ(Ա)ՆԱ(Յ)Ի ՄԿՐՏՉԵԱՆ. 1868 | ՊԱԼԽՈՅ ԳԵՂՁ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Արձանագիր քար՝ ընկած եկեղեցու առջև, 9 տող.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՊԱՐԻՍՊ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՐԴԵԱՄԲ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱԴԱՄ ՍՈՂՈՍՈՆԵԱՆԻ ԵՒ ԵՂԲՈՐ | ՈՐԴՈՅ ԻՐՈՆ ... ԻՇԱՍԱԿ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԵՂԲԱՐՅ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ | ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻ. 15 ՄԱ(Յ)ԻՄԻ 1898 ԱՄԻ. ՊԱԼԽՈ ԳԻՐԱ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Տասպանաքար. եկեղեցու առջև, 4 տող.

1879 ԱՄԻ 10-Ն ՅՈՒՆԻՄԻ ՊԱԼԽՈ ԳԵՂՁ. | ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՏԱՊԱՆ ԵՒ ՈՍԿԵՐԸ ՄԵԾԱՀԱՄԲԱԻ ՄԻՆԱՍ ԽԱՉԱԿԻՐ | ԲԱԿԱՆԱՅԻ ՄԿՐՏՉԵ(Ա)Ն ԾՆԵ(Ա)Լ Ի ԿԱՐԻՆ Բ(Ա)Ղ(Ա)ԲԷ ԹԻՒՆ 1815, 8 ՅՈՒՆԻՄԻ ԵՒ | ԱՅԺՄ ԱՄՓՈՓԵՑԱԻ ԱՆՈՒԱՄԲ Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԻ ԵԿ(Ե)ՂԵՑՈՅ Յ(ԻՇԱ)ՍԱԿԻ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Ծանոթ. հայտնի է, որ Մինաս Սկրտչյանը քահանա է ձեռնադրվել Կարինում, Էջմիածնի միաբան Ղազար արքեպիսկոպոսի կողմից (ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 192, թ. 52): Նրա մասին ունենք նաև 1859 թ. հիշատակություն (ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3891, թ. 1): 1868 թ. գլխավորել է հնի տեղում նոր եկեղեցու կառուցման աշխատանքները: Վախճանվել է 1879 թ.:

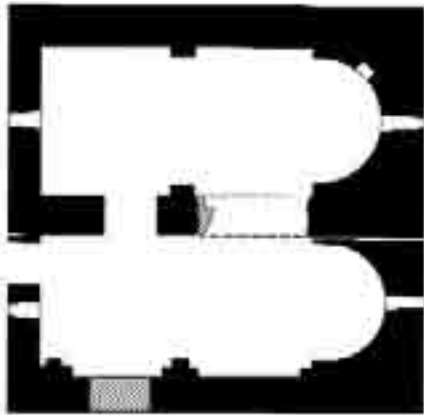
52 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:
 53 **Խուրդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 514:
 54 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, թ. 43:
 55 **Խուրդյան Ս.**, նույն տեղում:
 56 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457, թ. 42-67:
 57 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 9:

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1884 ⁷				310
1908 ⁸	50			455
1912 ⁹				407
1914 ¹⁰				597
1915 ¹¹				481
1916 ¹²	62	272	224	496
1987 ¹³	346			1387

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 103 բավրացիներից 50-ը զոհվել է¹⁴:

Հին եկեղեցի. գյուղատեղիի վերածված Բավրա-յում 1829-30 թթ.՝ հայ-կաթոլիկների հաստատման ժամանակ, երբ գյուղացիները դեռևս գտնվում էին նյութական ծանր կացության մեջ և եկեղեցի կառուցելու հնարավորություն չուներին, ձեռնարկում և իրականացնում են տեղում գոյություն ունեցող եկեղեցու նորոգումը (փլված տանիքը փոխարինում են փայտածածկով): ԺԱ դարով թվագրվող և ըստ ամենայնի ի սկզբանե բյուզանդածես այս եկեղեցին

ԲԱՎՐԱ. հին եկեղեցու հատակագիծը

բավրացիներին որպես հոգևոր ժողովարան է ծառայել մինչև 1887 թ., երբ տնտեսապես համեմատաբար ամրացած գյուղացիները ձեռնամուխ են լինում նոր, ընդարձակ եկեղեցու կառուցմանը:

Թաղածածկ, միանավ եկեղեցին կանգուն է: Կառուցված է համակ սրբատաշ քարով: Վերջինիս հարավից կից է համանման հորինվածքով երկրորդ եկեղեցին, որը տվյալ դեպքում ավելի հարմար է կոչել սրահ-եկեղեցի: Չույզ կառույցները միասին ունեն 8 x 7,9 մ արտաքին չափեր:

7 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:

8 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 40:

9 **Յակոբեան Պ.**, Հրատեր ողջմտութեան, էջ 95:

10 «Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 94.

11 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 82:

12 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, թ. 36-37:

13 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

14 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:

ԲԱՎՐԱ. հին եկեղեցու տեսքը հս-ալ-ից, ամ-ից, հատված հրկողմից կից սրահ-եկեղեցու խորանին հարող մասից

1. Արձանագրություն, եկեղեցու արևելյան ճակատից բացված լուսամուտից ներքև.

ԿՂ ԾԾ[10]Ղ ՆՓԺԴ

ԲԱՎՐԱ. հին եկեղեցուն հր-ից կից սրահ-եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի ալ, հր ճակատը ներքուստ, ամ ճակատի վերնամասում պահպանված վրաց մետրոպոլիտոս արձանագրությունը և քառակող կորովի պատվանդան

ქ(რისტ)ე, ა(დი)დე ს(ო)ფრ(ო)ნ.

Թարգմ. *Քրիստոս, փառավորիչ Սոփրոնին:*

Հրատ. **Brosset M.**, *Melanges asiatiques*. II, էջ 343: **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 39: **Джанашвили М.**, *СМОМПК*, XVI, էջ 102: **Такайшвили Е.**, նշվ. աշխ., էջ 29: **Գոսգարիշվիլի Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 121: “ჯავახეთი. ისტორიულ-ხროთმოძღვრული გზამკვლევი”, էջ 55:

Տարբերություն. Մ. Բրոսսե՝ ՄՊ Ի. Ռոստոմաշվիլին ՄՊՄՊ ՍՓԻՆ փոխարեն ունի ՄՊ ՂՏՓԻՆ; Մ. Ջանաշվիլին Ի. Ռոստոմաշվիլու հրատարակած արտանկարի հիման վրա քարզանաբար առաջարկել է սխալ ընթերցում՝ “Христе, прослави Георгия (?) Софрона”; է. Թաղաշվիլի՝ ՄՊ; Վ. Յիսկարիշվիլի՝ ՄՊ:

Ծանոթ. Մ. Բրոսսեի արձանագրությունը հրատարակել է առանց հապավման նշանների: Վ. Յիսկարիշվիլին ունական առանձնահատկությունների հիման վրա արձանագրությունը թվագրել է Ժ-ԺԱ դարերով:

2. Արձանագրություն, եկեղեցու արևմտյան պատին.

†. ՆՏԷ[ԴԵՆԴԵ] ՈԳՆՏԴԵՏ ԾՂԳ ՂՍ ԴԵԴԻ-ՆԴ ՔՇ ՍՓԻՆ ԿՂԻԿՂՆ ՍՏԴԵՏ

†. Տախ[ելուտա] լմրտոսստոս ա(ե)գո Եսե Եկկլեսիա Մ(միլա)ձ Ն(ո)ֆ(ր)ոնիս լոնկոլ(ս)Ն ժ(ո)Ն(ս)տա.

Թարգմ. *Աստուծո անունով շինվեց այս սուրբ եկեղեցին Սոփրոն Բոնրոյասի որդու (Բոնրոյասձեի) կողմից:*

Հրատ. **Brosset M.**, *Melanges asiatiques*. II, էջ 343: **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 38: **Такайшвили Е.**, նշվ. աշխ., էջ 29: **Գոսգարիշվիլի Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 122: **Ներթեմիշվիլի Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 107: **Նոլոգաջ Գ.**, Նամճե-Ջավախեթոսի Իստորիոլու թշխեթոս լարտուլու Եօիգրաֆիկուլու ժեղեթո, էջ 46, 118, 134: “ჯავახეთი. ისტორიულ-ხროთმოძღვრული გზამკვლევი”, էջ 55:

ԲԱՎՐԱ. հին եկեղեցու հարևանությամբ տարածված միջնադարյան գերեզմանոցը

Գերեզմանոց. տարածվում է եկեղեցու շուրջը: Տեղում պահպանվել են խաչքարերի և քառակող կոթողների պատվանդաններ և անարձանագիր ու տեղահան՝ պարզ հորինվածքով սակավաթիվ խաչքարեր: Հիմք ընդունելով տեղում պահպանված մի քանի խաչքարերի ոճական և գեղարվեստական առանձնահատկությունները՝ կարելի է պնդել, որ գերեզմանոցի հին թաղումները վերաբերում են Ժ-ԺԱ դարերին և պատկանում գյուղի քաղկեղոնականացած բնակիչներին:

Սբ. Խաչ եկեղեցի. գյուղի նոր եկեղեցին հիմնվել է 1883 թ.¹⁵, բայց կառուցումն ավարտվել է 1887 թ.¹⁶:

Սբ. Խաչ անվամբ օծված այս եկեղեցին մասնակի նորոգվել է 1916 թ. (ներկվել է տանիքը)¹⁷: Կառուցված է կիսամշակ քարով, սվաղով: Արևմտյան ճակտոնի գագաթին կանգուն է սրածայր վեղարով ավարտվող քառասյուն զանգակատունը:

Արձանագրություն, եկեղեցու հարավային մուտքի ճակատին, 2 սող.

Տ(Է)Ր ՅՈՎՀ(ԱՆՆԷՍ) ԵՐՓ. | ԲԱԻՐԱԻՍ ԽԱՉԻ Հ(ԱՅ) Կ(ԱԹՈՒԽԿ) ԵԿԵՂԵՑԻ:

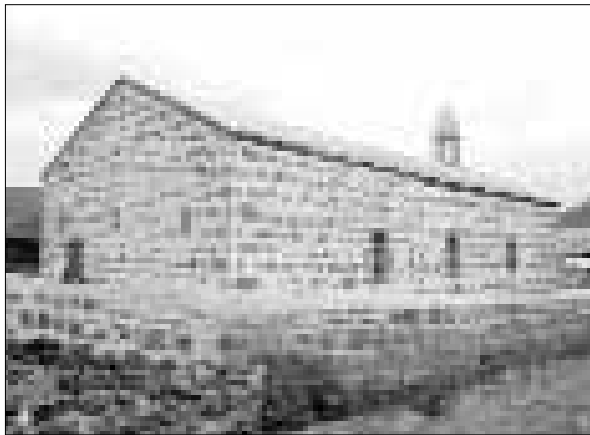
Հրատ. առաջին անգամ:

Քահանա. հայտնի է, որ տակավին 1915 թ. Բավրան սեփական քահանա չի ունեցել և համար-

¹⁵ ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, ք. 40:

¹⁶ «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 82:

¹⁷ ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 55, ք. 17:

*ԲԱՎՐԱ. քառակող կորթոյի պատվանդան (ԺԱ դ.)
սրահ-եկեղեցու ամ մուտքի մոտ,
Սր. Խաչ եկեղեցու տեսքը հս-ալ-ից*

*ԲԱՎՐԱ. նոր ժամանակների թաղումներ պարունակող
միջնադարյան գերեզմանոց*

վել է Կարտիկամի Միքայել քահանա Քոթանջյանի ծովս¹⁸, սակայն 1916 թ. արդեն գյուղին հովվել է առանձին քահանա, որն էր տեր Սիմեոն Խաչատրյանը¹⁹:

Գերեզմանոց. ԺԹ-ի դարերի թաղումներով հանդերձ միջնադարյան մեկ այլ գերեզմանատան մնացորդներ էլ պահպանվել են գյուղամիջում:

Գյուղատեղիներ. գյուղի մերձակայքում պահպանվում են Փոքր Բավրա և Խանումփունար (Տիրուհու աղբյուր) գյուղատեղիները²⁰:

¹⁸ «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 82:
¹⁹ Նույն տեղում, Թիֆլիս, 1916, էջ 82:

²⁰ Զեյթքենի շրջան, Երևան, 1924, էջ 107-108:

ԲԱՐԱԼԵԹ

ԲԱՐԱԼԵԹ. գյուղի տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 16 կմ հյուսիս, համանուն վտակի աջ ու ձախ ավիերին, հարթ տեղանքում, ծ. մ. 1690-1700 մ բարձրության վրա:

Հնագիտություն. Բարալեթից Կոթելիա տանող ճանապարհին՝ Մոխրաբլուր (վրաց. Նացարգորա) հնավայրում հայտնաբերվել է մ.թ.ա. Ա հազարամյակի աստղագիտական մի բրոնզե օրացույց, որի զուգահեռները հայտնաբերվել են Հայաստանի մի շարք հնավայրերում¹: Օրացույցն այժմ ցուցադրվում է Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարանում:

Պատմություն. Բարալեթը Ջավախքի պատմական գյուղերից է, որտեղ հայ կյանքը սկիզբ է առել առնվազն վաղ միջնադարից: Այդ է փաստում գյուղի երբեմնի մատուռի շուրջ տարածված գերեզմանատունը, որտեղ պահպանվել են հայերեն արձանագրություններով միջնադարյան գերեզմանաքարեր:

1595 թ. Բարալիս անվանաձևով, 21 տնով (բնակիչների անվանացուցակում հայկական ծագում ունեցողները զգալի մաս են կազմում) և 25000 ակշե

հարկաչափով հիշվում է օսմանյան կառավարության կազմած՝ «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ում²:

1745 թ. մի վկայության համաձայն՝ Բարալեթը և Կոկիան երկրամասի առավել մարդաշատ ու վաճառաշահ բնակավայրերից էին. «...Բարալեթը փոքր քաղաք է, որի բնակիչներն են մեսխեր, հայեր և հրեա վաճառականները...»³:

1755 թ. Բարալեթն ավերել ու թալանել են լեզգիները. «...լեզգիներն ավերում են թուրքական հողը, ավերել են Գոկիան (Կոկիան) և Բարալեթը, քրիստոնյաներին թալանում են և գերի տանում...»⁴: Նույն դեպքերի արձագանքն ենք գտնում մեկ այլ վկայության մեջ. «...մանապես անցան Ջավախեթ, ավերեցին Բարալեթը, բերին բազմաթիվ ավար, փոխադրեցին Փամբակ...»⁵:

Բարալեթն Ախալքալաքի գավառի հյուսիսային մասի կենտրոնական բնակավայրն էր. «Գաւառիս

1 Աստղագիտական օրացույցի մասին մանրամասն տե՛ս **Տոնականյան Հ.**, Աստղագիտական օրացույցների մասին. – «Արվեստ», 1990, № 9, էջ 54-59:

2 “Գյուրջիստանի շոքոյոցի լոյս լոյսար”, էջ 196:
 3 **Մելիքսեթ-Բեկ Լ.**, Վրաց արքայությունը Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, էջ 84: Տե՛ս նաև՝ **Գեղամյան Գեղամյան Գեղամյան**, Նախաճակատի շոքոյոցի, Թբիլիսի, 1997, էջ 131:
 4 **Մելիքսեթ-Բեկ Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 108:
 5 Նույն տեղում, էջ 145:

առաջին մասի պ. պրիստաւը - Խաչատուր Մեծատունեանց - ապրում է այս գյուղում»⁶:

Կառուցապատում. ԺԹ դարի վերջին ականատեսը նշել է. «Հայերի և վրացիների տները շինուած են միմեանց հետ խառն: Բոլոր տները քարաշէն են, իրար կից, ցած, խոնաւ, միյարկանի և հողէ կտուրներով: Փողոցները նեղ են, խառն և ծուռ ու մուռ: Երկուսիսիւնների մէջ աչքի են ընկնում շատ հեռուից գիւղական եկեղեցիները, մինը հայոց, միւսը վրացոց, և արքունական երկրասեան ուսումնարանը ամբողջ գաւառիս գիւղերի մէջ միակ շինութիւնը, որը գոյութիւն ունի արդեն 1893 թուականից... Գիւղացիները խմելու ջուրը գործ են ածում գիւղի մէջ տեղից հոսող գետակից, որովհետև աղբիւրներ չկան: Գետակի ջուրը մաքուր է, վճիտ և առողջարար: Այս գետակը իւր սկիզբն առնում է մօտակայ Ճանճղաբլուրների ստորոտներից դուրս բղխող աղբիւրներից, դրա համար էլ բարալէքցիները այս գետակին անուանում են «Ճանճղայի ջուր»⁷: Գիւղումը չկան ոչ պարտէզներ և ոչ այգիներ: Գետակի վրայ շինուած է չորս հատ ջրաղաց: Գիւղի մէջ տեղը կան մի շարք հասարակ ծառեր: Գիւղի հարաւային կողմը գտնուում են գիւղացոց մարգագետինները: Բարալէքցիների գլխաւոր պարապմունքն է երկրագործութիւնը. իսկ մասամբ էլ պարապում են Բակուրիա կոչուած մօտիկ անտառից փայտ կրելով դէպի Ախալքալաք ծախելու...»⁸:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների մի մասը բնիկ է (տեղացիների շրջանում վերջիններս հայտնի են «երկական» անվամբ)⁹, մյուսների նախնիները 1829 թ. փոխադրվել են Արտասիանի շրջանից¹⁰: Համաձայն գյուղի հին գերեզմանատանը պահպանված տապանագրերի՝ Բարալէքում հանգրվանել են նաև ալաշկերտցի հայեր, իսկ Խեչոյան գերդաստանի ժառանգներն այսօր էլ վկայում են իրենց՝ ծագումով դարաբաղցի լինելը: Հետպատերազմյան տարիներին գյուղը համարվել է նաև Սամառից փոխադրված 5 ընտանիքներով:

Բարալէքը Ջավախքի սակավաթիվ գյուղերից էր, որն ուներ խառն ազգային կազմ: Այստեղ հայ մեծամասնության կողքին բնակվում էին նաև փոքրաթիվ վրացիներ: 1873 թ., օրինակ, գյուղի 80 տների 2/3-ը հայեր էին, իսկ 1/3-ը՝ վրացիներ¹¹: 1884-ին

գյուղն ունեցել է 46 տուն հայ, նույնքան վրացի և 2 տուն տաճիկ¹²:

Արդեն ԺԹ դարի վերջին նկատվել է գյուղի վրացի բնակչության աճ: Համենայն դեպս, 1895 թ. Բարալէքի 120 տուն բնակչից հայեր էին 65-ը, վրացիներ՝ 55-ը¹³: 1896 թ. գյուղի 109 տուն բնակչից 91-ը հայեր էին, մնացածը՝ վրացիներ¹⁴: 1899 թ. գյուղի 1038 շունչ բնակչից 688-ը հայեր էին, 354-ը՝ վրացիներ¹⁵:

Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում գյուղի հայ բնակչության քանակն արտացոլող տվյալները ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ¹⁶		158	116	274
1841 ¹⁷		188	166	354
1842 ¹⁸		193	170	363
1844 ¹⁹		203	181	384
1845 ²⁰		223	210	433
1847 ²¹		160	170	330
1849 ²²		149	141	290
1851 ²³	38	152	143	295
1853 ²⁴		162	168	330
1854 ²⁵		165	171	336
1857 ²⁶		184	184	368
1860 ²⁷	35	203	196	399
1861 ²⁸	43	200	197	397
1862 ²⁹	43	206	203	409
1863 ³⁰		212	211	423
1864 ³¹	43	221	213	434
1866 ³²	43	222	218	440
1867 ³³		226	242	468
1868 ³⁴		231	243	474
1869 ³⁵		340	344	684
1870 ³⁶		348	351	699
1871 ³⁷		332	357	689

12 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

13 «Նոր-Դար», 1895, № 150, էջ 3:

14 «Մուրճ», 1896, № 12, էջ 1642:

15 «Սշակ», 1900, № 43, էջ 2:

16 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:

17 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 62-63:

18 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 76-77:

19 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16-17:

20 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 71-72:

21 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:

22 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40-41:

23 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 30:

24 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 37-38:

25 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

26 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:

27 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:

28 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 26-27:

29 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:

30 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

31 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:

32 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:

33 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:

34 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:

35 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:

36 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 24:

37 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:

6 «Նոր-Դար», 1895, № 150, էջ 3:

7 Ներկայումս տեղացիներին հայտնի է «Բարալէքի գետ» անվամբ:

8 «Նոր-Դար», նույն տեղում:

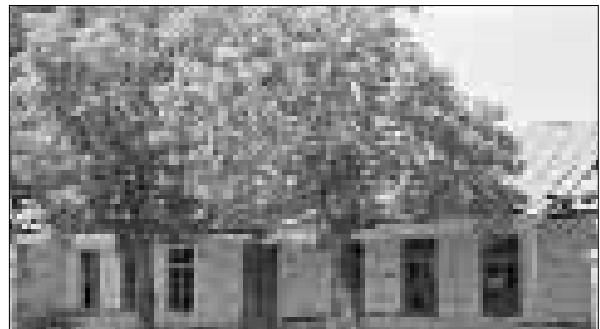
9 1933 թ. Ն. Բերձենիշվիլին արձանագրել է կոթելիացիների մեջ տարածված այն ավանդությունը, որի համաձայն՝ Բարալէքն իբր հայերով բնակեցրել է Դավիթ Շինարարը (1089-1125) (Ճգճցնո՞ցջջջոջ Ե., նշվ. աշխ., էջ 143):

10 **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 59: Տե՛ս նաև՝ «Նոր-Դար», 1895, № 150, էջ 3:

11 «Արարատ», 1873, էջ 389:

1872 ³⁸		339	359	698
1873 ³⁹		351	365	716
1874 ⁴⁰				730
1875 ⁴¹	40			718
1876 ⁴²		365	372	737
1877 ⁴³		223	215	438
1878 ⁴⁴		224	221	445
1880 ⁴⁵		235	229	464
1881 ⁴⁶		236	238	474
1882 ⁴⁷		243	232	475
1883 ⁴⁸		250	240	490
1885 ⁴⁹		258	240	498
1887 ⁵⁰		266	260	526
1889 ⁵¹		283	271	554
1890 ⁵²		289	279	568
1891 ⁵³		301	291	592
1892 ⁵⁴		288	284	572
1893 ⁵⁵	50	291	295	586
1894 ⁵⁶		300	308	608
1897 ⁵⁷		353	335	688
1898 ⁵⁸		373	343	722
1899 ⁵⁹		352	336	688
1900 ⁶⁰		370	348	718
1901 ⁶¹		381	356	737
1902 ⁶²		391	368	759
1905 ⁶³		418	420	838
1908 ⁶⁴	78	450	437	887
1910 ⁶⁵		477	484	961
1912 ⁶⁶		500	527	1027
1916 ⁶⁷		539	552	1091
1921 ⁶⁸		163	137	300

38 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:
 39 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 40 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:
 41 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստան», 1875, № 44, էջ 2:
 42 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:
 43 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:
 44 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 45 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:
 46 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 47 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 48 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 49 Նույն տեղում, գ. 3877, ք. 14:
 50 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 51 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 52 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 146:
 53 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 145:
 54 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 117:
 55 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 795:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 170-171:
 57 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 143-144:
 58 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 166:
 59 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 60 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 61 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 62 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 20-21:
 63 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 263-264:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 66 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 67 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 21-22:
 68 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:

ԲԱՎՐԱ. նոր ժամանակների թաղումներ պարունակող միջնադարյան գերեզմանոց

1914 թ. բարալեթաբնակ 2 ազգությունները միասին կազմել են 1290 շունչ⁶⁹, 1987-ին՝ 263 տուն (1087 շունչ) հայ և վրացի բնակիչ⁷⁰, իսկ 2001-ին՝ 270 տուն, որից 48-ը՝ վրացի:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 290 բարալեթցիներից 137-ը զոհվել է⁷¹:

1989 թ. վրացական իշխանություններն աջար վերաբնակիչների համար Բարալեթում ևս փորձում են տներ կառուցել, բայց տեղի հայերը անհրաժեշտ հողամասեր չեն տրամադրել:

2004 թ. գյուղն ունեցել է 300 տուն բնակիչ, որոնցից 260-ը՝ հայ, իսկ 40-ը՝ վրացի⁷²:

1990-ական թվականներից ի վեր Ջավախքի այլ բնակավայրերի նման Բարալեթից էլ է ծայր առել հայ բնակչության արտագաղթ, որի առթիվ ջավախաբնակ վրացի թղթակիցը նշել է. «Հիշում եմ, ինչպես Գամսախուրդիայի նախագահության տարիներին տեղացի բոլոր հայերն արդեն իրենց իրերը կապկպած պատրաստ էին փախչելու, եթե այդպես անակնկալ չտապալվեր Գամսախուրդիայի ղեկավարությունը, ապա ոչ մի հայ չէր մնա Բարալեթիում»⁷³:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության վերաբերյալ տվյալներն առկա են՝ սկսած 1870-ական թթ-ից (տեղացիներն այսօր էլ դպրոցի հիմնադրման տարեթիվ են համարում 1867-ը).

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1874 ⁷⁴		1	30
1878 ⁷⁵		1	23
1880 ⁷⁶		1	30
1881 ⁷⁷			30

69 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 96:
 70 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 71 **Գալթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 72 **Յոսեֆ Սթեֆան** լեզուստի գիտնականը, “Georgian Times”, № 24, 17-24.06.2004.
 73 Նույն տեղում: Հետաքրքիր է՝ համամիտ են արյուր Ջավախքում մի օր առհասարակ հայ չտեսնելու հողվածագրի բաղձանքին հողվածը հրապարակած խմբագրությունն ու վրաց հասարակությունն առհասարակ:
 74 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, ք. 27-28:
 75 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 76 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 89:
 77 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:

ԲԱՐԱԼԵԹ. Սբ. Աստվածածին (Սբ. Խաչ) եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից, հր-ամ-ից, ամ ճակտոնի զագարին բարձրացված զանգակատունը, ամ ճակատից բացված միակ մուտքը և եկեղեցու շրջապարսպի դարպասը

2004 թ. Բարալեթի հայկական միջնակարգ դպրոցն ունեցել է 140 աշակերտ, իսկ վրացականը՝ 38 աշակերտ⁷⁸:

Պետական դպրոց. Բարալեթում բացված «շինական» դպրոցը, որը, պետական կրթօջախ լինելով, ըստ էության ռուսական էր, պատճառ է դարձել հայոց դպրոցի փակման: Մինչև 1884 թ. դպրոցն իր գոյությունը պահպանել է Կովկասում հունադավանությունը վերահաստատող ընկերության, ապա՝ հասարակության միջոցներով⁷⁹: Հիշյալ կրթօջախը 1896 թ. եղել է երկդասյա՝ «պանսիոնով ու օրիորդաց բաժնով»⁸⁰:

1970-ական թվականներից գյուղում գործում է երկու դպրոց՝ հայկական՝ միջնակարգ (հիմնադրվել է 1936 թ. և ներկայումս ունի 150 աշակերտ) և վրացական՝ ութամյա:

Գրադարան-ընթերցարան. 1895 թ. «Բարալեթի ձրի գրադարան-ընթերցարան» ընկերության ջանքերով բացվել է գրադարան, որը մեկ տարի անց փոխադրվել է հատուկ այդ նպատակով կառուցված շենք⁸¹:

Սր. Աստվածածին (Սր. Խաչ) եկեղեցի. եկեղեցին 1839 և 1841 թթ. երկու վավերագրերում⁸² հիշվում է Սր. Խաչ անվամբ, բայց հետագա բազմաթիվ նյութերում, ընդհուպ մինչև խորհրդային առաջին տարիները՝ միայն Սր. Աստվածածին անունով: Հին եկեղեցու տեղում 1869 թ.⁸³ կառուցվել է համանուն նոր եկեղեցի: Նորաշեն եկեղեցին, որն այժմ էլ կանգուն է, քարաշեն է և փայտածածկ: Փայտից են մաս այուները: Միակ մուտքը արևմուտքից է: Նույն կողմի ճակտոնի գագաթին սրածայր վեղարով ավարտվող ութ սյունանի զանգակատունն է: Արտաքին չափերն են՝ 18,00 x 9,86 մ:

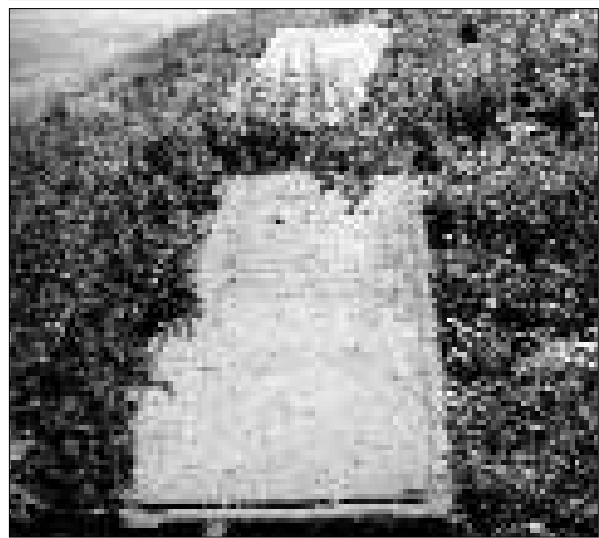
Եկեղեցին շրջափակված է պարսպով, որի արևմտյան և հարավային կողմերից բացված են դարպասներ:

Արձանագրություն, եկեղեցու մուտքի բարավորին, 5 տող.

1869 | ՎԵՐԱՆՈՐՈՎԵՅԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻ
ՅԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ԱՍԵՆԱՍԱԶՈՒՐ ՍՈՒՐԲ Ա(Ս-ՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԻ, ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԾԱԽԻԻՔ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ | ԲԱՐԱԼԵԹ ԳԵՂՁ ԵՒ
ԽՐԱՏԻՔ ԿԱՐԱՊԵՏ Զ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ Տ(Ե)Ր
ԿԱՐԱՊԵՏԵ(Ա)Ն:

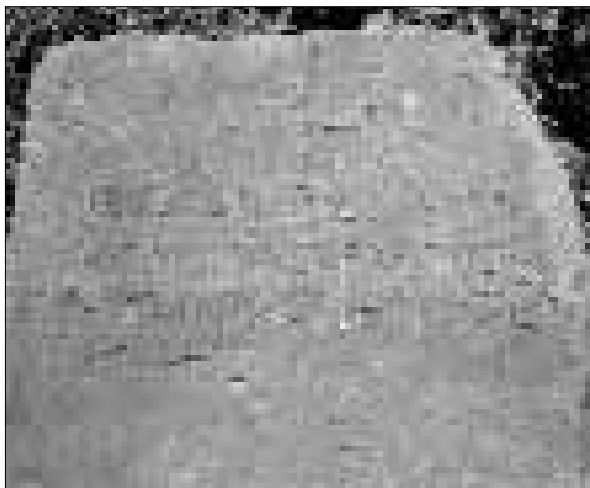
Հրատ. առաջին անգամ:

Գերեզմանոց. տարածվում է եկեղեցու հարավային կողմում: Տեղում պահպանված տապանա-

ԲԱՐԱԼԵԹ. ծագումով ալաշկերտցի հանգուցյալների տապանաքարեր Սր. Աստվածածին (Սր. Խաչ) եկեղեցու հր կողմում տարածված գերեզմանոցում

78 *Ձեռնարկ* թ., մշվ. հոդվ.:
79 *Լալայան Ե.*, Երկեր, հ. 1, էջ 59:
80 «Մուրճ», 1896, № 12, էջ 1642:
81 Նույն տեղում:
82 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457, ք. 42-67, մաս՝ գ. 3798:
83 «Նոր-Ղար», 1895, № 150, էջ 3: Ի դեպ, Կ. Մայիսուրաձեյն սխալմամբ եկեղեցու կառուցման տարեթիվ է մշել 1889 թ. (*Ձեռնարկ* թ., մշվ. հոդվ.):

*ԲԱՐԱԼԵԹ. դարբին Գարրիելի (1834 թ.)
և ծնունդով ալաշկերտցի Պետրոսի կողակից
Մարագուլի (1839 թ.) տապանաքարերը
Սր. Աստվածածին (Սր. Խաչ) եկեղեցու
հր կողմում տարածված
գերեզմանոցում*

քարերից հնագույնները վերաբերում են ԺԹ դարի առաջին կեսին: Ստորև ներկայացնում ենք տապանագրերից մի քանիսը.

1. Տապանաքար, 2 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՐ|ՓԻՆ ԳԱԲԲԷԼԻՆ,
ԹՎԻՆ ՌՄՁԳ (1834)-ԻՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

2. Տապանաքար, 6 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԱԼԱՇԿԵՐՏՅԻ ՊՕՂ|ՈՍԻ
ՈՐԹԻ ԳՐԻԳ|ՈՐԻ, ԹՎԻՆ ՌՄ|ՁԵ (1836)-ԻՆ
ՅՈՒՆՎԱՐԻ | Ձ (6)-ԻՆ, ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՓՈՒՅԻ-
ՅԱԻ:

Հրատ. առաջին անգամ:

3. Տապանաքար, 4 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԼԱՇԿԵՐՏՅԻ | ՊԵՏՐՈՍԻ
ԿԻՆ ՍԱՐԱԳՈՒԼԻՆ, | ԹՎԻՆ ՌՄՁԸ (1839)-ԻՆ,
ՅՈՒՆՎԱՐԻ | ԻԹ (29)-ԻՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Մատուռ. Բարալեթի հյուսիսարևմտյան եզրին մինչև 1936-37 թթ. կանգուն է եղել սրբատաշ քարից միջնադարյան մի մատուռ, որի մասին ականատեսը նշել է. «...Այս գիտը ՝ ինչպես երևում է գիտի հիսիսային կողմում գտնուած ընդարձակ գերեզմանատնից, հայոց հին և մեծ գիտ է եղած. այս գերեզմանատանը կայ հոյակապ՝ բայց քայքայուած մեծ մասամբ՝ մի մատուռ, որոյ դրան քարերի վերայ գրուած է հայոց գրերով, բայց ինձ անվերծանելի եղաւ մաշուած լինելու պատճառով. որոնելով և քննելով մի առ մի այդ գերեզմանատան քարերը, մատուռի հարաւային կողմը՝ կիսից շատ գետնի մէջ կանգուն թաղուած քարի մը վերայ գտայ գրեր, որից դժուարութեամբ կարդացի հետևեալ բառերը միայն...»⁸⁴: Ստորև ներկայացնում ենք նշյալ արձանագրութիւնը, որը փորագրված է անհետացված խաչքարի պատվանդանի արևմտահայաց երեսին.

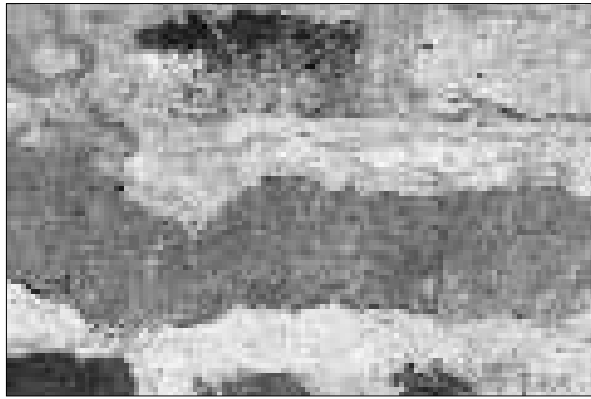
Խաչքարի պատվանդան (69 x 53 x 50 սմ), 6 տող.

Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇԱՆ ՏԷՐՈՒՆ|ԱԿԱՆ ԱՐԵԱՄԲ
ՆԵՐԿ|ԵԱԼ Է ՊԱՏՎԱԿԱՆ ԲԱ|ՐՍԵՂ Զ(Ա)Հ(Ա)-
Ն(Ա)ՅԻՍ ԼԵՐ ԶԱԻԱ|ՐԱՆ ԵՒ ՅԱԿՈՒԲ ԻՐԻՅԻ|Ս
ԼԵՐ ԱԻԳՆԱԿԱՆ:

Հրատ. **Մարգարեանց Կարապետ Տ. Մարգսեան**, Հայրենեաց հնութիւններից, էջ 389:

Տարբերություն. Կ. Մարգարյանցի վերծանության մեջ բացակայում է «է» օժանդակ բայը, իսկ «պատվական» և «իրիցուս» բառերը բերված են «պատուական» և «իրիցուս» ձևով:

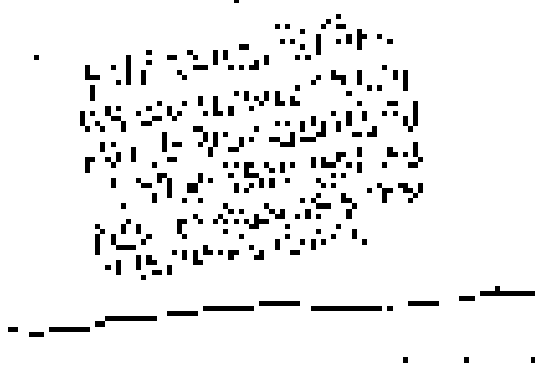
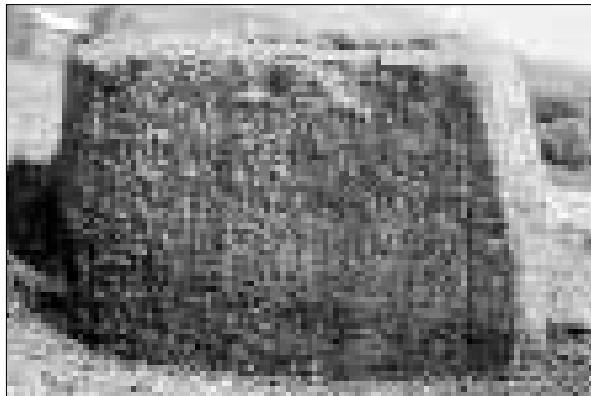
⁸⁴ **Մարգարեանց Կարապետ Տեր-Մարգսեան**, Հայրենեաց հնութիւններից, էջ 389: Նույն գյուղում մի հայի տանը պահվող մասնատուփի վրա Կ. Մարգարյանցը կարդացել է. «Ես Հէթում թագաւոր Հայոց բագում աշխատութեամբ ժողովեալ զմասունս սրբոցն Ստեփաննոսի Նախավկային, Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին, Պանդալիոնի բժըշկին եւ Նիկողայոսի սքանչելագործին ետու շինել զտուփս զայս ի պահպանութիւն հոգոյ եւ մարմնոյ...»: Վերոհիշյալ արձանագրութիւնները որոշ շտկումներով հրատարակել է նաև Ե. Լալայանը (Երկեր, հ. 1, էջ 59, 66): Ի դեպ, 1901 թ. բարալեթցի Խաչատուր Ռևազյանցը Սկրտիչ Ա Խրիմյան կաթողիկոսին հղած նամակում ավստանքով հայտնել է. «...Երբ ես դեռ ծնուած չէի, հայրս պապական ժառանգութիւն ունէր չորս սուրբ մատուքներ, անուամբ սր. Պանդալեոն բժշկի, սուրբ Նիկողայոս սքանչելագործի, սր. Ստեփաննոս Նախավկայի և սր. Հակոբայ հայրապետի...», իսկ Գյումրյուրդա գյուղի քահանա Առաքել Կուրդիւնյանը, իր հոր խեղճ դրոթյունից օգտվելով, սեփականել է մատուքները, մինչդեռ ինքը որոշել է Էջմիածնի թանգարանին նվիրելու նպատակով վերստին ետ ստանալ մատուքները (ՀԱԴ, ֆ. Պ-56, ց. 18, գ. 425, ք. 23): Այնքանով, որքանով մասնատուփի հիշատակագրի նախկին հրատարակիչները զանց են առել տարեթիվը, ուստի ստորև ավելորդ չենք համարում նշել, որ մասնատուփը 1296 թվականից է, իսկ նրանում հիշատակված Հէթում թագավորը Կիլիկիո Հէթում Բ-ն (1289-1307) է:

ԲԱՐԱԼԵԹ. հիմնավեր հայոց միջնադարյան մատուռի սրբատաշ երեսապատի խաչաքանդակ բեկորներից մեկը խորհրդային տարիներին տեղում կառուցված տնտեսական նշանակության մի կառույցի պատի մեջ

Ծանոթ. գրչատճր բնորոշ է ԺԳ-ԺԴ դարերին:

Ի դեպ, 2001 թ. հուլիսին Բարալեթ կատարած մեր այցելության ժամանակ մատուռը գտանք հիմնավեր վիճակում (քարերն օգտագործվել էին տեղում ոչխարների բազմացման կայանի կառուցման նպատակով), իսկ խաչքարի արձանագիր պատվանդանն անխախտ իր տեղում էր:

Գերեզմանոց. ցայսօր պահպանված գերեզմանոցի ավերակներում, բացի խաչքարի արձանագիր պատվանդանից, առկա են նաև պարզ ոճավորմամբ ևս երկու խաչքար, ինչպես նաև ուղղանկյունաձև և օրորոցաձև մի քանի տապանաքարեր:

ԲԱՐԱԼԵԹ. խաչքարի արձանագիր պատվանդան և խաչքարի հայոց երբեմնի մատուռին հարող գերեզմանոցում (ԺԳ-ԺԴ դարեր)

Բյուզանդաձես եկեղեցի. գյուղամիջում կանգուն է հարավից կից սրահով և զանգակատնով, համակ սրբատաշ քարից վրաց հունադավան եկեղեցին:

Վիմագրեր. պահպանվել են եկեղեցու միայն արևելյան ճակատին:

1. Արձանագրություն, եկեղեցու արևելյան ճակատին, 9 տող. փ. ՇՈՍԿՆԻ ԴԵՆԻՍԻՆԻ ԴՆԻ ԺՇԻԿ ԿՇԺԿ ԿՇԿԻ | ՉԾԴՆ ԽԾԿԾ ԺԻԳԳԾ ԾԾՄԻԾԾ ԾԾԻԾԻ | ՈԴ՝Ի ՉԺԴԻԻ[Դ Ը]ԼԸԹԺԻԿԿԾԴԾ ԿԻԻԾ | ԼԿԾԺԻԾ

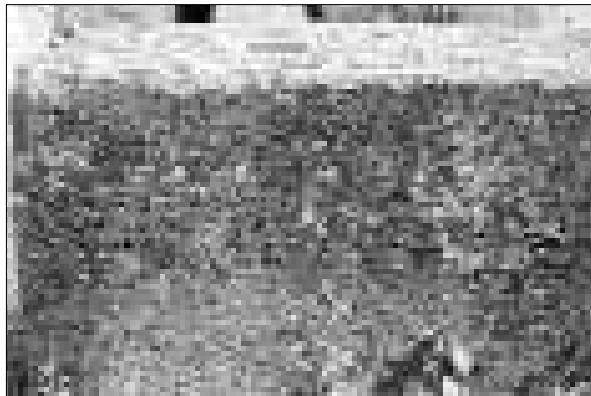

1. Տապանաքար, եկեղեցու արևելյան պատի մոտ, ունի արդի վրացերեն արձանագրություն.

Լոռես լեռնի մոտ մեծաբար արևելյան շրջանի մեծ շինարարության արդյունք է Մարտի 1-ի շինարարության արձանագրությունը, որը մահմեդականների հալածանքի ժամանակ քրիստոնյաներին ըստ կարողության եղավ պահպանել, իսկ ուսական իշխանության հաստատումից ի վեր՝ հին քրիստոնական եկեղեցու միակ առաջնորդը: Ընթերցողներից թողություն է հայցում, որպեսզի դատաստանի օրը դուք նույնպես ներման արժանանաք: Վախճանակց 90 տարեկան հասակում: Այս հուշարձանը կանգնեցրին նրա շնորհակալ որդիները:

Թարգմ. Այս քարի տակ հանգում է Պետրոս քահանա Խնայածնի անունը, որը մահմեդականների հալածանքի ժամանակ քրիստոնյաներին ըստ կարողության եղավ պահպանել, իսկ ուսական իշխանության հաստատումից ի վեր՝ հին քրիստոնական եկեղեցու միակ առաջնորդը: Ընթերցողներից թողություն է հայցում, որպեսզի դատաստանի օրը դուք նույնպես ներման արժանանաք: Վախճանակց 90 տարեկան հասակում: Այս հուշարձանը կանգնեցրին նրա շնորհակալ որդիները:

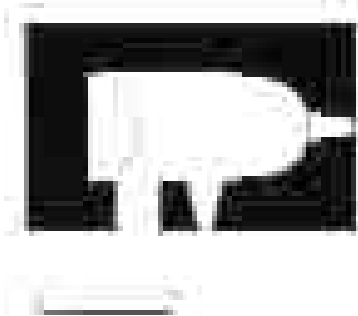

ԲԱՐԱԼԵԹ. Պետրոս քահանա Խնայածնի տապանաքարը

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 41: ռոստոմա՞ջից, լոռյան շրջանում, «Մոզ Ֆաբրի», էջ 28: Մանր. արձանագրության մեջ բացակայում է մահվան տարեթիվը, սակայն Ի. Ռոստոմաշվիլին տեղի բնակիչներից տեղեկացել էր, որ Պետրոս քահանա Խնայածնի վախճանակց է 1855 թ. Ուստի հնարավոր է վերականգնել նաև նրա ծննդյան թվականը՝ 1765 թ.:

Մը. Հովհաննես եկեղեցի. գտնվում է գյուղից 1 կմ հյուսիս՝ Ականայի աղբյուրներից սկիզբ առնող վտակի աջ՝ հարավահայաց ձորալանջին: Միանավ, քաղածածկ, փոքրիկ շենք է: Ըստ մուտքի բարավորի պայտածն շրջանակի մեջ և արևելյան ճակատում քանդակված հավասարաթև խաչերի և շինարարների առանձնահատկությունների՝ մատուցել է կարելի է թվագրել Ե-Է դարերով: Ոչ հե-

ԲԱՐԱԼԵԹ. Մը. Հովհաննես եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից, հս-ալ-ից և պայտածն որմնակամարի ներքո առնված բարավորը և հատակագիծը

*ԲԱՐԱԼԵԹ. Սբ. Հովհաննես եկեղեցու մոտ կանգուն
քառակող կոթող (Թ-Ժ դարեր)*

ռու՝ բլրալանջին պահպանվում է Սբ. Համբարձման քառակող կոթողը (Թ-Ժ դդ.): Արտաքին չափերն են՝ 5,00 x 3,27 մ:

Գյուղատեղի. Բարալեթից հարավ-արևելք գրտնրվում է Տերտեր-աուլ գյուղատեղին⁸⁵:

⁸⁵ Զեյթունյան Գ., Գյուղատեղիներ, Երևան, 1978, էջ 141:

ԲԵԺԱՆՈ (ՃԱՆՃՐԱ)

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 23 կմ հյուսիս-արևելք, ծ. մ. 1790-1850 մ բարձրության վրա, լեռան հարավահայաց ստորոտին:

Պատմություն. Բեժանոյի առաջին հիշատակություններից մեկը վերաբերում է 1124 թ., երբ գյուղը Բեժանո անվանաձևով հիշված էր որպես վրաց արքունական ամառանոց¹:

1745 թ. ամբողջացած «Վրաստանի աշխարհագրության» մեջ գյուղը կրկին հիշատակվում է Բեժանո անվամբ²:

Բեժանոն Փոզանո անվանաձևով հիշվում է օսմանյան կառավարության 1595 թ. կազմած «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ում՝ որպես 12 տուն բնակչությամբ և 10.000 ակչե հարկվող գյուղ³: 1704-1705 թթ., տանուտեր Մուստաֆայի օրոք գյուղը հարկվել է 10.000⁴, 1705-1706 թթ., տանուտեր Վելի օրոք՝ 3500⁵, իսկ 1720-1721 թթ., տանուտեր Շահին Աբդուլլահի օրոք՝ 3500 ակչե հարկաչափով⁶:

Բեժանոն Ջավախքի 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից առավել տուժած գյուղն էր, քանի որ 122 տնից «մնացել են միայն 6-ը, 89-ը բոլորովին քանդվել են, 26-ը մասամբ միայն...»⁷: Երկրաշարժից տուժածներին օգնություն ցույց տվող կոմիտեի ջանքերով 1902 թ. Բեժանոյում կառուցվել է յուրաքանչյուրը 600 ռ. արժողությամբ 10 տուն⁸:

Բնակչություն. գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30-ական թվականներին փոխա-

ղրվել են Կարնո Թոփալ-Չավուշ⁹ և Յոզբեկ (Էգբակ)¹⁰ գյուղերից և Վանից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում, բացառությամբ 1899 թ. երկրաշարժին հաջորդած տարիների, նկատվել է գյուղի բնակչության անընդմեջ աճ: Դրանում կարելի է համոզվել ներկայացվող աղյուսակի միջոցով.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ¹¹		104	92	196
1841 ¹²		121	89	210
1842 ¹³		131	93	224
1844 ¹⁴		151	109	260
1845 ¹⁵		170	156	326
1847 ¹⁶		180	170	350
1849 ¹⁷		185	175	360
1851 ¹⁸	35	178	176	354
1853 ¹⁹		207	177	384
1854 ²⁰		216	186	402
1857 ²¹		215	205	420
1860 ²²	46	230	224	454
1861 ²³	49	264	220	484
1862 ²⁴	49	267	229	489
1863 ²⁵		276	238	514
1864 ²⁶	49	278	243	521
1865 ²⁷		289	248	537
1866 ²⁸	49	289	248	537

9 Թոփալ Չավուշը (այժմ՝ Topalçavuş) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարնո (Էրզրում) քաղաքից 58 կմ արևմուտք, Շփրատի ձախակողմում:

10 Յոզբեկը (Էգբակ, այժմ՝ Ozbek) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարնո (Էրզրում) քաղաքից 18 կմ հարավ-արևմուտք:

11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

12 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 63-64:

13 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 78-79:

14 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 15-16:

15 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 70-71:

16 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 33-34:

17 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 40-41:

18 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, թ. 29:

19 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, թ. 37-38:

20 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 47-48:

21 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 53-54:

22 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 65-66:

23 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 24-25:

24 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 21-22:

25 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:

26 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 8-9:

27 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 12-13:

28 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 74:

1 ქართლის ღხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955, էջ 344:

2 ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს გეოგრაფია, էջ 132:

3 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 195:

4 “წილდირის ვილაიეთის ճառնա-დავთარი 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 109:

5 Նույն տեղում, էջ 121:

6 Նույն տեղում, էջ 165:

7 «Մշակ», 1900, № 4, 11 յունվարի, էջ 2: Ի դեպ, համաձայն մեկ այլ վկայության, գյուղի 125 շենքից 117-ը ավերվել է, 1160 բնակչից 48-ը՝ զոհվել, 2362 գլուխ անասունից 169-ը՝ կոտորվել («Մշակ», 1900, № 43, էջ 2):

8 «Մշակ», 1902, № 265, էջ 1:

1867 ²⁹		318	265	583
1868 ³⁰		329	273	602
1869 ³¹		331	288	619
1870 ³²		349	299	648
1871 ³³		366	306	372
1872 ³⁴		371	304	675
1873 ³⁵		377	311	688
1875 ³⁶	80			
1876 ³⁷		406	331	737
1877 ³⁸		403	347	750
1878 ³⁹		420	356	776
1880 ⁴⁰		430	366	796
1881 ⁴¹		429	364	793
1882 ⁴²		444	384	828
1883 ⁴³		446	390	836
1884 ⁴⁴	62			
1885 ⁴⁵		465	397	862
1887 ⁴⁶		493	437	930
1889 ⁴⁷		509	459	968
1890 ⁴⁸		516	464	980
1891 ⁴⁹	80	526	478	1004
1892 ⁵⁰		536	487	1023
1893 ⁵¹		532	488	1020
1894 ⁵²		538	465	1003
1897 ⁵³		601	626	1227
1898 ⁵⁴		629	652	1281
1899 ⁵⁵	125	602	500	1102
1900 ⁵⁶	125	618	518	1136
1901 ⁵⁷		624	533	1157
1902 ⁵⁸		638	544	1182
1905 ⁵⁹		657	582	1239
1908 ⁶⁰	107	680	607	1287

29 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 30 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 31 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 32 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 24:
 33 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:
 34 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:
 35 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 36 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 37 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:
 38 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 30-31:
 39 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 40 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:
 41 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 42 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 43 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 44 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 46 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 47 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 48 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 147:
 49 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 146: Նաև՝ «Մշակ», 1891, № 92, էջ 2:
 50 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 118:
 51 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43:
 52 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 171-172:
 53 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 144-145:
 54 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 167:
 55 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 56 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 57 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69:
 58 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 21-22:
 59 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 264-265:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:

1910 ⁶¹		704	643	1347
1912 ⁶²		736	677	1413
1914 ⁶³		768	728	1496
1916 ⁶⁴		781	747	1528
1918 ⁶⁵	185	841	813	1654
1921 ⁶⁶		400	385	785
1987 ⁶⁷	254			1027

Երկրորդ աշխարհամարտում բեժանցի 290 մասնակցից 128-ը զոհվել է⁶⁸:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության վերաբերյալ վավերագրերում տեղեկություններ՝ կան սկսած 1860-ական թվականներից.

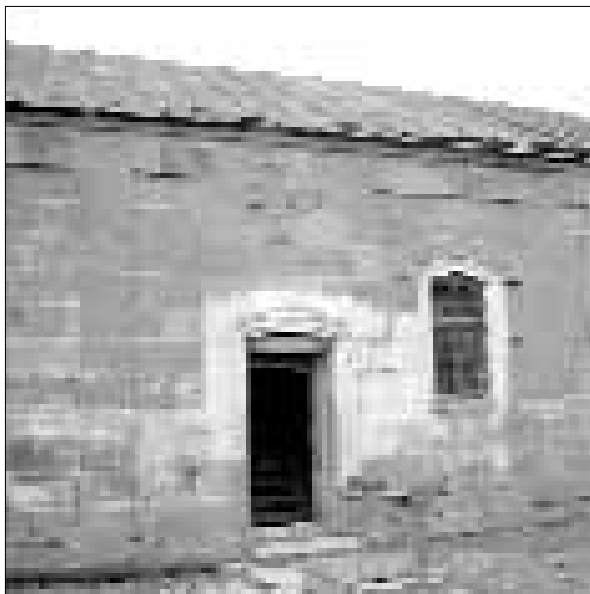
տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶⁹		1	47
1873 ⁷⁰			20
1875 ⁷¹	Արշակ Տեր-Գալստյանց		20
1877 ⁷²		1	45
1878 ⁷³		1	43
1880 ⁷⁴		1	34
1881 ⁷⁵		1	34
1882 ⁷⁶		1	31
1894 ⁷⁷	արական	1	50

Հայտնի է, որ 1891 թ. գյուղում հիմք է դրվել դպրոցի նոր շենքի կառուցմանը. «...առաջինը եղաւ Ախալքալաքի գաւառի հայ գիւղերի մէջ, որն ինքնաբերաբար, շնորհով տէր Գալուստ քահանայի, պ.պ. Դարբինեան, Վանցեան հոգաբարձուների և նախկին տանուտէրի օգնական պ. Եփօյեանի ջանքերի՝ սկսեց ուսումնարանի շէնքը, թէև ուսումնարանի հաստատութիւնը, կաթողիկոսի մահվան պատճառով դեռևս չէ ստացված...»⁷⁸:

1917 թ. տրվել է դպրոցի վերաբացման թույլտվություն. «...կոնդակ Վր. թեմական առաջնորդի անունով, որով արտոնվեց ճանճղա գյուղում դպրոց բացել»⁷⁹:

Սր. Մինաս եկեղեցի. հիմնադրվել է 1830-ական թվականներին և մինևույն անվամբ հիշատակվում է

61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 136-137:
 62 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 174-175: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1419 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 98).
 64 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 22-23:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 67 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 68 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 69 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 70 **Խորոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 514:
 71 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:
 72 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 130, նաև՝ գ. 3869, ք. 30-31:
 73 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 178:
 74 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3872, ք. 88-89:
 75 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 76 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 77 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 34, 171-172:
 78 «Մշակ», 1891, № 92, էջ 2:
 79 «Արարատ», 1917, էջ 675:

ԲԵԺԱՆՈ (ՃԱՆՃՂԱ). Սբ. Մինաս եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, հր ճակատից բացված մուտքը և սահարձան գերեզմանոցում

մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը: Եղել է քարաշեն, փայտածածկ⁸⁰: 1899 թ. երկրաշարժից բավական վնասվել է, որի հետևանքով էլ վիճակը համարվել է խիստ վթարային⁸¹: Համաձայն հարավային մուտքից վեր փորագրված տարեթվի՝ եկեղեցին սրբատաշ քարով հիմնովին վերակառուցվել է 1906 թ.:

Կանգուն է: Քանդված է միայն արևմտյան ճակտոնի զագաթին գտնվող զանգակատունը:

Գերեզմանոց. գտնվում է Բեժանոյի հյուսիսային եզրին: Գյուղի հին գերեզմանոցն է, ուր մեծ թիվ են կազմում անմշակ սալատապանները: Սրանց

մեջ կանգուն է սեղանի վեմ-քար հիշեցնող, արևմրտյան երեսը խաչաքանդակ մի կոթող: Պահպանվել են նաև ԺԹ դարին վերաբերող մի քանի օրորոցաձև տապանաքարեր, որոնցից մեկն արձանագիր է:

Տապանաքար օրորոցաձև, հարավային երեսին՝ 4 տող.

ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ Ք(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ | ՀԱՆԳԵԱԲ Ի ԶՐԻՍՏՈՍ 1862 | ԱՄԻ ՎՃԱՐԵԱՅ ԱՅՍ ԿԵԱՆՍ ԱՇԽԱՐՀԻ | ՅՈՅՄՆ ԵՂԱԲ Ի ԱՆԱՆՅ ԿԵԱՆՔԻ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Եկեղեցի. գյուղից 0,5 կմ արևելք՝ լեռնալանջին, պահպանվել են տեղացիների կողմից «Կաթնադրյուրի ժամ» անվանվող եկեղեցու ավերակները:

80 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

81 **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 21:

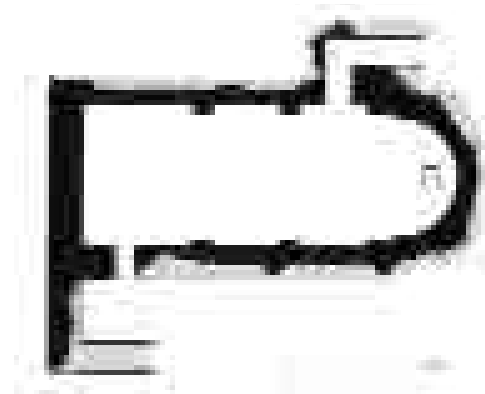
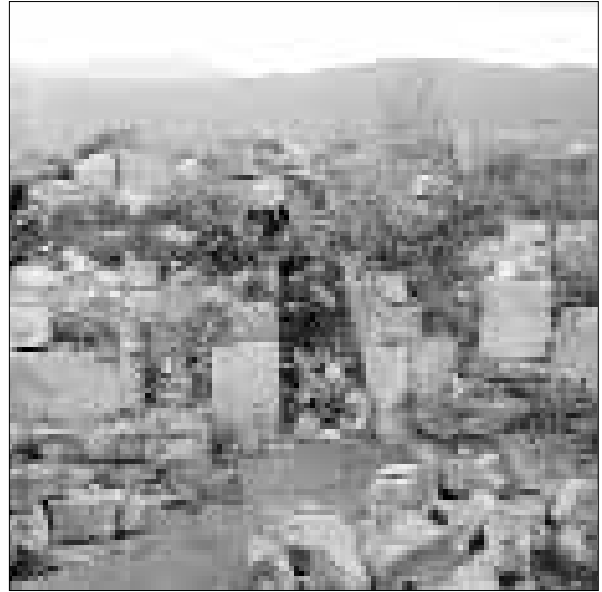

*ԲԵՇԱՆՈ (ՃԱՆՃՂԱ) գյուղամիջի գերեզմանոցը, Տեր
Հարություն քահանայի տապանաքարը (1862 թ.),
«Կաթնաղբյուրի ժամ»-ի տեսքը հր և հր-ալ կողմերից
և հատակագիծը*

Միանավ հորինվածքով, համակ սրբատաշ քարով կառուցված եկեղեցուց մնացել է միայն խորանը: Արտաքին չափերն են՝ 8,10 x 4,9 մ: Ըստ հատակագծա-հորինվածքային և կառուցողական առանձնահատկությունների՝ բնորոշ է ԺԲ-ԺԳ դարերին:

«Վանք». Բեժանոյի հարավարևելյան կողմում՝ գրեթե 2 կմ հեռավորությամբ լեռնալանջին է, տեղացիների «Վանք» անվամբ հայտնի հնավայրում պահպանվում են սրբատաշ քարով կառուցված մեկ

ԲԵԺԱՆՈ (ՃԱՆՃՂԱ). «Վանք» հնավայրի եկեղեցու մնացորդները և հատակագիծը

այլ եկեղեցու հիմնապատերը: Ճարտարապետական բեկորների մեջ նկատելի են քարաբեկորներ, որոնցից մեկի երեսին խաչաքանդակի շուրջ պահպանվել են վրաց մեսրոպատառ հինգ տողով արձանագրության հետքեր.

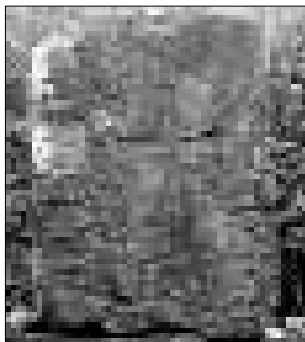
Արձանագիր քար.

... ԳԵՆԾ ... | ... | ... Դ Է... | ... ՄԵ Ժ... |

...

... ԹԵՆԾ ... | ... | ... Ե Ե... | ... Ծ Ժ... | ...

Հրատ. առաջին անգամ:

Ճանճղա (Ջանջղա) գյուղատեղի. գտնվում է գյուղից 3 կմ հարավ-արևելք: 1595 թ. գյուղը Ջանջղա անվանաձևով հիշվում է 2 տուն բնակչությամբ և 8.910 ակչե հարկաչափով⁸²: 1721-1722 թթ.՝ Աբդուլլահի որդի Յուսուփի օրոք, հարկվել է 10.666 ակչե⁸³:

Խումրիս գյուղատեղի. ավերակները գտնվում են Բեժանյից 6 կմ հյուսիս-արևելք՝ Տաբաձորի լճի հարավային ափից ոչ հեռու: 1595 թ. Խումրիսը հիշվում է որպես ռայաներից ազատ և 5500 ակչե հարկաչափով⁸⁴ գյուղ:

82 “Ֆեոլդորոս Վեպուրի ճառագար 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 170:

83 “Գյւրջուստանի Վեպուրի ճառագար”, էջ 208:

84 Նույն տեղում:

ԲՁԱՎԵԹ

Տեղադրություն. Ջավախքի լեռնային գյուղերից է:	1867 ¹⁵	113	109	222
Գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 6,5 կմ հեռու,	1868 ¹⁶	120	109	229
Աբուլ լեռան ուղղությամբ, ծ. մ. 1920-1950 մ բարձրու-	1869 ¹⁷	124	115	239
թյան վրա:	1870 ¹⁸	130	117	247
Գյուղի թաղամասերը փռված են Աբուլ լեռան	1871 ¹⁹	130	120	250
(3300 մ) արևմտյան լանջերից սկիզբ առնող համա-	1872 ²⁰	134	121	255
նուն վտակի ակունքի մոտ. գյուղը հարուստ է աղ-	1873 ²¹	139	123	262
բյուրներով և ալպիական մարգագետիններով:	1874 ²²			263
Պատմություն. համաձայն օսմանյան կառավա-	1875 ²³			269
րության կազմած «Ջաբա դավթար»-ի՝ 1705-1706	1876 ²⁴	148	130	278
թթ.՝ տանուտեր Մուստաֆայի օրոք, Բզավեթից	1877 ²⁵	164	143	307
հարկվել է 10.000 ալչե ¹ :	1878 ²⁶	169	145	314
Բնակչություն. ներկայիս գյուղի բնակիչների	1880 ²⁷	181	152	333
նախնիները 1830 թ. փոխադրվել են Կարնո գավա-	1881 ²⁸	184	154	339
ռի գյուղերից:	1882 ²⁹	189	160	349
Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում	1883 ³⁰	193	163	356
գյուղի բնակչության թվաքանակի աճը ներկայաց-	1884 ³¹	31		
րել է հետևյալ պատկերը.	1885 ³²	192	166	358
	1887 ³³	213	188	401
	1889 ³⁴	218	289	407
	1890 ³⁵	166	127	293
	1891 ³⁶	168	133	301
տարեթիվ	1892 ³⁷	175	137	312
տուն	1893 ³⁸	176	142	318
արական	1894 ³⁹	183	147	330
իգական				
միասին				
1838 ²				
1847 ³				
1849 ⁴				
1851 ⁵	8			
1853 ⁶		84	82	166
1857 ⁷		133	105	238
1860 ⁸		140	142	282
1861 ⁹		96	89	185
1862 ¹⁰		96	86	182
1863 ¹¹		99	94	193
1864 ¹²		101	94	195
1865 ¹³		109	97	206
1866 ¹⁴	25	109	97	206

1 “Ռեզոլուցիոն յոստալոս յճաճա ճաճոս 1694-1732 ՎՎ.” էջ 122:
 2 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, ք. 7-8:
 3 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 35:
 4 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39:
 5 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2658, ք. 10:
 6 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 38-39:
 7 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:
 8 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66:
 9 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 25:
 10 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21:
 11 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 20-21:
 12 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10:
 13 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-14:
 14 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:

15 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 16 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 17 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 18 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 190-20:
 19 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10:
 20 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 58:
 21 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 22 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 28:
 23 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21:
 24 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 30:
 25 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:
 26 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 27 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 89:
 28 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 98:
 29 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44:
 30 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 31 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 32 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3878, ք. 10:
 33 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 34 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 35 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 146:
 36 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 145:
 37 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 117:
 38 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 121-122:
 39 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 21-22:

1897 ⁴⁰		201	164	365
1898 ⁴¹		210	164	374
1899 ⁴²	45	211	165	376
1900 ⁴³		216	161	377
1901 ⁴⁴		224	176	400
1902 ⁴⁵		227	176	403
1905 ⁴⁶		248	192	440
1907 ⁴⁷				585
1908 ⁴⁸	50	256	190	446
1910 ⁴⁹		268	218	486
1912 ⁵⁰		262	215	477
1914 ⁵¹		277	217	494
1916 ⁵²		272	224	496
1918 ⁵³	45	338	342	680
1919 ⁵⁴				821
1921 ⁵⁵		150	120	270
1987 ⁵⁶	95			357

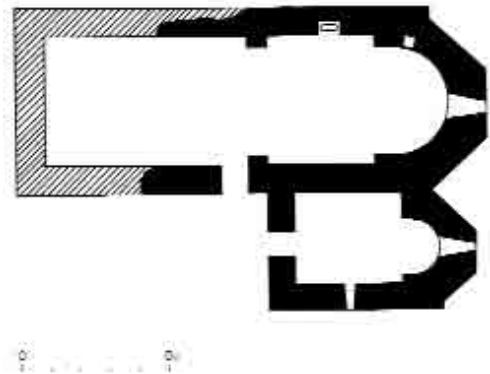
Երկրորդ աշխարհամարտին բզավեթցի 104 մասնակցից 51-ը զոհվել է⁵⁷:

Դպրոց. Բզավեթի եկեղեցական-ծխական դպրոցը հիմնադրվել է 1864 թ. և անընդմեջ գոյատևել մի քանի տասնամյակ: Համաձայն ստորև ներկայացվող աղյուսակի՝ դպրոցի գործունեությունը ներկայացրել է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1864 ⁵⁸	հիմնադրվել է		
1865 ⁵⁹		1	13
1868 ⁶⁰	5 հոգաբարձու	1	18
1870 ⁶¹		1	27
1872 ⁶²		1	18
1880 ⁶³		1	25
1882 ⁶⁴		1	24
1889 ⁶⁵		1	24

40 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 143-144:
 41 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 165:
 42 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 43 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 44 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 45 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 19-20:
 46 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 262-263:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 95, ք. 95:
 48 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 50 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 173-174: Ըստ մեկ այլ ակնհայտորեն կասկածելի աղբյուրի, 1914 թ. գյուղն ունեցել է 821 բնակիչ (կարծում ենք՝ տվյալ դեպքում տպագրական վրիպակի հետևանքով առաջ եկած թյուրիմացություն է. տե՛ս “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 102):
 52 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 20-21:
 53 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 64, ք. 6:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 56 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 57 **Դավթյան Ա.**, Ձավախք, էջ 101:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3977, ք. 55:
 59 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 279, ք. 8, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3977, ք. 55:
 61 Նույն տեղում, գ. 3978, ք. 34:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 932, ք. 12:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 7279, ք. 16:
 64 Նույն տեղում, ք. 31:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3873, ք. 97-98:

Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի. հիմնադրվել է Ե-Ջ դարերում: Ընդ որում, եկեղեցու հորինվածքն ըստ հատակագծային առանձնահատկությունների իր գուգահեռներն ունի Հայաստանի բազմաթիվ այլ հնավայրերում (Բայբուրդ, Ավանիկ գյուղատեղիներ, Ուրծ քաղաքատեղի և այլն): Միանավ բազիլիկ է՝ արևելքից արտաքուստ ընդգծված եռանիստ խորանով: Միակ մուտքը հարավից է: Կառուցված է սրբատաշ բազալտից: Արտաքին չափերն են՝ 16,1 x 6,4 մ: Հարավից կից է համանման հորինվածքով

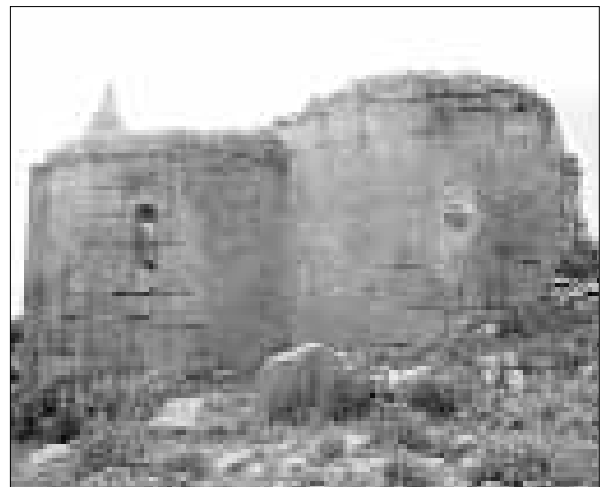
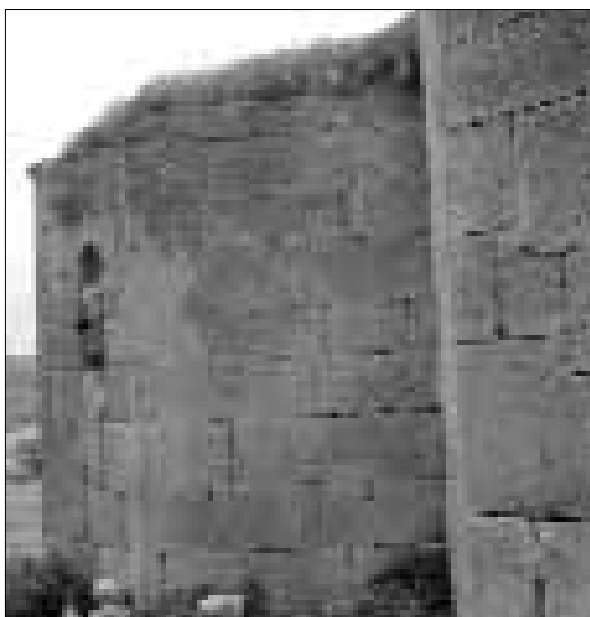
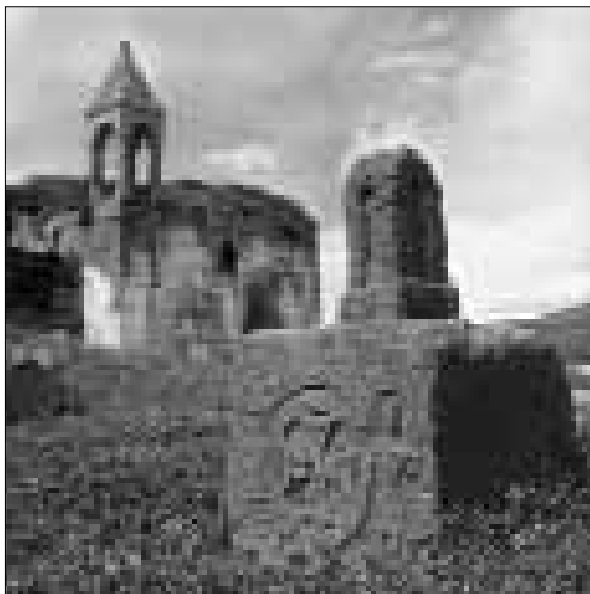

ԲԶԱՎԵԹ. Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հատակագիծը

մատուռ (մուտքը՝ արևմուտքից), որի արտաքին չափերն են՝ 7,1 x 4,0 մ: 1830-ականներին լքված գյուղում հաստատված կարնեցի հայ գաղթականները, կիսավեր եկեղեցին փայտամածով նորոգելով (հյուսիսային պատի մեջ ավելացվել է մկրտարանի ավազանը), օժել են Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ և օգտագործել որպես ծխական եկեղեցի: Վավերագրերում հիշվում է 1837-ից⁶⁶: Ըստ ամենայնի, նորահաստատ գաղթականների սուղ միջոցներով նորոգած եկեղեցին երկար չի դիմացել, քանի որ 1848 թ. մի վավերագրից պարզվում է, որ եկեղեցին կրկին նորոգվել էր և վերստին օժելու կարիք կար. «...գփայտաշէն միջասահման եկեղեցիս, որոց որմունքն են քարեայ և ծածկքն փայտեայ...»⁶⁷:

Չանգակատուն. եկեղեցուն հարավից կից մատուռի վրա ԺԹ դարում կանգնեցվել է նաև քառասյուն, սրածայր վեղարով ավարտվող զանգակատուն: Գեղարվեստական հարդարանքի տեսանկյունից աչքի են ընկնում խաչաքանդակով և խաղողի ողկույզներով զարդարված բարավորները: Ներկայումս քայքայված է, բայց կանգուն: Հարկ է նշել, որ եկեղեցին կառուցվել է դեռևս այն ժամանակ, երբ վրաց եկեղեցին հայածես էր (մինչև 609 թ.): Հետևաբար, անկախ կառուցողների ազգային

66 Նույն տեղում, գ. 4077, ք. 19:
 67 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 5, ք. 5:

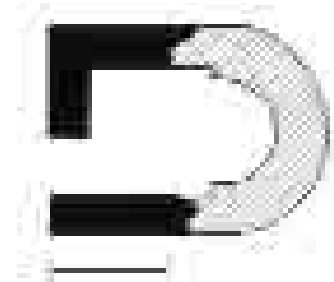
ԲՋԱՎԵԹ. Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, քառակող կործրոյի պատվանդան եկեղեցու հր կողմում, տեսքը հր-ալ-ից և հատվածներ ալ ճակատից

ԲՁԱՎԵԹ. Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու և հր-ից կից մատուռի մուտքերի բարավորները, շրջապարսպի դարպասը և քառակող կոթողների բեկորներ և պատվանդաններ՝ ագուցված դարպասի որմերում

ԲԶԱՎԵԹ. խոյածն տապանաքար Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հարևանությամբ տարածված գերեզմանոցում

ԲԶԱՎԵԹ. Սր. Խաչ մատուռի հատակագիծը

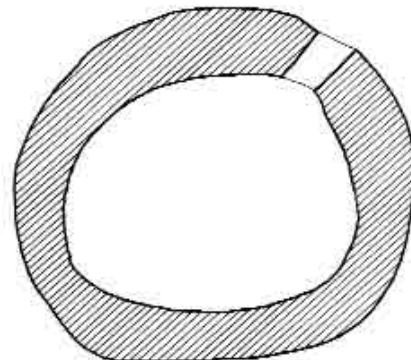
պատկանելությունից (արձանագրություններ չեն պահպանվել), եկեղեցին և՛ առաջին, և՛ վերջին օժմամբ առաքելական է:

Սր. Խաչ մատուռ. Բզավեթից 700 մ հյուսիս-արևելք՝ մի բլրի վրա, պահպանվել են ԺԹ դարի երկրորդ քառորդում կառուցված Սր. Խաչ մատուռի ավերակները (արտաքին չափերն են՝ 5,9 x 3,83 մ):

Բերդ-աշտարակ. գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևելք, ծ. մ. 2010 մ բարձրության վրա կիկլոպյան շար-

ԲԶԱՎԵԹ. Սր. Խաչ մատուռի տեսքը ամ-ից և որպես սեղանի վեճ գործադրված քառակող կորովի պատվանդան (Թ-Ժ դարեր)

ԲԶԱՎԵԹ. կիկլոպյան ամրոցի հատակագիծը

ԲՁԱՎԵԹ. Կիկլոպյան ամրոցի մնացորդները և հատակագիծը

վածքով, բոլորաձև հատակագծով (պատի հաստությունը՝ 2,5 մ) բերդ-աշտարակի ավերակն է: Տեղաբնակ հայերը հնավայրը կոչում են «Քյոռոզ-

լի», իսկ ռազմական քարտեզներում նշված է «Ղարաղալա» (Սև բերդ) անվամբ:

ԲՆԵԼԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 22 կմ հյուսիս-արևմուտք, Ասպինձայից 4 կմ հարավ, Կուր գետի ձախ ակիին, ծ. մ. 1100 մ միջին բարձրության վրա:

Բնակչություն. ներկայումս գրեթե անբնակ է: Գավառի առավել սակավամարդ բնակավայրերից էր: Հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ունեցել է 7 տուն բնակիչ, և հարկվել է 120.000¹, իսկ 1706-1707 թթ.՝ տանուտեր Հյուսեինի օրոք, 12.000 ակչե²: 1894 թ. այստեղ բնակվել են ընդամենը 50 շունչ հայ կաթո-

լիկներ, որոնք պաշտամունքային արարողությունները կատարել են «մասնավոր տանը»³: 1915 թ. Բնելայի բնակչությունը կազմում էր 47 շունչ⁴:

Բնակիչների վրացախոս լինելու պատճառով 1914 թ. կազմված վիճակագրական նյութերում վերջիններիս ներկայացրել են իբրև վրացի (40 շունչ)⁵:

Մատուռ. արդեն 1916 թ. գյուղն ուներ մի քարաշեն մատուռ: Գյուղի հոգևոր կարիքները հոգում էր Խզաբակրայի ծխատեր քահանան՝ տեղ Կոստանդիանո Շեշաբերիձեն⁶:

1 «Եւրջիսթանիս յոգլայետիս ճոցի ճոցարի», էջ 182-183:

2 «Խոջլոթիս յոգլայետիս ճոցի ճոցարի 1694-1732 ՎՎ.», էջ 124:

3 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:

4 «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 84:

5 Նույն տեղում, Թիֆլիս, 1916, էջ 84:

6 «Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 100:

ԲՈՉԱԼԻ

ԲՈՉԱԼԻ. ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 18 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1880-1930 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. գյուղի գոյությունը 3000 ակշե հարկաչափով փաստված է 1595 թ.¹:

1841 թ. ապրիլի 18-ին Կարապետ սրբազանը Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու համար Բոզալի գյուղատեղին գնել էր թուրք կալվածատերերից²:

Երկրորդ աշխարհամարտին Բոզալիից մասնակցել է 42 հոգի, որից 15-ը զոհվել է³:

Բնակչություն. 1927-29 թթ. այստեղ բնակություն են հաստատել Կարնո նահանգի Վերին Բասեն գավառի Թորդան⁴ գյուղից սերված և Ջավախքի Սուլդա գյուղում 1829 թ. հաստատված հայերը: 1987 թ. Բոզալին ուներ 56 տուն, 224 բնակիչ⁵:

1 “Գըրջեսեթանոս յոզլայոտոս ձոջո ձոջոթո”, էջ 289:
2 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 387, էջ 1:

3 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
4 Թորդանը հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 40 կմ արևելք:
5 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

ԲՈՒՂԱՇԵՆ

ԲՈՒՂԱՇԵՆ. ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 12 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1690-1720 մ բարձրության լեռան հարավարևմտահայաց լանջի ստորոտում:

Բնակչություն. ներկայիս գյուղի բնակիչների նախնիները 1830 թ. փոխադրվել են Կարնո գավառի Տանձուտ¹ և Բռնակապան² գյուղերից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում Բուղաշենի բնակչությունն անընդմեջ աճել է: Դասակներն է ստորև ներկայացվող աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ³		64	47	101
1841 ⁴		48	42	90
1842 ⁵		53	45	98
1844 ⁶		181	179	360
1845 ⁷		183	180	363

1847 ⁸		90	94	184
1849 ⁹		91	96	187
1853 ¹⁰		105	101	206
1854 ¹¹		111	105	216
1857 ¹²		100	99	199
1860 ¹³	17	108	104	212
1861 ¹⁴	17	132	88	220
1862 ¹⁵	17	131	94	225
1863 ¹⁶		133	100	233
1864 ¹⁷	17	134	102	236
1865 ¹⁸		142	103	245
1866 ¹⁹	17	142	103	245
1867 ²⁰		145	102	247
1868 ²¹		145	100	245

1 Տանձուտը (այժմ՝ Demirkiran) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 50 կմ արևմուտք:

2 Բռնակապանը հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 60 կմ արևմուտք:

3 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:

4 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:

5 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 77-78:

6 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 14-15:

7 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 71-72:

8 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 34-35:

9 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40-41:

10 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 37-38:

11 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

12 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:

13 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:

14 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24-25:

15 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:

16 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

17 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:

18 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 12-13:

19 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:

20 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:

21 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:

1869 ²²	147	101	248
1870 ²³	154	105	259
1871 ²⁴	157	110	267
1872 ²⁵	159	113	272
1873 ²⁶	157	110	267
1874 ²⁷			279
1875 ²⁸	25		282
1876 ²⁹		167	128
1877 ³⁰		171	151
1878 ³¹		179	158
1880 ³²		197	167
1881 ³³		201	173
1882 ³⁴		203	165
1883 ³⁵		205	162
1884 ³⁶	24		
1885 ³⁷		213	167
1887 ³⁸		222	189
1889 ³⁹		232	193
1890 ⁴⁰		243	195
1891 ⁴¹		250	208
1892 ⁴²		237	193
1893 ⁴³		238	197
1894 ⁴⁴		248	203
1897 ⁴⁵		285	218
1898 ⁴⁶		227	227
1899 ⁴⁷		273	213
1900 ⁴⁸		284	223
1901 ⁴⁹		287	231
1902 ⁵⁰		286	237
1905 ⁵¹		300	264
1908 ⁵²	44	305	277

1910 ⁵³	314	290	604
1912 ⁵⁴	329	313	642
1914 ⁵⁵	334	317	651
1916 ⁵⁶	342	316	658
1921 ⁵⁷	200	190	390
1987 ⁵⁸	203		890

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 120 քուղաշենցիներից 56-ը զոհվել է⁵⁹:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության վերաբերյալ վավերագրերում տվյալներն առկա են՝ սկսած 1860-ական թթ-ից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶⁰		1	23
1877 ⁶¹		1	27

Սբ. Հարություն եկեղեցի. հիմնվել է 1830-ական թվականներին: Եղել է քարաշեն, բայց փայտա-

ԲՈՒՂԱՇԵՆ. Սբ. Հարություն եկեղեցու տեսքը ամ-ից

22 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 9:
 23 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 24:
 24 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 10-11:
 25 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 57-58:
 26 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 71-72:
 27 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 27-28:
 28 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 20-21: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 29 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, թ. 30-31:
 30 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 29-30:
 31 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 218-219:
 32 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88-89:
 33 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97-98:
 34 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 43-44:
 35 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 48-49:
 36 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 37 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 14-15:
 38 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 40-41:
 39 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 65-66:
 40 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 146:
 41 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 145:
 42 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 117:
 43 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 42-43:
 44 Նույն տեղում, գ. 3896, թ. 170-171:
 45 Նույն տեղում, գ. 3899, թ. 143-144:
 46 Նույն տեղում, գ. 3897, թ. 166:
 47 Նույն տեղում, գ. 3903, թ. 101-102:
 48 Նույն տեղում, գ. 3905, թ. 52:
 49 Նույն տեղում, գ. 3906, թ. 68:
 50 Նույն տեղում, գ. 3907, թ. 20-21:
 51 Նույն տեղում, գ. 3912, թ. 263-264:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 43:

53 Նույն տեղում, գ. 3917, թ. 135-136:
 54 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, թ. 174-175: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ արդյուրում նշված է 750 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 102):
 56 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, թ. 21-22:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:
 58 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 59 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:
 61 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 29-30:

ՔՈՒՂԱՇԵՆ. Սր. Հարություն եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հս-ալ-ից, 1909 թ. շինարարական արձանագրությունը, զանգակատունը և հատված գերեզմանոցից

ծածկ շինություն⁶²: 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից վնասվել են եկեղեցու՝ հատկապես հյուսիսային և հարավային պատերը⁶³: Հիմնավորապես վերանորոգվել է 1909 թ.: Արևմտյան ճակատը կառուցված է համակ սրբատաշ քարով: Նույն կողմի ճակտոնի գագաթին կանգուն է վեց սյուների վրա սրածայր վեղարով ավարտվող զանգակատունը: Վարպետները եղել են Կորխ գյուղից:

Եկեղեցու հարավային պատի քարերից մեկի վրա ընթերցվում է.

ԱՅՍ ՈՐՄՍ ԿԱԶՄԵՂՎԱԾ 1909 Թ., (Յ)ՈՒՆԻ-ՍԻ: ԱՐԹԻ(Մ)ԲՆ ԺՈՂՈՎՐ(ԴՈՑ):

Հրատ. առաջին անգամ:

⁶² «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

⁶³ **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 30:

ԲՈՒՌԱՇԵԹ (ԲՈՒՌԱՇԵՆ)

ԲՈՒՌԱՇԵԹ (ԲՈՒՌԱՇԵՆ), ընդհանուր տեսքը հարավից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 19 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1810-1890 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. օսմանյան կառավարության կազմած հարկացուցակի՝ գյուղն ունեցել է 11 տուն բնակիչ, հարկվել է 14.000 ակչե¹, իսկ 1718-1719 թթ.՝ տանուտեր Հասան Մուստաֆայի օրոք՝ 21.000 ակչե²:

Բնակչություն. ներկայիս գյուղի բնակիչների նախնիները 1830 թ. փոխադրվել են Կարնո գավառի Օրթիզ³ գյուղից: Արդեն 1844 թ. Բուռնաշենում հաստատված հայերից 15 ընտանիք, հավանաբար տնտեսական ծանր պայմանների հետևանքով, լքում է գյուղը և փոխադրվում Ծաղկայի շրջան՝ հիմնադրելով Նոր-Բուռնաշեն գյուղը. «...լուեալ գյայտարարութիւն քահանային ուխտատեղոյն Պուռնաշէթ գեղջ ի 12-ն փետրվարի հմր. 1, յորում գրէ թէ՛

ի բնակչաց գեղջ յիւրեանց գերդաստանք տասնհինգ գաղթեալ գոյով յանցեալ 1844 ամի յամսեանն նոյեմբերի ի նահանգն Ծալկայու հանդերձ տամբ...»⁴: Առկա նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Բուռնաշենից բնակչության մասնակի արտագաղթեր տեղի են ունեցել նաև հետագա տարիներին, ինչպես, օրինակ, 1850-ական թվականների կեսերին և 1868-1870 թթ.:

Վիճակագրություն. ԺԹ դարի կեսերից մինչև Ի դարի սկիզբը Բուռնաշենի բնակչության աճը ներկայացրել է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁵		159	171	330
1841 ⁶		171	168	339
1842 ⁷		180	170	350
1844 ⁸		193	185	378
1845 ⁹		200	193	393
1847 ¹⁰		170	180	350

1 “Եջրջոսեթանոս յոգլայոտոս ճոցո ճոցոթարո”, էջ 205:

2 “Նոցլոթոս յոգլայոտոս ճոցո ճոցոթարո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 153-154:

3 Օրթիզը (այժմ՝ Uzunyayla) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 20 կմ հյուսիս-արևմուտք: Ծագումով օրթիզցի են նաև Բուռնաշենից ոչ հեռու գտնվող Ղարո գյուղի բնակիչները:

4 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1761, թ. 1:

5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

6 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 65-66:

7 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 77-78:

8 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 16-17:

9 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 70-71:

10 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 32-33:

1849 ¹¹		175	185	360
1853 ¹²		253	235	488
1854 ¹³		258	238	496
1857 ¹⁴		200	150	350
1860 ¹⁵	39	212	205	417
1861 ¹⁶	42	215	190	405
1862 ¹⁷	42	224	190	414
1863 ¹⁸		229	295	524
1864 ¹⁹	49	239	299	538
1866 ²⁰	45	238	299	537
1867 ²¹		255	313	568
1868 ²²		257	318	575
1869 ²³		139	151	290
1870 ²⁴		105	84	189
1871 ²⁵		144	155	299
1872 ²⁶		142	155	297
1873 ²⁷		150	159	309
1874 ²⁸				314
1875 ²⁹	30			312
1876 ³⁰		148	161	302
1877 ³¹		161	172	333
1878 ³²		171	174	345
1880 ³³		175	174	349
1881 ³⁴		177	174	351
1882 ³⁵		178	170	348
1883 ³⁶		177	171	348
1884 ³⁷	25			
1885 ³⁸		179	174	353
1887 ³⁹		182	184	366
1889 ⁴⁰		193	188	381
1890 ⁴¹		201	193	394
1891 ⁴²		207	196	403

11 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 38-39:
 12 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 37-38:
 13 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:
 14 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:
 15 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:
 16 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24-25:
 17 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:
 18 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 19 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 20 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 21 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 22 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 23 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 24 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 24:
 25 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:
 26 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:
 27 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 28 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 28-29:
 29 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21-22: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստան-նի», 1875, № 44, էջ 2:
 30 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 30-31:
 31 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:
 32 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 33 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:
 34 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 98-99:
 35 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44-45:
 36 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 49-50:
 37 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 38 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 14-15:
 39 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 41-42:
 40 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 41 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 148:
 42 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 147:

1892 ⁴³		207	198	405
1893 ⁴⁴	35	216	202	418
1894 ⁴⁵		211	204	415
1897 ⁴⁶		228	216	444
1898 ⁴⁷		232	226	458
1899 ⁴⁸		228	216	444
1900 ⁴⁹		238	223	461
1901 ⁵⁰		251	226	477
1902 ⁵¹		252	226	478
1905 ⁵²		264	253	517
1908 ⁵³	32	290	266	556
1910 ⁵⁴		315	280	595
1912 ⁵⁵		323	312	635
1914 ⁵⁶		225	312	537
1916 ⁵⁷		230	317	547
1921 ⁵⁸		125	115	240
1987 ⁵⁹	169			797

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակից 105 բուռնաշեթիներից 35-ը զոհվել է⁶⁰:

Եկեղեցական-ժխական դպրոց. Բուռնաշենում դպրոց (մասնավոր) ունենալու խնդիրը բնակչությանը մտահոգել է դեռևս 1861 թ.⁶¹, սակայն վավերագրերում վերջինիս գոյությունը փաստված ենք տեսնում միայն 1865 թ-ից: 1860-1880-ական թվականներին կրթօջախի գործունեությունը ծավալվել է հետևյալ կերպ.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶²		1	11
1874 ⁶³	արական		
1876 ⁶⁴		1	23
1877 ⁶⁵		1	14
1878 ⁶⁶		1	15
1880 ⁶⁷		1	31

43 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 119:
 44 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 43-44: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 172-173:
 46 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 145-146:
 47 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 167:
 48 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 49 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 50 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69:
 51 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 21-22:
 52 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 264-265:
 53 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 54 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 136-137:
 55 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 175-176: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 501 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 102):
 57 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 22-23:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 59 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 60 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4157, ք. 1-2:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 63 **Խորոյան Ս.**, նշվ. աշխ, էջ 515:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:
 65 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 130:
 66 Նույն տեղում, ք. 178:
 67 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:

1881 ⁶⁸	1	35
1882 ⁶⁹	1	18

Սր. Մատթեոս ավետարանիչ եկեղեցի. Ի սկզբանե եղել է բյուզանդաձև, կառուցվել Ժ-ԺԱ դարերում: 1830-ականների սկզբին ամայի գյուղատեղիում հաստատված կարնեցի հայ գաղթականները եկեղեցին գտել են կիսավեր (ամբողջությամբ փլված էր ծածկը): Իրենց սուղ միջոցներով փայտածածկով⁷⁰ նորոգելով՝ շինությունը օծել են Սր. Մատթեոս ավետարանչի անվամբ և դարձրել ծխական եկեղեցի (1839 թ. միայն մի վավերագրում հիշված է Սր. Հովհաննես անվամբ):

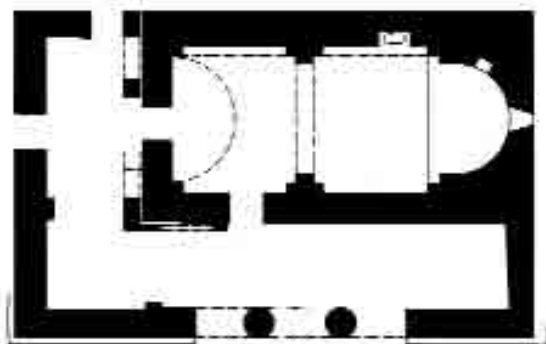
1860-ականին վրաց հոգևոր իշխանության կողմից հարուցվել է վեճ՝ հայերի կողմից եկեղեցին ապօրինի սեփականացնելու վերաբերյալ:

1870 թ. հարցին լավատեղյակ Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց կոնսիստորիան Էջմիածնի Սինոդին զեկուցել է, որ «...վերանորոգություն եկեղեցույն Բուռնաշէթի է յառաստաղսն միայն»⁷¹: Այսինքն, հայոց ծեսով եկեղեցին օծվել է առանց խաթարելու եկեղեցու ճարտարապետական սկզբնական բուն նկարագիրը, և համապատասխան ատյանների որոշմամբ եկեղեցին թողնվել է հայերին:

1884 թ. Ախալցխայի առաջնորդ Խորեն վարդապետ Ստեփանեի նախաձեռնությամբ իրականացվում են մի քանի փոքրածավալ նորոգումներ. «Բուռնաշէթ գիւղում բանալ է տուել մեծ լուսամուտ՝ եկեղեցույ մութ նախասենեկում, շինել է տուել սեղան բարձրանալու աստիճաններ, սեղանի երկու դռներ, ընծայարան և խորան (վարագուրով). որովհետև եկեղեցին շատ մութ է եղել, մեծացնել է տուել երկու լուսամուտներ, սրել է տուել կրով...»⁷²: Սր. Մատթեոս եկեղեցում հայերը պահում էին Կարնո նահանգից իրենց հետ բերած մի ձեռագիր ավետարան: Սրա շնորհիվ եկեղեցին մեծ համբավ է ձեռք բերել և վերածվել ուխտատեղիի: Տարվա մեջ այն ուներ նաև իր տոնը՝ Սր. Աստվածածնի օրը⁷³: Ուխտատեղիի եկամուտները հատկացվում էին մերթ Ախալքալաքի, մերթ գյուղի ծխական ուսումնարաններին⁷⁴:

1890-ականին միտք է հղացել կառուցել նոր եկեղեցի և մեծ հռչակ ունեցող «Գրիգոր» ավետարանն էլ փոխադրել այդտեղ. «...խիստ վաղ ժամանակներից մեր գիւղի եկեղեցին, որ իբրև ուխտատեղի հռչակուած ամէն կողմից բազմաթիւ ուխտատրներ է գրաւում իւրաքանչիւր տարի, բոլորովին հնացած լինելով ամէն բոպէ վտանգ է սպառնում և նորա ի հիմանց վերանորոգութիւնը անհրաժեշտ և պատ-

շահաւոր իշխանութեանց կողմից ստիպողական նկատուելով մեր գիւղի հայ հասարակութիւնը համախօսական վճռով իրաւունք տուեց մեզ թոյլտուութիւն ստանալ և եկեղեցու կառուցմանը ձեռնարկել» (1892 թ.)⁷⁵: Կաթողիկոսին հղված գրության մեջ ասված է. «Վեհափառ տէր, մենք Տաճկաստանից այստեղ գաղթած ժամանակներից մինչև օրս չկարողանալով կառուցանել մեզ համար եկեղեցի, կառավարում ենք մեր գիւղում եղած վրացական հնադարեան մի փոքրիկ մատուռով: Այս մատուռի մէջ դրուած է մեր հռչակաւոր ս. Գրի-

ԲՈՒՌՆԱՇԵԹ (ԲՈՒՌՆԱՇԵՆ). Սր. Մատթեոս ավետարանիչ եկեղեցու հասակագիծը

գոր անունով Ավետարանը, որը գրաւած լինելով դէպի ինքը բազմաթիւ ուխտատրներ զանազան գաւառներից և տեղերից միանգամայն ամօթապարտ ենք զգում մեզ թողնել այդ Ավետարանը մի այդպիսի փոքրիկ մատուռի մէջ...»⁷⁶:

Եկեղեցու՝ հայերի ձեռքում գտնվելու առթիվ իր տարակուսանքն է հայտնել նաև վրացի լրագրողը: Նկարագրելով եկեղեցու որմերի վրաց մետրապատառ երկու վիմագրերը և միաժամանակ հուլիսի 12-ին մեծաթիվ հայ հավատացյալների մասնակցությամբ կատարված ծխակատարությունը՝ հողվածագիրը իր խոսքն ամփոփում է հետևյալ հարցով. «Հետաքրքիր է, համենայն դեպս, ո՞ւմն է եկեղեցին»⁷⁷:

100 տարի անց խնդիրը չի կորցրել իր արդիականությունը և իբրև պարզաբանում՝ հարկ է նշել, որ եկեղեցին ի սկզբանե աներկբա եղել է բյուզանդաձև հայ-քաղկեդոնական հուշարձան, բայց միևնույն ժամանակ՝ թե՛ առնվազն ԺԳ դարում և թե՛ 1830-ական թթ. սկզբներին, վերջին օժմամբ եղել է և մնում է հայ-առաքելական, իսկ նրա ավագանում (այժմ էլ պահպանվում է հյուսիսային պատի մեջ) դարեր շարունակ մկրտվել են հայերի տասնյակ սերունդներ: Հետևաբար նույնպես և ներկա դրու-

68 Խորոյան Ս., նշվ. աշխ, էջ 515:

69 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3874, ք. 44-45:

70 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

71 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, ք. 13:

72 «Արձագանք», 1885, № 22, էջ 309:

73 «Մշակ», 1877, № 9, էջ 2-3: Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 70:

74 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10470, ք. 1-7:

75 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3335, ք. 1:

76 Նույն տեղում, ք. 54:

77 «օցցրօս», 1898, № 159, հուլիս 26:

ԲՈՒՌՆԱՇԵԹ (ԲՈՒՌՆԱՇԵՆ, Սբ. Մատթեոս ավետարանիչ եկեղեցու տեսքը հս-ից, հր-ալ-ից, ամ-ից կից սրահը, ներքին տեսքը դեպի ամ, եկեղեցուն հր-ից կից սյունասրահի խոյակներից մեկը և հատված սյունասրահից

ԲՈՒՌՆԱՇԵԹ (ԲՈՒՌՆԱՇԵՆ. նոր եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից, հր-ից և նույն ճակատից բացված մուտքը

դրամի սղության պատճառով⁸³: Հավանաբար այդ շենքն այդպես էլ անավարտ է մնացել, քանի որ այժմ էլ կանգուն շենքը ակնհայտորեն թերավարտ կառույց է:

Խաչքար. Սբ. Մաթեոս ավետարանիչ եկեղեցուց հարավ տարածված հայոց միջնադարյան երբեմնի գերեզմանոցում, որը գրեթե ամբողջապես ավերվել է բնակելի կառուցապատումների պատճառով, մի

տան տնամերձ հողամասում պահպանվել են ԺԵ դարին բնորոշ հորինվածքային լուծումներով մեկ ամբողջական և մի քանի բեկորված խաչքարեր:

⁸³ Նույն տեղում, ք. 58:

ԳԱՆՁԱ

ԳԱՆՁԱ. գյուղի տեսքը հր-ամ-ից

Տեղադրություն. պատմական հարուստ անցյալով նշանավորված Գանձան փռված է Ախալքալաքից 22 կմ հարավ-արևելք, Փարվանա գետի ձախավիին, հարավարևմտահայաց մեղմաթեք ձորալանջին, ծ. մ. 2020-2070 մ բարձրության վրա:

Գտնվում է Շիրակն ու Ախալցխան թռեղքին ու Տփղիսին միացնող, առնվազն վաղ միջնադարից հայտնի ու առ այսօր գործող տարանցիկ կարևոր ճանապարհին:

Պատմություն. Գանձան Ջավախքի հռչակավոր գյուղերից է, բայց առավելապես ոչ թե բազմամարդության, այլ անմնաց բնաշխարհի կամ էլ գյուղամիջի փառավոր եկեղեցու առկայության պատճառով:

Գեռևս մ.թ.ա. Գ-Բ հազարամյակներում գյուղի տարածքը բնակեցված է եղել: Դրա ապացույցն են Գանձայից 5 կմ հյուսիս-արևմուտք, Փոքր Աբուլ լեռան (2800 մ) արևելյան փեշին, ծ. մ. 2620 մ բարձրության վրա գտնվող կիկլոպյան շարվածքով, «Քյորոլի» անունով հայտնի բերդն ու գյուղի հյուսիսարևմտյան եզրին պահպանված վիշապաքարը: Վերջինս տեղացիների շրջանում հայտնի է «Սբ. Սարգիս կաթնաքար» անունով:

Գյուղի՝ միջին դարերում շեն ու բարգավաճ լինելն են փաստում գետամերձ թաղամասում պահպանված ամրոցի ավերակներն ու գյուղամիջի երկու փոքրիկ, միանավ, թաղածածկ եկեղեցիները՝ կառուցված ԺԲ-ԺԴ դարերում: Ըստ ամենայնի, վերջիններս բյուզանդական ծիսակարգի առանձնահատկություններով կառուցված եկեղեցիներ են: Դրանց որմերին պահպանվել են վրաց մետրոպոլիտան արձանագրություններ (ԺԴ դարի սկիզբ):

Հայտնի է, որ 1595 թ. Գանձան մուծել է 6000 ակչե հարկ և ազատ է եղել ռայաներից¹:

Բնակչություն. ուշ միջնադարում գյուղի բնակիչները մահմեդականներ էին: Նրանց նախնիները ԺԷ դարում այստեղ թափանցեցին Բորչալուից: Թուրքերի առկայությունը Գանձայում վկայված է ընդհուպ մինչև 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, երբ սրանք բարվոք համարեցին փոխադրվել Թուրքիա. «Ժողովուրդն ըստ մեծի մասին Կարնից գաղթականներ են և պարապում են երկրագործությամբ: Առաջ այս գիւղում բնակում էին և քսան տուն թուրքեր, բայց 1877 թ. պատերազմից ա-

¹ «Զրջոչսեթանոս յոլոսոյոս ճոճո ճոթորո», էջ 234:

ուաջ նրանք գաղթեցին դեպի Ջերլատի և Չըլտրի կողմերը: Այժմ այս գիւղի բնակիչները բոլորովին հայադասաններ են»²: Հայերն այստեղ հաստատվել էին դեռևս 1830-ական թվականներին (օրինակ՝ Տերյանների ապուրապները Կարնո գավառի Կրճնկոց³ գյուղից էին):

Ի տարբերություն Ջավախքի մի շարք այլ բնակավայրերի՝ Գանձայում հաստատված հայերին հատկանշական է եղել կայունությունը՝ զերծ արտագաղթի միտումներից: Սակայն երբեմն գյուղի բնակչության թվաքանակի նվազում, այնուամենայնիվ, տեղի է ունեցել: Այդպես էր, օրինակ, 1893 թ., երբ գյուղը մեծաթիվ զոհեր է տվել վարակիչ հիվանդությունների պատճառով. «Յունիսի վերջերից քութեշան, սկարլատինան ու տիֆը սկսեցին իրանց առատ հունձքը, ինչպես և գաւառիս միւս գիւղերում: Շատ տներում մի քանի օրուայ մէջ բոլորովին երեխայ չմնաց: Ջուրկ բժշկակական բոլոր միջոցներից»⁴:

Վիճակագրություն. գանձաբնակ հայերի թվաքանակին վերաբերող դիվանական վավերագրերից քաղված տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1841 ⁵		98	95	193
1842 ⁶		105	101	206
1844 ⁷		119	113	232
1845 ⁸		162	170	332
1847 ⁹		170	180	350
1849 ¹⁰		180	176	356
1851 ¹¹	21	176	169	345
1853 ¹²		201	201	402
1854 ¹³		208	208	416
1857 ¹⁴		228	246	474
1860 ¹⁵		238	231	469
1861 ¹⁶		282	275	557
1862 ¹⁷		290	280	570
1863 ¹⁸		288	280	568
1864 ¹⁹		299	287	586
1866 ²⁰	52	308	291	599

2 «Նոր-Դար», 1888, № 194, 18 նոյեմբերի, էջ 2:
 3 Կրճնկոցը հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 11 կմ հյուսիս-արևմուտք:
 4 «Արձագանք», 1893, № 115:
 5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3802, ք. 64:
 6 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 79:
 7 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16:
 8 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 71-72:
 9 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33:
 10 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39:
 11 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 32:
 12 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 38-39:
 13 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 47-48:
 14 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
 15 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 67:
 16 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24:
 17 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21:
 18 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 20-21:
 19 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10:
 20 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:

1867 ²¹		340	304	644
1868 ²²		350	307	657
1869 ²³		370	329	699
1870 ²⁴		385	335	720
1873 ²⁵		423	362	785
1875 ²⁶	81			
1878 ²⁷		492	457	949
1884 ²⁸	81			
1887 ²⁹		629	553	1182
1888 ³⁰	114			1200
1889 ³¹	114	657	589	1246
1890 ³²	120	674	607	1381
1891 ³³		702	628	1330
1892 ³⁴		736	657	1393
1893 ³⁵		692	631	1323
1894 ³⁶		708	662	1370
1897 ³⁷		769	716	1485
1898 ³⁸		796	734	1530
1899 ³⁹		805	760	1565
1900 ⁴⁰		785	750	1535
1901 ⁴¹		807	777	1584
1902 ⁴²	165	836	803	1639
1905 ⁴³		911	877	1788
1908 ⁴⁴	201	934	905	1839
1910 ⁴⁵		1055	993	2048
1912 ⁴⁶		1104	1052	2156
1914 ⁴⁷				2225
1916 ⁴⁸		1203	1109	2312
1918 ⁴⁹	250			
1921 ⁵⁰		420	380	800
1926 ⁵¹	346			1812
1991 ⁵²				3600

21 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
 22 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 23 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 24 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 25 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 26 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 27 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 217-218:
 28 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 29 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3880, ք. 40-41:
 30 «Նոր-Դար», 1888, № 194, էջ 2:
 31 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3884, ք. 64-65:
 32 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 145: Նաև՝ «Նոր-Դար», 1890, № 196, էջ 2:
 33 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3889, ք. 144:
 34 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 116:
 35 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 36 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 169-170:
 37 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 142-143:
 38 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 164:
 39 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 40 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 41 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 42 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 18-19: «Նոր-Դար», 1902, № 47, էջ 3:
 43 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3912, ք. 261-262:
 44 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 46 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 47 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 133:
 48 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 19-20:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 50 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 51 Արդյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 123:
 52 «Հայրենիքի ձայն», 1991, 21 օգոստոսի:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակից 450 զանձացիներից 195-ը զոհվել է⁵³:

Անվանի զանձացիներ. հայ մեծանուն բանաստեղծ Վահան Տերյանի (1885-1920) ծննդավայրն է:

Տերյանական օրեր. սկսած 1966-ից՝ յուրաքանչյուր տարվա հուլիս ամսվա վերջին Գանձայում մեծ շուքով և հանդիսությամբ անցկացվում են «Տերյանական օրեր» մշակութային միջոցառումները: Տոնախմբությանը մասնակցում են ոչ միայն գյուղի բնակչությունը, այլև Ջավախքի զանազան ծայրերից, մինչև իսկ հարևան շրջաններից, նաև՝ Երևանից և Թբիլիսիից ժամանած հյուրեր:

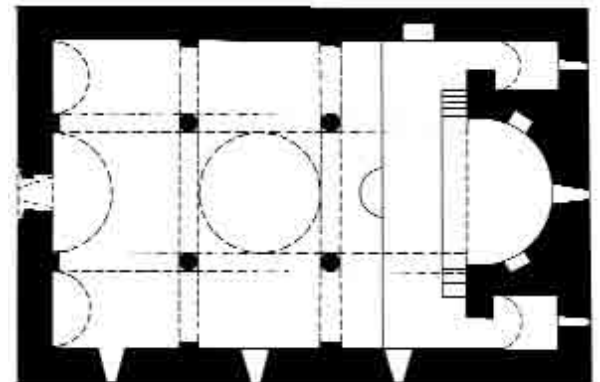
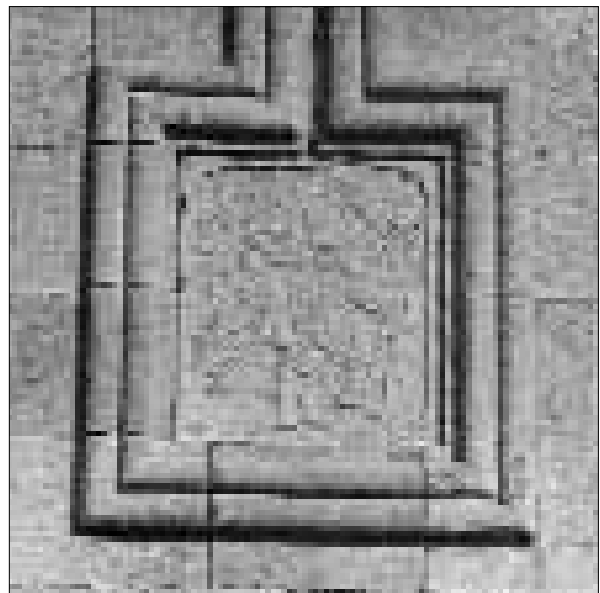
Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեությունը վավերագրերում վկայված է 1865-ից:

Դպրոցական շենքը գտնվում էր Սբ. Կարապետ եկեղեցու բակում: Ցավոք, այս դպրոցի հետագա տարիների գործունեության մասին վավերագրերը լռում են: Ավելի հավանական է, որ փակված լինելը, քանի որ արդեն 1885 թ. գյուղում հիշվում է նորաբաց պետական (ռուսական) դպրոցը. «Այստեղ բացուած է մի արքունի շինական դպրոց»⁵⁴: Վերջինս գործել է բավական երկար ժամանակ: Մասնավորապես 1890-ին ունեցել է 80 աշակերտ⁵⁵, իսկ 1902-ին՝ արդեն երկսեռ միդասյա ուսումնարան էր՝ 92 աշակերտով⁵⁶:

Ներկայումս գործում են հայկական երկու միջնակարգ դպրոցներ՝ մեծաթիվ աշակերտությամբ.

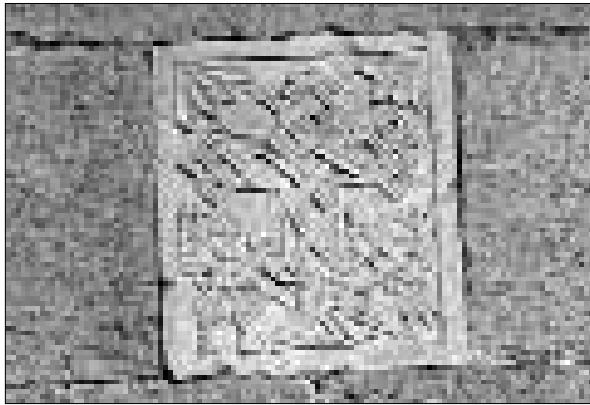
տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁵⁷		1	37
1875 ⁵⁸	Մկրտիչ Դյուրկերյանց		45
1876 ⁵⁹		1	26
1877 ⁶⁰		1	42
1878 ⁶¹		1	46

Սբ. Կարապետ հայոց եկեղեցի. գոյությունը վկայված է 1840-ական թվականներից⁶², բայց ներկայիս գմբեթավոր, քարաշեն ու ընդարձակ եկեղեցին (չափերը՝ 19,10 x 12,73 մ) կառուցվել է 1859-ին: Ի դեպ, շինարարական աշխատանքների կազմակերպիչն ու հովանավորն էր Վահան Տերյանի պապը՝ տեր Գրիգոր քահանան: Ժամանակակիցը այդ եկեղեցին այսպես է նկարագրել. «...ունի մի փառատոր եկեղեցի, սրբատաշ քարով և թաղակապ, չորս սյուների վերայ. այդ եկեղեցին պարծանք կարող է բերել մինչև անգամ շատ քաղաքների, շինուած ժո-

ԳԱՆՁԱ. Սբ. Կարապետ եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, ամ ճակատի պատկերաքանդակը և հատակագիծը

53 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:
 54 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 55 «Նոր-Դար», 1890, № 196, էջ 2:
 56 «Նոր-Դար», 1902, № 47, էջ 3:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:
 59 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 52:
 60 Նույն տեղում, ք. 130:
 61 Նույն տեղում, ք. 177:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457:

ԳԱՆՁԱ. պատկերաքանդակներ Սբ. Կարապետ եկեղեցու ամ ճակատին և տեսարաններ ներքուստ:

ղովրդի տուրքով և հանգուցեալ Գրիգոր քահանայի օժանդակությամբ և հոգատարությամբ»⁶³: Շինարարության համար ծախսվել է մինչև 15.000 ռուբլի⁶⁴:

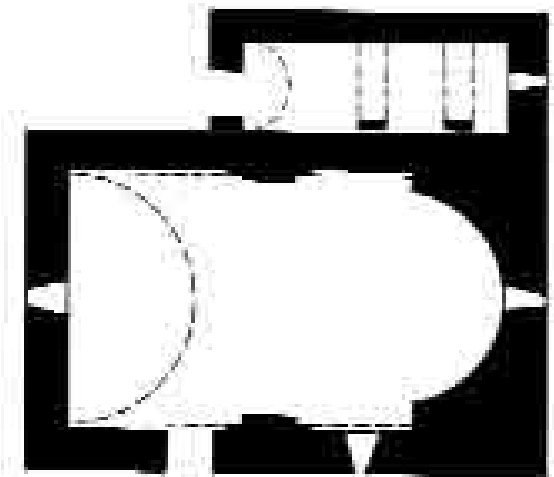
Սբ. Կարապետի անվամբ օձված եկեղեցին այժմ էլ կանգուն է, անվնաս և իրավամբ ներկայանում է իբրև գյուղի ճարտարապետական զարդ:

Վերին եկեղեցի. գյուղամիջում կանգուն են ևս երկու միանավ, թաղածածկ եկեղեցիներ՝ Վերին և Ներքին, կառուցված համակ սրբատաշ քարով: Սրանցից վերինը (արտաքին չափերն են՝ 10,54 x 6,86 մ) հյուսիսից ունի առանձին մուտքով մի փոքրիկ, կլից սրահ, մեկ մուտք՝ հարավային ճակատից և վրաց մեսրոպատառ 2 արձանագրություն:

1. Եկեղեցու արևմտյան պատին, մի ամբողջական քարի վրա 6 տողով փորագրված է.

Ի՛. Դ. Ո՛Ղ. Ծ՛ԾԴ. ՉԺԳՇԴ. Կ՛Շ. ԸԽՉ-
ԺԿՎՄԾԾ. ԺԴՏԿԺՏԵԴԳ. ԿԼԿԸԸՆԷ. | ԿՇԵԴԾ.

63 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
64 «Նոր-Դար», 1902, № 47, էջ 3:

ԳԱՆՁԱ. Վերին եկեղեցու հատակագիծը

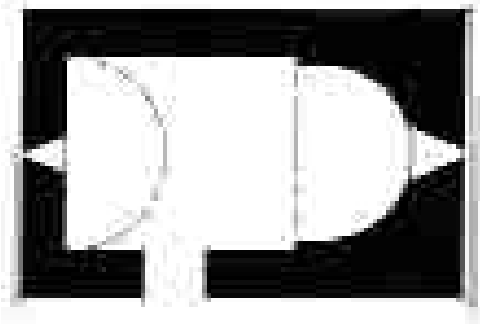
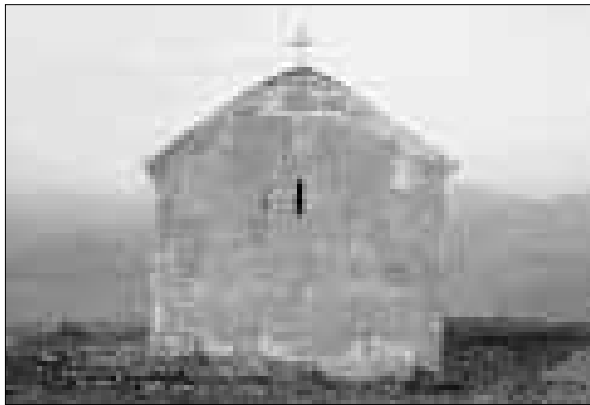
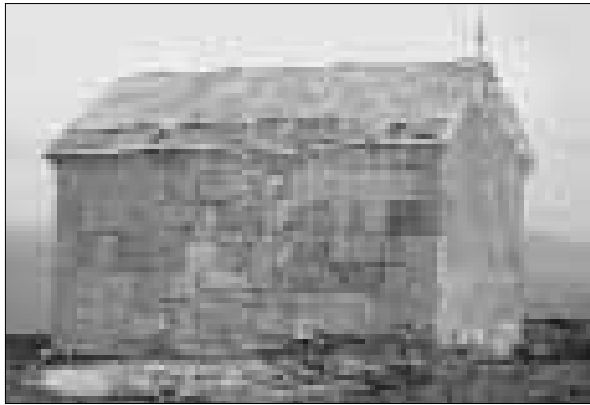

ԳԱՆՁԱ. Սր. Հովհաննես եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, ամ-ից և հասակագիծը

Թարգմ. *Սուրբ Հովհաննես (Բովանես): Այս խաչը կանգնեցվեց երբ... իշխան...:*

Հրատ. *ՃյճմցնՅջոցօ Ե.,* նշվ. աշխ., էջ 82:

Ծանոթ. արձանագրությունը հրատարակվում է ըստ Ն. Բերձենիշվիլու: Հրատարակչի անուղղակի դատողության համաձայն՝ արձանագրությունը Ժ-ԺԱ դդ. ուշ չէր կարող փորագրվել⁶⁶:

Բերդ. Գյուղի գետահայաց թաղամասի բնակելի տների շարքում պահպանվել են միջնադարյան բերդի պարսպապատերի մնացորդներ՝ առանձին հատվածների տեսքով:

Կամուրջ. կառուցված է Փարվանա գետի վրա ԺԹ դարի կեսերին: Երկթռիչք, քարաշեն ու ամրակուռ կամուրջ է:

Սր. Հովհաննես եկեղեցի. գյուղից 3 կմ հարավ-արևմուտք, Սր. Հովհաննես լեռան գագաթին, ծ. մ. 2327 մ բարձրության վրա գտնվում է միջնադարյան համանուն միանավ եկեղեցին (արտաքին չափերն են՝ 6,83 x 4,45 մ): Վերջինս կանգուն է, համակ սրբատաշ քարից՝ հիմնված երկաստիճան գետնախարսխի վրա: Ուխտագնացության օրն է հունիսի 24-ը:

«Մաղարա» գյուղատեղի. գյուղից հարավ-արևելք՝ բարձրլեռնային գոտում, 1933 թ. հիշվում է Մաղարա անվամբ գյուղատեղին՝ եկեղեցու ավերակներով⁶⁷:

66 Նույն տեղում, էջ 83:

67 Նույն տեղում, էջ 84:

ԳՈԳԱՇՆՆ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 14 կմ հարավ-արևմուտք, Կուր գետի անդրնդախոր կիրճի ձորապոնկի հարթությունում, ծ. մ. 1720-1740 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ունեցել է 27 տուն, հարկվել է 12.000 ալչե¹:

Բնակչություն. Ջավախքի վրացաբնակ գյուղերից է: Վիճակագրական տվյալներից երևում է, որ Ի դարի ընթացքում տեղի է ունեցել այս գյուղի բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազում: Համենայն դեպս, 1914 թ. 744 բնակչի² դիմաց 1987 թ. ունենք միայն 276 շունչ (78 տուն)³:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Գոգաշենի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է ծանր կացության մեջ: Այդ պատճառով, կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից գյուղը դասվել է երկրորդ կարգի տուժած բնակավայրերի շարքում⁴:

Եկեղեցի. Գոգաշենում կանգուն է ԺԹ դարում կառուցված վրացական մի փոքրիկ եկեղեցի:

Դամղալի (Դանկալ, Դանկլա, Տանգալ) գյուղատեղի. այս անվամբ հայտնի գյուղատեղիի ավերակները տարածվում են գյուղից 2 կմ հյուսիս-արևելք: Տեղում պահպանվել են կիսավեր եկեղեցին և գերեզմանոցի մնացորդները:

Համաձայն 1595 թ. կազմված օսմանյան հարկացուցակի՝ Դանկալն ազատ էր ռայաներից, և հարկվել է 2.000 ալչե⁵: Ի դեպ, այս գյուղատեղին մինչև 1944 թ. թուրք-մեսխեթցիների արտորվելը շեն գյուղ էր: Հայտնի է, որ 1914 թ. գյուղն ունեցել է 185 բնակիչ⁶: Դամղալիի ավերակների մեջ ուշագրավ է հատկապես սրբատաշ քարով կառուցված, հյուսիսային և արևմտյան ճակատներից մեկական մուտքով, երկնավ և երկխորան եկեղեցին (արտաքին չափերն են՝ 12,55 x 9,30 մ):

ԳՈԳԱՇՆՆ. Դամղալի գյուղատեղիի եկեղեցու տեսքը հր-ալից, ալ-ից և հասակագիծը

1 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 217-218:

2 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 110:

3 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

4 Մայլիմեան, Անբերրիութիւնը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:

5 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 237:

6 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 115:

ԳՈՄ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 10 կմ հյուսիս-արևելք, ծ. մ. 1770-1800 մ բարձրության վրա, հյուսիսարևմտահայաց մեղմաթեք հարթավայրում:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. օսմանյան պետության կազմած հարկացուցակի՝ բնակավայրն ունեցել է 25 տուն, հարկվել է 6.000 ակչե¹: Հայտնի է նաև, որ 1704-1705 թթ., տանուտեր Ալիի օրոք Գոմ գյուղը պետական գանձարան է մուծել 8000 ակչե²:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից Գոմը համեմատաբար քիչ կորուստներ ունեցած գյուղերից էր. 110 տնից քանդվել է միայն 4-ը, ունեցել է 3 զոհ, կոտորվել են 30 գլուխ անասուն³:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են 1830 թ. Կարնո գավառի Բըրդունք⁴, Ջինիս (Ճինիս)⁵, Տերձան⁶ գյուղերից և Կարսից: 1834 թ. այստեղ հանգրվանել են նաև Արակովայից փոխադրված ևս մի քանի ընտանիքներ:

Վիճակագրություն. գյուղում հաստատվելուց ի վեր բնակչության թվաքանակն անընդմեջ աճել է: Դա հստակ երևում է ստորև ներկայացվող աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1847 ⁷		104	110	214
1849 ⁸		105	110	215
1851 ⁹	30	110	97	207
1853 ¹⁰		199	173	372
1857 ¹¹		220	189	409
1860 ¹²		236	188	424

1 “Գյւրջիսթանի շիւղայտի ձոցի ձոցարի”, էջ 222-223:

2 “Խոջեօրի շիւղայտի ճաձա ձոցարի 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 109-110:

3 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

4 Բըրդունք գյուղի մասին տես սույն աշխատության Ականա գյուղի բաժնում № 2 ծանոթագրությունը (էջ 78):

5 Ջինիս գյուղի մասին տես սույն աշխատության Արակովա գյուղի բաժնում № 7 ծանոթագրությունը (էջ 84):

6 Հավանաբար, խոսքը Դերջանի մասին է:

7 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3814, ք. 35:

8 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 41:

9 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 27:

10 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 37-38:

11 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:

12 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66:

1861 ¹³		261	213	474
1862 ¹⁴		272	214	486
1863 ¹⁵		272	228	500
1864 ¹⁶		277	233	510
1866 ¹⁷	43	284	235	519
1867 ¹⁸		299	248	547
1868 ¹⁹		301	255	556
1869 ²⁰		312	266	578
1870 ²¹		315	277	592
1873 ²²		330	293	623
1875 ²³	60			
1878 ²⁴		378	332	710
1884 ²⁵	61			
1887 ²⁶		485	416	901
1889 ²⁷		497	443	940
1890 ²⁸		517	443	1060
1891 ²⁹		537	460	997
1892 ³⁰		531	458	989
1893 ³¹	105	537	474	1011
1894 ³²		532	478	1010
1897 ³³		570	515	1085
1898 ³⁴		598	539	1137
1899 ³⁵	110	573	516	1089
1900 ³⁶		587	593	1180
1901 ³⁷		608	605	1213

13 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 25:

14 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22:

15 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 20-21:

16 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10:

17 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:

18 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:

19 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:

20 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:

21 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:

22 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:

23 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

24 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 218-219:

25 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

26 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3880, ք. 40-41:

27 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:

28 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 146:

29 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 145:

30 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 117

31 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43: Տես նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 793:

32 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 170-171:

33 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 143-144:

34 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 165:

35 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:

36 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:

37 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:

1902 ³⁸		614	618	1232
1905 ³⁹		661	646	1307
1908 ⁴⁰	131	675	658	1333
1910 ⁴¹		619	589	1208
1912 ⁴²		654	592	1246
1914 ⁴³		683	603	1286
1916 ⁴⁴		722	613	1335
1918 ⁴⁵	177	780	768	1548
1921 ⁴⁶		250	150	400
1987 ⁴⁷	352			1576

Հայրենական մեծ պատերազմին Գոմի 210 մասնակցից 75-ը զոհվել է⁴⁸:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գոյությունը վավերագրերում փաստված է 1865 թ-ից: Գործել է մինչև 1885 թ.՝ կառավարության հրամանով հայկական դպրոցների համընդհանուր փակումը: Այդ ընթացքում դպրոցը գործել է հետևյալ կերպ.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁴⁹		1	19
1876 ⁵⁰		1	30
1877 ⁵¹		1	30
1878 ⁵²		1	30
1881 ⁵³		1	30
1884 ⁵⁴	ձմեռային միդասյա		
1987	միջնակարգ		320

Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի. կառուցվել է 1847 թ. (բարավորին փորագրված է՝ 1847 ԱՄԻ): Քարաշեն, փայտածածկ կառույց է:

Ներկայումս կանգուն է, բայց քայքայված: Ունեցել է շրջապարիսպ⁵⁵:

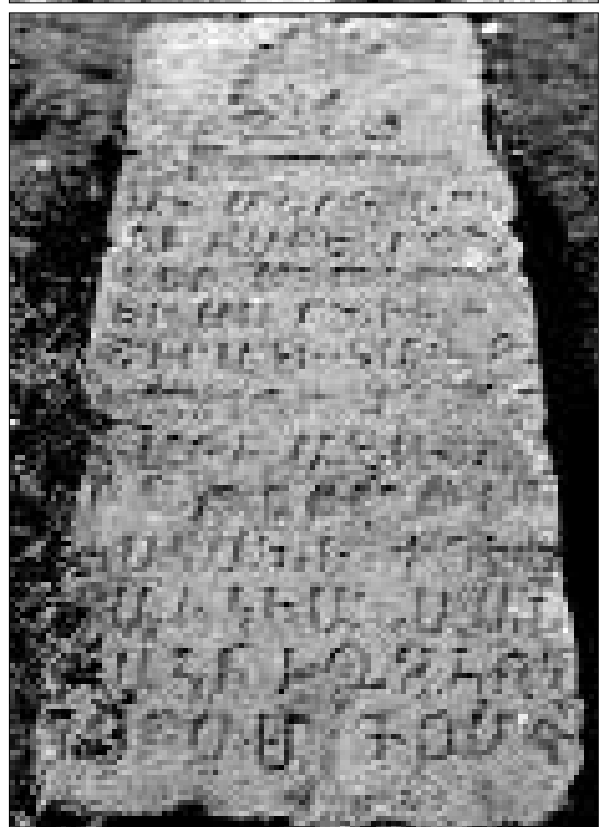
Հին գերեզմանոց. տարածվում է գյուղամիջում: Տեղում պահպանվել են կիսամշակ ու անմշակ բազմաթիվ սալատապաններ, նաև մի քանի խո-

ԳՈՄ. Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու տեսքը ամ-ից, հր-ալ-ից, հր-ամ-ից և բարավորի շինարարական արձանագրությունը

յաձև տապանաքարեր: Առկա են վրաց մետրոպոլիտան արձանագրությամբ երկու կոթող և հայերեն արձանագրությամբ մեկ տապանաքար:

38 Նույն տեղում, գ. 3907, թ. 19-20:
 39 Նույն տեղում, գ. 3912, թ. 262-263:
 40 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 43:
 41 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 135-136:
 42 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:
 43 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, թ. 173-174: Ի դեպ, նույն թվականի հունվարի 1-ին անցկացված մեկ այլ մարդահամարի տվյալների համաձայն, 1331 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 111):
 44 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, թ. 20-21:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:
 47 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 48 **Գավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:
 50 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 52:
 51 Նույն տեղում, թ. 130:
 52 Նույն տեղում, թ. 178:
 53 **Խոսրոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 516:
 54 Նույն տեղում: Ի դեպ, 1884 թ. դասավանդումը եղել է մասնավոր. «...եկեղեցույ գաթում կայ դպրոցական քարուկիր շինուած, ուր սովորում են երեխայք մասնատր ընթերցանութիւն» («Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43):
 55 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

ԳՈՄ: գյուղամիջում տարածված էին գերեզմանոցը, որտեղ պահպանվել է վրացական «խելի» տեսակի 2 կոթող, խոյածև և այլ տապանաքարեր նույն գերեզմանոցում

1. «Խելի» կոթող.
 Դ. ՏՎ ԾԾ: Կ՛Դ ՇԾԴԴ | ԳԹԺ ... | Թ՛ԳԾ ... |
 ԿԴԲ՛Ն

Ի. Գ(ԵՆՈ)Յ ԸՆ Կ(ՐՈՍԵՇ)Ե ԳԸԸԵԵ | Ծ(Տ)Մ(Տ)Ր ... |
 Յ(Տ)ԾԵ... | ՄԵ(Օ)ՎՐ(ԿԵԼԵ)Ն.

Թարգմ. **Հիսուս և Զրիստոս, փառավորի՛ր Թամար**
... նրա ... ողորմի՛:

Հրատ. առաջին անգամ:
 Մանոթ. արձանագրությունը վերաբերում է Թամարի (1184-
 1213 թթ.) թագավորության շրջանին:

ԳՈՄ. «Խելի» ԺԲ-ԺԳ ՊԻ.

2. «Խելի» կոթող.

Ք. ԾԿ ԿՐԴ [ՇԾ]ՇՐԴ ԹՐՓՐԳԵ | ԹՐՓՐ ԿՆԾՆ ԾՇ
 ԹՐ ԹԳ... | ԾԳ | ԿՐԴ ՈՐԳ ... | ... | ... | ... | ... |
 ... | ...

Ք. Ե(ԵՆԵ)Յ Ք(ՐՈՆԵ)Յ [ՆԵ]ՆԵՅ ՅԵՅՅԵ(Ն) ՅԵՅՅ
 Ր(Յ)Ն(Յ)Ե(Ն) ԵՆ ԺԵ Յ(Ն)Տ[Օ] | Ե(ՆՅՕ)Տ. Ք(ՐՈՆԵ)Յ
 Ե(ՅԵՐՏ)Օ... | ... | ... | ... | ... | ... | ...

Թարգմ. Հիսուս Քրիստոս, փառավորի՛ր արքայից
 արքա Ռուստոյանին և նրա որդի Դավթին: Քրիս-
 տո՛ւ Աստված ...:

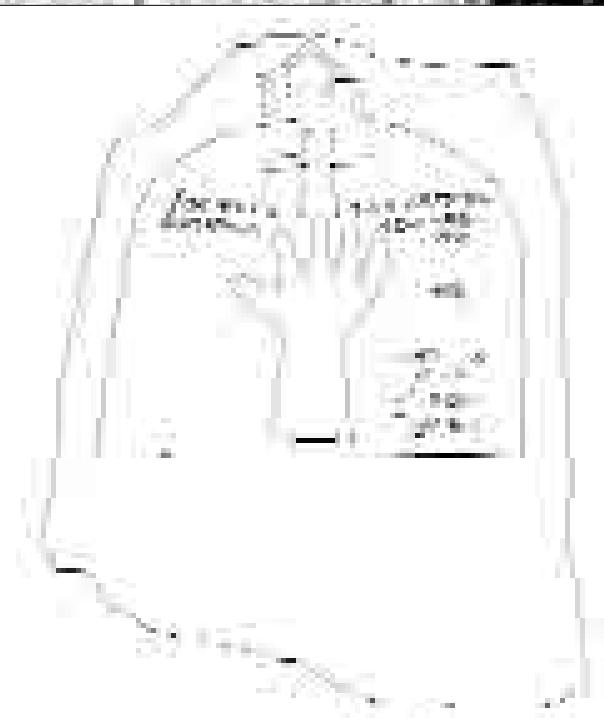
Հրատ. առաջին անգամ:

Ծանոթ. արձանագրությունը վերաբերում է Ռուստոյանի թա-
 գավորության շրջանին (1222-1245 թթ.): Արձանագրությունում
 հիշատակված Ռուստոյան թագուհու որդի Դավիթ Ջ Նարինը
 (1230-1293 թթ.) մոր կողմից 1230 թ. դեռևս հինգ տարեկան հա-
 սակում հռչակվել է գահակից և թագավոր օժվել:

3. Տապանաքար.

[ԱՅՍ Է ՏԱՊ]ԱՆ ՄՕՐՆ ԵՐԵՅԻ ԲԱՐԵԿՐՕՆ
 | ՏԷՐ [ՄԻՄԵՕՆԻ], ԷՐ ՍԱ ԲՆԻԿ Ի | ՇԻՐԱԿԻ
 ԿԱՂԹ|ԵԱԼ ԵԿՆ Ի ՋԱԴԱՆԻ ԱՆՈՒՆՆ ... |
 [ԻՍ]ԿԱԿԱՆԻ ՓՈՆԵՅԱԲ ԿԵԱՆՍ ԱՆ|ՄԱՀԻ Ի
 28 ՀՈԿ(ՏԵՄԲԵՐԻ) | 1880 ԱՄԻ ԳՈՄ Գ(ԻԻՂ):

Հրատ. առաջին անգամ:

ԳՈՄ. «Խելի» ԺԳ Պ.

ԳՈՐԵԼՈՎԿԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 26 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինո-ծմինդայից 10 կմ հարավ-արևելք, Կումայրի-Ախալքալաք մայրուղում, ծ. մ. 2040-2060 մ բարձրության վրա, Մադաթափա լճից սկիզբ առնող վտակի աջ ափին:

Անվանում. հայտնի է, որ տակավին 1930-ական թվականներին տեղացիների շրջանում պահպանվել է բնակավայրի նախկին անվանումը՝ Բուդղաշեն ձևով¹:

Բնակչություն. թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական նյութերը բավականին աղքատիկ են: Հայտնի է, որ 1909 թ. գյուղն ունեցել է 201 տուն, 2133 ռուս դուխորոբ բնակիչ², 1914 թ.՝ 2880 շունչ³, 1926-ին՝ 311 տուն, 2124 շունչ (94 հայ, 1903 ուկրաինացի, 112 ռուս, 2 վրացի, 2 քուրդ և 11 այլազգի)⁴:

ԺԹ դարում գյուղում հայտնի էր դուխորոբների հոգևոր առաջնորդ Կալմիկովների գերդաստանը,

որոնց բնակելի տունն իր ժողովարանով հանդերձ Գորելովկայի առավել աչքի ընկնող շինություններից էր⁵:

Վրաստանի անկախացումից հետո՝ 1991 թ., տեղի է ունեցել գորելովկացիների զանգվածային արտագաղթ, որի հետևանքով ներկայումս գյուղում բնակվում են ընդամենը մի քանի հարյուր մարդ⁶:

1990-ականներին Գորելովկային «վրացական շունչ» հաղորդելու նպատակով միջոցներ ձեռնարկեցին տեղում մինչև 30 ընտանիք աջար վերաբնակիչներ հաստատելու ուղղությամբ, բայց 2004 թ. նրանցից մնացել էին միայն 4-ը⁷:

Եկեղեցի, գերեզմանոց. Ն. Բերձենիշվիլին, հենվելով գյուղի ամենատարեց մարդու վկայության վրա, նշել է, որ դուխորոբների՝ գյուղատեղիում հաստատվելու ժամանակ տարածքում պահպանվում էին ավերակ եկեղեցին ու միջնադարյան գերեզմանոցը⁸:

1 *Զերթենիջուլի* Ե., նշվ. աշխ., էջ 80:

2 “Тифлисский листок”, 1909, № 191, էջ 5:

3 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 112:

4 *Արդյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 123:

5 *Լալայան Ե.*, Երկեր, հ. 1, էջ 62-64:

6 “Свободная Грузия”, 1 ноября 1997, № 198.

7 *Ցոսիստրաձե յ.* ჯავახეთში ქართველი სკოლეები იხურება, “Georgian Times”, 17-24.06.2004, № 24:

8 *Զերթենիջուլի* Ե., նշվ. աշխ., էջ 80:

ԴԱԴԵՇ

ԴԱԴԵՇ. գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 13 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1880-1940 մ բարձրության վրա, Թուրքիա-Վրաստան սահմանով ձգվող ջրբաժան լեռնաշղթայի հյուսիսասիայաց ստորոտին:

Պատմություն. 1595 թ. գյուղն ունեցել է 16 տուն, հարկվել է 16.400 ակչե¹: Թուրքական մեկ այլ հարկացուցակի համաձայն՝ 1709-1710 թթ.՝ տանուտեր Աբդուլլահի օրոք գյուղից հարկվել է 8.000², իսկ 1716-1717 թթ.՝ տանուտեր Հասան Ահմեդի օրոք՝ 8.400 ակչե³:

Ջրամատակարարում. 1843 թ. Կարապետ եպիսկոպոս Բագրատունու նախաձեռնությամբ Դադեշ գյուղը՝ որպես կալվածք, գնվում է Ախալցխայի Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցու համար: Պայմանավորված այն հանգամանքով, որ 1843 թ-ից գյուղի հատույթը հիշյալ եկեղեցու սեփականությունն էր, ժամանակ առ ժամանակ ծագող զանազան կարիքները հիմնականում հոգում էր նույն եկեղեցին: Ասվածի վառ օրինակն է սակավաջուր Դադեշում 1857 թ.

ջրի խնդրի լուծումը «...Ներսէս Ե. ամենայն հայոց կաթողիկոսը 1857 թուականին բերել է տուած վերևում յիշեալ «Սովուխ-Բուլախ» կոչուած աղբիւրի ջուրը խողովակներով մինչև գիւղ, ...երեք չորս տարի գոյութիւն ունենալուց յետոյ այդ խողովակները խախտուել են և աղբիւրը ցամաքել է: Աղբիւրի գմբէթի ճակատին, որ տակաւին մնում է կանգուն, մարմարեայ քարի վրայ գրուած է այս արձանագրութիւնը. Շինեցաւ աղբիւրս հրամանաւ կաթողիկոսին ամենայն հայոց Ներսէսին և արդեամբք ս. Փրկիչ եկեղեցոյ Ախալցխոյ աշխատութեամբ բնակչաց Տատէշ գեղջ. 1857: Այս աղբիւրի վերանորոգութեան համար ձեռնհաս վարպետները հաշուել են ծախս մօտաւորապէս 4000 ռ. ...»⁴: Սովուղ-Բուլաղ լեռան աղբյուրների ջուրը գյուղ հասցնելու աշխատանքները բարեհաջող ավարտին է հասցրել Բալխ գյուղի Սինաս քահանա Մկրտչյանը⁵: Այս ձեռնարկը Դադեշի համար խոշոր իրադարձություն էր, քանի որ հատկապես ձմռանը և ամռանը ջրի խսպառ ցամաքելու պատճառով բնակիչները ստիպված էին լինում ձիերով ջուր կրել մոտակա գյուղերից: Ընդամենը մի քանի տարի անց ջրմուղը խափանվել է և

1 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 288:
 2 “ჩილდირის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.”, էջ 132:
 3 Նույն տեղում, էջ 148:

4 «Նոր-Դար», 1895, № 161, էջ 3:
 5 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3891, թ. 2:

իսկույն և եթ վերականգնվել⁶: Ջրանցքի և գյուղամիջում կառուցված աղբյուրի հերթական խափանումը վերացնելու մտահոգությամբ 1901 թ. գյուղի հասարակությունը խնդրագրով դիմել է Ամենայն Հայոց Սկրտիչ կաթողիկոսին՝ Ախալցխայի Սր. Փրկիչ եկեղեցու գումարներից 2500 ռ. ստանալու ակնկալիքով⁷: Ջրմուղը վերականգնելու առթիվ սկսված գրագրությունը հոգևոր իշխանությունների մեղքով ցավալիորեն ձգձգվել է:

Ջրի խնդիրը Դադեշում չլուծված ամենակարևոր խնդիրներից է նաև մեր օրերում:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Կարնո գավառի Աշխալա⁸ գյուղից, Կարսից և այլ բնակավայրերից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչության թվաքանակն անընդմեջ աճել է: Դա ակնառու է ստորև ներկայացվող աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1849 ⁹		150	141	291
1853 ¹⁰		168	164	332
1854 ¹¹		168	162	330
1857 ¹²		215	203	418
1860 ¹³		237	213	450
1861 ¹⁴		250	217	467
1862 ¹⁵		252	216	468
1863 ¹⁶		261	226	487
1864 ¹⁷		265	273	538
1866 ¹⁸	45	268	275	543
1867 ¹⁹		286	284	570
1868 ²⁰		302	293	595
1869 ²¹		312	299	611
1870 ²²		318	305	623
1873 ²³		343	329	672
1876 ²⁴		351	338	689
1877 ²⁵		362	312	674
1878 ²⁶		360	314	674

6 Նույն տեղում:

7 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9823, ք. 1-5:

8 Աշխալան (այժմ՝ Aşkale) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 51 կմ արևմուտք՝ Եփրատ գետի աջ ափին:

9 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3818, ք. 40:

10 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 38-39:

11 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

12 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:

13 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 67:

14 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24:

15 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21:

16 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

17 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 11:

18 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:

19 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:

20 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:

21 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:

22 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:

23 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:

24 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 29-30:

25 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29:

26 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:

1882 ²⁷		404	365	769
1884 ²⁸	69			
1887 ²⁹		451	397	848
1889 ³⁰		457	397	854
1890 ³¹		467	405	872
1891 ³²		482	412	894
1892 ³³		493	407	900
1893 ³⁴		495	415	910
1894 ³⁵		501	409	910
1897 ³⁶		538	440	978
1898 ³⁷		549	456	1005
1899 ³⁸		556	473	1029
1900 ³⁹		567	476	1043
1901 ⁴⁰		596	530	1126
1902 ⁴¹		618	548	1166
1905 ⁴²		679	597	1276
1908 ⁴³	126	697	626	1323
1910 ⁴⁴		693	639	1332
1912 ⁴⁵		740	664	1404
1914 ⁴⁶		795	711	1506
1916 ⁴⁷		792	716	1508
1918 ⁴⁸	180	905	900	1805
1921 ⁴⁹		204	202	406
1926 ⁵⁰	165			998
1987 ⁵¹	263			1123

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակից 277 դադեշցիներից 107-ը զոհվել է⁵²:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գոյությունը վավերագրերում փաստված է 1865 թ-ից: Հայտնի է, որ դպրոցը գործել է նաև 1916 թ., չնայած գտնվել է նյութական ծանր կացության մեջ⁵³: Այդ ընթացքում կրթօջախի գործունեությունը ծավալվել է հետևյալ կերպ.

27 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43:

28 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

29 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3880, ք. 39-40:

30 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:

31 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:

32 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:

33 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:

34 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43:

35 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 167-168:

36 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 140-141:

37 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 163:

38 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:

39 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:

40 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:

41 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 17-18:

42 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 260-261:

43 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:

44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:

45 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:

46 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 171-172: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1203 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 148):

47 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 18-19:

48 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:

49 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:

50 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 124:

51 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

52 Դավթյան Ա., Ջավայխք, էջ 101:

53 «Արարատ», 1916, էջ 22:

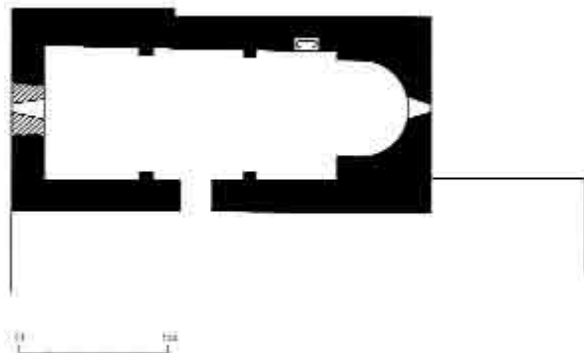
ԴԱԴԵՇ. միմյանց կից հին և նոր եկեղեցիների տեսքը հս-այ-ից

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁵⁴		1	16
1876 ⁵⁵		1	20
1877 ⁵⁶		1	20
1878 ⁵⁷		1	24
1882 ⁵⁸		1	27
1988	միջնակարգ		

Սբ. Աստվածածին հին եկեղեցի. ըստ ամենայնի, Ժ-ԺԱ դարերում կառուցված բյուզանդաձև եկեղեցի է եղել:

ԺԹ դարում գյուղում հաստատված հայերը իրենց սուղ միջոցներով նորոգել են եկեղեցին և 1848 թ. օծման խնդրանքով դիմել հոգևոր իշխանություններին. «...յանմտաբերելի ատուրց մնացեալ գոլով քարուկրեաց հին եկեղեցի մի, զայն ևս դարձեալ բնակիչքն վերանորոգեալ են, որոց և վասն օծման այժմ ահա հոգևոր կառավարութիւն Ախալցխայի գրէ.»⁵⁹: Հյուսիսային պատի մեջ ցայժմ պահպանված մկրտարանը վկայում է, որ եկեղեցին օծվել և գործել է որպես ծխական եկեղեցի (արտաքին չափերն են՝ 14,23 x 6,89 մ): 1862 թ. եկեղեցին «...գոլով և վաղեմի և դարաւոր շինութիւն կայ այժմ ի վերջին հմութեան և մերձ ի կործանումն...»⁶⁰:

Եկեղեցու արևելյան ճակատին պահպանվել են վրաց մեսրոպատառ երկու արձանագրություն.

ԴԱԴԵՇ. Սբ. Աստվածածին հին եկեղեցու տեսքը այ-ից և հաստակագիծը

54 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:

55 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 51:

56 Նույն տեղում, թ. 130:

57 Նույն տեղում, թ. 177:

58 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3874, թ. 43:

59 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 5, թ. 5:

60 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4336, թ. 1:

ԴԱՎՆԻԱ

ԴԱՎՆԻԱ. գյուղի տեսքը հր-ից

Տեղադրություն. Ախալքալաքից ուղիղ գծով 22 կմ հարավ-արևմուտք, Խավեթ տանող ճանապարհին, ծ. մ. 1710-1760 մ բարձրության վրա, Կուրի աջակողմյան վտակ Կողոլայի ձախափնյա հյուսիսահայաց լեռնալանջին:

Բնակչություն. հայաթափ Դավնիա գյուղատեղին արդեն 1914 թ. վերածվել էր թրքաբնակ գյուղի

(96 շունչ)¹: 1944 թ.՝ վերջիններիս աքսորից հետո, բնակավայրն ամայացել է: Նույն տարում Բեժանոյից Դավնիա է տեղափոխվել մի քանի հայ ընտանիք, որոնց նախնիները ծագում էին Կարնո գավառից և 1830 թ. բնակություն էին հաստատել Ջա-

¹ “Кавказский календарь на 1915 г.”, т. 2 115:

ԴԱՎՆԻԱ. Խաչքար, 1505 թ.

վախքի ճանճղա (Բեժանո) գյուղում: 1987 թ. սակավամարդ, բայց զուտ հայաբնակ գյուղն ուներ 33 տուն, 128 բնակիչ², իսկ 1988-ին՝ 129 շունչ³:

Խաչքար. 1956 թ. Դավնիայի բնակիչ Գևորգ Գևորգյանը հողային աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերել է գեղաքանդակ մի խաչքար (142 x 70 x 13 սմ), որն այժմ գտնվում է նրա որդու՝ Խաչատուր Գևորգյանի տան բակում: Այդ խաչքարի ճակատին փորագրված հնգատող արձանագրությունը վկայում է.

Խաչքար.

ԵՄ ԴԱՆՓԱՌ(Ս) | ԿԱՆԿՆԵՑԻ Խ(Ա)ՉՍ ՍԱ-
ՐՈՒՂԱԶԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ԶԾԴ (1505):

Հրատ. Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 11:

Գյուղատեղի. գյուղի հարավարևմտյան եզրին պահպանվել են միջնադարյան գյուղատեղիի ավերակները:

² Ըստ գյուղաբնակիչի տվյալների:

³ Նույնպես:

ԴԻԼԻՍԿԱ

ԴԻԼԻՍԿԱ. տեսարան գյուղի կենտրոնական թաղամասերից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 2 կմ հյուսիս-արևմուտք, Փարվանա գետի ձախակողմյան ձորապռնկին, ծ. մ. 1705-1720 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. համաձայն գյուղի տարածքում պահպանված հնագիտական հուշարձանների՝ Դիլիսկան բնակեցված է եղել վաղնջական ժամանակներից: Գյուղամիջի «Գոգոլի սուրբ» ուխտատեղիում պահպանվել են ֆալլուս (մթա. Բ-Ա հազ.) և քառակող կոթողների բեկորներ (Գ-Է դարեր):

Հայտնի է, որ 1719-1720 թթ.՝ տանուտեր Մեհմեդ Արուբեքրի օրոք, Դիլիսկայից հարկվել է 23.197¹, իսկ 1723-1724 թթ.՝ տանուտերեր Աբդուլլահի և Մեհմեդ Մուստաֆայի օրոք՝ 14.600 ակչե²:

1899-1900 թթ. Դիլիսկայի գյուղատնտեսությունը մեծապես տուժել է հացի բզեզի և հոտենոտոսյան մլուկի հասցրած վնասներից, և աղետի հետևանքները մեղմացնելու նպատակով ստեղծված հատուկ կոմիտեն գյուղը դասել է առավել տուժած բնակավայրերի շարքում³: Գյուղում հաշվառվել է

առաջնահերթ օգնության կարոտ 31 տուն՝ 231 բնակչով⁴:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցել են 407 դիլիսկացիներ: Նրանցից 177 զոհվածների հիշատակը հավերժացնում է 1967 թ. կառուցված⁵ հուշարձան-կոթողը:

Ջրամատակարարում. Դիլիսկայում առանձնահատուկ վերաբերմունք է նկատվում աղբյուրների նկատմամբ: Գյուղի տարածքում բխած հին աղբյուրներից ուշագրավ են միակտուր քարից կերտված գոտերը: Առավել կարևորներից է Շաքրո Քորոյանի տան առջև գտնվող աղբյուրի զարդաքանդակված ճակատով գոտը, որի վրա փորագրված է հետևյալ հիշատակագրությունը. ՅԱԿՈՒ ԵՐԻՄՈՆ, 1870: Մեկ այլ գուռ՝ ավելի գուսպ հարդարանքով, գտնվում է եկեղեցուց 70 մ հյուսիս-արևելք: Գյուղամիջում ցայսօր գործում է 1908 թ. կառուցված աղբյուրը: Գյուղից 2 կմ հեռու՝ արտավայրում է գտնվում Ռ-ստակեսի աղբյուրը, որն իր միջոցներով կառուցել է Ռ-ստակես (Արիստակես) Սկոյանը: Գյուղամիջի «Արութի» աղբյուրը 1909 թ. կառուցել են կորխեցի վարպետները:

¹ “Ֆոլկլորն ցոփլցոտն չճծծ ճոցոտնո 1694-1732 ՎՎ.” էջ 159:
² Նույն տեղում, էջ 177:

³ Մալխանյան, Անբերիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեանքները, էջ 248:

⁴ Նույն տեղում, էջ 249:

⁵ Դավթյան Ա., Ջավախք, 1994, էջ 101:

ԴԻԼԻՍԿԱԼ. 1870 և 1908 թթ. աղբյուրներ

Բնակչություն. Ջավախքի առավել բազմամարդ գյուղերից մեկն է: Դիլիսկան Ջավախքի այն սակավաթիվ գյուղերից էր, որը 1830 թ. Կարնո հայտնի գաղթի պահին ուներ տեղաբնիկ հայ բնակչություն: Ըստ սերնդեսերունդ մեզ հասած բանավոր տեղեկությունների՝ «եռլական» (տեղաբնիկ) տոհմերից էին Մոսոյանները: Կային նաև թուրքեր, որոնք հետագայում փոխադրվել են Քարսեպ գյուղ: Վերաբնակիչ հայերը փոխադրվել են Կարնո գավառի Կրճնկոց⁶, Գեղախոռ⁷, Դվնիկ⁸ և այլ գյուղերից (շուրջ 40 տոհմի 250-260 մարդ):

Կրճնկոց գյուղից էին սերում այժմ էլ գյուղում բնակվող Կրճացյանները:

Վիճակագրություն. Վիճակագրական հարուստ տվյալների համադրումը ներկայացնում է գյուղի բնակչության բնական աճի հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1838 ⁹		310	311	621
1840 ¹⁰		192	307	499
1841 ¹¹		223	239	462
1842 ¹²		231	245	476
1844 ¹³		251	262	513
1845 ¹⁴		310	320	630
1847 ¹⁵		255	235	490
1849 ¹⁶		265	250	515
1851 ¹⁷	53	269	263	532
1853 ¹⁸		290	279	569
1854 ¹⁹		293	282	575
1857 ²⁰		315	303	618
1860 ²¹		334	303	637
1861 ²²		355	321	676
1862 ²³		364	326	690
1863 ²⁴		370	338	708
1864 ²⁵		373	336	709
1866 ²⁶	75	374	338	712
1867 ²⁷		410	356	766
1868 ²⁸		416	371	787
1869 ²⁹		443	383	826
1870 ³⁰		459	354	853
1871 ³¹		465	405	870
1872 ³²		476	408	884
1873 ³³		495	427	922
1876 ³⁴		404	451	955
1877 ³⁵		512	454	966
1878 ³⁶		515	472	987
1880 ³⁷		548	500	1048
1882 ³⁸		566	522	1088
1883 ³⁹		574	522	1098

9 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, ք. 8:

10 Նույն տեղում, գ. 3800, ք. 4:

11 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 64-65:

12 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 77:

13 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16:

14 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 71-72:

15 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 34:

16 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40:

17 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 36:

18 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 39-40:

19 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 49-50:

20 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:

21 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:

22 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24:

23 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:

24 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

25 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:

26 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 75:

27 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:

28 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:

29 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:

30 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:

31 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 70-71:

32 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 58-59:

33 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 72-73:

34 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 30-31:

35 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 31:

36 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:

37 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88:

38 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:

39 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:

6 Կրճնկոց գյուղի տեղադրության մասին տե՛ս սույն աշխատության Գանձա գյուղի բաժնում (էջ 136, ծանոթ. № 3):

7 Գեղախոռը (այժմ՝ Ortadüzü) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 10 կմ հյուսիս-արևմուտք, Եփրատ գետի աջ ափից 2,5 կմ հեռավորության վրա, Կրճնկոց գյուղից 2 կմ արևելք:

8 Դվնիկը (Տվնիկ, այժմ՝ Altınbulak) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 14 կմ հյուսիս-արևմուտք, Կրճնկոց գյուղից 2 կմ արևմուտք:

1884 ⁴⁰	97			
1885 ⁴¹		593	546	1139
1886 ⁴²		593	546	1139
1887 ⁴³		779	573	1352
1889 ⁴⁴		809	606	1415
1890 ⁴⁵		840	640	1480
1891 ⁴⁶		858	659	1517
1892 ⁴⁷		847	665	1512
1893 ⁴⁸		850	678	1528
1894 ⁴⁹		859	681	1540
1897 ⁵⁰		923	708	1631
1898 ⁵¹		943	705	1648
1899 ⁵²		966	722	1688
1900 ⁵³		980	738	1718
1901 ⁵⁴		1002	770	1772
1902 ⁵⁵		1016	783	1799
1905 ⁵⁶		1094	839	1933
1908 ⁵⁷	154	1117	875	1992
1910 ⁵⁸		1195	940	2135
1912 ⁵⁹		1277	989	2266
1914 ⁶⁰		1291	1006	2296
1916 ⁶¹		1338	1021	2359
1918 ⁶²	307	1400	1378	2778
1921 ⁶³		300	250	550
1987 ⁶⁴	798			3510

Գյւրոց. ուսումնասեր և ուսման հարգն իմացող դիլիսկացիները դեռևս 1837 թ. հիմնել են խալֆայական կարգի առաջին դպրոցը: Եկեղեցական-ծխական դպրոցը բացվել է 1864 թ. և գործել մինչև կառավարության հրամանով հայոց դպրոցների փակումը (1885 թ.): 1881 թ. Դիլիսկայում բացվում է պետական (ռուսական) դպրոց, որը գործում է մինչև քուրքերի ներխուժումը՝ 1918 թ.:

40 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 42:
 41 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 42 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 11:
 43 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 44 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 45 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:
 46 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:
 47 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:
 48 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 167-168:
 49 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 41-42:
 50 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 140-141:
 51 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 162:
 52 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 53 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 54 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 55 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 16-17:
 56 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 259-260:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 59 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 170-171: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում ցույց է տրված 2052 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 121):
 61 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 17-18:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 64 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

ԴԻԼԻՍԿԱ. եկեղեցական-ծխական դպրոցի շենքը

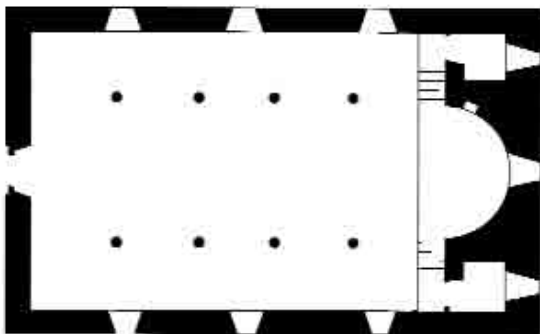
ԺԹ-Ի դարերում դպրոցի գործունեությունը ծավալվել է հետևյալ կերպ.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1837 ⁶⁵	խալֆայական, Նահապետ դպիր		30
1865 ⁶⁶		1	56
1868 ⁶⁷		1	70
1870 ⁶⁸		1	40
1872 ⁶⁹		1	34
1875 ⁷⁰	եկեղեցու գավթում՝ նախակրթարան Համազասպ քին. Գարրիեյանց		45
1881 ⁷¹	պետ. դպրոց	1	37
1913 ⁷²	պետ.-տարրական Պետրոս Ալթունյանց		
1914 ⁷³		Պետրոս Ալթունյանց	
1916 ⁷⁴	երկրասյա	Ա. Բրդյան	

Ներկայումս (2006 թ.) Դիլիսկայում գործում է երկու դպրոց:

Սք. Սարգիս եկեղեցի. քարաշեն, փայտածածկ (փայտից են նաև չորս զույգ սյուները) շինություն է: Կառուցվել է 1870-ականի սկզբին⁷⁵, դեռևս 1830-ականին հիմնադրված, բայց նոր եկեղեցու կառուցման ժամանակ արդեն քայքայված եկեղեցու տեղում: Արևմտյան ճակտոնի զագաթին վեց սյունով զանգակատունն է: Բացի արևմտյան ճակատից, որը շարված է համակ սրբատաշ քարով, մնացած մասերը կառուցված են անմշակ քարով, կրաշաղա-

65 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4077, ք. 19:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 279, ք. 8, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 67 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3977, ք. 54: Ի դեպ, նշված թվականին դրացում դասավանդվում էին հայերեն ընթերցանություն և քերականություն, ռուսաց լեզու և ընթերցանություն, կրոն, հայոց պատմություն, եկեղեցական երգ, վայելչագրություն, թվաբանություն, մասնավոր թարգմանություն, Մուրբ գրքերի պարզաբանություն:
 68 Նույն տեղում, գ. 3978, ք. 35:
 69 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 332, ք. 12:
 70 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3983, ք. 18, ֆ. 53, ց. 3866, ք. 20:
 71 **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 127:
 72 ՎԱԳ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 154, ք. 311:
 73 Նույն տեղում, ք. 223:
 74 ՀԱԳ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 8, ք. 8:
 75 «Մշակ», 1876, № 21, էջ 3:

ԴԻԼԻՍԿԱ. Սբ. Սարգիս եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հս-ամ-ից, ամ-ից և հատակագիծը

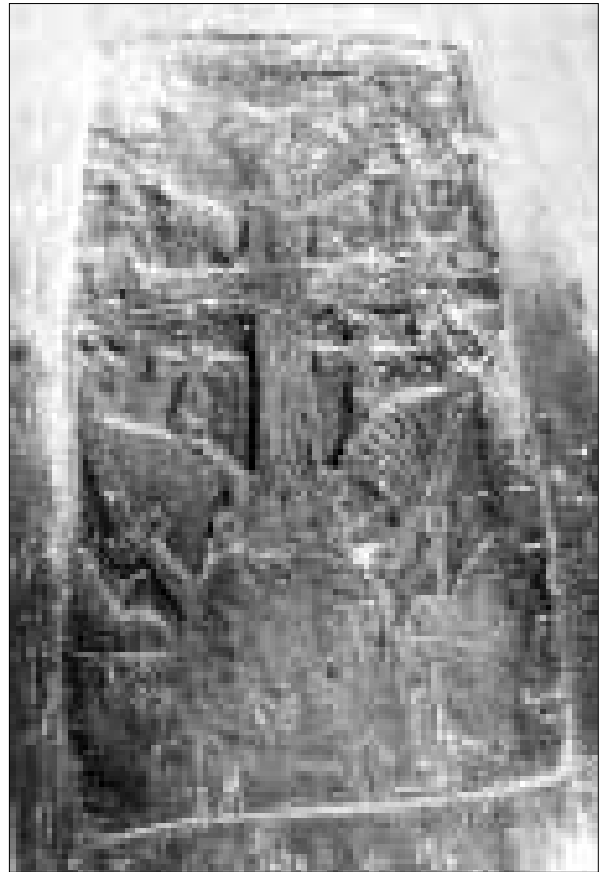
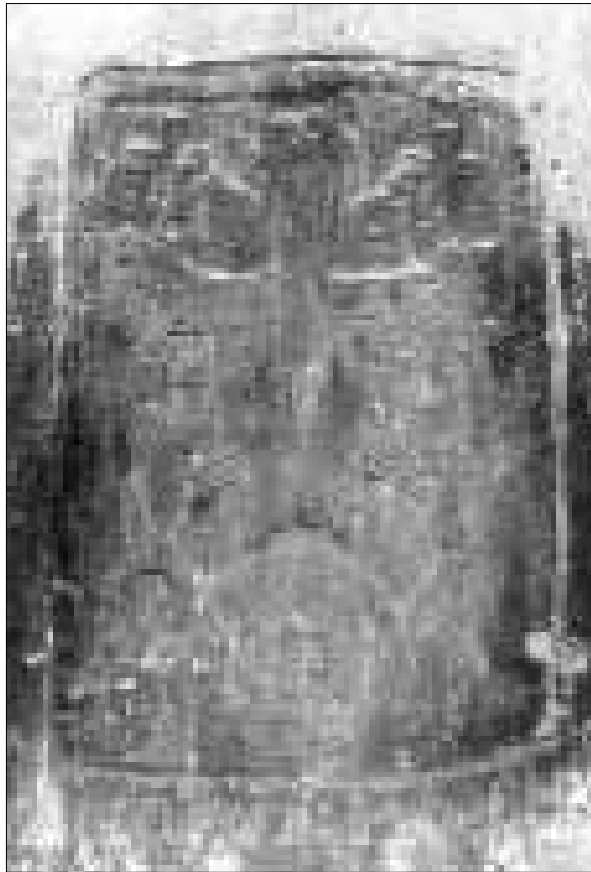
խով: Արտաքին չափերն են՝ 19,68 x 12 մ: Պատերին ներքուստ ազուցված են ԺԵ-ԺՁ դարերի արձանագիր, սակայն խիստ հողմահար խաչքարեր, որոնցից միայն երկուսն են ընթերցվում, այն էլ սոսկ հատվածաբար:

1. Խաչքար.

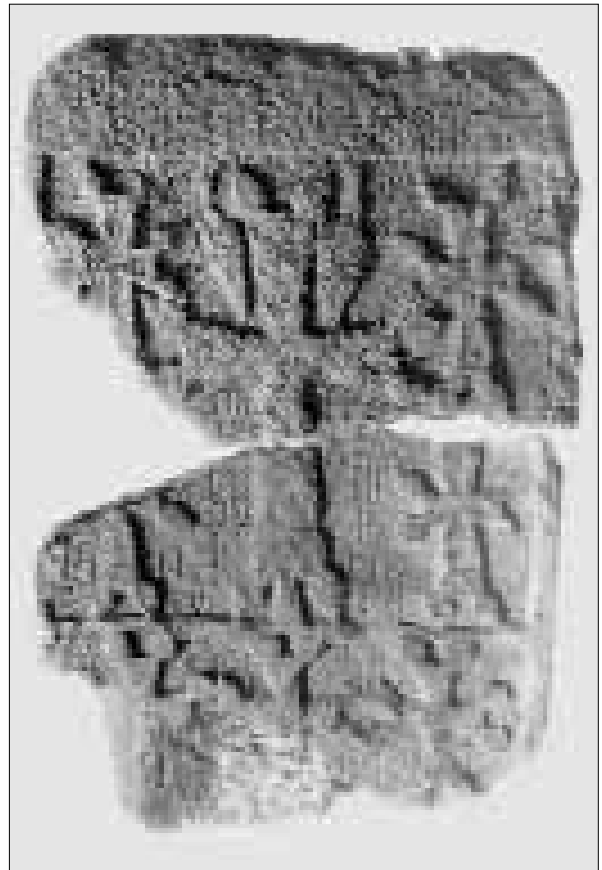
ԹՎԻՆ ՋԿԵ (1516) | ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱՉՍ ...
 Հրատ. Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 11:

2. Խաչքար.

ԵՄ ՍԱ...ԻՃՍ ԵՒ ԻՄ ԵՂԲԱՅՐ ...
 Հրատ. առաջին անգամ:
 Ճանոթ. ժամանակը՝ ԺԵ-ԺՁ դարեր:

ԴԻԼԻՍԿԱ. Սբ. Սարգիս եկեղեցու ներսում, հարավային և հյուսիսային որմերում ագուցված երկուսական խաչքարերը

ԴԻԼԻՍԿԱ. Սր. Սարգիս եկեղեցու բակում պահպանված գերեզմանային հուշարձաններ

Տապանաքար, խաչքար. եկեղեցուց արևելք՝ Աթանաս Թորմաշյանի տան մոտ, պահպանվել են մի խոյաձև տապանաքար և գեղաքանդակ, կտորատված խաչքար.

Խաչքար. (80 x 58 x 14 սմ) ունի կիսաեղծ, բազմատող արձանագրություն.

...ԳՈՒ ՅԱՅՍՄ ՆՇԱՆԻ ՈՂՈՐՄԻՆ | Տ(Է)Ր Յ... | ՈՂՈՐՄԵՍՅԻ | ...:

Հրատ. առաջին անգամ:
Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԶ դար:

Գերեզմանոց. հնավայրի հին մասում ցաքուցրիվ ընկած են միջնադարյան հիմնավեր եկեղեցու

ճարտարապետական բեկորները (ԺԲ-ԺԳ դդ.): Ուշագրավ են հատկապես լուսամտի քանդակագարդ պսակի և հավասարաթև խաչաքանդակներով հարդարված երեսապատի քարերը: Գերեզմանոցում պահպանվել են նաև խաչքարերի մի քանի պատվանդան, խոյաձև և ձիակերպ տապանաքարեր:

Մուրճիկան գյուղատեղի. Դիլիսկայից 2 կմ հյուսիս՝ Փարվանա գետի ձախ ձորապոնկին, պահպանվել են միջնադարյան Մուրճիկան գյուղատեղիի, կիսավեր, միանավ եկեղեցու և գերեզմանոցի ավերակները: Հայտնի է, որ 1595 թ. Մուրճիկանը 6 տուն բնակչով և 11000 ակչե հարկաչափով շեն

ԴԻԼԻՍԿԱ. գերեզմանոցի հին մասում պահպանված կոթողների պատվանդաններ և հիմնավեր եկեղեցու լուսամուտների սասկների բեկորներ

ԴԻԼԻՍԿԱ. Մուրճիկան գյուղատեղիի եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հր-ալ-ից և հատակագիծը

ԴԻԼԻՍԿԱ. գերեզմանոցի հին մասում պահպանված ճարտարապետական քեկորներ

բնակավայր էր⁷⁶: Հնավայրի տարածքի ավերված մի դամբարանից 1960-ական թթ. սկզբներին հայտնաբերվել են արձանիկների քեկորներ ու հնագիտական այլ իրեր: Դրանց ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ գտածո նյութերը վերաբերում են մ.թ.ա. Ը-Ձ դդ.⁷⁷ և Արարատյան (Ուրարտու) թագավորության մշակույթի մաս են կազմում: Հնավայրի միջնադարյան շերտում ուշագրավ է խոյաձև տապանաքարերով ու սալատապաններով հարուստ գերեզմանոցը (ԺԲ-ԺՁ դդ.): Այստեղ պահպանվել են նաև մի քանի խաչքարերի պատվանդաններ: Սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցու միակ մուտքը հարավից է: Պատերի հաստությունը 70 սմ

⁷⁶ “Գյւրջօսեճանօս շօլաօյտօս ճօճօ ճաջօտօր”, էջ 174-175:
⁷⁷ ՌշօճնաՄջօճօ տ., թշրնօս ժեցլեցօ, ”ԵօՄշնօսեճօ”, 1963, 25.09:

ԴԻԼԻՍԿԱ. Մուրճիկան գյուղատեղիի եկեղեցու տեսքը ալ-ից և ամ-ից, ներքին տեսքը դեպի ալ և ամ, խոյածև և ձիակերպ տապանաքարեր գյուղատեղիի գերեզմանոցում

է, արտաքին չափերն են՝ 8,18 x 4,8 մ: Հարդարանքը զուսպ է: Հորինվածքային և կառուցողական ա-

ռանձնահատկությունները բնորոշ են ԺԲ-ԺԳ դարերին:

ԴԻԼԻՎ (ԴԼԻՎԵԿ)

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից 13 կմ հարավ, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 10 կմ արևմուտք, արքայաշատ վայրում, ծ. մ. 1810-1860 մ բարձրության վրա: Նրա միջով հոսում է Քառասնակն վտակի մի ճյուղը:

Անվան ծագումը. ներկայիս Դիլիվ (Դլիվեկ) գյուղանունը առնվազն հազարամյա պատմություն ունի և գրեթե անփոփոխ պահպանվել ու մեզ է հասել: Ինչ վերաբերում է «եկ» տեղանվանական վերջածանցին, ապա այն հաճախ է հանդիպում հայկական բազմաթիվ այլ տեղանուններում ևս (օրինակ՝ Խնձորեկ, Ագատեկ, Կորեկնեկ, Շատջրեկ և այլն):

Պատմություն. պատմական գյուղ է: Հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշվում է 988 թ. տեղի ունեցած դեպքերի առնչությամբ. «Եւ նորա (Հայոց Սմբատ թագավորը - Ս.Կ.) առեալ զամենայն զօրս Հայոց և զԳագիկ զեղբայր իւր՝ զնաց առ նոսա ի գաւառն Ջաւախաց. և բանակին ի գիւղն, որ կոչի Դիլիվեկն...»¹:

Գյուղը Դիլիվ անվանաձևով հիշվում է 1595 թ. օսմանյան կառավարության կազմած հարկացուցակում՝ 7 տուն բնակչով և 12.000 ակչե հարկաչափով²: Հայտնի է նաև, որ մահմեդական տիրապետության օրոք՝ 1704-1705 թթ.՝ տանուտեր Ավեզի օրոք, անխնա կեղեքվող գյուղից հարկվել է 12.000 ակչե³:

Ի տարբերություն հարևան շատ գյուղերի՝ Դիլիվեկի ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են ոչ թե Կարնո գավառից, այլ՝ Տարոնից: ԺԹ դարի վերջերին ականատեսը նշել է, որ դիլիվեցիները պահպանել էին հայրենի բարբառը. «Գաւառումս այս գիւղը միայն Մշի գաղթական ժողովուրդն է: Մա պահպանել է մինչ օրս իւր բարբառը»⁴: Մակայն ըստ տարեց տեղացիների վկայության՝ Դիլիվում բնակություն են հաստատել ոչ միայն Մշո դաշ-

տավայրից, այլև Կարաչոբան⁵ և Կենդիքով⁶ գյուղերից:

Տնտեսություն. խմելու ջուրը ջրմուղներով Դիլիվեկից ստանում են Ջավախքի մի շարք գյուղեր (Դուլալիս, Վաչիան, Չամդուրա, Ջրեսկ, Կումուրդո և այլն): Պատահական չէ, որ գյուղում մի շարք ջրաղացներ են կառուցվել. «Գովուած են ընդհանրապէս Տիլիֆ գիւղի ջրաղացները...»⁷:

Բնակչություն. գյուղի բնակչության թվաքանակը ԺԹ-ի դարերում անընդմեջ աճել է:

Վիճակագրություն. երևույթն ակնառու է ներկայացվող աղյուսակում.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁸		76	75	151
1841 ⁹		93	84	177
1842 ¹⁰		97	86	183
1844 ¹¹		109	95	204
1845 ¹²		112	102	214
1847 ¹³		113	105	218
1849 ¹⁴		120	110	230
1853 ¹⁵		143	135	278
1854 ¹⁶		153	134	287
1857 ¹⁷		155	144	299
1860 ¹⁸		169	163	332
1861 ¹⁹		194	190	384
1862 ²⁰		190	194	384
1863 ²¹		196	201	397

5 Կարաչոբանը (այժմ նույնանուն գավառակի կենտրոնն է) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) նահանգի Խնուս գավառում, գավառանիստ Խնուսից 35 կմ արևելք, Արածանիի աջ վտակ Խնուս գետի ձախ ափին:

6 Կենդիքովի տեղադրությունը ճշտել չհաջողվեց: Արդյո՞ք Կարաչոբանի հարևանությամբ գտնվող Գևանդուկ գյուղն է:

7 «Նոր-Գար», 1893, № 198, էջ 3:

8 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

9 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 64-65:

10 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 77-78:

11 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 14-15:

12 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 70-71:

13 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 33-34:

14 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 38-39:

15 Նույն տեղում, գ. 2743, թ. 38-39:

16 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 48-49:

17 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 52-53:

18 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 66-67:

19 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 23-24:

20 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 20-21:

21 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:

1 Ստեփանոս Տաթևացուց Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 252:

2 “գըրջոսեթանոս յոլաօյոտոս ճոցո ճոցոթարո”, էջ 287-288:

3 “նոլճոթոս յոլաօյոտոս ճոցո ճոցոթարո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 110:

4 «Նոր-Գար», 1893, № 198, էջ 3:

1864 ²²		201	199	400
1866 ²³	38	207	200	407
1867 ²⁴		221	215	435
1868 ²⁵		225	218	443
1869 ²⁶		230	221	451
1870 ²⁷		230	221	451
1871 ²⁸		237	224	461
1872 ²⁹		241	225	467
1873 ³⁰		251	228	479
1874 ³¹				489
1875 ³²				494
1876 ³³		257	234	491
1877 ³⁴		261	232	493
1878 ³⁵		269	242	511
1880 ³⁶		271	246	517
1881 ³⁷		271	246	517
1882 ³⁸		274	262	536
1883 ³⁹		273	265	542
1884 ⁴⁰	56			
1885 ⁴¹		288	280	568
1887 ⁴²		317	308	625
1889 ⁴³		326	313	629
1890 ⁴⁴		339	331	670
1891 ⁴⁵		355	340	695
1892 ⁴⁶		367	351	718
1893 ⁴⁷		364	358	722
1894 ⁴⁸		382	379	761
1897 ⁴⁹		417	416	833
1898 ⁵⁰		435	421	856
1899 ⁵¹		449	427	876
1900 ⁵²		457	428	885
1901 ⁵³		461	428	889

22 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 23 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 24 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 25 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 26 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 27 Նույն տեղում, գ. 3855, ք. 6-7:
 28 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 29 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 30 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 31 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 32 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20:
 33 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 29-30:
 34 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 35 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 36 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 37 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 38 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 39 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 40 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 41 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 42 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 43 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 44 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 144:
 45 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 143:
 46 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 115:
 47 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 48 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 168-169:
 49 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 141-142:
 50 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 163:
 51 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 52 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 53 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:

1902 ⁵⁴		474	437	911
1905 ⁵⁵		496	463	959
1908 ⁵⁶	123	538	499	1037
1910 ⁵⁷		568	527	1095
1912 ⁵⁸		601	559	1160
1914 ⁵⁹		624	579	1203
1916 ⁶⁰		638	602	1240
1918 ⁶¹	170	650	630	1280
1921 ⁶²		221	202	423
1926 ⁶³	167			975
1988 ⁶⁴	420			2000

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 180 դիվիզիաներից 70-ը գոհվել է⁶⁵:

Շկեղեցական-ժխական դպրոց. կրթօջախի վերաբերյալ դիվանական վավերագրերում տվյալներ կան՝ սկսած 1837 թ-ից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1837 ⁶⁶		1	1
1865 ⁶⁷		1	16
1874 ⁶⁸		1	40
1875 ⁶⁹	Դուռնկիանոս Համբարձումյանց		20
1880 ⁷⁰		1	27
1881 ⁷¹		1	40
1909 ⁷²	3 բաժանմունքով	1	75
1910 ⁷³		1	57
1911 ⁷⁴	միդասյա	1	57 (3 աղջ.)
1912 ⁷⁵		1	52
1913 ⁷⁶	կառուցվել է դպրոցական շենք		
1917 ⁷⁷	գործել է ԿՀԲԸ օժանդակությամբ		
1989 ⁷⁸	միջնակարգ		320

Շկեղեցի. գյուղի առաջին եկեղեցին օծվել է Սբ. Գևորգ անվամբ, որը դիվանական վավերագրերում

54 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 17-18:
 55 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 260-261:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 58 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 59 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 171-172: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1255 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 121):
 60 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 18-19:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 63 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 124:
 64 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 65 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:
 66 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 197:
 67 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 68 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 69 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 44:
 70 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3872, ք. 86-87:
 71 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 72 Խաղոյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 517:
 73 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 74 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 682, ք. 57:
 75 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3920, ք. 17-18:
 76 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 197:
 77 «Армянский вестник», 1917, № 35-36, էջ 21:
 78 Ըստ դպրոցի տնօրինության տրամադրած տվյալների:

ԴԻԼԻՎ (ԴԼԻՎԵԿ). Սբ. Վարդան գորավար եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից, հս-ամ-ից, հր-ամ-ից և հատված գերեզմանոցի հին մասից

ԴԻԼԻՎ (ԴԼԻՎԵԿ). ձիակերպ և խոյածն տապանաքարեր գերեզմանոցում

բազմիցս հիշվում է մինչև 1869 թ.⁷⁹, իսկ սկսած 1870-ից՝ հնի տեղում հիմնովին վերակառուցված եկեղեցին՝ Սբ. Վարդան գորավար անվամբ: Հետևում է, որ նոր եկեղեցին կառուցվել է 1869-70 թթ.: Շինության արևմտյան ճակատը սրբատաշ, իսկ մնացած հատվածները անմշակ քարից են:

Գյուղամիջի գերեզմանատանը պահպանվել են ձիակերպ տապանաքարեր:

1920-ական թվականներին, գյուղատնտեսական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել էին մետաղյա առարկաներ և արձանագիր 2 քար: Քանի որ Գոգաշենի վրաց քահանան չի կարողացել ընթերցել վիմագրերը, ենթադրում ենք, որ եղել

են հայերեն: Ցավոք, 1933 թ. այդ քարերն արդեն անհետացել են⁸⁰:

Շահթուրան գյուղատեղի. գտնվում է գյուղից արևմուտք: Շուաթուրան (Միջին թաղ) անվանաձևով 1595 թ. հիշվում է որպես 9 տուն բնակիչ ունեցող և 11000 ակչե հարկվող գյուղ⁸¹:

Վարդիսուրան գյուղատեղի. գտնվում է գյուղից հարավ: 1595 թ. հիշվում է որպես 39 տուն բնակիչ ունեցող և պետական գանձարան 19.000 ակչե մուծող բնակավայր⁸²: Հենվելով տեղացիների վկայության վրա, Ն. Բերձենիշվիլին նշել է, որ այս գյուղատեղիի տարածքում եղել են եկեղեցի, գերեզմանոց և ձիթհան⁸³:

79 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3856, ք. 9:

80 Զերձենիշվիլի Ն., նշվ. աշխ., էջ 64:

81 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 286:

82 Նույն տեղում, էջ 286-287:

83 Զերձենիշվիլի Ն., նշվ. աշխ., էջ 63:

ՋԱԿ

ՋԱԿ. գյուղի տեսքը հր-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 11 կմ հյուսիս, ծ. մ. 1670-1700 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. Ջակ գյուղն ունեցել է 7 տուն բնակիչ, հարկվել է 10.000¹, իսկ 1705-1706 թթ.՝ տանուտեր Մեհմեդի օրոք՝ 21.630 ակչե²:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Ջակի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է համեմատաբար ծանր կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով երրորդ կարգի տուժած բնակավայրերի շարքը³:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակից 150 համագյուղացիներից 59-ը զոհվել է⁴:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիների մեծ մասն այստեղ հաստատվել է 1830 թ.՝ եկած Կարնո գավառի Կամայիր (Կամբուռ)⁵ գյուղից

և Վանի շրջանից: Նույն ժամանակ Ջակն ունեցել է 4 տուն բնիկ հայ բնակչություն:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչության թվաքանակն անընդմեջ աճել է: Այդ է վկայում ստորև ներկայացվող վիճակագրական աղյուսակը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁶		89	82	171
1841 ⁷		72	69	141
1842 ⁸		80	75	155
1844 ⁹		89	87	176
1847 ¹⁰		104	102	206
1849 ¹¹		106	104	210
1853 ¹²		120	118	238
1857 ¹³		90	76	166
1861 ¹⁴		132	107	239
1862 ¹⁵		132	108	240

6 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

7 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 62-63:

8 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 77-78:

9 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 14-15:

10 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 34-35:

11 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 40-41:

12 Նույն տեղում, գ. 2743, թ. 37-38:

13 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 53-54:

14 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 24-25:

15 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 21-22:

1 “Եջրջնոցի շոգոյոցի ճոցո ճոցո”, էջ 204:

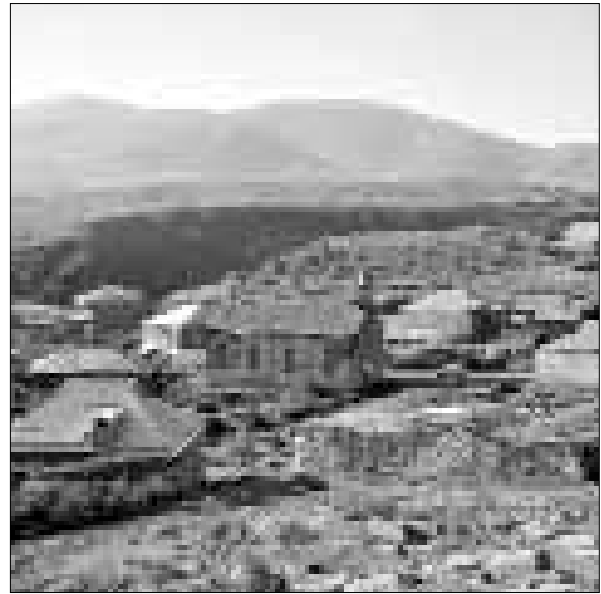
2 “Նոյն տեղում, գ. 3802, թ. 62-63:

3 **Մայիլման,** Անբերրիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեանքները, «Մուրճ», 1901, № 6, էջ 248:

4 **Դավթյան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 101:

5 Կամայիրը (այժմ՝ Kirmzitas) մինչև 1829 թ. հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին քաղաքից 18 կմ հյուսիս:

1863 ¹⁶		141	107	248
1864 ¹⁷		137	112	249
1866 ¹⁸	27	137	117	254
1867 ¹⁹		150	123	273
1868 ²⁰		152	123	275
1870 ²¹		156	127	283
1871 ²²		163	129	292
1872 ²³		171	140	311
1873 ²⁴		170	140	310
1874 ²⁵				317
1875 ²⁶				309
1876 ²⁷		180	145	325
1877 ²⁸		161	144	305
1878 ²⁹		170	150	320
1880 ³⁰		178	159	337
1881 ³¹		182	172	354
1882 ³²		179	167	346
1883 ³³		180	166	346
1884 ³⁴	25			
1885 ³⁵		190	166	356
1887 ³⁶		206	191	397
1889 ³⁷		225	220	445
1890 ³⁸		222	225	447
1891 ³⁹		230	251	481
1892 ⁴⁰		229	248	477
1893 ⁴¹	39	233	246	479
1894 ⁴²		240	252	492
1895 ⁴³	49			500
1897 ⁴⁴		276	280	556
1898 ⁴⁵		295	286	581
1899 ⁴⁶		273	280	553
1900 ⁴⁷		288	290	578

ԶԱԿ. գյուղի և եկեղեցու տեսքը հս-ից

1901 ⁴⁸		297	298	595
1902 ⁴⁹		310	297	607
1905 ⁵⁰		328	319	647
1908 ⁵¹	49	338	338	676
1910 ⁵²		357	357	714
1912 ⁵³		376	374	750
1914 ⁵⁴		391	381	772
1916 ⁵⁵		400	387	787
1918 ⁵⁶	77	288	292	580
1921 ⁵⁷		150	100	250
1987 ⁵⁸	224			988

16 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 17 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 18 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 19 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 20 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 21 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 22 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:
 23 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 58-59:
 24 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 25 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:
 26 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21:
 27 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 30-31:
 28 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:
 29 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 30 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:
 31 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 32 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 33 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 34 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 35 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 36 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 37 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 38 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 146:
 39 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 145:
 40 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 115:
 41 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 793:
 42 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 170-171:
 43 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 18, գ. 289, ք. 2:
 44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 43-44:
 45 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 165:
 46 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 47 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:

Անվանի գաղտնիներ. գյուղը Խորհրդային Միության հերոս Վաչագան Հունանի Վանցյանի (1913-1944) ծննդավայրն է:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գոյությունը դիվանական վավերագրերում վկայված է 1865 թ-ից: Մինչև 1885 թ., երբ կառավարության հրամանով փակվեցին հայկական դպրոցները, դպրոցի գործունեությունը ծավալվել է հետևյալ կերպ.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁵⁹		1	27
1875 ⁶⁰		1	24
1876 ⁶¹		1	18

48 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 49 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 19-20:
 50 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 262-263:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 52 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 135-136:
 53 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 173-174: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 683 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 125):
 55 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 20-21:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 58 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 59 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 60 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21:
 61 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 52:

ՋԱԿ. Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, կրկին հս-ամ-ից և հր-ալ-ից

1877 ⁶²	1	27
1878 ⁶³	1	21
1880 ⁶⁴	1	27
1881 ⁶⁵	1	23
1883 ⁶⁶	1	15

Սր. Մինաս եկեղեցի. հիմնադրվել է 1830-ական թվականներին և որպես ծխական գործել մինչև 1880-ականի վերջերը: Հնի տեղում նոր եկեղեցի կառուցելու գործին զակցիները ձեռնարկում են 1893 թ., սակայն աշխատանքները կիսատ են մնում կառավարության հարուցած արգելքների պատճառով. «...1893 թուականին սկսեցինք ձեռնարկել նոր եկեղեցու շինութեան, հոգացինք մեր սուղ միջոցներից հարկաւորեալ նիւթեղէնները և ձգեցինք եկեղեցույ հիմքը, բայց մարմնատուր իշխանութեան կողմից արգելուեցաւ, պատճառաբանուելով թէ կառավարութիւնից նոր ստացուած հրահանգի համա-

ձայն, պէտք է, որ ռուսաց էկզարխը ևս համաձայնութիւն տայ այդ մասին...»⁶⁷: Թույլտվության հարցը երկու տարի ձգձգելուց հետո՝ 1895 թ., կառավարությունը զակցիներին առաջարկում է հրաժարվել եկեղեցի կառուցելու մտքից և գոհանալ ոչ շատ հեռու գտնվող Տրկնա գյուղի եկեղեցով⁶⁸:

Սակայն իրենց որոշման մեջ հաստատակամ զակցիները նշել էին. «...նայա՛ մեր գիւղը... հեռու է Տրկնայ գիւղից ոչ թէ վերստ և կէս. այլ երկու վերստից աւելի, երկրորդ՝ մեր և Տրկնայ գիւղերի մէջ կայ մի գետակ, որ գարնան օրերին սաստիկ յորդանալով և ծածկելով փոքրիկ փայտեայ կամուրջը, օրերով խափանում է անցուդարձը, երրորդ՝ մկրտութեան, պսակի և թաղման օրինակատարութիւնների կատարելը այսքան հեռաւորութեան վերայ անհնարին է. և մեր մինչև այժմ արած ծախսերը որ ի կորուստ են մատնուելու...»⁶⁹, ուստի նպատակը մնում է անդրդելի⁷⁰:

62 Նույն տեղում, թ. 130:

63 Նույն տեղում, թ. 178:

64 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88-89:

65 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97-98:

66 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 48-49:

67 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 18, գ. 289, թ. 2:

68 Նույն տեղում:

69 Նույն տեղում:

70 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

ԶԱԿ. գյուղի հս եզրին տարածված գերեզմանոցն ու տապանաքարեր (ԺԹ դար)

1903 թ., երբ զակցիները դարձյալ շոշափել էին ի վերջո նոր եկեղեցի կառուցելու հարցը, հինն արդեն այնպիսի վիճակում էր, որ Զակ գյուղն ընդգրկվել էր եկեղեցուց զուրկ բնակավայրերի ցուցակում⁷¹:

1905 թ. ընթացել են կառուցվելիք եկեղեցու նախագծի հաստատման աշխատանքները⁷²: Երկար ձգձգումից հետո, ի վերջո, տրվել է եկեղեցու կառուցումը շարունակելու թույլտվությունը⁷³: Շինարարության ավարտից հետո եկեղեցին հանդիսավոր կերպով օծվել է 1911 թ. ապրիլի 29-ին⁷⁴:

Գերեզմանոց. գյուղի հյուսիսարևմտյան եզրին՝ բլրալանջի թեքության վրա տարածված ԺԹ-Ի դարերի գերեզմանատանը, ի թիվս բազմաթիվ տապանաքարերի, պահպանվում է գյուղի ծխատեր քահանա տեր Իսահակի շիրմաքարը՝ հետևյալ արձանագրությամբ.

Տապանաքար. 12 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆ/ԳՍՏԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ | ԲԱՀԱՆԱՅԻ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆՑ, ՈՐ | Ի ԾՆԵԱԼ 1828 | ԹԻՒՆ 15 ՍԱՐՏԻ | ԶԱԳ ԳԻՒՂԻ ՍՈՒՐԲ ՍԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ ԵՒ ՉԵՌՆԱԳՐՈՒԹՅԱՒ 1877, | ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ | ԶԱԳ ԳԵՂ 1897:

Հրատ. առաջին անգամ:

Ծանոթ. Զակ գյուղում պահպանվել է Իսահակ քահանա Աբրահամյանցի տունը (կառուցվել է 1874 թ.):

71 «Արարատ», 1903, էջ 436:
 72 «Արարատ», 1905, էջ 406-407:
 73 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8949, ք. 1-27:
 74 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 682, ք. 8:

ՋԱԿ. Իսահակ քահանա Աբրահամյանցի տան օջախի (բուխարիկ) քարը (1874 թ.), Վ. Վանցյանի հուշարձանը, խաչքար եղեռնի զոհերի հիշատակին (1999)

Բնակելի տուն. գյուղամիջում է գտնվում Իսահակ քահանա Աբրահամյանցի տունը՝ 1874 թ. օջախի (բուխարիկ) քարով հանդերձ:

ԶՐԵՍԿ

ԶՐԵՍԿ գյուղի տեսքը հր-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 6 կմ արևմուտք, Ջատկի լճի արևմտյան ափին, ծ. մ. 1720-1730 մ բարձրության վրա:

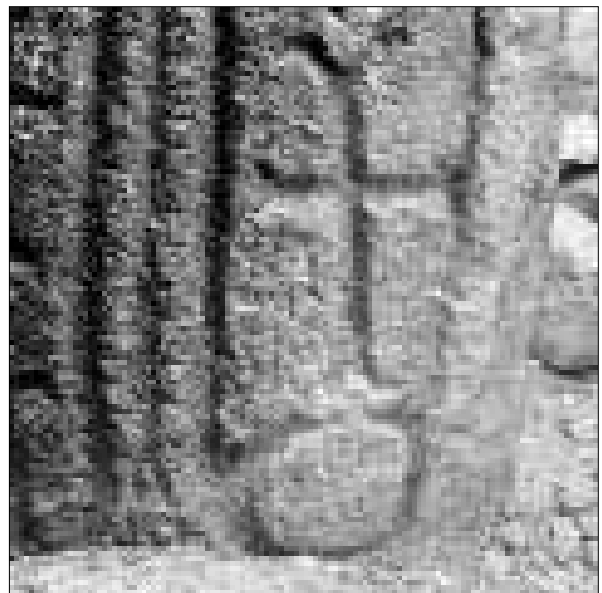
Պատմություն. ներկայումս «Խարաբա» անվամբ հայտնի միջնադարյան Զրեսկ¹ գյուղատեղին է, որը 1595 թ. ունեցել է 16 տուն բնակիչ (հարկացուցակում, ի թիվս օտարոտի, բայց հայկական միջավայրում տարածում գտած անձնանունների, հանդիպում է նաև զուտ հայեցի այնպիսի անուն, ինչպիսին է Աստվածատուրը), հարկվել է 10.000 ակչե²: Հայտնի է նաև, որ 1705-1706 թթ.՝ Մահմուդի տանուտերության օրոք, գյուղը պետական գանձարան է մուծել 10000 ակչե³:

1 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 227:
 2 “ზივდორის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.”, էջ 122:
 3 Զրեսկ տեղանվան հիշատակության առաջին անգամ հանդիպում ենք Հովհ. Դրասխանակերտցու մոտ, սակայն ոչ թե որպես վայր Ջավախքում, այլ Շիրակում. «Եւ վասն զի ի ժամանակս Սողոմոնի՝ հարանց հօր, յերկուս լինէր բաժանեալ ուխտն Մաքենոցաց, և հայրն հարանց հասարակ բաժնի կրօնատրական դասուն երթեալ բնակէր ի Զրեսկ որ ի Շիրակ գաւառի...» (**Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ** պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 110): Նույն դեպքի առնչությամբ միմյանց մոտ գտնվող, բայց ոչ կից Շիրակ և Ջավախք գավառները հստակորեն տարբերակած Ստ. Օրբել

Ներկայումս գյուղատեղին արևմուտքից կից է 1936 թ. Ծալկայի շրջանի Դարաքյով գյուղից փոխադրված⁴ հայերի հիմնադրած Զրեսկ (Կիրովական) գյուղը, որը 1987 թ. ուներ 141 տուն՝ 561 բնակչով: Այժմ (2001 թ.) գյուղի բնակչությունը կազմում է միայն 100-110 տուն:

Երկրորդ աշխարհամարտին զրեսկցի 86 մասնակցից 38-ը զոհվել է⁵:

յանը նույնպես Զրեսկը տեղադրում է Շիրակ գավառում. «Բայց կրոնավորները, նախապես տեղեկանալով [վտանգի մասին], երկու մասի բաժանվեցին, որոնց մի մասը Սողոմոն վանահոր հետ, ոչ հայրերի հայր կոչված առաջին Սողոմոնի, այլ նրա աշակերտի հետ գնաց Շիրակ գավառը, Զրեսկ սուրբ վանքը, որտեղ ճգնությամբ փայլեց այս նույն Սողոմոնը՝ մշտական խցաբնակ ճգնավոր դառնալով...» (**Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 166): Խնդրո առթիվ նորություն չենք գտնում նաև Մ. Չամչյանի, Ղ. Ալիշանի և Հ. Էփրիկյանի աշխատություններում (**Չամչյանց Մ.**, Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 426: **Ալիշան Ղ.**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 172: **Էփրիկյան Հ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 801): Համադրելով առկա նյութերը՝ կարծում ենք, որ բավարար հիմքեր չունենք Շիրակի Զրեսկը Ջավախքի համանուն գյուղի (վանքի) հետ նույնացնելու համար:
 4 Դարաքյովցի հայերի տեղափոխությունը պայմանավորված է եղել Խրամ գետի վրա ՀԷԿ կառուցելու հանգամանքով:
 5 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

ՋՐԵՍԿ. գերեզմանային հուշարձաններ լճամերձ ավերակներում

ՋՐԵՍԿ. խաչքար 1072 թ.⁶

Հուշարձաններ. հնավայրի տարածքում նկատելի են քառակող կոթողների և խաչքարերի մի քանի պատվանդաններ, սալատապաններ և միայն մեկ ամբողջական խաչքար:

Խաչքար (120 x 65 x 32 սմ). ստորին խաչաթևից հարավ փորագրված է թվականը.

Ի Թ|(ՌԻ)ԱԿ|ԱՆ ... | ՇԻԱ° (1072°) ... :

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 7:

Ծանոթ. տառերն անկանոն փորագրությամբ են, թվականի վերձանությունը՝ թեական:

Ջրեսկի միջնադարյան կոթողն առաջին անգամ նկարագրվել և գիտականորեն ուսումնասիրվել է Ն. Բերձենիշվիլու՝ 1933 թ. Ջավախք կատարած գիտարշավի ժամանակ: Հետազոտողի վկայությամբ՝ այն տեղահան վիճակում գտնվում էր Վաչիանից 1

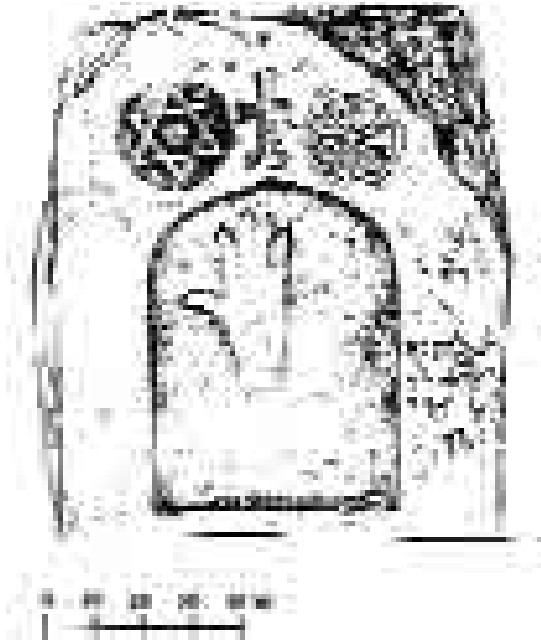
կմ հեռավորությամբ, Կումուրդո տանող ճանապարհի եզրին՝ Թիքար կոչված տեղանքում⁶:

Կոթող (180 x 82 x 40 սմ). ուղանկյունաձև քարի հարթեցված երեսին պահպանվել էր վրաց մետրոպատառ կիսաեղծ երեք արձանագրություն.

ա. ՚. կըր՛տու : ո՛տու : | թղ զսի՛ժն :
ՆսիկթձճԻ : ԷրԷլԻհղ ՆվրիԷԷր :
ԿսիԺիղ[լրտ]Է | ԷժրևԷևրուհրև ՆփհրևուԷ...

6 Ն. Բերձենիշվիլու խնդրանքով Ախալքալաքում տեղաբաշխված վրացական գումարտակի հրամանատար, գնդապետ Դուրաշվիլին 1942 թ. կոթողը տեղափոխում է Ախալքալաք, իսկ երկու տարի անց՝ 1944 թ., դարձյալ Ն. Բերձենիշվիլու խնդրանքով, այն փոխադրվում է Ախալցխա՝ Մամջիսե-Ջավախեթիի Պատմական թանգարան, որտեղ պահպանվում է մինչև օրս: Տե՛ս **ՃԵՐՃԵՆՑԵՂՈՒ Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 138:

[ա]լիսեղոդ : [ը]լսացե թ...ն...ց : թ... | ...և
 ճողցիսիտացեառն : ւ.ս. | ՚սկկոտ :
 տեհճեւեւ[աւ] | ցլիս ճեւ կմին : ոտ
 †. կ(ս)ե(յ)լ(ո)տա լ(մ)ր(ո)տ(ս)ա | մյ,
 ճ(յ)ր(մ)ն Ֆ(ր)ե(յ)կ(յ)լ(մ)ն ճ(յ)լ(ո)յ(ն) Ֆ(յ)ն(յ)կ(ո)
 ր(ո)յ(ն) (ո)տա ... [ո]ր(ս)ա ճ(յ)լ(ո)յ(ն) Ֆ(յ)ն(յ)կ(ո)-
 ր(ո)յ(ն) (ո)տա ... [ո]ր(ս)ա ճ(յ)լ(ո)յ(ն) Ֆ(յ)ն(յ)կ(ո)
 մ... | լ(լ)ե(յ)ր(մ)լ(ո)յ(ն) ճ(յ)լ(ո)յ(ն) Ֆ(յ)ն(յ)կ(ո) -ա-ր- | օ ՚յցտ

ԶՐԵՍԿ, Գրիգոր-Լազա թագավորի «Խելի» կոթողի գրչանկարն
 ըստ «Ջագեխեո. օստորիւլ-խորոտմոժեղրուլի
 ցճաթեթի. օստորիւլ-խորոտմոժեղրուլի
 ցճաթեթի»-ի

տանճան[լաւ] | ճ(յ)ր(ս) ճա ճ(յ)մ(յ)ն.
 լ(մ)ր(ո)տ(ս)ա ...

Թարգմ. Աստուծո անունով, ես՝ Բերի Ջրեսցի
 շինեցի «գուինակտ» ամիրսպասալար Ջաքարիայի
 հրամանով... երկու կյանքում... երկարակեցության
 համար... Բերիին և Սվինին...

Հրատ. Զերթենիցի Ն., նշվ. աշխ., էջ 138: Տիլոգագ ց.
 Նամցե-Ջագեխեոյի օստորիւլի միջնաբերդի խորտուլի ցո-
 ցաթեթի թեթեթի, էջ 35, 115, 130: «Ջագեխեո. օստորի-
 ուլ-խորոտմոժեղրուլի ցճաթեթի», էջ 43:

Մանր. Վ. Սիլոգավան արճանագրութիւնը նույնությանը վե-
 րահրատարակել է ըստ Ն. Բերճենիշվիլու: Ակադ. Ս Ջանաշի-
 յի կարծիքով՝ ցլիճն պետք է ըմբերցել ճարճան (Բարանան):
 Արճանագրութեան մեջ հիշատակած «գուինակտ» բառի ստու-
 ճաբանութիւնն առ այսօր մնում է ամբողջութեամբ չլուծարան-
 ված: Ն. Բերճենիշվիլին արել է երեք հիմնական ենթադրութիւն:
 Առաջինի համաճայն՝ «գուինակտ»-ն առնչվում է հայերեն
 «այուն», «այունակ» բառերին: Երկրորդի համաճայն՝ այն ստու-
 ճաբանվում է վրացերեն Ֆուին, Ֆուինայի բառերի հիման վրա՝
 արտահայտելով «կույտ», «կուտակում» իմաստը, իսկ հետագո-

տողի նախապատկութեանն արճանագրած երրորդ տարբերակը
 «գուինակտ» բառը կապում է հունարեն *συστακτεον*-ի հետ՝
 «ի մի ժողոված», «հարկ կիտված» նշանակութեամբ:

Հիմք ընդունելով Ջաքարիա ամիրսպասալարի (†. 1212 թ.)
 հիշատակութիւնը՝ արճանագրութիւնը թվագրվում է ԺԳ
 դարասկզբով:

բ. ւճճն | ըլլալիդ
 ճ(ո)լ(յ)ն | ճ(ո)լ(յ)ն թի.
 Թարգմ. Փառավորի՛ր Յոտայի որդուն (Յոտաճե-
 ին):

Հրատ. Զերթենիցի Ն., նշվ. աշխ., էջ 138: Տիլոգագ ց.
 Նամցե-Ջագեխեոյի օստորիւլի միջնաբերդի խորտուլի ցո-
 ցաթեթի թեթեթի, էջ 35-36, 115, 130: «Ջագեխեո. օստորի-
 ուլ-խորոտմոժեղրուլի ցճաթեթի», էջ 43:

Մանր. Վ. Սիլոգավան արճանագրութիւնը նույնութեամբ վե-
 րահրատարակել է ըստ Ն. Բերճենիշվիլու: Արճանագրութիւնը
 ժամանակակից է առաջինին և ըստ այդմ թվագրվում է ԺԳ դար-
 ասկզբով:

գ. ւճճն | ոհ : ցաղոց | ճեւ ճիււր | թուր : ոդ:
 ճ(ո)լ(յ)ն լ(մ)ր(ո)տ(ս)ա Մ(ս)լ(յ)ն ճա ճ(ս)ա ճ(ս)ա ճ(ս)ա
 օ(յ)ն(յ)ն.

Թարգմ. Աստված փառավորի Շալվային և նրա
 որդի Իվանին:

Հրատ. Զերթենիցի Ն., նշվ. աշխ., էջ 139: Տիլոգագ ց.
 Նամցե-Ջագեխեոյի օստորիւլի միջնաբերդի խորտուլի ցո-
 ցաթեթի թեթեթի, էջ 35-36, 115, 130: «Ջագեխեո. օստորի-
 ուլ-խորոտմոժեղրուլի ցճաթեթի», էջ 100-101:

Մանր. Վ. Սիլոգավան արճանագրութիւնը նույնութեամբ վե-
 րահրատարակել է ըստ Ն. Բերճենիշվիլու: Արճանագրութիւնը
 ժամանակակից է առաջինին և ըստ այդմ նույնպէս թվագրվում է
 ԺԳ դարասկզբով:

Ն. Բերճենիշվիլու ղեկավարութեամբ 1995 թ.
 Ջավայի կատարած գիտարշավի ժամանակ
 Ջատկի լճի ափին գտնվող հայոց նորակառույց ա-
 դրոթատան պատին հայտնաբերվել է «Խելի» տեսա-
 կի արճանագիր կոթող:

«Խելի» կոթող.
 ՄՆ ԹՐԳՐԳԵԾ ԹՐԳՐԳ : ԳԻԿԻՆ ԺՆԾ ՂՆ
 ԿՆՆ

Մ(յ)ն(յ)ն(յ)ն (?) ... միջնաբերդ միջնաբերդ տ(ս)մ(ս)ր(ո)յ
 ճ(ո)լ(յ)ն ճ(ո)լ(յ)ն ճ(ո)լ(յ)ն.

Թարգմ. Ողորմի (՞)... արքայից արքա Թամարի
 որդի Գիորգի (Լաշայի) ճեղքը:

Հրատ. «Ջագեխեո. օստորիւլ-խորոտմոժեղրուլի
 ցճաթեթի», էջ 100-101:

Մանր. շրջաբանակ հավատացյալների կոթողի վրա վառած
 բազմաթիվ մոմերի առաջացրած մրի հետևանքով դրա բանալի-
 ներն ու արճանագրութիւնը ներկայումս գրեթէ տեսանելի չեն,
 ուստի հարկադրված ենք արճանագրութիւնը հրատարակել
 ըստ «Ջագեխեո. օստորիւլ-խորոտմոժեղրուլի ցճաթեթի»-ում
 գտնված ոչ հստակ գրչանկարի:

Արճանագրութիւնը վերաբերում է Գիորգի Գ Լաշա (1213-
 1222 թթ.) թագավորութեան շրջանին:

ԷԽԹԻԼԱ

ԷԽԹԻԼԱ. գյուղի տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 16 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1695-1740 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ունեցել է 12 տուն բնակիչ և օսմանյան կառավարությանը վճարել 13.000 ակչե հարկ¹: 1718-1719 թթ.՝ Ահմեդ Ալիի տանուտիրության օրոք, հարկվել է 10.999², իսկ 1722-1723 թթ.՝ Իսմայիլ Աբդուլլահի օրոք՝ 6.500 ակչե³:

1884 թ. Էխթիլան ազնվական Դավիթ Քանանյանցի կալվածն էր⁴:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից գյուղի 72 տնից 69-ը քանդվել է, բնակիչներից 9-ը՝ զոհվել⁵: Կորուստները մեղմելու նպատակով աղետյալների օգնություն ցույց տվող կոմիտեի միջոցով Էխթիլայում «46 տուն էր կառուցվել (յուրաքանչյուրը 600 ռ. ծախսով)»⁶:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են 1829-30 թթ. Կարնո գավառի Ղարակեպակ⁷ գյուղից և Ալաշկերտ գավառից: 1836 թ. բնակիչների մի մասը փոխադրվել ու հիմնել է Էխթիլա-Սամսար (Փոքր Սամսար) գյուղը, մյուս մասը՝ Լոմատուրցիս, իսկ 7 ընտանիք էլ՝ Տրկնա:

Վիճակագրություն. համաձայն վիճակագրական տվյալների՝ ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում Էխթիլայի բնակչության թվաքանակն անընդմեջ աճել է: Դա ակնառու է ստորև ներկայացվող աղյուսակում.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁸		286	290	576
1841 ⁹		248	260	508
1842 ¹⁰		255	270	525
1844 ¹¹		277	289	566
1845 ¹²		282	295	577
1847 ¹³		310	320	630

1 “Ծղրճոսեթանոս շեղաօյտոս ճոցո ճոցոթարո”, էջ 199:

2 “Նոլճոթոս ցոլճոթոս ճոցո ճոցոթարո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 157:

3 Նույն տեղում, էջ 173:

4 «Արճազանք», 1885, № 3, էջ 43:

5 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

6 «Մշակ», 1902, № 265, էջ 1:

7 Ղարակեպակի մասին տես սույն աշխատության Ազավրեք գյուղի բաժնում (էջ 37, ծանոթ № 3):

8 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

9 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 62-63:

10 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 78-79:

11 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 16-17:

12 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 71-72:

13 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 33-34:

1849 ¹⁴		321	325	646
1853 ¹⁵		267	240	507
1854 ¹⁶		274	244	518
1857 ¹⁷		200	180	380
1860 ¹⁸		232	197	429
1861 ¹⁹		230	210	440
1862 ²⁰		235	208	443
1863 ²¹		242	216	458
1864 ²²		242	216	458
1866 ²³	42	248	213	461
1867 ²⁴		257	221	478
1868 ²⁵		255	223	478
1869 ²⁶		257	222	479
1870 ²⁷		271	218	489
1871 ²⁸		279	221	500
1872 ²⁹		275	225	500
1873 ³⁰		281	235	516
1874 ³¹				527
1875 ³²				527
1876 ³³		296	236	532
1877 ³⁴		281	221	502
1878 ³⁵		285	226	511
1880 ³⁶		287	240	527
1881 ³⁷		291	242	533
1882 ³⁸		300	242	542
1883 ³⁹		307	253	560
1884 ⁴⁰	43			
1885 ⁴¹		294	261	555
1887 ⁴²		324	283	607
1889 ⁴³		343	290	633
1890 ⁴⁴		340	285	625
1891 ⁴⁵		349	295	644

14 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40-41:
 15 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 37-38:
 16 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:
 17 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:
 18 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:
 19 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24-25:
 20 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:
 21 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 22 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 23 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 24 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 25 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 26 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 27 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 28 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:
 29 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:
 30 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 71-72:
 31 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:
 32 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21:
 33 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 29:
 34 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 30:
 35 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 36 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:
 37 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 38 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 39 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 40 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 41 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 11:
 42 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 43 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 44 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 147:
 45 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 146:

1892 ⁴⁶		342	299	641
1893 ⁴⁷	60	343	299	642
1894 ⁴⁸		347	298	645
1897 ⁴⁹		382	349	731
1899 ⁵⁰	72	382	338	720
1900 ⁵¹		399	351	750
1901 ⁵²		408	360	768
1902 ⁵³		415	367	782
1905 ⁵⁴		451	392	843
1908 ⁵⁵	69	469	409	878
1910 ⁵⁶		492	429	921
1912 ⁵⁷		516	444	960
1914 ⁵⁸		541	457	998
1916 ⁵⁹		539	471	1010
1918 ⁶⁰	93	354	349	703
1921 ⁶¹		190	185	375
1987 ⁶²	266			1270

Երկրորդ աշխարհամարտին Էխթիլայից մասնակցել են 200 հոգի, որոնցից 52-ը զոհվել է⁶³:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գոյությունը վավերագրերում փաստված է 1865 թ-ից: Էխթիլայի դպրոցը գործող կրթօջախների ցուցակում վերջին անգամ հիշատակվում է 1908 թ.⁶⁴:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶⁵		1	49
1874 ⁶⁶		1	20
1875 ⁶⁷	նախակրթարան՝ ուսուցչի տանը	1	20
1876 ⁶⁸		1	20
1877 ⁶⁹		1	18
1878 ⁷⁰		1	16
1880 ⁷¹		1	20

46 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 118:
 47 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
 48 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 171-172:
 49 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 144-145:
 50 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 51 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 52 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 53 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 20-21:
 54 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 263-264:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 35 ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 56 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 135-136:
 57 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 174-175: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 689 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 130):
 59 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 21-22:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 62 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 63 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 64 **Խորոջյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 517:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 66 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:
 67 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43: Ուսուցիչն էր Երեմիա Բաղչագոյանցը:
 68 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 52:
 69 Նույն տեղում, ք. 130:
 70 Նույն տեղում, ք. 178:
 71 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:

ԷՄԹԻԼԱ. Սր. Ստեփանոս եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հս-ամ-ից, ամ-ից և հր-ալ-ից

1881 ⁷²	1	25
1988 ⁷³ միջնակարգ		206

Սր. Ստեփանոս եկեղեցի. համաձայն եկեղեցու որմերին պահպանված վրաց մեսրոպատառ արձանագրությունների՝ Սր. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցվել է 1308 թ., ակնհայտորեն քաղկեդոնականացած, սակայն դրանով հանդերձ հնավանդ սովորույթները պահպանած բնակիչների կողմից: Այդ են փաստում Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու ծխակարգին հարազատ հատկանիշները՝ բարձր բեմ, եկեղեցու ներսում թաղումների բացակայություն և, ընդհակառակը, շուրջը խիտ առ խիտ

ամփոփված հանգուցյալներ: Հարկ է նշել, որ ԺԳ դարի սկզբում կառուցված, ի սկզբանե բյուզանդածես եկեղեցին առնվազն արդեն ԺՁ դարում գործել է որպես հայ-առաքելական: Այդ է վկայում եկեղեցու բակի ԺԵ-ԺԸ դարերի շիրմաքարերով հարուստ հայոց գերեզմանատունը:

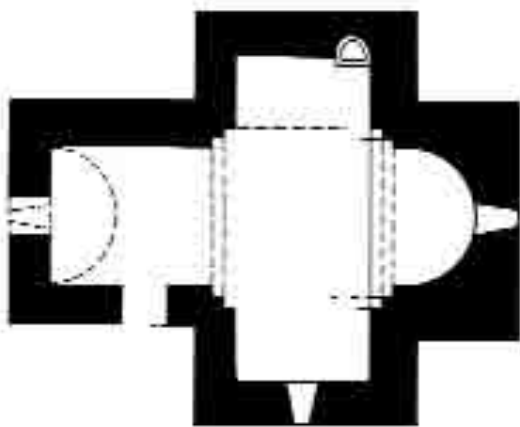
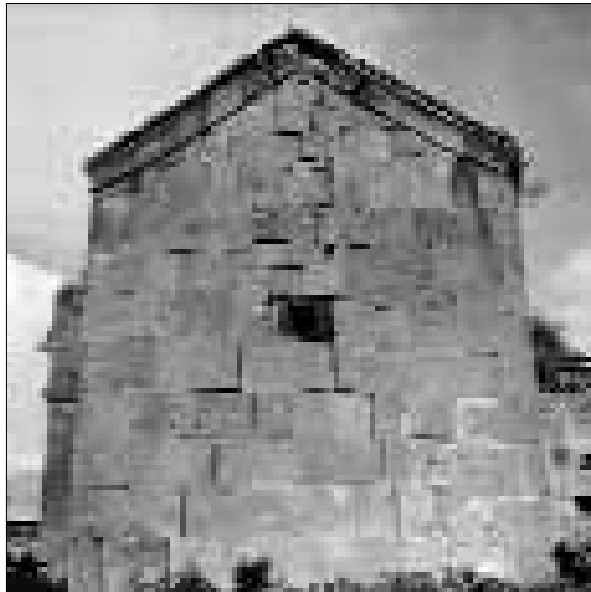
Հայոց ծեսով հերթական անգամ Սր. Ստեփանոսի անվամբ եկեղեցին օծվել է 1830-ականին հայաթափ գյուղատեղիում հաստատված կարնեցի հայերի կողմից⁷⁴: Արդեն 1898 թ. (1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի նախօրեին) եկեղեցին այնքան էր քայքայվել, որ «...կառավարութիւնը փակեց գաւառիս՝ Էյստիլա գիւղի հայոց եկեղեցին՝ նրա հա-

⁷² Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:

⁷³ Ըստ դպրոցի տնօրինության տրամադրած տվյալների:

⁷⁴ ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, ք. 13:

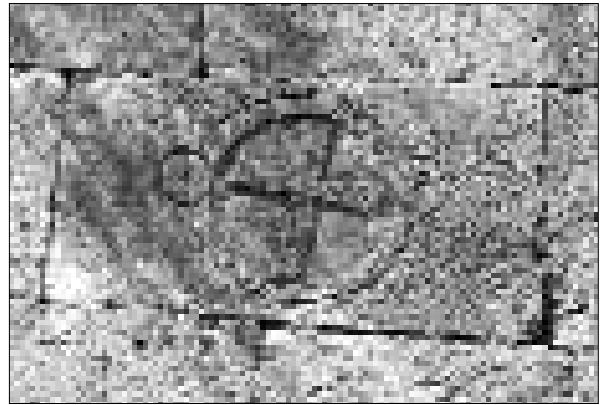
ԷԽԹԻԼԱ. Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու տեսքը ամ-ից, քիվաշարեր, քառակող կորողի խաչագարդ պատվանդան և հաստակագիծը

մար, որ փուլ գալու մօտ էր և շատ մարդիկ տակովն անելու էր»⁷⁵: Պակասն էլ լրացրել է երկրաշարժը, և շենքը դարձել է վթարային⁷⁶: 1900 թ. կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ «...այլևս մեր հին եկեղեցին նորոգութիւն չէ կարելի էնել, որովհետև երկրաշարժից բոլորովին հիմքից խախտուած է: Արևելեան և արևմտեան կողմերս էլ քանդուած են բոլորովին, բայց եթէ նոր եկեղեցի շինելու էլ լինենք կարողութիւն չգոյ, որովհետև ժողովուրդը հազիւ հազ կարող է իրեանց երկրաշարժից քանդուած և փլատակ եղած տներն շինել և մենք բոլոր հասարակութիւնս սպասում ենք կոմիտետի օգնութեան, թէ եկեղեցոյ և թէ տների շինութեան մասին»⁷⁷: Ի վերջո, տարիների ընթացքում գյուղացիները դժվարությամբ կարողանում են վերանորոգել

75 «Նոր-Ռար», 1898, № 18, էջ 2:

76 **Мущкетов И.**, 6շվ. աշխ., էջ 27-28:

77 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3356, ք. 6:

ტხმბლს. სპ. სთნქანნო სქტეგნი ჰრ მთოჰი პარაქიჰი ს ჰრ ნაკათი ჯაჯაჰანოქსნერე

სქტეგნი, ოჰრ ჯარონაკლიმ ლ გოიბელ ჰირტი ბქას-
კან ჳნე:

სპ. სთნქანნო სქტეგნი ჰათაკადომ ჯა-
ჯადს ლ (შაკაქჰომ ასაკაქ ᰁანჰიჰოთ ᰁოქინ-
ქადჰ), ასაკან ᰁჯ ᰁნქეჰაქო, ᰁნჯაქიჰქ ᰁნ ᰁან-
ანან ᰁათაკადოქინ ᰁომომ ᰁინქეო ᰁიქნაქარ-
ქან ჳაკასთანჰი ᰁ-ლ ᰁარქეჰი ᰁაქანაქიქ სქტეგნი-
ნერე: ᰁათოცქად ლ ᰁანაკ სპრათოჯ ᰁაროქ (არ-
თაქინ ჳაქტერნ ᰁნ 12,12 x 9,72 მ):

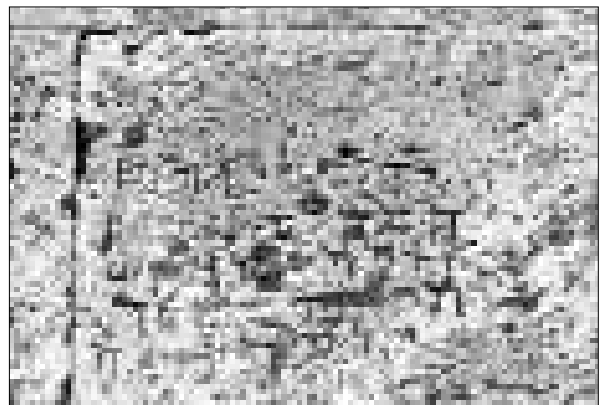
1. სქტეგნი ᰁარაქაქინ ნაკათი ᰁიქაქოთო ᰁრ სქტოთ
არბანაკოქოქინ.

ქ. ᰁტტტტტ ᰁოქოქონს ᰁსქს ᰁოქონს
ტტ ᰁოქოქოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს
ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს
ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს ᰁოქონს

ქრათ. Brosset M., Mélanges asiatiques. II, ტე 343: **ქორდანი-
ო**, CMOMPK, XIII, ტე 130: **ქორდანი ᰁ**, ქრონიკეო, II, 1897,
ტე 174: **ცისკარიშვილი გ**, ჳავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც
სასტორო ᰁქარო, თბილისი, ტე 94, **ბერძენიშვილი ნ**, მქ.
აქს., ტე 148: **სოქრათქან ᰁ**, სოქონი ს ᰁაროქსანოქქან
ქაქნეროქონ, «ღოქ ჳაკონქი», 1998, ᰁᰁ 8, ტე 6: “**ჳავახეთი.
ისტოროქლ-სუროთმოქვერუელი გზამქვექეო**”, თბილისი,
2000, ტე 69:

საქნქნქეოქინ. ᰁ. ᰁოქსთქ ᰁოქოქონს: ᰁ. ᰁოქოქანქა
თმოგველი როსოდანისაგან, შეუნდვენ, ქორონიკონი, ᰁკზ,
ოვანეს, შეუნდვენ: ᰁ. ᰁიქსარქიქიქი თმოგველი, რესუქლ-
ანისაგან, შეუნდვენ, მორვანისა, შეუნდვენ: «**ჳავახეთი. ისტო-
როქლ-სუროთმოქვერუელი გზამქვექეო**»-მ თმოგველი,
რესუქლანისაგან, შეუნდვენ:

ნანოქ. ᰁ. ᰁოქოქანქაქი მთო ᰁოქონქიქიქი ᰁქსანს ᰁ ᰁკზ
(527 ᰁ. - 1307 ᰁ.): ᰁ. სოქრათქანს ᰁ. ᰁნქონქიქიქი ᰁქბანოქ-
ქან ᰁიქან ᰁრ ᰁრათარასქლ ლ ᰁქაქ არბანაკოქოქან ᰁ-
ქნქნ ᰁარქანოქოქინ:

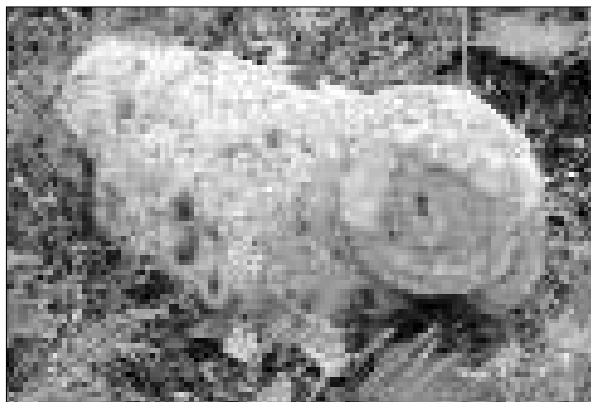
ქ. გათავდა ქვეშელისა ლ(ი)პ(ა)რ(ი)ტის
ცოლისა და თმოგოველია ქილისა რო(ვ)-
სო(ვ)დანიგან, შ(ეუნდუენ ლ(მერთმა)ნ. ქ(რო-
ნი)კ(ო)ნი იყო ᰁკქ (528 ᰁ.). ჳო(ვ)რვანის ძესა
ო(ოვანეს) შ(ეუნდუენ ლ(მერთმა)ნ.

თარქ. ᰁქაროქსე ᰁქარქი ᰁქვენი თიქნოქ
ᰁნოქქენქინქი ᰁოქოქ ᰁოქოქანქი ᰁოქოქი, ᰁოქოქი
ასოქად: ᰁოქონქიქი 528 ᰁ. (1308 ᰁ.): ᰁოქანქი
ოქი ᰁოქანქინ ასოქად ᰁოქოქი:

ქქქ ᰁქქ ᰁქქ
ქქქ ᰁქქ ᰁქქ
ქქქ ᰁქქ ᰁქქ
ქქქ ᰁქქ ᰁქქ
ქქქ ᰁქქ ᰁქქ

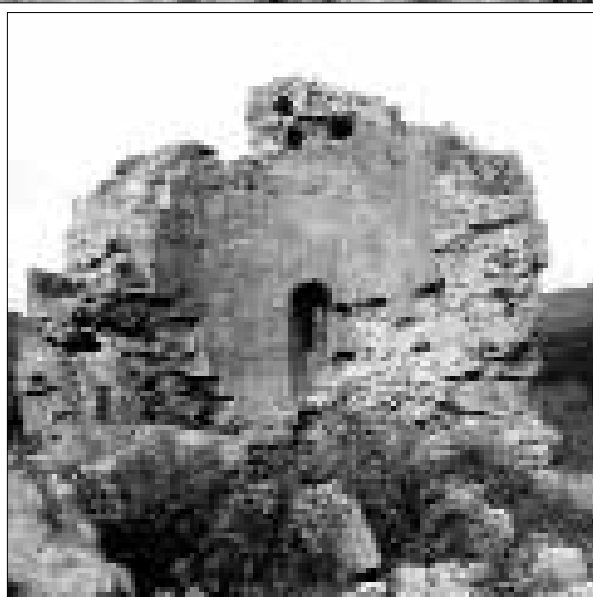
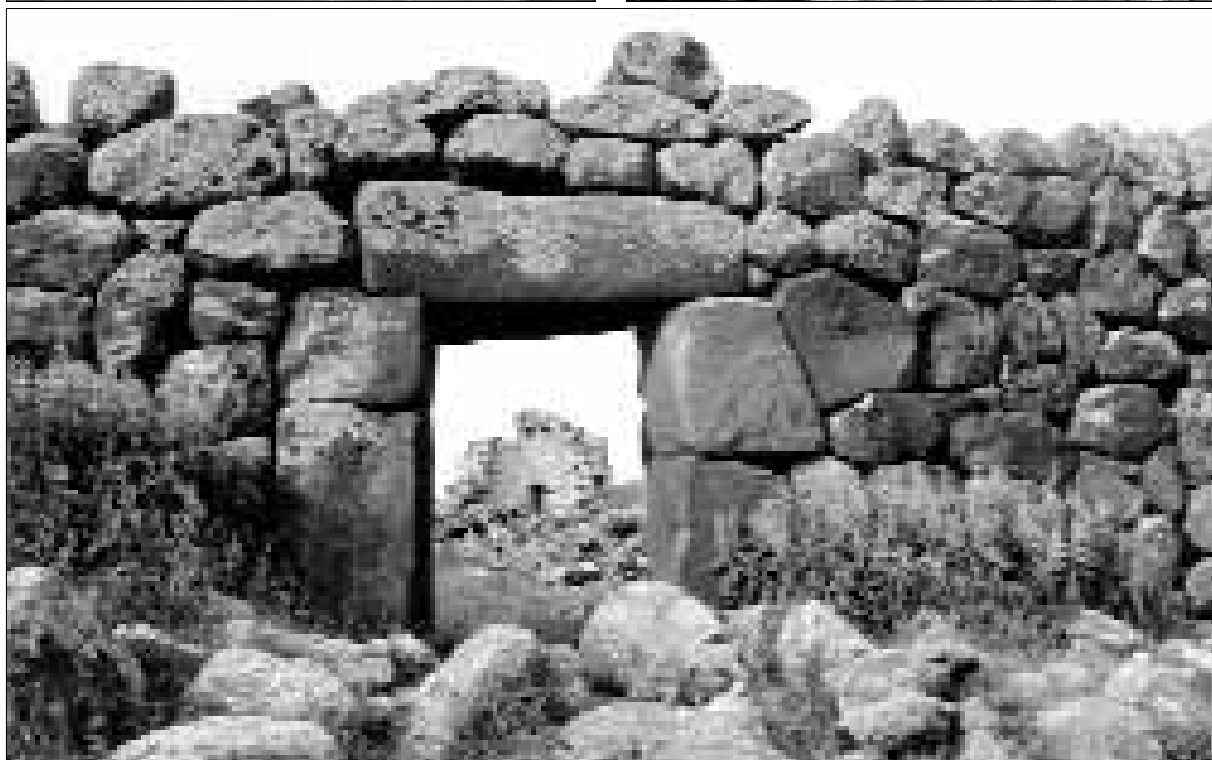

ԷԽԹԻԼԱ. գյուղի ալ կողմում տարածված գերեզմանոցը և նմուշներ շիրմաքարերից

Վանք (Մեղրեկ կամ Նեղրեկ) գյուղատեղի. Էլսթիլայից 1 կմ արևելք՝ Սամսար լեռան լանջերից սկիզբ առնող Մեղրեկ վտակի ձորում, պահպանվում է Վանք անվամբ գյուղատեղին, որը բարալեթ-

ցի վրացիների շրջանում հայտնի էր Մեղրեկ կամ Նեղրեկ անվանաձևով:

Վանք. հնավայրում ուշագրավ է պարսպափակ, կիսավեր վանքը (ԺԲ-ԺԳ դդ.): Վերջինս միանավ

ԷԽԹԻԼԱ. Մերոնեկ գյուղատեղից և Կիսավեր եկեղեցից

ԷՐԻՆՁԱ

ԷՐԻՆՁԱ. գյուղամերձ ձորակն ու աղբյուրը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 20 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1780 մ միջին բարձրության վրա:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. կազմված հարկացուցակի՝ գյուղն ունեցել է 13 տուն բնակիչ (սրանց թվում հիշվում է Հակոբ քահանայի եղբայրը), հարկվել է 3.500 ակչե¹:

Բնակչություն. 1914 թ. գյուղը թրքաբնակ էր (112 շունչ)²: Ստալինյան բռնապետության տարիներին Էրինջայի բնակիչներն աքսորվեցին (1944 թ.): Հետագայում այստեղ մշտական բնակություն հաստատեցին հարևան գյուղերից փոխադրված հայեր: 1987 թ. Էրինջան ունեցել է 13 տուն՝ 48 հայ բնակիչ³, իսկ 1988-ին (մեր այցելության ժամանակ)՝ միայն 42 բնակիչ:

1 “Ճջրჯջոսթանոս յոջոսթոս ձոջոսթոս”, էջ 283-284:

2 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 213:

3 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

Աղբյուր. գյուղից հարավ՝ ձորակի ձախ կողմում, գործում է 1882-1883 թթ. (հիջրայի 1300 թ.)⁴ համակ սրբատաշ քարով կառուցված և արարատառ թուրքերեն շինարարական արձանագրություն կրող կամարակապ աղբյուրը:

4 Տարեթվի վերձանությունն ըստ պարսկագետ Ք. Կոստիկյանի:

ԹԱԽՉԱ

ԹԱԽՉԱ. գյուղի տեսքը հր-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 8 կմ հարավ-արևելք, ծ. մ. 1920-1960 մ բարձրության վրա:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են 1829-30 թթ. Բայազետի գավառից: Թախչան երկրամասի համեմատաբար ուշ բնակեցված գյուղատեղիներից էր: 1918 թ. թուրք հրոսակները գյուղում սրախողխող են արել բնակիչներին, փրկվել են միայն 7-ը: Վերջիններս Ճաղկայի Նարդևան գյուղի հայերի հետ 1922 թ. վերահաստատվել են հայրենի գյուղում և շենացրել այն¹: 1933 թ. գյուղ այցելած Ն. Բերձենիշվիլին իր օրագրում նշել է, թե մինչև 1918 թ. գյուղն իբր մահմեդաբնակ էր², այնինչ բազմաթիվ դիվանական վավերագրեր հակառակն են փաստում:

1988-ին՝ մեր այցելության ժամանակ, գյուղն ուներ 38 տուն և ընդամենը 9 աշակերտով տարրական դպրոց:

Վիճակագրություն. ԺԹ -ի դդ. Թախչայի բնակչության աճը, ըստ վիճակագրական տվյալների, ներկայացրել է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1880 ³		80	74	154
1881 ⁴		75	74	149
1882 ⁵		76	78	154
1883 ⁶		74	80	154
1884 ⁷	14			
1885 ⁸		76	80	156
1886 ⁹		76	80	156
1887 ¹⁰		91	93	184
1890 ¹¹		92	92	184
1891 ¹²		95	97	192
1892 ¹³		96	105	201
1893 ¹⁴		97	103	200
1894 ¹⁵		102	112	214
1897 ¹⁶		108	112	220

3 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3872, ք. 90:

4 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 99:

5 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44:

6 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:

7 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

8 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:

9 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 12:

10 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:

11 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 184:

12 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 192:

13 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 116:

14 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 120-121:

15 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 21-22:

16 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 142-143:

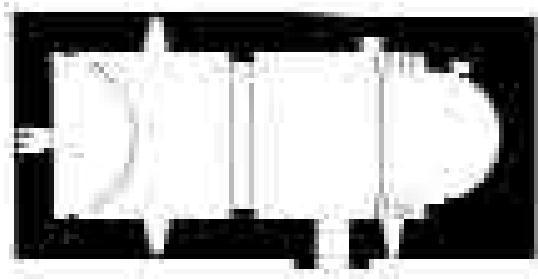
1 Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 398:

2 Նյու Յորքի «Նյու Յորք Երեւոն» թ. 6, նշվ. աշխ., էջ 109:

1898 ¹⁷		109	107	216
1899 ¹⁸		110	110	220
1900 ¹⁹		108	117	225
1901 ²⁰		116	120	236
1902 ²¹		116	120	236
1905 ²²		119	122	241
1907 ²³				238
1908 ²⁴	24	130	125	255
1910 ²⁵		143	135	278
1912 ²⁶		146	134	280
1914 ²⁷		155	131	286
1916 ²⁸		156	141	297
1918 ²⁹	55	240	255	495
1921 ³⁰		50	45	95
1987 ³¹	40			138

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 28 թախչացիներից 14-ը զոհվել է³²:

Սբ. Մինաս եկեղեցի. կառուցվել է 1880-ական թվականների սկզբներին: Առաջին հիշատակությունը վերաբերում է 1884 թ.³³: Եկեղեցին անմշակ քարից, միանավ, թաղածածկ հորինվածքով, արևելք-արևմուտք ուղղությամբ ձգված շինություն է: Միակ մուտքը բացված է հարավից, հյուսիսային

ԹԱԽՉԱ. Սբ. Մինաս եկեղեցու հատակագիծը

17 Նույն տեղում, գ. 3897, թ. 167:

18 Նույն տեղում, գ. 3903, թ. 93-94:

19 Նույն տեղում, գ. 3905, թ. 55:

20 Նույն տեղում, գ. 3906, թ. 68:

21 Նույն տեղում, գ. 3907, թ. 19-20:

22 Նույն տեղում, գ. 3912, թ. 262-263:

23 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 95, թ. 93:

24 ՀԱԴ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 43:

25 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 135-136:

26 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:

27 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, թ. 173-174: Ի դեպ, նույն թվականի հունվարի 1-ին անցկացված մեկ այլ մարդահամարի տվյալների համաձայն, Թախչան ունեցել է 305 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 187).

28 ՀԱԴ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, թ. 20-21:

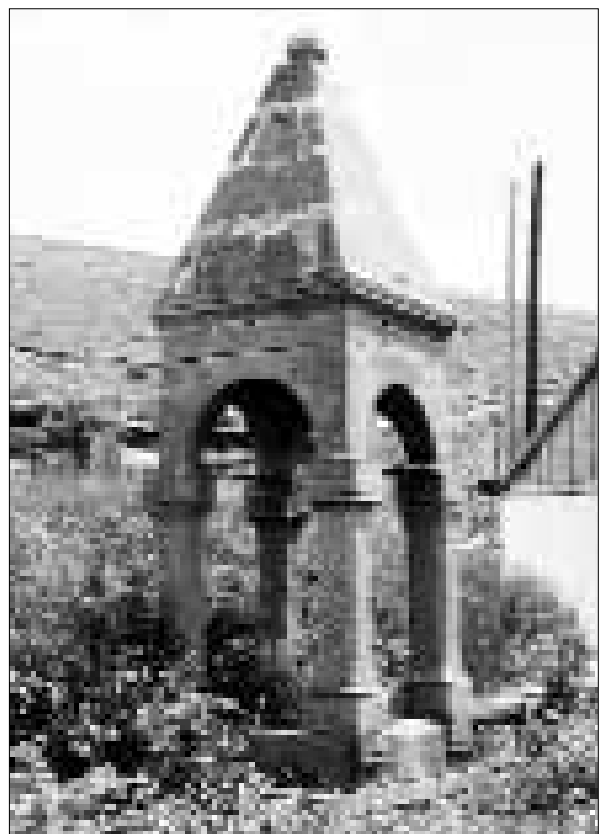
29 ՀԱԴ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:

30 ՀԱԴ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 2:

31 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

32 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:

33 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

ԹԱԽՉԱ. Սբ. Մինաս եկեղեցու տեսքը հս-ից, հս-ալ-ից և զանգակատունը հղ-ամ-ից

պատի մեջ մկրտարանի ավազանն է, իսկ արևմրտյան ճակտոնին բարձրանում է քառասյուն

ԹԱԽՉԱ. Սր. Մինաս եկեղեցու զանգակատան արձանագրությունը (1902 թ.)

զանգակատունը: Արտաքին չափերն են՝ 13,20 x 6,10 մ: Ըստ արձանագրության՝ նորոգվել է 1902 թ.:

Արձանագրություն.

ԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ Է | Խ(Ա)Չ(Ա)Տ(ՈՒ)Ր ԱՍԼ(Ա)-Ն(ԵԱՆ), 1902 ԱՄԻ ...:

Հրատ. առաջին անգամ:

Սր. Հովհաննես մատուռ. Թախչայից 2 կմ հարավ-արևմուտք է գտնվում անմշակ քարերով կառուցված, պարզ հորինվածքով Սր. Հովհաննես մատուռը (արտաքին չափերն են՝ 8,88 x 5,35 մ), որի

խորանում, սեղանի վեմի փոխարեն, տեղադրված է Ե-Է դարերի քառակող կոթողի պատվանդան (59 x 58 x 76 սմ):

ԹԱԽՉԱ. Սր. Հովհաննես մատուռի հատակագիծը

Հնավայրը հայտնի ուխտատեղի է մերձաբնակ հայերի շրջանում:

Հնագիտական գտածոներ. 1946 թ. դպրոցի տնօրեն Վարդգես Տիտիզյանը Թախչայի տարածքից գտել է Տիգրան Մեծի դրամներից և փոխանցել Հայաստանի պատմության պետական թանգարանին:

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ)

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ). գյուղի տեսքը հս-ալ-ից

Տեղադրություն. Ախալքալաքից ուղիղ գծով 14 կմ արևմուտք, պաշտոնապես Թմոզվի վերանվանված նախկին Մարգաստան և պատմական Թմոք գյուղից 1,5 կմ հարավ-արևմուտք, Կուր գետի ձախ ափին վեր խոյացող լեռան զագաթին պահպանվում են համանուն բերդի ավերակները:

Անվան ծագումը. անունը ծագում է «մոզ» բառից (Թ-մոզվ-ի)¹:

Պատմություն. մատենագրական աղբյուրներում Թմոք բերդի առաջին հիշատակություններից մեկը վերաբերում է Թ դարում՝ արաբական արշավանքների ժամանակ բերդի գրավմանը. «...զԹմօք և զԽովլա...»²:

Հայտնի է, որ բերդը խիստ տուժել է 1089, 1283 և 1319 թվականներին տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժերից³:

Տևական ընդմիջումից հետո Թմոք բերդի մասին նոր վկայությունների հանդիպում ենք ԺԵ դարի ձեռագիր հիշատակարաններում: Դրանցից առաջինը (1410 թ.) վերաբերում է հայտնի ազգային և եկեղեցական գործիչ «Երանելի եռամեծ Սբ. Գրիգոր Տաթևացի անյաղթ փիլիսոփայի և Հայոց մեծ տիեզերալոյս վարդապետի» ծննդյան վայրին («Ծնեալ յաշխարհին Վրաց, ի յամուրն Թմոք...»)⁴, ապա՝ 1426 թ. («Թվ. ՊՀԵ (1426), ի Մալխաս և յանառիկ դղեակս Թմոք, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի, ձեռամբ մեղապարտ գրչի Անոյ եպիսկոպոսին տէր Յովհաննիսի...»)⁵, 1442 թ. («Եւ ես ... սուտանուն Ռհաննէս միայնակեաց, ի զաւառէն Վրացտանայ, ի յամուրին դղեակէն Թմոքոյ, ըստ իմում ա-

1 Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 197:

2 Ջուանշեր, էջ 107: Պատմական նույն դեպքերի վերաբերյալ ԺԱ դարի վրաց Անանուն պատմիչը նշել է. «...այնտեղից մտավ Սամցխե, և ավերեց Սամցխեն ու Ջավախքը (Ջավախեթը), ապա մոտեցավ Թմոզվի բերդին. տեսնելով վերջինիս անառիկ և ամուր դիրքը, այնտեղից քաշվեց...» (Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 202): Տես նաև **Նույնի**՝ նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 39: “Летопись Картли”, перевод, введение и примечания **Цулая Г.**, Памятники грузинской исторической литературы, т. IV, Тбилиси, 1982, էջ 52:

3 **Закарая П.**, Памятники Восточной Грузии, Москва, 1982, էջ 198.

4 ԺԵԱ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա (այսուհետև՝ ԺԵԱ), կազմ.՝ **Խաչիկյան Լ.**, Երևան, 1955, էջ 103:

5 Նույն տեղում, էջ 354:

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ). գյուղատեղիի մնացորդները Կուրի ձախ ափին

նարժանութեանս գծագրեցի զսայ...»⁶ և 1448 թ. («...և Թմոքայ քահանայիցս՝ Սկրտիչ իրիցոյ և Առաքել իրիցոյ...»)⁷ հիշատակությունները:

Շահ-Աբասի անվան հետ առնչվող՝ բերդի անկման դեպքերի արձագանքները ավանդապատումների ձևով պահպանվել են հայ և վրաց գրականության մեջ⁸:

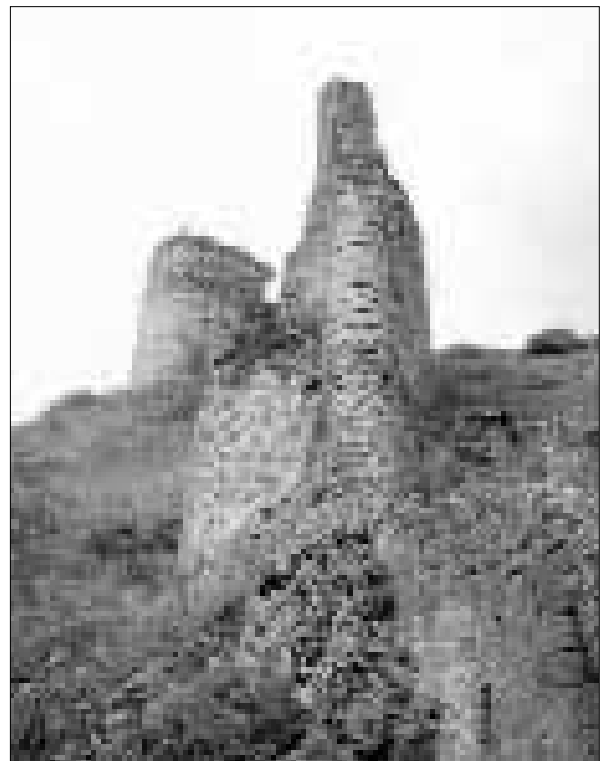
Թմոք բերդը կառուցված էր հայ միջնադարյան բերդաշինությանը հարազատ ու լայն տարածում գտած կառուցողական սկզբունքներով և ռազմավարական հնարքներով: Ժայռապատ լեռնագագա-

թի խոցելի հատվածները ամրացված էին կիսաբլուրակ աշտարակներով հզորացված պարսպապատերով: Բերդի ներսում պահպանվում են սրբատաշ քարից կառուցված իշխանական ապարանքի մնացորդներ, պարսպապատերին կից օժանդակ շինություններ և ժայռակերտ աստիճաններով մինչև Կուր գետի ափը ձգվող գետնուղին: Առաջիններից մեկը, որ տվել է Թմկաբերդի նկարագրությունը, ազգագրագետ Ե. Լալայանն է. «Պարիսպը, որի լայնությունը 1,5 արշին է, կրով և տեղ տեղ սրբատաշ քարերով շինված, բոլորում է այս երեք լեռների շուրջը, յուրաքանչյուրի վրա մի մի աշտարակ բարձրացնելով ու ձգվում գնում կողքի լեռները, ուր միանում է յուրաքանչյուրի վրա շինված մի մի աշտարակի: Բուն ամրոցի հանդեպ, արևելյան կողմը

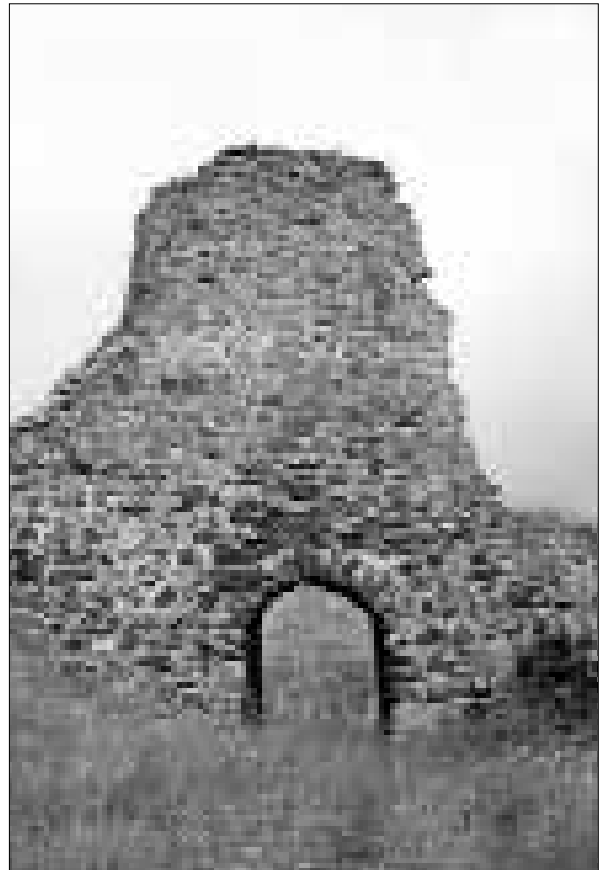
⁶ Նույն տեղում, էջ 535:

⁷ ԺԵԱ, էջ 618:

⁸ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, էջ 403: Նաև՝ Դանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 292: "огзрос", 1893, № 40, էջ 2:

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱՐԵՐԳ), ընդհանուր տեսարաններ

*ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ). բերդապարիսպներ, դարպասներ, բերդամիջի շինությունների մնացորդներ
և իշխանական կիսավեր ապարանքը*

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱՐԵՐԳ), բերդամիջից մինչև Կուրի ավիր իջնող ժայռափոր գաղտնուղին

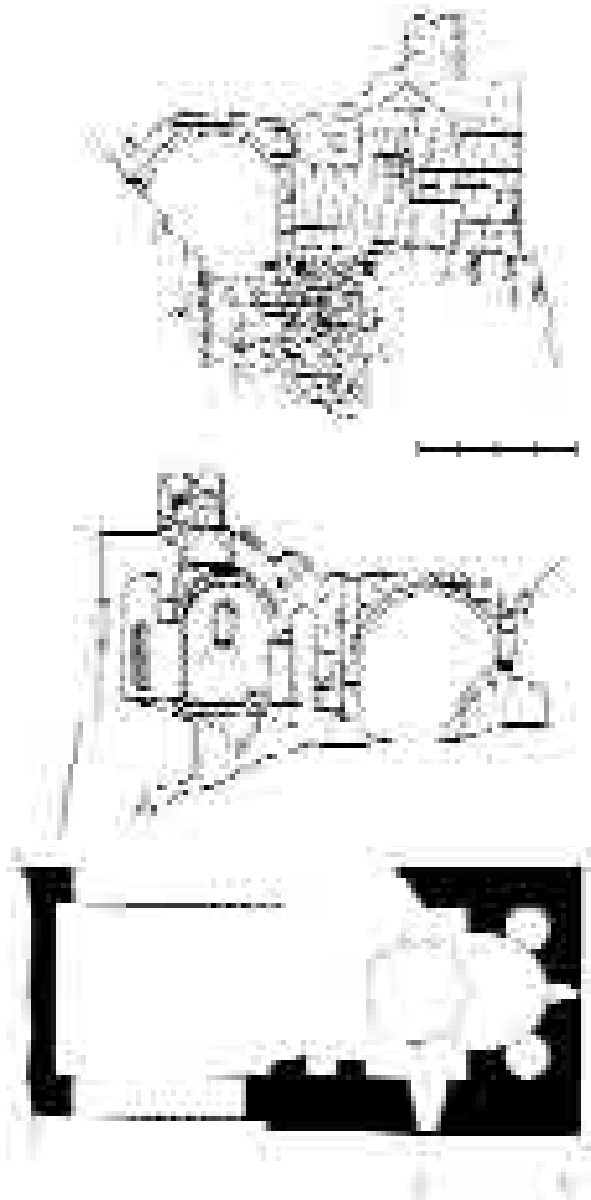
ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱՐԵՐԳ), բերդասարի արևելահայաց գառիվայրին պահպանված կիսավեր, գմբեթավոր եկեղեցին

բարձրանում է այս երեք լեռներին կպած մի տափարակ բլուր, որ նույնպես պարսպապատ է: Ամբողջ բերդն ունի երեք դուռ՝ հարավից, հյուսիսից և

արևելքից, որ տանում է դեպի բլուրը...: Հարավային դրան մոտ մի ստորերկրյա անցք ժայռի միջով իջնում է մինչև Կուրը, ջուր բերելու համար»⁹:

Եկեղեցիներ. բերդի մոտ, հիմնական շրջապարսպից դուրս պահպանվում է երկու եկեղեցի:

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ). բերդի ալ կողմի եկեղեցու հր ճակատը, կտրվածքը դեպի հս և հատակագիծը:

Դրանցից մեկը վիմափոր է (արևմուտքից կից ունի մաս վիմափոր գավիթ) և գտնվում է բերդի հյուսիսարևմտյան կողմում, մյուսը՝ դեպի Կուրի կիրճը կախված խիստ զառիվայր ձորալանջի աննշան մակերեսով ժայռի ելուստի վրա: Կիսավեր միանավ-գմբեթավոր կառույց է: Ներսում դեռևս նկատելի են որմնանկարների հետքեր: Ամենայն հավա-

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ). Կուրի վրա պահպանված երկթռիչք կամրջի խելերը

նականությամբ, սա այն եկեղեցին է, որը Սբ. Աստվածածին անվամբ բազմիցս հիշվում է ԺԵ դարի ձեռագիր հիշատակարաններում:

Կամուրջ. Թմոք բերդի ստորոտում՝ Կուր գետի վրա, պահպանվում են երբեմնի երկթռիչք կամրջի խելերը, իսկ բերդի հարավարևմտյան ստորոտին միջնադարյան գյուղատեղիի ավերակներն են:

Գերեզմանոց. մինչև 1960-ական թվականները բերդից մոտ 1 կմ հյուսիս-արևելք՝ Կուր գետի ձախափնյա հարավարևելահայաց մեղմաթեք սարալանջին, տարածված է եղել խիտ թաղումներով աչքի ընկնող խաչքարերով հարուստ, բավականին ընդարձակ միջնադարյան գերեզմանոցը՝ բաղկացած իրարից հազիվ 100 մ հեռավորության վրա գտնվող մեծ և փոքր մասերից, որոնք հետագայում, ցավալիորեն գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացվել են:

Հնավայրի գիտական առաջին այցելումն եղել է Ե. Լալայանը: Նա ընդօրինակել ու հրատարակել է տեղում պահպանված արձանագրություններից 3-ը¹⁰:

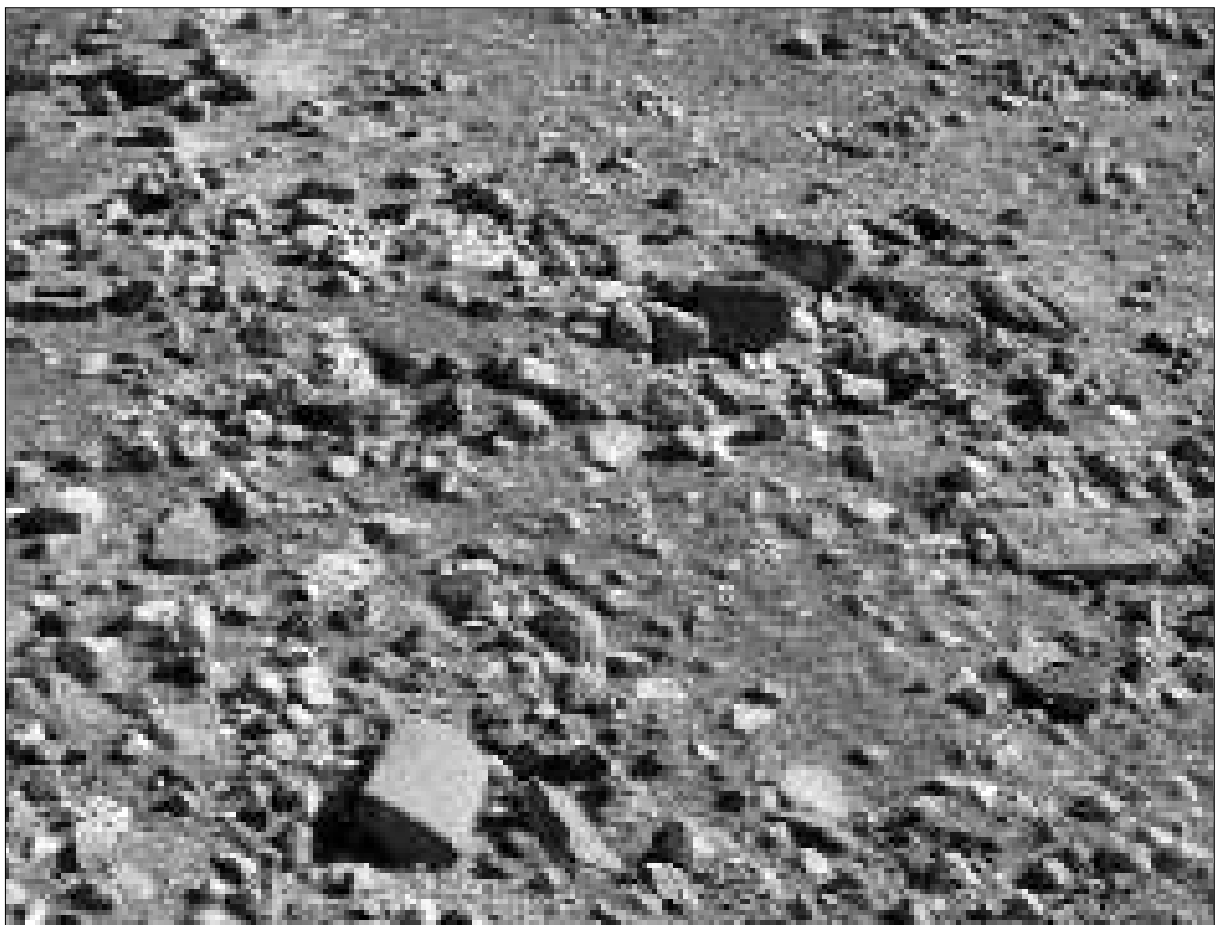
Այնուհետև, 1954 թ. հնավայրի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է Լ. Դավլիանիձեն, որը մի հոդվածի շրջանակում գիտական շրջանառության մեջ է դրել 5 միավոր արձանագրություն¹¹:

1960-ական թվականներին ախալցխացի Սեպուհ Սաղաթեյանի կատարած և Գագիկ Գինուսյանի միջոցով մեզ փոխանցված լուսանկարների հիման վրա իրականացվեցին նախկինում հրատարակված, սակայն ներկայումս անհետացված խաչքարերից երկուսի վիմագրերի վերծանությունների

⁹ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, էջ 71:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 71-72:

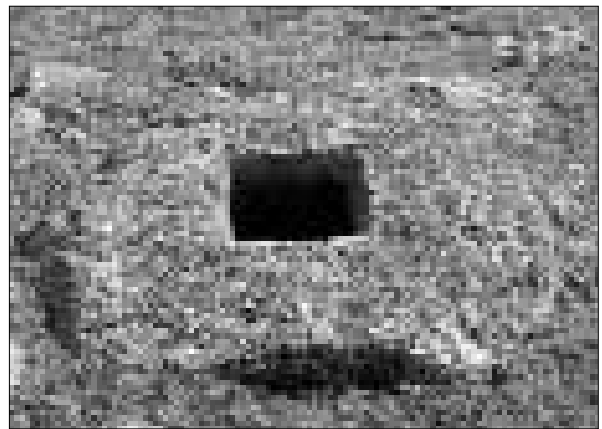
¹¹ Давлианидзе Л. С., նշվ. հոդվ.:

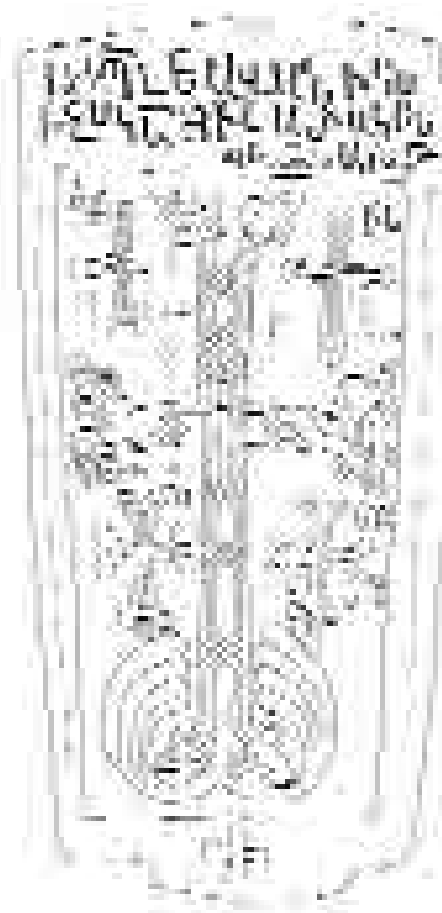
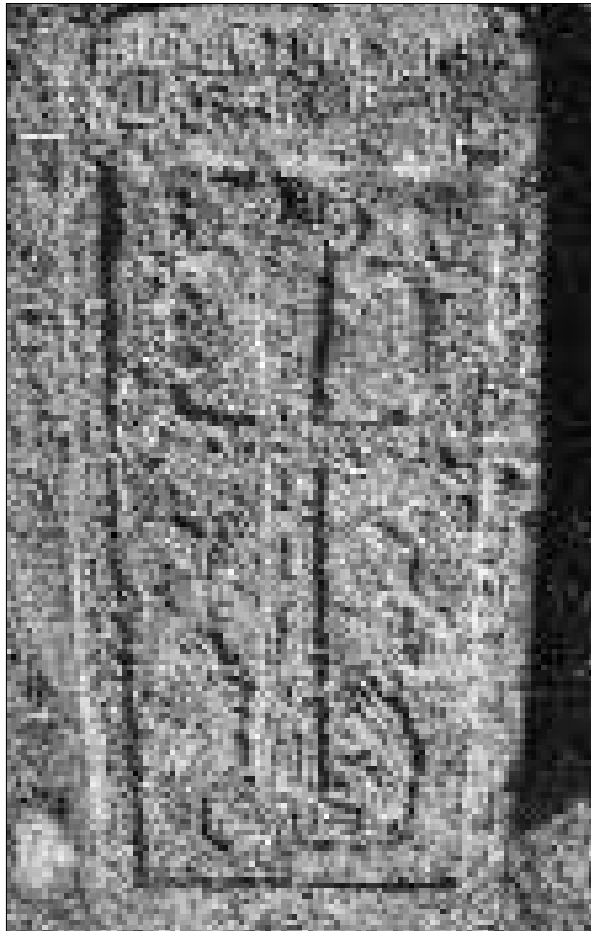
ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ). գերեզմանոցի մեծ հատվածի այժմեական (2005 թ.) տեսքը

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ). գերեզմանոցի փոքր հատվածի այժմեական (2005 թ.) տեսքը

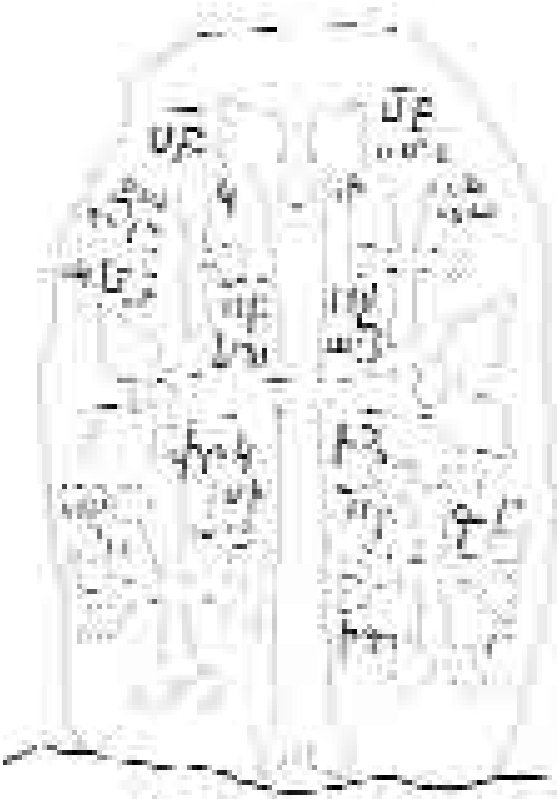
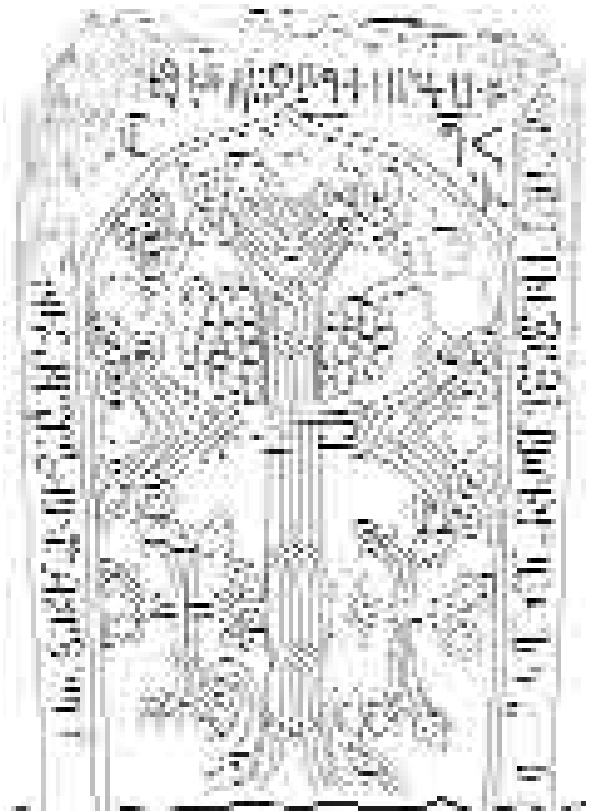
ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ), տեղահանված և գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացված խաչքարերի պատվանդաններ զերեզմանոցում

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ), խաչքար (1386 թ.) և սալատապաններ

ճշգրտումներն ու պատրաստվեցին դրանց գրչանկարները¹²:

12 2005 թ. տեղում կատարած աշխատանքներին մեզ ցուցաբերած աջակցության համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Նաբալաքն գյուղի բնակիչ Դարիսպանի Մայսուրաձեին:

ԹՄՈՔ (ԹՄԿԱԲԵԼԴ). Ս. Սաղաթելյանի 1960-ական թվականներին կատարած լուսանկարների հիման վրա պատրաստված գրչանկարները

ԹՍՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ). ախալցխացի Սեպուհ Սաղաթեյանն ու իր ընկերները Թմկաթերդի գերեզմանոցում (1960-ական թվականներ)

1. Խաչքար. գեղաքանդակ (132 x 62 x 27 սմ), վերնամասում և խաչաթևերի միջև՝

ԹՎ(ԻՆ) ՊԼԵ (1386) | ԱՎԱՆԻԿՆ | Խ(Ա)ՉՍ ԿԱ(ՆԳՆԵՑԻ) ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆ|Ձ...:

Հրատ. առաջին անգամ:

2. Խաչքար. ներկայումս անհետացված.

ԹՎ(ԻՆ) ԸՃԿԴ (1415) | Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԱԿՈԲ, Ս(ՈՒՐ)Բ ԳԱԲՐԻԵԼ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՔԱՅԵԼ, Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՍԵՆԱՅՓՐԿԻՉ:

Հրատ. **Давлианидзе Л. С.**, նշվ. հոդվ., էջ 199:

3. Խաչքար. ներկայումս անհետացված.

ԹՎ(ԻՆ) ՊԿՁ (1417) | ԵՍ ՄԽԻԹԱՐ ... ԵՒ ԿԵՆԱԿԻՑՍ ԿԱՆԳՆԵՑԱԸ | ՁԽԱՉ:

Հրատ. **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 71: **Давлианидзе Л. С.**, նշվ. հոդվ., էջ 200:

4. Խաչքար. գեղաքանդակ, ներկայումս անհետացված. վիճագիրը ստուգել ենք համաձայն Մ. Սաղաթեյանի լուսանկարի

ԹՎ ՊՀԴ (1425) | ՈՎ ԶԱՌԱԹԵՒ Զ(Ա)ՌԱԿՈՒՄԻ: ՅԱՀԵՂ ԱՌՈՒՐՆ ԱՆԵՐԵԿԻ: Լ(ՈՒՍՈՎ | ՓԱՅԼԵԱԼ Ի Մ)ԵՁ | ԵՐԿՐԻ, ՋՈԳԻ Ս(Ա)ՐԳ(Ի)Ս Զ(ԱՀԱՆԱՅԻ ԼՈՒՍԱՌ)ՐԵԱ ՅԱՅՆՍ ԱՏԵՆԻ: ՆԱԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ԻԻՐՈՅ ԴԱԻԻԹ:

Հրատ. **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 71: **Давлианидзе Л. С.**, նշվ. հոդվ., էջ 199:

Տարրերեզում. Ե. Լալայանը՝ ՆԱԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ԻԻՐՈՅ ԴԱԻԻԹ-ի փոխարեն ունի՝ ՆԱԵՒ ԵՂ(ԻԱՅԻ ԻԻՐՈՅ)...:

Ծանոթ. լուսանկարն ու գրչանկարը տե՛ս 202-րդ էջում:

5. Խաչքար. «Մի ուրիշ գերեզմանի կարմիր քարե խաչարձանի վրա, որի բարձրությունը 1 սաժեն է և լայնությունը 1 արշին... խաչի փեղկերի միջև... խաչի պատուհանի վրա...»: Ներկայումս անհետացված.

ԽԱՉՍ ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ | Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԻԿՈՂՈՍ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԱՐԳԻՍ, | ԱՏՈՒՎԾԱԾԻՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱՍԱՅԿԱՏԱՐ, Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐ: | ԱՐԴ ԵՍ ԷՐԵՑՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ | ԻՆՁ ԾՆԱԻ ... ԶՈ ՅԱՐ...ՈՒԵԿԻՆ ԵՒ ԱԲԱԳԵՐԻՆ ... | ԵՂԲԱՐՅՍ ԻՍՈՑ Տ(Է)Ր ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԵՒ Տ(Է)Ր ... ԻՐ | ԵՒ ԱՍԵՆԱՅՆ ԱՐԱԿԱՆ ..., ԿԱ...ԱՅ ԵՒ ԵՐԵՆԱՅՈՑ:

Հրատ. **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 71-72:

Ծանոթ. լուսանկարն ու գրչանկարը տե՛ս 202-րդ էջում:

ԹՍՈՔ (ԹՄԿԱԲԵՐԴ). ԺԴ-ԺԵ դարերի անարձանագիր խաչքարեր գերեզմանոցում

ԹՈԹԽԱՄ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 4 կմ հյուսիս, արևմուտքից Ախալքալաք-Բակուրիան մայրուղուն կից, ծ. մ. 1690 մ բարձրության վրա, Կորխից 0,5 կմ արևելք:

Պատմություն. համաձայն հայտնաբերված նյութական մշակույթի հուշարձանների՝ գյուղը բնակեցված է եղել դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանում: Այդ են վկայում գյուղում մի բնակելի տան շինարարության ժամանակ գտնված Ա դարի երկրորդ կեսով թվագրվող ապակյա սափորները¹:

Թոթխամի մասին առաջին հիշատակություններից մեկը վերաբերում է 1595 թ.՝ որպես 500 ակչե հարկվող փոքրիկ բնակավայր²:

Հետագայում ամայացած հին գյուղատեղին վերստին շենացավ 1911 թ., որն իբրև գյուղ վերջնականապես ձևավորվեց 1913 թ. «...ինչպես երևում է Ախալքալաքի գաւառապետի 1913 թ. յուլիսի 6-ի № 1369 մակագրութիւնից, արդէն բաժանուած է համարվում Կորխ գիւղից և ունի իրեն համար կառավարութիւնից հաստատուած առանձին տանուտէրի օգնական և նորան փոխանորդ»³:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակից 53 թոթխամցիներից 22-ը զոհվել է⁴:

Բնակչություն. հետագայում ամայացած գյուղը վերակենդանացրել են 1907 թ. ի վեր Կորխ գյուղից հեռացած ընտանիքները. «...թեմիս Կորխ գիւղից տասն և եօթն տուն գաղթելով 1911 և 1912 թուականներուն չորս վերստ հեռաւորութեամբ Թոթխամ

կոչուած աւերակի վերայ շինել են իրանց համար տներ՝ կազմելով փոքրիկ գիւղ...»⁵: Վերջիններիս թիվը 1911 թ. եղել է 15⁶, իսկ 1913 թ.՝ 17 տուն (ավելի քան 200 շունչ)⁷: Կորխից գատվելու բուն պատճառը տնտեսական էր. «Այս գաղթականության պատճառն ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Կորխ գյուղում տներուս, կալատեղիներինս և մյուս շինության տեղերուս նեղություններն ու անհարմարությունները այս տասն և յոթ տանս, իսկ այժմ այս նորահաստատ Թոթխամ գյուղում ընդարձակ տարածության վրա շինելով մեր տները, ունենք բոլոր հարմարությունները արժանապես ապրելու...»⁸: Թոթխամի՝ ինքնուրույն գյուղի կարգավիճակ ստանալու խնդիրը երկար ձգձգումներից հետո ի վերջո լուծվում է Թիֆլիսի գյուղացիական գործերի նահանգային աստյանի որոշմամբ 1912 թ. սեպտեմբերի 18-ին⁹:

1987 թ. Թոթխամն ուներ 95 տուն, 418 բնակիչ¹⁰:

Եկեղեցի. ինչ վերաբերում է եկեղեցի ունենալու խնդրին, ապա դեռևս 1915 թ. Էջմիածնի կոնսիստորիան քննել է նորահիմն Թոթխամ գյուղում 2378 ռուբլի նախահաշվային արժեքով, ինչպես նաև բնակիչների տուրքերով և աշխատանքով եկեղեցի կառուցելու հարցը¹¹, որը, սակայն, հետագա տարիների քաղաքական անբարենպաստ կացության պատճառով չի իրագործվում:

Գերեզմանոց. Թիֆլիսի նահանգապետի թույլտվությամբ նորաստեղծ գյուղին հատկացվում է գերեզմանոցի տեղամաս¹²:

1 Նազինա Չոլոյան, «Մեծ հեղափոխությունից հետո», 1988, № 3, էջ 53-56:
 2 «Գյուղացիների շրջանային ժողով», էջ 238:
 3 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 18, գ. 980, թ. 34:
 4 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:

5 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 18, գ. 980, թ. 34:
 6 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3438, թ. 2:
 7 Նույն տեղում, թ. 4:
 8 Նույն տեղում:
 9 Նույն տեղում:
 10 Նույն տեղում:
 11 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 980, թ. 32:
 12 Թոթխամ գյուղի ինքնադրաման մասին տես Նահատակյան Ռ., Թոթխամ գյուղի պատմությունից. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1986, № 2, էջ 133-135:

ԹՈՐԻԱ

ԹՈՐԻԱ. գյուղի տեսքը ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 8 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինո-ծմինդայից 11 կմ հյուսիս, ծ. մ. 1840-1860 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. զուտ հայաբնակ թորիան 21 տուն բնակչությամբ և 13000 ակչե հարկաչափով հիշվում է օսմանյան կառավարության 1595 թ. կազմած «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ում¹: Ընտանիքների գլխավորների ցանկում հիշվում են Դուլիջանի որդի Միրզան, Առաքել և Ազարա եղբայրները, Սարգսի որդի Ջանիբեկը, Սկրտիչը, Գրիգորի որդի Խոսրովը և այլք²:

Հայանի է նաև, որ 1705-1706 թթ.՝ տանուտեր Հասանի օրոք, գյուղից հարկվել է 16.200 ակչե³:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30 թթ. փոխադրվել են Ստորին կամ Ներքին Բասեն գավառի Չիթահանք (Չիթահանքով)⁴ և Թեքման գավառի Բյուլլի⁵ գյուղերից:

1 «Գյուրջիստանի ցեղային լեզու լեզու», էջ 229:

2 Նույն տեղում:

3 «Ֆեղդոսի ցեղային լեզու լեզու 1694-1732 ՎՎ», էջ 121:

4 Չիթահանքը հայաբնակ գյուղ էր Ստորին Բասեն գավառում, Արաքս գետի աջակողմում՝ Խորասանից 30 կմ արևելք:

Վիճակագրություն. գյուղի բնակչության բվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները խիստ աղքատիկ են.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1884 ⁶	20			758
1908 ⁷	45			600
1912 ⁸				570
1914 ⁹				686
1915 ¹⁰				658
1916 ¹¹	95	364	326	690
1926 ¹²	140			830
1987 ¹³	153			742

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցել է 163 թորիացի. 67-ը զոհվել է¹⁴:

5 Բյուլլին հայաբնակ գյուղ էր Արաքս գետի ձախակողմում՝ Թեքմանից 18 կմ արևելք: Բյուլլեցիների մի մասը հաստատվել է Հեշտիա և Չամդուրա գյուղերում:

6 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41, նաև՝ № 26, էջ 368:

7 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 43:

8 **Յակոբեան Պ.**, Հրատեղողնություն, էջ 95:

9 «Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 189:

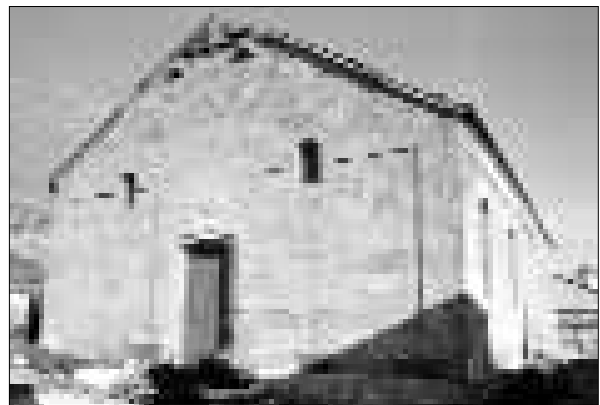
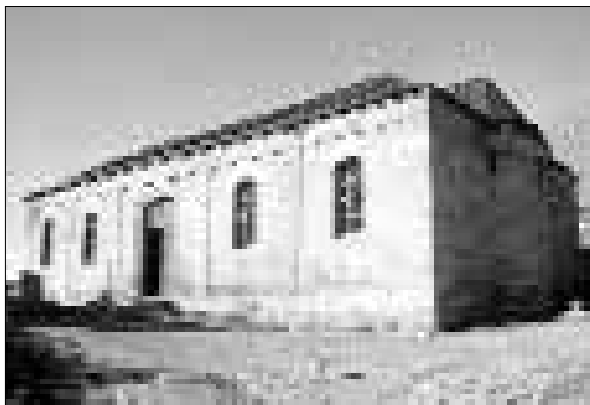
10 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 83:

11 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, թ. 37:

12 **Արդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 124:

13 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

14 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:

ԹՈՐԻԱ. գյուղի տեսքը հս-ից, Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հր-ալ-ից և հր-ամ-ից

Գպրոց. Թորիայի դպրոցի հիմնադրման տարեթիվն անհայտ է, սակայն 1908 թ. ունեցել է 2 ուսուցիչ և 50 աշակերտ (երկու սեռի)¹⁵:

Սբ. Աստվածամոր եկեղեցի. գյուղի եկեղեցին հիմնադրվել է 1843 թ. «Տօրիա, յանուն ս. Աստուածածնի, քարաշէն, 1843 թ. ...»¹⁶: 1893 թ. տեղի են ունեցել եկեղեցու հիմնավոր վերակառուցման աշխատանքներ¹⁷: 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշար-

ժից «խիստ տուժել էր հին եկեղեցին (հիմնավորապես խարխալվել էր)»¹⁸: Գյուղացիները միայն 1905 թ. են կարողացել ձեռնարկել տարիներ առաջ խարխրված և արդեն իսպառ քայքայված եկեղեցու վերակառուցումը: Այդ մասին են վկայում եկեղեցու հարավային և արևմտյան մուտքերի ճակատներին փորագրված արձանագրությունները: 1995 թ. եկեղեցին նորոգվում էր (թերավարտ էր մնացել ծածկը):

15 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, ք. 43:

16 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:

17 «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 83:

18 **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 34-35:

ԹՈՐԻԱ. հատվածներ գերեզմանոցից

Եկեղեցի. արևմտյան մուտքին՝
 1905 | ԱՅՍ ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ՈՐՄՆ ԿԱՌՈՒՑ-
 ԻԱԿ ԾԱԽԻԻՔ ՏԷՐ ՄԻՔԱԷԼ ՔՈԹԱՆՆԵԱՆԻ
 ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՆՈՐԱ:
 Հրատ. առաջին անգամ:

Եկեղեցի. հարավային մուտքին՝
 ԿԱՌՈՒՑԱԿ Ս(ՈՒՐ)Ք Ա(ՄՏՈՒԿ)ԾԱՄՕՐ Ե-
 ԿԵՂԵՑԻՆ Տ(Է)Ր | ՄԻՔԱԷԼ ՔՈԹ(ԱՆ)Ն(ԵԱՆ)Ց

ԾԱԽԻԻՔ ԵՒ ԱՇԽԱՍՏՈՒԹ(ԵԱՍ)Ք ԹՈՐԻՈՅ
 ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Քահանա. 1915 թ. գյուղի ծխատեր քահանայի
 պաշտոնը ստանձնել էր Ուջմանայի քահանան՝
 տեր Հովհաննես Դարբինյանը¹⁹:

Ձիթհան. Թորիայում գործած երբեմնի ձիթհանի
 վկայությունն է ցայժմ պահպանված քարը:

¹⁹ «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 83:

ԹՈՔ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 12 կմ հյուսիս-արևմուտք, Փարվանա գետի աջափնյա ձորապռնկին, ծ. մ. 1600 մ միջին բարձրության վրա:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ունեցել է 10 տուն, հարկվել է 12.000 ալչե¹:

Բնակչություն. 1829-1830 թթ. թրքաբնակ այս գյուղը համալրվել է Արևմտյան Հայաստանից փոխադրված հայերով:

Հայերի արտագաղթից հետո Թոքը կրկին վերածվել է զուտ թրքաբնակ գյուղի, որը, օրինակ, 1914 թ. ուներ 504 բնակիչ²: Այս կացությունը պահպանվել է մինչև 1944 թ., երբ ողջ երկրամասի թուրք ազգաբնակչությունն արստրվեց: Հետագայում Թոքում բնակություն են հաստատել մի քանի վրացի ընտանիքներ, իսկ ավելի ուշ՝ ավելի քան մեկդարյա ընդմիջումից հետո՝ նաև հայեր (1988 թ.՝ 6 տուն):

Վիճակագրություն. նորաբնակների թիվը Թոք գյուղում, վիճակագրական մի քանի տվյալների համաձայն, 1840-ական թվականների ընթացքում փոքր-ինչ աճել է, 1850-ականի սկզբին նվազել, իսկ 1855-56 թթ. Թոքն իսպառ հայաթափվել է՝ Մամսար լեռան ստորոտում նորահիմն գյուղ փոխադրվելու պատճառով:

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ³		101	100	201
1841 ⁴		95	81	176
1842 ⁵		100	85	185
1844 ⁶		109	97	206
1845 ⁷		112	104	216
1847 ⁸		115	108	223
1849 ⁹		119	111	230
1851 ¹⁰	20	80	77	157
1853 ¹¹		92	88	180
1854 ¹²		94	90	184

1 “Չղրջոսեթանոս շրջաօջտոս ձօջօ ձօջտօթօ”, էջ 201:

2 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 188.

3 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:

4 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 65-66:

5 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78-79:

6 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16-17:

7 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 70-71:

8 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 35-36:

9 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:

10 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 30:

11 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 37-38:

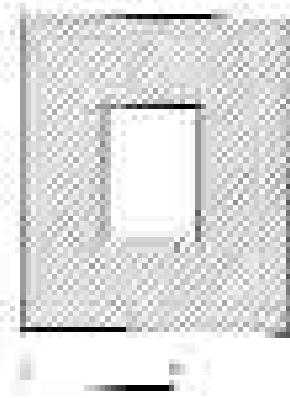
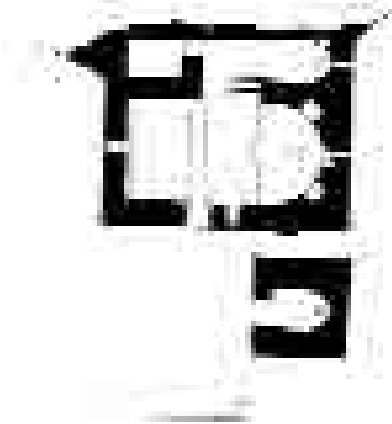
12 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

Սբ. Աստվածածին հայոց եկեղեցի. ամենահին վկայություններից մեկը վերաբերում է 1839 թ.¹³: Ամենայն հավանականությամբ, սա համակ սրբատաշ քարից, ի սկզբանե բյուզանդաձև միջնադարյան միանավ այն եկեղեցին է, որն այսօր էլ կանգուն է: Եկեղեցու շուրջը պահպանվել են քառակող կոթողների մի քանի բեկորներ ու դրանց պատվանդանները:

ԹՈՔ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը ամ-ից, քառակող կոթողների բեկորներ և պատվանդաններ եկեղեցու բակում

13 Նույն տեղում, գ. 457, ք. 42-47:

ԹՈՔ. տեսարաններ Թոքավանքից (հս-ամ-ից) և դիտակետ-աշտարակից, հատակագծեր

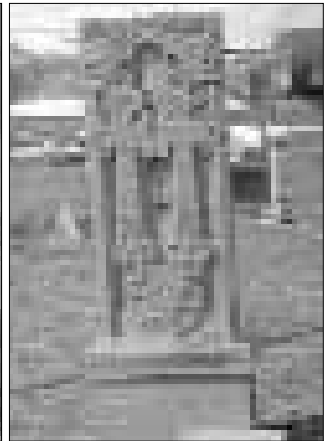
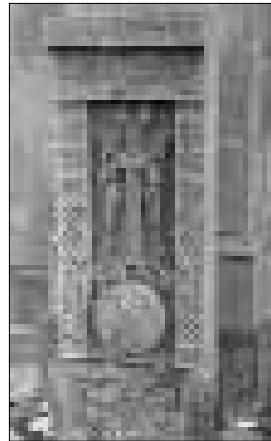
Թոքավանք. Թոքի հարավային կողմում՝ Փարվանայի աջ ձորալանջին, Թոքավանք անվանք հայտնի միջնադարյան հուշարձանախումբն է՝ բաղկացած միանավ եկեղեցուց (հյուսիսից՝ կցակառույց ավանդատուն-սրահով), փոքր-ինչ հարավ առանձին կանգնած մատուռից և օժանդակ շենքերի մնացորդներից:

Եկեղեցի. Թոքավանքի դիմաց՝ Փարվանա գետի ձախ կողմում գտնվող գյուղատեղիի ավերակ-

ների մեջ, կա կիսավեր, միանավ, թաղածածկ հորինվածքով, սրբատաշ քարից մի բյուզանդաձես եկեղեցի (7,59 x 5,05 մ):

Դիտակետ-աշտարակ. գյուղի հարավարևմտյան եզրին պահպանվել են գրեթե քառակուսի հատակագծով (10,70 x 9,05 մ) դիտակետ-աշտարակի ավերակները:

ԺԴԱՆՈՎԱԿԱՆ

ԺԴԱՆՈՎԱԿԱՆ. նորակառույց եկեղեցու տեսքը հր-ից, խաչքարեր եկեղեցու բակում (Ի դար)

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 35 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 18,5 կմ հարավ-արևելք, Մադաթափա լճի արևմտյան ափին, ծ. մ. 2110-2130 մ բարձրության վրա, ալպիական հարուստ արոտավայրերի տարածքում:

Հիմնադրում. բնակավայրը 1930-32 թթ. Հեշտիա գյուղի ամառային արոտավայրի տեղում հիմնադրել են Հեշտիայից գաղթած մի քանի հայ ընտանիքներ:

Եկեղեցի. 1999 թ. գյուղի կենտրոնում սրբատաշ կարմիր տուֆով կառուցվել և Սբ. Սարգիս անվամբ օծվել է եկեղեցի, որին արևմուտքից կից է կրկնահարկ զանգակատունը:

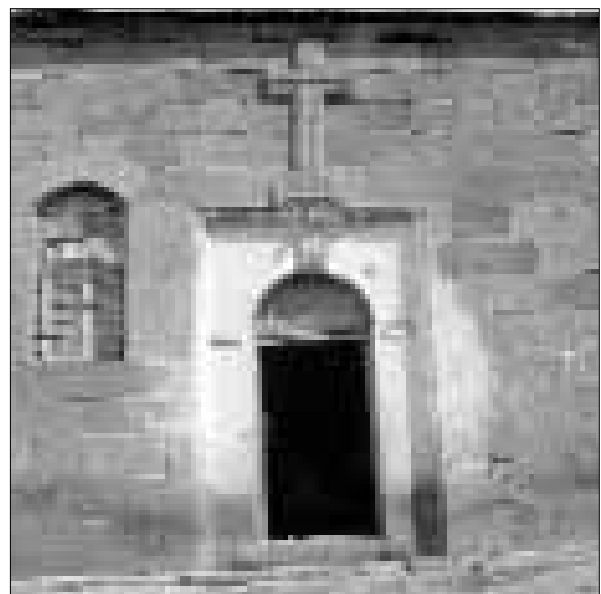
Արձանագրություն. եկեղեցու արևմտյան ճակատից բացված մուտքի վերնամասում գետեղված սալիկին՝ 6 տող.

ՇԻՆԵՑԱԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ՍԱՐԳՍԻ ԶՕՐԱՎԱՐԻ | Ի ԳԻՒՂՍ ԺԴԱՆՈՎԱԿԱՆ, ԱՐԴԵԱՄԲԸ ՄԱՐԻԿԵԱՆ ՍԱՐԳՍԻ, | Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ԾՆՕՂԻՆ ՍՏԱՔԵԱՅ ՀԵՇՏԻԱՅԻՈՅ | ՅԱԻՈՒՐՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ | ՎՐԱՍՏԱՆԻ, Տ(ԵԱՌ)Ն ՆԵՐՍԻՍԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՏԷՐ-ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ | Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ ՌՆԽԶ-ՌՆԽԸ (1997-1999):

Հրատ. առաջին անգամ:

Հնավայր. Ժդանովականի արևելյան եզրին պահպանվել են միջնադարյան գյուղատեղիի, իսկ լճափից 60 մ հեռու՝ փոքրիկ կղզյակի վրա՝ բնակատեղիի ավերակները:

ԼՈՍԱՏՈՒՐՅԵ

ԼՈՍԱՏՈՒՐՅԵ. Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հր-ալ-ից և հր ճակատից բացված մուտքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 17 կմ հյուսիս, ծ. մ. 1770 մ միջին բարձրությամբ հարթավայրում:

Պատմություն. պատմական աղբյուրներում գյուղի մասին առաջին հիշատակություններից մեկը 1595 թ-ից է: Համաձայն հիշյալ թվականին օսմանյան կառավարության կազմած հարկացուցակի՝ Լոմատուրցիս ունեցել է 8 տուն և վճարել 10.500 ակչե¹: Հայտնի է նաև, որ 1724-1725 թթ.՝ տանուտեր Մելիմի օրոք, հարկվել է 8.000 ակչե²:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով Լոմատուրցիս գյուղի բնակելի 26 տներից 19-ը ավերվել է³:

Երկրորդ աշխարհամարտին լոմատուրցիսցի 75 մասնակցից 37-ը զոհվել է⁴:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները սերում են 1838 թ. Էխթիլայից փոխադրված 7 հայ ընտանիքներից, որոնք 1829-30 թթ. փոխադրվել են Կարնո նահանգի Բարդավ⁵ գյուղից:

Վիճակագրություն. գյուղի բնակչության թիվն արտացոլող վիճակագրական տվյալները վավերագրերում առկա են 1850-ական թթ-ից: Դրանց համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1853 ⁶		61	65	126
1854 ⁷		62	71	133
1857 ⁸		76	55	131
1860 ⁹		77	61	138
1861 ¹⁰		77	73	150
1862 ¹¹		80	71	151
1863 ¹²		83	74	157
1864 ¹³		84	73	157
1866 ¹⁴	15	88	77	165
1867 ¹⁵		94	81	175
1868 ¹⁶		100	85	185
1869 ¹⁷		104	92	196
1870 ¹⁸		104	92	196
1871 ¹⁹		115	101	216

1 “Զարթոնքի շրջանի շրջանային լուսավորչական կոմիտեի ծանուցում”, էջ 198:
 2 “Խոջաբաշի շրջանային լուսավորչական կոմիտեի ծանուցում 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 181:
 3 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 3:
 4 **Գալստյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 5 Բարդավի տեղադրությունը ճշտել չկարողացանք:
 6 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 37-38:
 7 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:
 8 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:
 9 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:
 10 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24-25:
 11 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:
 12 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 13 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 14 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 15 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 16 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 17 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 18 Նույն տեղում, գ. 3855, ք. 6-7:
 19 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 70-71:

1872 ²⁰		117	103	220
1873 ²¹		119	103	222
1874 ²²				223
1875 ²³				229
1876 ²⁴		130	107	237
1877 ²⁵		115	101	216
1878 ²⁶		119	101	220
1880 ²⁷		122	101	223
1881 ²⁸		121	102	223
1882 ²⁹		133	101	234
1883 ³⁰		135	103	238
1884 ³¹	18			
1887 ³²		136	113	249
1889 ³³		141	120	261
1890 ³⁴		142	120	262
1891 ³⁵		142	125	267
1892 ³⁶		147	125	272
1893 ³⁷	20	150	125	275
1894 ³⁸		153	132	285
1897 ³⁹		167	155	322
1898 ⁴⁰		172	164	336
1899 ⁴¹	26	166	154	320
1900 ⁴²		173	157	330
1901 ⁴³		185	165	350
1902 ⁴⁴		186	158	344
1905 ⁴⁵		201	173	374
1908 ⁴⁶	36	204	188	392
1910 ⁴⁷		220	200	420
1912 ⁴⁸		231	207	438
1914 ⁴⁹		241	212	453

20 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:
 21 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 22 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 28-29:
 23 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21:
 24 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 29:
 25 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 2-30:
 26 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 27 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:
 28 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 29 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44-45:
 30 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 49-50:
 31 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 32 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3880, ք. 41-42:
 33 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 34 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 148:
 35 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 147:
 36 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 119:
 37 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
 38 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 172-173:
 39 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 145-146:
 40 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 167:
 41 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102: «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:
 42 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, ք. 52:
 43 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69:
 44 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 21-22:
 45 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 264-265:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 136-137:
 48 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 175-176: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 461 շունը (“Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 152).

1916 ⁵⁰		257	220	477
1918 ⁵¹	65	250	260	510
1921 ⁵²		110	100	210
1987 ⁵³	137			548

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության վերաբերյալ դիվանական վավերագրերում առկա են հետևյալ տվյալները.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁵⁴		1	17
1874 ⁵⁵		1	20
1875 ⁵⁶	Հովհաննես Տեր-Բաղդասարյանց		25
1876 ⁵⁷		1	13
1877 ⁵⁸		1	16
1878 ⁵⁹		1	15
1880 ⁶⁰		1	20
1881 ⁶¹		1	20
1882 ⁶²		1	14

Սբ. Ամենափրկիչ (Սբ. Փրկիչ) եկեղեցի. վավերագրերում հիշատակվում է 1840-ականից: Եղել է քարաշեն, փայտածածկ կառույց⁶³: 1890-ականին սկսվել են վերակառուցման աշխատանքները, որոնք կառավարության հարուցած արգելքների պատճառով ընթացել են ընդհատումներով⁶⁴: 1903 թ. հին եկեղեցին արդեն այնպիսի կացության մեջ էր, որ գյուղն ընդգրկվել է Ախալքալաքի գավառի եկեղեցի չունեցող բնակավայրերի ցուցակում⁶⁵: Հայտնի է, որ 1905 թ. ընթանում էին կառուցվելիք եկեղեցու նախագծի հաստատման աշխատանքները⁶⁶: Եկեղեցու պատին փորագրված 1906 թվականը վկայում է, որ նախագծի հաստատմանն անմիջապես հետևել են շինարարական աշխատանքները:

ԼՈՍՏԱՏՈՒՐՅՅԻ. հատվածներ գերեզմանոցից

Գերեզմանոց. տարածվում է գյուղի հյուսիսարևմտյան եզրին: Պահպանված առավել հին շիրմաքարերը վերաբերում են ԺԹ դարի կեսերին:

50 ՀԱԴ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 22-23:
 51 ՀԱԴ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 52 ՀԱԴ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 53 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 54 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 55 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 28-29:
 56 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:
 57 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 52:
 58 Նույն տեղում, ք. 130:
 59 Նույն տեղում, ք. 178:
 60 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:
 61 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 62 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44-45:
 63 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 64 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8948, ք. 1, 25-26, նաև՝ գ. 8949, ք. 14:
 65 «Արարատ», 1903, էջ 436:
 66 «Արարատ», 1905, էջ 406-407:

ԽԱՆԴՈ

ԽԱՆԴՈ. գյուղի տեսքը հր-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 10 կմ հյուսիս-արևմուտք, Փարվանա գետի աջ կողմում, ձորապոնկից ոչ հեռու, ծ. մ. 1660-1670 մ բարձր հարթավայրում:

Պատմություն. 1595 թ. գյուղն ունեցել է 61 տուն, սակայն հարկվել միայն 15.000 ակչե¹:

1870-80-ականներին գյուղը մաս է կազմել ազնվական Քանանյանց տոհմի կալվածների: 1873 թ. Խանդո գյուղն իր տարածքով կազմել է 1200 դեսյատին², իսկ 1884-ին կալվածատեր է հիշվում Անտոն Քանանյանցը³:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից գյուղի բնակելի 130 տնից 2-ը քանդվել է, բնակիչներից 3-ը՝ զոհվել⁴: Հակառակ համեմատաբար փոքր կորուստների՝ Խանդոն նույնպես ընդգրկվել է երկրամասի կարիքի մեջ գտնվող գյուղերի ցուցակում⁵:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Խանդոյի

գյուղատնտեսությունը հայտնվել է համեմատաբար ծանր կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով երրորդ կարգի տուժած բնակավայրերի շարքում⁶:

Երկրորդ աշխարհամարտին Խանդոյից մասնակցել է 280 հոգի, որոնցից 125-ը զոհվել է⁷:

Բնակչություն. Խանդոն Ջավախքի առավել մարդաշատ գյուղերից էր: Ներկայիս բնակիչների նախնիները 1830 թ. փոխադրվել են Կարնո Խաչկավանք գյուղից⁸, Բասենից և Կարսից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում Խանդոյի բնակչությունն անընդմեջ աճել է: Այդ են վկայում վավերագրերից քաղված հետևյալ տվյալները.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1838 ⁹		191	110	301
1840 ¹⁰		156	135	291
1841 ¹¹		185	167	356

1 “Զըրջոսեթանոս Յոլաօյտոս ճոջո ճոջոթոթո”, էջ 202-203:

2 «Մեղու Հայաստանի», 1873, № 6, էջ 3:

3 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43: Ա. Քանանյանցի մասին տես սույն աշխ. էջ 75, ծանոթ. № 159:

4 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

5 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:

6 **Մայլիմեան**, Անբերրիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:

7 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:

8 Խաչկավանքը (այժմ՝ Aktoprak) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 17 կմ հյուսիս-արևմուտք:

9 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, թ. 9-10:

10 Նույն տեղում, գ. 3800, թ. 4:

11 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 66:

1842 ¹²		190	171	361
1844 ¹³		207	185	392
1845 ¹⁴		200	201	401
1847 ¹⁵		200	200	400
1849 ¹⁶		151	150	301
1851 ¹⁷	32	156	158	314
1853 ¹⁸		232	230	462
1854 ¹⁹		235	228	463
1857 ²⁰		275	270	545
1860 ²¹		273	271	544
1861 ²²		259	260	519
1862 ²³		263	260	523
1863 ²⁴		272	269	541
1864 ²⁵		284	269	553
1866 ²⁶	64	294	269	563
1867 ²⁷		310	289	599
1868 ²⁸		321	307	628
1869 ²⁹		325	312	637
1870 ³⁰		335	327	662
1871 ³¹		342	341	683
1872 ³²		351	333	684
1873 ³³	72	360	342	702
1874 ³⁴				724
1875 ³⁵				732
1876 ³⁶		383	373	756
1877 ³⁷		372	346	718
1878 ³⁸		391	363	754
1880 ³⁹		427	393	820
1881 ⁴⁰		429	396	825
1882 ⁴¹		431	399	830
1883 ⁴²		431	419	850
1884 ⁴³	81			

12 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 80:
 13 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 15:
 14 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 70-71:
 15 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 35:
 16 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40:
 17 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 31:
 18 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 37-38:
 19 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 49-50:
 20 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 53-54:
 21 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66:
 22 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24:
 23 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22:
 24 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 25 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10:
 26 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 27 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 28 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 29 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 30 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 20:
 31 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10:
 32 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57:
 33 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 34 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, ք. 28:
 35 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21:
 36 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 31:
 37 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29:
 38 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 39 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88:
 40 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 98:
 41 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 45:
 42 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 50:
 43 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

1885 ⁴⁴				403	398	801
1886 ⁴⁵				403	398	801
1887 ⁴⁶				448	411	859
1889 ⁴⁷				476	432	908
1890 ⁴⁸				463	428	891
1891 ⁴⁹				490	447	937
1892 ⁵⁰				498	457	955
1893 ⁵¹				504	408	912
1894 ⁵²				508	485	993
1897 ⁵³				557	547	1104
1898 ⁵⁴				585	578	1163
1899 ⁵⁵	130			567	536	1103
1900 ⁵⁶				576	542	1118
1901 ⁵⁷				604	558	1162
1902 ⁵⁸				609	585	1194
1905 ⁵⁹				665	664	1329
1908 ⁶⁰	135			719	682	1401
1910 ⁶¹				764	733	1497
1912 ⁶²				784	760	1544
1914 ⁶³				833	786	1619
1916 ⁶⁴				850	794	1644
1917 ⁶⁵						1200
1918 ⁶⁶	210	1282	1270			2552
1919 ⁶⁷						1967
1921 ⁶⁸				400	200	600
1987 ⁶⁹	572					2524

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության վերաբերյալ հայտնի են հետևյալ տվյալները.

տարեթիվ	այլ տեղեկ. արական	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁷⁰		1	41
1881 ⁷¹		1	60

44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 11:
 45 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 12:
 46 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 41-42:
 47 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 66-67:
 48 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 148:
 49 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 147:
 50 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 119:
 51 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 124:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 21-22:
 53 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 145-146:
 54 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 167:
 55 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 56 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 57 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69: Ի դեպ, ըստ դիվանական մեկ այլ վավերագրի, նույն թվականին Խանդոյի բնակչության ընդհանուր թվաքանակը կազմել է 1122 շունչ, որից 578-ը արական, 544-ը՝ իգական (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 205, ք. 139):
 58 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3907, ք. 21-22:
 59 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 264-265:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 136-137:
 62 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 177: Ի դեպ, մեկ այլ աղբյուրի համաձայն, նույն թվականին գյուղն ունեցել է 1967 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 195).
 64 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 22-23:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 95, ք. 98:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 67 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 64, ք. 6:
 68 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1-4:
 69 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 70 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 71 **Խոտրյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 518:

ԽԱՆԴՈՒ. քաակոր խաչ (Ժ-ԺԱ դդ.)

ԽԱՆԴՈ. Սբ. Խաչ եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից և քառակող կոթողներ գյուղի «Խաչերի թաղ» վայրում

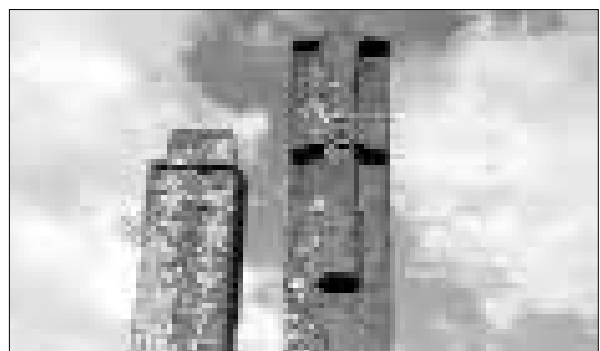
Խանդոյում իբրև ծխական եկեղեցի՝ հիշվում է միայն Սբ. Խաչը: Վերջինս քարաշեն, փայտածածկ կառույց էր, որը ներկայումս խիստ քայքայված է ու կիսավեր: Սբ. Խաչ եկեղեցու հարավային կողմում տարածվում է հայոց գերեզմանատունը:

Կոթողներ. Խանդոյի «Խաչերի թաղ» անվանք հայտնի թաղամասում՝ Ա. Բասենցյանի տնամերձ հողամասում, պահպանվել են երկաստիճան պատվանդանին կանգնեցված և խաչաքանդակի համաչափություններով ավելի շատ Ժ-ԺԱ (քան՝ Ե-Է) դարերին բնորոշ զույգ քառակող կոթողներ:

Մի երեսին առասպելակերպ կենդանապատկերով, մյուսում կենաց ծառով հարդարված քառակող կոթողի մի պատվանդան էլ առկա է գյուղի հյուսիսարևմտյան եզրին կառուցված նորաշեն սրբատեղիի մոտ:

Ցխիա գյուղատեղի. գտնվում է գյուղի հյուսիսային մասում: Գրավոր աղբյուրները հիշատակում են 1595 թ-ից: Այդ թվականին գյուղն ունեցել է 5 տուն բնակիչ, հարկվել է 14.000⁷⁸: Հայտնի է, որ 1705-1706 թթ.՝ տանուտեր Իսամայիլի օրոք, պետական գանձարան է մուծել 5.500⁷⁹, 1717-1718 թթ.՝ տանուտեր Հաբիբի օրոք՝ 7.000⁸⁰, իսկ 1718-1719 թթ.՝ տանուտեր Աբդուլլահի որդի Իբրահիմի օրոք՝ 4.000 ակչե⁸¹:

Գրիա (Կիրիա) գյուղատեղի. Խանդոյից 3 կմ հարավ-արևելք, Փարվանա գետի աջ ձորաբերա-

78 “Գյրջուսեցանոս յոգևոյտոս ճոցո ճոցո”, էջ 203:

79 “Նոլլոնոս յոգևոյտոս ճոցո ճոցո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 121:

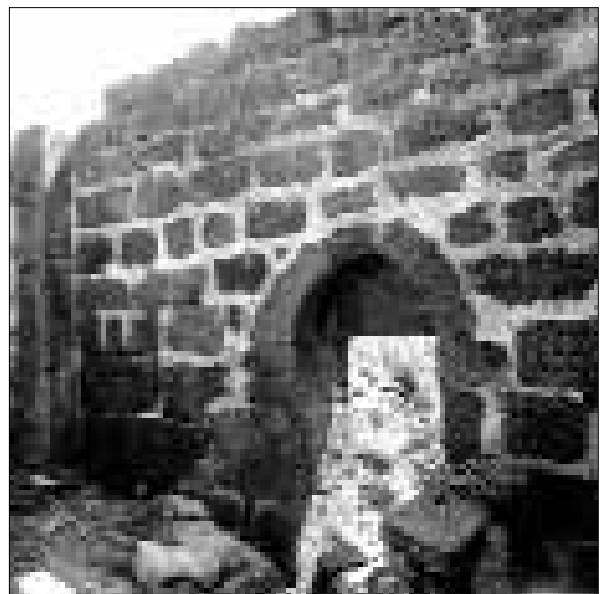
80 Նույն տեղում, էջ 152:

81 Նույն տեղում, էջ 157-158:

ԽԱՆՈՒ. կոթողի պատկերաքանդակ պատվանդանի (Թ-ԺԱ դդ.) երկու նիստերը և գյուղամիջի գերեզմանոցը (Ժ-ԺԹ դդ.)

ԽԱՆԴՈ. Գրիա (Կիրիբա) գյուղատեղիի եկեղեցու տեսքը ալ-ից, հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, հր-ալ-ից, ներքին տեսքը դեպի ալ և հր ճակատից բացված միակ մուտքը ներքուստ

ԽԱՆՂՈՒ. Գրիա (Կիրիբա) գյուղատեղիի եկեղեցու ավերակների մեջ պահպանված խաչազարդ երեսապատի քարերից մեկը, շուրջը տարածված գերեզմանոցում կոթողի կամ խաչքարի պատվանդան, հունադավան (քաղկեդոնական) ժամանակաշրջանից ավանդված խաչքար, եկեղեցու ամ կողմում, ձորապոնկին պահպանված դիտակետ-աշտարակի մնացորդները և եկեղեցու հատակագիծը

նին, Պրտենա գյուղի դեմ հանդիման, տեղաբնակների կողմից Գրիա (Կիրիբա) անվանվող գյուղատեղիում պահպանված միանավ եկեղեցու (արտա-

քին չափերն են՝ 14,47 x 5,28 մ) ավերակներն են: Վերջիններից ոչ հեռու պահպանվել են վաղ միջնադարյան դիտակետ-աշտարակի մնացորդներ:

ԽԱՎԵԹ

ԽԱՎԵԹ. գյուղի տեսքը հս-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 24 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1700-1740 մ բարձրության վրա, Կուր գետի աջ ափին, հյուսիս-սահայաց լեռնալանջին:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. Խավեթն ունեցել է 36 տուն, հարկվել է 13.000 ալչե¹: Տնատեր բնակիչների թվում հանդիպում են ոչ միայն հայ միջավայրում տարածում գտած օտարոտի, այլև զուտ հայկական անձնանուններ, ինչպես, օրինակ՝ Աստվածատուր²:

Խավեթը մեկն էր այն գյուղերից, որը 1854 թ. Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու համար գնել էր Կարապետ արքեպիսկոպոսը³: Գյուղը՝ իբրև եկեղեցապատկան, հիշվում է նաև 1893 թ.⁴:

Բնակչություն. հայաթափ գյուղատեղիում հաստատված թուրք կամ, որ շատ հավանական է, բրբազած բնակիչների քանակը 1914 թ. կազմել էր 338 շունչ⁵: Թրբազած բնակչությունը հայրենի գյու-

ղում ապրել է մինչև 1944 թ. արքորը, որից հետո այստեղ բնակություն են հաստատել Մրակոլ (Մրակոլա) գյուղից փոխադրված հայերը:

Խավեթը Ջավախքի սակավաբնակ գյուղերից է: Համաձայն 1981 թ. հունվարի 1-ի մարդահամարի՝ գյուղն ունեցել է 362 բնակիչ, իսկ 1987-ին՝ 94 տուն, 366 շունչ:

Կոթող. Խավեթից 0,5 կմ հյուսիս-արևմուտք պահպանվել են քառակող կոթողի պատվանդան և Ժ-ԺԱ դարերին բնորոշ հորինվածքային առանձնահատկություններով խաչքար: Պատվանդանի հետնամասում պահպանվել է վրաց մեսրոպատառ անավարտ արձանագրություն:

Կոթող. պատվանդանի քիկունքին՝

Ք. Նախեղոտա մամոնա ճա...

Թարգմ. Հանուն Հոր և...:

Հրատ. Ջաջաբեո. օստորոյլ-եւրոտոմոճըրւլո ԳՅամքըլըլո, էջ 34:

Շանթ. հրատարակվում է ըստ «Ջաջաբեո. օստորոյլ-եւրոտոմոճըրւլո ԳՅամքըլըլո»-ի:

Օլոդա գյուղատեղի. գտնվում է գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Կուր գետի աջ ափին՝ խոր ձորում: Առնվազն ուշ միջնադարում եղել է շեն ու մար-

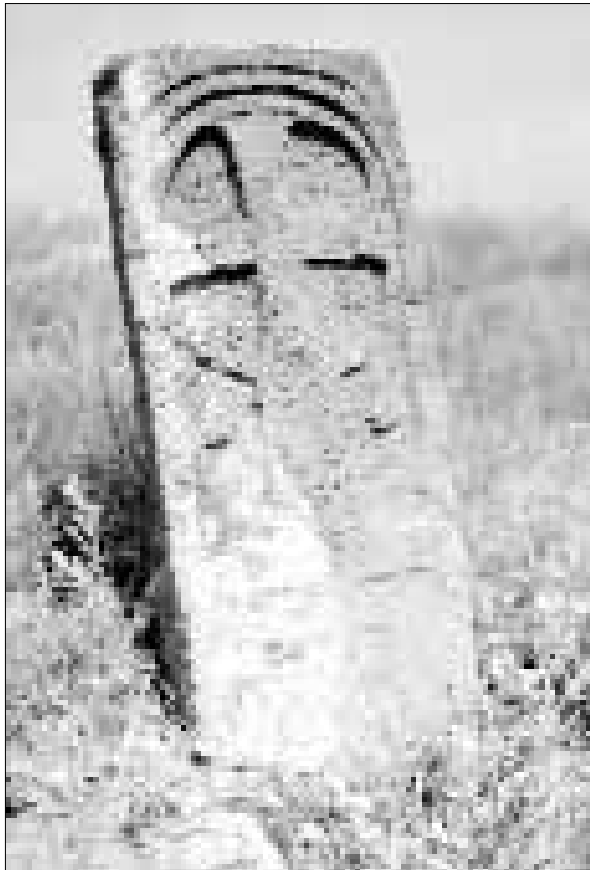
1 "Գյւրջոսեթանոս յոլաօյոտոս ճոլո ճոթօրո", էջ 276-277:

2 Նույն տեղում:

3 «Փորձ», 1876, № 1, էջ 196:

4 «Արաքս», գիրք Բ, հինգերորդ տարի, Ս.Պետերբուրգ, 1893, էջ 21:

5 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 194:

ԽԱՎԵԹ. Խաչակոթող և քառակող կոթողի պատվանդան գյուղից 0,5 կմ հս-ամ

դաշատ բնակավայր: Համաձայն 1595 թ. հարկացուցակի՝ Օլոդան ունեցել է 21 տուն, հարկվել է 8.000 ալչե⁶: Ամենայն հավանականությամբ, հիշյալ թվականին Օլոդան եղել է զուտ հայաբնակ, քանի որ նրա տնատեր բնակիչների թվում, Հակոբ քահանայի գլխավորությամբ, հիշվում են օտարո-

տի, սակայն հայոց միջավայրում տարածում գտած անձնանուններ (Շահնուրադ, Անանիա, Գաբրիել և այլն)⁷:

Մրակովալ (Մրակոյ) գյուղատեղի: Տեղադրություն. Ախալքալաքից ուղիղ գծով 28 կմ հարավ-արևմուտք, Կուր գետի աջ ափից 1 կմ հեռու, ծ. մ. 1780-1800 մ բարձրության վրա:

Նկարագրություն. Մրակովալը Ջավախքի բազմաթիվ գյուղերից զանազանվել է հատկապես մրգատու այգիների ու պարտեզների առկայությամբ. «Գիղացիք պարապում են գլխադրապես երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ. ունին նաև պարտեզներ և բանջարանոցներ: Պարտեզների և բանջարանոցների վրայ կանոնաւոր հողա, խնամք չեն գործադրում, որ կարողանան լաւ արդիւնք ստանալ: Պարտեզներում կան տանձենի, խնձորենի, ծիրանի, թթենի, բալենի և սալորենի, բանջարանոցներում բուսնում է վարունկ, սոխ, համեն, կոտեն, բագուկ, գետնախնձոր, դդում և ճակընդեղ...»⁸:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. Մրակովալ անվանաձևով հիշվող գյուղն ունեցել է 26 տուն բնակիչ և պետական զանձարան մուծել 22.500 ալչե⁹: Տնատեր բնակիչների մեջ, ի թիվս հայկական միջավայրում լայն տարածում գտած օտարոտի անձնանունների, առկա են նաև զուտ հայկական անուններ, ինչպես օրինակ, Ասովաձատուր¹⁰:

Առնվազն միջնադարից հայաբնակ Մրակոյի բնակիչները, ԺԷ դարի առաջին կեսին Ախալցխայի փաշաների բռնություններին տեղի տալով, ընդունել են մահմեդականություն և միայն այդ կերպ շարունակել գոյատևել հայրենի գյուղում: 1705-1706 թթ.՝ տանուտեր Գերվիշ Մեհմեդի օրոք, հարկվել է 17.500 ալչե¹¹:

Բնակչություն. 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Մրակովալը համարվել է Ծաղկայից և Ալեքսանդրապոլից փոխադրված հայերով. «...ազգաբնակչութիւնը վերջին ռուս-թրքական պատերազմից յետոյ Ծաղկայից և Ալեքսանդրապոլից գաղթելով՝ բնակութիւն են հաստատել այս գիւղում»¹²: 1884 թ. գյուղում թուրքերի և նորաբնակ հայերի քանակական հարբերությունը հավասար էր. «15 տուն հայեր և 15 տուն տաճիկ»¹³: Ինչպես ցույց են տալիս հետագա շրջանի վիճակագրական

7 Նույն տեղում:
 8 **Բրդեան Արսէն քահ.**, Սի մոռացում գիւղ Ջաւախքում.– «Համբարաբեր», 1916, № 17, էջ 528:
 9 “Գըրջոսեթանոս Յոլաօյտոս ճոցո ճագոարո”, էջ 278-279:
 10 Նույն տեղում:
 11 “Նոլաճոթոս Յոլաճոթոս Յոլաճո ճագոարո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 118:
 12 **Բրդեան Արսէն քահ.**, նշվ. հոդվ., էջ 528:
 13 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

6 “Գըրջոսեթանոս Յոլաօյտոս ճոցո ճագոարո”, էջ 280:

նյութերը, ժամանակի ընթացքում հայերը քանակապես գերազանցել են: Օրինակ, 1912 թ. վերջիններս 30 տուն էին, իսկ թուրքերը՝ 10¹⁴: 1914-ին գյուղի 52 տնից թուրքեր էին 20-ը¹⁵, իսկ 1916 թ-ին՝ 55 տնից 20-ը¹⁶: Գյուղը շեն էր մինչև 1940-ական թվականները, ընդ որում, թուրքերն արքայազնին 1944 թ., իսկ հարևան Խավեթ փոխադրվելով՝ հայերը գյուղը լքեցին 1945 թ.:

Վիճակագրություն. գյուղի հայ բնակչության թվաքանակի աճը ներկայացրել է հետևյալ պատկերը.

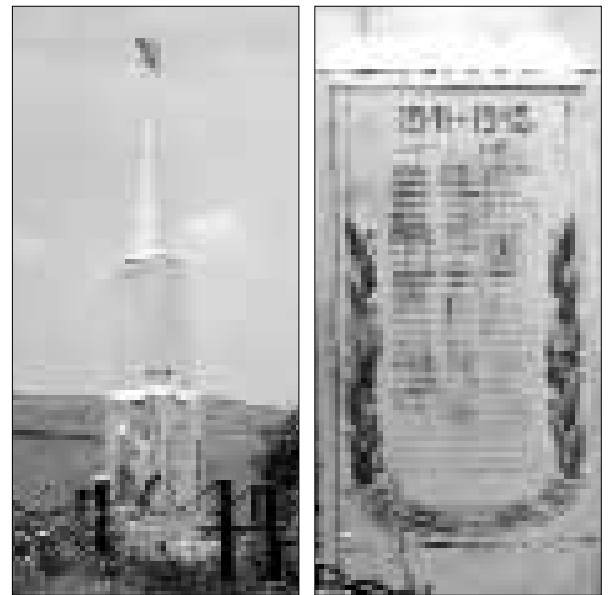
տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1878 ¹⁷		52	48	100
1880 ¹⁸		52	50	102
1881 ¹⁹		49	50	99
1882 ²⁰		52	53	105
1883 ²¹		54	55	109
1884 ²²	15			
1885 ²³		57	59	116
1886 ²⁴		57	59	116
1887 ²⁵		67	73	140
1889 ²⁶		75	73	148
1890 ²⁷		77	78	155
1891 ²⁸		78	82	160
1892 ²⁹		84	82	166
1893 ³⁰		88	85	173
1894 ³¹		88	85	173
1897 ³²		100	91	191
1898 ³³		107	102	209
1899 ³⁴		107	104	211
1900 ³⁵		106	107	213
1901 ³⁶		106	117	223
1902 ³⁷		112	117	229
1905 ³⁸		132	120	252
1906 ³⁹		154	127	281

14 «Հորիզոն», 1912, № 284, էջ 5:
 15 «Ջավախք», 1914, № 15, էջ 127-128:
 16 **Բրդեան Արսեն քահ.**, նշվ. հոդվ., էջ 528:
 17 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 217-218:
 18 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 19 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 20 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 21 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 22 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 23 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 14:
 24 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 11:
 25 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 26 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 27 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:
 28 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:
 29 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:
 30 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 31 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 167-168:
 32 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 140-141:
 33 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 162:
 34 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 35 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 36 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 37 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 16-17:
 38 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 259-260:
 39 Նույն տեղում, գ. 3915, ք. 20:

1908 ⁴⁰	23	144	130	274
1910 ⁴¹		155	136	291
1912 ⁴²		158	144	302
1914 ⁴³		163	148	311
1915 ⁴⁴	33			313
1916 ⁴⁵		162	149	311
1921 ⁴⁶		75	65	140

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 122 մրակովայցիներից 48-ը զոհվել է⁴⁷:

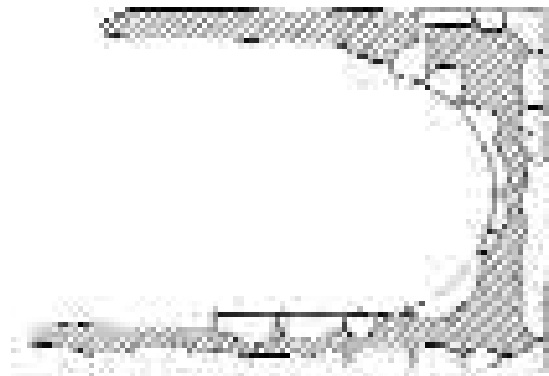
Եկեղեցական-ժխական դպրոց. արդեն 1881 թ. Մրակովալում 1 ուսուցչով և 14 աշակերտով⁴⁸ գործած եկեղեցական-ժխական դպրոցը վկայությունն

ԽԱՎԵԹ. Երկրորդ աշխարհամարտում զոհված մրակովայցիների հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը Խավեթ գյուղում

է կրթության հանդեպ մրակովալաբնակ հայերի տաժած լուրջ վերաբերմունքի: Սակայն նյութական դժվարությունների պատճառով այս դպրոցին վիճակված չի եղել տևական գործունեություն ծավալել: Համենայն դեպս, 1916 թ. խնդրով մտահոգ Արսեն քահանան նշել է. «Գիտում դպրոց չկայ. ժողովուրդը բառի բուն նշանակությամբ խարխալում է խաարի մէջ, մոռացած հայ լեզուն, հայ դպրոցը՝ յուսահատուած, անմխիթար օրեր է անցկացնում: Մրակովալը, որ ընկած է Ջավախքի ծայր անկի-

40 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 41 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 42 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 43 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 170-171: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում ցույց է տրված 413 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 160):
 44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 900, ք. 4:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 17-18:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 47 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 48 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3873, ք. 96-97:

ԽԱՎԵԹ. Մրակուվալ գյուղատեղիի Մր. Սարգիս եկեղեցու տեսքը հր-ից, հատվածներ խորանիմ հարող մասերից և հատակագիծը

ԽԱՎԵԹ. խոյածև տապանաքարեր և խաչքարեր Մրակովալ գյուղատեղիի Սբ. Սարգիս եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցում

նում, իսպառ մոռացութեան է մատնուած: Այս գիւղը, որ կարող է տալ 40-50 աշակերտ, դպրոց չլինելու պատճառով երեխաները մեծանում են անգրագետ: Հոգետր բարձր իշխանութիւնը թող ուշք դարձնի այս մոռացուած գիւղի վրայ և նպաստ հասցնի գիւղում դպրոց բաց անելու համար»⁴⁹:

Սբ. Սարգիս եկեղեցի⁵⁰. եղել է միանավ, թաղակապ կառույց: Պահպանվել են չնչին մնացորդներ խորանի հատվածում:

Հորինվածքային և կառուցողական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եկեղեցին թվագրել ԺԵ-ԺԶ դարերով:

Գերեզմանոց. եկեղեցու շուրջը տարածված գերեզմանոցում պահպանվել են սալածև ու խոյածև տապանաքարեր և խաչքարեր:

Խաչքար (չափերն են՝ 100 x 72 x 45 սմ). արևմտահայաց երեսը հարդարված է խաչերության տեսարանով և կենդանապատկերներով, ունի թվակիր, դժվարընթեռնելի արձանագրություն.

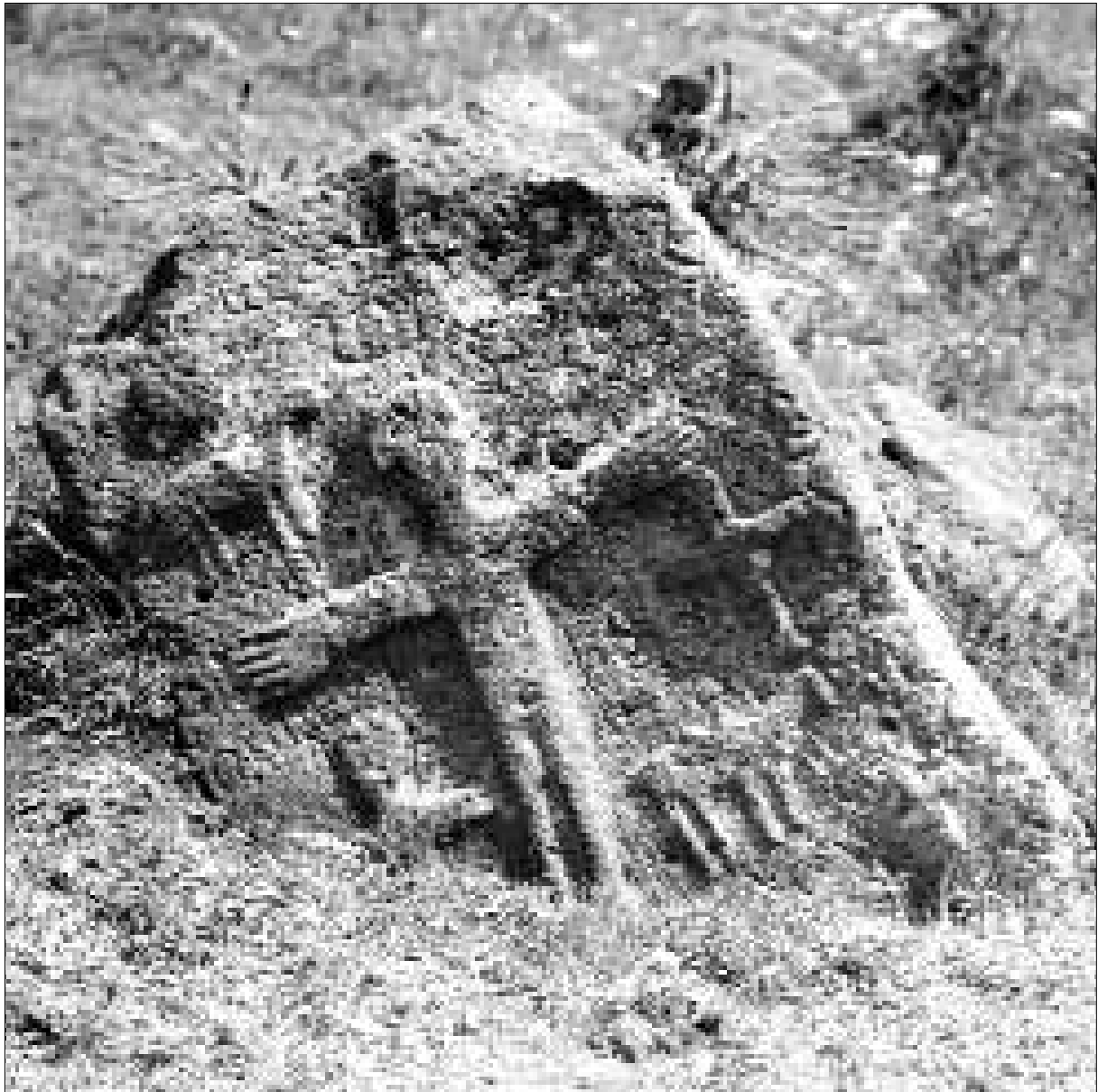
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՈՂՈՐ(ՄԻ) ԾԱՄԻՆ | ... ՈՍԿԵՐԻՉԻՆ, ՎԱՐԾԷԼԻՆ, (ԹՎԻՆ) ՌՃԻԵ (1676):

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 12:

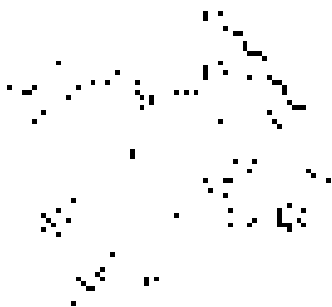
⁴⁹ **Բրդեան Արսեն քահ.**, նշվ. հոդվ., նույն տեղում:

⁵⁰ ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 900, ք. 4:

ԽԱՎԵԹ. Մրակովայ գյուղատեղիի Սբ. Սարգիս եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցում պահպանված «Ամենափրկիչ» հորինվածքով խաչքարը (1676 թ.) և նույն խաչքարի գրչանկարը

ԽԵՐԹՎԻՍ

ԽԵՐԹՎԻՍ. ընդհանուր տեսքը հր-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Կուր և Փարվանա գետերի միախառնման հատվածում, Ախալքալաքից ուղիղ գծով 17 կմ հյուսիս-արևմուտք, ծ. մ. 1140-1180 մ բարձրությամբ ձորալանջի արևմտահայաց թեքության վրա:

Անվան ծագումը. Խերթվիս անվան ստուգաբանության առնչությամբ գոյություն ունի հետևյալ մեկնաբանությունը. «...Խերթվիս առաջ է գալիս էրթվիս բառից, որ վրացերեն նշանակում է միութին, վասն զի կիրճի մէջ միատրվելով երկու գետակներ սկսում են Թիֆլիսի ծծմայր Կուր գետը»¹:

Պատմություն. Երկրամասի պատմական հարուստ անցյալով նշանավորված գյուղերից է: Համաձայն 1595 թ. կազմված հարկացուցակի՝ գյուղն ունեցել է 127 տուն (ըստ այդմ, երկրամասի առավել բազմամարդ բնակավայրերից էր), հարկվել է 25.000 ակչե²: 1-2 տուն թուրքերից գատ, որոնք հավանաբար կալվածատերեր էին, մնացած տնատեր բնակիչների անձնանունները (օրինակ՝ տեր Գրիգոր և տեր Մովսես քահանաներ, Ամիրանի որդի Սարգիս, Դավթի որդի Հուսիկ, վերջինիս որդի Գար-

րիել, Գրիգորի որդի Պապ, վերջինիս որդի Մելիք, Մելիքի որդի Սարգիս, վերջինիս որդի Հանես, Հայրապետի որդի Խաչատուր, վերջինիս որդի Մրվան, Խաչատուրի որդի Բատատա, Բագրատ, Սկրտիչ, Ումեկ և Աստվածատուր եղբայրներ, Սորազանի որդի Խաչատուր, Մովսեսի որդի Գուրասպ, Եղիազարի որդի Սմբատ, Գաբրիել և Խաչատուր եղբայրներ, Ղանդույի որդի Կիրակոս, Սկրտչի որդի Մամուկ, Ջատիկի որդի Խաստուր, Կիրակոսի որդի Բատատա, Սկրտչի որդի Ումեկ և այլն)³ վկայում են, որ հիշյալ թվականին Խերթվիսը, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա գերազանցապես հայաբնակ էր:

Հայտնի է, որ 1625 թ. Ախալցխայի Սաֆար փաշան գյուղի բնակչությանը բռնությամբ մահմեդականություն է պարտադրել: Ժամանակի ընթացքում, թրքական ճնշումներին տեղի տալով, հայերի ազգային ինքնագիտակցությունն իսպառ մարել է:

«Վրաստանի աշխարհագրության» համաձայն՝ Խերթվիսի բերդում տեղակայված էր ենիչերիների կայազոր⁴:

1 «Մշակ», 1879, № 157, էջ 1:

2 «Գյւրջոսեթանոս յոլաօյտոս ճոճո ճոթոարո», էջ 171-173:

3 Նույն տեղում:

4 **Գաեջւմցի Զագրաճոնո**, Նաթարտոգեղոս Գեօրգրաֆոս, Թոճոլոսո, 1997, էջ 130:

Բնակչություն. հայտնի է, որ 1824 թ., հոծ մահ-մեղապան բնակչությունից զատ, Խերթվիսն ունեցել է նաև փոքրաթիվ հայ-կաթոլիկ բնակիչներ⁵, որոնք 1828-1829 թթ. հեռացել են տարբեր վայրեր :

1829-30 թթ. արդեն զուտ թրքաբնակ գյուղը համալրվել է Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայերով: Նկատելի է, որ, ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով, խերթվիսաբնակ հայերը չեն կարողացել ինչպես հարկն է արմատավորվել գյուղում և 1840-ական թվականների կեսերից սկսել են արտագաղթել: Խերթվիսի վերջին հայ բնակիչները գյուղը լքել են 1878 թ.:

1914 թ. հունվարի 1-ի մարդահամարի տվյալների համաձայն, զուտ թրքաբնակ Խերթվիսն ուներ 2010 բնակիչ⁶: Վերջիններս 1944 թ. քաղաքացիներ են դառնալով այդպես գյուղը թողնելով զանազան վայրերից այստեղ գաղթած վրացի նորաբնակներին:

Վիճակագրություն. Խերթվիս գյուղի հայ բնակչության թվաքանակն արտացոլող դիվանական վավերագրերից քաղված վիճակագրական տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1824 ⁷	4			20
1840 ⁸		124	120	244
1841 ⁹		128	124	252
1842 ¹⁰		133	130	263
1844 ¹¹		151	143	294
1845 ¹²		156	148	304
1847 ¹³		100	104	204
1849 ¹⁴		96	87	183
1853 ¹⁵		89	85	174
1854 ¹⁶		50	43	93
1857 ¹⁷		45	37	82
1860 ¹⁸		47	41	88
1861 ¹⁹		49	40	89
1862 ²⁰		48	42	90
1863 ²¹		46	47	93
1864 ²²		46	46	92
1866 ²³	15	45	45	90

5 Յակոբեան Պ., Հրատի ողջմտութեան, էջ 132:

6 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 197:

7 Յակոբեան Պ., Հրատի ողջմտութեան, էջ 83:

8 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

9 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 65-66:

10 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 79-80:

11 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 17-18:

12 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 73-74:

13 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 35-36:

14 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 40-41:

15 Նույն տեղում, գ. 2743, թ. 39-40:

16 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 49-50:

17 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 54-55:

18 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 67-68:

19 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 25-26:

20 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 21-22:

21 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:

22 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 8-9:

23 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 74:

1867 ²⁴	48	46	94
1868 ²⁵	48	46	94
1869 ²⁶	48	46	94
1870 ²⁷	48	48	96
1871 ²⁸	48	46	94
1872 ²⁹	49	44	93
1873 ³⁰	50	45	95
1874 ³¹			96
1875 ³²			101
1876 ³³	53	48	101
1877 ³⁴	30	28	58

Սբ. Հովհաննես-Կարապետ եկեղեցի. վավերագրերում հիշատակվում է 1830-ական թվականներից: Հայտնի է, որ «Վասն վերանորոգութեան եկեղեցոյն ի 1843 ամե» 1845 թ. ծախսվել է եկեղեցական գումարներից³⁵: Խերթվիսաբնակ հայերի այլ վայրեր փոխադրվելու հետևանքով 1878 թ. եկեղեցին արդեն փակվել է³⁶: 1910 թ. եկեղեցին, երբ ավելի քան 30 տարի զուրկ էր ծխականներից, նկարագրվել է այսպես. «Առաջին՝ հայ ժողովուրդ բնա չկայ, 400 տուն տաճիկ են, ուրիշ ազգից անգամ չկայ, հայերը երեսուն տարի են աւելի գաղթած են, մնացել է միայն եկեղեցին անտէր, շինութիւնը եկեղեցու հասարակ քարից և ցեխից, վրէն հողէ ծածկ, դասերի վերայ իջել է տանիքը, և բոլորովին բաց գերանները մնացել է հողի տակ, միւս մնացածն ալ ձմռան տակ կքանդուի, պատերի վերևի մասը երկու արշինի չափ քարերը հեռացել են միմեանցից և վտանգ կարող է լինել, որովհետև տաճիկների երեսխանները խաղում են այդտեղ: Ունի գաւիթ որոյ արևելեան կողմը տաճիկների բնակութեան սեփական տներ է, որը գնել են հայերից, լայնութիւնը քսան արշին: Արևմտեան կողմը եկեղեցու դռնից մինչև ընդհանուրի փողոցը տասներկու արշին երկարութեամբ, լայնութիւնը քսան արշին, Ապասի կրպակի ճակատի հաւասարութեամբ բաց տեղ: Հարաւային կողմը երկարականի տուն և կրպակ Ապաս Բօգրեակովի, քսան և ութը և մի չարէք արշին երկարութեամբ, 1¹/₄ արշին տեղ վերոյիշեալ Ապասը տան շինութեան պատը եկեղեցոյ հողի վերայ է դրած, նոյնպէս և վերնաշարկի բալկոնը հայեաթի մէջ է, բացի դրանից որպէս սեպիականութիւն եկեղեցու պատից մինչև իրայ կրպակի պատը տախ-

24 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 20-21:

25 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 28:

26 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 10:

27 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 23:

28 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 10-11:

29 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 57-58:

30 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 72-73:

31 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 28-29:

32 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 21-22:

33 Նույն տեղում, գ. 3868, թ. 29:

34 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 30-31:

35 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 73-74:

36 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 206:

ԽԵՐՐՈՎԻՍ. Բերդի տեսքը ալ-ից և հատվածներ հարավակողմի պարսպապատից

տակով փակել է, և դուռ է դրած, որտեղից գնում և գալիս են իրենց տունը, լայնությունը չորս և կէս արշին (4^{1/2}): Այս մասին Ատեանդ պիտի տնօրէնութիւն անէ: Տաճիկ Ապասը ասում է՝ եթէ կծախէք այդքան տեղը ես կառնեն, կամ թէ ամբողջ եկեղեցին իր հայեաթով: Հիսիսային կողմը նոյնպէս քսան և ութն արշին երկարութիւն և 4^{1/2} արշին լայնութիւն: Երկրորդ՝ անշարժ կայք եկեղեցին ոչինչ չունի, ոչ տուն, ոչ կրպակ, և ոչ պարտէզ: Շարժական մի պղնձեայ բուրվառ և երկու փոքր պղնձեայ աշտանակ: Սեղանի մէջ կայ երկու հատ Տիրամօր պատկերներ...»³⁷: Հայտնի է նաև, որ հետագա տա-

րիներին հոգևոր իշխանությունները զբաղվել են միայն եկեղեցու գույքի ապահովման հարցերով³⁸, իսկ հետագա վավերագրերում եկեղեցին այլևս չի հիշվում:

Բերդ. Խերթվիսն առանձնապես նշանավոր է պատմության ընթացքում բազմիցս ձեռքից ձեռք անցած և պարբերաբար վերանորոգված, ամրակուռ համանուն բերդով:

Բերդի մուտքից վեր գտնվում էր մի արձանագրություն, որն այժմ կորած է համարվում: Այս արձանագրությունն առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Բրոսսեն, որը երեք անգամ ուղղումներ է մտցրել

37 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 11101, ք. 1:

38 Նույն տեղում, ք. 12-13:

ԽՉԱԲԱՎՐԱ

ԽՉԱԲԱՎՐԱ. ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 20 կմ հյուսիս-արևմուտք, Կուր գետի աջ ափից 2 կմ հեռու, ծ. մ. 1480-1560 մ բարձրության վրա, ներկայիս Ասպինձայի շրջանում:

Պատմություն. գյուղամիջի խաչքարերով գերեզմանատան առկայությունը փաստում է, որ առնչված ժԵ-ժՉ դարերում գյուղն ունեցել է հայ-առաքելական եկեղեցու հետևորդ հայախոս հոծ բնակչություն:

Համաձայն 1595 թ. կազմված հարկացուցակի՝ գյուղն ունեցել է 40 տուն բնակիչ, հարկվել է 15.165 ակչե¹: 1704-1705 թթ. կազմված օսմանյան մեկ այլ հարկացուցակի համաձայն՝ Խզաբավրան տանուտեր Իսմայիլի օրոք հարկվել է 15.000², իսկ 1714 թ., տանուտեր Յուսուփի օրոք՝ 10.000 ակչե³:

Հայանի է, որ արդեն ժԹ դարում խզաբավրացի հայ-կաթոլիկները գլխավորապես վրացախոս էին: Հանգամանք, որը չէր կարող տեղի ունեցած լինել ժՉ դարից հետո, երբ երկրամասը հայտնվել է օսմանյան տիրապետության տակ: Առավել հավա-

նական է, որ վրացախոսությունն արմատացած լինելու վրաստանի քաղաքական գերիշխանության վերջին շրջանում, այն է՝ ժԸ դարի կեսերին: Ինչ վերաբերում է օսմանյան բռնապետության ճնշումներից գոնե մասամբ զերծ մնալու հույսով խզաբավրացի հայերի՝ կաթոլիկությունն ընդունելու ժամանակաշրջանին, ապա դա պետք է տեղի ունեցած լինել ժԷ դարում կամ ժԸ դարի սկզբներին: Ազգային եկեղեցուց անջատվելու հետևանքով խզաբավրացիները մեկուսացել էին հայության հիմնական զանգվածից, ինչը և հնարավոր դարձրեց վրացախոսության վերջնական հաղթանակը:

Արդեն ժԹ դարի վերջին Խզաբավրայի վրացախոս հայ-կաթոլիկները մինչև իսկ ընդվզել էին իրենց եկեղեցում իրականացվող հայերեն ծիսակարգի դեմ⁴:

¹ “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 175-176:

² “წილდობის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.”, էջ 109:

³ Նույն տեղում, էջ 141:

⁴ Արդեն 1880-ական թվականներին հայերենով կատարվող եկեղեցական ծիսակարգը բողոքի առիթ էր ծառայել խզաբավրացի «ուն Մեսխ»-ի համար (“დროება”, 1882, № 185): Հայ և վրացախոս հայ-կաթոլիկների միջև ավելի սրվող հարաբերություններն իրենց արտացոլումն են գտել ժամանակի մամուլում: Գրանց հեղինակները միանշանակ փորձել են ապացուցել, որ իրենք վրացի-կաթոլիկներ են, ուստի հայերեն ծիսակարգից հրաժարվելը բնական անհրաժեշտություն է: Այդ հրապարակումներից մեկում նշվել է, որ խզաբավրացիներին

ԽՉԱԲԱՎՐԱ. Սր. Սրտին Հիսուսի եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի ալ և հայ-առաքելական ավանդական ծիսակարգին հարազատ և օրինաչափ՝ հս պատի մեջ գտնվող սկրտարանի ավագանը

բարձրացրին: Իսկ երբ Ազարեան պատրիարքը, լսելով նրա ըմբոստ վարմունքը հրամայեց ջնջել յիշեալ արձանագրութիւնը Վարձելաշվիլին իրան նեղն ընկած տեսնելով դիմեց ստախօսութեան: Նա շրջելով գաւառի բոլոր հայ-կաթօլիկ գիւղերը և հաւատացնելով քահանաներին, որ հրամայել է արդէն ջնջել արձանագրութիւնը, կարողանում է մի քանիսներից ստորագրութիւն առնել, թէ արդէն ջնջված է Խիզաբավրա գիւղի եկեղեցու սխալմամբ փորագրել տուած վրացերէն արձանագրութիւնը...»¹⁷: Սակայն Ազարյանի մահը փրկում է Վարձելյան-Վարձելաշվիլուն: Ի դեպ, Վարձելյանը, որը սկզբում խանութպան էր, դիմել էր Արարատյան վարդապետին՝ հայ-կաթօլիկ հոգևոր դպրոցն ընդունվելու. «...կաթօլիկ հայ էր եւ Վարձելեան եւ հայ անունով էլ քահանայ ձեռնադրվեց, բայց այժմ նոյն մարդը շապիկը փոխելով, վրացի է անուանում իրան: Եր-

17 «Մշակ», 1900, № 180, էջ 2:

կուսից մէկը՝ կամ նա Արարատեանցին է խաբել եւ կամ այժմ է խաբում»¹⁸:

Ինչ վերաբերում է եկեղեցու կառուցման նպատակով հայթայթված գումարներին և նվիրատուութիւններին, ապա լրատվական մեկ այլ հաղորդման մեջ նշվել է, որ միայն ալաստանցի հայերը տրամադրել են ավելի քան 500 ռ., բացի այդ, անվճար կիր են մատակարարել, մի ալաստանցի էլ եկեղեցուն նվիրել է 800 ռ. արժողությամբ մի նկար¹⁹: Ի պատասխան լրագրային քննադատութիւնների՝ «Աւագ-քահանայ Հայ կաթօլիկաց եկեղեցեաց Ախալքալաքայ սահմանի նա եւս վերակացու Խզաբարոյ գիւղի եկեղեցոյ Միայել Վարձելաշվիլի»-ն պարզաբանել էր, որ եկեղեցու կառուցումը կազմել էր ոչ թե 12000, այլ՝ 30000 ռ., նվերները հազիվ 500 ռ. էին, 2000 ռ. նվիրել էին իր ազգականները, իսկ 1000 ռ. շնորհել էր կայսերական պալատը²⁰:

Նորաշեն եկեղեցին օծվել է Սր. Սրտին Հիսուսի անվամբ²¹: Հայտնի է նաև, որ եկեղեցու ծածկի քիթեղապատման աշխատանքներն իրականացվել են 1914 թ.²²:

Եկեղեցին այժմ էլ կանգուն է և բարեկարգ վիճակում:

Եկեղեցու որմերին ներկայումս պահպանվում են վրացերեն երկու արձանագրություն. մեկը զանգակատան արևմտյան ճակատին (այս վիմագիրը, հակառակ իր ոչ այնքան վաղեմության, մեծ մասով եղծված է և դժվարընթեռնելի), մյուսը՝ եկեղեցու հարավային պատին:

Արձանագրություն. եկեղեցու հարավային պատին՝ 5 տող.

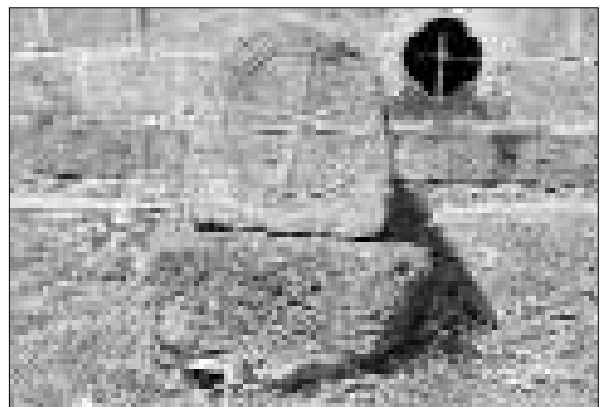
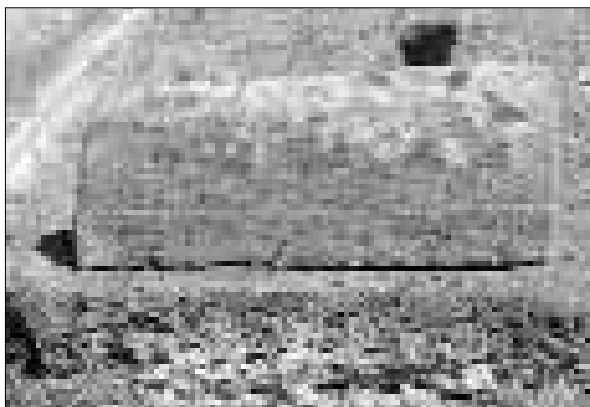
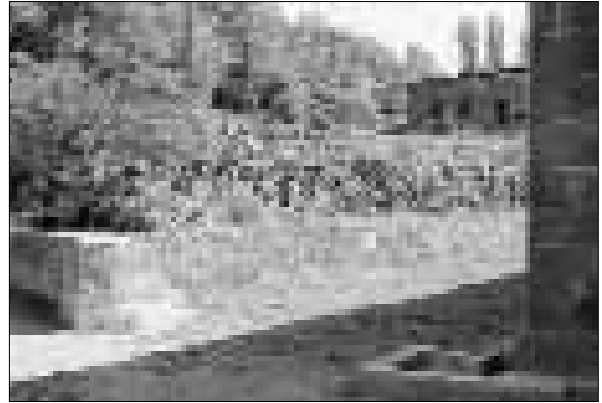
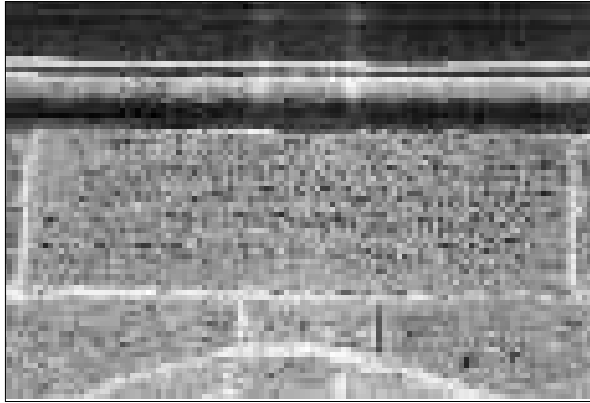
აღაშენდა რომის კატოლიკეთა ეკკლესია |
[ღმროთს] მშობ(ბ)ლისა თაონობითა მიხეველ
მღდ(ველი) | ვარძელაშვილისა და ხიზაბავრის-
სა ზომადღობისა კავკაზის და კახეთის(?)
კათოლიკეთის შემწეობითა წველ(სა) უფ(ლისა)
1898 სს

Թարգմ. *Կառուցվեց հռոմեական կաթօլիկների եկեղեցին Սր. Աստվածածնի միջնորդությամբ Միայել Վարձելաշվիլու և խզաբավրացիների ջանքերով, Կովկասի և Կախեթի(?) կաթօլիկների օժանդակությամբ Տիրոջ 1898 թ.:*
Հրատ. առաջին անգամ:

Քահանա. 1915 թ. Խզաբավրայի ծխատեր քահանայի պաշտոնը վարում էր տեր Կոստանդիանոս Շեշաբերիձեն²³:

18 «Մշակ», 1900, № 124, էջ 2:
19 Նույն տեղում:
20 «Մշակ», 1900, № 154, էջ 2:
21 «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 81, նաև՝ ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, ք. 33:
22 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 30, ք. 95:
23 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 81:

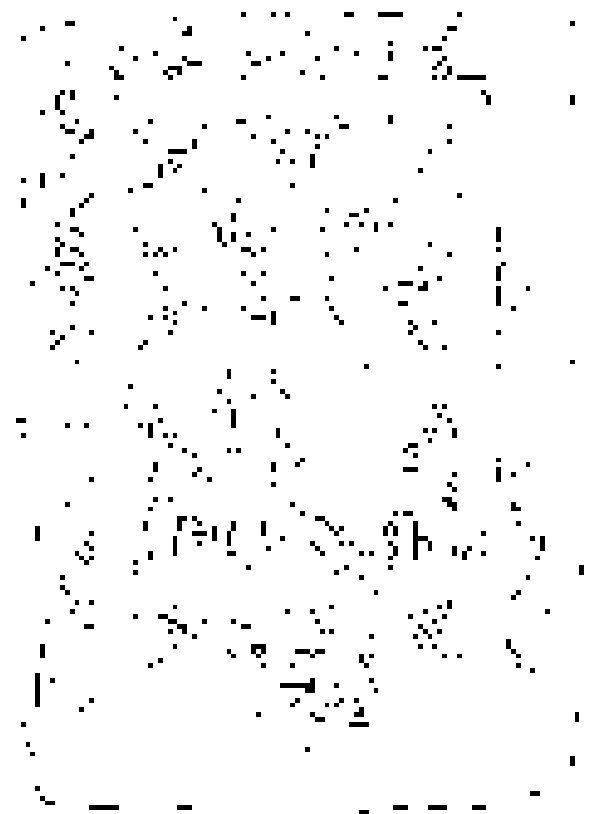
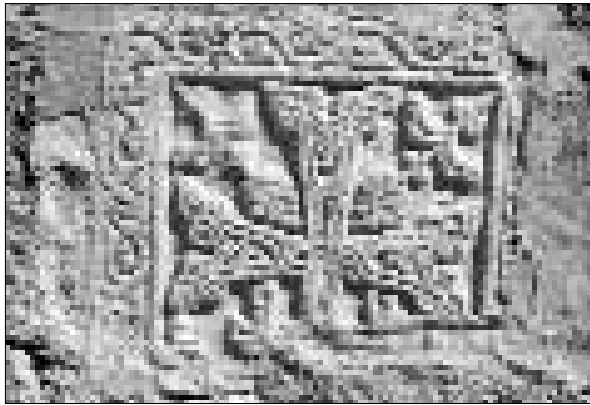
ԽՁԱԲԱՎՐԱ. 1898 թ. Սբ. Սրտին Հիտուսի եկեղեցու կառուցման մասին պատմող վրացերեն արձանագրությունը, հատվածներ 1990-ական թվականներին կառուցված խաչքարապատ շրջապարսպից և երկլեզվյան (հայ-վրացերեն) արձանագրությամբ՝ հայկաթոլիկ քահանայի տապանաքար եկեղեցու ալ կողմում տարածված գերեզմանոցում

Գերեզմանոց. եկեղեցու տարածքի բարեկարգման աշխատանքների ժամանակ հանգուցյալ վարդապետ հայր Պաուլո Սիեպանեկիի (1961-1999) ջանքերով գերեզմանոցի խաչքարերն ու նաև մի քանի տապանաքար ագուցվել են շրջապարսպի մեջ: Դրանցից մեկը թվակիր է:

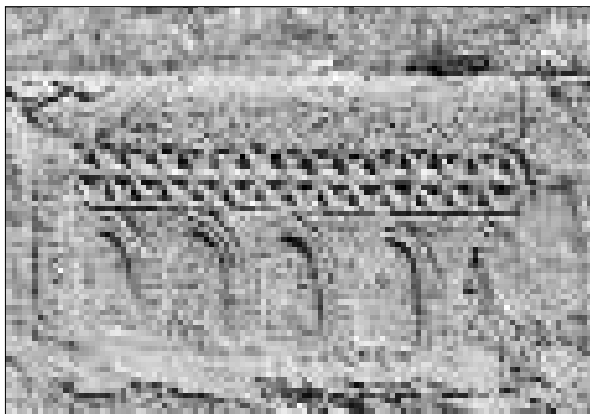
Խաչքար.
ԹՎ(ԻՆ) ՋԻ (1471):
Հրատ. առաջին անգամ:

Սբ. Խաչ մատուռ. Խզարավրայում պահպանվել է նաև մի հնաշեն մատուռ, որի մասին միայն մի գրավոր հիշատակություն ունենք. «Գոյ նաև վաղեմի քարաշեն մատուռն յանուն Սուրբ Խաչի»²⁴: Մատուռի արևելյան պատուհանից վեր պահպանվել է վրաց մեսրոպատառ արձանագրություն, որը ԺԹ դարի վերջում ծածկվել էր կրաշաղախով,

24 «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 81:

ԽՉԱԲԱՎՐԱ. երկատված խաչքար՝ 1471 թ. (գրչանկարով), գյուղի հայոց միջնադարյան գերեզմանոցից փոխադրված և եկեղեցու շրջապարսպի մեջ ագուցված անարձանագիր, սակայն ակնհայտորեն ՄԵ դարին վերաբերող այլ խաչքարեր

ԽՁԱԲԱՎՐԱ. գյուղի հայոց միջնադարյան գերեզմանոցից փոխադրված և եկեղեցու շրջապարսպի մեջ ագուցված անարձանագիր խաչքար և տապանաքարեր (ԺԵ-ԺԶ դդ.)

ԽՁԱԲԱՎՐԱ. ԺԵ-ԺԷ դարերի տապանաքարեր Սր. Խաչ մատուռի շուրջ տարածված գերեզմանոցում

ասկայն այժմ դարձյալ ակնառու է: Է. Թաղալվիլին վիճակի ընթերցել է հետևյալ կերպ.

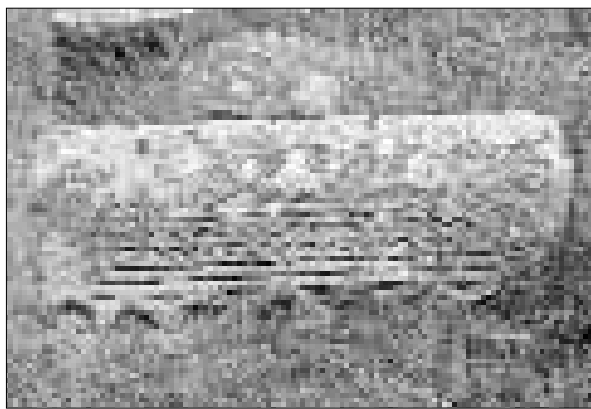
Արձանագրություն.

Ի-դ ցղ ... ժիւս և՛ րո- ծե ը՛-ի Ի՛-դ ց՛ղ
ժ(րիսճ)ե Մ(ջիճյալ)ե ժրո? և(յ)լու և
Յ(ուրճ)ի ժ(րիսճ)ե Մ(ջիճյալ)ե.

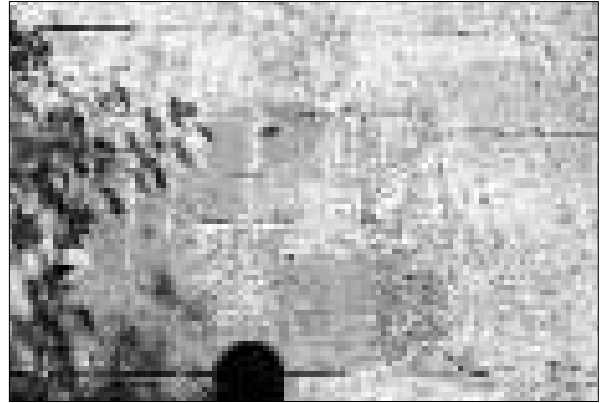
Թարգմ. *Քրիստոս ողորմիր... հոգուն եւ Գիրգիին Քրիստոս ողորմիր:*

Հրատ. **Brosset M.**, Rapports sur un voyage archèologique II, էջ 152-153: էջ 176: **Такайшвили Е.**, մշվ. աշխ., էջ 18: “ჯავახეთი. ისტორიულ-სუროთმოდგვრული გზამკვლევი”, էջ 87:

Տարբերություն. Մ. Բրոսսեն արձանագրությունից ընթերցել է ընդամենը 5 տառ: Հետագոտողի հրատարակությունից կարելի է ենթադրել, որ այն եռատող էր. «...Չ | ԾՇ... | ... Ծ...»:

ԽՉԱԲԱՎՐԱ. գերեզմանոցում պահպանված հին (ԺԵ-ԺԸ դդ.) և նոր (կորդիանձև, ԺԹ դ.) տապանաքարեր

ԽՁԱԲԱՎՐԱ. Սբ. Խաչ մատուռի տեսքը հր-ամ-ից և այժմ նակատից բացված լուսամտից վեր պահպանված վրաց մշտրուպատառ արձանագրությունը

«Ջաջախետի. Իստորիւղ-խւրոտմոժըրճի ԳՅԱԿԵՎԵՅԵ»-ում կրօնքը շեւոյալը ... մամա Տըլտա Եւ ԳօրԳի շեւոյալը: **Քարգն.** «Քրիստոս ողորմիր հոգեր հայր ...-ին և Գիրգիին ողորմիր»:

Մանր. «Ջաջախետի. Իստորիւղ-խւրոտմոժըրճի ԳՅԱԿԵՎԵՅԵ»-ի խմբագրակազմի թվագրմամբ՝ ԺԱ դ.:

Գերեզմանոց. Եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցում Է. Թաղայշվիլին հայտնաբերել է խիստ անկանոն, վրաց մխեդրուլի գրչությամբ արձանագիր տապանաքար: Ցավոք, այն չի ընթերցվել:

ԽՈՋԱՐԵԿ

ԽՈՋԱՐԵԿ. ընդհանուր տեսքը հր-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 16 կմ հարավ-արևելք, Խանչալի լճի արևելյան ափից 2 կմ հեռու, ծ. մ. 1930-1950 մ բարձրության վրա: Հյուսիս-արևմուտքից կից է Նինոծմինդա շրջկենտրոնին:

Կառուցապատում. Խոջարեկի միջով ձգվող Նինոծմինդա-Ախալքալաք մայրուղին գյուղը բաժանում է երկու գլխավոր թաղամասերի, որոնցից աջակողմյանը Սբ. Սարգիս եկեղեցու շուրջը տարածված էին թաղն է:

Պատմություն. գյուղի մերձակա հնագիտական հուշարձանների առկայությունը փաստում է, որ Խոջարեկի տարածքը բնակեցված է եղել վաղնջական ժամանակներից:

Բնակչություն. գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիները 1830 թ. փոխադրվել են Կարինի նահանգի Չիթոլ¹, Քոշկ (Քոշք)² և այլ գյուղերից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում բնակչության թվաքանակի աճը արտացոլող վիճակագրական տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1847 ³		100	82	182
1849 ⁴		100	94	194
1853 ⁵		119	123	242
1854 ⁶		121	125	246
1857 ⁷		130	134	264
1860 ⁸		151	143	294
1861 ⁹		164	170	334
1862 ¹⁰		167	165	332
1863 ¹¹		175	174	349
1864 ¹²		178	179	359
1866 ¹³	27	177	181	358
1867 ¹⁴		187	147	334
1868 ¹⁵		189	150	339
1869 ¹⁶	26	190	158	348

3 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3814, ք. 34-35:

4 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40-41:

5 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 38-39:

6 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

7 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:

8 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 7-8:

9 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:

10 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22-23:

11 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

12 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 9-10:

13 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:

14 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:

15 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:

16 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9, մակ. ֆ. 56, ց. 1, գ. 5336, ք. 8:

1 Չիթոլը (Չիթահող, այժմ՝ Yolgeçti) մինչև 1915 թ. հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 12 կմ հյուսիս:

2 Քոշկը հայաբնակ գյուղ էր Կարին քաղաքից 12 կմ հյուսիս:

1870 ¹⁷	194	165	359
1871 ¹⁸	208	167	375
1872 ¹⁹	206	172	378
1873 ²⁰	209	179	388
1874 ²¹			398
1875 ²²	35		
1876 ²³	223	199	422
1877 ²⁴	214	211	425
1878 ²⁵	225	214	439
1880 ²⁶	249	230	479
1881 ²⁷	265	234	499
1882 ²⁸	268	240	508
1883 ²⁹	257	234	491
1884 ³⁰	35		
1885 ³¹	274	251	525
1887 ³²	309	282	591
1889 ³³	315	284	599
1890 ³⁴	327	282	609
1891 ³⁵	334	295	629
1892 ³⁶	338	298	636
1893 ³⁷	335	304	639
1894 ³⁸	336	302	638
1897 ³⁹	363	329	692
1898 ⁴⁰	376	345	721
1899 ⁴¹	377	354	731
1900 ⁴²	390	363	753
1901 ⁴³	402	378	780
1902 ⁴⁴	419	387	806
1905 ⁴⁵	447	406	853
1908 ⁴⁶	77	475	910
1910 ⁴⁷	500	443	943
1912 ⁴⁸	527	472	999

17 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3857, ք. 23:
 18 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 19 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 20 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 21 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 26-27:
 22 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 23 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
 24 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 25 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 26 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 27 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 28 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 29 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 30 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 31 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 32 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 33 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 34 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 144:
 35 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 143:
 36 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 115:
 37 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 38 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 168-169:
 39 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 141-142:
 40 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 164:
 41 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 42 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 43 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 44 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 18-19:
 45 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 261-262:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 48 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:

1914 ⁴⁹		560	484	1044
1916 ⁵⁰		540	450	990
1918 ⁵¹	110	435	447	882
1921 ⁵²		175	135	310
1987 ⁵³	472			1896

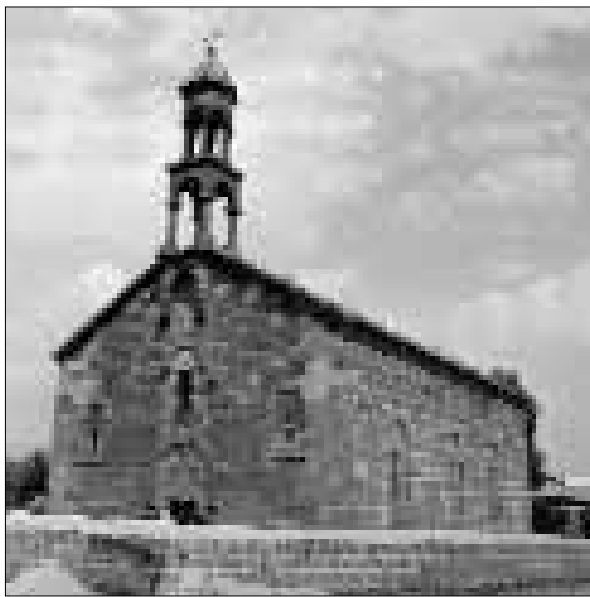
Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցել է 125 խոջաբեկցի. 53-ը գոհվել է⁵⁴:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության վերաբերյալ դիվանական վավերագրերում առկա են հետևյալ տվյալները.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁵⁵		1	11
1873 ⁵⁶		1	30
1875 ⁵⁷	Սիմեոն Թումասյանց		30
1876 ⁵⁸		1	21
1877 ⁵⁹		1	32
1878 ⁶⁰		1	34
1881 ⁶¹		1	35
1910 ⁶²		1	100
1911 ⁶³	1 բաժանմունքով	1	100
1914 ⁶⁴		1	61
1916 ⁶⁵	վերաբացվել է		

Սբ. Մարգիս եկեղեցի. նախնական շենքը կառուցվել է 1840-ական թվականներին՝ առանց նախապես հոգևոր իշխանություններից համապատասխան թույլտվության: Այդ առթիվ 1848 թ. կոնսիստորիան գեկուցագիր էր հղել վեհափառին՝ շեշտելով խոջաբեկցիների՝ եկեղեցին օժված տեսնելու ցանկության մասին. «...Ախալցխայի նահանգի Խօջաբեկ, Բզաւետ, Տրկնայ, Կորխ գիւղօրէից բնակիչք, թարց հաւանութեան կոնսիստորի և հոգևոր կառավարութեան իրեանց, կառուցեալ են զփայտաշէն միջասահման եկեղեցիս, որոնց որմունքն են քարեայ և ծածկքն փայտեայ, յորժամ կամք եղև իմանալ գէթ զառիթն ընդ անցն իւր կամօք շինուեցան. պատասխանեցին շինողքն թէ՛ քարեպաշտութեամբ և ջերմեռանդ սիրով, աղքատութեամբ կա-

49 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 172-173: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1080 բնակիչ (”Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 198).
 50 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 19-20:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1-4:
 53 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 54 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 56 **Խորոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 520:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 51:
 59 Նույն տեղում, ք. 130:
 60 Նույն տեղում, ք. 177:
 61 **Խորոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 520:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 682, ք. 57: Ի դեպ, դպրոցի 100 սաներից 20-ը աղջիկներ էին:
 64 **Խորոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 521:
 65 «Համբաւաբեր», 1916, № 45, էջ 1424:

ԽՈՋԱՐԵԿ. Սբ. Սարգիս եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից, հր-ամ-ից, ամ ճակտոնի զագաթի կրկնահարկ զանգակատունը, նույն ճակատից բացված լուսամուտը և միակ մուտքը

ռուցեալ են և եթէ ոչ պասկեսցի այն քրիստոնէական ջերմեռանդութիւն իրեանց, այն է զի ի կիր ածցեն զայնս վասն առտնին շինուածոց...»⁶⁶: Հիշյալ եկեղեցու օծումն ըստ ամենայնի կատարվել է իր ժամանակին և մինչև նոր եկեղեցու հիմնադրումը սուղ միջոցներով կառուցված հին եկեղեցին ծառայել է նպատակին: Նոր եկեղեցու կառուցման աշխատանքներն ընթացել են 1882-84 թթ., որի շնորհիվ խոջաբեկցիները, ականատեսի վկայությամբ, «...ունին մի փառաւոր սրբատաշ քարեայ քաղակապ եկեղեցի, որը Սրբազան Առաջնորդը օծեց ամսոյս 28-ին...»⁶⁷: Կառուցման և օծման մասին վկայում է եկեղեցու արևմտյան ճակատի փորագիր արձանագրությունը:

Սր. Սարգիս եկեղեցին համակ սրբատաշ քարով (արտաքին չափերն են՝ 18,68 x 11,02 մ), արևմտյան ճակատից բացված միակ մուտքով, արևմտյան ճակտոնին կրկնահարկ զանգակատնով շինություն է: 1990-ականի սկզբներին սկսված վերանորոգման աշխատանքներն ավարտվել են 1993 թ. նոյեմբերի 13-ի օծման հանդեսով. «Կեսդարյա ընդմիջումից հետո, նորած Ս. Սարգիս եկեղեցուն մատուցվեց առաջին ս. պատարագը: Պատարագիչն էր եկեղեցու հոգևոր հովիվ արժանապատիվ Տ. Եղիա քահանա Թազայանը»⁶⁸:

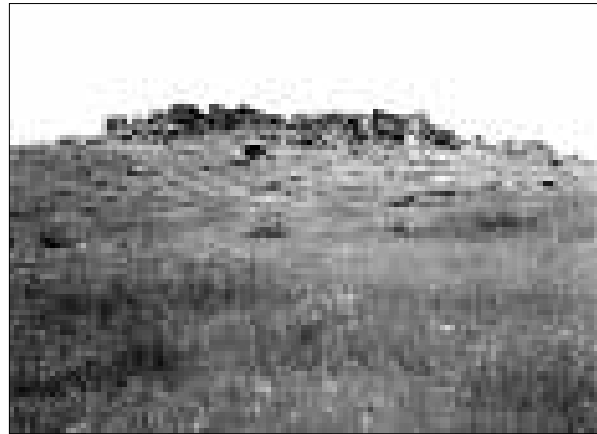
1995 թ. Խոջաբեկ գյուղում հանդիսավոր պայմաններում տեղի է ունեցել գյուղի հիմնադրման 165 և Սր. Սարգիս եկեղեցու կառուցման 110-ամյակներին նվիրված տոնախմբություն⁶⁹:

Արձանագրություն. եկեղեցու արևմտյան ճակատին, մուտքից վեր բացված լուսամտի բարավորին՝ 16 տող.

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹ(ԵԱ)Ն | ԿԱՌՈՒՅԱԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | ՍՐԲՈՅՆ ՍԱՐԳՍԻ, ԱՐԴԵԱՍ(Բ)Ք | ԵԻ ԾԱԽԻԻՔ ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԱԴԱԻՎԱՆ ՀԱՅԱԶԳԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԿԱՆԱՅ ՂՕՃԷԲԷԿ ԳԻԻՂՆ | 1882 ԱՄԻ Է ԹԻԻՆ ՀԱՅ(ՈՅ) ՌՅԼԱ, | Ի ՀԱՅՐ(Ա)ՊԵՏ(ՈՒ)ԹԵ(Ա)Ն Տ. Տ. Դ ԳԷՈՐԳ | ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) Հ(Ա)Յ(Ո)Յ ԵՒ ՕԾԵՅԱԻ 1884 ԱՄԻ, ՅԱՌԱԶՆՈՐԴԷ Հ(ԱՅՈ)Յ | ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՆ ԻՍԵՐԷԹԻ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՍՐԲԱԶ(Ա)Ն | ԱՐԻՍՏ(Ա)Կ(Է)Ս | ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԷ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Բերդ. Խոջաբեկից 2,5 կմ արևմուտք՝ Խանչալի լճի հյուսիսարևելյան ափամերձ մի բլրակի վրա, պահպանվում են կիկլոպյան շարվածքով հնագույն բերդի ավերակները: Ունենալով ընդամենը 24 մ եր-

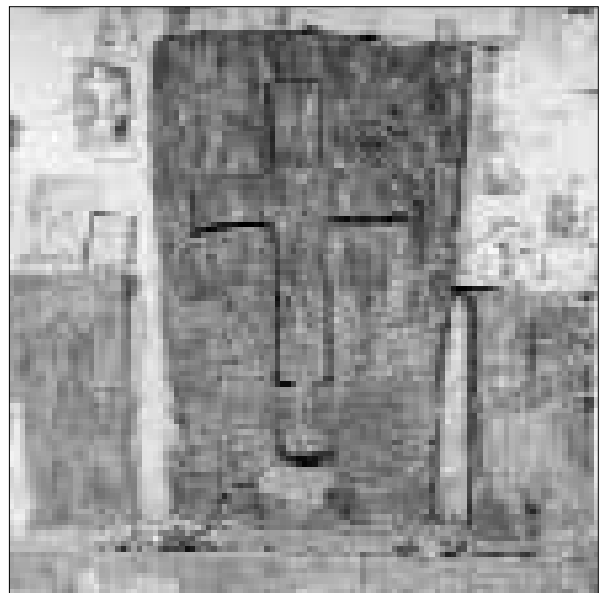
ԽՈՉԱՐԵԿ. կիկլոպյան ամրոց

66 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 5, ք. 5:

67 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

68 Արքահայրն Վ., Բողոքանովկայի Ս. Սարգիս եկեղեցու օծումը. – «Էջմիածին», 1993, ԺԱ-ԺԲ, էջ 17:

69 Մանուկյան Տ., Հանդիսություն Խոջաբեկ գյուղում. – «Էջմիածին», 1995, Ը-Թ, էջ 130-131:

ԽՈՋԱՐԵԿ. Ղալաչա գյուղատեղիի մատուռը, քաղկեդոնական հայերից ավանդված խաչքար (Ժ-ԺԱ դդ.) և ձիակերպ ու խոյածև տապանաքարեր մատուռի շուրջը տարածված գերեզմանոցում

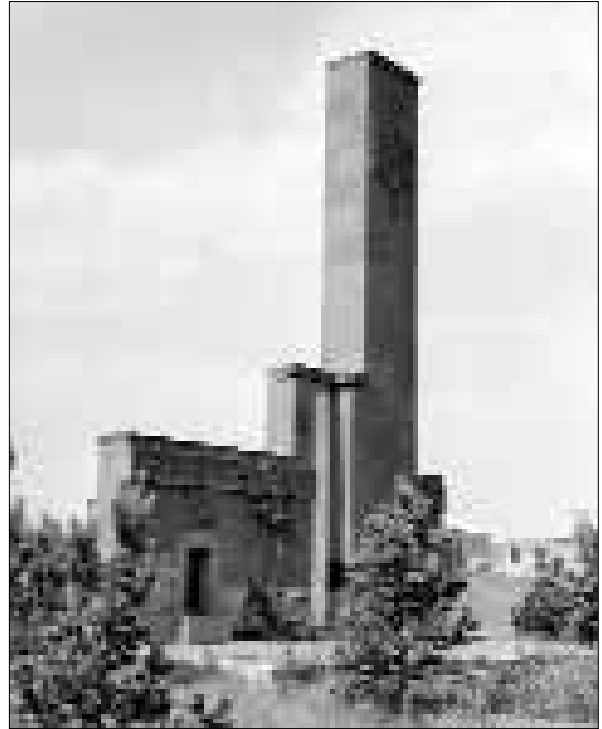
կարություն և 11,6 մ լայնություն՝ այդչափ փոքրության պատճառով հզոր դիտակետ-աշտարակի տպավորություն է թողնում: Պատերի հաստությունը 3 մ է: Միակ մուտքը արևելքից է:

Բերդակ. ոչ հեռու՝ լճափին ավելի մոտ, պահպանվում են մեկ այլ բերդակի ավերակներ: ԺԹ դարի վերջին դրան վերաբերող մի նկարագրակա-նում նշված է, որ բերդն ուներ ջրով լեցուն մի ջրա-վազան:

«Ղալաչա» գյուղատեղի. բլրակից ցած պահպանվում են «Ղալաչա» անվամբ հայտնի միջնադարյան գյուղատեղիի ավերակները: Այստեղ կան նաև եկեղեցու և գերեզմանատան մնացորդներ:

Եկեղեցու հիմքերի վրա խոջաբեկցի հայերը 1985 թ. մի մատուռ են կառուցել՝ ներսում ագուցելով Ժ-ԺԱ դարերին բնորոշ հորինվածքային առանձնահատկություններով, պարզ ոճավորմամբ մի խաչքար (120 x 70 սմ): Մատուռի առջև կանգնեց-ված են երկու խոյաձև տապանաքարեր:

Կարտուլա գյուղատեղի. գտնվում էր «Ղալա-չա»-ից փոքր-ինչ արևմուտք⁷⁰:

ԽՈՋԱԲԵԿ. Երկրորդ աշխարհամարտում զոհված 53 խոջաբեկցիների հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը

⁷⁰ Զերթոյն Պիցոլո Ե., նշվ. աշխ., էջ 73:

ԽՈՍՊԻԱ (ՄԵՃ, ՆԵՐՔԻՆ)

ԽՈՍՊԻԱ. ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից 3 կմ հարավ, Փարվանա գետի ձախ ափին, ծ. մ. 1700-1720 մ բարձրության վրա, Փոքր Խոսպիային դեմ հանդիման:

Անվան ծագումը. Խոսպի Վրացերեն ստուգաբանվում է ոսպի ձոր (եջջո օնձոնս)¹:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ունեցել է 16 տուն (տնատերերի թվում հիշվում են մասնաճյուղի հայկական անուններ կրող անձինք, ինչպես՝ Սահակ, Հուսիկ և այլն), հարկվել է 5.490 ակչե²:

Գյուղի բնիկ հայ բնակչության մի մասը, թ դարում հունադավանություն ընդունելուց հետո՝ ԺԺ դարի առաջին կեսին, տեղի տալով Ախալցխայի Սաֆար փաշայի բռնություններին, ընդունել է մահմեդականություն և միայն այդ գնով կարողացել գո-

յառնել հայրենի հողի վրա: 1704-1705 թթ.՝ տանուտեր Մուստաֆայի օրոք, գյուղում հարկվել է 30.990 ակչե³:

Մեծ Խոսպիան կալվածատեր Փալավանդով ընտանիքի նստավայրն էր: 1873 թ. գյուղը, 650 դեսյատին հողատարածքով հանդերձ, նշված տոհմի ներկայացուցիչ Մուխրեկ-Չատիի սեփականությունն էր⁴:

ԺԹ դարի վերջին ականատեսը նշել է. «Այս գիւղը շինուած է Թափառուան գետակի վրայ և բաժանուած է երկու թաղի՝ հայոց և թուրքաց, որոնք միացած են մի փայտաշէն կամուրջով: Հայոց թաղում ապրում են 50 տուն հայ բնակիչ, իսկ թուրքաց թաղում 30 տուն թուրք բնակիչ: Թուրքերը բնիկ են: Այստեղ ապրում են յայտնի Փալաւանդով հողա-

¹ Рогомов И., նշվ. աշխ., 118:

² “Եջրջոնսեճանոս յոլոսոյոս ճոլո ճոլոսո”, էջ 218:

³ “Խոջլոթոս յոլոլոթոս ճոլո ճոլոսո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 110:

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1873, № 6, էջ 3:

տեր հարուստ բեգերը: Բեկերի տները շինուած են եւրոպական ճաշակով: Խոսպիա գիւղի հայերը, Կարինի 1829 թուականի գաղթականներից են...»⁵:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով Մեծ և Փոքր Խոսպիաները (միասին 67 տուն, 573 բնակիչ) հայտնվել են կարիքի մեջ գտնվող գյուղերի ցուցակում⁶:

1899-1900 թթ., հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով, Մեծ Խոսպիայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է դժվարին կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով աղետից տուժած երկրորդ կարգի բնակավայրերի շարքում :

Երկրորդ աշխարհամարտին Մեծ և Փոքր Խոսպիաներից մասնակցել է 41 հոգի, որոնցից 14-ը զոհվել է⁸:

Բնակչություն. 1830 թ. Խոսպիայում հաստատվել են հայ և հույն վերաբնակիչներ: 1918 թ. գյուղի մահմեդական բնակիչները գաղթել են Թուրքիա: Կարճ ժամանակ անց թափուր բնակավայրում

ԽՈՍՊԻԱ. եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, ամ-ից և հաստակագիծը

հանգրվան են գտել Թռեղքի Ռեխա գյուղի վրացիներն ու հույները⁹:

Եկեղեցի. գյուղում կանգուն է միանավ, թաղածածկ հորինվածքով, համակ սրբատաշ քարերով

5 «Նոր-Ղար», 1898, № 159, էջ 2: Ի դեպ, հիշյալ Փալավանդով կալվածատերերը ապօրինաբար զավթել են Ախալքալաքին պատկանող գյուղից հյուսիս ընկած հողերը («Մշակ», 1883, № 99, էջ 1): Հայտնի է, որ 1903 թ. Թիֆլիսում երիտասարդ հասակում վախճանված Գ. Փալավանդովը նույն թվականին հողին է հանձնվել հայրենի գյուղում: Նրա հայրը որդու հիշատակին կատարել է մի շարք նվիրատվություններ. «Հանգուցեալի հայրը, Մամադ-Ալի-բեկ Փալավանդով, այդ առիթով հետևեալ նուիրատուքիւններն արաւ. Ախալքալաքի հայոց եկեղեցուն - 50 ռ., ռուսաց եկեղեցուն - 25 ռ., հրեաների սինագոգին - 10 ռ., քաղաքային դպրոցի աղքատ աշակերտների օգտին - 50 ռ., հայոց ծխական դպրոցների - 50 ռ., ռուսաց եկեղեցական-ծխական դպրոցին - 25 ռ., բանտարկեալներին - 32 ռ. (մի-մի րուբլի ամեն մէկին), քաղաքի աղքատներին - 100 պուդ ցորեն: Բացի դրանից՝ նուէրներ եղել են նաև Խոսպիա գիւղի մէջից և հայոց եկեղեցուն. մի քանի հարիւր րուբլի էլ բաժանվել է թաղման օրը հաւաքված հայ և թուրք գիւղացիներին և այլն: Քաղաքագլուխ Ա. Գրիգորեան և ժամանակաւոր քարոզիչ Մեսրոպը վարդապետ Մաքսուդեան գնացել և անձամբ շնորհակալութիւն են յայտնել Մամադ-Ալի-բեկին, առաջինը՝ քաղաքի չքատրների կողմից, իսկ երկրորդը՝ տեղական հայոց եկեղեցու վարչութեան կողմից: Մեսրոպը վարդապետը «հողոց» է ասել և Կ. Պօլսի թիւրքերի գրական բարբառով ճառ է խօսել, որով մխիթարել է վշտացած ծնողին. այդ բանը շատ մեծ տպաւորութիւն է արել ներկայ եղող թիւրքերի վրա: Մ. Փալավանդով ահա երկրորդ անգամն է, որ նուէրներ է անում քրիստոնէական հիմնարկութիւններին, և այդ բանին մենք կարևորութիւն ենք տալիս: Պ. Փալավանդով, իբրև հարուստ կալուածատէր և Թիֆլիսի մուֆթիի հետ ազգակցական կապեր ունեցող անձնատրութիւն, ահագին ազդեցութիւն ունի ոչ միայն մեր գաւառի, այլ և Չլդրի, մասամբ և Ախալցխայի գաւառի թիւրքերի վրա և մի տեսակ ներկայացուցիչ և համարեայ կրօնական պետ է ճանաչված նրանց կողմից: Այդ պատճառով համերաշխութեան այս օրինակը խրատական նշանակութիւն ունի տեղական ամբողջ ազգաբնակչութեան համար, մասնաւոր որ Փալավանդով հայերի կողմից էլ յարգանք է վայելում» («Մշակ», 1903, № 75, էջ 3):

6 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:
7 Մալխանեան, Անբերրիութիւնը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:
8 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:

9 Զեթքեճեան Ե., Տեղագրութեան օճակը և Տեղագրութեան օճակը II, 1964, էջ 55:

ԽՈՍՊԻԱ. Եկեղեցու ամ ճակատից բացված լուսամուտը և հր ճակատին ագուցված պատկերաքանդակ

կառուցված եկեղեցին, որը Վրաստանի հուշարձանների պահպանության վարչության կողմից 1980-ական թվականներին վերականգնվել է:

Կառուցողական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս կառուցման ժամանակաշրջանը որոշել ԺԱ-ԺԲ դարերի միջև:

ԽՈՐԵՆԻԱ

ԽՈՐԵՆԻԱ. ընդհանուր տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 7 կմ հարավ-արևելք, Փարվանա գետի աջ ափին, Ախալքալաք-Նինոծմինդա մայրուղու ձախ կողմում, ծ. ս. 1780-1800 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. զուտ հայաբնակ Խորենիան (օսմանյան կառավարության կազմած հարկացուցակում՝ Մեծ Խորանիա) 1595 թ. ունեցել է 28 տուն բնակիչ, հարկվել է 20.000 ակչե¹: Ըստ հարկացուցակի՝ հիշյալ թվականին գյուղում բնակվում էին Գրիգոր և Մովսես եղբայրները, Ղայթնազի որդիներ Գրիգորն ու Մովսեսը, Գրիգորի որդիներ Սարգիսն ու Սահակը, Գուրասպ և Խաչատուր եղբայրները և այլք, որոնց հովվում էր տեր Հակոբ քահանան²: Ի դեպ, նույն հարկացուցակում ընդամենը 3 տուն բնակչությամբ և 7500 ակչե հարկաչափով

հիշվում է նաև Փոքր Խորենիա գյուղը³: Օսմանյան տիրապետության առավել բիրտ և դաժան ժամանակաշրջանում, այն է՝ ԺԸ դարի առաջին քառորդում, գյուղը կառավարում էին մահմեդական իշխողները: Հայտնի է, որ 1709-10 թթ.՝ տանուտեր Յուսուփի օրոք, Խորանիա անվանաձևով հիշատակված գյուղում հարկվել է 11.300⁴, իսկ 1721-1722 թթ.՝ տանուտեր Հասանի օրոք՝ 2.500 ակչե⁵:

ԺԹ դարի երկրորդ կեսին գյուղն իբրև սեփականություն՝ պատկանում էր ախալքալաքի հայ-կաթոլիկ կալվածատեր Ղրիսթյանավիին⁶:

Խորենիան 1918 թ.՝ թուրքական զորքերի ներխուժման ժամանակ, մեծ կորուստներ կրած գյուղե-

1 “Գյրջոսեթանոս յոզաջոտոս ձոջո ձոջոտարո”, էջ 225-226:
2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում, էջ 226-227:

4 “Յոլլոզոթոս յոզաջոտոս չճոճո ձոջոտարո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 133-134:

5 Նույն տեղում, էջ 165:

6 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

րից է: Ողբերգական օրերի մանրամասերն առ այսօր թարմ են ժողովրդի հիշողության մեջ⁷:

Թուրքերի բարբարոսություններին զոհ գնացած համազյուղացիների հիշատակը հավերժացնելու համար 1978 թ. գյուղում կառուցված երկու հուշարձաններից մեկը նվիրված է տղամարդկանց, մյուսը՝ կանանց:

1. Կոթող.

1917-1918 թ. հայի ու թուրքի պատերազմ 1918 թ. 1 V Ախրքալակ գաղտավ Ծալկա. մէր Խ(որենիա) գեղ ելավ մէր յայլեն Փարվան լիջի վերեվն մէր գեղ կիսվավ տասնութ տուն միյուս յայլեն էր գ. Ծալկա մէծ մաս 700 անծ դառան գեղ թ. հ. դ. տղամարթ չօգ կանայք 7 մէտր վերեվ գոյեցին շենքերու մեջ: Իմ սեփական քարս տաշեցի շարելու օրնէցին Վալօդ Ս.

7 Խորենիա գյուղի ջարդի՝ սերնդեսերունդ փոխանցված վկայությունների մի դրվագում նշված է. «...Խորենիա գյուղի բնակիչները, սայլերի քարավանով 30 կմ անցնելուց հետո, հասնում են Աբուլ սարի արեւելյան մասում գտնվող իրենց յայլան (ամառանոցը - Ս.Կ.): Երկու օր անց թուրք լրտեսները որպէս «քարերարներ», գնում են «յայլա» եւ խորենիացիներին հավատացնում, որ «Խորենիայի եկեղեցու քահանան գնացել է թուրք փաշայի մոտ եւ «մանդատ» է վերցրել խորենիացիների համար, որպէսզի թուրք ասկյարները Խորենիա գյուղի բնակիչներին վերաբերվեն այնպէս, ինչպէս հարեան Թորիա, Ուչմանա եւ Հեշտիա գյուղերում բնակվող կաթոլիկ հայերին»: Տարակուսանքի մեջ ընկած գյուղացիները հավատում են «բարի» յուր բերողներին: Անդրդվելի են մնում Գոքորենք, Թաթոսենք, Տոնոյենք (մոտ 15 տուն) եւ գաղթում են Ծալկա: Գյուղի մնացած բնակչությունը, մոտ 800 հոգի, վերադառնում է Խորենիա: Պարզվում է, որ գյուղի քահանան ոչ թէ գնացել է թուրք փաշայի մոտ «մանդատ» վերցնելու, այլ փախչելու ժամանակ թուրքերը նրան սպանել են: Խորենիա հասնելուց հետո գյուղացիները շրջափակվում են թուրք ասկյարներով: Երկու օր անց, իբր «հաշվառման» համար, բնակիչներին հավաքում են Թափարվան գետի մարգագետնում: Տղամարդկանց առանձնացնում են եւ դահիճներով շրջապատված, տանում փակում են Շահինյան Մաթոսի մարագում: Հավաքված կանանցից առանձնացնում են գեղեցիկ հարս ու աղջիկներին, իսկ մյուսներին՝ երեխաների հետ միասին, փակում են մեկ այլ մարագում: Մութ գիշեր է, ասկյարները քնած են մոտակա տներից մեկում: Կանայք սկսում են եղունգներով քանդել մարագի պատը եւ մեծ դժվարությամբ անցք բացել: Լուսաբացին, պատի անցքից նրանք փախչում են ձորը: Շատերն ընկնում են հորդառատ, խոր գետը եւ խեղդվում, ոմանք էլ փախչելու ժամանակ գնդակոծություններից զոհվում են: Փրկվում են երկու կին՝ Վարդանյան Սանամը եւ Սերոբյան Ծովինարը: Մայիսի 20-ի վաղ առավոտյան թուրք դահիճները հավաքվում են մարագների հողածածկ կտուրների վրա եւ բահերով փորփորում-քանդում են կտուրները, անցքեր բացում եւ գնդակոծում բնակիչներին: Անօգնական երեխաների ողբալի ձայներ, կանանց անվերջանալի ճիչեր, աղաղակներ, ծերունիների աղերսներ, հառաչանքներ, գնդակների շառաչներ: Դժոխային մի տեսարան: Արգարյաններից, Աճույաններից, Բաղայաններից, Ջարդարյաններից, Միերյաններից եւ Քոչկյաններից ոչ ոք չմնաց՝ բոլորը գնդակահարվեցին, իսկ Ասատրյաններից, Առաքելյաններից, Խաչատրյաններից, Սարգսյաններից, Սերոբյաններից, Տեր-Վարդանյաններից, Վարդանյաններից (Օհաննէց), Ֆիդանյաններից փրկվեցին նրանք, ովքեր բանակում էին կամ այդ պահին գյուղում չէին» (Կիլիկոսյան Խ., Խորենիա գյուղի ջարդի 80-ամյակին. – «Հայաստանի Հանրապետություն», 27 հունիս, 1998):

ԽՈՐԵՆԻԱ. ընդհանուր տեսքը ալ-ից, 1918 թ. զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձան կոթողներ գյուղամիջում

ԽՈՐԵՆԻԱ. ընդհանուր տեսքը հր-ից

Ս. Ազոսի Հ. Ֆ. Վանիկ Ղ. Ղ. Վաչո Ք. Ա. Սլավիկ Ս. Գ. 1978 թ. Սիմիկ 34 մ(ետր) պատ շ(արեց):

Հուշարցանս 1918 թ. V 19 թուրք մեր Խ. գ. գեղեցիկ հարս աղչիկ վերցրել մյուսներ շենքի մեջ կօտօրեցին Սադո Հօրքուրս, Անա մամս, Մաքօ մամս ողորմի 700 զօյվածներու հուշարցան կանկ. հիշատակ Գօթօրենց Խօրսօյի տղօնցէն իմ քար պատ շարել 7 մետր, դուռ նարդիվան Արմեն, Սիմիկ, Գալօ 1978 IX ես գրեցի վարպետ Սիմիկ:

Հրատ. առաջին անգամ:

2. Կոթող.

Հուշարցան 1918 թ. V 19 թուրք Խ(որենիա) կօտօրեց գեղ այն օրից անցել 60 տարի ես Գօթօրենց Խօսրօյի տղեն եմ Սիմիկ երազ տեսա հաշվի չառա զանքամ սարսափ տեսա ու տեսա Մայրամ Աստվածածին վօր զքար շինիմ զօյվածներու համար վօղորմի ասէնք վօղորմի միյամիտ 700 անծերուն դառնաք ողորմի ասէնք հուշարցաներ կառուցման մասնագիցներուն այսօրվանից ուղտատուն դառալ զօյվածներ. շուրջ հուշարցան տղամարթիկն էն մեր քար պատ շարել 27 մ. դուռ հիշատակ Գօթօրց Խօսրօյի տ(ղաներ) Արմեն, Սիմիկ, Գալօ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Երկրորդ աշխարհամարտ. Խորենիայից մասնակցել է 119 անձ. 46-ը զոհվել է⁸:

Քնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Կարնո և Արտահանի շրջաններից:

Վիճակագրություն. Խորենիայի բնակչության թվաքանակին վերաբերող վիճակագրական տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁹		74	75	145
1841 ¹⁰		71	80	151
1842 ¹¹		75	84	159
1844 ¹²		89	95	184
1845 ¹³		92	98	190
1847 ¹⁴		92	90	182
1849 ¹⁵		100	103	203
1853 ¹⁶		84	86	170
1854 ¹⁷		85	86	171
1857 ¹⁸		110	113	123
1860 ¹⁹		113	118	231
1861 ²⁰		118	116	234
1862 ²¹		118	116	234
1863 ²²		121	119	240
1864 ²³		124	124	248
1866 ²⁴	34	127	130	257
1867 ²⁵		132	137	269
1868 ²⁶		136	138	272
1869 ²⁷		141	139	280
1870 ²⁸		143	144	287

9 ՀԱԴ., ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4-5:

10 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:

11 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 77-78:

12 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 15-16:

13 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:

14 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 34-35:

15 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 38-39:

16 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 38-39:

17 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

18 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:

19 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 7-8:

20 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:

21 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22-23:

22 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

23 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:

24 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:

25 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:

26 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:

27 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:

28 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:

8 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:

1871 ²⁹		139	149	288
1872 ³⁰		144	148	292
1873 ³¹		140	152	292
1874 ³²				300
1875 ³³	30			304
1876 ³⁴		157	156	313
1877 ³⁵		175	151	326
1878 ³⁶		179	157	336
1880 ³⁷		189	168	357
1881 ³⁸		193	168	361
1882 ³⁹		195	176	371
1883 ⁴⁰		195	178	373
1884 ⁴¹	40			
1885 ⁴²		197	185	382
1887 ⁴³		218	208	426
1889 ⁴⁴		234	221	455
1890 ⁴⁵		242	232	474
1891 ⁴⁶		245	234	479
1892 ⁴⁷		244	233	477
1893 ⁴⁸		251	241	492
1894 ⁴⁹		253	240	493
1897 ⁵⁰		268	252	520
1898 ⁵¹		275	257	532
1899 ⁵²		279	259	538
1900 ⁵³		288	267	555
1901 ⁵⁴		291	274	565
1902 ⁵⁵		299	282	581
1905 ⁵⁶		321	306	627
1908 ⁵⁷	57	335	329	664
1910 ⁵⁸		354	343	697
1912 ⁵⁹		360	359	719

1914 ⁶⁰		396	362	758
1916 ⁶¹		404	361	765
1918 ⁶²	95	305	308	613
1921 ⁶³		50	47	97
1987 ⁶⁴	173			734

Եկեղեցական-ժխական դպրոց. գործունեության վերաբերյալ տվյալներն աղբատիկ են: 1873 թ. այն ունեցել է 1 ուսուցիչ, 25 աշակերտ⁶⁵: Նույն-քան աշակերտ դպրոցն ունեցել է նաև 1875 թ. (ուսուցիչ՝ Հարություն Տեր-Վարդանյանց)⁶⁶: Գործել է նաև 1880-ին⁶⁷:

Երևանն Սր. Խաչ (Սր. Հովհաննես-Կարապետ) եկեղեցի. միանավ, թաղածածկ բազիլիկ է՝ կառուցված Ժ-ԺԱ դարերում: Ի սկզբանե եղել է բյուզանդաժես: 1830-ականին ամայի գյուղատեղիում հաստատված կարնեցի հայ գաղթականները եկեղեցին նորոգելուց հետո օժել են Սր. Հովհաննես-Կարապետի անվամբ և դարձրել ժխական եկեղեցի⁶⁸: 1850-ականից հետո այս եկեղեցին վավերագրերում հիշվում է Երևանն Սր. Խաչ անվամբ⁶⁹: Ուստի 1830-1850-ական թվականներին միջակայքում իրականացվել են հերթական նորոգումներ, որոնց և հետևել է օժման հանդեսը:

Եկեղեցին գործել է մինչև խորհրդային առաջին տարիները: Կառուցված է համակ սրբատաշ քարով: Արտաքին չափերն են՝ 13,65 x 6,6 մ:

29 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 9-10:
 30 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 56-57:
 31 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 70-71:
 32 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 26-27:
 33 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 21-22: «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 34 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, թ. 30-31:
 35 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 28-29:
 36 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 217-218:
 37 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 87-88:
 38 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 96-97:
 39 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 42-43:
 40 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 47-48:
 41 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 42 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 10:
 43 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 39-40:
 44 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 64-65:
 45 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 144:
 46 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 143:
 47 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 115:
 48 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 41-42:
 49 Նույն տեղում, գ. 3896, թ. 168-169:
 50 Նույն տեղում, գ. 3899, թ. 141-142:
 51 Նույն տեղում, գ. 3897, թ. 163:
 52 Նույն տեղում, գ. 3903, թ. 93-94:
 53 Նույն տեղում, գ. 3905, թ. 55:
 54 Նույն տեղում, գ. 3906, թ. 67:
 55 Նույն տեղում, գ. 3907, թ. 17-18:
 56 Նույն տեղում, գ. 3912, թ. 260-261:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 42:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 134-135:
 59 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 17-18:

ԽՈՐԵՆԻԱ. Երևանն Սր. Խաչ եկեղեցու հատակագիծը

60 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, թ. 171-172: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 766 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 199).
 61 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, թ. 18-19:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:
 64 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 65 **Խորդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 518:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, թ. 44:
 67 **Խորդյան Ս.**, նույն տեղում:
 68 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457:
 69 Նույն տեղում, գ. 3830:

ԽՈՐԵՆԻԱ. Երևանի Սբ. Խաչ (Սբ. Հովհաննես-Կարապետ) եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ից, հս-ալ-ից, հս-ից, հս-ամ-ից և լուսամուտի պատկերաքանդակ թեկոյ

Հարավից եկեղեցուն կից է երկրորդ փոքր եկեղեցին: Վերջինս ժամանակաշրջանով մոտ է նախորդին:

Վիմագրեր. 1896 թ. Խորենիա այցելած Ի. Ռոստոմաշվիլին վերձանել է եկեղեցու որմերին պահպանված վրաց մեսրոպատառ հետևյալ արձանագրության:

ԽՈՐԵՆԻԱ. գյուղամիջի գերեզմանոցը, որտեղ պահպանվել են խոյածև տապանաքարեր

մաշվիլու գրչանկարի հնարավոր սխալներն ու բացթողումները. «ածղև տեռեհտուր պարդուր Կալիպեհեռ լուցըրուհտա, Յուլեհ ճեպժուրուհղըրուհ կեհուհ ցցըրի Յղ իալուց ըբուրե-տուրղի. դուրը բժևև հեպուրճղու, Յալուրյևղիղըցճղու ալըճ իրճճղուր բուևու տղուտուր ԿեռուրեղևաՆուև ճե Յղըրըև դուլ-Յըլղու»:

Թարգմ. Երբ թաթարներն ամբողջ երկիրը գրավեցին, նրանից չավարտված դռները ես՝ Չոգա, ավարտեցի: Ովքեր այս տեսներ, հիշեցեք [մեր կողմից] օգտագործված կաթողիկոսի և թագավորի 37 հազ. թեթրին:

Ի դեպ, Է. Թաղայշվիլու հրատարակության մեջ, հավանաբար վրիպակի տեսքով, սպրդել են «հեպուրճղու» «հեպուրճղու»-ի և «Յալուրյևղիղըցճղու» «Յալուրյևղիղըցճղու»-ի փոխարեն:

Վ. Յիսկարիշվիլին արձանագրությունը վերահրատարակել է Ի. Ռոստոմաշվիլու արտանկարի և Է. Թաղայշվիլու առաջարկած ուղղումների հիման վրա: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ի. Ռոստոմաշվիլու արտանկարներում, որպես կանոն, չեն արտացոլվում իրական տողաբաժանումները, արձանագրությունը հրատարակել ենք առանց տողաբաժանման նշանների:

Է. Թաղայշվիլու կարծիքով, արձանագրության մեջ հիշված թաթարները սելջուկ թուրքերն են, ուստի այնտեղ նկարագրված դեպքերը նա կապել է ԺԱ դ.՝ Բագրատ Դ-ի (1027-1072) թագավորության շրջանին: Վ. Յիսկարիշվիլին չի ընդունում մախաբո հետազոտողի առաջարկած թվագրումն այն բանի հիման վրա, որ վրաց մատենագրության մեջ սելջուկները երբեք թաթար չեն կոչվել, և, որ «թաթար» անվանումը մոնղոլական արշավանքներից առաջ հայտնի չէ: Նրա կարծիքով, արձանագրությունում հիշված դեպքերը վերաբերում են մոնղոլական արշավանքների ժամանակաշրջանին, ուստի արձանագրությունը պետք է թվագրել ԺԳ դարով: «ჯავახეთი. ისტორიულ-ხეობთ-მოძღვრული ვზამკვევთ»-ի խմբագրակազմը նույնպես համակարծիք է Վ. Յիսկարիշվիլու առաջարկած թվագրմանը:

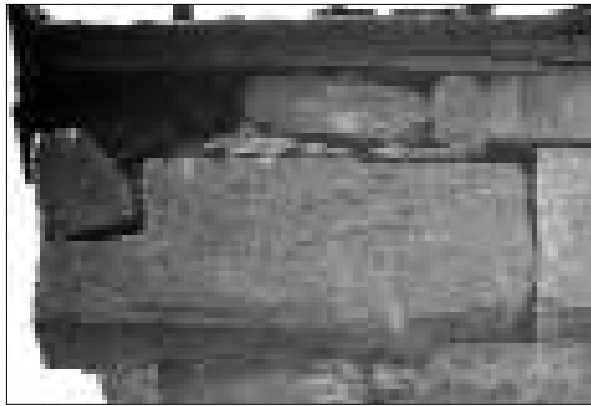
2. Եկեղեցու կցակառույցի հարավային պատի շրջանածև պակով լուսամուտից ներքև.

ԿՂ ԿՂ ՂՂ ՅԻԵ ԿԻԻ
Ք(ՐՈՆԵՅ)Ե Մ(ԵՐՄԵԱԼ)Ե Զ(ՕՐԶ)Օ Յ(Ր)ՆԵ
Մ(Ե)ՆՕ.

Թարգմ. *Քրիստոս, ողորմիր քո ծառա Գիրգիին:*
Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 122: **Такайшвили Е.**,
նշվ. աշխ., էջ 32:

3. Կցակառույցի հարավային ճակատի քիվագոտու արևմտյան
անկյունում պահպանվել է ոչ խորը փորագրությամբ, դժվար-
ընթեռնելի, վրաց մենարպատառ եռատող արձանագրություն.

ՆԵՄԻՆԻ ԴԵՆ ԴԵՆ | ...ՊԵՂ ... | ...
ՆՆՆ(ըլլո)տձ ը(մրտոնսձ)տձ ցեց | ... ցցց? ...|...

Թարգմ. *Աստուծո անունով այս...:*
Հրատ. առաջին անգամ:

4. Կցակառույցի արևմտյան մուտքից վեր կարմիր ներկով
փորագրված է.

ՃԴ [ԻՂՆ] | ԻՂ ԾԾԾ | ԹԻԽԻՆԾԻԿ
ԻԾԻԿԵՆՆԵՆ | ԿԵԾԵԿԶԵՆ ՉԻԿԵԾԻԻ ԿԾԾ |
ԸԵԿԻԿԵԾ ԾԻ. [ԻԿԻ ԿԶ ԵԾԻ]

[ջ(շար)ո յ(րոնց)եսո | յ(րոնց)ե, ձ(ո)ձ(ց)
մեղ յ(ո)ձ(ց)ձ(ց) յ(արտոն)ս | յ(ս)տձ(ո)կ(ո)ձ(ո)
որտձ[ց]ց Ս(ոն)[ձ] | ցեթ[ր(ց)ձ(ս)տձ], ձ(մ)ոն. |
[յ(րոն)ո]յ(ո)նո ոյո Նձո].

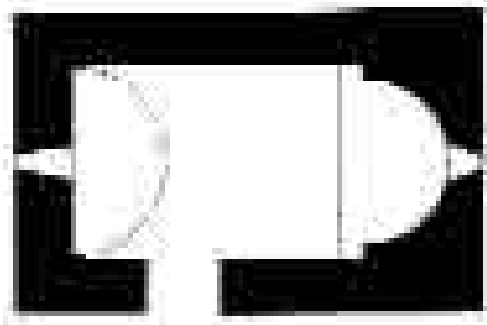
Թարգմ. *Քրիստոս, փառավորիր Քարթլիի կաթո-
ղիկոս Մեքիստեղեկին երկու կյանքում. ամեն: Քրո-
նիկոնի 249 ք. (1029 ք.):*

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 122: **Такайшвили Е.**,
նշվ. աշխ., էջ 32: **Չերձեմե՞ջցո Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 106:

Տարբերություն. Ի. Ռոստոմաշվիլի՝ Ճ Դ [Ի Դ Ն] իրի,
ԹԻԽԻՆԾ, ԻԿԵՆՆԵՆ, ՉԻԿԵԾԻ, ԸԵԶԻ... այնուհետև չիք:
ցեթըրեձ(ս)տձ: Է. Թաղայշվիլի՝ ԵԾԾ, ԹԻԽԻՆԾ, ԻԿԵԾԵՆԵ,
ԿԵԾԵԾԵԿԵՆՆԵԿԵՆ:

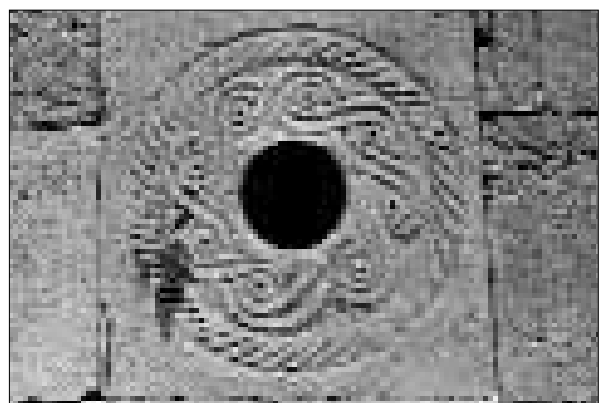
Ծանոթ. Քարթլիի Մեքիստեղեկ Ա կաթողիկոսը գահակալել է
1010-1033 թթ.: Նրա օրոք՝ 1010-1029 թթ., կառուցվել է Սցիսեթի
նշանավոր Սվետիցցիստվելի տաճարը: Արձանագրությունը թվա-
կիր է՝ 1029 ք.:

«Վերի ժամ» մատուռ. գտնվում է գյուղի
արևմտյան եզրին: Միանավ, քաղածածկ շենք է՝
կառուցված համակ սրբատաշ քարով: Միակ մուտ-
քը հարավից է, արտաքին չափերն են՝ 5,85 x 3,80 մ:

ԽՈՐԵՆԻԱ. «Վերի ժամ»-ի տեսքը հր-ամ-ից, հր-ալ-ից և
հատակագիծը

Հորինվածքային, կառուցողական և հարդարանքի
ոճական առանձնահատկություններով ԺԲ-ԺԳ
դարերի կառույց է, սակայն շուրջը բավական խիտ
թաղումներով տարածված է մինչև ԺԷ-ԺԸ դարե-

ԽՈՐԵՆԻԱ. «Վերի ժամ» եկեղեցու տեսքը հր-ից, հս-ամ-ից, հս-ից և հս-ամ-ից, հր ճակատից բացված միակ մուտքի բարավորը և ամ ճակատից բացված լուսամտի շրջանակը

րին վերաբերող հայկական գերեզմանատունը: Հնավայրը իր նպատակին է ծառայել նաև 1830 թ-ից ի վեր գյուղում հաստատված նորաբնակ հայերի համար: Հետևաբար, «Վերի ժամ» կոչված այս մա-

տուղը վերջին մի քանի հարյուրամյակների ընթացքում ծառայել է որպես հայոց գերեզմանատան մատուց: 1896 թ. Ի. Ռոստոմաշվիլին վկայել է, որ փոքր եկեղեցու արձանագրություններն այնքան միտում-

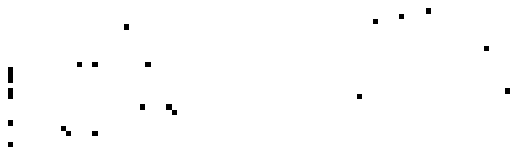

ԽՈՐԵՆԻԱ. Կառույց գյուղատեղիում գտնվող «Ջրի ժամ» գույգ եկեղեցիները

ԽՈՐԵՆԻԱ. Կառույց գյուղատեղիում գտնվող «Չորի ժամ» զույգ եկեղեցիների տեսքը հր-ալ-ից, եկեղեցին և սրահ-եկեղեցին ամ-ից, եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի ամ և ալ

3. Եկեղեցու պատին, ներքուստ, պահպանվել է մեկ այլ՝ երկտող, դժվարընթեռնելի, վրաց մետրապատառ արձանագրություն.

ԴԴԿ... ԾԾ | ԺԻԴ ...

ՅՕԳ... ...ՆԸ | ՐՆՈ ...

Հրատ. **Րոստոմ Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 124: **Երթմենիշեցի Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 111:

Տարընթեցում. Ի. Ռոստոմաշվիլի՝ ԺԻԴ ԴԴԿ:

Ծանոթ. արձանագրության մեջ հիշատակված Իովանն Բ Օքրոպիլի կաթողիկոսը գահակալել է 1033-1048 թթ.: Նրան պետք չէ շփոթել Իովանն Ա Օքրոպիլի կաթողիկոսի հետ, որը գահակալել է 980-1001 թթ.:

Կորոզ. Խորենիայում հայտնի էր Թուխ Մանուկ անվամբ մի քառակող կորոզ, որը գյուղի բնակչության համար ծառայում էր որպես սրբատեղի⁷³:

⁷³ **Երթմենիշեցի Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 112:

ԽՈՒԼԳՈՒՄՈՒ

ԽՈՒԼԳՈՒՄՈՒ. ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքի դեմ հանդիման, Փարվանա գետի աջափնյա սարահարթին, ծ. մ. 1680-1690 մ բարձրության վրա: Քաղաքից բաժանված է գետի ոչ շատ խոր (40-50 մ) ձորով:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ունեցել է 19 տուն, հարկվել է 9.000 ակչե¹: Ուշագրավ են տնատերերի անձնանունները, որոնց թվում զգալի են ինչպես հայկական, այնպես էլ հայ միջավայրում տարածում գտած օտար անունները, ինչպիսիք են՝ Աստվածատուր, Առյուծ, Արտաշես, Շահազիզ և այլն: Հայտնի է, որ 1718-1719 թթ.՝ տանուտեր Մեհմեդ Մուստաֆայի օրոք, Խուլզումուն հարկվել է 6.500², իսկ 1721-1722 թթ.՝ տանուտեր Հասանի օրոք՝ 2.500 ակչե³:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի վիճակագրական մի քանի տվյալների համաձայն՝ Խուլզումնյի բնակչության աճը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1884 ⁴				295
1908 ⁵	60			560
1912 ⁶				585
1914 ⁷				723
1915 ⁸				556
1916 ⁹	65	300	291	591
1987 ¹⁰	305			1257

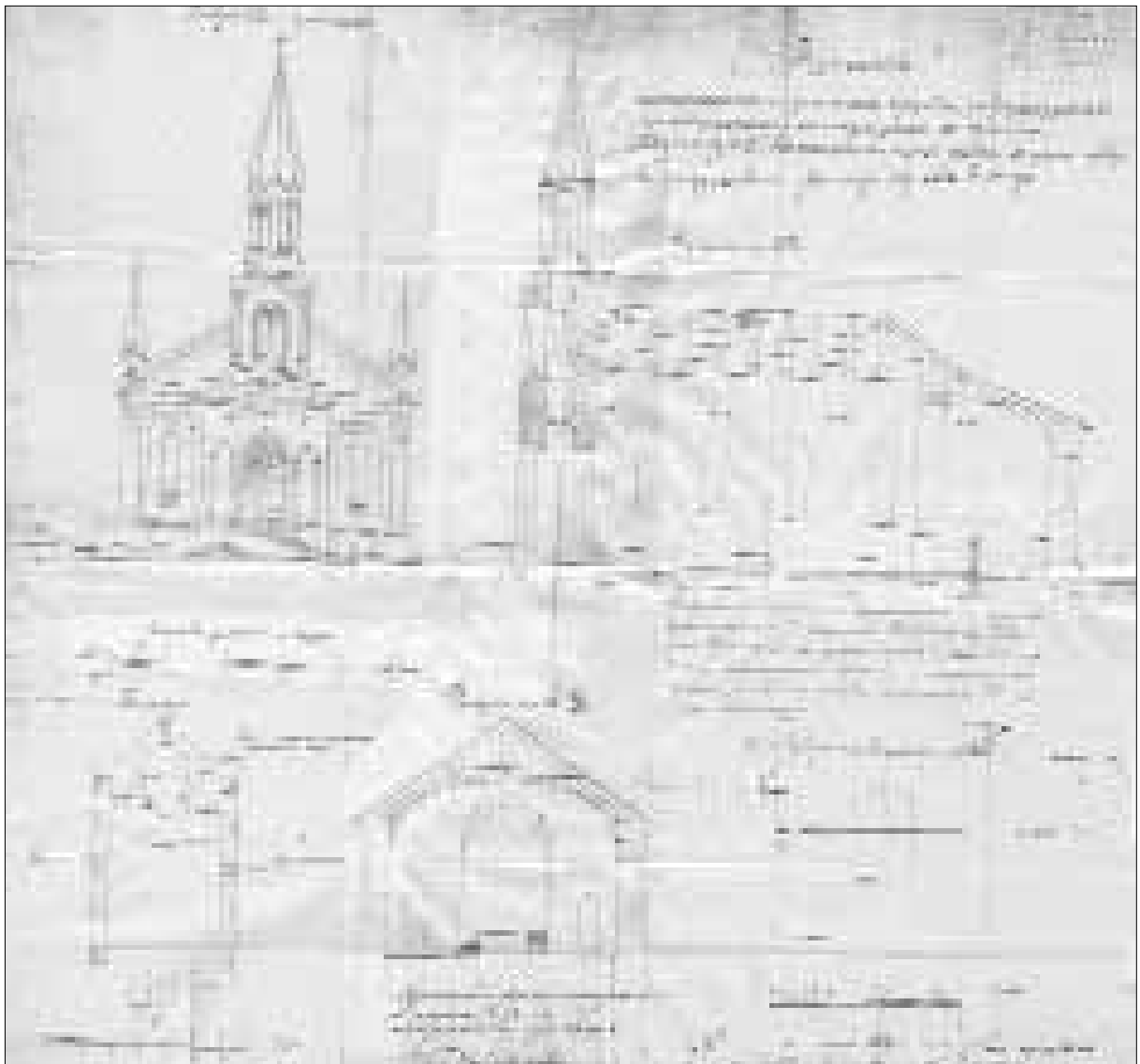
Երկրորդ աշխարհամարտ. Խուլզումնյից մասնակցել է 121 հոգի. 43-ը զոհվել է¹¹:

Սբ. Ստեփանոս (Սբ. Աստվածամոր, Սբ. Ստանիսլավ) հայ-կաթոլիկ եկեղեցի. գտնվում է գյուղի արևելյան կողմում տարածվող հին թաղի կենտրոնում:

Կառուցվել է 1856 թ. «...ժողովրդապետական քարաշէն եկեղեցի յանուն սբ. Աստուածամոր 1856 ամի, ծախիսք ծխականաց, վերանորոգեալ յամի

1 “Զըրջոսեթանոս յոլաօյտոս ձոցո ձոցոթարո”, էջ 224:
 2 “Գոլլոցոթոս յոլաօյտոս ճոձո ձոցոթարո 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 155:
 3 Նույն տեղում, էջ 171-172:

4 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:
 5 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 44:
 6 **Յակոբեան Պ.**, Հրաւեր ողջանտութեան, էջ 95:
 7 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 199.
 8 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 82:
 9 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, թ. 36:
 10 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 11 **Գալթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:

*ԽՈՒԼԳՈՒՄՈՒ. Սր. Ստեփանոս եկեղեցու տեսքը ամ-ից, կառուցվելիք եկեղեցու նախագիծը և
 հին քերդաշտարակի մնացորդներ գյուղամիջում*

ԽՈՒԼ ԳՈՒՄՈՒ. խոյածև և ձիակերպ տապանաքարերով հարուստ գյուղամիջի գերեզմանոցը

1908»¹²: 1861-ը նույնպես կառուցման տարեթիվ է համարվել. «Խօլգունօ, յանուն ս. Ստանիսլաւի, քարաշէն, 1861 թուին...»¹³: Եկեղեցին նորոգվել է նաև 1903թ.¹⁴: Միաժամանակ նաև անվանափոխվել է (օրինակ՝ 1908 թ. հիշվում է Սբ. Ստեփանոս անվամբ)¹⁵:

12 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 82:
 13 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:
 14 ՎԱԴ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 1346, ք. 1-22:
 15 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, ք. 44:

1910-ական թվականներին նորոգվել է եկեղեցու շրջապարիսպը¹⁶: Եկեղեցին ներկայումս կանգուն է և բարեկարգ:

Հին գերեզմանոց. տեղում պահպանվել են շուրջ մեկ տասնյակ ձիակերպ և խոյածև տապանաքարեր: Չիատապաններից մեկն ունեցել է արաբերեն արձանագրություն¹⁷:

16 Նույն տեղում, գ. 83, ք. 3:
 17 **Ճեղքմեջից** **Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 142:

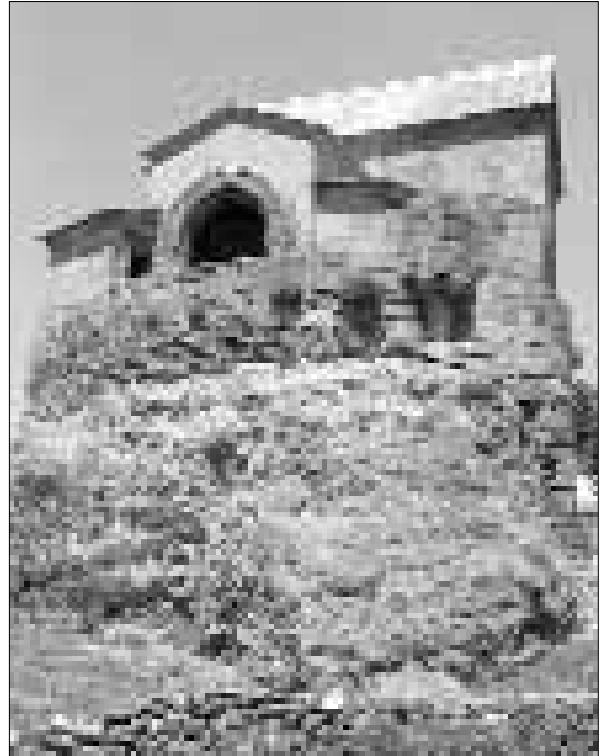

ԽՈՒԼ ԳՈՒՄՈ. սյան խարխիսի գերեզմանոցում

Եկեղեցի. գյուղամիջում նկատվում են մասնաճյուղի միջնադարյան եկեղեցու մնացորդներ (պատի հաստությունը 65 սմ է):

ԾՈՒՆԴԱ (ՆԱԲԱԼԱՔԵՎ, ՔԱԶԱՏՈՒՆ). քաղկեդոնական (բյուզանդածես) բնակիչներից ավանդված եկեղեցին հս-ամ-ից և հր-ից

Մ. ք. ա. Բ դարում Արտաշես թագավորի ջանքերով Քաջատուն-Ծունդան ողջ Գուգարքի հետ միացել է Մեծ Հայքի թագավորությանը:

Մ.ք.ա. Ա դարում՝ վրաց Արբակ Ե թագավորի (մ.ք.ա. 93-81) օրոք, ամրացվել է Ծունդա քաղաքը. «...և աջողեցաւ թագաւորութիւն նորա և շինեաց ամուրս բազումս, և ամրացոյց զպարիսպն Ջաւախեթոյ՝ քաղաքին Ծունդացոց...»⁴:

Ը դարի սկզբին Ծունդան հիշվում է Սմբատ Բյուրատյանի (ծն. ք.՝ անհայտ - 726) լեռնաբնակների դեմ վարած մարտական գործողությունների առնչությամբ. «Ապա Սմբատը հաղթանակով մտավ Քարթլի, ավերեց [ամբողջ] Քարթլին բերդերից ու քաղաքներից գատ: Իսկ բերդերի ու քաղաքների հետ չէր կռվում, քանի որ պատրաստ չէր՝ շտապ ելնելու պատճառով: Նա մի բերդ կառուցեց Ոճրխեյում, որը Սամցխե է կոչվում, Դեմոք անունով մի տեղում՝ Դադո լեռան կյած, թողնելով մեջը զորամաս՝ Ծունդացվոց օգնության համար, քանի որ [ինքն] Ոճրխեյվոց հետ կռվելու գնաց» («Իսկ Սմբատ յաջողութեամբ մտեալ ի Քարթլ՝ աւերեաց զերկիրն Ունձըրխոյ՝ զՍամցխէ, և եթող անդ զօրս օգնական Ծունդացոցն՝ որք հնազանդեցան նմա»)՝⁵:

821 թ.՝ Դավիթ Բ կաթողիկոսի (806-833) օրոք, Ծունդայի հայ ազգաբնակչությունը ուն Գարման

Կակաղեցի քահանայի ճնշմամբ ընդունում է հունադավանությունը. «Յաւուրս տէր Դաւթի Փարման քահանայ Կակաղեցի որոշեալ ի Հայոց ի Վիրս դարձոյց զԾունդեացիսն...»⁶:

1215 թ. Ծունդան Յունդա ձևով հիշվում է Անիի Տիգրան Հոնենց եկեղեցու հարավային ճակատի արևելյան մասում փորագրված արձանագրության մեջ, որից երևում է, որ ի թիվս բազմաթիվ այլ բնակավայրերի, եկեղեցին եկամտի իր բաժինն ուներ նաև Ծունդայից. «...Յընդոյ :Բ: դանգն...»⁷:

Ուշ միջնադարում Ծունդան գյուղ էր, բայց նոր ժամանակներում ստացած իր անվանման վրացական տարբերակում, այն է՝ Նաբալաքևի (վրաց.՝ Քաղաքատեղի) պահպանել է երբեմնի բարգավաճ և ծաղկուն օրերի հիշատակը:

Բնակչություն. միջնադարում հայաբնակ, ռուսթուրքական պատերազմներից հետո անբնակ, ապա և մինչև 1944 թ. քրդաբնակ, իսկ վերջիններիս արտրից հետո և ցարդ վրացաբնակ գյուղ է:

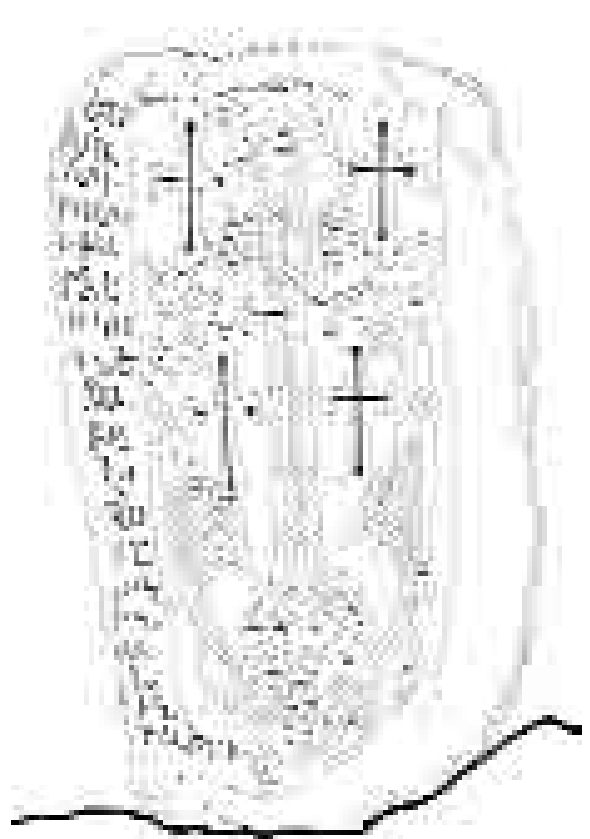
⁴ Նույն տեղում, էջ 27:

⁵ Մելիքսեթ-Բեկ Լ. Մ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 157:

⁶ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 54: Ի դեպ, Մխիթար Այրիվանեցու «Ժամանակագրության» վրացերեն թարգմանության հեղինակ Լ. Դավիթանիձե-Տատիշվիլին հանիրավի կարծում է, որ պատմիչի հիշատակած իրադարձությունը տեղի է ունեցել ոչ թե Չավախքի Ծունդայում, այլ Իորի գետի միջին հոսանքի ձախափնյակում և վերաբերում է Արցախ-Մոսիքից (Առանից) գաղթած հայադավան ծաղերին (Մեօտար Տորոջանցի, յրոնոցրաֆոլոյի օկտորոյ, ժգելոյ Նոմքուրոյան տարգմնա, Մեջնազալոյ, Մեջն-Մեջնոյ զա Նաժոյեղեթոյ զաւրտո լոյանա զաջլոյանաժոյ-Յաճոյիջլոյ, տ.ժ., 1990, էջ 99):

⁷ «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 1, էջ 63:

ԾՈՒՆԴԱ (ՆԱԲԱԼԱՔԵՎ, ՔԱՋԱՏՈՒՆ). Մարտիրոսի և Քարճիկի կանգնեցրած խաչքարը (ԺԵ դար) և գրչանկարը

ԾՈՒՆԴԱ (ՆԱԲԱԼԱՔԵՎ, ՔԱՋԱՏՈՒՆ).
խաչքար (ԺԴ-ԺԵ դդ.) հայոց գերեզմանոցում

ԾՈՒՆԴԱ (ՆԱԲԱԼԱՔԵՎ, ՔԱՋԱՏՈՒՆ).
ժայռախաչ (ԺԴ-ԺԵ դդ.) հայոց գերեզմանոցում

ռախաչի վիմագրերը⁸: Բարեբախտաբար, նշված հուշարձանները անվնաս գտանք նաև 2005 թ. մեր այցելության ժամանակ, որոնց լրացված և ճշտված վերծանումները ներկայացնում ենք ստորև:

Խաչքար. ամբողջական (117 x 69 x 27 սմ), ձախ եզրին, ամբողջ երկարությամբ՝ 19 կարճ տող.

ԵՍ | ՄԱՐՏԻՐՈՍՍ | ԵՒ ՔԱՐԾ(Ի)ԿՄ ԿԱԿ-
ՆԵՅԱԹ | ՉԽ|(Ա)ՉՍ | Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ | ԻՆ|Ա-
Խ|ԻՆ, | ԳԱԲՐԻՆ:

⁸ Давлианидзе Л. С., նշվ. հոդվ.:

Հրատ. Давлианидзе Л. С., նշվ. հոդվ., էջ 199:
Ծանոթ. Ժամանակը՝ ԺԵ դար:

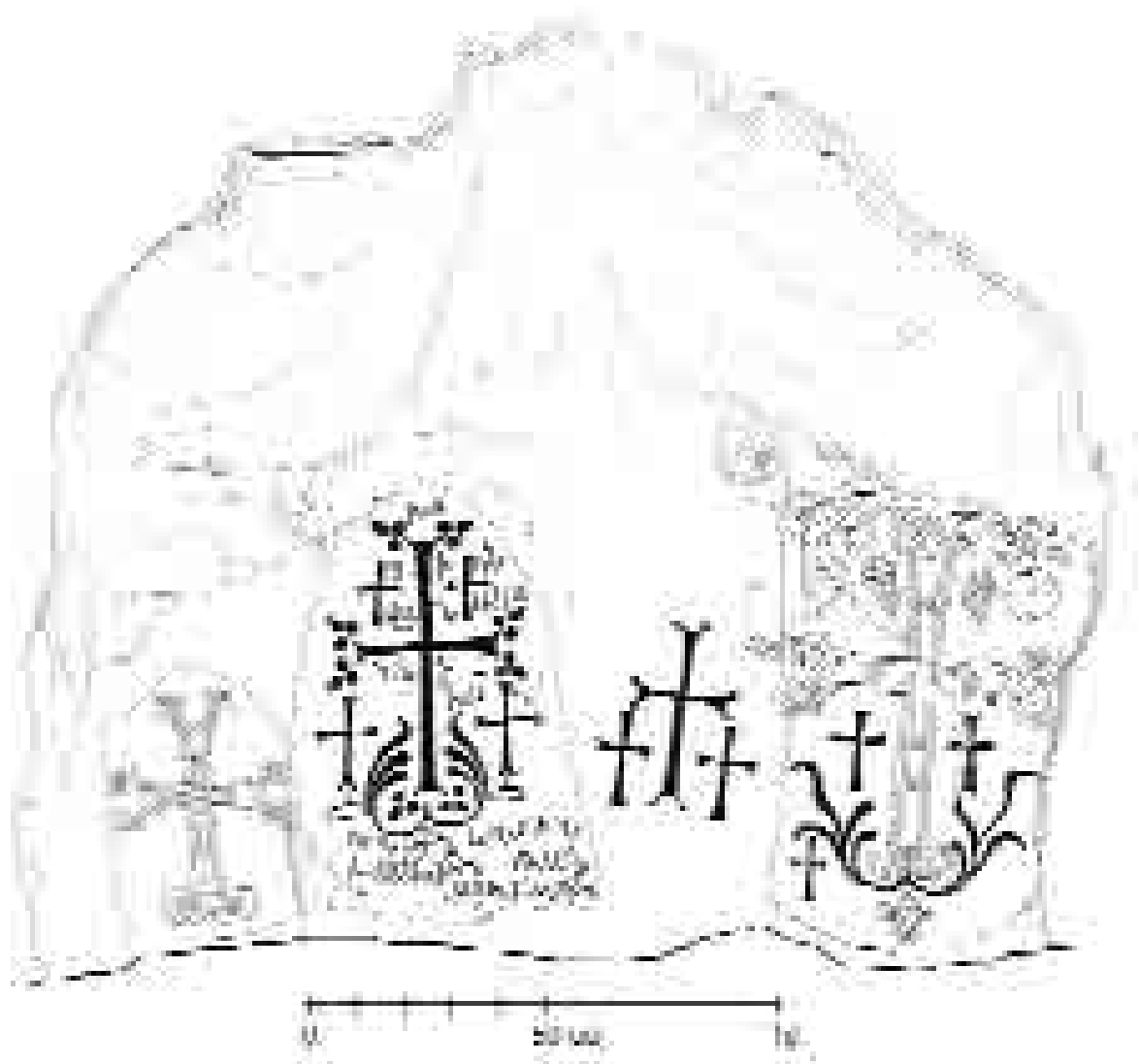
Ժայռախաչ. ամբողջական, հարավարևմտահայաց, շուրջ 2 մ լայնությամբ և նույնքան բարձրությամբ հարթ երեսին մի քանի խաչաքանդակներ են: Դրանցից երկուսը կրում են համապատասխանաբար՝ 6 և 4 տող արձանագրություն.

ԽՈՆՅԻԿՆ, | ՎԱՆԱԿԱՆՆ, ԴԱԻԻԹՆ | ՈՐ-
ԴԻՔՆ ԵՒՏԻՆ, | ԽԱՍԽ(Ա)Թ(ՈՒՆԻ)Ն ԹԱՆ-
ՍՈՒԽ(Ի)Ն ՅԻՇ(ԵՑԷՔ):

ՎԱՐԴՕԽ, ՉՄՆԻԹՄԱՐ:
Հրատ. Давлианидзе Л. С., նշվ. հոդվ., էջ 199:
Ծանոթ. Ժամանակը՝ ԺԵ դար:

ԾՈՒՆԴԱ (ՆԱՔԱԼԱՔԵՎ, ՔԱԶԱՏՈՒՆ). ժայռախաչ (ԺԴ-ԺԵ դդ.) հայոց զերեզմանոցում

ԾՈՒՆԴԱ (ՆԱԹԱԼԱՔԵՎ, ԶԱՋԱՏՈՒՆ), ժայռախաչ (ԺԴ-ԺԵ դդ.) հայոց զերեզմանոցում

ԿԱԹՆԱՏՈՒ

Տեղադրություն. գտնվում է շրջկենտրոն Նինո-ծմինդայից 5 կմ, Մեծ Խանչալիից 1,5 կմ հարավ, ծ. մ. 2010-2035 մ բարձրության վրա:

Կաթնատուն Ջավախքի առավել բարձրադիր գյուղերից է:

Հիմնադրում. 1928 թ. հիմնադրել են Թորիայից և Ուջմանայից փոխադրված հայերը:

Տնտեսություն. գյուղի հյուսիսային եզրին պահպանվել է ջրաղացի ավերակ:

Երկրորդ աշխարհամարտ. մասնակցել է 35 հոգի. 13-ը զոհվել է¹:

Բնակչություն. 1987 թ. գյուղն ուներ 78 տուն՝ 324 հայ բնակիչ:

¹ Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:

ԿԱՆՈ

ԿԱՆՈ. գյուղի տեսքը հր-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 19 կմ հյուսիս, Ախալքալաք-Բակուրիան մայրուղում, ծ. մ. 1730-1750 մ բարձրությամբ հարթավայրում:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ունեցել է 17 տուն, հարկվել է 13.000 ալչե¹, իսկ 1718-1719 թթ. Կանոն հիշվում է մերթ տանուտեր Օսման Մուստաֆայի, մերթ Արդուլլահ Իբրահիմի օրոք համապատասխանաբար 12.500 և 6.000 ալչե հարկաչափով²:

1884 թ. գյուղն Անտոն Քանանյանցի կալվածն էր³:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով Կանո գյուղի բնակելի 32 տներից քանդվել էր միայն 1-ը⁴:

1918 թ. թուրքական բանակի ներխուժման ժամանակ կանոցիները ապաստանել էին Տաբաթուրում և նույն թվականի աշնանը հետ վերադարձել հայրենի գյուղ: Գյուղաբնակ ազգատոհմերից Իսրայելյանները հետ վերադարձին հաստատվել

էին Մեծ Խանչալի գյուղում և վերանվանվել Կանոյաններ:

Կանոյից Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 95 հոգուց 39-ը զոհվել է⁵:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները գաղթել են Կարնո գավառից (Ավետիսյանները՝ Կարին քաղաքից, Ալեքսանյանները՝ Տամալայից):

Վիճակագրություն. համաձայն վիճակագրական տվյալների՝ ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում Կանո գյուղի բնակչության աճը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁶		34	31	65
1842 ⁷		32	31	63
1844 ⁸		34	36	73
1847 ⁹		37	20	57
1849 ¹⁰		43	39	94
1853 ¹¹		55	39	94

5 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:

6 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:

7 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78-79:

8 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16-17:

9 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:

10 Նույն տեղում, գ. 3818, ք.

11 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 37-38:

1 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 200-201:

2 “ჩიხიდორის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.”, էջ 156:

3 «Արձագանք», 1885, № 43, էջ 43: Քանանյանցներին էր պատկանում մաս Էխթիլա և Խանդո գյուղերը (տե՛ս սույն աշխ., էջ 178, 215):

4 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

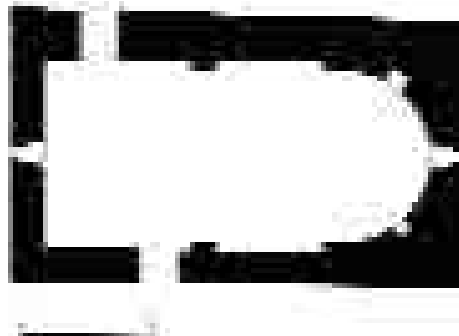
1860 ¹²	34	26	60
1861 ¹³	48	44	92
1862 ¹⁴	48	44	92
1863 ¹⁵	48	44	92
1864 ¹⁶	48	44	92
1866 ¹⁷	15	48	44
1867 ¹⁸	100	80	180
1868 ¹⁹	100	80	180
1869 ²⁰	100	80	180
1870 ²¹	100	80	180
1871 ²²	102	87	189
1872 ²³	101	90	191
1873 ²⁴	104	87	191
1874 ²⁵			196
1875 ²⁶	20		200
1876 ²⁷		110	90
1877 ²⁸		137	105
1878 ²⁹		138	107
1880 ³⁰		138	112
1881 ³¹		141	112
1882 ³²		140	116
1883 ³³		137	116
1884 ³⁴	31		
1885 ³⁵		133	123
1886 ³⁶		133	122
1887 ³⁷		152	138
1889 ³⁸		158	150
1890 ³⁹		160	159
1891 ⁴⁰		166	161
1892 ⁴¹		171	164
1893 ⁴²		178	178
1894 ⁴³		179	182

1897 ⁴⁴		203	196	399
1898 ⁴⁵		207	212	419
1899 ⁴⁶	32	212	205	417
1900 ⁴⁷		220	214	434
1901 ⁴⁸		229	219	448
1902 ⁴⁹		218	216	434
1905 ⁵⁰		232	241	473
1908 ⁵¹	20	245	250	495
1910 ⁵²		260	248	508
1912 ⁵³		274	252	526
1914 ⁵⁴		278	250	528
1916 ⁵⁵		277	257	534
1918 ⁵⁶	53	220	200	420
1921 ⁵⁷		70	60	130
1987 ⁵⁸	166			642

Սր. Գևորգ եկեղեցի. գյուղամիջում է գտնվում Կաճոյի քաղկեդոնական բնակիչներից ավանդված, համակ սրբատաշ քարով կառուցած, միանավ Սր. Գևորգ կիսավեր եկեղեցին (արտաքին չափերը՝ 10,46 x 6,29 մ):

Կիսավեր եկեղեցին առավել ևս վնասվել է 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից⁵⁹:

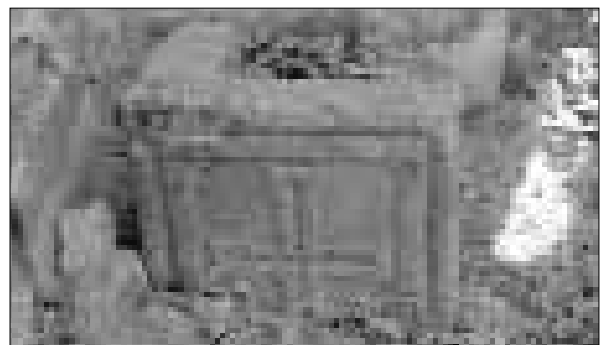
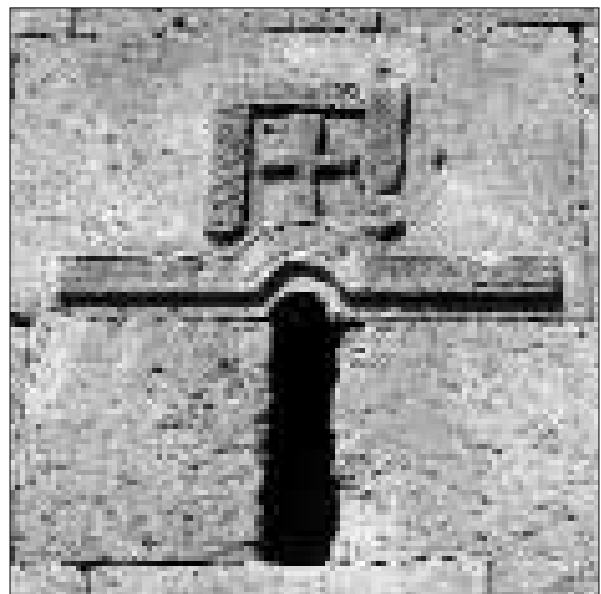
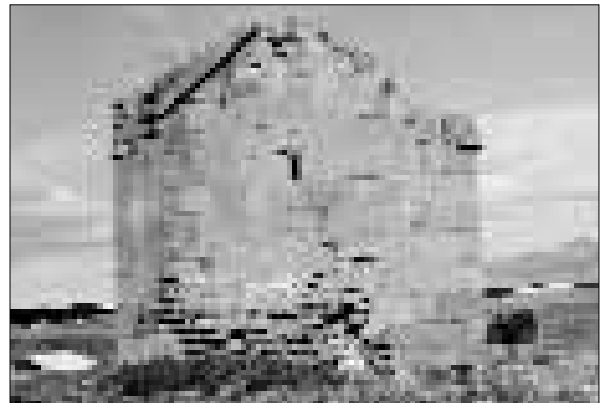
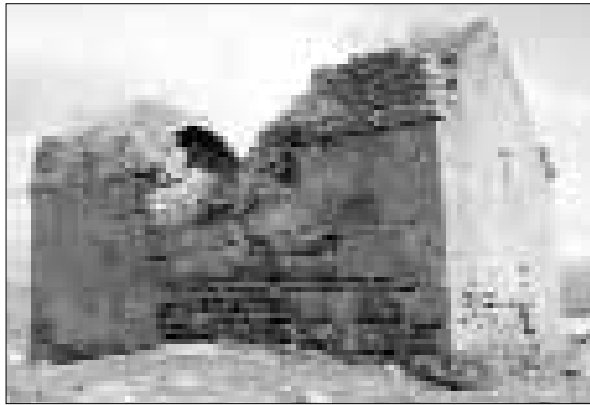
Եկեղեցու ներսում պահպանվել են քառակող կոթողների և դրանց պատվանդանների բեկորներ, իսկ շուրջը տարածված միջնադարյան գերեզմանոցում՝ երկլեզվյան արձանագրություն:

ԿԱՃՈ. Սր. Գևորգ եկեղեցու հասակագիծը

12 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 67-68:
 13 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24-25:
 14 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:
 15 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 16 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 17 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 18 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 19 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 20 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 21 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 24:
 22 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:
 23 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:
 24 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 25 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:
 26 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21-22: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 27 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:
 28 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:
 29 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 30 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:
 31 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 32 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 33 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 34 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 35 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 14:
 36 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 12:
 37 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 38 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 39 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 147:
 40 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 146:
 41 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 118:
 42 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43:
 43 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 171-172:

44 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 144-145:
 45 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 166:
 46 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102: Տես նաև՝ «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, ք. 52:
 48 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69:
 49 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 20-21:
 50 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 263-264:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 53 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 174-175: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 482 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 146):
 55 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 21-22:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 58 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 59 **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 23:

ԿԱՃՈ. Մր. Գևորգ եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, հս-ալ-ից, ամ-ից, ալ և ամ ճակատներից բացված լուսամուտների, քառակող կործողի պատվանդան

ԿԱՃՈ. գյուղամիջի գերեզմանոցը, խոյածև և ձիակերպ տապանաքարեր, եկեղեցատեղի

Վիմագրեր. եկեղեցու պատերին ընթերցվել են վրաց մեսրոպատառ հակիրճ հիշատակագրություններ⁶⁰.

⁶⁰ **Ростомов И.**, նշվ. աշխ. էջ 69:

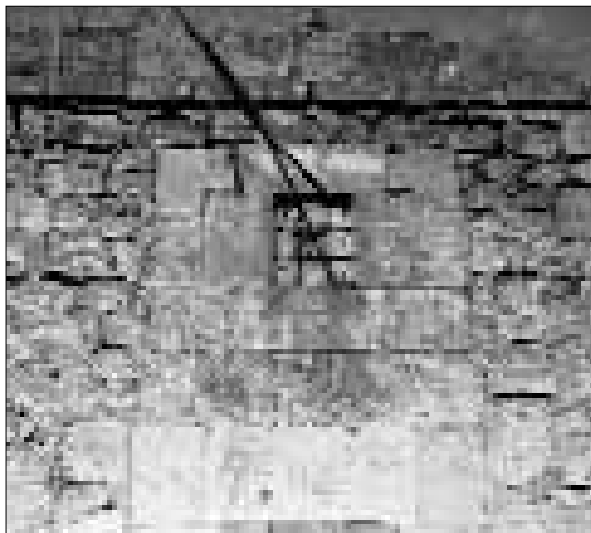
1. Արևմտյան պատին.

ԺՂ ՄՂ ՍԻՂ

Ք(րօսԵ)ց Մ(ցօՎյաԼ)ց Յ(ս)ց(Լ)ց.

Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիր Պավլեին:

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 69:

ԿԱՇՈՒՄ. Սբ. Մինաս եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հատված ան ճակատից և փայտամած տանիքից, արձանագրություններ ան ճակատից

2. Հյուսիսային պատի կամարի ներքնակողմում.
 ԿՂ ՍԴ
 Կ(ՐՈՏԵՂ)Ե Մ(ԵՎՆՅԱԸ)Ե.
 Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիր:
 Հրատ. **ՐՕՏՕՄՈՎ Ի.**, նշվ. աշխ., էջ 69:

3. Խորանի ծածկում.
 ԿՂ ԹՂՎԿՆԻ ՆՆԵ
 Կ(ՐՈՏԵՂ)Ե ՄՕՅՆ(ԵՆ)Ե Ն(Պ)ԸՕ...
 Թարգմ. Քրիստոս, հիշիր հոգին...
 Հրատ. **ՐՕՏՕՄՈՎ Ի.**, նշվ. աշխ., էջ 69:

Գերեզմանոց. տարածվում է Սբ. Գևորգ եկեղեցու շուրջը: Պահպանվել են սալատապաններ և ձիատապան:

Ձիատապան. ունի երկլեզվյան՝ հայերեն և վրացերեն արձանագրություն.

ԱԼԷԿՍԻ ՄԻԽԱԷԼՈՎ:

ՄՃՕԻՏ....

Հրատ. առաջին անգամ:

Սբ. Մինաս եկեղեցի. մինչև 1863 թ.⁶¹ բոլոր վավերագրերում նշված է, որ գյուղը գուրկ էր ծխական եկեղեցուց, այնինչ 1867 թ-ից արդեն հիշվում է Սբ. Մինաս

եկեղեցին⁶², որը եղել է «...քարաշեն, փայտածածկ...»⁶³ և վերակառուցվել 1896 թ.:

1899 թ. հայտնի երկրաշարժից եկեղեցին նույնպես տուժել է⁶⁴: Ներկայումս կանգուն է, սակայն քայքայված:

ՅԻՇԱՏԱԿ Է | ԽԱՉՍ ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐ ՈՒՆՏՈՆՈՎ ... 1896 ԱՄԻ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Գյուղատեղի. գյուղից հյուսիս-արևելք պահպանվում են Միմինեթ գյուղատեղիի ավերակները⁶⁵:

61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3843:

62 Նույն տեղում, գ. 3851:

63 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

64 **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 22:

65 **Չերմենիցովո Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 141:

ԿԱՐԾԱՆ

ԿԱՐԾԱՆ. գյուղի տեսքը հս-այ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 24 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1830-1870 մ բարձրության վրա, Խոզաբույն¹ (Խոզապինի) լճի հյուսիսարևելյան ափից 2 կմ հեռու:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. կազմված հարկացուցակի՝ Մեծ Կարծախ գյուղն ունեցել է 33 տուն, հարկվել է 26.365 ակչե: Ըստ հարկացուցակում հիշատակված կարծախցի տնատերերի անձնանունների (որոնք կամ զուտ հայկական են, կամ հայոց միջավայրում լայն տարածում գտած օտա-

րոտի անուններ, օրինակ՝ Վարդան, Սարգիս, Հովսեփ, Գրիգոր, Սուքիաս, Կիրակոս, Մկրտիչ, Ումեկ, Անանիկ, Խաչիկ, Սահակ և այլն), Կարծախը եղել է հայաբնակ²: 1705-1706 թթ.՝ տանուտեր Հյուսեինի օրոք գյուղից հարկվել է 19.165 ակչե³:

Կարծախն իբրև գրչօջախ հիշվում է 1850 թ. այստեղ ստեղծված մի ձեռագիր հիշատակարանի առիթով. «Յիշատակարան Աւետարանի միոյ ի Կարծախ գիւղն (1723 թ.)»⁴:

1834 թվականին կարծախցի թուրքերի՝ դեպի օսմանյան տերություն արտագաղթից և միաժամանակ վերստին հայերով բնակեցվելուց հետո, գյուղը, իբրև եկեղեցապատկան կալվածք⁵, գնվում է Ախալքալաքի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու համար: Նույն կարգավիճակում Կարծախը հիշվում է նաև 1893 թ.⁶:

1 Հայաստանի բարձրլեռնային լճերին նվիրված մի տեղեկագրում Խոզապինի մասին նշված է. «Չլուրը ծովակեն ոչ այնքան հեռի (10 վերսդ), կը գտնուի Խօսաբին մեծ լիճը, որոյ տարածութիւնն է 25 քառակուսի վերսդ. արեւելեան կողմը շրթայակապ լեռանց հետ միացած է: Այլ շատ զարմանալի է, որ բնակեղանի էակի նշան չունի և մէջը թողուած ձկներն անգամ արագ անհետացան: Այս կղզոյս հիւսիսային կողմը՝ ուր ջուրն անելի խոր է, գրեթէ 10 ձուածն արհեստական կղզիք կան, որք հազիւ ջրոյ երեսն կերկին, և դպարով ծածկուած են: Այս կղզեաց ժողովն ալ նոյնպէս ջրաբնակ Հայք կը ժողովեն, վասն զի Տաճիկք չեն դպչիր անոնց, և բնաւ չեն ջնջուիր, վասն զի ինչպէս ծանօթ է, շատ բազմութեամբ հաւկիթ կածեն (խրաքանչիւրն մինչև 30 հատ) և հետզհետէ առնուածներուն տեղ նոր կը հասցընեն» («Բազմավէպ», 1891, էջ 248): Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ «Կարգախի մօտն է համանուն լճակն, որից անենկն ձուլը չէ դուրս գալի» («Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41):

2 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 277-278:

3 “ჩივლიდობის ვილაიეთის ჯგაბა დავთარი 1694-1732 წწ.”, էջ 118:

4 «Յուցակ Չեռագրաց», հ. Բ (այսուհետև՝ ՅՁԲ), Երևան, 1970, № 9983, էջ 1024:

5 Грикоров К., Селение Карзах, СМОМПК, Тифлис, 1893, էջ 92:

6 Գեղամյանց Յ., Կարապետ արքեպիսկոպոս.– «Փորձ», 1876, № 1, էջ 196: Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ գյուղը գնվել է 1841 թ. ապրիլի 18-ին («Մեղու Հայաստանի», 1875, № 38, էջ 1):

1892 թ. Կարծախը Ջավախքի այն սակավաթիվ գյուղերից էր, որը ողջ Կովկասում բռնկված ժամտախտի համաճարակի պատճառով տվել էր գոհեռի առավելագույն չափը՝ 30 մարդ⁷:

Կառուցապատում. Կարծախը բաղկացած է 3 թաղից. «...Գիւղը բաժանում է երեք գլխատը մասի՝ Կարծախ, Կիլերթա և Նորաշեն: Բոլոր տները քարաշեն են, իրար կից միյարկանի և հողէկտուր: Կարծախ գիւղը համեմատած գաւառիս շատ գիւղերի հետ, տները շինուած են բաւական գեղեցիկ ու փողոցները լայն և ուղիղ են: Գիւղի Կիլերթա և Կարծախ մասերի մէջտեղից հոսում է մի փոքրիկ գետակ, որ բաժանում է գիւղի այդ մասերը միմեանցից»⁸:

Կարծախի հյուսիսարևելյան կողմը զբաղեցնող Նորաշեն թաղը հիմնադրվել է 1884 թ.⁹:

Տնտեսություն. տնտեսության ազատ կառավարման շնորհիվ 1860-ական թվականների վերջերին Կարծախը ողջ գավառի առավել ծաղկուն գյուղերից էր, որը, սակայն, հետագա տարիներին տեղի տվեց. «Կարծախը սրանից մի 6-7 տարի առաջ համարվում էր գաւառիս ամենահարուստ և առաջադէմ գիւղը: Բայց սա անցաւ կապալով զանազան հաճիների ձեռքը, ամբողջ գիւղի խեղճ երկրագործ դասը սնանկացաւ նիւթապէս և սաստիկ ընկաւ բարոյապէս»¹⁰:

ԺԹ դարի վերջին գյուղում գործել են 5 ջրաղաց, 3 ձիթհան, ունեցել է 9-10 կրպակ:

Կիլերթա թաղամասում գրեթե յուրաքանչյուր տուն ունեցել է առանձին ջրհոր¹¹:

Բնակչություն. գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Երզրումի նահանգի Մեծ Դու¹², Օկոն (Հոկամ)¹³, Ավգովեր (Ավլար)¹⁴ և Նիսա¹⁵ գյուղերից նախ՝ Կարսի մարզի Չամդուրա¹⁶ գյուղը 1829-30 թթ., ապա 4 տարի անց փոխադրվել Ջավախքի Կարծախ գյուղը: Հայտնի է, որ մինչև 1834 թ. ներկայիս Կարծախը թրքաբնակ էր:

7 «Նոր-Գար», 1893, № 30, 20 փետրվարի:
8 «Նոր-Գար», 1896, № 112, էջ 2:
9 **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 57:
10 **Պիճիկեան Բ.**, Ախալքալաք եւ նրա շրջակայքը.– «Մշակ», 1877, № 10, էջ 2:
11 **Григоров К.**, նշվ. հոդվածը, էջ 96: Տե՛ս նաև՝ «Նոր-Գար», 1896, № 112, էջ 2:
12 Մեծ Դուն հայաբնակ գյուղ էր՝ Երզրումի նահանգի Բասեն գավառում՝ Երզրում (Կարին) քաղաքից կմ 16 կմ հյուսիսարևելք: Այժմ վերանվանված է Bıyüktüy.
13 Օկոնը հայաբնակ գյուղ էր՝ Երզրումի նահանգի Բասեն գավառում՝ Արաքսի ձախ վտակ Մուրցի ձախակողմում: Այժմ վերանվանված է Այժմ վերանվանված է Üçümü.
14 Ավգովերի տեղադրությունն անորոշ է:
15 Նիսաը (Երկնիստ) հայաբնակ գյուղ էր՝ Երզրումի նահանգի Երզրում գավառում՝ Երզրում (Կարին) քաղաքից կմ 8,5 կմ հյուսիսարևմուտք: Այժմ վերանվանված է Yerlisu.
16 Չամդուրան (Չամդրա) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարսի մարզի Չղըր գավառում, Կարծախ գյուղից 10 կմ հարավ, Խոզապին լճի հարավային ափից 4,5 կմ հեռավորության վրա, Չղըր լճի հյուսիսային ափից՝ 5,5 կմ հեռու:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչության թվաքանակն անընդմեջ աճել է: Դա ակնառու է ստորև ներկայացվող աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ¹⁷		326	291	617
1841 ¹⁸		327	293	620
1842 ¹⁹		335	354	639
1844 ²⁰		365	324	689
1845 ²¹		460	440	900
1847 ²²		470	460	930
1849 ²³		494	467	961
1851 ²⁴	71	447	400	847
1853 ²⁵		476	470	946
1854 ²⁶		473	469	942
1857 ²⁷		508	474	982
1860 ²⁸		523	506	1029
1861 ²⁹		584	524	1108
1862 ³⁰		606	534	1140
1863 ³¹		624	541	1165
1864 ³²		620	532	1152
1866 ³³	128	619	528	1147
1867 ³⁴		651	544	1195
1868 ³⁵		592	576	1168
1869 ³⁶		610	598	1208
1870 ³⁷		619	608	1227
1871 ³⁸		633	636	1269
1872 ³⁹		656	629	1285
1873 ⁴⁰		675	632	1307
1874 ⁴¹				1319
1875 ⁴²	160			1342
1876 ⁴³		726	654	1380
1877 ⁴⁴		833	715	1548

17 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
18 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:
19 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 76-77:
20 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 14-15:
21 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:
22 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:
23 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40-41:
24 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 34-35:
25 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 39-40:
26 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 49-50:
27 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
28 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:
29 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:
30 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
31 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
32 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:
33 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
34 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
35 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
36 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
37 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
38 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
39 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
40 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
41 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
42 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21-22: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
43 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29:
44 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:

1878 ⁴⁵		838	720	1558
1880 ⁴⁶		869	757	1626
1881 ⁴⁷		906	778	1684
1882 ⁴⁸		919	797	1716
1883 ⁴⁹		921	800	1721
1884 ⁵⁰	166			
1885 ⁵¹		965	928	1893
1886 ⁵²		965	828	1893
1887 ⁵³		1145	901	2046
1889 ⁵⁴		1180	933	2113
1890 ⁵⁵		1218	960	2178
1891 ⁵⁶		1242	995	2237
1892 ⁵⁷		1242	941	2183
1893 ⁵⁸	240	1235	932	2167
1894 ⁵⁹		1237	946	2183
1897 ⁶⁰		1312	1024	2336
1898 ⁶¹		1332	1038	2370
1899 ⁶²		1348	1058	2401
1900 ⁶³		1374	1095	2469
1901 ⁶⁴		1417	1133	2550
1902 ⁶⁵		1475	1167	2642
1905 ⁶⁶		1597	1280	2877
1908 ⁶⁷	332	1679	1319	2998
1910 ⁶⁸		1798	1391	3189
1912 ⁶⁹		1891	1489	3380
1914 ⁷⁰		1975	1549	3524
1916 ⁷¹		2000	1546	3546
1918 ⁷²	430	1915	1898	3813
1921 ⁷³		450	350	800
1987 ⁷⁴	279			994

45 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 46 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 47 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 48 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 49 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 50 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 52 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 11:
 53 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 54 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 55 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:
 56 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:
 57 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:
 58 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 793:
 59 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 167-168:
 60 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 140-141:
 61 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 163:
 62 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 63 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 64 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 65 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 17-18:
 66 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 260-261:
 67 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 68 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 69 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 70 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 171-172: Ի դեպ, նույն թվականի հասարակական տարվանքում ցույց է տրված 3088 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 136):
 71 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 18-19:
 72 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 73 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 74 Ըստ գյուղատնտեսության տվյալների:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 580 կարծախցիներից 230-ը զոհվել է⁷⁵:

Անվանի կարծախցիներ. Կարծախցի հայտնի աշուղ, երաժիշտ-բանաստեղծ ու ժողովրդական երգիչ Ջիվանու (Մերոբ Ստեփանի Լևոնյան) ծննդավայրն է. «Ահա և բերդ կոչվող այն բլուրը, որի ստորոտում Կիլերթա կոչվող թաղամասի հողածածկ հյուղակուն հանգրվանել է Բասենից գաղթած Բենկոյենց Գասպարի բազմանդամ ընտանիքը: Այդ ընտանիքում 1846 թվականին ծնվում է Ստեփանի չորրորդ զավակը՝ Սերովբեն (Ջիվանին)»⁷⁶:

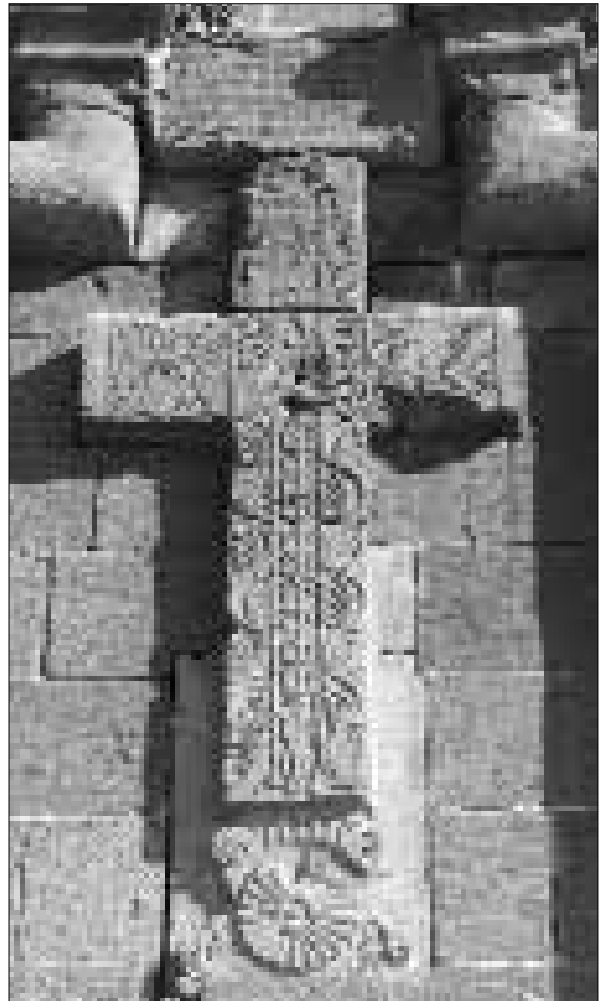
Դպրոց. գյուղում եկեղեցական-ժխական դպրոց ունենալու խնդիրը կարգախցիներն արժարժեղ են դեռևս 1860 թ.՝ ծրագրելով կառուցել 2 սենյակից բաղկացած (4 լուսամուտով) վարժարանի հաստակ շենք⁷⁷: Շատ չանցած կրթօջախը կյանքի է կոչվել: Նրա գործունեության վերաբերյալ վավերագրերում առկա են հետևյալ տվյալները.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁷⁸		1	48
1873 ⁷⁹		1	35
1875 ⁸⁰	Մարտիրոս քին. Տեր-Մարտիրոսյանց	55	
1876 ⁸¹		2	41
1877 ⁸²		1	56
1878 ⁸³		1	60
1894 ⁸⁴	արական	1	30
1896 ⁸⁵	փակվել է		
1905 ⁸⁶	վերաբացվել է		
1910 ⁸⁷		1	60
1911 ⁸⁸	ունեի 2 բաժանմունք	1	60
1912 ⁸⁹		1	60
1914 ⁹⁰		1	54
1916 ⁹¹	վերաբացվել է		

Արքունի դպրոց. սկսած 1881-ից՝ գյուղում գործել է նաև արքունի շինական (ռուսական) դպրոց, որը բացման տարում ունեցել է 34, իսկ 1891-ին՝ 117 աշակերտ⁹²:

75 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:
 76 «Սովետական Վրաստան», 3.07.1986, էջ 4:
 77 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4152, ք. 1:
 78 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 79 **Խաղոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 519:
 80 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:
 81 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 51:
 82 Նույն տեղում, ք. 130:
 83 Նույն տեղում, ք. 177:
 84 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 34, 167-168:
 85 **Խաղոյան Ս.**, նույն տեղում:
 86 Նույն տեղում:
 87 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135: Գործել է անկախ Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու նշանակած ամենամյա նպաստի՝ ժամանակին հատկացումից («Արարատ», 1910, էջ 1119):
 88 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 682, ք. 57:
 89 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3920, ք. 17-18:
 90 **Խաղոյան Ս.**, նույն տեղում:
 91 «Համբավաբեր», 1916, № 45, էջ 1424:
 92 **Григорьев К.**, նշվ. հոդվ., էջ 102-103: Տե՛ս նաև՝ «Նոր-Դար», 1896, № 112, էջ 2:

ԿԱՐԾԱՆ. Սր. Հովհաննես-Կարապետ եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հատվածներ ալ և ամ ճակատների հարդարանքներից

Սր. Հովհաննես-Կարապետ եկեղեցի. հիմնադրվել է 1830-ական թվականների վերջերին: 1860 թ. կարծախցիները նախատեսում էին նորոգել եկեղեցու ծածկը, բացի այդ պարսպել այն⁹³: Կարծախը գավառի ամենամարդաշատ գյուղերից էր, հին եկեղեցին իր համեստ չափերով այլևս անբավարար էր, և 1880-ական թթ. վերջերին սկսվում է նոր եկեղեցի կառուցելու նախապատրաստությունը. «...գիղում այժմ կառուցում է կոփածոյ քարից, մինչև 13.000 ռ. արժողութեամբ եկեղեցի: Գիղացին իր ժամի համար մինչև 20 վ. հեռաւորութիւնից քար է կրում...»⁹⁴: Ըստ արձանագրության՝ շինարարությունն ավարտվել է 1894 թ.:

Իրականում դեռևս 1896 թ. աշխատանքներն ամբողջացված չէին. «Գիղիս նորակառոյց ս. Կարապետ եկեղեցին, որի շինութիւնը սկսուած է 1891 թուականից, մինչև այժմ չի աւարտուած միջոցների սղութեան պատճառով»⁹⁵: Նույն թվականին թիֆլի-

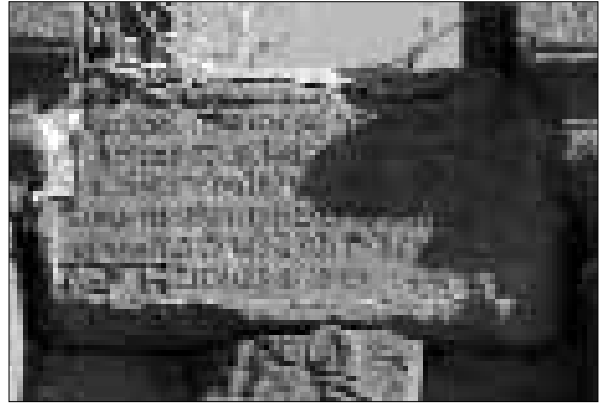
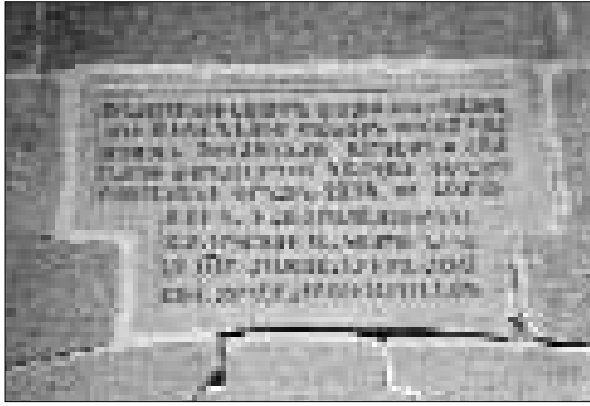
սեցի Եզոր Ավագյան Դավթյանցը 100 ռ. է նվիրում եկեղեցու թերի մասերը լրացնելու համար⁹⁶: 1896 թ. եկեղեցու շենքն արդեն կառուցվել էր, և սկսվել էր զանգակատան շինարարությունը: Ջանգը նվիրել էր թիֆլիսեցի Բագրատ Ալիբեգյանը. «Ախալքալաք գաւառի Կարգախ գիղի նորակառոյց ս. Կարապետ եկեղեցու հիմնարկութեան ժամանակ, 1891 թուին այստեղ էր թիֆլիսեցի պ. Բագրատ Յովհաննիսեան Ալիբեգեանցը, որը խոստացաւ իւր հաշուով զանգակ քերել տալ եկեղեցու համար, երբ նորա շինութիւնը կաւարտուի և զանգակատունը պատրաստ կը լինի. այժմ, թէև շինութիւնը դեռ չէ աւարտուած և զանգակատունը կիսով չափ է միայն բարձրացրած և լսելով յարգելի պարոնը, որ հին փոքրիկ զանգակները բոլորովին կտարտուած ու անպէտքացած են, բարեհաճել է կատարել իւր խոստումը որկելով մի նորածույլ զանգակ եօթը պուղ հինգ ֆունտ ծանրութեամբ. զանգակի վրայ արձանագրուած է. «Բագրատ Ալիբեգեանից ի յի-

93 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4152, ք. 1:

94 «Նոր-Դար», 1891, № 150, էջ 3:

95 «Նոր-Դար», 1896, № 180, էջ 3:

96 Նույն տեղում:

ԿԱՐՇԱԽ. Սր. Հովհաննես-Կարապետ եկեղեցու ամ ճակատին եկեղեցու և զանգակատան կառուցման մասին պատմող արձանագրությունները, եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի ալ և ամ

շատակ իւր հանգուցեալ եղբոր Յարութիւն Ալիբեգեանի...»⁹⁷:

Ի վերջո, եկեղեցու շինարարությունն ամբողջանում է 1896 թ.՝ զանգակատան կառուցմամբ: Շենքի արտաքին չափերն են՝ 23.75 x 13.25 մ:

Արձանագրություն. եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատին, 9 տող.

ՈՂՈՐՍՈՒԹԵԱՄԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԿԱՌՈՒՅԱԻ Ս(ՈՒՐԲ) ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ ՅՕՎՀԱՆՆՈՒ, ԱՐԴԵԱՄԲԶ ՀԱՅ | ԱԶԳԻ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ԿԱՐԶԱԽ ԳԵՂԶ, Ի

| ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՓՐԿՉԻՆ 1894 ԵՒ ՀԱՅՈՑ | ՌՅԻԳ, Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ | Տ. Տ. ՍԿՐՏՉԻ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ ԵՒ Ի ԶԱՀԱՆԱՅՈՒ(Թ)Ե(ԱՆ) Տ(Է)Ր ՍԱՐՏԻՐՈՍԻ ԱԲՈՎԵԱՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Արձանագրություն. եկեղեցու արևմտյան ճակտոնին, զանգակատան ներքո, 6 տող.

ԿԱՍԱԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԿԱՌՈՒՅԱԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆՍ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՍԱՐԳՍԻ, ԱԻԵՏԻՍԻ, ԶԱՐՈՒԽՏԻ, ԹԱԳՈՒՀԻՍ, ՓԱՌՆԱԿԵ, ՄԻՍԱՅԵԼԻ, ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԻ ԱՂԱՊԱՊԵԱՆՅ, Ի 1896 ԱՄԻ ՓՐԿՉԻՆ ԵՒ | ՀԱՅՈՑ ՌՅԻՆԵ:

Հրատ. առաջին անգամ:

97 «Նոր-Դար», 1898, № 13, էջ 4:

ԿԱՐԾԱԽ. գյուղամիջի գերեզմանոցը, ձիատապան նույն գերեզմանոցում (1866 թ.), գյուղի հր-ալ կողմում տարածված գերեզմանոցի հին մասում Կարծախի քաղկեդոնական բնակիչներից ավանդված նորահայտ թևավոր խաչ (Ժ-ԺԱ դդ.), Սամախոր գյուղատեղիի խաչքարերից (ԺՁ դ.)

Գերեզմանոցներ. գյուղի հյուսիսային եզրին՝ միմյանցից փոքր-ինչ, հեռու պահպանվում են երկու գերեզմանոց, ուր գերակշռում են անմշակ և կիսամշակ սալատապանները: Պահպանվել է նաև մեկ ձիատապան:

Ձիատապան. հյուսիսային երեսին, ասպանդակից ցած՝ 4 սող.

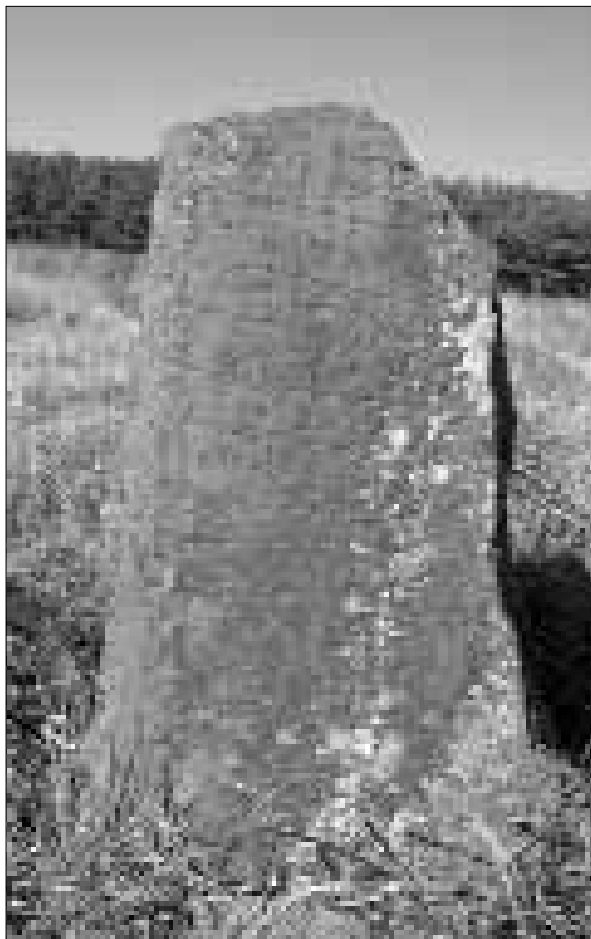
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՆՈՒԿԻ | ՈՐԳԻ ՏԻՐ(Ա)-ՑՈՒ ՅՕՀԱՆՆԷՍԻՆ ՀՕՎԻՎԵԱՆՅ, | ՈՐ ՀԱՆ-ԳԵԱԻ Ի Զ(ՈՒ)Մ 1866 | ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 10:

Հրատ. առաջին անգամ:

Թևավոր խաչ. Կարծախ գյուղի հարավարևելյան եզրի բլրալանջին տարածվող գերեզմանոցում մի քանի տարի առաջ տեղացիները հայտնաբերել են միակտոր քարից կերտված ամբողջական թևավոր խաչ, որը համադրելով համանման այլ հուշարձանների հետ՝ կարելի է թվագրել Ժ-ԺԱ դարերով:

Ամրոց. ԺԹ դարի վերջին գյուղի Կիլերթա թաղում նկատելի էին ամրոցի մնացորդներ. «...երբեմն շինուած է եղել մի ամրոց որ մինչ օրս յայտնի է քանդուած և աւերակցած դիրքով»⁹⁸:

98 «Նոր-Դար», 1896, № 126, էջ 2:

ԿԱՐՃԱՆ. պատմական Սամախոր գյուղատեղիի (այժմ ավելի հայտնի է Ավետենց արտ կամ Ավետենց սուրբ անուններով) խաչքարերով գերեզմանոցի մնացորդները (ԺԵ-ԺԷ դդ.), արձանագրություն խաչքարի հր կողին (ԺՁ դարի սկիզբ)

Սամախոթ («Ավետենց սուրբ») գյուղատեղի. Կարծախից 4,5 կմ հարավ-արևմուտք՝ Խոզապին լճի հյուսիսային ափից 150 մ հեռու, միջնադարյան գյուղատեղիի և գերեզմանատան ավերակներն են:

Հայտնի է, որ 1705-1706 թթ.՝ տանուտեր Հասանի օրոք, այս գյուղից հարկվել է 22.000 ակչե⁹⁹:

Սամախոթ գյուղատեղին հիշվում է նաև 1853 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի առնչությամբ, երբ օսմանյան բանակները Սամախոթի ուղղությամբ առաջացել և գրավել էին նախ Կարծախ, ապա և մինչև Ախալքալաք ընկած գրեթե բոլոր գյուղերը¹⁰⁰:

Հնավայրի մասին ԺԹ դարավերջին ականատեսը նշել է. «Ծղարիսթաւի և Կարգախի մէջտեղում կայ մի աներակ գիւղ Սամախօթ անունով, որը արքունական կարուածք է և գտնվում է կարգախցիների շահեցողութեան տակ: Արդ՝ բոլորովին գետնի հետ հաւասարված աներակի քարերի մէջ ես տեսայ 6 խաչքարեր և գերեզմանաքարեր հայերէն արձանագրութիւններով, որոնք դժբաղդաբար անկարելի եղաւ կարդալ...»¹⁰¹:

Հնավայրում պահպանվել են ԺԵ-ԺՉ դարերով թվագրվող, կիսով չափ հողի մեջ խրված 4-5 խաչքար:

Խաչքար. ավելի մեծ է ժայռախաչի, արևմտահայաց երեսին, գեղաքանդակ հիմնախաչի վերին թևի երկու կողմերում քանդակված են խաղողի ողկույզներ, ստորին խաչաթևի երկու կողմերում թռչնապատկերներ են, հյուսիսային կողի ստորին մասում կիսաեղծ թվագիրը (2 տող), իսկ հարավահայաց երեսին՝ խառն ու անկանոն գրչությամբ, նաև հողմահար 8 տող.

Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱՉ(Ս) | ԿԱՆԿ(Ն)ԵՑԻ | (Յ)ԻՇԱ-ՏԱԿ ԻՆՁ | ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ... | ԹՎ(Ա)Կ(Ա)Ն | Ղ:
Հրատ. առաջին անգամ:

Խոզաբիր (Խոզապին) գյուղատեղի. տարածվում է Կարծախից 3 կմ հարավ՝ Խոզապին լճի արևելյան ափին:

Խոզաբիր գյուղն իր անունն առած պետք է լիներ համանուն լճից, որի ափամերձ գլխավոր բնակավայրն է ներկայիս Կարծախը:

ԿԱՐԾԱԽ. խաչքարեր և արձանագրություն Սամախոթ գյուղատեղիի գերեզմանոցում (ԺՉ դար)

Գրավոր աղբյուրներում առաջին վկայությունը վերաբերում է 757 թ.՝ որպես Հայաստանի արաբ անիրաներից մեկի վախճանման վայր. «...յնգ թուա-

99 «Պեղվածքի ցուցակի 1694-1732 թթ.», էջ 120:
100 Կարապետ արքեպիսկոպոսի՝ 1853 թ. նոյեմբերի 5-ին Ախալքալաքից գրած նամակում հիշվում է. «Թէև երկու անուրբ յառաջ համբաւեցաւ ի քաղաքիս թէ ի գիւղն Կարծախ որ ի նահանգին Ախալքալաքայ յ30-ն Հոկտեմբերի թշնամիք մեր որ ի Չլտրայ և Սոմախօտու թուովք չորս հարիւր հեծելագորաց յանկարծակի յարձակեալ կողոպտեալ են զամենայն կարողութիւնս խղճալի գիւղականաց մերոց, բայց այժմ հասուցին ինձ հաւատարիմք գիտեսեալս. մելիցիայն Ախալքալաքայ որ ընդ տեսչութեամբ Վեհրէտ բեկի Մութիբէկօղլու և Ճիպրիէլօղլու կարէին դիմամրցել ընդ նոսա և ազատել զգիւղն...» (Աղանանց Գիտ ա. ք., Գիւան Հայոց պատմութեան. Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում, գիրք ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ 22-23):
101 «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 191, էջ 3: Ի դեպ, Սամախոթում կարծախցիներին պատկանող հողամասերը կազմում էին 395 դեսյատին («Արաքս», 1893, գիրք Բ, էջ 24):

ԿԱՐՇԱԽ. Պետաշեն գյուղատեղիի «Պլած ժամ» եկեղեցու մնացորդներն ու հատակագիծը

կանին, Խալթ իպն Եզիտ՝ Հայոց ամիրայ եկն և էանց բազմութեամբ ի Վիրս. և մեռա ի Ջաւախս, ի գիտն որ կոչի Խոզաբիր»¹⁰²:

Գյուղը Խոզապսուն անվամբ հիշատակվում է նաև 1595 թ. կազմված հարկացուցակում՝ որպես 15 տուն բնակիչ ունեցող և 15000 ակչե հարկվող զուտ հայաբնակ բնակավայր¹⁰³: Տնատերերի անձնանուններից հարկացուցակում նշված են՝ Աստվածատուր, Ավագ, Գրիգոր, Մանուկ, Հանես, Հովհաննես, Շահուն և այլն:

Պետաշեն գյուղատեղի. Կարծախից 5 կմ հյուսիս-արևելք՝ ճանապարհի եզրին, Բոզալիից 1 կմ

հարավ-արևմուտք, ներկայիս Բեդեշեն (Բեդաշեն) տեղամասում, առնվազն ուշ միջնադարում գոյություն է ունեցել Պետաշեն գյուղը, որը 1595 թ. ունեցել է ընդամենը 3 տուն բնակիչ, հարկվել է 6.000 ակչե¹⁰⁴: 1841 թ., ի թիվս այլ տեղամասերի և գյուղերի, Կարապետ արքեպիսկոպոսը Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու համար, որպես կալվածք, գնել էր արդեն ամայի գյուղը¹⁰⁵:

«Պլած ժամ» եկեղեցի. հիմնավեր է: Գտնվում է Պետաշեն գյուղատեղիում: Պահպանված մնացորդների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եկեղեցին թվագրել ԺՉ-ԺԷ դդ.:

102 Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 106:

103 «Գյրջուսեանոս յոջոյոյոս յոջոյոյոս», էջ 285-286:

104 «Գյրջուսեանոս յոջոյոյոս յոջոյոյոս», էջ 283:

105 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 387, էջ 1:

ԿԱՐՏԻԿԱՍ

ԿԱՐՏԻԿԱՍ. գյուղի տեսքը հս-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից 3,5 կմ արևելք, Աբուլ վտակի աջակողմյան մեղմաթեք սարահարթին, ծ. մ. 1740-1790 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. գյուղամիջում պահպանված, ԺԵ-ԺՁ դարերով թվագրվող հայոց միջնադարյան գերեզմանոցը փաստում է առնվազն այդ ժամանակաշրջանից ի վեր Կարտիկամի հայաբնակ, բարգավաճ գյուղ լինելը: Հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղից հարկվել է 20.000 ակչե¹:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Արտահանի գավառից և հայաթափ Կարտիկամում հաստատվել 1829-1830 թթ. «...Կարտիկամ և մասամբ Տուրս գյուղերի բնակիչները տաճկախօս Հռոմեական հայ են: Սրանք 1829-ին գաղթած են Արտահանի գաւառի Գեղա հասարակութեան Վէլ գիւղից: Ինչպէս ծերունիները պատմում են, իրենց նախնիքը կրօնով Հայեր են եղած և զանազան ժամանակներում այլևայլ տեղերից եկած բնակած են այս գիւղը: Անցեալ դարում Արտահանի բէկը արգիլած է Վէլ և շրջակայ հայախօս գիւղերին հայերէն խօսել և ամէն մի անգամ

խօսելիս 50 բաղտատ տուգանք է առած»²: Հակառակ պատմական այս իրողությանը, օրինակ, 1905 թ. ոմն Ջ. Դիճինաձե հայտնել է այն կարծիքը, թե իբր կարտիկամցիները հայախոս և թրքախոս են դարձել մայրենի վրացերենը մոռացության մատնելու հետևանքով³: Ըստ Ն. Բերձենիշվիլու՝ 1930-ական թվականներին Կարտիկամի բնակիչների մի մասը շարունակում էր մնալ թրքախոս⁴:

Վիճակագրություն. Կարտիկամի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ ունենք հետևյալ տվյալները.

2 **Լալայանց Ե.**, Տաճկախօս հռոմեական հայեր.– «Արձագանք», 1894, № 118, էջ 3-4: Տե՛ս նաև՝ «Հանդես ամսօրեայ», 1894, էջ 313-315, նաև՝ 1901 թ.:

3 **Ջոջոնաձե Ն.**, նշվ. հոդվածը, էջ 5, 24: Ի դեպ, մի քանի տարի առաջ էլ Թբիլիսիում լույս տեսնող պարբերականներից մեկում ոմն Ախուաշվիլի կարտիկամցի հայերի մասին ափսոսանքով նշել է, թե արդեն 1901 թ. Կարտիկամի 150 տուն բնակիչները կորցրել էին մայրենի վրացերենով խոսելու ունակությունը (ըստ հոդվածագրի՝ իբր նույն վիճակի մեջ էին նաև Խուլգուն, Բավրա, Էշտիա, Տուրցիս գյուղերի հայերը) (**ՆեշաՅեցի Օ.**, Նամճեյ-Նաստաձաջոս յոնեօս, «Օսթորոս և Գեօրգրաֆիա ՆեկոլաՅի», 1990, № 1-2):

4 **Զերձենիշվիլի Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 109:

1 «Գյուրջոսեճանի յոլաօյոտի ճոճո ճաթօրո», էջ 230-231:

ԿԱՐՏԻԿԱՍ. Սր. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը հս-ալ-ից և հր-ալ-ից

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1595 ⁵	13			
1884 ⁶				758
1891 ⁷	79			795
1908 ⁸	120	637	636	1273
1912 ⁹				1280
1914 ¹⁰				1557
1915 ¹¹				1573
1916 ¹²	150	773	859	1632
1987 ¹³	523			2120

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 200 կարտիկանցիներից 96-ը զոհվել է¹⁴:

Գպրոց. Կարտիկանի եկեղեցական-ծխական դպրոցի հիմնադրման ստույգ տարեթիվն անհայտ է: 1891 թ. այս դպրոցում ուսանել են ոչ միայն Կարտիկանի, այլ նաև հարևան գյուղերի կաթոլիկ և առաքելական ծնողների զավակները¹⁵: 1910 թ. կատարվել է դպրոցական նոր շենքի հիմնադրումը¹⁶: 1916 թ. հիշյալ դպրոցը եղել է արական՝ 43 աշակերտով¹⁷, կրոնուսույցն էր Տեր-Միքայել Բոթանճյանը¹⁸:

Սր. Աստվածածին (Վերափոխման Սր. Աստվածածնի) հայ-կաթոլիկ եկեղեցի. հիմնադրվել է 1843 թ., բայց հետագայում մի քանի անգամ նորոգվել. «Ժողովրդապետական քարաշեն եկեղեցի, յանուն սր. Աստուածածնի, 1843 ամի, ծախսիք ծխակա-

նաց, վերանորոգեալ յամի 1908»¹⁹: Հայտնի է, որ 1895 թ. ապրիլի 9-ին եկեղեցին փակվել է ծայրահեղ և վտանգավոր կերպով քայքայված լինելու պատճառով²⁰: Ստեղծված կացության մասին անմիջապես իրազեկում են Այսրկովկասի Հայ-կաթոլիկ վարչությանը²¹:

1896 թ. ապրիլի 28-ին ճարտ. Լ. Կրոպինսկին Կարտիկանի եկեղեցու վերակացու Հակոբ քահանա Իգիթխանյանցի և տանուտիրոջ օգնական Հակոբ Ղուլախսագյանցի ներկայությամբ արձանագրություն է կազմում այն մասին, որ եկեղեցու փայտակերտ սյուներն ու հատկապես թեքված պատերն այլևս ի զորու չէին իրենց վրա պահելու բավականաչափ ծանր, հողածածկ տանիքը, որի պատճառով էլ եկեղեցու փակումը դրական է գնահատվել, իսկ մինչև նոր եկեղեցի կառուցելը որոշվում է ժամասացությունը կատարել դպրոցի շենքում²²:

1897 թ. մայիսի 10-ին հոգևոր վարչությանն ուղղված դիմումով թույլտվություն էր խնդրվում «ի հիման է նոր եկեղեցի» կառուցելու համար²³:

Վերջապես 1900 թ. օգոստոսի 8-ին ՆԳ նախարարությունը տալիս է իր համաձայնությունը եկեղեցու կառուցման համար՝ պայմանով, որ շինարարական ծախսերը պետք է հոգային բացառապես տեղի հայ-կաթոլիկները²⁴: 1906 թ. ձգձգվող շինարարական աշխատանքներն ավարտին հասցնելու ակնկալիքով թույլատրվել է Տիրասպոլի հռոմեադավան կաթոլիկների շրջանում մինչև 4000 ռ. գումարի չափով հանգանակություն կատարել²⁵:

Հայտնի վերջին նորոգումներից մեկը (ծածկերի նորոգությունը) իրականացվել է 1916 թ.²⁶:

5 «Գյրջոսեթանոս յոջոյոյոս ճոջո ճոջո», էջ 230-231:

6 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:

7 «Кавказ», 1891, № 241.

8 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, ք. 41:

9 **Յակոբյան Պ.**, Հրաւեր ողջմտութեան, էջ 95:

10 «Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 137:

11 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 83:

12 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, ք. 36:

13 Ըստ գյուղատիրոջի տվյալների:

14 **Գավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 101:

15 «Кавказ», 1891, № 241:

16 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 83:

17 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, ք. 36-37:

18 «Тифлисский Листок», 1910, № 140, էջ 3:

19 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:

20 ՎԱԳ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 981, ք. 1:

21 Նույն տեղում, ք. 3:

22 Նույն տեղում, ք. 6:

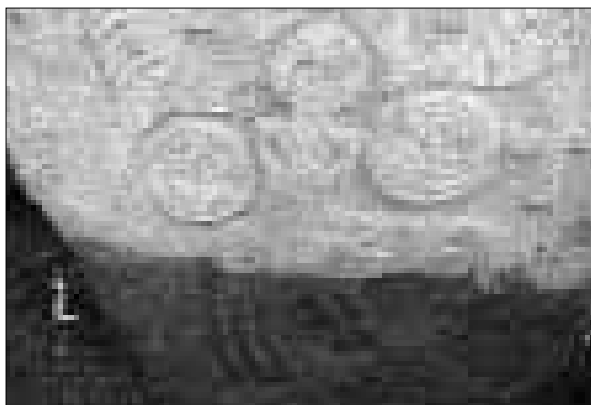
23 Նույն տեղում, ք. 7:

24 Նույն տեղում, ք. 25: Տե՛ս նաև՝ «Кавказ», 1900, № 206, էջ 3:

25 «Кавказ», 1908, № 99, էջ 2:

26 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 55, ք. 12:

ԿԱՐՏԻԿԱՍ. ԺԵ-ԺԶ դարերի ամբողջական և բեկորված խաչքարեր Կարտիկամի հայոց միջնադարյան գերեզմանոցում

Քահանա. 1915 թ. գյուղի ծխատեր քահանայի պաշտոնը վարում էր փոխավագ քահանա Տեր Միքայել Զոթանճյանը²⁷:

Խաչքարերով գերեզմանոց. Կարտիկամում հատկապես ուշագրավ է եկեղեցուց հագիվ 60 մ հյուսիս-արևելք տարածված, ներկայումս Գումանյանների տնամերձ հողամասի սահմաններում ընդգրկված գյուղի հայոց միջնադարյան գերեզմանոցը, որտեղ պահպանված մի քանի խաչքարերն ու դրանց բեկորները քվագրվում են ԺԵ-ԺԶ դարերով: Հնավայրում պահպանված խաչքարերը, բացառությամբ մեկի, որը նաև արձանագիր է, տեղահան են ու կտորատ-

ված: Ուշագրավ է 170 x 100 x 46 սմ չափերով մի խաչքար, որի ստորին մասում կա հեծյալի պատկերաբանդակ: Գեղաբանդակ խաչքարի մեկ այլ բեկորունի 87 x 80 x 16 սմ չափեր: Հնավայրում կան նաև խոյածև տապանաքարեր:

Խաչքար (չափերն են՝ 200 x 120 x 24 սմ). արևմտահայաց երեսին՝ 9 տող.

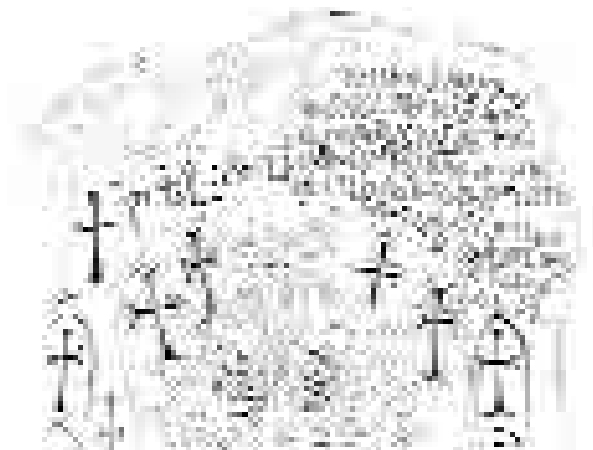
ԵՍ ԽԻՄՇԻ ԱՂԵՍ | ԿԱՆԿՆԵՅԻ ՋԵԱԶՍ ՅԻՇ|ԱՏԱԿ ՋԱՀԱՆՇԻՆ, ԴՈՒՄ|ԱՅԵԱԹԻՆ, ՈՍԿԻԾԱՄԻՆ, | ՍՈՒՐԱՅԳԻՆ, ՍԻՐԱՔԻՆ, ԹԱՅԻԲԻՆ, | ԲՈՒԴԱԽԻՆ, ԵԶԴԱՏ|ԱՂԵՍԻՆ, ՋԱՄԲԱ|ՇԵՍԻՆ, ՍԻՍԵ|ՈՆԻՆ. ԹՎ(ԻՆ) ՋԾԱ (1502):

Հրատ. Կարապետյան Ս., Ջավախքի խաչքարերը, էջ 11:

27 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 83:

Գորգաշեն գյուղատեղի. գտնվում է գյուղի մերձակայքում²⁸:

ԿԱՐՏԻԿԱՄ. խաչքար 1502 թ.

²⁸ Զեյթունցի Ե., նշվ. աշխ., էջ 108:

ԿՈԹԵԼԻԱ

Տեղադրություն. Ախալքալաքից ուղիղ գծով 12 կմ հյուսիս, Ախալքալաք-Բակուրիան մայրուղում, ծ. մ. 1700 մ միջին բարձրությամբ հարթավայրում տարածվում է Կոթելիա գյուղը:

Պատմություն. գիտական գրականության մեջ առկա է այն տեսակետը, որ հայ մատենագրության մեջ բազմիցս հիշատակվող վրաց կաթողիկոս Կյուրիոնի ծննդավայր Սկուտրին համապատասխանում է ներկայիս Կոթելիային. «Այժմ Ջավախքում «Սկուտրի» անունով գյուղ չկա, բայց կա «Կոտելիա», որ գուցե նույն [Ս]կո[ւ]տրի»-ի հետագա ձևափոխությունը լինի: Ի դեպ, Կյուրիոնը, իբրև թունդ քաղկեդոնիկ, հայ հակաքաղկեդոնիկների ատելությանն էր արժանացել այն աստիճանի, որ նույնիսկ Սկուտրի գյուղից նրա ծագումը նմանեցնելով Սկարիոպտացի Հուդային էր հիշեցրել: Եվ միանգամայն հասկանալի է Ուլտանեսի հետևյալ բնորոշումը, որ նա տալիս է Կյուրիոնին¹. «գոր մերժեալ և հերձեալ հեռացոյց [զՎիրս] ի մենջ Կիրիոն Սկուրտացի՝ հանգոյն և հաւասար լեալ Յուդայի Սկարովտացոյ...»²:

Միջնադարում Կոթելիան ունեցել է նաև հայ բնակչություն: Այդ է վկայում գյուղում պահպանված հայերեն արձանագրությամբ խաչքարը. «Կոթելիայում կա 2 գերեզմանոց: Հինը մահմեդական է: Անմշակ տապանաքարերի մեջ կա մի մշակված քար՝ խաչով և հայերեն արձանագրությամբ... Սա շատ հետաքրքրական է...: Վնասված հայերեն արձանագրությունը տեղում ընթերցել չկարողացա: Կատարված լուսանկարը չափազանց անհաջող ստացվեց»³:

1595 թ. գյուղանվան հիշատակությանը հանդիպում ենք թուրքական հայտնի հարկացուցակում՝ 3 տուն բնակչով և 10000 ակչե հարկաչափով⁴, իսկ

1718-1719 թթ.՝ տանուտեր Հալիլ Աբդուլլահի կառավարման ժամանակ, գյուղից հարկվել է 3333 ակչե⁵:

1810 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Կոթելիան նույնպես հայտնվել էր ռազմական գործողությունների թատերաբեմում: Երբ Ախալքալաքի Շերիֆ փաշան Ջավախքի մեծամասնություն կազմող քրիստոնյա ողջ բնակչությանը հրամայում է անցնել Կուր գետի մյուս կողմը, վերջիններս օգնություն խնդրելով ռուսներից՝ հայտնում են, որ եթե շուտափույթ օգնություն հասցվի, իրենք թուրքերի հետ չեն գաղթի և կմիանան ռուսներին թուրքերի դեմ մղվող պայքարում: Ապավինելով ռուսական կողմի խոստումներին՝ շատերը, մասնավորապես Կոթելիա գյուղի բնակիչները, մնում են հայրենի գյուղում, սակայն թալանվում են և լքվում իրենց իսկ պաշտպանության համար գյուղում գտնվող վրացական միլիցիայի կողմից⁶:

1811-12 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում կոթելիացիները (57 տուն) միառժամանակ հանգրվանել են Թիֆլիսի մոտ գտնվող Լիլո գյուղում⁷:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով Կոթելիա գյուղի 78 տներից քանդվել էր միայն մեկը⁸:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Կոթելիայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է դժվարին կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով աղետից տուժած երկրորդ կարգի բնակավայրերի շարքում⁹:

Վիճակագրություն. գուտ վրացաբնակ Կոթելիա գյուղի բնակչության թվաքանակին վերաբերող տվյալներն են.

1 Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 17:

2 Ուլտանես Կալկադոս, Պատմություն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 35: Կյուրիոնի ծննդավայր Սկուտրի գյուղը հիշատակում է նաև Վարդան Արևելցին. «...որ և զԿիրոն, որ էր ազգաւ Ջաւախաց ի գեղջէ Սկուտրի, և գիտեր դպրութիւն հայ և վրացի, ձեռնադրեաց Վրաց կաթողիկոս, որ եղև յետոյ քաղկեդոնիկ» (Վարդան, էջ 58):

3 Զերժենցիցոզո Ե., նշվ. աշխ., էջ 142:

4 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, էջ 193:

5 “ჩივდორის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.”, էջ 158:

6 “Акты собранные Кавказского археографическою комиссиею” (այսուհետև՝ АКАК), т. IV, Тифлис, 1870, էջ 805:

7 Նույն տեղում, էջ 18: Տե՛ս նաև՝ Լոմսեճե Զ., նշվ. աշխ., էջ 326:

8 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

9 Մալխանյան, Ամերիկայից ներմուծվող Ախալքալաքի գառառում եւ նրա հետևանքները, էջ 248:

ԿՈԿԻԱ

ԿՈԿԻԱ. գյուղի տեսքը հս-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 18 կմ հյուսիս-արևմուտք, ծ. մ. 1760-1820 մ հարավարևելահայաց լեռնապարի արգավանդ ու բարեբեր ստորոտում:

Պատմություն. Կոկիայի հյուսիսարևմտյան եզրին տարածված ԺԵ-ԺԶ դարերով թվագրվող խաչքարերով հարուստ հայոց ընդարձակ գերեզմանատունը վկայում է առնվազն նշված ժամանակաշրջանում գյուղի հայաբնակ ու շեն լինելը: 1595 թ. գյուղն ունեցել է 18 տուն, իսկ կառավարությանը վճարել 15.000 ակչե հարկ¹: Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես երկրամասի շատ այլ բնակավայրերի բնակիչները, Կոկիայի հայերի մի մասը մույնպես մահմեդականություն էր ընդունել ԺԷ դարի առաջին կեսին, սակայն տարանցիկ հարմար դիրքի շնորհիվ շարունակել է պահպանել գավառի գլխավոր բնակավայրերից մեկի իր կարգավիճակը:

1745 թ. մի վկայության համաձայն՝ Կոկիան բավականին բազմամարդ ու վաճառաշահ բնակավայր էր. «...Գոկիան փոքր քաղաք է, որի բնակիչներն են մեսխեր, հայեր և հրեա վաճառականները...»²:

1755 թ. մեկ այլ վկայության համաձայն՝ Կոկիան ավերել ու թալանել էին լեզգիները. «...լեզգիներն ավերում են թուրքական հողը, ավերել են Գոկիան (Կոկիան) և Բարալեթը, քրիստոնյաներին թալանում են և գերի տանում...»³:

Ավելի ուշ գյուղն արձանագրվել է որպես թրքաբնակ: Հայտնի է, որ 1870-ական թթ. գյուղի կալվածատերն էր Քեմել օղլին, որի կալվածքը կազմում էր 800 դեսյատին⁴:

Բնակչություն. 1914 թ. զուտ թրքաբնակ կամ թրքացած բնակչություն ունեցող Կոկիան ունեցել է 511 շունչ⁵: Ներկայիս բնակիչները վկայում են, որ թուրքերը հայրենի գյուղում ապրել են մինչև 1924 թ., երբ, բացառությամբ 5 «աղաների», նրանց սեռագույն մասը գաղթել է Թուրքիա, մինչդեռ Ն. Բերձենիշվիլին նշել է, թե թուրքերի հիմնական մասի գաղթը տեղի է ունեցել 1918 թ.: Հայտնի է, որ 1924 թ. Կոկիայում հաստատվել են օսեր, որոնց մեծ մասը գյուղը լքել է 4 տարի անց⁶: 1927-28 թթ. Կոկիայում

3 Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, էջ 108:

4 «Մեղու Հայաստանի», 1873, № 6, էջ 3:

5 «Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 144:

6 1933 թ. Կոկիայում դեռևս բնակվում էին 2-3 տուն օսեր, (Նյու-Ջերսիի Պրինսթոնի համալսարանի պրոֆեսոր Ե. Բ. Մեյեր, «Նյու-Ջերսիի Պրինսթոնի համալսարանի տարեգրք», 1933, հ. 155), որոնք հետագայում մույնպես հեռացան գյուղից:

1 «გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი», էջ 191-192:

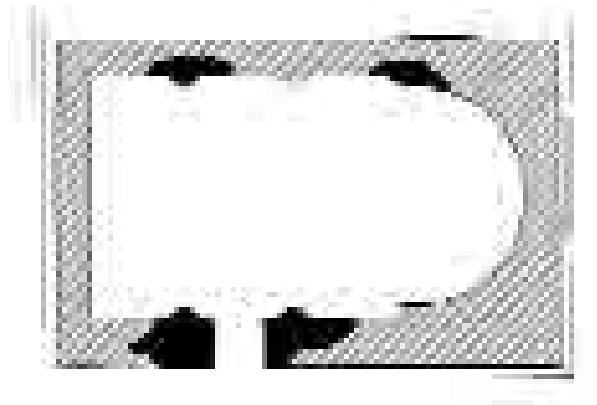
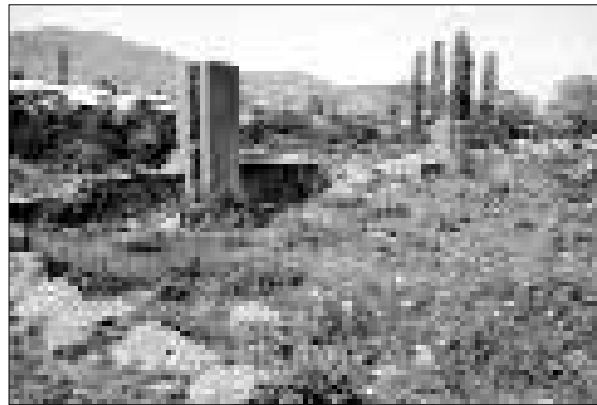
2 Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, էջ 84: Տե՛ս նաև՝ Գաբրիել Զեյնաբեկյան, Նախա-օսերը և օսերը, Երևան, 1997, էջ 131:

բնակություն են հաստատել Ծաղկայի շրջանի Խաչ, Ղարուռ և Աշխալա գյուղերից փոխադրված հայ ընտանիքներ, ինչպես նաև վրացիներ և վրացախոս հայ-կաթողիկներ Ախալցխայի Անդրիա-ծմինդա, Ջավախքի Գոգաշեն և Ասպինձայի շրջանի Խզաբավրա գյուղերից: Հայտնի է նաև, որ դեռևս 1930-ական թթ. Կոկիան ունեցել է նաև 2-3 տուն հույն բնակիչներ, որոնք ժամանակի ընթացքում փոխադրվել են Ցիխիսջվարի և Ախալցխա (վերջին հույն ընտանիքը գյուղը լքել է 1952 թ.): Ինչ վերաբերում է թուրք «աղաներին», ապա վերջիններս 1944 թ. արքայից են Ալթայի երկրամաս: 1940-ական թթ. վերջերին Կոկիան ունեցել է շուրջ 50 տուն հայ և 30 տուն վրացի բնակիչ: Հետպատերազմյան տարիներին վրացիների մեծ մասը փոխադրվել է թուրքերին արքայից հետևանքով անբնակ դարձած Ադիգենի շրջանի այգեվետ ու բարեբեր գյուղերը (արտոնություն, որից զուրկ մնացին հայերը): Դրա հետևանքով Կոկիայում վրացիների թվաքանակը խիստ նվազեց, որին և հետևեց վրացական դպրոցի փակումը⁷: Ուշագրավ է, որ արդեն 1930-ական թթ. բազմազգ բնակչություն ունեցող Կոկիայում գերիշխող խոսակցական լեզուն թուրքերենի փոխարեն դարձել էր հայերենը⁸: 1987 թ. գրեթե զուտ հայաբնակ Կոկիան ուներ 119 տուն, 564 շունչ⁹:

Հայտնի է, որ 1989 թ. վրացական իշխանությունները Կոկիայում ևս փորձել են աջարցի վերաբնակիչների համար բնակելի տներ կառուցել, բայց ծրագիրը հենց սկզբից հանդիպել է տեղի հայերի դիմադրությանն ու ձախողվել¹⁰:

2001 թ. գյուղի 120 տուն բնակիչներից 116-ը հայեր էին¹¹, 4-ը՝ վրացիներ, իսկ 2004-ին 110-ը՝ հայ, 5-ը՝ վրացի¹²:

Եկեղեցի. Կոկիայում և մերձակայքում գոյություն են ունեցել 7 ավերակ եկեղեցիներ¹³: Դրանցից մեկը, որը գտնվում է գյուղի արևմտյան եզրին, տեղաբնակներին հայտնի է «Յամաջի ժամ» անվամբ և գրեթե ավերակ է: Պահպանված ճարտարապետական բեկորների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ եկեղեցին կառուցված է եղել համակ սրբատաշ քարով (արտաքին

7 Գյուղի նոր շրջանի պատմության վերաբերյալ մեզ տրամադրած տեղեկությունների համար շնորհակալություն ենք հայտնում ծնունդով կոկիացի (1928 թ.) Լուսիկ Աբգարի Հակոբյանին: Ի դեպ, ոմն Մայիսուրաձե նշել է, թե մինչև 1971 թ. Կոկիայում բնակվելիս են եղել 85 տուն վրացիներ, բայց նրանք իբրև թե չեն դիմացել Ջավախքի հայկական միջավայրին և 5 տարվա մեջ (1971-1976 թթ.) փտարվել են գյուղից... (Յոսեֆ-Քաձե յ. ჯავახეთში ქართველი სკოლები იხურება, “Georgian Times”, 17-24.06.2004, № 24):

8 Զեքեյան Յուզուբ Ն., նույն տեղում:

9 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

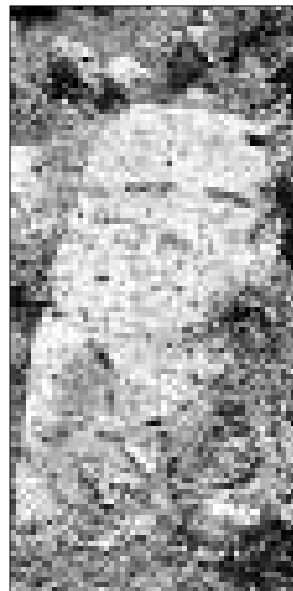
10 Յոսեֆ-Քաձե յ., նույն տեղում:

11 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

12 Յոսեֆ-Քաձե յ., նույն տեղում:

13 Ростовов И., նշվ. աշխ., էջ 54:

ԿՈԿԻԱ. «Յամաջի ժամ» եկեղեցու տեսքը ամ-ից, հս և հր կողմերի որմնասյուների հիմնահատվածները և հատակագիծը

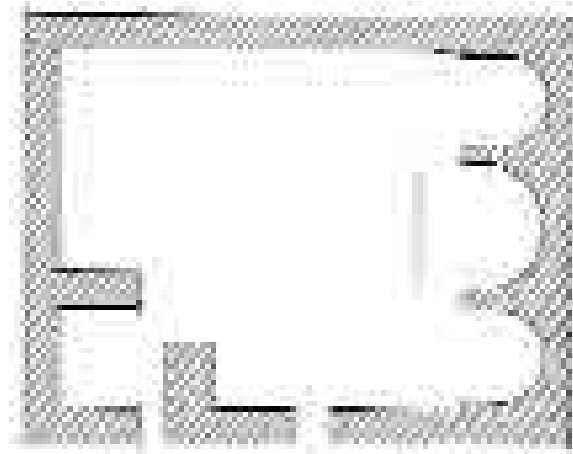

ԿՈԿԻԱ. «Յամաջի ժամ» եկեղեցու շուրջ տարածված միջնադարյան բազմաշերտ գերեզմանոցը (պահպանվել են մինչև ԺԱ դարի քառակող կործողների պատվանդաններ, ինչպես նաև ժամանակաշրջանային խիստ լայն ընդգրկում ունեցող մեծաթիվ սալատապաններ, նաև ձիակերպ և խոյածև տապանաքարեր

չափերն են՝ 11,0 x 7,0 մ): Կարելի է ենթադրել, որ եկեղեցին ի սկզբանե հունաժես էր, սակայն ոչ հենու տարածված ԺԵ-ԺԶ դարերի հայոց գերեզմա-

նատան առկայությունը հուշում է, որ այն ևս առնվազն նշված դարերում գործել է որպես հայառաքելական:

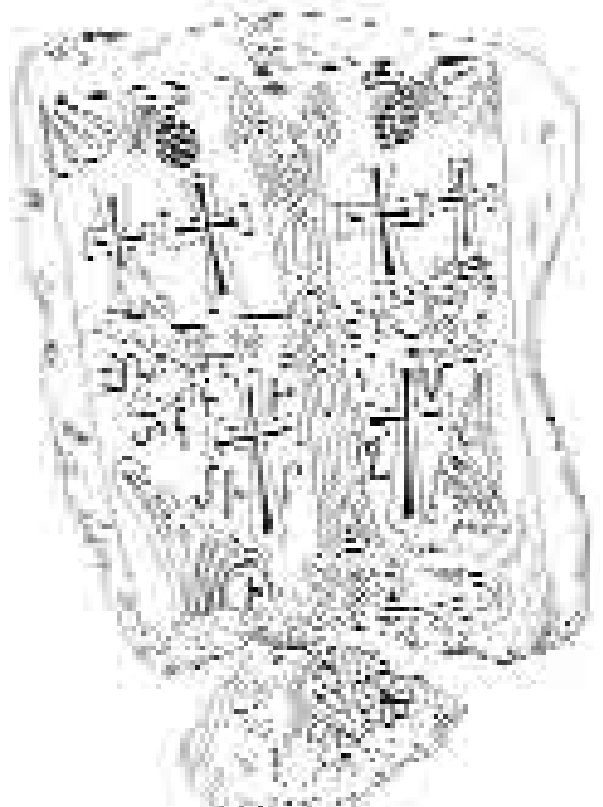
ԿՈԿԻԱ. հատված «Շտաբի ժամ» եկեղեցուց, որը մի քանի տարի առաջ կամայաբար պեղել է գյուղի վրացի բնակիչներից մեկը, և հատակագիծը

Գյուղամիջում պահպանվել են կոփածո քարից (սրբատաշ են միայն անկյունաքարերը), եռանակ եկեղեցու հիմնապատերը (արտաքին չափերն են՝ 11,20 x 8,80 մ): Եկեղեցին տեղացիներին հայտնի է «Շտաբի ժամ» անվամբ: Ըստ կառուցողական և հորինվածքային առանձնահատկությունների եկեղեցին կարելի է թվագրել ԺԳ-ԺԴ դարերով: Շուրջը տարածված ընդարձակ գերեզմանոցում պահպանված տապանաքարերը վերաբերում են ԺԳ-ԺԸ դարերին: Ուշագրավ են հատկապես կենցաղային պատկերաբանդակներով հարդարված տապանաքարերը:

Գերեզմանոց. տեղում պահպանվել են սալատապաններ, ձիակերպ, խոյաձև տապանաքարեր, խաչքարերի պատվանդաններ և խաչքարեր, որոնցից մեկն արձանագիր է.

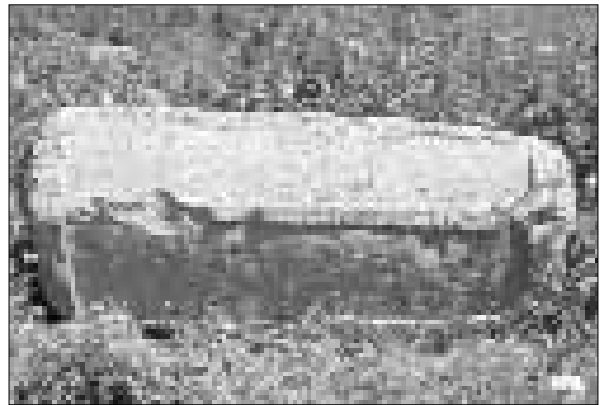
Խաչքար (չափերն են՝ 125 x 90 x 22 սմ), 4 տող.
Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ | Է Խ(Ա)ՉՍ | ՄԻՐԶ|ԻՆ:
Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 10:

«Կաթրուբան» գյուղատեղի. գտնվում է գյուղից 1 կմ հյուսիս-արևմուտք:

1595 թ. թուրքական կառավարության կազմած հարկացուցակում երբեմնի գյուղը նշվում է որպես ռայաներից ազատ և 3000 ակչե հարկվող գյուղ¹⁴:

¹⁴ «Զըբճիսեթանոս շոջաթոս ճոջո ճաթարո», էջ 208:

ԿՈԿԻԱ. գյուղամիջի գերեզմանոցում պահպանված խաչքարեր (ԺԵ-ԺԶ դարեր) և տապանաքարեր, որոնց թվում նաև, ըստ ամենայնի, եբրայերեն արձանագրությամբ մեկ շիրմաքար

Հայտնի է նաև, որ 1706-1707 թթ.՝ տանուտեր Մուստաֆայի օրոք, Կալթուրանը պետական գանձարան է մուծել 6.000 ակչե¹⁵:

¹⁵ «Ֆիզլդորիս յոալլեյոս ջճա ճալեոարի 1694-1732 ՎՎ.», էջ 124:

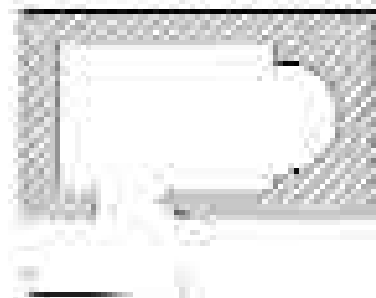
Եկեղեցի. հնավայրի միանավ հորինվածքով, խոշոր ժայռաբեկորներով (առանց կրաշաղախի) կառուցված եկեղեցուց (արտաքին չափերն են՝ 11,70 x 7,0 մ) պահպանվել են միայն պատերը՝ մինչև 1,5 մ բարձրությամբ: Հորինվածքային և կա-

ԿՈԿԻԱ. ձիակերպ և խոյածև տապանաքարեր

ռուցողական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եկեղեցին թվագրել Ե-Ձ դարերով:

Այլ հուշարձաններ. ավերակ եկեղեցիներ են պահպանվել նաև Կոկիայի մերձակայքում գտնվող «Չիարաթ», «Տարբողոզ», «Միրթազին չայիր» և «Չաթալ դոյան» հնավայրերում:

ԿՈԿԻԱ. «Կարթուբան» գյուղատեղիի եկեղեցու ավերակները հր-ամ-ից, հս-ամ-ից, ներքին տեսքը դեպի ալ և հաստակագիծը

ԿՈՐԻՏ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 5 կմ հյուսիս, Փարվանա գետի և Արակովա վտակի միախառնման տեղում, ծ. մ. 1680 մ միջին բարձրությամբ հարթավայրում:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. թուրքական կառավարության կազմած հարկացուցակի՝ գյուղն ունեցել է 19 տուն, հարկվել է 12.000 ակչե¹: Ուշագրավ է, որ Կորխի գրեթե բոլոր տնատերերը կրում էին հայկական կամ հայոց շրջանում լայն տարածում ստացած անձնանուններ (օրինակ՝ Աթաբեկ, Կիրակոս, Գոզալ, Գոզալի որդի Կիրակոս, Մկրտիչ, Խոցադեղ, Սարգսի որդի Հովհաննես, Սարգիս, Աստվածատուրի որդի Կիրակոս):

Հայտնի է, որ 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով Կորխի բնակելի 84 տներից 7-ը քանդվել է², և գյուղը հայտնվել է 1901 թ. կազմված Ջավախքի կարիքավոր գյուղերի ցուցակում³:

Կորխի գյուղատնտեսությունը լուրջ վնաս է կրել նաև 1899-1900 թթ. հացի բզեզից և հոտենտոտյան մլուխից: Աղետի հետևանքների թուլացման նպատակով ստեղծված կառավարական կոմիտեի կողմից օրհասական վիճակում հայտնված գյուղը մտցվել է առավել տուժած բնակավայրերի շարքը⁴: Գյուղում հաշվառվել է առաջնահերթ օգնության կարոտ 49 տուն՝ 187 բնակչով⁵:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիների մեծ մասը 25 տուն (270 շունչ) 1830 թ. փոխադրվել է Էրզրումի նահանգի համանուն գավառի Երկան Մանսուր գյուղից⁶: Վերաբնակիչների հաստատման պահին Կորխն ունեցել է նաև 12 տուն բնիկ հայ բնակչություն:

Ինչպես կարելի է նկատել ԺԹ-ի դարերի ընթացքում Կորխի բնակչության թվաքանակին վերաբերող վիճակագրական տվյալների համադրմամբ

ստեղծված աղյուսակից, 1845-47, 1876-77, 1891-92 և 1912 թվականներին տեղի է ունեցել բնակչության նվազում: Դրանցից առաջինը պայմանավորված է եղել համազրուղացիների մի մասի՝ Ծաղկայի շրջան փոխադրվելու հետ, որտեղ մի ավերակ գյուղատեղիի տարածքում նրանք հիմնել էին Նոր-Կորխ անվամբ գյուղը⁷: Երկրորդ նվազման դրոշմատճառները մեզ անհայտ են: Բնակչության թվաքանակի երրորդ նվազման պատճառը 1892 թ. բռնկված համաճարակն էր: Ինչ վերաբերում է վերջինին, ապա դա տեղի է ունեցել 1907 թ. Կորխից հեռացած այն ընտանիքների հաշվին, որոնք հիմնել էին Թոթխամ գյուղը և, պայմանավորված 1912 թ. առանձին գյուղի կարգավիճակ ստանալու հետ, հանվել էին Կորխի բնակչության ընդհանուր թվից⁸:

Վիճակագրություն. ստորև ներկայացնում ենք գյուղի բնակչության թվաքանակն ըստ հետևյալ տարիների.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1838 ⁹		143	299	442
1840 ¹⁰		258	235	493
1841 ¹¹		244	253	497
1842 ¹²		251	249	500
1844 ¹³		270	261	531
1845 ¹⁴		274	270	544
1847 ¹⁵		185	190	375
1849 ¹⁶		192	203	395
1853 ¹⁷		210	228	438
1854 ¹⁸		220	223	443

7 Արդեն 1847 թ. Նոր-Կորխն ուներ 176 (92 ար., 84 իգ.) բնակիչ (ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3814, ք. 32-33): Ի դեպ, ընդամենը մի քանի տարի անց՝ 1852 թ., Նոր-Կորխում հաստատված գյուղացիները լքում են նաև վերջինս և փոխադրվում Օլավեր ավերակ գյուղատեղին, շենացնում (ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3436, ք. 8):

8 Ավելի մանրամասն տես՝ Թոթխամ գյուղի բաժինը (սույն աշխ., էջ 205):

9 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, ք. 7-8:

10 Նույն տեղում, գ. 3800, ք. 4:

11 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 65:

12 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78:

13 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 15:

14 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 71-72:

15 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 35:

16 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40:

17 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 38-39:

18 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 49-50:

1 Յ. Գրիգորյանի «Յոթնամյակի ճակատագրի», էջ 221:

2 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

3 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:

4 **Մայիլանան.** Անբերրիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեանքները, էջ 248:

5 Նույն տեղում, էջ 249:

6 Երկան Մանսուրը (այժմ՝ Çayköy) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարինի (Էրզրում) քաղաքից 36 կմ արևմուտք, Եփրատ գետի աջ կողմում: Տես՝ **Մուրադյան Ռ., Վանատուր Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 24:

1857 ¹⁹		260	234	494
1860 ²⁰		277	205	482
1861 ²¹		281	246	527
1862 ²²		280	242	522
1863 ²³		291	258	549
1864 ²⁴		309	262	571
1865 ²⁵		308	267	575
1866 ²⁶	49	308	267	575
1867 ²⁷		338	280	618
1868 ²⁸		346	288	634
1869 ²⁹		359	297	656
1870 ³⁰		367	302	669
1871 ³¹		368	306	674
1872 ³²		376	312	688
1873 ³³		368	319	687
1874 ³⁴				693
1875 ³⁵	50			698
1876 ³⁶		383	371	700
1877 ³⁷		285	225	510
1878 ³⁸		288	237	525
1880 ³⁹		302	245	547
1881 ⁴⁰		315	255	570
1882 ⁴¹		324	266	590
1883 ⁴²		326	254	580
1884 ⁴³	60			
1886 ⁴⁴		336	259	595
1887 ⁴⁵		382	285	667
1889 ⁴⁶		386	301	687
1890 ⁴⁷		389	309	698
1891 ⁴⁸		411	322	733
1892 ⁴⁹		401	312	713
1893 ⁵⁰	78	404	313	717

19 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 54-55:
 20 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66:
 21 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24:
 22 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22:
 23 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 24 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10:
 25 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-14:
 26 Նշվ. գործը, ք. 74:
 27 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 28 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 29 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 30 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 20:
 31 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10:
 32 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57:
 33 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 71-72:
 34 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27:
 35 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 36 ՀԱԲ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 31:
 37 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29:
 38 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 39 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88:
 40 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 98:
 41 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 45:
 42 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 50:
 43 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 44 ՀԱԲ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 12:
 45 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 41-42:
 46 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 66-67:
 47 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 148:
 48 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 147:
 49 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 119:
 50 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 124: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 793:

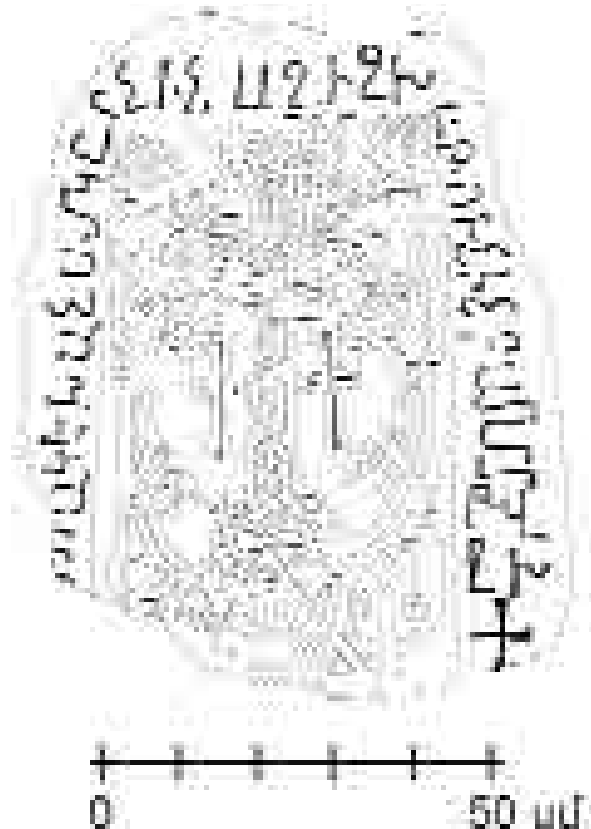
1894 ⁵¹		390	314	704
1897 ⁵²		437	345	782
1898 ⁵³		456	367	823
1899 ⁵⁴	84	437	353	790
1900 ⁵⁵		470	369	839
1901 ⁵⁶		481	377	858
1902 ⁵⁷		483	383	866
1905 ⁵⁸		542	416	958
1908 ⁵⁹	109	571	455	1026
1910 ⁶⁰		576	469	1045
1912 ⁶¹		598	491	1089
1914 ⁶²		524	490	1014
1916 ⁶³		538	494	1032
1917 ⁶⁴				1000
1918 ⁶⁵	120	520	475	995
1919 ⁶⁶				1159
1921 ⁶⁷		220	180	400
1987 ⁶⁸	312			1237

Եկեղեցական-ժխական դպրոց. կրթօջախի գործունեությունը սկիզբ է առել 1860-ականից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶⁹		1	62
1875 ⁷⁰	նախակրթարան	Հ. Անանյանց	40
1876 ⁷¹		1	23
1877 ⁷²		1	36
1878 ⁷³		1	31

Խաչքարերով գերեզմանոց. գյուղի հայոց միջնադարյան երբեմնի գերեզմանոցը տարածված է եղել եկեղեցու արևելյան կողմում: Ժամանակի ընթացքում հնավայրը քայքայվել ու լուծվել է ընդարձակված բնակելի թաղամասի մեջ: Այժմ առանձին գերեզմանական հուշարձաններ ու բեկորներ կարելի է տեսնել եկեղեցամերձ բնակելի տների տնա-

51 ՀԱԲ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 22:
 52 ՀԱԲ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 145-146:
 53 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 168:
 54 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102: Նաև՝ «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:
 55 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 56 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69: Նույն թվականին, մեկ այլ տվյալի համաձայն, գյուղն ուներ 473 ար., 370 իգ. բնակիչ (ՀԱԲ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 205, ք. 139):
 57 ՀԱԲ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3907, ք. 22-23:
 58 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 265-266:
 59 ՀԱԲ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 60 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 136-137:
 61 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 62 ՀԱԲ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 177:
 63 ՀԱԲ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 24:
 64 ՀԱԲ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 95, ք. 160:
 65 ՀԱԲ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 66 ՀԱԲ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 64, ք. 6:
 67 ՀԱԲ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 68 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 69 ՀԱԲ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 70 ՀԱԲ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 42: Ի դեպ, դպրոցը գետեղված էր ուսուցչի՝ Հարություն Անանյանցի տանը:
 71 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 52:
 72 Նույն տեղում, ք. 130:
 73 Նույն տեղում, ք. 178:

ԿՈՐԽ. խաչքար (1491 թ.)

ԿՈՐԽ. հատվածներ գյուղամիջի միջնադարյան գերեզմանոցից և խոյածև տապանաքար

մերձ հողաբաժինները միմյանցից առանձնացնող, քարաշեն պարսպապատերի մեջ, որտեղից էլ դուրս է բերվել 1491 թ. արձանագիր սույն խաչքարը.

Խաչքար (չափերն են՝ 93 x 73 x 20 սմ), 3 տող.
(ՅԻՇԱ)ՏԱԿ Է ԽԱՉՍ ՍԿԸՐ(Տ)ՉԻՆ, ԱԶԻԶ-
ԽԱԹՈՒՆԻՆ, ԲԱՐՄ(ԻՆ), | ԹՎ(ԻՆ) | ՋԽ (1491):
Հրատ. առաջին անգամ:

ԿՈՐԽ. Սր. Ստեփանոս եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, ամ-ից և ամ ճակատի խաչաքանդակը

Սր. Ստեփանոս (Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ) եկեղեցի. Կորխում հաստատված կարմեցի հայ գաղթականները, ամենայն հավանականությամբ, հնի տեղում 1830-ականին կառուցել են քարաշեն, փայտածածկ մի եկեղեցի, որը 1839 թ. հիշվում է Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ⁷⁴, իսկ 1840-ին՝ Սր. Ստեփանոս⁷⁵ անվամբ: Հետևում է, որ 1839-40 թթ. միջակայքում կատարվել են եկեղեցու կառուցման կամ նորոգման աշխատանքներ: Սակայն շուտով խիստ սուղ միջոցներով կառուցված այդ եկեղեցին հիմնավորապես վերաշինելու կարիք էր զգացվել: Ուշագրավ է, որ նոր եկեղեցին կորխեցիները կառուցել են առանց հոգևոր իշխանության գիտու-

թյան և միայն ավարտից հետո՝ 1848 թ., դիմել օժման խնդրանքով⁷⁶: Հնի տեղում կառուցված հիշյալ նոր եկեղեցին նկարագրվել է այսպես. «...կառուցեալ են զփայտաշէն միջաստիւման եկեղեցիս, որոց որմունքն են քարեայ և ծածկքն փայտեայ...»⁷⁷:

1884 թ. եկեղեցին արդեն ենթակա էր նորոգման⁷⁸:

Հավանաբար հենց այս շրջանում կատարված նորոգության մասին է պատմում հարավային ճակատի արևելյան անկյունաքարին պահպանված արձանագրությունը.

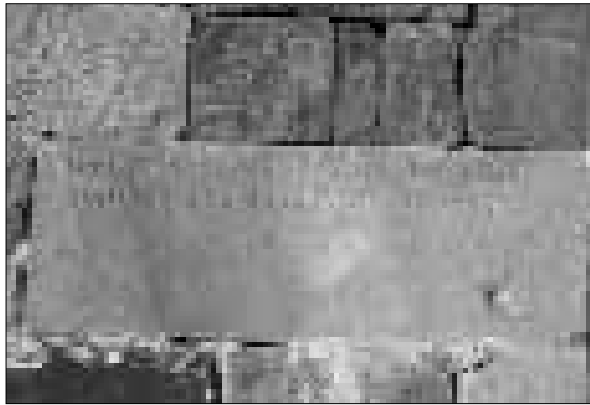
74 Նույն տեղում, գ. 457, ք. 42-67:

75 Նույն տեղում, գ. 3800, ք. 4:

76 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 5, ք. 5:

77 Նույն տեղում:

78 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

ԿՈՐԻՆ. Սր. Ստեփանոս եկեղեցու նորոգության մասին պատմող արձանագրությունը (1890 թ.), սրբատեղի և վաղ միջնադարյան եկեղեցու քիվարեկոր սրբատեղի-մատուռի պատի մեջ

ԿՈՐԻՆ. նորակառույց եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից

Արձանագրություն, 2 տող.

ԱՅՍ ԵՐԵԿ ՊԱՏԻ ՍԻԴԻՍԸ ԱԲՐԵԱՍ | ԱՎԱԶԵԱՆՅԻ ԻՇԱՍ(Ա)ԿՆ Է, 1890-ԻՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Ցայժմ Սր. Ստեփանոս եկեղեցին կանգուն է, բայց ոչ միայն քայքայված, այլև վթարային դրության մեջ:

Գերեզմանոց և եկեղեցի. գյուղի գերեզմանատան հին մասում նկատելի են հիմնավեր եկեղեցու հետքեր:

ԿՈՒԼԻԿԱՍ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից 2 կմ հյուսիս-արևելք, Խուլգունոյին կից արևելքից, ծ. մ. 1680-1740 մ բարձրության վրա, ջրառատ Արլար վտակի աջ ու ձախ ափերին:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. կազմված թուրքական հարկացուցակի՝ գյուղն ունեցել է ընդամենը 1 տուն, սակայն հարկվել 14.000 ակչե¹:

Տնտեսական վիճակ. գյուղը տնտեսական առավել բարվոք վիճակում էր մինչև 1860-ական թթ. վերջերը, որից հետո ենթարկվելով կալվածատերերի կեղեքումներին՝ հասել է աղքատության եզրին. «...Այս փոքրիկ գիւղը պատկանում է 4 հայ և թուրք կալուածատերերին, որոնք ամեն ջանք են թափում խլել խեղճ աշխատասէր գիւղացուց նրա վերջին օրական ապրուստը»²:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Էրզրումի նահանգի Սնկառիճ գյուղից³:

Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում բնակչության թվաքանակը շարունակաբար աճել է: Այդ երևույթն ակնառու է ստորև ներկայացվող աղյուսակում.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1838 ⁴		113	102	215
1840 ⁵		108	105	213
1841 ⁶		120	116	236
1842 ⁷		126	120	246
1844 ⁸		140	131	271
1845 ⁹		143	135	278
1847 ¹⁰		143	120	263
1849 ¹¹		154	129	283
1851 ¹²	25	149	116	265

1853 ¹³		156	133	289
1854 ¹⁴		158	141	299
1857 ¹⁵		172	138	310
1861 ¹⁶		167	146	313
1862 ¹⁷		169	149	318
1863 ¹⁸		178	153	331
1864 ¹⁹		180	156	336
1865 ²⁰		183	164	347
1866 ²¹	30	183	164	347
1867 ²²		188	175	363
1868 ²³		198	181	379
1869 ²⁴		207	190	397
1870 ²⁵	30	205	197	402
1871 ²⁶		214	198	412
1872 ²⁷		220	205	425
1873 ²⁸		229	260	489
1874 ²⁹				454
1875 ³⁰				461
1876 ³¹		252	228	480
1877 ³²		252	245	497
1878 ³³		261	253	514
1880 ³⁴		281	260	541
1881 ³⁵		289	265	554
1882 ³⁶		290	267	557
1883 ³⁷		294	259	553

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაგთარი", էջ 224:

2 «Մշակ», 1877, № 11, էջ 2:

3 Սնկառիճը (այժմ՝ Adacıy) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 11 կմ հարավ-արևմուտք:

4 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, թ. 8-9:

5 Նույն տեղում, գ. 3800, թ. 4:

6 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 64:

7 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 78:

8 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 15:

9 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 72-73:

10 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 34:

11 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 39:

12 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, թ. 31:

13 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743 թ. 38-39:

14 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 47-48:

15 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 53-54:

16 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 26:

17 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 21

18 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:

19 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 10:

20 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 11-14:

21 Նույն տեղում, թ. 74:

22 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 21-22:

23 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 27:

24 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 10: Նաև՝ գ. 3855, թ. 6-7:

25 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 19-20:

26 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 10:

27 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 57:

28 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 71:

29 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 27:

30 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 20:

31 Նույն տեղում, գ. 3868, թ. 30-31:

32 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 28-29:

33 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 218-219:

34 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88:

35 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97:

36 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 44:

37 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 48-49:

1884 ³⁸	31			
1885 ³⁹		313	269	582
1887 ⁴⁰		349	293	642
1889 ⁴¹		364	296	660
1890 ⁴²		374	303	677
1891 ⁴³		383	311	694
1892 ⁴⁴		390	314	704
1893 ⁴⁵		377	308	685
1894 ⁴⁶		379	324	703
1897 ⁴⁷		408	325	733
1898 ⁴⁸		417	333	750
1899 ⁴⁹		428	340	768
1900 ⁵⁰		435	348	783
1901 ⁵¹		454	361	815
1902 ⁵²		475	370	845
1905 ⁵³		521	404	925
1907 ⁵⁴				900
1908 ⁵⁵	86	551	409	960
1910 ⁵⁶		562	451	1013
1912 ⁵⁷		580	500	1080
1914 ⁵⁸		600	524	1120
1916 ⁵⁹		600	531	1131
1918 ⁶⁰	130	575	500	1075
1921 ⁶¹		200	175	375
1987 ⁶²	476			1436

Չբաղմունք. շնորհիվ բնակավայրի միջով հոսող ջրառատ Աբլար վտակի վրա կառուցված բազմաթիվ ջրաղացների՝ կուլիկանցիների համար ջրաղացականությունը համարվել է գլխավոր զբաղմունքներից մեկը. «Բնակիչները պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, բայց գլխատրապէս ջրաղացականութեամբ: Այս գիւղը

ԿՈՒՆԻԿԱՍ. Սբ. Երրորդություն եկեղեցու տեսքը հր-ից և ամ-ից

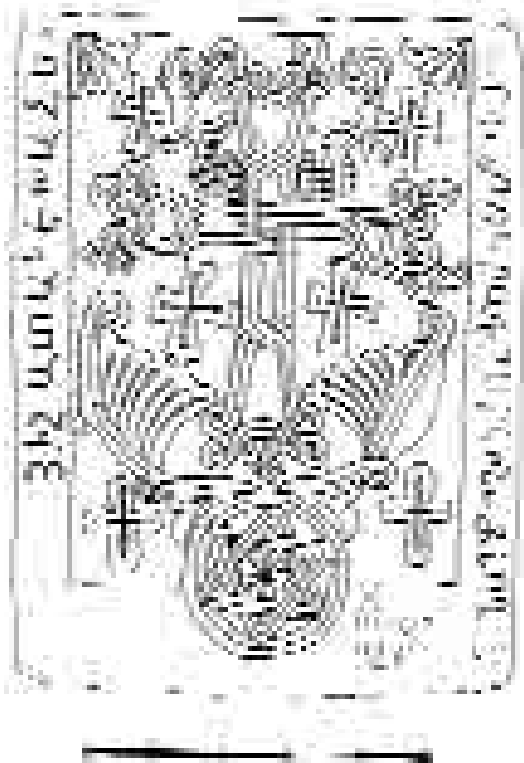
38 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 39 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 40 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 41 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 42 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 145:
 43 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 114:
 44 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 116:
 45 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 120-121:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 21-22:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 142-143:
 48 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 165:
 49 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 50 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 51 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 52 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 19-20:
 53 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 262-263:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 57 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 173-174: Ի դեպ, նույն թվականի համար այլ վավերագրերում ցույց է տրված 1121 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 147: Նաև՝ ՀԱԳ, ֆ. 196, գ. 1, գ. 64, ք. 6):
 59 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 20-21:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 62 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

նշանաւոր է իր սառը և քաղցր աղբիւրներով ու կարմրախայտ համեղ ձկներով...»⁶³:

Եկեղեցական-ձխական դպրոց. հիմնադրման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ: Գործել է 1865 թ.՝ ունենալով 1 ուսուցիչ և 14 աշակերտ⁶⁴: Հետագա տարիներին նյութական սղության պատճառով փակվել է:

Սբ. Երրորդություն (Սբ. Կարապետ) եկեղեցի. 1841 թ. Սբ. Կարապետ⁶⁵ անվամբ հիշվող եկեղեցին հետագա բոլոր տարիներին և մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը հայտնի էր Սբ. Երրորդություն անվամբ: 1870-ականին կուլիկանցիները ձեռնամուխ են եղել հնի տեղում եկեղեցու նոր շենք կառուցելու գործին, սակայն աշխատանքները ընդհատվել են նյութական սղության պատճառով. «...ունի մի հին քանդված եկեղեցի, որ գլխաղացիների բաղաձայն ժամանակը նորոգվեցաւ մինչև կէսը, բայց երբ բազմացան նրանց գլխին կալուածատէրերի ճնշումները,

63 Նույն տեղում:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 65 Նույն տեղում, գ. 3798:

ԿՈՒԽԻԿԱՍ. Խաչքար (ԺԵ դ.)՝ ագուցված Սբ. Երրորդություն (Սբ. Կարապետ) եկեղեցու արևելյան ճակատին

նրանք այլ ևս ոյժ չունեցան շարունակել իրանց տաճարի վերանորոգութեան գործը...»⁶⁶: 1878 թ. մի վա-

66 «Մշակ», 1877, № 11, էջ 2:

վերագրում նշված է, թե Կուլիկանը գուրկ էր եկեղեցուց (նկատի է առնված ծխական եկեղեցի չլինելը)⁶⁷: Այնուամենայնիվ, կուլիկամցիները կարողանում են ամբողջացնել շինարարությունը, և, օրինակ, 1884 թ. այն գործել է⁶⁸:

Սբ. Երրորդություն եկեղեցին ցայժմ կանգուն է: Արևմտյան ճակտոնի գագաթին կառուցված է վեց միակտոր սյուների վրա բարձրացող զանգակատունը: Միակ մուտքը բացված է արևմտյան ճակատից: Եկեղեցու արևելյան ճակատին ագուցվել է գյուղի հայոց գերեզմանոցից տեղափոխված արձանագիր մի խաչքար:

Խաչքար (չափերն են՝ 100 x 75 սմ), ուղղահայաց եզրերին՝ կիսաեղծ 2 տող.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱՉՍ | (ՀԱ)ՅՐՆ՝ ՍՈՒՐԱԴԲ... ԾՆՈՂԻՆ...:

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 10: Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԵ դ.:

Արձանագիր քար, ագուցված Սբ. Երրորդություն եկեղեցու արևելյան պատին, հիշատակագիրը՝ վրաց մեսրոպատառ.

ՇԾԾ ՈԳՒԾ [-] ԿՏԿԵԴ

սճ(ո)ճ(յ) ճ(թյ)տո ճ [-] ցձձլոյ

Թարգմ. Աստված փառավորիր...:

Հրատ. առաջին անգամ:

Գերեզմանոց. պահպանվել են ԺԹ դարի շիրմաքարեր:

Աբ (Աբլար)⁶⁹ գյուղատեղի. գտնվում է Կուլիկամից հյուսիս-արևելք՝ 3 կմ հեռավորության վրա: Գրավոր աղբյուրներում միջնադարյան գյուղի մասին առաջին հիշատակություններից մեկը վերաբերում է 1595 թ.՝ որպես ուսյաներից ազատ և 2500 ակչե հարկ մուծող գյուղ⁷⁰:

ԿՈՒԽԻԿԱՍ. Աբ (Աբլար) գյուղատեղիի եկեղեցու հատակագիծը

Տարածքում պահպանվել են կիսավեր, միանավ եկեղեցին (11,50 x 6,15 մ) և գերեզմանոցը: Վերջի-

67 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, թ. 206:

68 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

69 Աբ՝ թարգմ. քուր, արլար՝ ջրեր:

70 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი", էջ 233:

ԿՈՒԼԻԿԱՄ. Աբ (Աբլար) գյուղատեղին հս-ալ-ից, հս-ամ-ից, եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի ալ, հատվածներ ներքին ծավալներից, եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցն ու ձիակերպ տապանաքար

նում առկա են քառակող կոթողների պատվանդաններ և խոյաձև տապանաքարեր:

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին					
1840 ⁸		194	185	379	1881 ³⁸		543	464	1007
1841 ⁹		184	188	372	1882 ³⁹		555	477	1032
1842 ¹⁰		193	194	387	1883 ⁴⁰		550	469	1019
1844 ¹¹		212	209	421	1884 ⁴¹	97			
1845 ¹²		224	216	440	1885 ⁴²		578	486	1064
1847 ¹³		233	214	447	1887 ⁴³		624	580	1204
1849 ¹⁴		241	215	456	1889 ⁴⁴		654	608	1262
1851 ¹⁵	63	238	217	455	1890 ⁴⁵		655	628	1283
1853 ¹⁶		260	243	503	1891 ⁴⁶		677	648	1325
1854 ¹⁷		263	247	510	1892 ⁴⁷		680	636	1316
1857 ¹⁸		283	264	547	1893 ⁴⁸	120	689	644	1333
1860 ¹⁹		294	269	563	1894 ⁴⁹		704	661	1365
1861 ²⁰		302	282	584	1897 ⁵⁰		729	679	1408
1862 ²¹		310	281	591	1898 ⁵¹		746	676	1422
1863 ²²		322	295	617	1899 ⁵²		770	694	1464
1864 ²³		328	302	630	1900 ⁵³		781	700	1481
1866 ²⁴	68	341	308	649	1901 ⁵⁴		810	729	1539
1867 ²⁵		380	328	709	1902 ⁵⁵		833	745	1578
1868 ²⁶		387	331	718	1905 ⁵⁶		863	783	1646
1869 ²⁷		398	337	735	1908 ⁵⁷	136	913	830	1743
1870 ²⁸		404	347	751	1910 ⁵⁸		960	898	1858
1871 ²⁹		418	359	777	1912 ⁵⁹		1013	944	1957
1872 ³⁰		425	384	809	1914 ⁶⁰		1069	987	2056
1873 ³¹		433	393	826	1915 ⁶¹	225			
1874 ³²				837	1916 ⁶²		1094	1009	2103
1875 ³³	100			813	1918 ⁶³	245	898	864	1762
1876 ³⁴		450	396	846	1921 ⁶⁴		257	260	517
1877 ³⁵		488	438	926	1987 ⁶⁵	584			2610
1878 ³⁶		501	440	941					
1880 ³⁷		526	460	986					

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում դպրոցի գործունեությունը լուսաբանող տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

8 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
 9 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 64-65:
 10 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 77:
 11 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 13-14:
 12 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:
 13 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:
 14 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:
 15 Նույն տեղում, գ. 2596, ք. 36:
 16 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 39-40:
 17 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 49-50:
 18 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
 19 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:
 20 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:
 21 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
 22 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 23 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:
 24 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 25 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
 26 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 27 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 28 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 29 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 30 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 31 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 32 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 33 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, էջ 2:
 34 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
 35 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 36 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 37 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87: Ի դեպ, նույն քվին գյուղն այցելած Ի. Գվարամաձեն («Ոմն մեսխ») միանգամայն անհիմն կերպով հաղորդում է, որ գյուղում բնակվում էին մոտ 60 հոգի Կարինից փոխադրված հայեր: Տե՛ս **ՅԵՅԵՅԵՅԵՅԵՅԵ** օ. (ՅԵՅԵՅԵՅԵՅԵՅԵՅԵՅԵՅԵՅԵ), Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 196:

38 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3873, ք. 96-97:
 39 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 40 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 41 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 42 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 43 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 44 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 45 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:
 46 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:
 47 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:
 48 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 167-168:
 50 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 140-141:
 51 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 162:
 52 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 53 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 54 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 55 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 16-17:
 56 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 259-260:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 58 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 145-135:
 59 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 170-171: Ի դեպ, նույն թվականի հասարակական ալմանախը նույն գյուղում գոյություն ունի 1710 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 113):
 61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 897, ք. 3:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 17-18:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 65 Ըստ գյուղապետի տվյալների:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶⁶		1	61
1874 ⁶⁷		1	38
1875 ⁶⁸		1	49
1876 ⁶⁹		1	46
1877 ⁷⁰		1	49
1878 ⁷¹		1	50
1880 ⁷²		1	50
1881 ⁷³		1	30
1882 ⁷⁴		1	31
1909 ⁷⁵		1	75
1910 ⁷⁶		1	41
1911 ⁷⁷	ուներ 3 բաժանմունք	1	41
1912 ⁷⁸		1	40
1914 ⁷⁹		1	65
1917 ⁸⁰	գործել է ԿՀԲԸ օժանդակությամբ		
2001 ⁸¹	միջնակարգ		430

Սբ. Համբարձման եկեղեցի. Կոմսուրդոյում է գտնվում Ջավախքի առավել հայտնի ու ճարտարապետական բարձրարժեք, ի սկզբանե հունածես եկեղեցիներից մեկը՝ հիմնադրված 964 թ. Հովհաննես եպիսկոպոսի կողմից և օժված Սբ. Համբարձման անվամբ: Տաճարի կառուցման աշխատանքները շարունակվել են մինչև ԺԱ դարի առաջին քառորդը: Խաչաձև, կենտրոնագմբեթ եկեղեցին, որի մասին առկա են ճարտարապետական առանձնահատկություններին ու արժանիքներին նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ⁸², այժմ կիսավեր է (կործանված է գմբեթը և արևմտյան խաչաքևի ծածկը):

Եկեղեցու տարածքում պահպանված բեկորված խաչքարերը, որոնք փաստում են միջնադարում տեղում հայոց գերեզմանոցի գոյությունը, վերաբերում են առնվազն ԺԵ դարին և անուղակիորեն վկայում, որ Սբ. Համբարձման եկեղեցին արդեն այդ ժամանակաշրջանում օժված է եղել որպես հայ-առաքելական և գործել է ըստ այդմ:

1830-ական թվականներին հիմնավոր գյուղատեղիում հաստատված Կարնո նահանգի հայ գաղ-

ԿՈՒՄՈՒՐԴՈ. Սբ. Համբարձման եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից (2 նկար) և ալ-ից

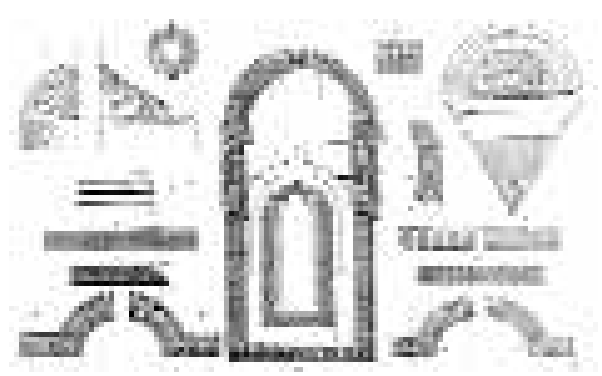
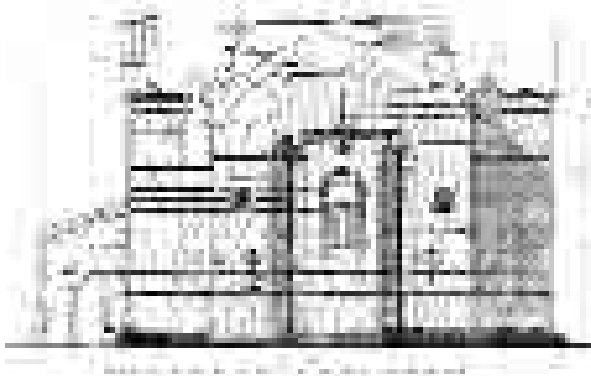
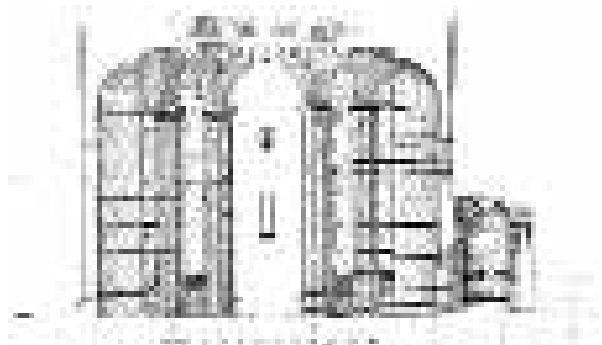
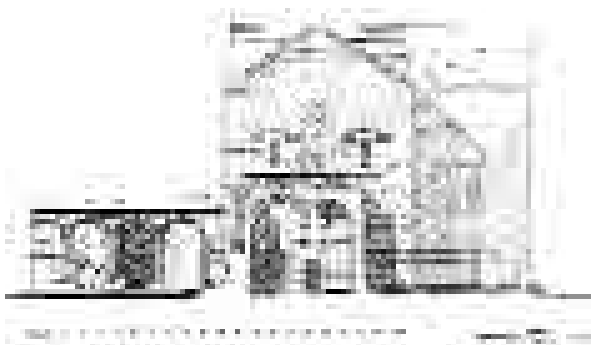
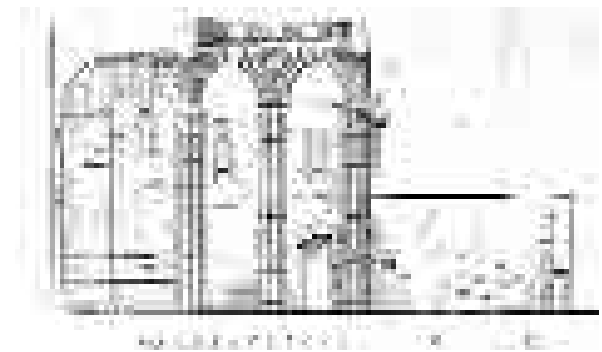
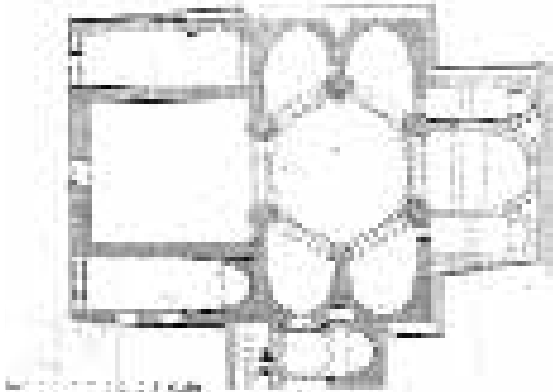
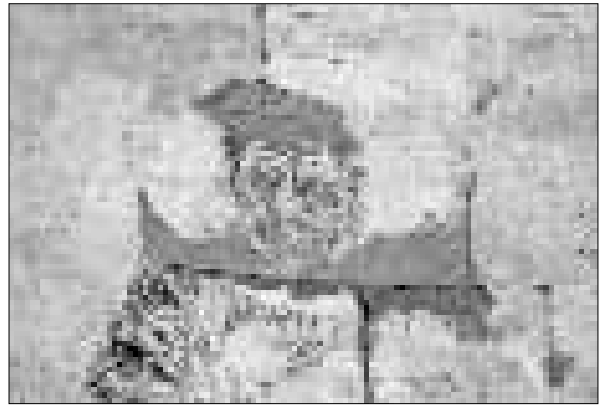
թականները փառավոր տաճարը գտել են լքված ու կիսավեր: Նրանք այդ եկեղեցու արևմտյան խաչաքևի հատվածը, որից կանգուն էին մնացել միայն

66 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:
 67 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 25-26:
 68 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 19-20:
 69 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 51: Տե՛ս նաև՝ գ. 3868, թ. 29-30:
 70 Նույն տեղում, թ. 130: Տե՛ս նաև՝ գ. 3869, թ. 28-29:
 71 Նույն տեղում, թ. 177:
 72 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 86-87:
 73 Նույն տեղում, գ. 3873 թ. 96-97:
 74 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 42-43:
 75 **Խորոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 516:
 76 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 134-135:
 77 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 682, թ. 57:
 78 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 17-18:
 79 **Խորոյան Ս.**, նույն տեղում:
 80 “Армянский вестник”, 1917, № 35-36, էջ 21:
 81 Ըստ դարոցի տնօրինության տրամադրած տվյալների:
 82 **Северов Н., Чубинашвили Г.**, Кумордо и Никорциминда, Москва, 1947, էջ 5-16: **Չեթոթյե Յ.**, კუმურდოს ტაძარი 1000 წლისაა, “ძეგლის მგობარი”, 1964, № 2, էջ 25-27:

ԿՈՒՍՏՈՒՆՅԱՆ. Սր. Համբարձման եկեղեցու ներքին տեսքը, ԺԹ և Ի դարերում եկեղեցուն պահված մասունքները

ԿՈՒՄՈՒՐ-ԴՈ. Սբ. Համբարձման եկեղեցու ներքին տեսքը, հատակագիծը, հր, ալ և հս ճակատները, կտրվածք դեպի հր և ալ, ճարտարապետական մանրամասեր: Արտատպված է՝ **Նազարյան Լ., Քաջաբաճեզ Ա., Էժիժձա՛ր Է Իճիժձիժիճա՛, Իճիճա՛, 1947, գրքից:**

ԿՈՒՄՈՒՐԳՈ. նմուշներ Սբ. Համբարձման եկեղեցու պատկերաքանդակներից

ԿՈՒՄՈՒՐՈՂ. Սբ. Համբարձման եկեղեցու ամ խաչաթևի փայտամած տանիքը, մկրտարանի ավազանը և փայտակերտ խոյակները

պատերը, փայտածածկով նորոգելուց հետո հոգևոր իշխանության թույլտվությամբ օծել են Սբ. Համբարձման անունով և դարձրել ծխական եկեղեցի, բայց արդեն 1860-ականին վրաց հոգևորակա-

նությունը վեճ է հարուցել եկեղեցին հայերի կողմից յուրացնելու կապակցությամբ: Խնդիրը հասել է մինչև Էջմիածնի Սինոդ, որին Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց կոնսիստորիայի հղած բացատրա-

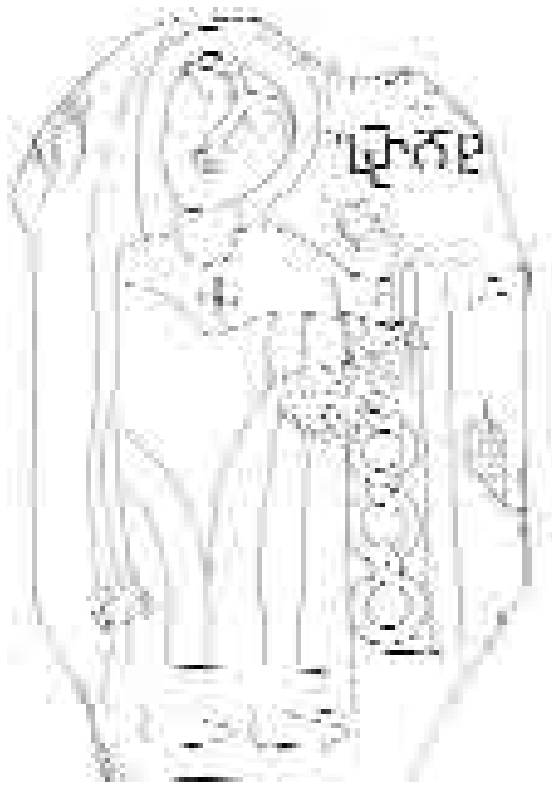

ՇԾՇԹ

սճճԹ

Թարգմ. Արամ:

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 92: **Такайшвили Е.**, նշվ. աշխ., էջ 37: **Аладашвили Н.**, Монументальная скульптура Грузии. Фигурные рельефы V-XI веков, Москва, 1977, էջ 96: **სოფოგავა ვ.**, კუმურდო, ტაძრის ეპიგრაფიკა, ნշվ. աշխ., էջ 50, 84, 109, 118:

Ճանոթ. ըստ Վ. Սիլոգավայի՝ Ժ դարի երկրորդ կես և ժամա-

Գրչանկարն ըստ Վ. Սիլոգավայի

նակակից է տաճարի կառուցմանը:

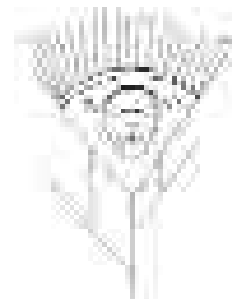
22. Եկեղեցու հյուսիսային ճակատի որմնախորշի վերին մասում Եվայի պատկերաքանդակի շուրջ.

[Դ]ԻԾ

[Է]ՅՏ

Թարգմ. Եվա:

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 92: **Такайшвили Е.**, նշվ. աշխ., էջ 37: **Чубинашвили Г.**, Кумурдо и Никорцминда, как пример разных этапов в развитии барокального стиля в грузинском искусстве (1942), տես նույնի Вопросы истории искусства, т. I., Тбилиси, 1970, էջ 245, տախտակ

Գրչանկարն ըստ Վ. Սիլոգավայի

97-1: **Аладашвили Н.**, նշվ. աշխ., էջ 96: **სოფოგავა ვ.**, კუმურდო, ტაძრის ეპიგრაფიკა, էջ 50-51, 84, 109, 119:

Ճանոթ. ըստ Վ. Սիլոգավայի՝ Ժ դարի երկրորդ կես և ժամանակակից է տաճարի կառուցմանը:

23. Եվայի արձանագիր պատկերաքանդակի կիսաշրջան ավարտով պատուհաններից մեկի վերնամասում, Մ. Բրոսսեի և Է. Թադաշվիլու վկայությամբ, պահպանվում էր այժմ բոլորովին եղծված վրաց մետրոպոլիտոսի հիշատակագրություն.

Ի-Դ Կ-Գ Ե-Դ

Ք(րոսե)ց, Մ(եօ՛ւլլա)ց Գ(ոցան)ց.

Թարգմ. **Քրիստոս ողորմիր Յովանեին:**

Հրատ. **Brosset M.**, նշվ. աշխ., էջ 167: **Такайшвили Е.**, նշվ. աշխ., էջ 37: **სოფოგავა ვ.**, კუმურდო, ტაძრის ეპიგრაფიკა, ნշվ. աշխ., էջ 46, 84, 118:

Տարբերություն. Մ. Բրոսսե՝ Եօանհի:

Ճանոթ. Մ. Բրոսսեի հաղորդմամբ՝ արձանագրությունը գտնվում էր հյուսիսարևելյան պատուհանին:

Ըստ Վ. Սիլոգավայի՝ 964 թ.: Արձանագրության մեջ հիշատակված Յովանեն, անկասկած, տաճար կառուցող Յովանե էպիսկոպոսն է:

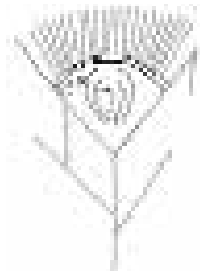
24. Տաճարի արևելյան ճակատի որմնախորշի վերին մասում երկինք խորհրդանշող պատկերաքանդակի ձախակողմում.

ԸԾԾ

ԸՅԾ

Թարգմ. **Երկինք:**

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 92: **Такайшвили Е.**, նշվ. աշխ., էջ 36: **Чубинашвили Г.**, Кумурдо и Никорцминда, как пример разных этапов в развитии барокального стиля в грузинском искусстве, տես նույնի Вопросы

Գրչանկարն ըստ Վ. Սիլոգավայի

истории искусства, т. I, էջ 245: **Аладашвили Н.**, նշվ. աշխ., էջ 96, տախտակ 76: **სოფოგავა ვ.**, კუმურდო, ტაძრის ეპიგრაფიკა, էջ 51, 85, 110, 119:

Ճանոթ. ըստ Վ. Սիլոգավայի՝ Ժ դարի երկրորդ կես և ժամանակակից է տաճարի կառուցմանը:

25. Եկեղեցու արևելյան ճակատի հյուսիսային աջ որմնախորշի վերին մասում, երկիր խորհրդանշող պատկերաքանդակի շուրջ.

ԿՈՒՄՈՒՐՈՒ. խաչքարեր Սր. Համբարձման եկեղեցու շուրջ և ներձակայքում (ԺԵ-ԺԶ դարեր)

Վ. Սիլոգակայի կարծիքով արձանագրությունը թվագրվում է ԺԱ-ԺԲ դարերով:

32. Նույն տեղում, մախորդ արձանագրությունից ներքև.

Ի-Ղ Կ-Ղ Շ-Ղ

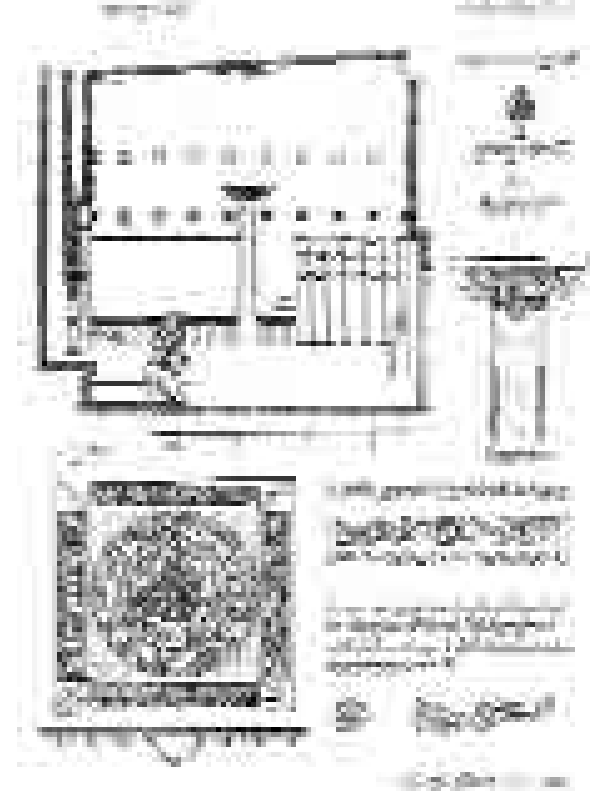
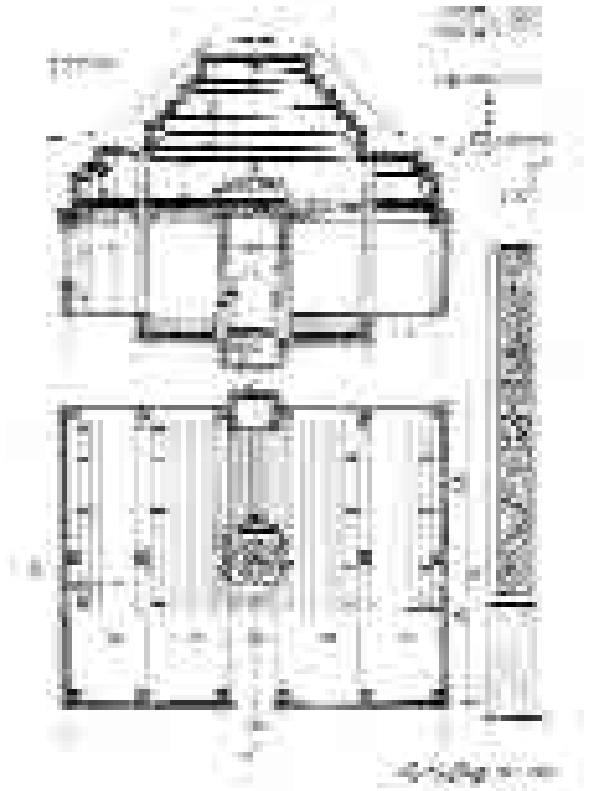
Ք(րօսՏ)ե, Մ(եյՎալ)եյն ճ(եթեՅ)ե.

Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիլի Դեմետրիսին:

Հրատ. Զագասի Մեղիկի ձ., նշվ. հողվածք, էջ 750-751: յարտուլի ՎարՎերեթիս Կորթուսի I, Լապիդարուլի ՎարՎերեթիս, անտիսեպեղու ճա ճաճերու ճաճարճեղու (V-X սս.), էջ 112: Նիլոգաթա Յ., Կեթերու, Գաթրիս ԵթեթրաթիԿա, էջ 81-82, 88, 113, 125, լուսանկար 33:

Գրչանկարն ըստ Վ. Սիլոգակայի

ԿՈՒՍՏՈՒՐԴՈ. Մարտիրոս աղա Վարդանյանի կառուցած գլխատան ներքին տեսքը, օջախի քարը և չափագրություններ (արտատպված Շ ւ մ Ե Թ Յ Ե Լ ., Архитектура грузинского народного жилища дарбазы, Тбилиси, 1984, գրքից)

Տարրերեցում. Ա. Ջավախիշվիլի՝ ԿՊՄՂԻԴԻ: Ն. Շոչիաշվիլի՝ ԿԿԿՄԴԻ-ԴԻ ԿԿԿ: Զածրօջեղ-ի փոխարեն՝ Նատանջեղ: Ծանոթ. արձանագրությունը հրատարակվում է ըստ Վ. Սիլոգավայի հրատարակության, թեև նույն հեղինակի կցած գրչանկարը տեղիք է տալիս որոշ կասկածների:

Գերեզմանոցներ. Կումուրդոյի տարածքում գոյություն ունեն ԺԹ-Ի դարերին վերաբերող 2 գերեզմանոցներ: Դրանցից մեկը գյուղամիջում է, մյուսը՝

հարավարևելյան կողմում: Պահպանված շիրմաքարերի մեջ գերակշռում են անմշակ սալատապանները:

Խաչքարեր. գյուղի արևմտյան եզրին՝ դեպի Կուր գետը նայող ձորապոնկի ժայռերին, քանդակված են խաչեր: Նույն տեղում պահպանվում է մեկ ամբողջական խաչքար, որի զարդաձևերը բնորոշ են Ջավախքի այլ հնավայրերում պահպանված,

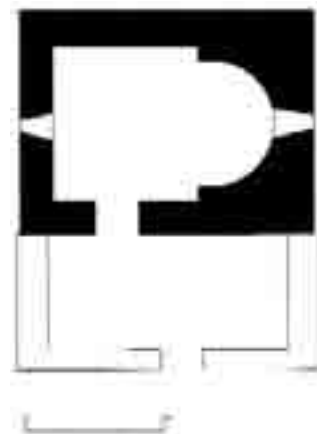
*ԿՈՒՄՈՒՐՈՂ. քառակող կոթող և պատվանդաններ
(Չ-ԺԱ դարեր), ձիթհանի քար (ԺԹ դար)*

ԺԵ-ԺՉ դարերով թվագրվող խաչքարերին: Հնավայրը սրբատեղի է և տեղացիներին հայտնի է «Նաչ» անվամբ:

«Թախունթա» եկեղեցի. կիսավեր է: Գտնվում է Կումուրդոյից 3 կմ հյուսիս: Համակ սրբատաշ քարով կառուցված, միանավ հորինվածքով եկեղեցի է՝ հարավից կից, գրեթե հիմնավեր սրահով հանդերձ: Ուշագրավ են երեսապատի քարերին եղած բոլորածև շրջանակներով ներփակված, հավասարաթև խաչերի քանդակները: Եկեղեցու շուրջը տարածված է փոքրիկ գերեզմանոց:

Քիղա գյուղատեղի և եկեղեցի. գտնվում է Կումուրդոյից 5 կմ հյուսիս: Տակավին 1914 թ. երկ-

ԿՈՒՄՈՒՐԴՈՒ.
 «Թախունբա» հնավայրի
 եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից
 (2 մկար), հր-ամ-ից, ամ-ից,
 խաչապատկերներ և
 հատակագիծը

ԿՈՒՄՈՒՐՈՂ. Քիլդա գյուղատեղիի եկեղեցու տեսքը հս-ալ-ից և հր-ամ-ից

րամասի առավել մարդաշատ զուտ վրացաբնակ գյուղերից էր (602 շունչ)⁸⁵: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ապաբնակեցված և գյուղատեղիի

վերածված երբեմնի վրացաբնակ գյուղում կանգուն վիճակով պահպանվել է ԺՁ-ԺԷ դարերի եկեղեցին:

⁸⁵ “Кавказский календарь на 1915 г.”, т.9 141:

ՀԵՇՏԻԱ

ՀԵՇՏԻԱ. գյուղի տեսքը հր-ից, հեռվում՝ Աբուլ լեռը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 12 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 9 կմ հյուսիս, Փարվանա գետի աջ կողմում, գետափից 3 կմ հեռու, ծ. մ. 1840-1890 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. կազմված բուրքական հարկացուցակի՝ տեր Հակոբ քահանայի հովվության ներքո գտնվող Հեշտիան ունեցել է 12 տուն բնակիչ, հարկվել է 21.000 ակչե¹: Հայտնի է նաև, որ բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1703-1704 թթ.՝ տանուտեր Հյուսեինի օրոք, գյուղից հարկվել է 10.000², իսկ 1719-20 թթ.՝ տանուտեր Աբդուլլահի որդի Ալիի օրոք՝ 7.000 ակչե³:

1869-81 թթ. գրիչ Սարգիս Քյուրդոլյանցի կողմից գյուղում գրվել է մի ձեռագիր «Տաղարան»⁴:

Երկրորդ աշխարհամարտին հեշտիացի 800 մասնակիցներից 204-ը զոհվել է:

Բնակչություն. Ջավախքի առավել մարդաշատ գյուղերից է:

1 "Գյրջոսթանոս յոջալոյոս ճոջո ճոջոարո", էջ 225:

2 "Քոլճոյոս յոջալոյոս ճոջո ճոջոարո 1694-1732 ՎՎ.", էջ 108:

3 Նույն տեղում, էջ 161:

4 ՅՁԲ, № 10036, էջ 1034:

Ներկայիս բնակիչների նախնիները, ըստ տեղացիների պնդման, ծագում են Թեքման գավառի Քյուլլի⁵ գյուղից, որոնք հայաբափ գյուղատեղիում հաստատվել են 1829-30 թթ.: Հակառակ հայտնի այս իրողությանը՝ նրանց բնօրրանի մասին ԺԹ դարի մամուլը ներկայացրել է որոշ հակասական նյութեր. «...բնակիչները Մշու դաշտից վաղուց գաղթած հայ կաթօլիկներ են...»⁶:

Ի դեպ, Հեշտիայից մի քանի ընտանիքներ 1930-32 թթ. փոխադրվել են և Մաղաթափա լճի ափին հիմնել Ժղանովական գյուղը:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչության թվաքանակը ցույց տվող վիճակագրական տվյալներն են.

5 Քյուլլի գյուղի մասին տես սույն աշխ., էջ 206, № 5 ծանոթ.:

6 «Մշակ», 1884, № 39, էջ 1: Հարկ է նշել, որ հեշտիացիների, ինչպես նաև Ուջմանա և Թորիա գյուղերում հաստատված հայերի՝ Մուշ գավառից գաղթած լինելու վարկածն արծածվել է նաև ժամանակի մեկ այլ հաղորդման մեջ. «...Յիշեալ երեք գիւղերն էլ գաղթած են 1828 թ. Մշու Խնուս գաւառի Բիւլուլ (անվան ձևը տպագրված է ակնհայտ վրիպակով, պետք է լինի՝ Քյուլլի - Ս. Կ.) գիւղից...» («Նոր-Գար», 1886, № 42, էջ 2):

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1595 ⁷	12			
1870 ⁸	125	658	445	1103
1883 ⁹				1324
1884 ¹⁰	160			1429
1908 ¹¹	374			2796
1912 ¹²				2760
1914 ¹³				2861
1915 ¹⁴				2817
1916 ¹⁵	410	1525	1344	2869
1987 ¹⁶	788			3630

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. Հեշտիա գյուղում առաջին կրթական հաստատությունը բացվել է Դուկաս Տեր-Անտոնյանի ջանքերով, 1863 թ.¹⁷: 1884 թ. գյուղում գործել է նաև արքունի շինական դպրոց¹⁸: 1886 թ. նույն դպրոցը հիշվում է որպես «մի ժողովրդական ուսումնարան Թիֆլիսի “Дирекция”-ի իշխանութեան տակ, որտեղ սովորում են մօտ 40 աշակերտներ..., 5 տարի է, որ ուսուցչի պաշտօնը վարում է մի վրացի երիտասարդ...»¹⁹: 1904 թ. ծխատեր քահանա Ներսես Պողոսյանի և ուսուցիչ Պողոս Տեր-Պողոսյանի ջանքերով կառուցվում է իր ժամանակի համար լավագույն դպրոցական շենքերից մեկը, որն իր նպատակին է ծառայել մինչև 1980-ական թվականների սկզբները²⁰:

1908 թ. դպրոցն ուներ 100 աշակերտ²¹:

Պետական դպրոց. 1908 թ. գյուղում գործել է նաև պետական դպրոց, որտեղ ուսանում էր 150 աշակերտ²²: 1916 թ. պետական դպրոցի կրոնուսույցն էր տեր Անտոն Տեր-Անտոնյանը²³:

Միջնակարգ դպրոց. 1988 թ. Հեշտիա գյուղում գործում էր երկու միջնակարգ դպրոց՝ 830 աշակերտով:

Սրբ. Աստվածամոր եկեղեցի. հիմնադրվել է 1835 թ.²⁴, սակայն մի քանի անգամ նորոգվել է, օրինակ, 1856 թ. «Ունի ժողովրդապետական քարաշեն եկեղեցի, յանուն սուրբ Աստուածամոր 1856 թ. կառուցված ծխականների ծախքով»²⁵: Ներկայիս եկեղեցին

ՀԵՇՏԻԱ. Սրբ. Աստվածամոր եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից և եկեղեցաձև տապանաքարեր եկեղեցու հս կողմում տարածված գերեզմանոցում

ցին կառուցվել է հնի տեղում՝ 1893 թ.²⁶: Համակ սրբաբառաշ քարից, արևմտյան ճակտոնին վեր բարձրացող կրկնահարկ զանգակատնով, արևմտյան ճակատից միակ մուտքով շինություն է:

Եկեղեցին ներկայումս կանգուն է և բարեկարգ:

Տապանաքար. ագուցված եկեղեցու հյուսիսային պատի վերնամասում, 4 կիսաեղծ տող.

... ՈՐՄ ԻՐ ԶԻՄ | ... ՏԱՊԱՆ | ... ՍԱՅԵՆ | ... (Ռ)ՃՁԲ (1733) ԹՎ:

Հրատ. Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 55:

Արձանագիր քար. 1880 թ. գյուղի հունածես հին եկեղեցու վերակառուցման աշխատանքների ժամանակ սրբաբառա քարերից մեկի վրա հայտնաբերվել և ընթերցվել է հակիրճ, վրաց մեսրոպատառ արձանագրություն²⁷.

ԹՄԻՇԸ ԼԵՂԲԵՐԻՂ ՍԴՂՂԿԵՐՈՂ ԼԱՎՐԻ ԻՂԺԴ.

Թարգմ. Սրբ. Ստեփանոս, ողորմիր իմ հոգուն:

Հրատ. ԶԶԻՐԱՅԻՑ Ե. (ՅՈՆՅԵ ՅԵՆԵՍ), “սաճալօ ՅեճօՅեճօ”, “ճրօյեճօ”, 1880, № 196:

7 “გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, նույն տեղում: 8 СМОТГ, էջ 31:
 9 “Кавказский календарь на 1885 г.”, էջ 204:
 10 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41, № 26, էջ 368:
 11 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, ք. 46:
 12 **Յակոբյան Պ.**, Հրաւեր ողջմտութեան, էջ 95:
 13 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 213:
 14 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 83:
 15 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, ք. 36:
 16 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 17 **Արդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 194:
 18 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 19 «Նոր-Կար», 1886, № 42, էջ 2:
 20 **Արդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 195:
 21 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, ք. 46:
 22 Նույն տեղում:
 23 «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 83:
 24 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:
 25 «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 83:

26 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, ք. 46:
 27 Արձանագրության մեջ Սրբ. Ստեփանոսի անվան առկայության հանգամանքն Ի. Գվարամաձեին թույլ է տվել կարծելու, որ Հեշտիայի հին եկեղեցին կրում էր Սրբ. Ստեփանոս Նախավկայի անունը:

ՀեՇՏԻԱ. Սբ. Աստվածամոր եկեղեցու տեսքը ամ-ից

Քահանա. 1915 թ. գյուղի ծխատեր քահանան էր տեր Պողոս Խաչատուրյանը, որի օգնականն էր տեր Անտոն Տեր-Անտոնյանը²⁸:

Գերեզմանոց. Եկեղեցու շուրջը տարածվում է ԺԹ-Ի դարերի հայոց գերեզմանոցը: Այստեղ ուշա-

գրավ են եկեղեցաձև տապանաքարերը: Եկեղեցու արևմտյան կողմում հանգչում են գյուղի հայ-կաթոլիկ հոգևորականներ:

²⁸ «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 83:

ՀՈԿԱՄ

ՀՈԿԱՄ. գյուղի տեսքը հր-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ զծով 14 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1740 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. կազմված թուրքական հայտնի հարկացուցակի՝ գյուղն ունեցել է 20 տուն բնակիչ, հարկվել է 31.000 ակչե¹: Բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1704-1705 թթ.՝ տանուտեր Հասանի օրոք, գյուղից հարկվել է 29.000², նույն թվականին տանուտեր Սեհմեդի օրոք՝ 10.600³, իսկ 1709-1710 թթ.՝ տանուտեր Ալիի օրոք՝ 2.000 ակչե⁴:

Բնակչություն. գյուղամիջում պահպանվող եկեղեցու և գերեզմանատան ավերակները վկայում են, որ Ժ-ԺԱ դարերում գյուղի բնակիչները հունադավան էին, իսկ ԺԵ-ԺԶ դարերում գոնե մի մասով՝ կրկին առաքելական: ԺԷ դարի առաջին կեսին գյուղի բնակիչների մի մասը դավանափոխության գնով շարունակել է ապրել հայրենի գյուղում: Վերջիններիս թվաքանակը 1914 թ. կազմել է 917 շունչ⁵:

1944 թ. երկրամասի թուրք բնակչության համատարած արտոյի մաս են կազմել նաև հոկամցիները: Ավելի ուշ ամալի ու լքված գյուղում բնակություն են հաստատել վրացաբնակ Քիլդայից փոխադրված 40 ընտանիք, ապա նաև՝ հայեր, գլխավորապես Կոմուրդոյից: 1987 թ. Հոկամն ուներ 74 տուն՝ 298 շունչ հայ և վրացի բնակիչ⁶:

Եկեղեցի. Հոկամի կենտրոնում պահպանվում են համակ սրբատաշ, խոշոր քարով կառուցված երբեմնի միանավ եկեղեցու հարավային պատի մնացորդները: Հայտնի է, որ 1870 թ. եկեղեցին եղել է քայքայված: Այդ մասին Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց կոնսիստորիան գեկուցել է Էջմիածնի Սինոդին. «...եկեղեցին տաճկաբնակ Հոգամ գեղջ ամալի է և քայքայեալ...»⁷: Ըստ շարվածքային, կառուցողական և հորինվածքային առանձնահատկությունների՝ եկեղեցին կարելի է թվագրել Ժ-ԺԱ դարերով:

Ազմանա գյուղատեղի. տարածվում է Հոկամ գյուղից 4 կմ արևմուտք, ծ. մ. 1714-1720 մ բարձրությամբ հարթավայրում:

Երբեմնի գյուղի առաջին վկայություններից մեկը

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი", էջ 216-217:

2 "ხილდობის ვილაიეთის ჯგაბა დავთარი 1694-1732 წწ.", էջ 109:

3 Նույն տեղում, էջ 110:

4 Նույն տեղում, էջ 133:

5 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 168:

6 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

7 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 306:

ՀՈԿԱՄ. գյուղամիջի միջնադարյան եկեղեցու մնացորդները

վերաբերում է 1595 թ., երբ ուներ 12 տուն բնակիչ և պետական գանձարան էր մուծում 12.000 ակչե⁸: 1718-1719 թթ.՝ տանուտեր Վասպի Իբրահիմի օրոք, Ազմանայից հարկվել է 9.250⁹, 1719-1720 թթ.՝ տանուտեր Յուսուփ Իսահակի օրոք՝ 12.000¹⁰, իսկ 1726-1727 թթ.՝ տանուտեր Սեհմեդի օրոք՝ 7.000 ակչե¹¹:

Բնակչություն. Ժ-ԺԱ դարերում գյուղն ունեցել է հունադավան, իսկ առնվազն ԺԴ դարից՝ հայաառաքելական բնակիչներ: Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում: Ավելի ուշ բնակեցվել է խաշնարած մահմեդականներով: Ի դարի սկզբների վիճակագրական նյութերում գյուղն արձանագրվել է որպես զուտ բրբաբնակ¹²: Օրինակ, 1914 թ. ունեցել է 225 բնակիչ¹³: Վերջիններս Ազմանայում բնակվել են մինչև

1944 թ. արքայը, որից հետո՝ 1945 թ., Ազմանան շենագրել են Պրտենայից փոխադրված 41 վրացի ընտանիք: 1969 թ-ին Ազմանան ապաբնակեցվել է, սակայն 1980-ական թթ. վերջերին գյուղը կրկին շենացել է վերաբնակիչ աջարների համար Վրաստանի կառավարության ջանքերով կառուցված մի քանի տասնյակ բնակելի տների շնորհիվ:

Եկեղեցի. հնավայրի տարածքում պահպանվել է մի կիսավեր եկեղեցի, որն անմշակ քարով, կրաշաղախով կառուցված միանավ շինություն է: Ներքուստ սվաղված է: Հարավից նկատելի են կից եկեղեցի-սրահի մնացորդները:

Գերեզմանոց. տարածվում է եկեղեցու շուրջ: Պահպանվել են չնչին մնացորդները: Նկատելի են ԺԵ-ԺԷ դարերին բնորոշ ուղղանկյունաձև և անմշակ սալատապաններ:

8 "Գյուրջոսեթանոս շիլոնոյոս ճոցո ճոցո", էջ 228:

9 "Նոլլոնոս յոլլոյոս յոլլոնոս 1694-1732 ՎՎ.", էջ 157:

10 Նույն տեղում, էջ 162:

11 Նույն տեղում, էջ 192:

12 Ի դեպ, Ն. Բերձեմիշվիլու վկայությամբ՝ բնակիչները թուրք-դարափափախներ (թարաբամա) էին (Ճերձեմիշվիլո Ն., նշվ. աշխ., էջ 114):

13 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 84:

ՀՈԿԱՍ. Ազմանա գյուղատեղիի կիսավեր եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, ներքին տեսքը դեպի ալ, դեպի հյուսիսային խորան-ավանդատուն տանող մուտքը հր-ից և հատակագիծը

ՂԱԴՈ (ՂԱԴՈԼԱՐ)

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 20 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1780-1830 մ բարձրության վրա, Ախալքալաք-Բակուրիան մայրուղու արևմտյան եզրին:

Պատմություն. հին գյուղատեղի է: Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում: Վերստին բնակեցվել է ԺԹ դարի 2-րդ կեսին: 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով քանդվել է Ղաղոյի 38 տներից 12-ը, բնակիչներից մեկը՝ զոհվել¹:

Բնակչություն. ներկայիս դադողիների նախնիները սերում են Էրզրումի նահանգի համանուն գավառի Օրթիզ² և Չրթլու գյուղերից: 1918 թ. Ղաղոն համալրվել է նաև Բայազեթից և Ալաշկերտից գաղթած հայերով (հիմնականում՝ կանայք):

Վիճակագրություն. արխիվային վավերագրերում բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ ենք գտնում՝ սկսած 1869 թ-ից³, սակայն, ըստ էության, գյուղը գոյություն ուներ արդեն 1830-ականից (բավական է նշել 1868 թ. կառուցված մեծադիր եկեղեցու փաստը).

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1869 ⁴		164	170	304
1870 ⁵		164	170	304
1871 ⁶		164	170	304
1872 ⁷		166	172	338
1873 ⁸		169	173	342
1874 ⁹				343
1875 ¹⁰	24			349
1876 ¹¹		171	173	344

1 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

2 Օրթիզը (այժմ՝ Uzunyayla) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 20 կմ հյուսիս-արևմուտք: Ծագումով օրթիզցի են նաև Ղաղոյից ոչ հեռու գտնվող Բոռնաշեթ գյուղի բնակիչները:

3 Նախքան Ղաղոյում հաստատվելը օրթիզցի գաղթականներն ունեցել են մեկ այլ հանգրվան (1830-1969 թթ. ընթացքում) թե ոչ, մեզ հայտնի չէ:

4 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3856, ք. 10:

5 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 24:

6 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:

7 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:

8 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:

9 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 28-29:

10 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:

1877 ¹²		171	147	318
1878 ¹³		175	149	349
1880 ¹⁴		187	154	341
1881 ¹⁵		184	160	344
1882 ¹⁶		188	165	353
1883 ¹⁷		191	175	366
1884 ¹⁸	25			
1885 ¹⁹		195	177	372
1887 ²⁰		219	294	513
1889 ²¹		234	302	536
1890 ²²		233	295	528
1891 ²³		249	303	552
1892 ²⁴		251	303	554
1893 ²⁵	30	257	302	559
1894 ²⁶		259	312	561
1897 ²⁷		280	325	605
1898 ²⁸		294	334	628
1899 ²⁹	38	286	325	611
1900 ³⁰		297	237	534
1901 ³¹		309	245	554
1902 ³²		304	250	554
1905 ³³		325	279	604
1908 ³⁴	51	344	294	638
1910 ³⁵		337	294	638

12 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:

13 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:

14 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:

15 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:

16 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44-45:

17 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 49-50:

18 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

19 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:

20 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 41-42:

21 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:

22 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 148:

23 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 147:

24 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 119:

25 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 43-44: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 793:

26 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 172-173:

27 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 145-146:

28 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 167:

29 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3903, ք. 101-102: Տե՛ս նաև՝ «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

30 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, ք. 52:

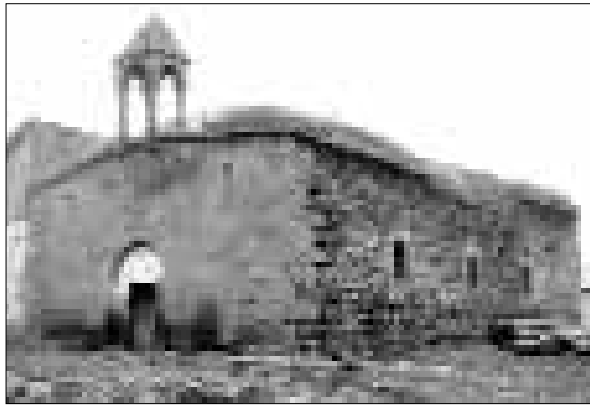
31 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69:

32 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 21-22:

33 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 264-265:

34 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:

35 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 136-137:

ՂԱԴՈ (ՂԱԴՈՒԼԱՐ). Սր. Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հր-ալ-ից, ամ ճակտոնն ու զանգակատունը և շինարարական արձանագրությունը

1912 ³⁶		359	322	681
1914 ³⁷		375	327	702
1916 ³⁸		383	333	716
1918 ³⁹	82	320	335	655
1921 ⁴⁰		90	78	168
1979 ⁴¹	152			710
1987 ⁴²	168			703

1877 ⁴⁵		1	29
1878 ⁴⁶		1	30
1880 ⁴⁷	գործել է		
1882 ⁴⁸		1	15

Դպրոց. եկեղեցական-ծխական կրթօջախի գործունեությունը լուսաբանող վավերագրերը վերաբերում են 1870-80-ական թվականներին.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1874 ⁴³	գործել է		
1876 ⁴⁴		1	24

36 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:

37 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 175-176: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է խիստ կասկածելի տվյալ, ըստ որի՝ բնակչության թվաքանակը կազմել է 585 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 111):

38 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 22-23:

39 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:

40 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:

41 ՀԱՀ, հ. 7, Երևան, 1987, էջ 6:

42 Ըստ գյուղիորհիղի տվյալների:

43 **Խոսրոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 520:

44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:

2005 թ. սեպտեմբերի 10-ին բացվել է ՀՕՄ-ի (Հայ օգնության միություն) Ջավախքի օժանդակության ծրագրի հանձնախմբի նախաձեռնությամբ և Թեհրանի հայոց թեմական խորհրդի տրամադրած միջոցներով վերանորոգված դպրոցը:

Սր. Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցի. կառուցվել է 1868 թ.: Եկեղեցու շենքը եղել է քարաշեն-փայտածածկ⁴⁹:

Տուժել է 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից⁵⁰: 1903 թ. եկեղեցին այնպիսի վիճակում էր, որ գլուղն ընդգրկվել է գավառի՝ եկեղեցի չունեցող բնակավայրերի ցուցակում⁵¹: Ցայժմ կանգուն է: Արտաքին չափերն են՝ 17,35 x 10,18 մ:

45 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30: Նաև՝ գ. 3850, ք. 130:

46 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 178:

47 **Խոսրոյան Ս. Գ.**, նույն տեղում:

48 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3874, ք. 44-45:

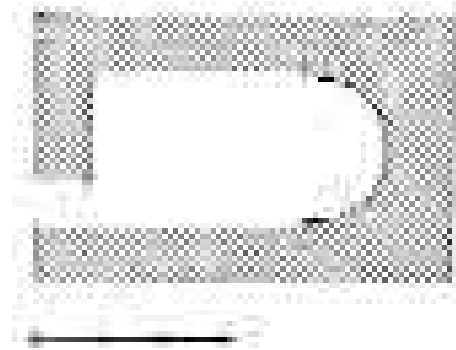
49 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

50 **Мушкегов И.**, նշվ. աշխ., էջ 25-26:

51 «Արարատ», 1903, էջ 436:

Արձանագրություն. եկեղեցու մուտքի բարավորին՝ 4 տող.
Յ(Ե)Կ(Ե)Ղ(ԵՅ)ԻՆ ՂԱՏՈԼԱՐ | 1868 ՇԻՆԵ-Ց(Ա)Ի | ԱՅՍ ԵԿԷՂԵՑԻՍ ԱՆՎԱ(ՆԵԱ)Ց | ԳՐԻ-ԳՈՐ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԱ(Ր)ԵԿ(Ա)ՑԻ:
 Հրատ. առաջին անգամ:

ՂԱԴՈ (ՂԱԴՈԼԱՐ). Ղաղղար գյուղատեղիի եկեղեցու մնացորդներն ու հատակագիծը

Ղաղղար գյուղատեղի և եկեղեցի. գյուղի հսկողմում պահպանվում են միջնադարյան գյուղատեղիի և եկեղեցու (արտաքին չափերն են՝ 6,81 x 4,36 մ) մնացորդներ: Վերջին տարիներին տեղացիների ուժերով իրականացվել է մասնակի կամայական վերանորոգում:

ՂԱՌԻՐՍԱ (ՂԱՌԻՐՍԵՔ)

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 11 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 6,5 կմ հյուսիս, Փարվանա գետի երկու ափերին, ծ. մ. 1835-1860 մ բարձրության վրա: Հին թաղը գետի աջ կողմում է:

Պատմություն. ընդամենը 3 տուն բնակիչ ունեցող և 12.000 ակչե հարկվող գյուղը 1595 թ. հիշվում է Ղաուրմեք անվանաձևով¹: Հայտնի է նաև, որ բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1705-1706 թթ.՝ տանուտեր Մուստաֆայի օրոք, Ղաուրմայից հարկվել է 7.000 ակչե²:

1880-ական թվականներին գյուղի կալվածատերն էր Մանուկ Բայբուրդյանցը³:

Երկրորդ աշխարհամարտին Ղաուրմայից մասնակցել են 76 հոգի, նրանցից 38-ը չեն վերադարձել⁴:

Բնակչություն. ուշագրավ է, որ դաուրմացիների նախնիները սերում էին ոչ թե Կարնո գավառից, այլ, ինչպես վկայում են տեղացիները, Կարսի Գյարաք գյուղից:

Վիճակագրություն. սկսած 1850-ականներից՝ գյուղի բնակչության քանակը վկայված է հետևյալ չափով.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1853 ⁵		42	35	77
1857 ⁶		56	46	102
1860 ⁷		53	49	102
1861 ⁸		66	54	120
1862 ⁹		70	55	125
1863 ¹⁰		72	58	130
1864 ¹¹		74	58	132

1 "Գյուրջուսթանիս շեղաօղտոս ձոցո ձոցոտարո", էջ 227-228:

2 "Խոլաձորոս շեղաօղտոս չճոձո ձոցոտարո 1694-1732 ՎՎ.", էջ 121:

3 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41: Ի դեպ, այսպիսիացի կալվածատեր Մ. Բայբուրդյանցին էին պատկանում նաև Փոքր Արաքայա, Փոքր Գյոնդուրա գյուղերը:

4 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743 թ. 38-39:

6 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 52-53:

7 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 66-67:

8 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 23-24:

9 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 20-21:

10 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:

11 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 10-11:

1865 ¹²		76	60	136
1866 ¹³	14	76	60	136
1867 ¹⁴		81	67	148
1868 ¹⁵		83	68	156
1869 ¹⁶		88	72	160
1870 ¹⁷		90	74	164
1871 ¹⁸		91	75	166
1872 ¹⁹		91	79	170
1873 ²⁰		91	79	170
1874 ²¹	181			
1875 ²²	180			
1876 ²³		103	87	190
1877 ²⁴		105	87	190
1878 ²⁵		111	91	202
1880 ²⁶		114	97	211
1881 ²⁷		115	103	218
1882 ²⁸		123	101	224
1883 ²⁹		122	100	222
1884 ³⁰	15			
1885 ³¹		127	110	237
1887 ³²		147	120	267
1889 ³³		150	118	268
1890 ³⁴		159	122	281
1891 ³⁵		165	125	290
1892 ³⁶		170	127	297

12 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 11-12:

13 Նույն տեղում, թ. 74:

14 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 21-22:

15 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 27:

16 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 9:

17 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 23:

18 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 9-10:

19 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 56:

20 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 71-72:

21 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 26-27:

22 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 20-21: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

23 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, թ. 30-31:

24 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 29-30:

25 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 217-218:

26 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88:

27 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 96-97:

28 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 42-43:

29 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 47-48:

30 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

31 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 10-11:

32 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 39-40:

33 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 65-66:

34 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 145:

35 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 144:

36 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 116:

1893 ³⁷		165	123	288
1894 ³⁸		167	128	295
1897 ³⁹		186	136	322
1898 ⁴⁰		197	143	340
1899 ⁴¹		194	139	333
1900 ⁴²		203	140	343
1901 ⁴³		206	141	347
1902 ⁴⁴		215	146	361
1905 ⁴⁵		231	155	386
1908 ⁴⁶	37	244	162	406
1910 ⁴⁷		242	180	422
1912 ⁴⁸		254	200	454
1914 ⁴⁹		256	210	466
1916 ⁵⁰		251	216	467
1918 ⁵¹	64	257	245	502
1921 ⁵²		170	160	330
1926 ⁵³	68			382
1975 ⁵⁴	146			797
1987 ⁵⁵	122			586
1988 ⁵⁶		143		780

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. կրթօջախի գործունեության վերաբերյալ վավերագրերը պարունակում են 1870-80-ական թթ. տվյալներ.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1874 ⁵⁷	գործել է		
1876 ⁵⁸		1	15
1877 ⁵⁹		1	15
1878 ⁶⁰		1	15
1883 ⁶¹		1	10
1884 ⁶²	չի գործել		
1988 ⁶³	9-ամյա		69

37 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43:
 38 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 169-170:
 39 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 142-143:
 40 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 164:
 41 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 42 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 43 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 44 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 18-19:
 45 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 261-262:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 48 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 172-173: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 496 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 137):
 50 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 19-20:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 53 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 123:
 54 ՀՍՀ, հ. 7, Երևան, 1981, էջ 33:
 55 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 56 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 57 Խուրդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 520:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 51:
 59 Նույն տեղում, ք. 130:
 60 Նույն տեղում, ք. 177:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3875, ք. 47-48:
 62 Խուրդյան Ս., նույն տեղում:
 63 Տվյալներն ըստ դպրոցի տնօրինության:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցի. գտնվում է գյուղամիջում: Ի սկզբանե եղել է հունածես և, ըստ ամենայնի, Ժ-ԺԱ դարերի կառույց է, բայց 1850-ականին օծվել է հայոց եկեղեցու ծեսով, Սբ. Աստվածածին անվամբ և սկսել գործել իբրև ծխական եկեղեցի:

Համակ սրբատաշ քարից միանավ շինություն է (արտաքին չափերն են՝ 9,05 x 5,42 մ), որի միակ մուտքը բացված է հարավային ճակատից: Հյուսիսային պատի մեջ պահպանվում է մկրտարանի ա-

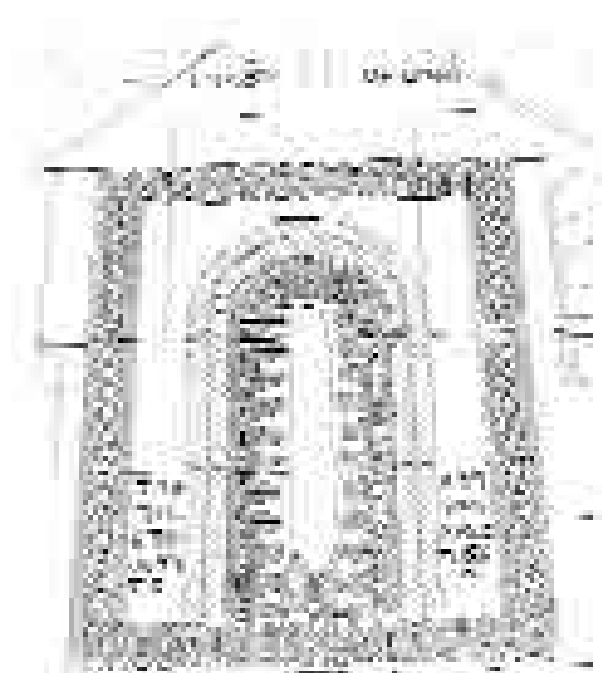

ՂԱՌԻՐՄԱ (ՂԱՌԻՐՄԵՔ). Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հաստակագիծը

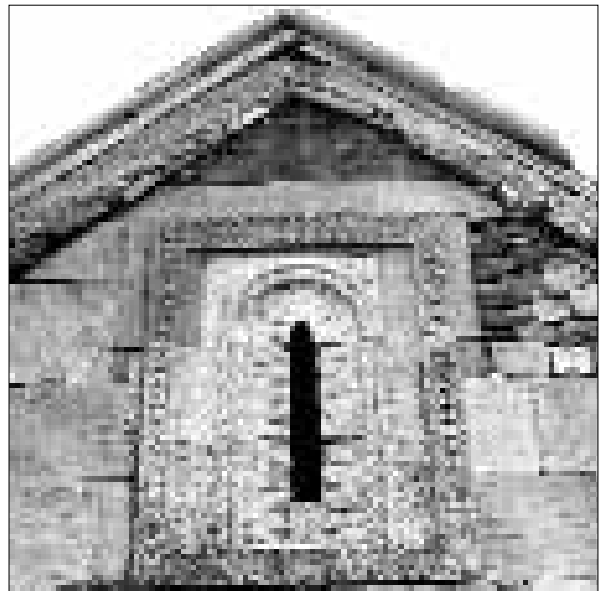
վականը: Եկեղեցու արտաքին հարդարանքից առանձնապես ուշագրավ են լուսամուտների քանդակազարդ շրջանակները: Որմերին պահպանվել են վրաց մեսրոպատառ արձանագրություններ:

1. Եկեղեցու արևմտյան լուսամուտի երկու կողմում 5 տողով փորագրված է.

ԿՂ ԹԻՔԿԳ | ԴԿՆ ԴՉԴԻՐՆ ԾՈՆ | ԹՆ ՄԻՆԵԺԻԿԻ | ԾՆ

ՂԱՌԻՐՍԱ (ՂԱՌԻՐՄԵՔ). Սք. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը հս-ալ-ից, հր-ալ-ից, հր-ամ-ից և ամ ճակատից բացված լուսամուտը

Վ(րոսե՛)յ, մ(ո)Վ(սե)յ ց(մ)յն օրց(ս)նց, Ե(յ)ն(ս) մ(ս)ն, Մ(ո)լ(ո)տ(ր)տ} ս(մ)ն. օ?

Թարգմ. Քրիստոս, ողորմած եղիւ Իօվաննի նկատմամբ այն օրը որդիներով հանդերձ. ամեն:

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 72: **Такайшвили Е.**, նշվ. աշխ., էջ 33: **Եսկարիշვილი ց.**, նշվ. աշխ., էջ 30: **Երեմյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 76: “ჯავახეთი. ისტორიულ-ხელომდღერული გზამკვლევი”, էջ 35:

Տարբերակում. Բ. Ռոստոմաշվիլին սխալմամբ արձանագրության տողերը փորձել է ընթերցել ուղղահայաց երկու շարքով, որի հետևանքով նրա վերծանությունը հեռու է իրականությունից. ԿՐ ԹՐԻՐԻՆԻՍԻՆ և ԲԿՐԴԻՆԻՆԻՆ, արդի վրացերեն գրադարձությամբ. «վրոսե՛յ ց(մ)յնց... սմն. ...Ե(յ)ն(ս)»: Է. Թաղաշվիլի՝ *Մուրադ, Յոհն, Ծողև*: Վ. Ֆիսկարիշվիլի՝ ԿՐԵԿ: ց(մ)յն, Մեղեօ, սմն: Ն. Բերձենիշվիլի՝ սմն:

Մանր. արձանագրությունը թվագրվում է Քարթլի կաթողիկոս Յովանն Բ Օքրոպիի (1033-1048 թթ.) գահակալության տարիներով:

2. Եկեղեցու արևմտյան լուսամուտի քանդակազարդ շրջանակից վեր, քիվատակին, խաչաքանդակի երկու կողմում.

ԿՐ ԾԾՐ ԳԿՄ Կ Գ

Վ(րոսե՛)յ, ս(ե)լոյ օՎ(րո)Յ(օր)օ, Վ(արեղև)ս) Վ(ատալեյ)օ(ն)օ.

Թարգմ. Քրիստոս, փառավորի Օքրոպիիին՝ Քարթլի կաթողիկոսին:

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 71: **Такайшвили Е.**, նշվ. աշխ., էջ 33: **Եսկարիշვილი ց.**, նշվ. աշխ., էջ 30: **Երեմյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 75: “ჯავახეთი. ისტორიულ-ხელომდღერული გზამკვლევი”, էջ 35:

Տարբերակում. Բ. Ռոստոմաշվիլին և Է. Թաղաշվիլին ԿԳ վերծանել են՝ Վ(ատալեյ)օ(ն)օ, «*κατολικος*»:

Մանր. արձանագրությունը թվագրվում է Քարթլի կաթողիկոս Յովանն Բ Օքրոպիի (1033-1048 թթ.) գահակալության տարիներով:

3. Հարավային մուտքի բարավորին, խաչաքանդակի երկու կողմում 9 տողանի ելնոգիր արձանագրություն է.

ԿՐ ԾԾՐ | ԴՂ ԹԲՐ | ԾՇ ԿԻՐ | ԹԴՐ | ԿՐ ԾԾՐ ԹԻԿԵԳ | ԿԿԴԵՆ ԿԴԵԵՆ | ԾՇ ԿԻՐ | ԾՐԻՇ ԹՆ | ԾՐ

ՂԱՌԻՐՄԱ (ՂԱՌԻՐՄԵՔ). Սբ. Աստվածածին եկեղեցու մկրտարանը, հատված բեմառաջի խաչաքանդակներից, կամուրջ Փարվանա գետի վրա

գուցված է եղել վրացերեն շինարարական արձանագրությամբ մի քար, որն իբր հուշարձանի նորոգ-

ման ժամանակ փոխարինվել է հայերենով: Վերջինս 1933 թ. նույնպես տեղում չի եղել⁶⁴:

⁶⁴ ԶեյթքենՇեյքի Ե., նշվ. աշխ., էջ 75:

ԴՈՒԼԱԼԻՍ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 8 կմ հարավ, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 11 կմ հյուսիս-արևմուտք, Բառասանակն վտակի ձախ ափին, ծ. մ. 1795 մ միջին բարձրության վրա:

Պատմություն. միջնադարում և առանձնապես ԺԳ-ԺՋ դարերում Ջավախքի հայաշատ ու ծաղկուն բնակավայրերից մեկն էր: Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում: Ավելի ուշ բնակեցվել է մահմեդականներով, կամ տեղաբնիկներն էին, որ մահմեդականացան:

1918 թ.՝ թուրքական բանակի ներխուժման օրերին, տեղի հայերը պաշտպանություն են գտել համագյուղացի թուրքերի շրջանում:

Տնտեսություն. 1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենոտոյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով, Ղուլալիսի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է դժվարին կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով երկրորդ կարգի բնակավայրերի շարքում¹:

Գյուղի նոր շրջանի պատմության համար թերևս հիշատակելի են 1937 թ. համագյուղացիների ուժերով խմելու ջուրը խողովակներով գյուղ հասցնելը, Երկրորդ աշխարհամարտին 150 դուլալիսցիների մասնակից լինելը (գոհվել է 60-ը)², համագյուղացի թուրքերի աքսորը 1944-ին և այլն:

Բնակչություն. միջնադարում Ջավախքի հայաշատ գյուղերից մեկն էր³: Դրա վառ ապացույցն է գյուղի հյուսիսարևելյան եզրին տարածված ԺԳ-ԺԴ դարերի հայկական ընդարձակ գերեզմանատունը: ԺԷ դարի առաջին կեսին տեղի տալով Ախալքալաքի փաշաների բռնություններին՝ դուլալիսցիների մի մասն ընդունել էր մահմեդականություն և

դրա շնորհիվ շարունակել գոյատևել հայրենի գյուղում: 1870 թ. նրանց թիվը կազմում էր 16 տուն (103 ար., 111 իգ.)⁴: Մինչև 1918 թ. Ղուլալիսը կիսով չափ թրքաբնակ էր: Վերջիններիս մեծ մասը նույն թվականին փոխադրվել է Աղբաբայի (Ամասիա) շրջան:

Շրջակա բնակավայրերի համեմատ այստեղ նորաբնակ հայերը փոքր-ինչ ավելի ուշ ժամանակներում են հաստատվել: Դա տեղի է ունեցել 1870-ականների սկզբներին: Վերջիններս ծագումով Էրզրումի գավառից էին, բայց Ղուլալիս էին փոխադրվել Ծաղկայի գավառի Դարաքյով, Ղաբուռ, Ջինիս և այլ գյուղերից: Սակայն այսօր էլ տեղացիները վկայում են, որ 1918 թ., երբ գյուղում թուրքերի թիվն էր շուրջ 30 տուն, հայերի մեջ կային նաև «եռլականներ» (տեղաբնիկներ), մասնավորապես Մանվելյանները (13-14 տուն), Անտոնյանները (7-8 տուն) և Գևորգյանները (7-8 տուն):

Վիճակագրություն. վավերագրերում գյուղի հայ բնակչության թվաքանակի մասին տվյալներն առկա են՝ սկսած 1870-ական թվականներից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1870 ⁵	5	36	20	56
1875 ⁶	5			
1877 ⁷		49	34	83
1878 ⁸		49	34	83
1880 ⁹		49	36	85
1881 ¹⁰		49	39	88
1882 ¹¹		53	38	91
1883 ¹²		54	39	93
1884 ¹³	7			
1885 ¹⁴		61	48	109
1887 ¹⁵		68	50	118

4 CMOT, Դ. 1, էջ 28:

5 Նույն տեղում:

6 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

7 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3869, ք. 30-31:

8 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:

9 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:

10 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:

11 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:

12 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:

13 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

14 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:

15 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:

1 **Մայլիմեան**, Անբերրիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:

2 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

3 Գյուղի անվան ծագման հարցի առթիվ դեռևս 1898 թ. տպագրած մի հոդվածում Թիֆլիսի Սբ. Նինայի անվան օրիորդաց ուսումնարանի ուսուցիչ Ի. Պ. Ռոստոմովը հայտնել է այն կարծիքը, թե իբր Ղուլալիս տեղանունը ծագում է գյուղամիջում գտնվող ամրոց-աշտարակից, քանի որ վերջինս իր արտաքին տեսքով նման էր զինու սափորի՝ «կուլայի» (**Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 75):

1889 ¹⁶		73	48	121
1890 ¹⁷		72	51	123
1891 ¹⁸		76	54	130
1892 ¹⁹		81	55	136
1893 ²⁰		83	57	140
1894 ²¹		86	61	147
1897 ²²		101	65	166
1898 ²³		104	66	170
1899 ²⁴		108	70	178
1900 ²⁵		114	70	184
1901 ²⁶		114	73	187
1902 ²⁷		118	74	192
1905 ²⁸		124	81	205
1908 ²⁹	18	22	86	208
1910 ³⁰		125	100	225
1912 ³¹		136	104	240
1913 ³²	13			150
1914 ³³		137	104	241
1916 ³⁴		134	98	232
1918 ³⁵	25	170	138	308
1921 ³⁶	27	25	52	
1987 ³⁷	180			1200

Գայրոց. 1989 թ. Ղուվալիսում գործում էր ութամյա դպրոց՝ 125 աշակերտով:

Սբ. Աստվածածին եկեղեցի. գտնվում է գյուղամիջում: Կառուցվել է ԺԹ դարի վերջին՝ միջնադարյան ավերված եկեղեցու տեղում: Ի դեպ, 1894 թ. մի վավերագրում եկեղեցին հիշվում է Սբ. Ստեփանոս³⁸, 1899-1910 թթ. վավերագրերում՝ Սբ. Աստվածածին³⁹, իսկ 1921 թ.՝ Սբ. Լուսավորիչ⁴⁰ անուններով: 1903 թ. լրատվական մի հաղորդման համաձայն՝ դուլալիսցիները նախաձեռնել էին եկեղեցու հերթական վերաշինության գործը⁴¹:

16 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 17 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 144:
 18 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 143:
 19 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 115:
 20 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 21 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 168-169: Նաև՝ ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 21:
 22 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 141-142:
 23 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 163:
 24 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 25 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 26 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67: Նույն քվականին մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ գյուղն ուներ 116 ար., 73 իգ. բնակիչ (ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 205, ք. 134-135):
 27 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3907, ք. 17-18:
 28 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 260-261:
 29 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 30 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 31 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 32 «Արարատ», 1903, էջ 436:
 33 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 171-172:
 34 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 18-19:
 35 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-2:
 36 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 4:
 37 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 38 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298:
 39 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3903, մաս՝ գ. 3917:
 40 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895:
 41 «Արարատ», 1903, էջ 437:

ՂՈՒԼԱԼԻՍ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը հր-ից, հր-ալ-ից, 1060 թ. կառուցված եկեղեցու խաչաքանդակ բեկորներից մեկը և հաստակազիծը

Եկեղեցին միանավ, փայտածածկ շենք է: Հյուսիսային պատի մեջ իր ավանդական տեղում է մկրտարանի ավազանը, ավանդատներ չունի: Ի

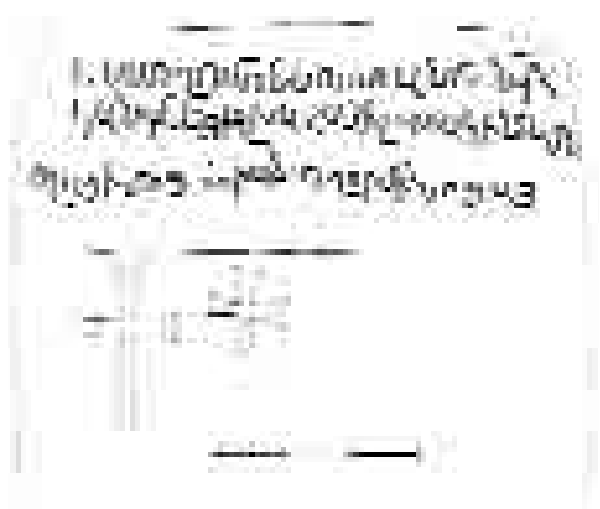

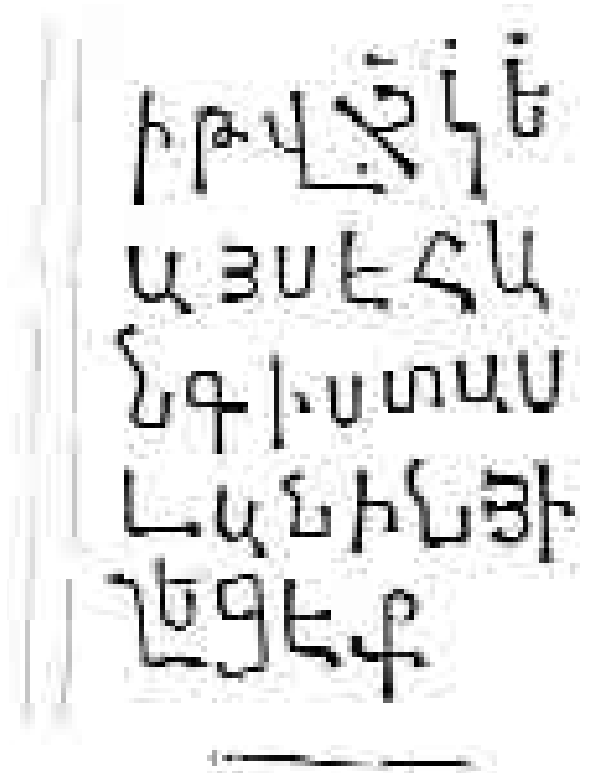
ՂՈՒՆԱԼԻՍ. հատվածներ գյուղի հայոց միջնադարյան գերեզմանոցից

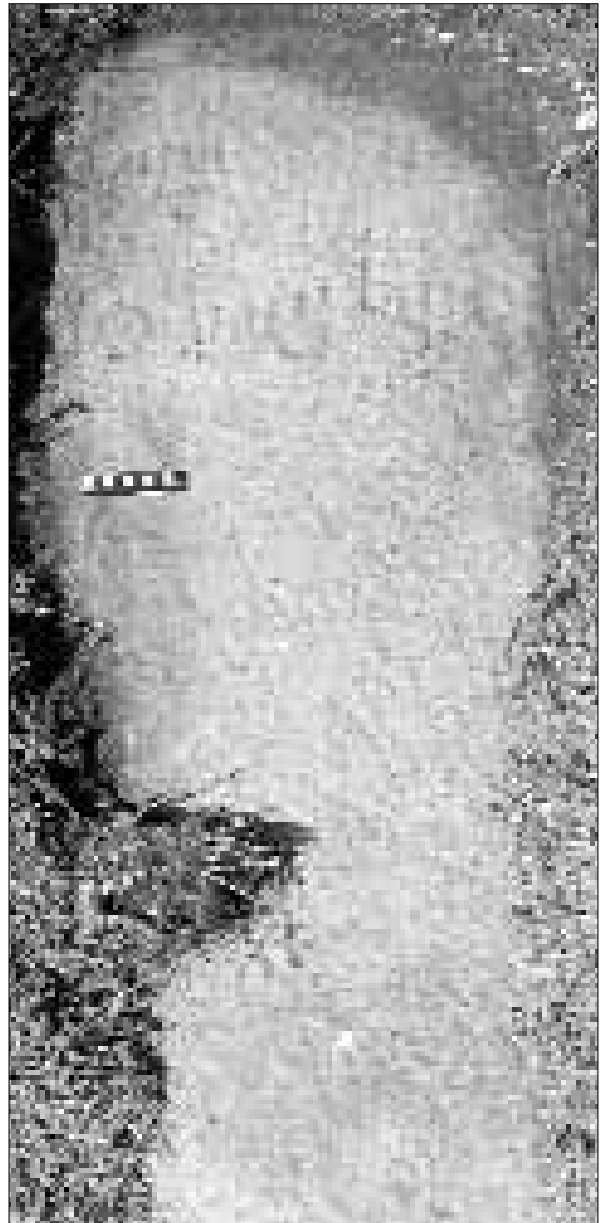

ՂՈՒՒՆԻՍ. Խաչքար, ԺԴ դարի սկիզբ

Ամրոց-աշտարակ. ներկայումս ավերակ է (ԺԹ դարի վերջերին դեռևս կանգուն էր): Ավերակների մեջ պահպանվել է դամբարան հիշեցնող ստորգետնյա երկմաս մի շինություն:

Գավաշեն (Կավաշեն) գյուղատեղի. գտնվում է Ղուլալիսի դիմաց՝ արևելյան կողմում՝ Քառասնակն վտակի աջափնյա տարածքում⁴²:

ՂՈՒԱԼԻՍ. ավերված եկեղեցու բարավոր հայոց գերեզմանոցում

⁴² Զեյթքենի շրջան Ե., մշվ. աշխ., էջ 62:

ՂՈՒԱԼԻՍ. խոյածն տապանաքար և քառակող կործոյի պատվանդան գյոտամիջոմ

ՄԱՋԱԴԻԱ

ՄԱՋԱԴԻԱ. գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 5 կմ հյուսիս-արևելք, ծ. մ. 1680-1740 մ բարձրության վրա, Ախալքալաք-Բակուրիան մայրուղուց 1,5 կմ հեռու:

Պատմություն. համանուն փոքր գյուղից տարբերակելու համար 1595 թ. կազմված բուրքական հարկացուցակում բնակավայրը հիշատակվում է Մեծ Մաջաղիա անվամբ՝ 18 տուն բնակչով և 13.000 ակչն հարկաչափով¹: Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում: Մահմեդական տանուտերերի տիրապետության ներքո, օրինակ, 1704-1705 թթ.՝ տանուտեր Իսմայիլի օրոք, գյուղը հարկվել է 12.000 ակչե²:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով Մաջաղիայի բնակելի 78 տնից 17-ը քանդվել է, բնակիչներից 1-ը՝ զոհվել³: Կրած զգալի կորուստների պատճառով գյուղը 1901 թ. ընդգրկվել էր կարիքի մեջ գտնվող գյուղերի ցուցակում⁴:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Մաջաղիայի գյու-

ղատնտեսությունը հայտնվել է բարդագույն իրավիճակում՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով առավել տուժած բնակավայրերի շարքում⁵: Գյուղում հաշվառվել է առաջնահերթ օգնության կարոտ 14 տուն՝ 67 բնակչով⁶:

Մաջաղիայից Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 172 հոգուց 72-ը զոհվել է⁷:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները (29 ընտանիք) 1829-30 թթ. փոխադրվել են Էրզրումի Ումուտում⁸ գյուղից:

Կառուցապատում. ԺԹ դարի վերջերին այցելում գյուղը նկարագրել է այսպես. «Տները շինուած են իրար կից միայարկանի հողէ կտուրներով. փողոցները ծառուծուած է...: Գիւղի արևմտեան կողմը կան մի շարք ծառեր և շինուած է հասարակաց հացի շտեմարանը»⁹:

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი", էջ 219:
2 "ხილდორის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.", էջ 109:
3 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:
4 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 2:

5 Մալխանյան, Անբերիտիքի մը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:
6 Նույն տեղում, էջ 249:
7 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 102:
8 Ումուտումի տեղադրության մասին տես սույն աշխ., էջ 30, № 4 ծանոթ.:
9 «Նոր-Ղար», 1896, № 133, էջ 2-3:

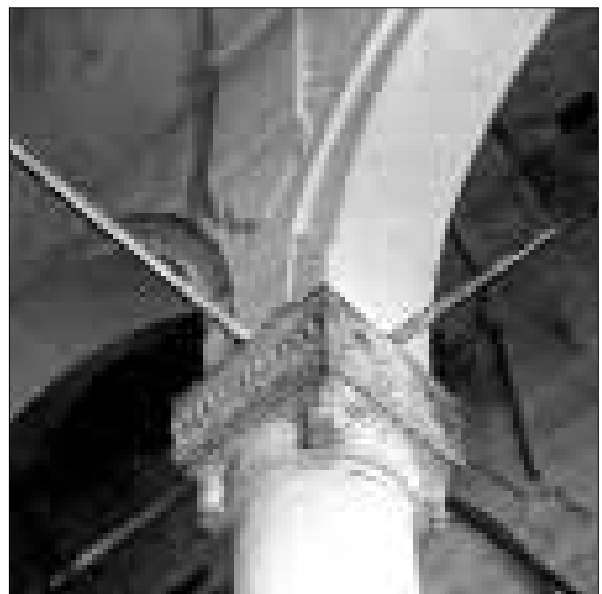
Վիճակագրություն։ Մաջադիայում հաստատվելուց ի վեր գյուղի բնակչության թվաքանակն անընդմեջ աճել է։ Այդ երևույթն ակնառու է ստորև ներկայացվող աղյուսակում.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ¹⁰		127	131	258
1841 ¹¹		143	143	286
1842 ¹²		151	147	298
1844 ¹³		161	159	320
1845 ¹⁴		152	160	312
1847 ¹⁵		154	150	304
1849 ¹⁶		160	157	317
1851 ¹⁷	36	156	161	317
1853 ¹⁸		173	183	356
1854 ¹⁹		180	186	366
1857 ²⁰		170	182	352
1860 ²¹		171	193	364
1861 ²²		190	193	383
1862 ²³		195	201	396
1863 ²⁴		202	205	407
1864 ²⁵		208	213	421
1865 ²⁶		202	210	412
1866 ²⁷	39	202	210	412
1867 ²⁸		215	224	439
1868 ²⁹		219	232	451
1869 ³⁰		227	236	463
1870 ³¹	23	227	241	463
1871 ³²		243	241	484
1872 ³³		243	241	484
1873 ³⁴		249	266	515
1874 ³⁵				524
1875 ³⁶	50			527
1876 ³⁷		264	270	534
1877 ³⁸		235	226	461

10 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
 11 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 64:
 12 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78:
 13 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 15:
 14 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:
 15 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 35:
 16 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40:
 17 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 30:
 18 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743 ք. 37-38:
 19 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 47-48:
 20 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:
 21 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66:
 22 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 26:
 23 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22:
 24 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 25 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10:
 26 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-14:
 27 Նշվ. գործը, ք. 74:
 28 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 29 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 30 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10: Նաև՝ գ. 3855, ք. 6-7:
 31 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 19-20:
 32 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10:
 33 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57:
 34 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 35 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27:
 36 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21:
 37 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 30-31:
 38 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:

1878 ³⁹		246	233	479
1880 ⁴⁰		257	250	507
1881 ⁴¹		256	252	508
1882 ⁴²		266	260	526
1883 ⁴³		277	260	537
1884 ⁴⁴	45			
1885 ⁴⁵		274	263	537
1887 ⁴⁶		282	282	564
1889 ⁴⁷		302	283	585
1890 ⁴⁸		318	296	614
1891 ⁴⁹		330	305	635
1892 ⁵⁰		339	299	638
1893 ⁵¹		346	306	652
1894 ⁵²		340	305	645
1896 ⁵³	70			
1897 ⁵⁴		386	341	727
1898 ⁵⁵		410	354	764
1899 ⁵⁶	78	384	350	734
1900 ⁵⁷		402	362	764
1901 ⁵⁸		419	370	789
1902 ⁵⁹		415	376	791
1905 ⁶⁰		434	407	841
1907 ⁶¹				800
1908 ⁶²	91	462	405	867
1910 ⁶³		490	444	934
1912 ⁶⁴		507	453	960
1914 ⁶⁵		526	484	1010
1916 ⁶⁶		530	585	1115
1918 ⁶⁷	108	534	476	1010
1919 ⁶⁸				1105
1921 ⁶⁹		300	200	500
1987 ⁷⁰	375			1628

39 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 40 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88:
 41 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 98:
 42 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44:
 43 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 44 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 46 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 47 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 48 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 145:
 49 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 144:
 50 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 116:
 51 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 120-121:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 21-22:
 53 «Նոր-Դար», 1896, № 133, էջ 2-3:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 142-143:
 55 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 165:
 56 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 57 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 58 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 59 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 19-20:
 60 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 262-263:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 95, ք. 154:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 64 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 173-174: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ վկայագրում ցույց է տրված 1105 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 153):
 66 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 20-21:
 67 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 68 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 64, ք. 6:
 69 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 70 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

ՄԱՋԱԴԻԱ. Սր. Լուսավորիչ եկեղեցու և շրջապարսպի տեսքը ամ-ից, հր-ամ-ից, ներքին տեսքը դեպի ալ և խոյակ

Դպրոց. գյուղի եկեղեցական-ծխական դպրոցի մասին հայտնի է միայն, որ գործել է 1881 թ.՝ 1 ուսուցչով, 42 աշակերտով⁷¹:

Եկեղեցի. 1840-1850-ական թվականներին Մաջադիայի եկեղեցին հիշվում է Սր. Հարություն, իսկ 1860-ականների սկզբից՝ արդեն Սր. Լուսավորիչ անվամբ: Հետևում է, որ 1850-1860-ական թվականների սահմանագլխին տեղի էին ունեցել եկեղեցու վերակառուցման աշխատանքներ: Ներկայիս եկեղեցին կառուցվել է 1867 թ.: Դա է վկայում շինարարական արձանագրությունը:

Եկեղեցին «քարաշէն, կամարակապ»⁷² շինություն է և ինչպես այժմ, այնպես էլ ԺԹ դարում եղել

է գյուղի ճարտարապետական զարդը. «...գիւղի մէջ տեղը կառուցուած է եկեղեցին, որը իւր շքեղութեամբ գիւղի միակ զարդն է կազմում արտաքին ձևով»⁷³:

Արձանագրություն. եկեղեցու մուտքից վեր, բարավորին՝ 13 տող.

1867 ԱՄԻ ՇԻՆԵՑԱԻ | Ս(ՈՒՐ)Բ ԼՈՒՍԱՎՈՐ-ՉԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՅ | ԱՐԴ(Ե)ԱՄԲ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹ(ԵԱ)Ն | ՄԱՃԱՏԻԱ ԳԻՒԴԻ | ՉԵՈՒԱՄԲ ՎԱՐՊԵՏ ԿՈՏՄԱՆԵԱՆԻ ԿԱՐԱՊԵՏ, | Ի ՕԾՄԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈ(ՊՈ)Ս | ՄԱՔԻՆԵԱՆՅ ԵՐԱՇԽԱ(Բ)ՈՐ | ԿԱՐԱՊԵՏ Զ(Ա)ՀԱՆ(Ա)Յ(Ի) Տ(Է)Ր | ՅԱՐ(ՈՒ)ԹՈՒՆԵ(Ա)Ն Փ(Ո)ՔՐ ԳՐԻԳ(Ո)Ր | Զ(Ա)Հ(Ա)ՆԱ ՊԱՐՕՆ ՎԷ(Հ)ԱՓԱՌ | ՄԱՏԹԵՈՍ ԿԱ(Թ)ՕՂԻԿ(ՈՍԻ) | ԱՍ(ԵՆԱՅ)Ն ՀԱՅ(ՈՅ):

Հրատ. առաջին անգամ:

71 Խուրդյան Ս., մշվ. աշխ., էջ 522:

72 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

73 «Նոր-Դար», 1896, № 133, էջ 2-3:

ՄԱՋԱԴԻԱ. գյուղամիջի հայոց միջնադարյան գերեզմանոցը, քառակող կոթողների բեկորներ (Ջ-Է դարեր) և խաչքար (ԺԵ-ԺՁ դդ.)

Գերեզմանոց. Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցուց ոչ հեռու տարածված հայոց գերեզմանատանը պահպանվել են Ջ-Է դարերին բնորոշ քառակող կոթողների բեկորներ, ԺԵ-ԺՁ դարով թվագրվող արձանագիր մեկ խաչքար, բազմաթիվ սալատապաններ, ինչպես նաև վրաց մեսրոպյան տառերով, եռատող արձանագրությամբ, ուղղանկյունաձև տապանաքար:

Խաչքար՝ գեղաքանդակ. ձախակողմյան ուղղահայաց եզրին և ստորին թևերի երկու կողմում փորագրված է.

ԵՄ Խ(ՈՃԱ՞) Խ... ԿԱ(Ն)ԿՆ(ԵՑԻ) ... | ... ՍԱՐԳՍԻՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Տապանաքար.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՏԷՐ ԱԻՏՏԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՀԱՆԳՈՒՄՅԷ Ի ԼՈՅՍ ԷՐ Ի ԹԻՒՆ 1850:

Հրատ. առաջին անգամ:

Արձանագիր քար՝ վրաց մեսրոպատառ արձանագրությամբ. Կ՛Դ ՇԾՆԾԴ ԿԼ՛ԽԵ Ե[ա...] | ՇՓԸՆԳԵՇ ԺՓՂԻ ՇՇ ԺԴ ԺՆ | Շ՛աԸ -ԿԴԳՆԴԺԳՆԺԽԵՓ

Ք(ՐՈՅԵ)Յ ԵԸԸԵ Ե(Ե)ԳՐ(Ե)Ե ԿՈ[ՅՐԱՅԱԼԵԹԻ] | ԵՅԵ(Ե)ՅԹԱ Մ(Ե)ՅՅԻ ԸԱ ԺԵ Մ(Օ)Ն(Օ) | Ե(Մ)ՕԵ - ԵԵ--ՕՄԹՕԸՐԵՏԵՅ

Թարգմ. Քրիստոս, փառավորի Բագրատ կյուրապաղատին՝ Արխագաց թագավորին և նրա որդի Աշոտին...

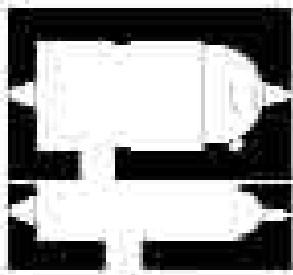
Հրատ. “Ջագսեթու. օստորոյլ-եւրոտոմոկեցրջլու ԳՅԱՄԿԵԼԵՅԻ”, ԹԺԸԸԸԸԸ, 2000, էջ 52:

Տարընքեցում. «Ջաջախեոյ. օստորօյլ-խորոտմօժըրջւ-
 րլօ ց՝աթքլլեզլեզլօ»-ում թ՝ ճալլէքքլլ օլլալնօ Յաօօ Եաղրաթլլ:
 Շառօր. «Ջաջախեոյ. օստորօյլ-խորոտմօժըրջւօ
 ց՝աթքլլեզլեզլօ»-ի խաթրաղրալկաղմի կարծիքօլ, արճառագրօթլլօյ-
 նը վերաբերում է Բաղրաօ Գ-ին (975-1014 թթ.)) և փորագրվել է
 1001-1008 թթ.:

Սք. Հոփհաննես վանք. Մաղաղիալից 0,5 կմ
 հլոյաիս-արևելք գտնվում է շրջարբնակ հալոյթլլան
 կարևոր ուիստատեղիներից մեկը՝ Սք. Հոփհաննես

*ՄԱՋԱԴԻԱ. Սք. Հոփհաննես վանքի հատակագիծը, տեսքը
 հր-ից, հս-ալ-ից և խաչաքանդակի հր ճակատին*

վանքը: Միանալ, թաղաճաճկ, համակ սրբատաշ
 քարից շինութլլուն է, որի մուտքը բացվաճ է հարա-
 վից կցվաճ սրահի մեղ: Արտաթին չափերն են՝ 7,20
 x 4,35 մ: Ներկալոյմնս կանգուն է:

ՄԱՐՏՈՒՆԻ (ՓՈՔՐ ԽՈՍՊԻԱ)

ՄԱՐՏՈՒՆԻ (ՓՈՔՐ ԽՈՍՊԻԱ). գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. Ախալքալաքից 3 կմ հարավ, Փարվանա գետի աջ ափին, ծ. ս. 1700-1720 մ բարձրության վրա, Մեծ Խոսպիային դեմ հանդիման տարածվում է համանուն Փոքր գյուղը, որն այժմ կոչվում է Մարտունի:

Բնակչություն. 1595 թ. գյուղն ունեցել է 9 տուն բնակիչ (վերջիններիս թվում հիշվում է տեր Բեկի որդի Սկրտիչը), հարկվել է 3.200 ակչե¹: Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում: Վերստին բնակեցվել է 1829-30 թթ.՝ ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո՝ ի հաշիվ Էրզրումի նահանգի Թորթում գավառի Շինետ (Շիփեկ)² գյուղից փոխադրված հայերի:

Վիճակագրություն. Փոքր Խոսպիայում հայ բնակչության թվաքանակը ԺԹ-ի դարերի ընթացքում աճել է հետևյալ չափով.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ³		51	48	99
1841 ⁴		44	58	102
1842 ⁵	59	48		107
1844 ⁶		66	55	121
1845 ⁷		70	60	130
1847 ⁸		61	50	111
1849 ⁹		64	57	121
1853 ¹⁰		75	62	137
1854 ¹¹		79	63	142
1857 ¹²		98	89	187
1861 ¹³		87	68	155
1862 ¹⁴		92	71	163

3 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4-5:

4 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 64-65:

5 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 77-78:

6 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 13-14:

7 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:

8 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 34-35:

9 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 38-39:

10 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 38-39:

11 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

12 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:

13 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:

14 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22-23:

1 “Զարթոնքի շրջանի շրջանային լուսավորչական կոմիտեի”, էջ 218:

2 Շինետի տեղադրության մասին տե՛ս սույն աշխ., էջ 37, ծանոթ.

Ն՞ 4: Ի դեպ, շինետցի վերաբնակիչների մի մասն էլ հաստատվել է Ազավրեթ գյուղում:

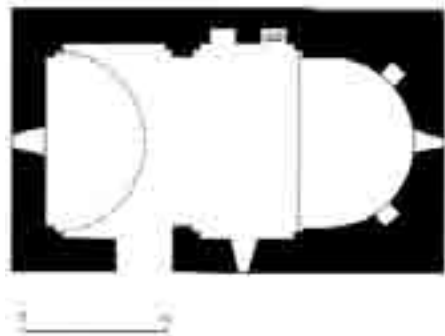
1863 ¹⁵	93	69	162
1864 ¹⁶	102	68	170
1866 ¹⁷	29	105	74
1867 ¹⁸	102	90	192
1868 ¹⁹	111	91	202
1869 ²⁰	111	94	205
1870 ²¹	118	98	216
1871 ²²	125	95	220
1872 ²³	130	106	236
1873 ²⁴	131	110	241
1874 ²⁵			245
1875 ²⁶	20		242
1876 ²⁷		137	111
1877 ²⁸		143	117
1878 ²⁹		148	119
1880 ³⁰		152	132
1881 ³¹		155	137
1882 ³²		160	134
1883 ³³		165	134
1884 ³⁴	21		
1885 ³⁵		168	132
1886 ³⁶		168	132
1887 ³⁷		185	153
1889 ³⁸		194	155
1890 ³⁹		200	166
1891 ⁴⁰		207	178
1892 ⁴¹		186	160
1893 ⁴²		183	147
1894 ⁴³		186	149
1897 ⁴⁴		201	169
1898 ⁴⁵		213	174

1899 ⁴⁶	216	179	395
1900 ⁴⁷	213	185	398
1901 ⁴⁸	222	185	407
1902 ⁴⁹	227	195	422
1905 ⁵⁰	254	211	465
1908 ⁵¹	53	264	209
1910 ⁵²		266	224
1912 ⁵³		280	227
1914 ⁵⁴		294	236
1916 ⁵⁵	64	245	228
1921 ⁵⁶		101	98
1987 ⁵⁷	208		859

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Փոքր Խոսպիայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է բավական դժվար կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով աղետից տուժած երկրորդ կարգի բնակավայրերի շարքում⁵⁸:

Գլարոց. գյուղի հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցը հիմնադրվել է 1874 թ.⁵⁹, 1877 թ. ունեցել է 17⁶⁰, իսկ 1878 թ.՝ 19 աշակերտ⁶¹: Գործել է մահ 1880 թ.⁶²:

Սբ. Առաքելոց հայոց եկեղեցի. գտնվում է գյուղի հյուսիսային եզրին: Միանավ, բաղաձաձկ շենք է՝

ՄԱՐՏՈՒՆԻ (ՓՈՔՐ ԽՈՍՊԻԱ). Սբ. Առաքելոց եկեղեցու հասակագիծը

15 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 16 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:
 17 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 75:
 18 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
 19 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 20 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 21 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 22 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 23 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 24 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 25 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 26-27:
 26 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3866, ք. 21-22: «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 27 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:
 28 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 29 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 30 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 87-88:
 31 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 32 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 33 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 34 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43: Ի դեպ, նույն թվականին գյուղի թուրք բնակչությունը նույնպես կազմել է 21 տուն:
 35 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 36 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 10-11:
 37 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 38 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 39 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:
 40 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:
 41 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:
 42 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 43 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 167-168:
 44 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 140-141:
 45 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 162:

46 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 47 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 48 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 49 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 16-17:
 50 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 259-260:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 53 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 170-171: Ի դեպ, մեկ այլ աղբյուրում Մեծ և Փոքր Խոսպիաների բնակչության թվաքանակը ցույց է տրված միասին՝ 1073 («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 199):
 55 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 57 208 տնից և 859 շնչից 133 տունը (475 շունչ) բնակվում են Խոսպիայում, իսկ 75 տունը (384)՝ Մարտունիում:
 58 **Մալխանյան**, Ամբերիթիթիմը Ախալքալաքի գաւառում և նրա հետեւանքները, էջ 248:
 59 **Խաղոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 518:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 130:
 61 Նույն տեղում, ք. 177:
 62 **Խաղոյան Ս.**, նույն տեղում:

*ՄԱՐՏՈՒՆԻ (ՓՈՔՐ ԽՈՍՊԻԱ). Սր. Առաքելոց
եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից և հր-ամ-ից*

կառուցված համակ սրբատաշ քարով: Որմերին վիմագրեր չկան, բայց ակնհայտորեն ԺԲ-ԺԳ դարերի կառույց է: Առ այսօր իր նախնական տեղում է մկրտարանի՝ միակտոր քարից կերտված ավագանը: Արտաքին չափերն են՝ 8,96 x 5,46 մ:

Հավանաբար, ի սկզբանե հունաժես է եղել, սակայն 1830-ական թվականների սկզբներին օծվել է Սր. Առաքելոց անվամբ, հայոց եկեղեցու ծեսով և այնուհետև գործել որպես ծխական եկեղեցի⁶³: ԺԹ դարի վերջին խարխուլված էր⁶⁴: 1980-ական թվականներին Վրաստանի հուշարձանների պահպանության վարչության ուժերով հիմնավորապես վերականգնվել է:

*ՄԱՐՏՈՒՆԻ (ՓՈՔՐ ԽՈՍՊԻԱ). սրբատեղիի վերածված
եկեղեցու մնացորդ գյուղամիջում*

Եկեղեցի. գրեթե հիմնավեր է: Նկատելի է միայն խորանին հարող հատվածը, որին նորագույն ժամանակներում հավելվել է կցակառույց և տեղացիների համար ցայժմ (2006 թ.) ծառայում է իբրև սրբատեղի: Ակնհայտ է, որ երբեմնի եկեղեցին եղել է համակ սրբատաշ քարով, կրաշաղախով կառուցված, միանավ հորինվածքով շինություն:

63 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

64 «Նոր-Դար», 1898, № 159, էջ 2:

ՄԵԾ ԱՐԱԳՅԱԼ

ՄԵԾ ԱՐԱԳՅԱԼ. գյուղի տեսքը հր-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 18 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 8 կմ հյուսիս-արևելք, ծ. ս. 1890-1920 ս բարձրության վրա, Փարվանա գետի ձախ ափին:

Պատմություն. Ժ-ԺԱ դարերում ունեցել է հունա-դավան բնակչություն: Համաձայն 1595 թ. կազմված հարկացուցակի՝ Մեծ Արագյալը պետական գանձարանին մուծել է 7.000 ակչե¹: Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում, ապա հայերով կրկին վերաբնակեցվել 1830-ական թվականներին:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30 թթ. Էրզրումի Բրդունք² գյուղից փոխադրված այն 22 տուն հայերն էին, որոնք, սկզբում երկու ամիս ապրելով Սամսարի տարածքում, այնուհետև բաժանվել են երկու մասի և հիմնել Ականա (7 տուն) ու Մեծ Արագյալ (15 տուն) գյուղերը:

Վիճակագրություն. Մեծ Արագյալի հայերի թվաքանակը ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում աճել է հետևյալ չափով.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ³		72	77	149
1841 ⁴		85	91	176
1842 ⁵		91	99	190
1844 ⁶		101	109	210
1845 ⁷		112	120	234
1847 ⁸		91	110	201
1849 ⁹		100	110	210
1851 ¹⁰	19	79	70	149
1853 ¹¹		91	87	178
1854 ¹²		93	93	186
1857 ¹³		136	136	272
1860 ¹⁴		151	144	295
1861 ¹⁵		152	129	281

3 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

4 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 63-64:

5 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 78-79:

6 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 15-16:

7 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 72-73:

8 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 32-33:

9 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 39-40:

10 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, թ. 32:

11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743 թ. 38-39:

12 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 48-49:

13 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 52-53:

14 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 66-67:

15 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 23-24:

1 "Ճարտչոյն ճանոս շոջոյտոս ճոջո ճոջոյն", էջ 234:

2 Բրդունքիներ էին մաս Ականա և Գոմ գյուղերի ներկայիս բնակիչների նախնիները (տես սույն աշխ., էջ 78, ծանոթ. № 2):

1862 ¹⁶		153	128	281
1863 ¹⁷		159	138	297
1864 ¹⁸		158	144	302
1865 ¹⁹		163	157	320
1866 ²⁰	36	163	157	320
1867 ²¹		168	155	323
1868 ²²		166	158	324
1869 ²³		169	166	335
1870 ²⁴		177	172	349
1871 ²⁵		180	178	358
1872 ²⁶		186	179	365
1873 ²⁷		195	178	382
1874 ²⁸				388
1875 ²⁹	42			403
1876 ³⁰		215	193	408
1877 ³¹		228	215	443
1878 ³²		228	212	440
1880 ³³		237	217	454
1882 ³⁴		239	218	457
1883 ³⁵		241	219	460
1884 ³⁶	42			
1885 ³⁷		251	220	471
1887 ³⁸		280	239	519
1889 ³⁹		289	258	547
1890 ⁴⁰		292	262	554
1891 ⁴¹		294	270	564
1892 ⁴²		300	262	562
1893 ⁴³	47	308	263	571
1894 ⁴⁴		314	269	583
1897 ⁴⁵		333	282	615
1898 ⁴⁶		335	277	612

1899 ⁴⁷		344	280	624
1900 ⁴⁸		346	285	631
1901 ⁴⁹		353	293	646
1902 ⁵⁰		370	300	670
1905 ⁵¹		396	337	733
1908 ⁵²	72	420	343	763
1910 ⁵³		448	375	823
1912 ⁵⁴		472	390	862
1914 ⁵⁵				941
1916 ⁵⁶		490	400	890
1918 ⁵⁷	120	465	450	915
1921 ⁵⁸		80	70	150
1926 ⁵⁹	98			430
1987 ⁶⁰	215			1051

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 126 մեծ արագյալցիներից 50-ը գոհվել է⁶¹:

Դպրոց. չնայած գյուղի համեմատաբար սակավաբնակ լինելուն, այնուամենայնիվ, այստեղ ևս գործել է հայոց դպրոց, որի մասին վկայություններ կան՝ սկսած 1865 թ-ից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶²		1	19
1873 ⁶³			
1874 ⁶⁴			
1875 ⁶⁵	Մելքոն Մանուկյան		17
1876 ⁶⁶		1	18
1877 ⁶⁷		1	28
1878 ⁶⁸		1	20
1881 ⁶⁹		1	17
1882 ⁷⁰		1	24
1917 ⁷¹	գործել է ԿՀԲԸ օժանդակությամբ		

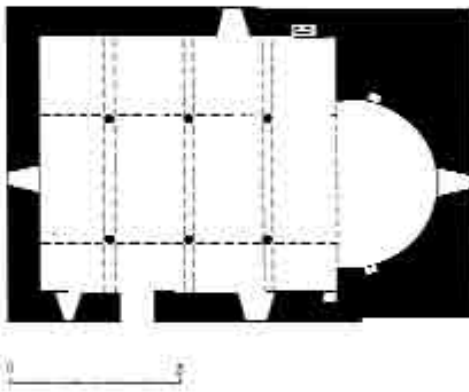
Սբ. Խաչ եկեղեցի. հաստատվելով ամայի գյուղատեղիում՝ արագյալցիներն արդեն 1830-ականին կառուցել են Սբ. Խաչ անվամբ քարաշեն, երեք

16 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 20-21:
 17 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 20-21:
 18 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 9-10:
 19 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 11-12:
 20 Նույն տեղում, թ. 74:
 21 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 21-22:
 22 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 28:
 23 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 9:
 24 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 23:
 25 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 9-10:
 26 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 56-57:
 27 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 70-71:
 28 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 26-27:
 29 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 21-22: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 30 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, թ. 29-30:
 31 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 29:
 32 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 217-218:
 33 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 87-88:
 34 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 42-43:
 35 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 47-48:
 36 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 37 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 14:
 38 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 39-40:
 39 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 64-65:
 40 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 145:
 41 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 144:
 42 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 116:
 43 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 41-42: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
 44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, թ. 169-170:
 45 Նույն տեղում, գ. 3899, թ. 142-143:
 46 Նույն տեղում, գ. 3897, թ. 164:

47 Նույն տեղում, գ. 3903, թ. 93-94:
 48 Նույն տեղում, գ. 3905, թ. 55:
 49 Նույն տեղում, գ. 3906, թ. 68:
 50 Նույն տեղում, գ. 3907, թ. 18-19:
 51 Նույն տեղում, գ. 3912, թ. 261-262:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 559, թ. 42:
 53 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 134-135:
 54 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:
 55 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 89:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, թ. 19-20:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:
 59 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 125:
 60 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 61 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, թ. 2:
 63 Խորոյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 513:
 64 Նույն տեղում:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, թ. 17:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, թ. 51:
 67 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 28-29:
 68 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 177:
 69 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 96-97:
 70 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 42-43:
 71 “Армянский вестник”, 1917, № 35-36, էջ 21:

ՄԵԾ ԱՐԱԳՅԱԼ. «Մերունի» եկեղեցու տեսքը հս-ից և ներքին տեսքը դեպի ալ

ՄԵԾ ԱՐԱԳՅԱԼ. Սր. Խաչ եկեղեցու տեսքը հր-ից, ներքին տեսքը դեպի ամ և հատակագիծը

զույգ սյուների վրա հենված, փայտածածկ եկեղեցին: Հարավային ճակատն ունի ակնհայտ նորոգումների հետքեր: Եկեղեցին աննշակ քարից է, բացառությամբ հյուսիսային պատի, որը շարված է

համակ սրբատաշ քարով: Արտաքին չափերն են՝ 13,61 x 9,15 մ:

Եկեղեցի. գյուղում պահպանվել է մաս ԺԳ-ԺԴ դարերի միանավ, թաղածածկ, սրբատաշ քարով կառուցված եկեղեցու ավերակը, որը տեղացիներին հայտնի է «Մերունի» անվամբ: ԺԹ դարի վերջերին եկեղեցու փլատակների մեջ ընկած մի քարաբեկորին դեռևս ընթերցվում էր.

Թ՛Դ Բ՛Տ
տ(յջջլոր)յ Վ(ձօլձ)ձ.

Թարգմ. Թևորեն սուրբը (Սր. Թադեոս):

Հրատ. **Рослов И.**, նշվ. աշխ., էջ 35: **ცისკარიშვილი ვ.** ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1959, էջ 123:

Տարբերակում. Բ. Ռոստոմաշվիլի՝ Վձօլձօ: Վ. Ցիսկարիշվիլի՝ Վձօլձօ:

ՄԵԾ ԳՅՈՆԴՈՒՐԱ

ՄԵԾ ԳՅՈՆԴՈՒՐԱ. գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 11 կմ հարավ, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 10 կմ հյուսիս-արևմուտք, ծ. մ. 1795-1840 մ բարձրության վրա, Քառասնակն գետի աջ ու ձախ ավերին:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են 1829-30 թթ., Էրզրումի Օվու գավառակի գյուղերից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ Մեծ Գյոնդուրայի բնակչության թվաքանակը ներկայացրել է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ¹		130	126	256
1841 ²		121	116	237
1842 ³		129	125	254
1844 ⁴		140	137	277
1845 ⁵		150	142	292

1847 ⁶		160	165	325
1849 ⁷		165	160	325
1853 ⁸		173	171	326
1854 ⁹		174	172	346
1857 ¹⁰		200	179	379
1860 ¹¹	37	254	243	497
1861 ¹²	41	229	227	456
1862 ¹³	41	228	235	463
1863 ¹⁴		237	237	474
1864 ¹⁵	41	241	237	478
1865 ¹⁶		235	226	461
1866 ¹⁷	41	235	226	461
1867 ¹⁸		347	343	700

1 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
 2 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 64-65:
 3 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 76-77:
 4 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 14-15:
 5 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:

6 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:
 7 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:
 8 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 38-39:
 9 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:
 10 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
 11 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:
 12 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:
 13 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
 14 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 15 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:
 16 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-12:
 17 Նույն տեղում, ք. 74:
 18 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:

1868 ¹⁹	353	351	704
1869 ²⁰	359	369	728
1870 ²¹	367	375	742
1871 ²²	380	384	764
1872 ²³	387	385	772
1873 ²⁴	399	393	792
1874 ²⁵			798
1875 ²⁶	56		790
1876 ²⁷		420	816
1877 ²⁸		332	638
1878 ²⁹		342	661
1880 ³⁰		361	700
1881 ³¹		378	738
1882 ³²		388	738
1883 ³³		399	749
1884 ³⁴	55		
1885 ³⁵		412	788
1886 ³⁶		412	788
1887 ³⁷		465	866
1889 ³⁸		480	888
1890 ³⁹		490	914
1891 ⁴⁰		512	949
1892 ⁴¹		505	926
1893 ⁴²		501	932
1894 ⁴³		506	937
1897 ⁴⁴		535	1005
1898 ⁴⁵		540	1028
1899 ⁴⁶		542	1032
1900 ⁴⁷		550	1046
1901 ⁴⁸		539	1053
1902 ⁴⁹		554	1087
1905 ⁵⁰		597	1171

1908 ⁵¹	125	633	629	1262
1910 ⁵²		680	665	1345
1912 ⁵³		725	706	1431
1914 ⁵⁴		742	734	1476
1916 ⁵⁵		740	746	1486
1918 ⁵⁶	185	710	725	1435
1921 ⁵⁷		99	96	195
1926 ⁵⁸	177			924
1988 ⁵⁹	302			1620

Երկրորդ աշխարհամարտին Մեծ Գյունդուրայից մասնակցել են 214 հոգի: Նրանցից 108-ը զոհվել է⁶⁰:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. հիմնադրման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ: Դպրոցի գոյությունը գյուղում վկայված է 1865 թ-ից. զետեղված էր Սբ. Հակոբ եկեղեցու զավթում: Հարկ է նշել, որ ինչպես այլուր, այնպես էլ Մեծ Գյունդուրայում հայոց դրպրոցի փակումը պայմանավորված է եղել 1880-ականների կեսերից արքունի (պետական) դպրոցի բացմամբ. «...այստեղ կառուցում է շինական արքունի դպրոց միացած գիւղերի ծախքով»⁶¹:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶²		1	41
1875 ⁶³	Աղեքս. Պետրոսյանց	20	
1876 ⁶⁴		1	26
1881 ⁶⁵		1	30
1989 ⁶⁶	միջնակարգ		270

Սբ. Հակոբ եկեղեցի. հայոց եկեղեցու հիմնադրումը տեղի է ունեցել 1830-ականին՝ Սբ. Հակոբ անվամբ, բայց 1869 թ. հին եկեղեցու տեղում կառուցվել է ցարդ կանգուն, քարաշեն նոր եկեղեցի:

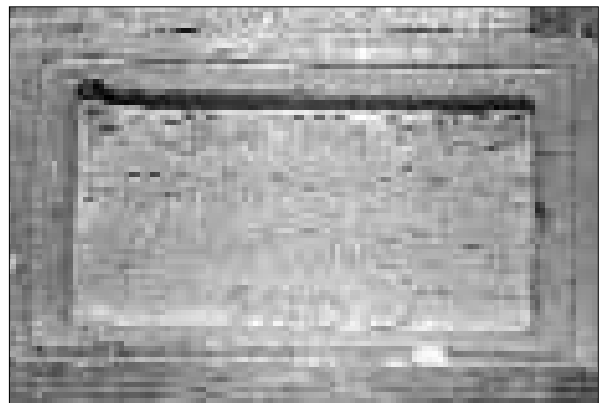
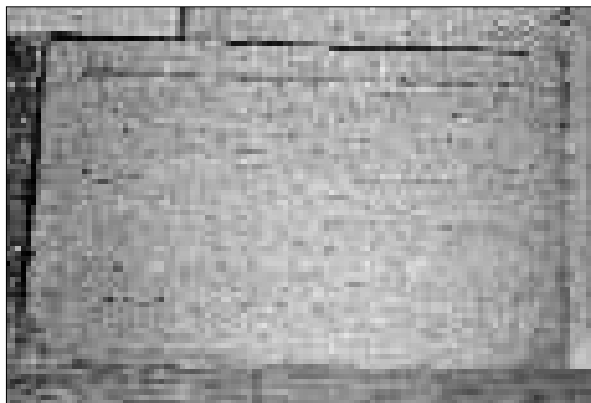
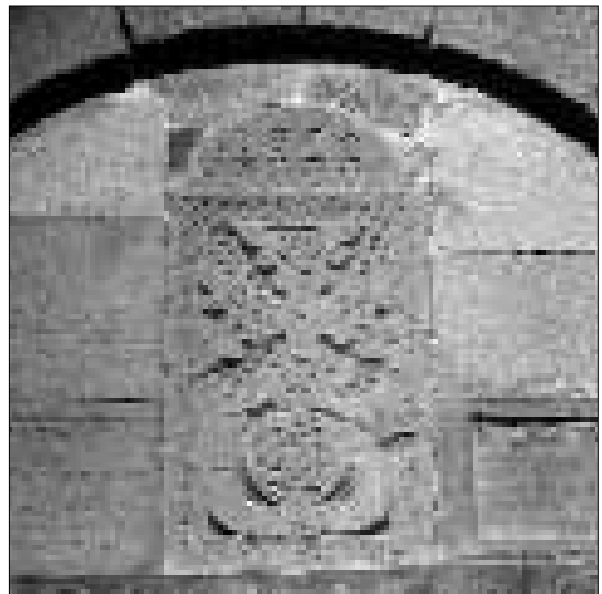
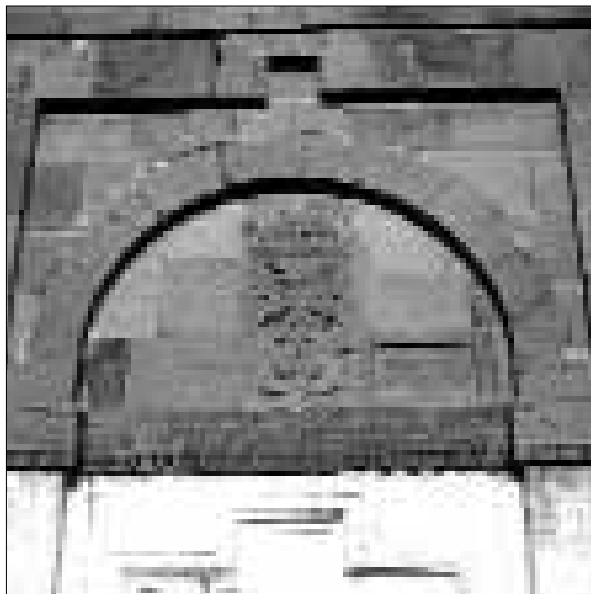
Արձանագրություն. եկեղեցու արևմտյան ճակատին՝ 5 տող.

1. **ՆՈՐՈՔԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵԼԵՑԻՍ ՀԱՅՈՑ ՅԱՇԽԱՏՈՒԹԵ(ԱՄ)Բ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՉԵՌԱՄԻՐ ՅԱԿՈՒ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(ԱՅ)Ի ՄԻՔԷԼԵ(Ա)ՆՅ, 1869:**

Հրատ. առաջին անգամ:

19 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 20 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 21 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 22 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 23 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 24 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 25 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 26 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 27 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
 28 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 29 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 30 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 31 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 32 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 33 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 34 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 35 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 36 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 11:
 37 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 38 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 39 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 144:
 40 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 143:
 41 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 115:
 42 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 43 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 168-169:
 44 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 141-142:
 45 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 163:
 46 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 47 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 48 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 49 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 17-18:
 50 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 260-261:

51 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 53 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 171-172:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 18-19:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 58 **Արդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 124:
 59 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 60 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 61 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 44:
 64 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 51:
 65 **Խոտոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 515:
 66 Ըստ դպրոցի տնօրինության տրամադրած տվյալների:

ՄԵՃ ԳՅՈՆԴՈՒՐԱ. Սր. Հակոբ եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, ամ ճակատին ագուցված խաչքարը և արձանագրությունները

Արձանագրություն. եկեղեցու արևմտյան ճակատին՝ 3 տող.
 2. ԻՇԱՏԱԿ ԽԱՉԻ, | ՅԱԿՈՒԲ, ԳՐԻԳ(Ո)Ր |
 ԹՈՐՈՍԵԱՆ, 1869:
 Հրատ. առաջին անգամ:

Գերեզմանոց. գյուղի հին գերեզմանոցը տարածված է գյուղի կենտրոնում: Այդտեղ պահպանվել են ԺԹ դարի 2-րդ կեսով թվագրվող արձանագիր շիրմաքարեր:

ՄԵԾ ԽԱՆՉԱԼԻ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 19 կմ հարավ-արևելք, Նինոծմինդայից 2 կմ հարավ, Խանչալի լճի հարավարևելյան ափից ոչ հեռու, ծ. մ. 1940-1980 մ բարձրության վրա:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնինները 1829-30 թթ. փոխադրվել են Էրզրումի նահանգի համանուն գավառի Հինձք¹ գյուղից նախ՝ Ախալցխայի Սազել գյուղը, ապա՝ Ջավախքի Խանչալի գյուղը. «...բայց վերջը նրանցից մի հատուած գնացել է Ախալքալաքի (Մեծ Խանչալ) կողմերը»²:

Մինչև 1847 թ. ռուս դուխոբորների բնակեցումը գավառի տարածքում խանչալեցի հայերը տիրում էին ընդարձակ հողատարածքի, որից, սակայն, զրոկվեցին Օրլովկա, Սպասովկա, Բոգդանովկա գյուղերի հիմնումից հետո³:

Երկրորդ աշխարհամարտին Մեծ Խանչալի գյուղից մասնակցել են 202 հոգի, որոնցից 72-ը զոհվել է⁴:

Վիճակագրություն. Մեծ Խանչալին Ջավախքի այն սակավաթիվ գյուղերից է, որի բնակչությունը ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում անընդմեջ աճել է: Դա հստակ երևում է ստորև ներկայացվող աղյուսակից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁵		106	83	189
1841 ⁶		116	91	207
1842 ⁷		121	104	225
1844 ⁸		137	117	254
1845 ⁹		160	134	294
1847 ¹⁰		161	150	331
1849 ¹¹		172	160	332
1853 ¹²		176	173	349

1854 ¹³		178	175	353
1857 ¹⁴		238	223	461
1860 ¹⁵		216	205	421
1861 ¹⁶		219	203	422
1862 ¹⁷		223	214	437
1863 ¹⁸		230	214	444
1864 ¹⁹		234	222	456
1866 ²⁰	42	245	230	475
1867 ²¹		250	246	496
1868 ²²		287	255	542
1869 ²³		299	260	559
1870 ²⁴		307	258	565
1871 ²⁵		316	265	581
1872 ²⁶		323	270	593
1873 ²⁷		332	278	600
1874 ²⁸				627
1875 ²⁹	60			631
1876 ³⁰		349	295	644
1877 ³¹		365	319	684
1878 ³²		369	319	688
1881 ³³		390	331	721
1882 ³⁴		395	336	731
1883 ³⁵		387	331	718
1884 ³⁶	64			
1885 ³⁷		402	345	747

1 Հինձքը (այժմ՝ Dumlu) հայաբնակ գյուղ էր Կարին (Էրզրում) քաղաքից 19 կմ հյուսիս-արևելք:
 2 Մուրատեանց Յ., Ախալցխայի գաւառի մի քանի հայ գիւղերը, «Մուրճ», 1895, № 2, էջ 326:
 3 АКАК, т. X, Тифлис, 1885, էջ 123:
 4 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:
 5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
 6 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:
 7 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78-79:
 8 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 15-16:
 9 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:
 10 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 34-35:
 11 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:
 12 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 38-39:

13 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:
 14 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
 15 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:
 16 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:
 17 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
 18 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 19 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 9-10:
 20 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 21 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
 22 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 23 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 24 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 25 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 26 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 27 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 28 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 26-27:
 29 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Նաև՝ «Մերու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 30 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
 31 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 32 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 33 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 34 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 35 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 36 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 37 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:

1887 ³⁸		439	387	826
1889 ³⁹		457	394	851
1890 ⁴⁰		477	413	890
1891 ⁴¹		490	426	916
1892 ⁴²		510	436	946
1893 ⁴³	115	516	430	946
1894 ⁴⁴		499	429	928
1897 ⁴⁵		554	472	1026
1898 ⁴⁶		570	496	1066
1899 ⁴⁷		578	507	1085
1900 ⁴⁸		599	524	1123
1901 ⁴⁹		611	534	1145
1902 ⁵⁰		637	558	1195
1905 ⁵¹		664	581	1245
1908 ⁵²	147	717	609	1326
1910 ⁵³		762	655	1417
1912 ⁵⁴		823	695	1518
1914 ⁵⁵		858	732	1590
1916 ⁵⁶		848	733	1581
1918 ⁵⁷	208	998	974	1972
1921 ⁵⁸		185	125	310
1926 ⁵⁹	179			903
1987 ⁶⁰	406			1683

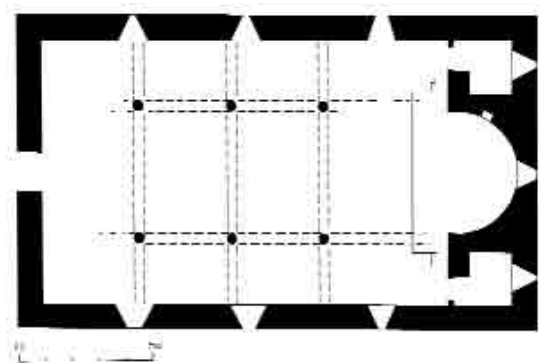
Եկեղեցական-ժխական դպրոց. կրթօջախի գործունեության վերաբերյալ տվյալները 1860-ական թվականներից են.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶¹		1	19
1874 ⁶²	գործել է		
1876 ⁶³		1	22
1877 ⁶⁴		1	62
1878 ⁶⁵		1	70

- 38 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
- 39 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
- 40 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 144:
- 41 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 143:
- 42 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 115:
- 43 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
- 44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 168-169:
- 45 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 141-142:
- 46 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 164:
- 47 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
- 48 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
- 49 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
- 50 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 18-19:
- 51 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 261-262:
- 52 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
- 53 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
- 54 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
- 55 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 172-173: Նաև՝ “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 195:
- 56 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 19-20:
- 57 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
- 58 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
- 59 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 125:
- 60 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների
- 61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
- 62 Խողոյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 518:
- 63 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 51:
- 64 Նույն տեղում, ք. 130:
- 65 Նույն տեղում, ք. 177:

1881 ⁶⁶		1	20
1895/1905	փակ է եղել		
1906 ⁶⁷	վերաբացվել է		
1910 ⁶⁸		1	54
1911 ⁶⁹	միդասյա, երկսեռ	1	54 (6-ը՝ աղջ.)

Սբ. Աստվածածին եկեղեցի. հիմնադրման ստույգ թվականը հայտնի չէ, սակայն արդեն 1830-ական թվականներին վերջինիս գոյությունը կասկածից վեր է: Ներկայումս կանգուն, բայց խիստ քայքայված եկեղեցին, ամենայն հավանականությամբ, հնի տեղում 1850-60-ականներին հիմնովին վերակառուցված շինություն է, որը հետագայում էլ մի քանի անգամ նորոգվել է: Օրինակ, 1896 թ. օգոստոսի 14-ին եկեղեցու երեցփոխը հոգևոր իշխանություններից ստացել էր եկեղեցու ներսը ծեփելու և մի փայտաշեն, գմբեթաձև զանգակատուն կառուցելու թույլտվություն⁷⁰: 1913 թ. նախատեսվում էր նորոգել եկեղեցու հյուսիսային և հարավային պատերը՝ այդ նպատակի համար ծախսելով եկեղեցական 1000 ռ. գումարը: Այս հերթական նորոգության թույլտվությունը ևս ստացվել է (1913 թ. հոկտեմբերին): Աշխատանքները գլխավորել է Մահակ քահանա Վարդապետյանը⁷¹:

Մեծ ԽԱՆՉԱԼԻ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հատակագիծը

Եկեղեցին քարաշեն, փայտածածկ կառույց է: Տանիքը պահում են 3 զույգ փայտե սյուները: Մուտքը արևմտյան ճակատից է, սրահը լուսավորվում է թվով 10 լուսամուտներից: Արտաքին չափերն են՝ 19,67 x 11,68 մ: Նյութը՝ սրբատաշ և կոփածո բազալտ, կրաշաղախ:

Սրբատեղիներ. Մեծ Խանչալի գյուղում հայտնի սրբատեղիներն են Սբ. Մինաս և Սբ. Գևորգ հնա-

- 66 Խողոյան Ս., նույն տեղում:
- 67 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ «Հորիզոն», 1913, № 210, էջ 3:
- 68 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
- 69 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 682, ք. 57: Նույն թվականին դպրոցը փակվել է նյութական տղության պաճառով («Հորիզոն», 1913, № 210, էջ 3):
- 70 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2917, ք. 23-25:
- 71 Նույն տեղում, գ. 3450, ք. 1-7, նաև՝ ֆ. 56, ց. 1, գ. 11746, ք. 1-3: Տե՛ս նաև՝ «Արարատ», 1913, էջ 1004:

ՄԵԾ ԽԱՆՉԱԼԻ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից և հր-ամ-ից

վայրերը: Սրանցից առաջինում պահպանվում են Ե-Է դարերին բնորոշ քառակող կոթողի խաչազարդ պատվանդանն (100 x 81 սմ) ու կոթողի մի բեկորը (78 x 33 x 29 սմ): Երկու սրբատեղիներն էլ մի-մի բլուրների վրա են:

Գերեզմանոց. գյուղի հյուսիսային եզրին տարածված գերեզմանոցում առկա են ԺԹ-Ի դարերին բնորոշ տապանաքարեր:

Հնագիտական գտածոներ. գյուղի տարածքից հայտնաբերվել են հայկական և պարսկական (սասանյան) շրջանի դրամներ, որոնք փոխանցվել են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանին:

ՄԵԾ ՍԱՄՍԱՐ (ԹՈՔ ՍԱՄՍԱՐ)

ՄԵԾ ՍԱՄՍԱՐ (ԹՈՔ ՍԱՄՍԱՐ). գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 17 կմ հյուսիս-արևելք, ծ. մ. 1980-2020 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. Մեծ Սամսար գյուղը Վերին Սամսար անվանումով հիշատակվում է 1595 թ. կազմված հարկացուցակում՝ իբրև ռայաներից ազատ և 5.000 ակչե հարկվող բնակավայր¹:

Ըստ տեղացիների վկայության՝ «Սամսար» անվանումը ստուգաբանվում է իբրև «փոփոխական եղանակ ունեցող վայր», ընդ որում, բնակիչներն իբր այս տեղանունն իրենց հետ բերել են Էրզրումից²:

Ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30 թթ. փոխադրվել են Էրզրումի նահանգից, սկզբում հաստատվել Թոք գյուղում, ապա 1848 թ. փոխադրվել և հիմնել ներկայիս գյուղը՝ Թոք տեղանունը կցելով Սամսարին:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 101 մեծ սամսարցիներից 50-ը զոհվել է³:

Բնակչություն. Թոք գյուղում մինչև 1854 թ. հայ բնակիչների առկայությունը⁴ հուշում է, որ նրանք աստիճանաբար են փոխադրվել Սամսար: Վիճակագրական տեղեկագրերում նորահիմն գյուղի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ գտնում ենք՝ սկսած միայն 1857 թ-ից, ընդ որում, ակնհայտ է, որ հիշյալ թվականից հետո բնակչության քանակը շարունակաբար աճել է.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1857 ⁵		64	66	130
1860 ⁶	22	86	74	160
1861 ⁷		107	88	195
1862 ⁸	26	111	96	207
1863 ⁹		109	103	213
1864 ¹⁰	26	111	107	218
1865 ¹¹		112	106	218

4 Տես սույն աշխ., էջ 209:

5 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3830, թ. 54-55:

6 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 65-66:

7 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 25:

8 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 21-22:

9 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:

10 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 8-9:

11 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 12-13:

1 "Ծղրջոնճանոս շղջոյտոս ձոջո ձոջոճո", էջ 208:

2 "ձոջոն շոճոյո", 1996, № 200:

3 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

1866 ¹²	26	112	106	218
1867 ¹³		119	108	227
1868 ¹⁴		120	107	227
1869 ¹⁵		129	104	233
1870 ¹⁶		133	105	238
1871 ¹⁷		135	107	242
1872 ¹⁸		136	108	244
1873 ¹⁹		139	109	248
1874 ²⁰				259
1875 ²¹	25			263
1876 ²²		154	114	268
1878 ²³		159	163	322
1880 ²⁴		166	174	340
1881 ²⁵		172	179	351
1882 ²⁶		180	181	361
1883 ²⁷		184	187	371
1884 ²⁸	32			
1885 ²⁹		123	192	315
1887 ³⁰		141	201	342
1889 ³¹		143	226	369
1890 ³²		143	231	374
1891 ³³		152	240	392
1892 ³⁴		152	244	396
1893 ³⁵		156	246	402
1894 ³⁶		164	248	412
1898 ³⁷		309	354	663
1899 ³⁸	47	195	275	470
1900 ³⁹		208	285	493
1901 ⁴⁰		215	291	506
1902 ⁴¹		222	303	525
1905 ⁴²		248	325	573
1908 ⁴³	51	262	345	607

1910 ⁴⁴		275	359	634
1912 ⁴⁵		297	373	660
1914 ⁴⁶		311	384	695
1916 ⁴⁷		315	380	695
1918 ⁴⁸	80	327	330	657
1921 ⁴⁹		110	90	200
1987 ⁵⁰	199			735

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով Թոք-Սամսարի բնակելի տներից 39-ը քանդվել է, 46 մարդ զոհվել⁵¹: Երկրաշարժից տուժած բնակավայրերին օգնություն ցույց տվող կոմիտեի կողմից 1902 թ. Թոք-Սամսարում կառուցվել է յուրաքանչյուրը 600 ռ. արժողությամբ 14 տուն⁵²:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. կրթօջախի գործունեությունն արխիվային վավերագրերում վկայված է 1870-ական թվականներից:

1916 թ. կոնդակով թույլ է տրվել Թոք-Սամսար գյուղում վերաբացել հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցը⁵³:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1875 ⁵⁴	նախակրթարան	Խաչատուր Տեր-Ազարյանց	20
1876 ⁵⁵		1	18
1877 ⁵⁶		1	18
1878 ⁵⁷		1	22
1882 ⁵⁸		1	26
1988 ⁵⁹	միջնակարգ		90

Սր. Աստվածածին եկեղեցի. կառուցվել է 1848 թ.: Հիմնավորապես խարխվել է 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից⁶⁰, վերակառուցվել 1902 թ.:

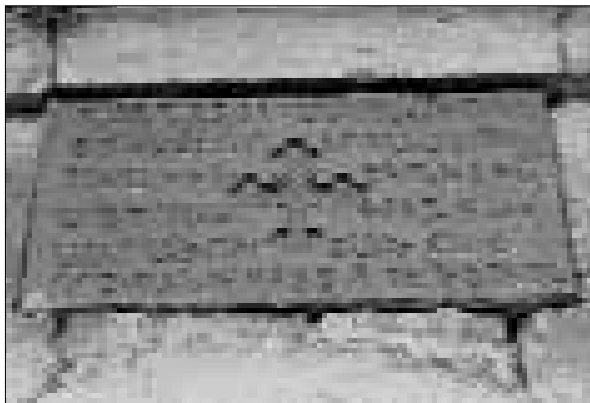
Կանգուն է: Արտաքին չափերն են՝ 16,25 x 8,15 մ:

Բարավորին արձանագրված է.

1902 Թ. 25 ՕԳՈՍՏ(ՈՍԻ) ԿԱՌՈՒՅԵ(Ա)Լ Է ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿ(Ե)ՂԵՑԻՆ | ՄԵԾ ՍԱՄ(ՍԱՐ) ԳԻՒՂ(Ի) ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱ-

12 Նույն տեղում, թ. 74:
 13 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 20-21:
 14 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 28:
 15 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 10:
 16 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 24:
 17 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 10-11:
 18 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 57-58:
 19 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 71-72:
 20 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 27-28:
 21 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 20-21: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 22 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, թ. 30-31:
 23 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 218-219:
 24 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88-89:
 25 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97-98:
 26 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 43-44:
 27 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 48-49:
 28 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 29 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 14:
 30 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 40-41:
 31 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 65-66:
 32 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 147:
 33 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 146:
 34 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 118:
 35 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 42-43:
 36 Նույն տեղում, գ. 3896, թ. 171-172:
 37 Նույն տեղում, գ. 3897, թ. 166:
 38 Նույն տեղում, գ. 3903, թ. 101-102: Տե՛ս նաև՝ «Մշակ», 1900, № 4, էջ 2:
 39 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, թ. 52:
 40 Նույն տեղում, գ. 3906, թ. 68:
 41 Նույն տեղում, գ. 3907, թ. 20-21:
 42 Նույն տեղում, գ. 3912, թ. 263-264:
 43 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 43:

44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 135-136:
 45 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, թ. 174-175: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ արքյուրում նշված է 713 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 177):
 47 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, թ. 21-22:
 48 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:
 50 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 51 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2, № 4, էջ 2: Ի դեպ, գյուղում Ա. Գոլյանի կանգնեցրած հուշակոթողը հավաստում է, թե 1900 թ. հունվարի 2-ի երկրաշարժին զոհ են գնացել 75 մարդ:
 52 «Մշակ», 1902, № 265, էջ 1:
 53 «Արարատ», 1916, էջ 794:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, թ. 43:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, թ. 52:
 56 Նույն տեղում, թ. 130:
 57 Նույն տեղում, թ. 218-219:
 58 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 43-44:
 59 Ըստ դպրոցի տնօրինության վկայության:
 60 **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 28:

ՄԵՆ ՍԱՄՍԱՐ (ԹՈՔ ՍԱՄՍԱՐ). հատված գյուղի կենտրոնական թաղամասից, Սր. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, եկեղեցու վերականգնման մասին պատմող արձանագրությունը՝ ագուցված ան ճակատին, խոյածև տապանաքար եկեղեցու մերձակայքում

Շ(ՈՒՈՎ), ՈՐԸ ՔԱՆԴ(ՈՒԵՑ) 1899 Թ. 19 Դ(ԵԿ-ՏԵՍԲԵՐԻ) ԵՐԿՐ(Ա)Շ(ԱՐԺԻՑ):

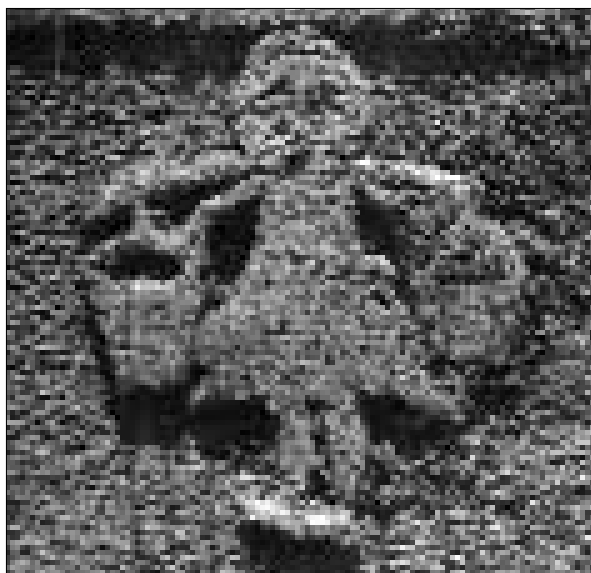
Հրատ. առաջին անգամ:

Բնակելի շենքեր. գյուղում դեռևս պահպանվել են ԺԹ դարում կառուցված, քարաշեն, փայտածածկ, միահարկ շենքեր, որոնք ուշագրավ են հատկապես առանձին մանրամասերով, ինչպիսիք են, օրինակ, զարդաքանդակներով և պատկերաքանդակներով հարդարված բուխարիները:

Աղբյուր. գյուղամիջում պահպանվել է ԺԹ դարի ջավախքյան աղբյուրաշինության ուշագրավ նմուշներից մեկը՝ կերտված միակտոր քարից և հարդարված պատկերաքանդակներով:

ՄԵԾ ՍԱՄՍԱՐ (ԹՈՔ ՍԱՄՍԱՐ). հատվածներ գյուղամիջի բնակելի շենքերից, բուխարիներ և աղբյուր

Սրբատեղի. Մեծ Սամսար գյուղի եզրին պահպանվում էր Կարմրավոր անվամբ մի սրբատեղի⁶¹:

Սամսար քաղաքատեղի. գտնվում է գյուղի հյուսիսային եզրին՝ Մեծ և Փոքր Սամսարները միմյան-

ցից բաժանող Մեղրեկ վտակի ոչ խորը կիրճում: Պահպանված գրեթե բոլոր շինությունները ժայռափոր են՝ տեղակայված ձորակի երկու կողմերը երիզող ժայռերի մեջ:

«Խաչ-Սաղարա» եկեղեցի. բաղկացած է վիմափոր եկեղեցուց և դրան արևմուտքից կից գավթից:

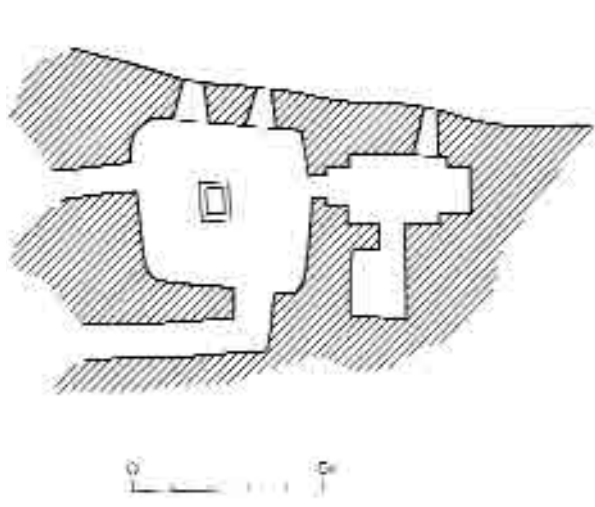
61 Զբոսընթացիկ Ե., մշվ. աշխ., էջ 151:

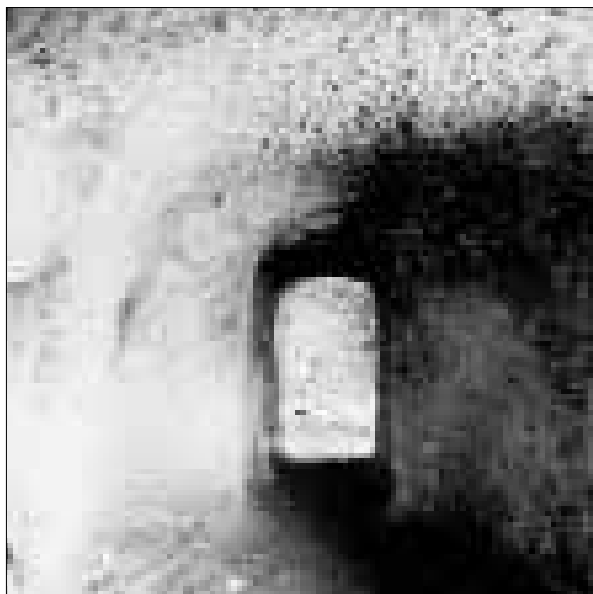
ՄԵՃ ՍԱՍՍԱՐ (ԹՈՔ ՍԱՍՍԱՐ). հատվածներ Սամսար քաղաքատեղիի ձորակից

Մուտքը գավթի կենտրոնական մասում գտնվող անցքն է: Լուսամուտները (3 հատ) նայում են դեպի հյուսիս: Գավթից բացված երկու երկար միջանցքների ուր հասնելը չհաջողվեց պարզել (դրանք ավելի շուտ գաղտնուդու նմանություն ունեն): Հիմնական մուտքը 4-5 մ ցած է և խողովակաձև փորվածքի միջով դուրս է գալիս գավթի մեջ: Եկեղեցին ու

գավթիքը միասին ունեն 9 մ երկարություն: Աչքի է ընկնում հայ-առաքելական եկեղեցիներից հայ-քաղկեդոնական եկեղեցիներին փոխանցված եկեղեցու բարձր բեմը: Հարդարանքը գուսպ է, արձանագրություններ չկան: Ներքին երկարությունը գավթի հետ միասին 8,90 մ է, գավթի լայնությունը՝ 4,25 մ: ԺԱ-ԺԲ դարերի գործ է:

ՄԵՃ ՍԱՄՍԱՐ (ԹՈՔ ՍԱՄՍԱՐ). «Ճաչ-Մադարա»
 ժայռափոր եկեղեցու տեսքը հս-ից, հատակագիծը և եկեղեցու
 ներքին տեսքը դեպի ալ

ՄԵԾ ՍԱՄՍԱՆԸ (ԹՈՔ ՍԱՄՍԱՆԸ). «Ֆաչ-Մաղարա» ժայռափոր եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի ամ և գավթի ներքին տեսքը դեպի ալ, ժայռափոր այլ կառույցներ

Եռանավ եկեղեցի. քաղաքատեղիի պաշտամունքային կառույցների շարքում գլխավոր տաճարն է: Ունի լայն տարածում գտած հորինվածք, սակայն որպես ժայռափոր հուշարձան՝ եզակի է: Ներքին չափերն են՝ 13,35 x 10,85 մ:

Առաջին մատուռ. քաղաքատեղիի հյուսիսարևմտյան կողմում՝ վտակի աջակողմում գտնվող առանձին կանգնած ժայռակտորի մեջ, փորված է մատուռ, որի մուտքը արևմուտքից է, միակ լուսամուտը՝ հարավ-արևելքից: Ներքին չափերն են՝ 3,60 x 2,25 մ:

Երկրորդ մատուռ. Սամսար քաղաքատեղիի հյուսիսարևմտյան եզրին գտնվում է միանավ, պարզ հորինվածքով ևս մեկ մատուռ: Մուտքը և միակ լուսամուտը հարավից են, ներքին չափերը՝ 4,25 x 2,10 մ: ԺԲ-ԺԳ դարերի կառույց է:

Երրորդ մատուռ. նմանաձև հորինվածքով մի փոքր մատուռ էլ պահպանվում է նախորդից ոչ հեռու (ներքին չափերն են՝ 3,50 x 2,05 մ):

Վիմագրեր.

1. Արձանագիր քար. վիմափոր եկեղեցու մուտքից վեր, հողից 4 մ բարձրության վրա (արտաքին չափերն են՝ 100 x 80 սմ), վրաց մեարդպատառ՝ 11 տող.

... *ւյհծ...* | ...ՍԴ *ածղև ...* | ...ՁԵԻ *կպկ...*
| ...*ռձԵԻ դևղ դԵԻԻ ...* | ...ՍԵԵԵ *յրհ ծրծրևԵ* |
...*ԵՅԵԻ ըպԿևհ ծԵ* | ... *րվՆԻԻԻԻ րՅՅԸ ...* | ...*Ե*
ՁԵև ըԵԻԳրրԵևԵ | ...*պրԵձԵյրհ ծԵղԲԴԴԴ ...* |
... *ձըԵԴԵԵ ԴԳԵևԵԵԴ ծԵ...* | ...*հարև պղԵԴ*
ըղծը ԲԵ...

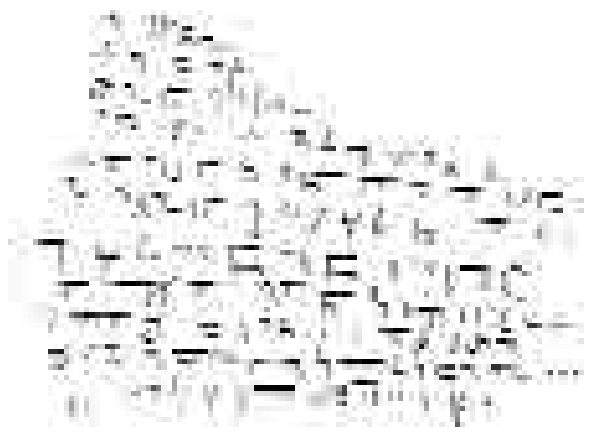
...*Ձ(յ)ճԵ(ձ) ...* | ...*ժյ, օճյև ...* | ...*ձան, քյր...* |
...*լձան յևյ ջանի ...* | ...*ժաճ, Ձոն ճոճևս* |

ՄԵԾ ՍԱՄՍԱՐ (ԹՈՔ ՍԱՄՍԱՐ). Եռանակ, ժայռափոր եկեղեցու մանրամասեր

სენ სოსოსი (ძირ სოსოსი), ხანაძე, ძაქოაძვირ
 ხსენებენ ხათასკაძე.
 სურათები არსადაც სენ «ჯავახეთი. ისტორიულ-
 სურათობრივი გზამკვლევი» ვიხილავ

გრანდკარნ რაი ს. ნიქაძეძვირ

VI-2, VII, 1959, მუშაობის გეგმა და მოხსენება თეზისები, თბილისი, 1959, ტ 9: **გაფრინდაშვილი გ.**, ისტორიული ჯავახეთის გამოქვაბულები, "ძეგლის მეგობარი", № 3, 1964, ტ 8: **ბერძენიშვილი ნ.**, ჯავახეთის 1933 წლის... ტ 150: **შოშიაშვილი ნ.**, ნძ. აქს., ტ 274-275: **სილოგავა გ.** ხელნაწერთა ინსტიტუტის ეპიგრაფიკული ექსპედიციის 1977 წლის მუშაობის ანგარიში, მრავალთავი, VII, თბილისი, 1980, ტ 173-175: **სილოგავა გ.** სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები, ადვოკატი, 2000, ტ 49-50, 120, 135: "ჯავახეთი. ისტორიულ-სურათობრივი გზამკვლევი", თბილისი, 2000, ტ 67:

სურათები. ქინაძე აქტანას ხათასკანოვიანს
 აყარაოქი ხრათარსკიქნისი ათი ათი სენ ხრათი მსათს-
 ქიონს თარქნილი ქინაძეძვირნი ს. ი. იათინაძეძვირნი
 აღაშენა ... ოდეს ... ესე ვანი ... მაშინ დიდისაგან გვისხენ
 და იხსენი ... მაშინ დავწერე მუსხელისა (ყან მსხელისა)
 ეკლესია და ნოს ხელი ... ჟ. შიქარძეძვირნი ტყინ ... | ჟი
 - ტის | ტინ ხის ... | ზატინ ისი ირნი ... | ჟი ტყინ
 რირის ... | ტი რი რაქინ რი | ტყინ რირის ... | ტი
 რი რი - რი რი . ტის | აქინ ტყინ რი რი |
 რირის | ტირის რი რი | რ - რი რი - რი - რი;
 აშენდა... ესე ვანი... მაშინ დიდისა... გვწვენ და ივსენ...
 [დღეს] მას განკითხვისას... მაშინ დავწერე ეკლესია
 და... ჳელი... ს. ჩხრძეძვირნი რაქარაქინს ტის
 აყარაოქი ათი ქინაძეძვირნი ... ა. ვა... | ... რე ეს...
 | ... მან კე... | ... მან ესე ვანი... | ... რაჭა ში დიდისა... |
 ... აგან გუვსენ[ა] და | ... ივსენინ იგი ა... | ... ესე მან

... აგან გუ(ი)ვსენ(ა). და | ... ივსენინ იგიც... |
 [დღეს] მას განკითხვისას. | ... ულამაშინ
 დავწერე ... | ... მათისა (მცხეთისა?)
 ეკლ(ეს)ია და... | ... ნოს ჳელი ტედ... წა...

თარგმ. **ყათინცე...**, ხრე..., ... ათი ქინაძე, ... მნ-
 ძი, ... აყარაოქი რი ... აყარაოქი რი რან ტი ..., იათას-
 თანის ათი ირე, ... (შეჩხეჩი) ხსენებენ რი ... (სინ-
 ქი, სიქი) ტინე რი ...:

ქრათ. **Ростомов И.**, ნძ. აქს., ტ 97-98: **ცისკარიშვილი
 გ.** ნძ. აქს., ტ 41: ლაბიდარული წარწერები, აღმოსავლეთ
 და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და
 გამოსაკვამდ მოამზადა, **გაფრინდაშვილი გ.** კლდეში
 ნაკვეთი ნაგებობანი სოფელ პატარა სამსართან, ისტორი-
 ული გეოგრაფიის განყოფილების I სამეცნიერო სერია, 30.

ՄՆՆ ՍԱՄՍԱՐ (ԹՈՔ ՍԱՄՍԱՐ). «Թագավորի թախտ» ժայռափոր կացարանի ներքին տեսքը

Գյուղատեղի. գտնվում է գյուղից արևմուտք՝ մոտ 1 կմ հեռավորության վրա⁶⁴:

⁶⁴ Զերժենիճցի Ե., մշվ. աշխ., էջ 151:

ՄԵՐԵՆԻԱ

ՄԵՐԵՆԻԱ. գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 15 կմ հյուսիս-արևելք, ծ. մ. 1690-1720 մ բարձրության վրա, անտառածածկ լեռնապարով երիզված արգավանդ դաշտաբերանում:

Պատմություն. երկրամասի՝ առնվազն միջնադարից շեն բնակավայրերից էր: 1595 թ. Մերոնիա անվանաձևով հիշվող գյուղն ունեցել է 6 տուն բնակիչ և թուրքական կառավարությանը մուծել 10.000 ակչե հարկ¹, իսկ 1706-1707 թթ.՝ տանուտեր Իբրահիմի օրոք, հարկվել է 21.333 ակչե²: Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում, ապա կրկին վերաբնակեցվել 1830-ական թվականների սկզբներին:

Բնակչություն. մերենիացիների նախնիները փոխադրվել են Էրզրումի գավառի Սալնաձոր³ (Սալնաձորցյանները), Օզնի⁴ (Ամիրխանյանները),

Մարզա⁵, Բաբերդ (Բայբուրդ), Փոչիկ⁶ (Փոչիկյանները) և այլ բնակավայրերից:

Մերենիան 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից Ջավախքի առավել տուժած գյուղն է: Նրա բնակելի 130 տներից 117-ը քանդվել են, 1.048 բնակչից 86-ը՝ զոհվել, 2.158 անասունից 692-ը՝ կոտորվել⁷: Տուժածներին օգնություն ցույց տվող կոմիտեի ջանքերով արդեն 1902 թ. Մերենիայում կառուցվել է յուրաքանչյուրը 600 ու. արժողությամբ 67 տուն⁸:

Երկրորդ աշխարհամարտին Մերենիայից մասնակցել են 280 հոգի, որոնցից 100-ը զոհվել է⁹:

1 "Յուրջոսեթանոս յոգևոյոտոս ճոցո ճոցոթարո", էջ 193-194:

2 "Նոջլոթոս յոջլոթոս ճոցո ճոցոթարո 1694-1732 ՎՎ.", էջ 124:

3 Սալնաձորը (այժմ՝ Sariyazla) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 22 կմ հյուսիս-արևմուտք:

4 Օզնին (Օձնի, այժմ՝ Beyrinari) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 14 կմ հյուսիս-արևմուտք:

5 Մարզան (այժմ՝ Mezraa) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 43 կմ հյուսիս-արևմուտք:

6 Փոչիկը (այժմ՝ Paşayurdu) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 24 կմ հյուսիս-արևմուտք:

7 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2: 1900 թ. հունվարի 11-ի՝ հավանաբար դեռ չճշտված տվյալներ պարունակող լրատվական մեկ այլ հաղորդման մեջ նշված է. «Մերենիան ուներ 130 տուն, բոլորն էլ քանդված են, 166 մարդ սպանված են, 19 վիրատրված. սպանված է մօտ 500 գլուխ տառար եւ ոչխար» («Մշակ», 1900, № 4, էջ 2):

8 «Մշակ», 1902, № 265, էջ 1:

9 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում, բացառությամբ 1899 թ. (պատճառը երկրաշարժն էր), գյուղի բնակչության թվաքանակն անընդմեջ աճել է.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ¹⁰		180	141	321
1841 ¹¹		179	130	309
1842 ¹²		156	143	299
1844 ¹³		169	153	322
1845 ¹⁴		174	160	334
1847 ¹⁵		200	190	390
1849 ¹⁶		211	220	431
1851 ¹⁷	35	220	245	465
1853 ¹⁸		236	274	510
1854 ¹⁹		246	286	532
1857 ²⁰		260	228	488
1860 ²¹	56	219	242	551
1862 ²²	53	277	240	526
1863 ²³		284	275	557
1864 ²⁴	53	289	278	567
1866 ²⁵	53	282	269	551
1867 ²⁶		319	284	603
1868 ²⁷		326	279	605
1869 ²⁸		340	296	636
1870 ²⁹		352	296	648
1871 ³⁰		347	302	649
1872 ³¹		346	300	646
1873 ³²		356	307	663
1874 ³³				680
1875 ³⁴	60			680
1876 ³⁵		363	336	699
1877 ³⁶		379	332	711
1878 ³⁷		387	346	733
1880 ³⁸		407	357	764

10 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
 11 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:
 12 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78-79:
 13 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16-17:
 14 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 71-72:
 15 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:
 16 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40-41:
 17 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 28:
 18 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 37-38:
 19 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 47-48:
 20 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:
 21 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:
 22 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22-23:
 23 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 24 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 25 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 26 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 27 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 28 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 29 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 24:
 30 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:
 31 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:
 32 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 33 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:
 34 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Նաև՝ «Մերո չայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 35 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:
 36 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:
 37 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 38 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:

1881 ³⁹		410	372	782
1882 ⁴⁰		420	378	798
1883 ⁴¹		434	382	816
1884 ⁴²	65			
1885 ⁴³		439	365	804
1887 ⁴⁴		480	405	885
1889 ⁴⁵		504	414	918
1890 ⁴⁶		504	411	915
1891 ⁴⁷		531	429	960
1892 ⁴⁸		527	431	958
1893 ⁴⁹	100	542	437	979
1894 ⁵⁰		547	461	1008
1897 ⁵¹		595	516	1111
1898 ⁵²		626	537	1163
1899 ⁵³		587	508	1095
1900 ⁵⁴		613	526	1139
1901 ⁵⁵		631	536	1167
1902 ⁵⁶		643	547	1190
1905 ⁵⁷		687	587	1274
1908 ⁵⁸	131	721	606	1327
1910 ⁵⁹		739	633	1372
1912 ⁶⁰		756	649	1405
1914 ⁶¹		799	668	1467
1916 ⁶²		786	667	1453
1921 ⁶³		400	360	760
1987 ⁶⁴	257			1087

Բնակելի տուն. Մերենիայում պահպանված սակավաթիվ բնակելի հին տների շարքում ուշագրավ է 1872 թ. կառուցված Ժորա Սալնաձորցյանի պապենական տունը:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գտնվում էր եկեղեցու գավթում: Հիմնադրման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ: Կրթօջախի գործունեությունը արխիվային վավերագրերում վկայված է՝ սկսած 1865 թ-ից:

39 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 40 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 41 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 42 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 43 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10-11:
 44 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 45 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:
 46 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 147:
 47 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 146:
 48 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 118:
 49 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 793:
 50 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 171-172:
 51 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 144-145:
 52 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 166:
 53 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 54 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 55 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 56 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 20-21:
 57 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 263-264:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 59 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 60 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 174-175: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1252 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 157):
 62 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 21-22:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 64 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

ՄԵՐԵՆԻԱ. 1872 թ. բուխարիկ, «Լուսաղբյուրը», Սր. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը ամ-ից և հր-ամ-ից

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶⁵		1	43
1873/74 ⁶⁶		1	20
1875 ⁶⁷		Հար. Ասլանյանց	25
1876 ⁶⁸		1	24
1877 ⁶⁹		1	24
1878 ⁷⁰		1	26
1881 ⁷¹		1	45
1884/85 ⁷²	գործել է		

65 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:

66 Խուրդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 522:

67 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:

68 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 52:

69 Նույն տեղում, ք. 130:

70 Նույն տեղում, ք. 177:

71 Խուրդյան Ս., նույն տեղում:

72 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43: Տե՛ս նաև՝ Խուրդյան Ս., նույն տեղում:

Սր. Աստվածածին եկեղեցի. հիմնադրվել է 1830-ական թվականներին. «...գեկեղեցին Մերենայ վերանորոգեալ են Հայք ի հիմանց անտի...»⁷³: Շինությունը քարաշեն էր, փայտածածկ⁷⁴: 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով եկեղեցին փլվել է⁷⁵: Տարիներ անց եկեղեցին վերստին վերականգնվել է: Ներկայումս քայքայված և վթարային վիճակում է:

Խաչքար. գյուղամիջում եկեղեցուց ոչ հեռու բխող «Լուսաղբյուրի» պատին, տեղադրված է ԺԷ-ԺԸ դարերով թվագրվող մեկ ամբողջական խաչքար:

73 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 306, ք. 13:

74 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

75 **Мущкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 26:

ՄԵՐԵՆԻԱ. «Կոտրած ժամ» կիսավեր եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից և ամ-ից

ՄԵՐԵՆԻԱ. քառակող կորդոնների բեկորներ Սբ. Աստվածածին եկեղեցու որմներում և խաչքար (ԺԷ դար) եկեղեցու բակում

Խիդիսցվար գյուղատեղի. Մերենիայից 2 կմ հարավ-արևմուտք պահպանված գյուղատեղին, որը հայտնի է Խիդիսցվար (վրաց. Կամրջախաչ) անվամբ, գրավոր աղբյուրներում հիշվում է դեռևս 1595 թ.⁷⁶ 3 տուն բնակչությամբ և 9.000 ակչե հարկաչափով⁷⁶: 1728-1729 թթ.⁷⁷ Մուստաֆա տանուտիրոջ օրոք, հարկվել է 4.500⁷⁷, իսկ Խալիլ տանուտիրոջ օրոք (նույն թվականին)՝ 14.000 ակչե⁷⁸:

Եկեղեցի. գյուղատեղին ներկայումս հայտնի է «Կոտրած ժամ» անվամբ, քանի որ տարածքում քիչ

⁷⁶ «Զբոսընթացի վեց շաբաթի ընթացքում», էջ 193:
⁷⁷ «Ֆեդոսի յոթնամյա ճանապարհը 1694-1732 ՎՎ.», էջ 198:
⁷⁸ Նույն տեղում:

ՄԵՐԵՆԻԱ. հատված «Կոտրած ժամ» կիսավեր եկեղեցու ամ ճակատից, որմնախոյակ խորանի կորուսյալ մեջ և հատակագիծը

ՄԵՐԵՆԻԱ. «Կոտրած ժամ» կիսավեր եկեղեցու տեսքը հս-ալ-ից, 1988 թ. և 2001 թ. կամայական վերակառուցումից հետո, խոյածև տապանաքար եկեղեցու հր պատին կից

թե շատ պահպանված միակ շինությունը կիսավեր եկեղեցին է: Վերջինս ունի միանավ, թաղածածկ հորինվածք, կառուցված է համակ սրբատաշ քարով (արտաքին չափերն են՝ 8,20 x 4,25 մ): Ըստ հո-

րինվածքային և կառուցողական առանձնահատկությունների քննության՝ եկեղեցին կարելի է թվագրել

ՄԵՐԵՆԻԱ. Խիդիսզվար գյուղատեղիի միջնադարյան գերեզմանոցի մնացորդները և խոյածև տապանաքար

ԺԳ-ԺԴ դդ.: 2000-2001 թթ. ընթացքում մերենիացիները, անշուշտ, դրական մղումներով, սակայն անգիտորեն և կամայաբար վերակառուցել են եկեղեցին, որի պատճառով պատմական հուշարձանը միանգամայն և հիմնավորապես աղճատվել է⁷⁹:

Գերեզմանոց. Խիդիսզվար գյուղատեղիի գերեզմանոցում պահպանվել են խաչքարերի մի քանի պատվանդաններ ու անարձանագիր խոյածև և առավելապես անմշակ, սալաքարային տապանաքարեր:

⁷⁹ Առանց վերականգնման հաստատված նախագծի և մասնագիտական վերահսկողության կատարված աշխատանքների հետևանքով, ցավոք, խաթարվել է եկեղեցու ճարտարապետական նկարագիրը: Պատմական հուշարձանների նկատմամբ այսօրինակ կամայական վերաբերմունքը խիստ դատապարտելի է: Ցավում ենք, սակայն, տեղի ունեցածին անդրադարձած վրացական լրատվամիջոցները այս խնդրում ևս ի գորու չեն գտնվել գերծ մնալու կանխակալ վերաբերմունքից և նշել են, թե 2000 թ. աշնանը Մերենիա գյուղի մոտ վրացական 11-րդ դարի կիսավեր եկեղեցին իբրև թե վերականգնվել է հայկական ոճով և այդ կերպ յուրացվել: Մինչդեռ իրականում կատարվել է պատմական հուշարձանի սպորինի, կամայական ու անգրագետ վերակառուցում: Եվ միջնադարյան գողտրիկ հուշարձանը ոչ թե ստացել է «հայկական ոճ», ինչպես փորձում են հավաստիացնել հուշարձանի ճակատագրով «մտահոգված» վրացի թղթակիցները («ջողօս ճօճոթ», 20.12.2001, Նակ՝ № 283: «ճջօճօճօճօ», 20.12.2001, № 350: «ճ ԵՏՏՅՅ», 21.12.2001, № 226), այլ աղճատվել ու աղավաղվել է և կորցրել պատմական հուշարձանին հատուկ նկարագիրը:

ՄՅԱՄՆԻԿՅԱՆ

ՄՅԱՄՆԻԿՅԱՆ գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 17 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1850-1880 մ բարձրության վրա:

Հիմնադրում. բնակավայրը հիմնադրել են 1920-ական թվականներին Սուղայից այստեղ փոխադրված հայերը:

Պատմություն. ներկայիս Մյասնիկյան սակավաբնակ գյուղը հիմնված է պատմական Ղաղալա (Ղատանա) գյուղատեղիի տարածքում, ուստի վերջինիս պատմությունը հարկ է վերագրել ներկայիս գյուղին:

Ղաղալան 1595 թ. հարկացուցակում հիշվում է 5.000 ալչե հարկաչափով¹: Վերջինս տեղացիներին հայտնի է փոքր-ինչ այլափոխված՝ «Ղատանա» անվանաձևով:

Ի դեպ, Ղաղալան մեկն էր այն ամայացած գյուղերից, որոնք, որպես կալվածք, 1841 թ. Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին գնել էր Ախալքալաքի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու համար²:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 34 մյասնիկյանցիներից 14-ը զոհվել է³:

Բնակչություն. 1987 թ. Մյասնիկյանը զուտ հայաբնակ էր և ուներ 35 տուն՝ 160 բնակիչ:

Եկեղեցի. Ղաղալա (Ղատանա) գյուղատեղիում քիչ թե շատ աչքի ընկնող հուշարձանը երբեմնի ե-

ՄՅԱՄՆԻԿՅԱՆ. Ղաղալա (Ղատանա) գյուղատեղիի եկեղեցու մնացորդները

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი ღავთარი", էջ 289:

2 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 38, էջ 1:

3 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

ՄՅԱՄՆԻԿՅԱՆ. քառակող կոթողների բեկորներ (Թ-Ժ դդ.) Ղաղալա (Ղատանա) գյուղատեղիի տարածքում գոյացած ժամանակակից գերեզմանոցում, կործանված եկեղեցու սեղանի վեմ և խոյակ գերեզմանոցում

կեղեցու մնացորդներն են, որոնք վկայում են շինության՝ համակ սրբատաշ, մեծաչափ քարով կառուցված լինելը (1920-30-ական թվականներին, տոգորված բոլշևիկյան անմշակույթ և վայրենաբարո գաղափարներով, գյուղացիներն իսպառ կործանել են եկեղեցին, իսկ քարերը գործածել այլ կառույցներում): Գյուղատեղիի տարածքում հողային աշխա-

տանքների ժամանակ հայտնաբերվել են ջրմուղի կավե խողովակներ:

Մյասնիկյան գյուղի ներկայիս գերեզմանոցում են գտնվում Ղաղալա (Ղատանա) գյուղատեղիի տարածքից փոխադրված մի շարք հուշարձաններ (եկեղեցու սեղանի վեմ, քառակող կոթողի բեկորներ, սյան խարխախ և այլն):

ՄՈՂԵԳԱՄ

ՄՈՂԵԳԱՄ. գյուղի տեսքը հր-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 23 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1940-1980 մ բարձրության վրա, հարավարևելահայաց լեռնալանջին: Հայտնի է խստաշունչ եղանակային պայմաններով:

Պատմություն. գյուղի մասին մեզ հայտնի առաջին վկայությունը 1595 թ-ից է, երբ 5.000 ակչե հարկաչափով ռայաներից ազատ բնակավայրը հիշվում է Մողեգան անվանումով¹: Բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1719-1720 թթ., տանուտեր Սուլեյմանի օրոք, Մողեգամից հարկվել է 5.000 ակչե²:

Բնակչություն. մողեգամցիները ծագումով դարակեպակցիներ³ են, որոնք 1890-ական թվականներին փոխադրվել էին Ազավրեթից՝ հաստատվելով Ազավրեթի ամառանոց Մողեգամում:

Վիճակագրություն. զուտ հայաբնակ գյուղը 1914 թ. ուներ 367 շունչ⁴, 1918-ին՝ 22 տուն (165 ար.,

ՄՈՂԵԳԱՄ. գյուղի տեսքը հր-ալ-ից

170 իգ.)⁵, 1921-ին՝ 100 բնակիչ (60 ար., 40 իգ.)⁶, իսկ 1987-ին՝ 63 տուն, 257 շունչ⁷:

Հուշարձաններ. գյուղում պահպանված ուշագրավ կառույցներից են Կալին Փիլոյանի տունը՝ կառուցված 1867-1871 թթ. (օջախի քանդակազարդ

1 "Գյւրջօսեճանիս յօղաօյտօս լօղի լօղօարօ", էջ 209:

2 "Նօղօղօրօս յօղօղօտօս չճօղօ լօղօարօ 1694-1732 ՎՎ.", էջ 161:

3 Դարակեպակ գյուղի մասին տես սույն աշխ., էջ 37, ծանոթ. № 3:

4 ՀԱԴ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:

5 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 159:

6 ՀԱԴ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:

7 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

ՄՈՂԵԳԱՄ. Կ. Փիլոյանի տան բուխարիկը, գյուղամերձ բնակատեղի և դամբարանաբլուր

ու թվակիր քարով հանդերձ), եկեղեցին (1886 թ.): Գյուղի հարավային եզրին պահպանվում են սրբատաշ քարով, Ժ-ԺԱ դդ. կառուցված միանավ եկեղեցու, գյուղատեղիի և գերեզմանատան ավերակները:

Բնակատեղի և դամբարաններ. նախաքրիստոնեական շրջանի այս հուշարձանները պահպանվում են Մողեգամից 1 կմ հարավ՝ բլրի գագաթին:

ՄՈԼԻԹ

ՄՈԼԻԹ. գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 27 կմ հյուսիս-արևելք, Տաբաթուր լճի արևմտյան ափին, ծ. մ. 2020-2080 մ բարձրության վրա, Ախալքալաք-Բակուրիան մայրուղուն կից:

Պատմություն. գյուղի վերաբերյալ առաջին հիշատակություններից մեկը 1595 թ-ից է: Թուրքական կառավարության կազմած հարկացուցակում Մոլիթն այդ թվականին ազատ է եղել ռայաներից, հարկվել է 4.000 ակչե¹: Բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1724-1725 թթ.՝ տանուտեր Ահմեդի կառավարման ժամանակ, հարկվել է 5.999 ակչե²:

Բնակչություն. Մոլիթը մինչև 1860-ականը ամառային ու անբնակ էր: Այդտեղ հաստատված հայերը նույնպես Ախալքալաքի գավառից էին, իսկ ծագումով՝ Կարնո (Էրզրում) նահանգի 1829-30 թթ. գաղթականներ. «...Մոլիթի մօտ 25 տունը գաղթած են թե մեր գառառի Չազ և Տրկնա գիւղերից և թե Ծալկա-

յից...»³: Նոր բնակավայրում էլ դեռևս երկար ժամանակ մոլիթցիները գտնվել են տնտեսական այնպիսի սուղ կացության մեջ, որ չեն կարողացել վճարել հողերից օգտվելու կապալը⁴:

Վիճակագրություն. վավերագրերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ Մոլիթը գավառի հայաբնակ փոքր գյուղերից էր: Բնակչության թվաքանակի կտրուկ աճ տեղի է ունեցել 1890-ական թվականների կեսերից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1867 ⁵		40	37	77
1868 ⁶		43	57	100
1880 ⁷		45	33	78
1881 ⁸		47	32	80
1882 ⁹		47	33	80
1884 ¹⁰	12			

3 «Մշակ», 1903, № 54, էջ 3:

4 Նույն տեղում:

5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3851, թ. 21-22:

6 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 28:

7 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88-89:

8 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97-98:

9 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 44:

10 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

1 "Գյւրջիսթանիս յոլլաօյտիս ճոլլո ճոլլո", էջ 208:

2 "Խոջեօրիս յոլլաօյտիս ճոլլո ճոլլո 1694-1732 ՎՎ.", էջ 181:

1885 ¹¹	47	33	80	
1887 ¹²	50	39	89	
1889 ¹³	56	44	100	
1890 ¹⁴	56	42	98	
1891 ¹⁵	57	44	101	
1892 ¹⁶	57	46	103	
1893 ¹⁷	57	49	106	
1894 ¹⁸	55	50	105	
1897 ¹⁹	173	143	322	
1898 ²⁰	177	153	330	
1899 ²¹	156	151	307	
1900 ²²	164	159	323	
1901 ²³	169	163	332	
1902 ²⁴	171	169	349	
1905 ²⁵	184	184	368	
1906 ²⁶	184	184	368	
1908 ²⁷	24	197	194	391
1910 ²⁸	206	203	409	
1912 ²⁹	218	208	426	
1914 ³⁰	225	216	441	
1916 ³¹	227	216	443	
1921 ³²	63	48	111	

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 50 մոլիթքցիներից 20-ը զոհվել է³³:

Սր. Գևորգ եկեղեցի. կառուցվել է 1860-ական թվականների կեսերին, իսկ առաջին հիշատակություններից մեկը վերաբերում է 1867թ.³⁴: Եկեղեցին մեծապես տուժել է 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից³⁵: Վտանգված հատվածները նորոգելու թույլտվություն ստանալու նպատակով 1903 թ. հոգևոր իշխանություններին գրություն էր հղել եկեղեցու երեցփոխ Աղաջան Վարդերեսյանը³⁶: Եկեղեցին ներկայումս կանգուն է:

Ավերակ եկեղեցի. գյուղամիջում պահպանվել են համակ սրբատաշ քարից, թաղածածկ, միանավ

ՄՈՒԽԹ. Սր. Գևորգ եկեղեցու տեսքը ամ-ից, խաչքարի պատվանդան և տապանաքար եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցում

եկեղեցու մնացորդները (արտաքին չափերն են՝ 9,48 x 5,59 մ):

11 Նույն տեղում, գ. 3877, թ. 10:

12 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 40-41:

13 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 65-66:

14 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 147:

15 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 146:

16 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 118:

17 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 42-43:

18 Նույն տեղում, գ. 3896, թ. 171-172:

19 Նույն տեղում, գ. 3899, թ. 144-145:

20 Նույն տեղում, գ. 3897, թ. 167:

21 Նույն տեղում, գ. 3903, թ. 101-102:

22 Նույն տեղում, գ. 3905, թ. 52:

23 Նույն տեղում, գ. 3906, թ. 69:

24 Նույն տեղում, գ. 3907, թ. 21-22:

25 Նույն տեղում, գ. 3912, թ. 264-265:

26 Նույն տեղում, գ. 3915, թ. 20:

27 ՀԱԴ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 43:

28 Նույն տեղում, գ. 3917, թ. 136-137:

29 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:

30 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, թ. 175-176:

31 ՀԱԴ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, թ. 22-23:

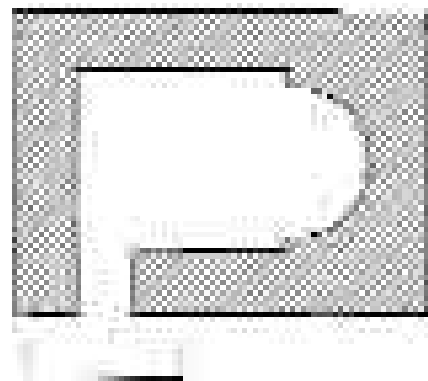
32 ՀԱԴ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, թ. 1:

33 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 102:

34 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3851:

35 Мухомов И., նշվ. աշխ., էջ 18-19:

36 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3423, թ. 1-3:

ՄՈԼԻԹ. գյուղամիջի հին եկեղեցու ավերակները և հատակագիծը

ՄՈԼԻԹ. գյուղամերձ մատուռի ավերակները և հատակագիծը

Մատուռ. գյուղի հյուսիսային բարձրադիր եզրին՝ մի բլրակի գագաթին, պահպանվել են միջնադարյան մատուռի ավերակները:

ՄՈՒՐՃԱԽԵԹ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 4 կմ հարավ, Քառասնակն վտակի ձախ ավիին, ծ. մ. 1740 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. 1595 թ. թուրքական հայտնի հարկացուցակում նշված են Մուրջախեթ անվամբ երեք գյուղ՝ Մեծ, Միջին և Փոքր (տրամաբանական է, որ Մեծ Մուրջախեթի անունը թաքնված է մնացել ի թիվս «Դավթար»-ի չընթերցված գյուղանունների), որոնցից Մեծը գտնվում էր Քառասնակն վտակից աջ, իսկ ձախ՝ Փոքրը¹: Ներկայիս Մուրճախեթը համապատասխանում է համանուն Միջին գյուղին: Համաձայն հիշյալ «Դավթարի»՝ Միջին Մուրճախեթում հարկվել է 3.000², իսկ Փոքրում՝ 2.000 ակչե³: Ի դեպ, Փոքր Մուրջախեթի 6 տուն բնակիչների թվում հիշվում են Սարգսի որդի Հանեսը, նրա եղբայր Ջիհանշահը⁴ և այլք:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Մուրճախեթի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է ծանրագույն կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով առավել տուժած բնակավայրերի շարքում⁵: Գյուղում հաշվառվել է առաջնահերթ օգնության կարոտ 3 տուն՝ 12 բնակչով⁶:

1901 թ. Մուրճախեթը մտնում էր Ջավախքի՝ կարիքի մեջ գտնվող գյուղերի ցուցակի մեջ⁷:

Երկրորդ աշխարհամարտին Մուրճախեթից մասնակցել են 47 հոգի, որոնցից 18-ը զոհվել է⁸:

Նկարագրություն. ԺԹ դարավերջին այցելում այսպես է նկարագրել գյուղը. «Տները շինուած են քարից, հողէ կտորներով... փողոցները նեղ են և շատ կեղտոտ...»⁹:

Բնակչություն. Ջավախքի փոքր գյուղերից է: Ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829 թ.

փոխադրվել են Արդահանի գավառից: 1918 թ. գյուղի հայությունը համարվել է Կարս գավառի գաղթականներով: Սկզբնական շրջանում գյուղի հայ բնակիչները դեռևս պահպանել էին թուրքական տիրապետությունից մնացած տխուր ժառանգություն՝ թրքախոսությունը, թեև մայրենին ևս վերստին ըսկսել էր արմատավորվել. «Մուրճախեթի հայերը խօսում են տաճկերեն, երբեմն ծերերը գործ են ածում հայերեն լեզուն: Բոլորովին օտարացած են Հայաստանեայց եկեղեցուց...»¹⁰:

Հայերի՝ Մուրճախեթում վերահաստատվելու պահին գյուղն ունեցել է թուրք և վրացի փոքրաթիվ բնակիչներ: Վիճակն անփոփոխ էր, օրինակ, 1860-ական թվականների վերջերին, երբ գյուղի 21 տուն բնակիչներից 11-ը մահմեդականներ էին (38 ար., 34 իգ.), 5-ը՝ վրացիներ (20 ար., 18 իգ.), 5-ը՝ հայեր (31 ար., 33 իգ.)¹¹: 1895-ին Մուրճախեթում արդեն գերակշռել են հայերը՝ 9 տուն (7 տուն վրացի, 5 տուն թուրք)¹²: 1918 թ. մահմեդականները լքել են գյուղը¹³, իսկ համագյուղացի մի քանի վրացիներից միայն մի քանի ընտանիք է մնացել: Հատկանշական է, որ 1845-47 թթ. ընթացքում մուրճախեթցի հայերի մեծ մասը փոխադրվել է այլ գյուղեր: Ամենայն հավանականությամբ, դրանով էր պայմանավորված հետագա վավերագրերում Մուրճախեթի՝ հայոց գործող եկեղեցուց զուրկ լինելը:

Հայտնի է, որ 1989 թ. Վրաստանի իշխանությունները Մուրճախեթում ևս ցանկացել են աջարցի վերաբնակիչների համար բնակելի տներ կառուցել, բայց հանդիպելով Վաչիանի գյուղխորհրդի դիմադրությանը, որի հետ միավորված է Մուրճախեթը, ծրագիրը մնացել է անիրագործելի¹⁴:

2004 թ. Մուրճախեթն ուներ 77 տուն բնակիչ, որից 20-ը՝ վրացի, մնացածը՝ հայ¹⁵:

1 ԶեթքենիՇցու Ն., նշվ. աշխ., էջ 59:

2 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი ღავთარი", էջ 236:

3 Նույն տեղում:

4 Նույն տեղում:

5 Մալխանան, Ամբերիթիթինը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:

6 Նույն տեղում, էջ 249:

7 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 2:

8 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 102:

9 «Նոր-Գար», 1895, № 108, էջ 3:

10 Նույն տեղում:

11 CMOTI, էջ 27:

12 «Նոր-Գար», 1895, № 108, էջ 3:

13 ԶեթքենիՇցու Ն., საქართველს ისტორის საკითხები II, 1964, էջ 58:

14 მასიურაძე კ., ჯავახეთში ქართული სკოლები ისურდებ, "Georgian Times", N 24, 17-24.06.2004.

15 Նույն տեղում:

Վիճակագրություն. հայերի քանակը Մուրճախեթում ԺԹ-Ի դարերում ներկայացրել է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1838 ¹⁶		45	47	92
1840 ¹⁷		40	33	73
1841 ¹⁸		41	33	74
1842 ¹⁹		49	40	89
1844 ²⁰		56	45	101
1845 ²¹		60	52	112
1847 ²²		18	11	29
1849 ²³		19	11	30
1857 ²⁴		20	18	38
1861 ²⁵		22	17	39
1862 ²⁶		22	17	39
1863 ²⁷		22	17	39
1864 ²⁸		22	17	39
1865 ²⁹		22	17	39
1866 ³⁰	5	18	19	37
1867 ³¹		18	19	37
1868 ³²		18	19	37
1869 ³³		18	19	37
1870 ³⁴		18	19	37
1875 ³⁵	4			
1877 ³⁶		37	31	68
1880 ³⁷		31	29	60
1881 ³⁸		34	31	65
1882 ³⁹		34	31	65
1883 ⁴⁰		35	36	71
1885 ⁴¹	6			
1887 ⁴²		35	31	66
1889 ⁴³		36	38	74
1893 ⁴⁴		34	36	70
1894 ⁴⁵		35	37	72

16 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, ք. 6-7:
 17 Նույն տեղում, գ. 3800, ք. 4:
 18 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 64-65:
 19 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 77-78:
 20 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 14-15:
 21 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 70-71:
 22 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:
 23 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:
 24 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
 25 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 25-26:
 26 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22-23:
 27 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 28 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 29 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-14:
 30 Նշվ. գործը, ք. 74:
 31 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
 32 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 33 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 34 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 19-20:
 35 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 36 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3869, ք. 30-31:
 37 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 89-90:
 38 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 98-99:
 39 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 40 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 41 Նույն տեղում, գ. 3877, ք. 10:
 42 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 43 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 44 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 21-22:

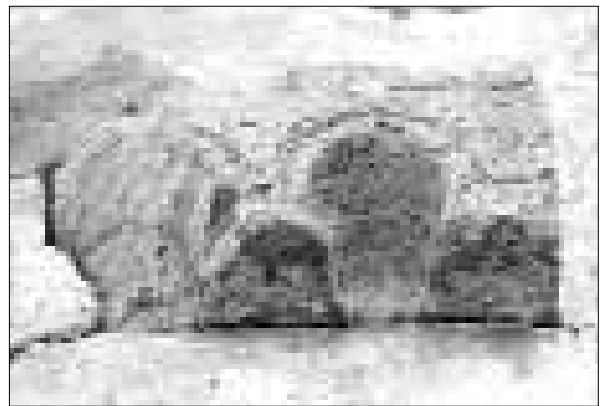
1899 ⁴⁶		42	46	88
1900 ⁴⁷		46	42	88
1901 ⁴⁸		47	43	90
1903 ⁴⁹	8			98
1906 ⁵⁰		53	50	103
1908 ⁵¹	8	57	57	114
1910 ⁵²		62	57	119
1912 ⁵³		66	62	128
1914 ⁵⁴				151
1918 ⁵⁵	12	95	86	181
1921 ⁵⁶		30	25	55
1980 ⁵⁷	72			400
1987 ⁵⁸	96			366
2004 ⁵⁹	57			

Գպրոց. 2004 թ. Մուրճախեթի հայ-վրացական դպրոցի վրացական բաժինն ունեցել է 17 աշակերտ⁶⁰:

Վիշապաքարեր. գյուղը հարուստ է բազմաբնույթ պատմական հուշարձաններով, որոնք սկիզբ են առնում վաղնջական ժամանակաշրջաններից: Մուրճախեթում պահպանվել են մ. թ. ա. 5-4 հազարամյակներով թվագրվող 3 վիշապաքարեր: Դրանցից մեկը կանգուն է և գտնվում է գյուղի գերեզմանոցի հին մասում, երկրորդը՝ Հարություն Մարգարյանի տնամերձ հողամասում, իսկ երրորդը՝ Արշակ Բաբաջանյանի հողամասում: Առավել ուշագրավ է գերեզմանատան վեհաշուք վիշապաքարը. «...գիւղի գերեզմանոցի մէջ գտնուում է մի մեծ կանգնած քար «Կաթ-Քար» անունով, որ 1^{1/2} արշին լայնութիւն, 1 արշին հաստութիւն և 5 արշին երկարութիւն ունի»⁶¹:

Սր. Վարազա խաչի (Գյուտ խաչի) եկեղեցի. հիշվում է միայն 1839⁶² և 1841⁶³ քվականներին, իսկ հետագա բոլոր վավերագրերը (օրինակ՝ 1903 թ.)⁶⁴ միանշանակ վկայում են, որ Մուրճախեթում եկեղեցի չի եղել: Նույնն է վկայել նաև ժամանակի մամուլը:

46 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 47 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 48 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 49 «Արարատ», 1903, էջ 436:
 50 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3915, ք. 20:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 53 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 173-174:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 57 ՆՍՀ, հ. 8, Երևան, 1982, էջ 100:
 58 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 59 **ՁՅՆՅՐՅՅՁՅ** յ. նույն տեղում:
 60 Նույն տեղում:
 61 «Նոր-Գար», 1895, № 108, էջ 3: Տե՛ս նաև՝ **Մանույան Ա. Ս.**, Ջավախքի «վիշապ» քարակոթողները. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1982, № 2, էջ 97-98:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457:
 63 Նույն տեղում, գ. 3798, :
 64 «Արարատ», 1903, էջ 436:

ՄՈՒՐՃԱԽՆԹ. վրաց եկեղեցու (ԺԹ դար) տեսքը հս-ամ-ից և հր-ամ-ից, եկեղեցու որմերում ագուցված հավասարաթև խաչաքանդակով հարդարված հին տաճարի երեսապատի սրբատաշ քար (Թ-Շ դդ.), այլ բեկորներ և պայտածև ատամնաշարով քիվագոտու բեկորներ (Թ-Շ դդ.)

ՄՈՒՐՃԱՆԵԹ. գյուղամիջին՝ խաչքարերով, խոյածև և ձիակերպ տապանաքարերով հարուստ միջնադարյան գերեզմանոցը

լլ. «Գլուխի մէջ տեղը կայ մի հին եկեղեցի վրացոց. հայերը չունին իրենց համար ոչ եկեղեցի և ոչ քահանայ...»⁶⁵:

Խաչքար. Մուրճախեթի միջնադարյան հուշարձաններից է հարավարևելյան մասում՝ ձորակի ձախ կողմում, պահպանված գեղաքանդակ ու արձանագիր խաչքարը: Վերջինս, ըստ վիմագրի գրչության և զարդաքանդակների ոճական առանձնահատկությունների, կարելի է համարել ԺԵ-ԺԶ դարերի գործ:

65 «Նոր-Դար», 1895, № 108, էջ 3:

Խաչքար. հիմնախաչի թևերի շուրջ արձանագրված է.

Յ(Ի)ՇԱՅՏԱԿ ԽԱՉՍ ՇԱՀՈՒՄԱՆԻՆ, ՎԱՐՁԵԼԻՆ ԵՒ ԻԻՐ (ՇՆ)ՈՂԱ(ՑՆ): ԿԱԶՄՈՂ ՆԱՅ...:

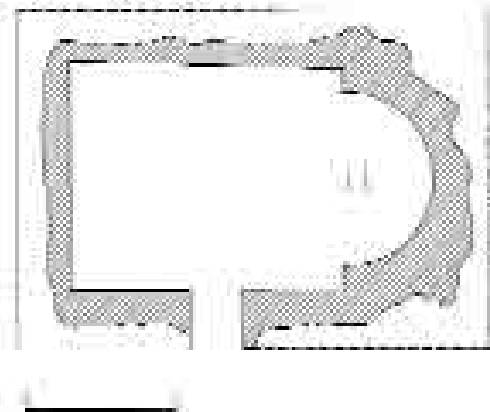
Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 10:

Գյուղատեղի. Քառասնակն վտակի աջ ափին՝ Մուրճախեթի հանդիպակաց տարածքում պահպանված միջնադարյան գյուղատեղին համապատասխանում է 1595 թ. կազմված «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթար»-ում հիշատակված համանուն Մեծ գյուղին:

Եկեղեցի. հնավայրում առկա են հայոց եկեղեցու և գերեզմանատան մնացորդներ: Եկեղեցին

ՄՈՒՐՃԱՆԵԹ. վիշապաքարեր

ՄՈՒՐՆԱԽԹ. Քառասնակն վտակի աջ կողմում տարածված գյուղատեղիի մնացորդները, եկեղեցու ավերակներն ու հատակագիծը

միանավ հորինվածքով, հարավից բացված միակ մուտքով, անմշակ քարով, կրաշաղախով կառուցված շինություն է (ներքին չափերն են՝ 7,15 x 4,60

մ): Խորանի կենտրոնում դեռևս կանգուն է վեճ քարը: Պատերը (հաստությունը՝ 1,10 մ) պահպանվել են մինչև 1 մ բարձրությամբ: Հնավայրը և եկեղեցին վերաբերում են ԺԵ-ԺԶ դարերին:

Պատասպարան. 1932 թ. Սուրճախեթում հայտնաբերվել է նեղ անցքի միջոցով միմյանց հաղորդակցվող ստորգետնյա երկարահ մի պատասպարան⁶⁶:

⁶⁶ Զեյթունցյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 59:

ՆԱՄՁԱՐԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 10 կմ հարավ, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 8 կմ հյուսիս-արևելք, Քառասնակն վտակի աջ կողմում, Ախալքալաք-Նինոծմինդա մայրուղուց 2 կմ հեռու, ծ. մ. 1800-1830մ բարձրության վրա:

Պատմություն. գյուղի գերեզմանատանը պահպանված ԺԳ-ԺՁ դարերի խաչքարերի բեկորները վկայում են, որ առնվազն նշված ժամանաշրջանում Նամգարան հայաբնակ էր: Հայտնի է, որ 1595 թ. Մեծ Մամգուրա անունով հիշվող գյուղն ունեցել է ընդամենը 3 տուն, հարկվել է 10.500 ալչե¹: Գյուղը նույնչափ հարկվել է նաև բնակչության բռնի մահմեղականացումից հետո՝ 1721-1722 թթ.: Հասան տանուտիրոջ օրոք²:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30 թթ. փոխադրվել են Էրզրումի նահանգի հանանուն գավառից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչությունը շարունակաբար աճել է.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ³		57	56	113
1841 ⁴		70	56	126
1842 ⁵		76	61	137
1844 ⁶		85	77	162
1845 ⁷		85	80	165
1847 ⁸		92	76	168
1849 ⁹		99	79	178
1853 ¹⁰		104	90	194
1854 ¹¹		107	93	200
1857 ¹²		116	104	220
1860 ¹³		144	131	245
1861 ¹⁴		158	156	314

1862 ¹⁵		162	156	318
1863 ¹⁶		167	151	318
1864 ¹⁷	28	174	154	328
1866 ¹⁸	28	177	171	338
1867 ¹⁹		189	172	361
1868 ²⁰		198	180	378
1869 ²¹		208	180	388
1870 ²²		211	181	392
1871 ²³		210	182	392
1872 ²⁴		224	189	413
1873 ²⁵		227	201	428
1874 ²⁶				440
1875 ²⁷	20			
1876 ²⁸		240	210	451
1877 ²⁹		238	205	443
1878 ³⁰		245	213	458
1880 ³¹		258	222	480
1881 ³²		267	224	491
1882 ³³		269	228	497
1883 ³⁴		277	228	505
1884 ³⁵	36			
1885 ³⁶		268	229	497
1887 ³⁷		294	261	555
1889 ³⁸		308	264	572
1890 ³⁹		318	267	585

1 "Գյրջոսեթանոս յոճլոյոտոս ճոցո ճոցոտարո", էջ 231:

2 "Յոցլոճոտոս յոճլոյոտոս ճոցո ճոցոտարո 1694-1732 ՎՎ.", էջ 168:

3 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

4 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 63-64:

5 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 77-78:

6 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 14-15:

7 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 72-73:

8 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 33-34:

9 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 39-40:

10 Նույն տեղում, գ. 2743 թ. 38-39:

11 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 48-49:

12 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 52-53:

13 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 66-67:

14 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 23-24:

15 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 20-21:

16 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:

17 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 10-11:

18 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 74:

19 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 21-22:

20 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 27:

21 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 9:

22 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 23:

23 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 9-10:

24 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 56-57:

25 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 70-71:

26 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 25-26:

27 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

28 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, թ. 29-30:

29 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 28-29:

30 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 217-218:

31 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 86-87:

32 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 96-97:

33 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 42-43:

34 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 47-48:

35 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

36 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 10:

37 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 39-40:

38 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 64-65:

39 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 144:

1891 ⁴⁰		324	285	609
1892 ⁴¹		318	278	596
1893 ⁴²		316	280	596
1894 ⁴³		325	290	615
1897 ⁴⁴		358	316	674
1898 ⁴⁵		366	320	686
1899 ⁴⁶		376	323	699
1900 ⁴⁷		384	328	712
1901 ⁴⁸		397	331	728
1902 ⁴⁹		402	341	743
1905 ⁵⁰		417	354	771
1908 ⁵¹	81	429	366	795
1910 ⁵²		460	391	851
1912 ⁵³		479	412	891
1914 ⁵⁴		491	439	930
1916 ⁵⁵		486	454	940
1918 ⁵⁶	100	510	490	1000
1921 ⁵⁷		150	130	280
1926 ⁵⁸	102			524

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 145 նամզարացիներից 51-ը զոհվել է⁵⁹:

Եկեղեցական-ժխական դպրոց. կրթօջախի գործունեությունը փաստող առաջին վավերագիրը 1865 թ-ից է: Հայտնի է, որ 1875 թ. գյուղի տիրացու Գրիգոր Ջորայետյանը խոստացել էր իր սեփական միջոցներով Նամզարայում ուսումնարան կառուցել, սակայն պայմանով, «եթե կեղղոնական ուսումնարանը նոյն Շինական հասարակություն բարեհաճեն իրեանց գիւղում բաց անել»⁶⁰:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶¹		1	18
1874 ⁶²		1	20
1875 ⁶³	Գ. Համբարձումյանց		40
1876 ⁶⁴		1	32
1877 ⁶⁵		1	20
1880 ⁶⁶		1	33

40 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 143:
 41 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 115:
 42 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 43 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 168-169:
 44 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 141-142:
 45 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 163:
 46 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 47 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 48 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 49 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 17-18:
 50 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 260-261:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 53 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 171-172: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 799 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 154):
 55 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 18-19:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 58 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 124:
 59 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 102:
 60 «Արարատ», 1875, էջ 348:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 62 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 44:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 51:
 65 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 66 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:

ՆԱՄՁԱՐԱ. Սք. Լուսավորիչ եկեղեցու տեսքը ալ-ից, հր-ալ-ից, հս-ալ-ից և հր-ից

ՆԱՄՋԱՐԱ. հայոց միջնադարյան գերեզմանոցը, սրբատեղի, խոյածև տապանաքար և խաչքարի բեկոր (ԺԾ դ.)

1881 ⁶⁷	1	40
1906 ⁶⁸ վերաբացվել է		
1908/09 ⁶⁹ երկսեռ	1	62 (5-ը՝ աղջ.)
1910 ⁷⁰	1	48
1911 ⁷¹ 4-ամյա, 1 դասարանով	2	48 (2-ը՝ աղջ.)
1912/13 ⁷² 3 բաժանմունքով	1	44
1914 ⁷³	1	53

Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցի. արխիվային վավերագրերում հիշվում է 1839 թ-ից⁷⁴: Այն «քարաշեն փայտածածկ»⁷⁵ շինություն է (արտաքին չափերն են՝ 17,25 x 7,10 մ): Հատկանշական է եկեղեցու կիսաշրջանաձև խորանը, որը նաև արտաքուստ նույն կերպ ընդգծված է ամբողջ ծավալով: Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շուրջ տարածվում է ԺԹ դարի հայոց գերեզմանատունը:

67 Խորոյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 521:
 68 Նույն տեղում:
 69 ՀԱԳ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1849, ք. 16:
 70 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 71 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 682, ք. 57:
 72 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 73 Խորոյան Ս., նույն տեղում:
 74 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457:
 75 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

Գերեզմանոցներ. Նամգարա գյուղի տարածքում գոյություն ունեն ևս երկու գերեզմանոց, որոնցից մեկը գյուղամիջում է (ԺԹ դար), մյուսը՝ գյուղի արևելյան եզրին: Վերջինս գյուղի տարածքի ամենահին գերեզմանոցն է: Այստեղ պահպանված խաչքարերի պատվանդաններն ու գեղաքանդակ բեկորները բնորոշ են ԺԳ-ԺՁ դարերին:

Բերդ-աշտարակ. տակավին 1932 թ. գյուղում պահպանվում էին խոշոր քարով կառուցված բերդ-աշտարակի պատերը⁷⁶:

Գյուղատեղի. Նամգարայից 1 կմ արևելք նկատելի է երբեմնի Փոքր Նամգարա (Մամգարա) գյուղատեղին, որը, համաձայն 1595 թ. կազմված «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ի, ունեցել է 11 տուն բնակիչ (վերջիններիս թվում հիշվում է Ասավաժատուրի որդի Դովիկը), հարկվել է 8.000 ակչե⁷⁷:

76 Զյոթթեֆեթյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 62:
 77 "Զյոթթեֆեթյանի շրջանի շրջանի շրջանի շրջանի", էջ 237:

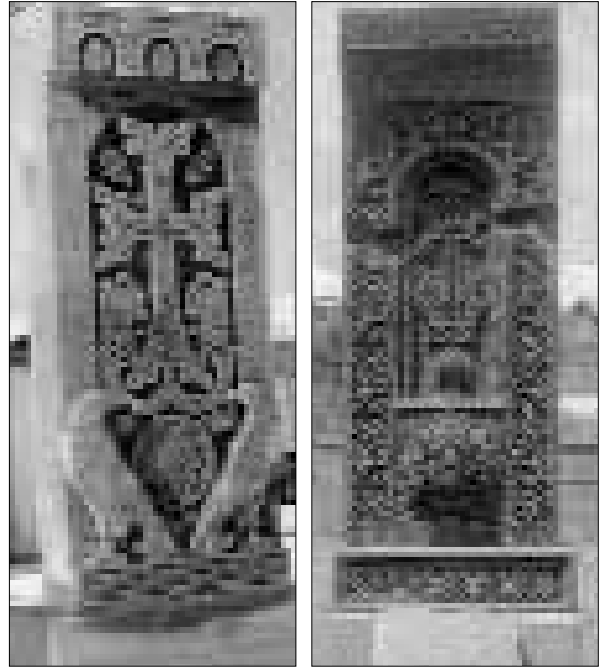
ՆԻՆՈՏՄԻՆԴԱ (ԲՈԳԴԱՆՈՎԿԱ)

Տեղադրություն. գտնվում է Ջավախքի հարավարևելյան կողմում, Գյումրի-Ախալքալաք մայրուղում, ծ. մ. 1920-1960 մ բարձրության վրա, Խանչալի լճի արևելյան ափից հազիվ 2 կմ հեռու:

Հիմնադրում. հիմնադրել են նախ՝ Տամբուլի մարզից, ապա նաև երկրորդ հանգրվան Տավրիկյան մահանգից քարտրված ռուս-դուխորները 1841 թ.:

Վարչական կարգ. ամբողջ ԺԹ դարում Բոգդանովկան սովորական մի գյուղ էր՝ միջինից էլ դեռ ավելի փոքր չափերով: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Բոգդանովկան վերածվեց համանուն շրջանի կենտրոնի: Շուտով այն դարձավ ավան, իսկ 1983 թ. հունիսի 6-ին ստացավ շրջանային ենթակայության քաղաքի կարգավիճակ: 1990 թ. պաշտոնապես Նինոծմինդա վերանվանված նախկին Բոգդանովկան համանուն շրջանի կենտրոնն է:

Բնակչություն. 1909 թ. զուտ ռուսաբնակ (դուխորներ) Բոգդանովկան ունեցել է 33 տուն, 398 շունչ¹, իսկ 1914 թ.՝ 554 բնակիչ²: Ժամանակի ընթացքում Բոգդանովկայի հիմնադիր ռուսների մի մասը հեռացել է հայրենիք: Նրանց փոխարեն այդտեղ բնակություն են հաստատել շրջակա գյուղերից հեռացած հայեր և քիչ թվով վրացիներ: 1926 թ. քաղաքն ուներ 69 տուն, 426 շունչ (101 հայ, 295 ռուս, 13 ուկրաինացի, 17 այլազգի)³, իսկ 1979 թ.՝ 3614 բնակիչ: Դրանցից 3080-ը հայեր էին, 57-ը՝ վրացիներ, մնացածը՝ հիմնականում ռուսներ: Գրեթե նույն հարաբերությունը պահպանվում է նաև

ՆԻՆՈՏՄԻՆԴԱ. նորակերտ խաչքարեր

մեր օրերում: 1987 թ. Բոգդանովկան ուներ 5868 բնակիչ (1493 տուն):

Երկրորդ աշխարհամարտին Նինոծմինդայից մասնակցել է 500 հոգի, որոնցից 158-ը զոհվել է⁴:

Խաչքար. 1993 թ. Մշակույթի տան բակում կանգնեցվել է 1918-20 թթ. զոհերի հիշատակին նվիրված մի գեղաքանդակ խաչքար (քանդ.՝ Արա Ղարսյան):

1 “Тифлиссский листок”, 1909, № 191, էջ 5:

2 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 100:

3 Արոյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 123:

4 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:

ՉԱՄԴՈՒՐԱ

Տեղադրություն. Քառասնակն վտակի հոսանքն ի վար վերջին գյուղը Չամդուրան է: Գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 2 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1725 մ բարձրությամբ հարթավայրում:

Անվան ծագումը. Չամդուրա անվանումը հավանաբար ծագում է թուրքերեն «չամ» (սոճի) և բարբառային «դուրան» (հարթավայր) բառերից, այսինքն՝ սոճու հարթավայր: Հայտնի է նաև տեղանվան ստուգաբանության վրացական տարբերակը, ըստ որի, գյուղի անունը ծագել է «չամձվրալի» (հողի մեջ խրված քար) բառից:

Պատմություն. 1899 թ. երկրաշարժից հետո, ի թիվս Ջավախքի այլ գյուղերի, Չամդուրան ևս ընդգրկվել է կարիքավոր գյուղերի ցուցակում¹:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Չամդուրայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է ծանրագույն կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով առավել տուժած բնակավայրերի շարքում²: Գյուղում հաշվառվել է առաջնահերթ օգնության կարող 17 տուն՝ 92 բնակչով³:

Երկրորդ աշխարհամարտին Չամդուրայից մասնակցել է 127 հոգի, որոնցից 52-ը զոհվել է⁴:

Կառուցապատում. Չամդուրան Ջավախքի բնաշխարհին հարազատ ու բնորոշ բնակավայրերից մեկն է: Գյուղի կառուցապատմանը նվիրված 1893 թ. մի հաղորդման մեջ ակնհաստեսը նշել է. «Բոլոր տները քարաշէն են, իրար կից, ցած, միաշարկանի և հողէ կտուրներով: Նկատելով կից շինուած տների վնասակարությունը, այս վերջին ժամանակները մտածում են տները շինել առանձին-առանձին և մի քանի հատ էլ արդէն շինել են...»⁵:

Բնակչություն. գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիները «25 տնով փոխադրվել են Էրզրումից 1829 թուին. այնտեղի շրջանի զանազան գիւղերից են. Գիւլլի, Բատժուան, Նապի, Թերջան»⁶: Հիշյալ

գյուղերի հիմնական մասը գտնվում էր Բասեն գավառում (Նապի⁷, Պատժվան կամ Բատժվան⁸, Քյուլլի⁹, Բուր¹⁰ գյուղերից և Դերջանից): Չամդուրայում հաստատվել են նաև կարսեցի հայեր:

Բնակիչների առավելագույն թվաքանակը Չամդուրան երբևէ ունեցել է միայն 1918 թ.՝ թուրքական բանակի արշավանքին նախորդած շրջանում՝ շուրջ 1400 շունչ:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերին վերաբերող վիճակագրական տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1838 ¹¹		133	158	291
1840 ¹²		148	159	307
1841 ¹³		134	137	271
1842 ¹⁴		141	142	283
1844 ¹⁵		150	152	302
1845 ¹⁶		182	190	379
1847 ¹⁷		190	200	390
1849 ¹⁸		200	211	411
1851 ¹⁹	38	185	194	379
1853 ²⁰		169	167	336
1854 ²¹		171	170	341
1857 ²²		172	174	346
1860 ²³		156	175	361

7 Նապին հայաբնակ գյուղ էր՝ Էրզրումի նահանգի Վերին Բասեն գավառում՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 9 կմ արևելք:

8 Պատժվանը (Պատիճվանը) հայաբնակ գյուղ էր՝ Էրզրումի նահանգի Ստորին Բասեն գավառում՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 46 կմ արևելք:

9 Քյուլլին հայաբնակ գյուղ էր՝ Արաքս գետի ձախակողմում, գավառանիստ Թեքմանից 18 կմ արևելք:

10 Բուրը հայաբնակ գյուղ էր՝ Վերին Բասեն գավառում՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 40 կմ արևելք, Արաքսի ձախ վտակ Մուրցի աջ ափին: Այս գյուղից են սերում Բլրցյանները:

11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, ք. 6-7:

12 Նույն տեղում, գ. 3800, ք. 4:

13 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 64-65:

14 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 76-77:

15 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 13-14:

16 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 70-71:

17 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:

18 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:

19 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 35:

20 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 39-40:

21 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

22 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:

23 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 67:

1 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:

2 Մալխոնյան, Անբերրիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:

3 Նույն տեղում, էջ 249:

4 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 102:

5 «Նոր-Դար», 1893, № 86, էջ 2-3:

6 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 12, գ. 66, ք. 1:

1861 ²⁴	41	206	184	390
1862 ²⁵		210	193	403
1863 ²⁶		214	190	404
1864 ²⁷		219	191	410
1865 ²⁸		225	194	419
1866 ²⁹	41	225	194	419
1867 ³⁰		243	206	439
1869 ³¹		247	214	461
1870 ³²		247	235	482
1871 ³³		246	239	485
1872 ³⁴		248	239	487
1873 ³⁵		255	236	491
1874 ³⁶				509
1875 ³⁷	48			502
1876 ³⁸		268	249	517
1877 ³⁹		268	242	510
1878 ⁴⁰		266	241	507
1880 ⁴¹		285	263	548
1881 ⁴²		291	285	576
1882 ⁴³		304	298	602
1883 ⁴⁴		316	301	617
1884 ⁴⁵	48			
1885 ⁴⁶		335	315	650
1887 ⁴⁷		350	329	679
1889 ⁴⁸		308	330	638
1890 ⁴⁹		325	335	660
1891 ⁵⁰		339	352	691
1892 ⁵¹		343	351	694
1893 ⁵²	80	344	350	694
1894 ⁵³		343	357	700
1897 ⁵⁴		376	387	763

24 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 25-26:
 25 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
 26 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 27 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:
 28 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-12:
 29 Նույն տեղում, ք. 74:
 30 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 31 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 32 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 19-20:
 33 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 34 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 35 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 36 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 37 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 38 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
 39 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 40 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 41 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 42 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 43 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 44 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 45 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 47 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 48 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 49 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:
 50 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:
 51 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:
 52 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42: Նաև՝ «Նոր-Գար», 1893, № 86, էջ 2-3:
 53 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 167-168: Տե՛ս նաև՝ ֆ. 22, ց. 1, գ. 298, ք. 21-22:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 140-141:

1898 ⁵⁵		381	405	786
1899 ⁵⁶		392	411	803
1900 ⁵⁷		403	414	817
1901 ⁵⁸		411	433	844
1902 ⁵⁹		424	449	873
1905 ⁶⁰		462	477	939
1906 ⁶¹		462	477	939
1908 ⁶²	130	484	478	962
1909 ⁶³	125			923
1910 ⁶⁴		503	487	990
1912 ⁶⁵		533	517	1040
1914 ⁶⁶		556	536	1092
1916 ⁶⁷		578	553	1131
1918 ⁶⁸	160	720	680	1400
1921 ⁶⁹		116	113	229
1987 ⁷⁰	168			569

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. Չամդուրան

Չավախքի այն սակավաթիվ գյուղերից է, որի բնակիչներն այդտեղ հաստատվելու հենց առաջին տարիներին, կենսական շատ խնդիրներ դեռ չլուծած, հոգ են տարել մանուկների կրթության մասին: Դրա վառ ապացույցն է 1837 թ. գյուղում բացված խայ-ֆայական տիպի դպրոցը: Ծխական կանոնավոր դպրոցը Չամդուրայում գործել է 1865-ին.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1837 ⁷¹	խայֆայական տիրացու	Հակոբ	
1865 ⁷²		1	27
1868 ⁷³		1	32
1870 ⁷⁴		1	31
1874 ⁷⁵	Կ. Մեծատունյանց		40
1875 ⁷⁶		1	54
1876 ⁷⁷		1	54
1877 ⁷⁸		1	44
1878 ⁷⁹		1	46

55 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 162:
 56 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 57 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 58 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 59 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 16-17:
 60 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 259-260:
 61 Նույն տեղում, գ. 3915, ք. 20:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 63 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 12, գ. 66, ք. 1:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 65 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 170-171: Ի դեպ, նույն թվականի համար այլ աղբյուրում ցույց է տրված 1189 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 204):
 67 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 17-18:
 68 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 69 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 70 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 71 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 4077, ք. 19:
 72 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 2:
 73 Նույն տեղում, գ. 3977, ք. 53:
 74 Նույն տեղում, գ. 3978, ք. 34-35:
 75 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 76 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20:
 77 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 51:
 78 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 79 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 177:

ՉԱՄԴՈՒՐԱ. գյուղամիջի՝ խաչքարերով գերեզմանոցը (ԺԵ-ԺԹ դդ.)

1880 ⁸⁰	1	25
1881 ⁸¹	1	28
1882 ⁸²	1	33
1884 ⁸³	միդասյա, ձմեռային Հովհ. Կարապետյանց	25
1909 ⁸⁴	1	15

Սբ. Հարություն եկեղեցի. դրա գոյությունը վավերագրերում հիշատակվում է՝ սկսած 1830-ական թվականներից՝ Սբ. Հարություն անվամբ: 1852-ին եկեղեցին հիմնովին վերակառուցվել է, որից հետո այդ տարին համարվել է որպես կառուցման թվա-

կան: Հայտնի է, որ 1897 թ. նախատեսվել էր եկեղեցու փայտաշեն զանգակատունը փոխարինել քարաշենով. «...յունիսի 15-ին, ճարտարապետ պ. Նիկողայոս Գրիգորեանը իւր ընկերակից սպայ պ. Բոգեանցի հետ մեր գիւղը գալով այցելեց գիւղիս եկեղեցին: Տեսնելով փայտից շինուած հասարակ զանգակատունը, գիւղացիներին յորդորեց, որ քանդեն և քարից նոր կաթողիկէ կառուցանեն, քանի որ գիւղացիներից կան քար կտրողներ և այդ կաթողիկէն կանգնեցնելու գործին հմուտ վարպետներ: Գիւղացիք այդ մասին երկար ու բարակ խորհրդակցելով, խօսք տուին կառուցանել երկար նոր կաթողիկէ»⁸⁵: Պարբերաբար կատարված անհրաժեշտ նորոգումների շնորհիվ Սբ. Հարություն եկեղեցին կանգուն է

80 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:

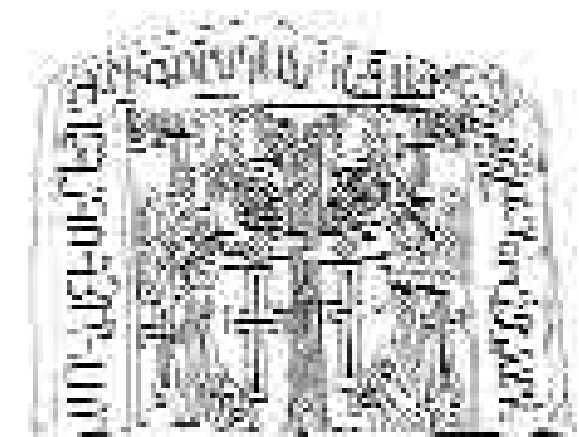
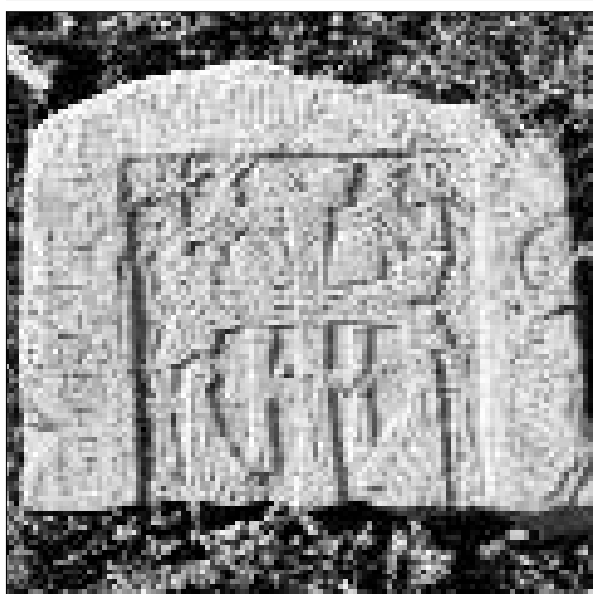
81 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:

82 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:

83 Նույն տեղում, գ. 3998, ք. 10-11:

84 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 66, ք. 7:

85 «Նոր-Դար, 1897, № 105, էջ 2:

ՉԱՄԴՈՒՐԱ. արձանագիր խաչքարեր (ԺԵ դար)

մնացել մինչև խորհրդային տարիները: 1933 թ. եկեղեցու քայքայված շենքը կրկին նորոգելու փոխարեն քանդվել է: Ներկայումս երբեմնի եկեղեցու տեղում միայն 3 զույգ սյուների խարսխաքարերն են պահպանվել⁸⁶:

Քահանա. 1909 թ. Չամդուրայում քահանայագործել է Հարություն Ազնաուրյանցը (ծնվ. 1881 թ., ձեռն. 1905 թ.)⁸⁷:

Գերեզմանոց. Չամդուրայի՝ դեռևս միջնադարում հայաբնակ լինելը լավագույնս ապացուցում է գյուղամիջում պահպանված գերեզմանոցը: Ի թիվս ԺԹ-Ի դարերի շիրմաքարերի՝ նույն հնավայրից մեզ են հասել մի քանի ամբողջական և բեկորված,

գեղաքանդակ խաչքարեր: Դրանցից մեկն ուշագրավ է ստորին մասում քանդակված հեծյալի պատկերաքանդակով (112 x 73x 20 սմ):

Խաչքարի բեկոր (90 x 75 x 18 սմ). եզրերով փորագրված է միատող արձանագրություն.

ԵՄ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԷՅՍ, ԳՐԻԳՈՐՍ ԿԱՆԳՆԵՅԱԶ ԶԻԱՉՍ ՅԻՇԱՏ(Ա)Կ ... ԹԱՍԱՐԻՆ ...:

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 10:

Խաչքարի բեկոր (65 x 57 x 16 սմ). եզրագոտու վրա արձանագրված է.

... ԻՄ ԵՂԲ(ԱՅՐ)Ս ՅՈՎ(Ա)ՆԷՍ ԵՒ ԽԱՉԱՏ(ՈՒՐ)Ս ԿԱՆԳՆ(Ե)Յ(ԱԶ) ԶԻԱՉՍ Յ(Ի)Շ(Ա)-Տ(Ա)Կ ՀԱԻՐ ՄԵՐ Ս...:

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 10: Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԵ-ԺԶ դդ.:

86 «Մոլորակ», 1997, № 53, էջ 6:
87 ՀԱԳ, ֆ. Պ-56, ց. 12, գ. 66, ք. 2:

ՉԻՖԼԻԿ (ՉԻՖԹԼԻԿ)

Տեղադրություն. Չիֆլիկը ներկայումս գոյություն չունի, բայց մինչև 1870-ական թվականների վերջերը շեն և քաղաքամերձ կարևոր գյուղերից էր՝ փոփոխված հարթ տեղանքի վրա, Ախալքալաքից 1 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1720 մ բարձրության վրա:

Անվան ծագումը. Չիֆլիկ տեղանունը ստուգաբանվում է որպես «արքունի կաված»¹, սակայն հայտնի է նաև, որ «չիֆթ»-ը թուրքերեն է և թարգմանվում է «գույգ»:

Պատմություն. 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանին միացած Կարսի մարզն իր բարեբեր հողերով շատերին էր գայթակղել, և ողջ Անդրկովկասից մեծ թվով բնակիչներ էին վերաբնակվել այնտեղ: Չիֆլիկցիները ևս հողի ու հատկապես ջրի պակասության պատճառով 1881-82 թթ. գյուղովի փոխադրվում են Կարսի մարզ. «Չիֆլիկ. բնակիչք այսմիկ գեղջ և քահանայն գաղթեցին ի Կարուց գաւառ ի գ. Մազիւրայ»²: Գաղթից հետո հին գյուղում արագորեն ավերվում են անտեր մնացած տները (շինանյութի օգտագործման նպատակով), և շեն գյուղից իբրև պատմական հուշ են մնում միայն անմշակ սալատապաններից կազմված փոքրիկ գերեզմանոցն ու Սբ. Գևորգ եկեղեցին: Վերջինս, բնականաբար, այլևս չի գործում. «...վասն գաղթելոյ գիւղացոց ի Կարս եկեղեցին մոցա մնացեալ է փակ»³: Տարիներ անց հայաթափ Չիֆլիկի մասին ակնատեսը նշել է. «Այս գիւղի ժողովուրդը հող չունենալու պատճառով 1881-1882 թուականին գաղթեց Կարս նահանգի Մարգա գիւղը: Ներկայումս գիւղի աւերակների հիմքն էլ չէ մնացել, բացի եկեղեցուց, որ դեռ կանգուն է: Այս եկեղեցին, որ անտէր է մնացած չիֆլիկցիների գաղթած օրից և գիւղն էլ արքունական ճանապարհի վրա գտնուելու պատճառաւ՝ դարձել է մի տեսակ պատսպարան ամեն տեսակ թուրք, քիւրդ, մուքռապաների. քաշում են եկեղեցու մէջ իրենց ամեն տեսակ անասունները՝ ձին, էշը, կովը, շունը... և գիշերում են այնտեղ: Յուսով ենք, որ հոգևոր բարձր

իշխանութիւնը ուշք կըդարձնէ այս եկեղեցու վրայ և շուտափոյթ տնօրէնութիւն կանէ կամ քանդել կամ պահել ինչպէս վայել է մի սրբավայրի»⁴: Ըստ ամենայնի, հոգևոր իշխանությունները տվել են եկեղեցու քանդման թույլտվություն, քանի որ ներկայումս շինության հետքն իսկ նկատելի չէ:

Բնակչություն. 1829-30 թթ. Չիֆլիկում հաստատվել են Կարնո գավառից գաղթած հայեր: Նկատելի է, որ մոտ 50 տարվա ընթացքում (1830-1870-ական թվականներ), հակառակ տնտեսական սուղ պայմանների (զգալի էր հողի և ջրի պակասը), Չիֆլիկի բնակչությունն ընդհանուր առմամբ աճել է:

Վիճակագրություն. ստորև ներկայացնում ենք գյուղի բնակչության թվաքանակի փոփոխություններն ըստ հետևյալ տարիների.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1838 ⁵		152	148	300
1840 ⁶		106	114	220
1841 ⁷		129	145	274
1842 ⁸		136	150	286
1844 ⁹		152	160	312
1845 ¹⁰		162	170	332
1847 ¹¹		115	125	240
1849 ¹²		135	218	253
1851 ¹³	41	137	126	263
1853 ¹⁴		146	130	276
1854 ¹⁵		150	135	285
1857 ¹⁶		138	119	257
1860 ¹⁷		145	121	266
1861 ¹⁸	43	161	141	302
1862 ¹⁹		162	141	303

4 «Նոր-Ղար», 1895, № 128, էջ 1:

5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 1361, ք. 7-8:

6 Նույն տեղում, գ. 3800, ք. 4:

7 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 64-65:

8 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 76-77:

9 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 13-14:

10 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 70-71:

11 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:

12 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:

13 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 36:

14 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 39-40:

15 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 49-50:

16 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 54-55:

17 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:

18 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:

19 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:

1 «Մշակ», 1873, № 16, էջ 4:

2 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3874, ք. 43:

3 Նույն տեղում, ք. 46-47:

ՉԻՖԼԻԿ (ՉԻՖԹԼԻԿ), գյուղատեղիի զերեզմանոցի մնացորդները

1863 ²⁰		163	153	316
1864 ²¹		164	154	318
1865 ²²		171	157	328
1866 ²³	43	171	157	328

1867 ²⁴		176	165	341
1868 ²⁵		180	173	353
1869 ²⁶		187	174	361
1870 ²⁷		193	181	374
1871 ²⁸		195	182	377
1872 ²⁹		200	183	383
1873 ³⁰		209	188	397
1874 ³¹				409
1875 ³²	48			
1876 ³³		234	205	439
1877 ³⁴		227	189	416
1878 ³⁵		236	196	432
1880 ³⁶		242	212	454
1881 ³⁷		252	217	469

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. Երբեմնի Չիֆլիկում 1860-ականից մինչև բնակիչների գաղթը գործել է հայոց դպրոց.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ³⁸		1	21
1874 ³⁹		1	35
1875 ⁴⁰	նախակրթարան	Խաչատուր Սիմեոնյան	25
1877 ⁴¹		1	50
1878 ⁴²		1	28
1881 ⁴³		1	30

20 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 21 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:
 22 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-12:
 23 Նույն տեղում, ք. 74:

24 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 25 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 26 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 27 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 28 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 29 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 30 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 31 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 32 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 33 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
 34 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 35 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 36 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 37 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 38 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 39 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 40 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 44:
 41 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3869, ք. 28-29: Ի դեպ, նույն թվականի մեկ այլ տեղեկագրում աշակերտների թվաքանակը ցույց է տրվում վաճ՝ 30 (Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 130):
 42 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 177:
 43 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:

ՉԽԱՐՈԼԱ

ՉԽԱՐՈԼԱ. գյուղի տեսքը հր-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Տաբաթղուր լճի ավազանից դուրս, լեռնանցքի (2016 մ) հարավային կողմում, Ախալքալաքից ուղիղ գծով 24 կմ հյուսիս, ծ. մ. 1820-1860 մ բարձրության վրա:

Ներկայումս Բորժոմի շրջանի կազմում է, բայց անվերապահորեն պատմական Ջավախքի գյուղերից մեկն է համարվում:

Վիճակագրություն. հայերի՝ այստեղ հաստատվելու ստույգ ժամանակի մասին ձեռքի տակ տվյալներ չունենք, բայց վիճակագրական աղբյուրներում գյուղում հայ բնակիչների գոյությունը փաստագրված է՝ սկսված 1860-ականից.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1861 ¹		41	32	73
1862 ²		41	32	73
1863 ³		41	32	73
1864 ⁴	6	41	32	73
1865 ⁵		41	32	73

1 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3839, ք. 24-25:

2 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22-23:

3 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

4 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:

5 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 12-13:

1866 ⁶	6	41	32	73
1867 ⁷		41	32	73
1868 ⁸		41	32	73
1869 ⁹		41	32	73
1870 ¹⁰		41	32	73
1875 ¹¹	11			
1878 ¹²		60	44	104
1880 ¹³		67	51	118
1881 ¹⁴		67	51	118
1882 ¹⁵		65	50	115
1883 ¹⁶		67	50	117
1884 ¹⁷	10			
1887 ¹⁸		70	53	123

6 Նույն տեղում, ք. 74:

7 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:

8 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:

9 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:

10 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 24:

11 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

12 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 218-219:

13 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:

14 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:

15 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44:

16 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 49-50:

17 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

18 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3880, ք. 40-41:

ՉԽԱՐՈՒԱ. գյուղամիջի վրացական եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից և բուխարիկ (1864 թ.)

1889 ¹⁹		77	57	134
1893 ²⁰		85	63	148
1894 ²¹				
1899 ²²		83	69	152
1900 ²³		85	72	157
1901 ²⁴		88	68	156
1906 ²⁵		99	76	175
1908 ²⁶	19	112	80	192
1910 ²⁷		123	86	209
1912 ²⁸		134	88	222
1918 ²⁹	30	165	152	317

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 78 շխարուլացիներից գոհվել է 32-ը³⁰:

1914 թ. Չխարուլան ուներ 617 բնակիչ³¹, որի մեծ մասը վրացիներ էին, իսկ 1989-ին՝ 56 տուն (հիմնականում՝ հայեր):

Ազգատոհմեր. շխարուլացի Վաղարշակ Պետրոսյանի վկայությամբ (1989 թ.)՝ տեղի հայերի նախնիներից Պետոյանները սերում էին Էրզրումից 8 կմ հե-

ռու գտնվող մի գյուղից (անունը չէր հիշում), Ասատրյանները, որոնք հետո կրել են Հակոբյան և Հունանյան ազգանունները, փոխադրվել են Չայիս³² գյուղից, Սերոբյանները, որոնք ավելի ուշ են հաստատվել Չխարուլայում, բիբլիսցիներ էին:

Բնակելի տուն. շխարուլացի Քաջավան Արտաշի Անտոնյանի հին տանը պահպանվում է 1864 թ. կրող օջախի քանդակազարդ քարը:

Դպրոց. 1989 թ. Չխարուլայում գործում էր 8-ամյա դպրոց:

Եկեղեցի. Չխարուլան հայ բնակիչների սակավաթվության պատճառով երբևէ չի ունեցել իր եկեղեցին: Հոգևոր կարիքների համար նրանք հաճախել են մոտակա Բեժանո գյուղի եկեղեցին:

Վրացական եկեղեցի. գյուղամիջում կանգուն է 1861-63 թթ. կառուցված վրացական եկեղեցին, որն ըստ տեղացիների վկայության՝ կառուցել է մի հույն քարտաշ՝ Մոդեգան գյուղից:

19 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 65-66:
 20 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 42-43:
 21 Նույն տեղում, գ. 3884, թ.:
 22 Նույն տեղում, գ. 3903, թ. 101-102:
 23 Նույն տեղում, գ. 3905, թ. 52:
 24 Նույն տեղում, գ. 3906, թ. 69:
 25 Նույն տեղում, գ. 3915, թ. 20:
 26 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 43:
 27 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 136-137:
 28 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:
 29 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, թ. 1-4:
 30 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 31 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 206:

32 Չայիսը հնում հայաբնակ, ապա դարափափախներով բնակեցված գյուղ էր Կարսի մարզի Չղըր գավառակում՝ Խոզապին լճի արևմտյան ափից 3 կմ հեռավորությամբ, Կուր գետի աջակողմում, գետափից 1 կմ հեռու:

ՉՈՒՆՉԽԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 10 կմ հարավ-արևմուտք, Խանդո գյուղին դեմ հանդիման, Փարվանա գետի ձախափնյա ձորապոնկին, ծ. մ. 1660 մ բարձրությամբ հարթության վրա:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. կազմված հարկացուցակի՝ Չունչխել անվամբ վկայված գյուղն ունեցել է 52 տուն բնակիչ, հարկվել է 9.000 ակչե¹: Ուշագրավ է, որ հիշյալ թվականին Չունչխայի բնակիչների մի մասը հայեր էին, քանի որ տնատեր համագյուղացիների թվում հիշատակված են հայոց կամ հայկական միջավայրում տարածում գտած անուններ (Վարդան, Բայդար, Օրդան, Ռոսթան և այլն)²:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Չունչխայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է դժվարին կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով աղետից տուժած երկրորդ կարգի բնակավայրերի շարքում³:

Բնակչություն. Ջավախքի սակավաթիվ վրացաբնակ գյուղերից է: Հայտնի է, որ 1914 թ. գյուղն ունեցել է 669⁴, իսկ 1987-ին՝ 54 տուն, 183 շունչ (վրացիներ)⁵:

Վրացական եկեղեցի. Չունչխայում կանգուն է ԺԹ դարում կառուցված վրաց եկեղեցին:

Քիլդա գյուղատեղի. գտնվում է Չունչխայից շուրջ 5 կմ հարավ-արևմուտք, Ախալքալաքից ուղիղ գծով 11 կմ հյուսիս-արևմուտք, ծ. մ. 1680-1700 մ բարձրությամբ, Կուր գետի աջ ձորապոնկի հարթության վրա:

Պատմություն. 1595 թ. կազմված թուրքական հայտնի հարկացուցակում երբեմնի գյուղը հիշատակվում է 8 տուն բնակչությամբ և 14.500 ակչե հարկաչափով⁶: Ուշագրավ է, որ հետագայում զուտ

վրացաբնակ Քիլդան նշված հարկացուցակում ներկայանում է որպես խառը ազգաբնակչությամբ (հայեր, վրացիներ) գյուղ, ընդ որում, անվիճելիորեն հայազգի էին Խաչատուրի և նրա որդու ընտանիքները:

Հայտնի է, որ 1899-1900 թթ. Քիլդայի գյուղատնտեսությունը բավականին վնասվել է հացի բզեզից և հոտենտոտյան մլուկից, որի հետևանքով կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվել է առավել տուժած բնակավայրերի շարքում⁷: Գյուղում հաշվառվել է առաջնահերթ օգնության կարոտ 9 տուն՝ 50 բնակչով⁸:

1914 թ. Քիլդան զուտ վրացաբնակ էր (602 շունչ)⁹: Ապաբնակեցվել է խորհրդային տարիներին: Քիլդացիներից 40 ընտանիք 1944 թ-ից հետո վերաբնակվել է Հոկան գյուղում:

Հուշարձաններ. ներկայիս գյուղատեղիի տարածքում պահպանվել են եկեղեցին և ավերակ գերեզմանոցը:

Վարչա գյուղատեղի. գտնվում է Չունչխայից 7 կմ արևմուտք՝ Կուր և Փարվանա գետերի միջև ձգվող հրվանդանի ծայրին:

Պատմություն. այս հնավայրը ևս վկայված է 1595 թ. վերոհիշյալ հարկացուցակում՝ որպես 8 տուն բնակիչ ունեցող և 10000 հարկ մուծող գյուղ¹⁰:

Եկեղեցի. կիսավեր է: Որմերին պահպանվել է վրաց մեսրոպատառ հինգ արձանագրություն: Դրանք ներկայացնում ենք ստորև.

1. Եկեղեցու հարավային մուտքից վեր.

ԿՂ ԿՂ ԻՂԻԸ | ԿԴԻ ԸԾԴԴ

Չ(ՐՈՍԵՂ)Յ Մ(ՅՈՎՅԱԸ)Յ ԻՅԸ? Մ(ՅԵՆԸ)Յ(Յ)Ն
Յ(Օ)ԸՅ(Ն)Օ.

Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիր ... ներիր մեղքերը...

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 73: **ՅՈՍԿԱՐՈՄՅՈՅՈՅ Յ. ԶՅԱՅԱՅԵՏՈՍ ԵՅՅՈՂՐԱԳՅՈՅ ԲՈՂՈՂՅՈՅ ԵՅՅՈՂՐՈՅ ՎՅԱՐՈՅ, ԹԾՈՅՈՍԻ, 1959, էջ 124:**

Տարբերություն. Բ. Ռոստոմաշվիլի՝ ԻՅԸ? չիք: Վ. Յիսկարիշվիլի՝ ԻՅԸ? չիք:

1 "Գյւրջոսեթանոս յոլոսոյտոս ճոլո ճոլոսո", էջ 176-177:

2 Նույն տեղում:

3 **Մալիմանան**, Ամբերիլիութիւնը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեանքները, էջ 248:

4 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 208:

5 Ըստ գյուղախորհրդի տվյալների:

6 "Գյւրջոսեթանոս յոլոսոյտոս ճոլո ճոլոսո", էջ 218:

7 **Մալիմանան**, Ամբերիլիութիւնը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեանքները, նույն տեղում:

8 Նույն տեղում, էջ 249:

9 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 141:

10 "Գյւրջոսեթանոս յոլոսոյտոս ճոլո ճոլոսո", էջ 183:

ՊՐՏԵՆԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 7 կմ հյուսիս-արևմուտք, Փարվանա գետի ձախ ձորապոնկին, ծ. մ. 1680 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. 1595 թ. Պրտենան ունեցել է 16 տուն, հարկվել է 16.000 ակչե¹: Հատկանշական է, որ ԺՋ դարում Պրտենան ունեցել է նաև հայ բնակչություն, քանի որ տնատեր համագյուղացիների թվում հիշվում են հայկական կամ հայկական միջավայրում տարածում գտած անուններ կրող անձինք (Հակոբ, Սարգիս, Դովլաթխար և այլն)²: Հայտնի է նաև, որ բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1705-1706 թթ.՝ զեամեթ Ահմեդի օրոք հարկվել է 25.000 ակչե³:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենոտոյան մյուկի հասցրած վնասների հետևանքով Պրտենայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է դժվարին կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով աղետից տուժած երկրորդ կարգի բնակավայրերի շարքում⁴:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 84 պրտենացիներից 33-ը զոհվել է⁵:

Բնակչություն. Ջավախքի վրացաբնակ գյուղերից է: 1914 թ. գյուղն ունեցել է 497 շունչ⁶, իսկ 1987-ին՝ 52 տուն, 182 շունչ⁷:

Կոթող. 1956 թ. Պրտենայից, Բագրատ Աղվիճեի բնակելի տան պատին ագուցված վրաց մեարդատառ արձանագրությամբ «խելի» տեսակի կոպտամշակ կոթողը (1,08 x 60 x 35 սմ) տեղափոխվել է

ակադ. Ս. Ջանաշխայի անվան Վրաստանի պատմության պետական թանգարան:

Կոթող. դաստակի քանդակի շուրջ՝ 5 տող.

Ֆ. ԾԿ ԿՐ | ՇԾՐ | ԴԺ Ծ ԺՐ | ԺԴԻ ԽԿՇ
ԿՐԲԿԽ | ԿՐ Դ՝ԺԼ ԵՆ ԺԻԴԼ

Ֆ. Վ(ԵՆ)Յ Ք(ՐԻՍԵ)Ե | Վ(ԸՈ)ԸԵ | Թ(Վ)Մ(ՎՐ)Ը(Վ) ԺԵ | Մ(Վ)ԹԻ Լ(Վ)ՄՅ. Մ(Ո)ՎՅ(Վ)Ը(Ե), | Ե(ԵՄՔԵ)Ն, Զ(Մ)ՐԶ(ԵՆ), Կ(ՅՐԻԿԵ)Ն ԺԵՆ.

Թարգմ. Ո՛վ Հիսուս Քրիստոս: Փառավորի Ռամարին և նրա որդի Լաշային: Ողորմիր Բեշքենի, Գուրգենի [և] Կվիրիկեի որդիներին:

Հրատ. **ԵՐԵՎԱՆԻ Գ. ԳՅԱՅԵՏԻ ՍԵՆՏՐՈՐԻԱԿԱՆ ԳՅԱՅԵՏԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ** Սոցիալական գիտությունների ֆակուլտետի ինստիտուտի լիբրարիա, Երևան, 2010, էջ 66: **ՕՏՆԵՄԵՇՄԱՆ Գ.** XII-XIII հազարամյակի միջին ժամանակակից արևելահայկական լեռնաշխարհի ժողովրդի մշակութային ժառանգության համալիրը, Երևան, 2000, էջ 92:

Մանր. Վ. Ֆիսկարիչվիլին չունի արձանագրության առաջին տողը: Արձանագրության երկրորդ մասում չի բացում հատուկ անունների հապավումները՝ ԵՆ, ԶՐ ԶՔՆ (գամբեղոս?)⁸: Գ. Օթխնեզուրին չի բացառում, որ հապաված հատուկ անունները կարող են այլ կերպ վերծանվել՝ բերելով մի քանի հնարավոր տարբերակ. «Զն «Զուրգու», «Զուրգուլ»; «Երևանցի»⁹: «Գյալաբեթու. Երևանցի-Երևանցի ժողովրդի ժառանգության համալիրը»-ի հեղինակները գտել են, որ ԵՆ ԺԻԴԼ հապավումը պետք է բացվի՝ ՄԵՄԻԿԵՐՈՆ ԺԻԴԼ և հրատարակել են՝ Քրիստոս, Վ. Գյալաբեթու, Երևանցի-Երևանցի ժողովրդի ժառանգության համալիրը, Երևան, 2000, էջ 92:

Մանր. արձանագրությունում հիշատակված են Ռամար Բագուրին (1184-1213 թթ.) և նրա որդի Լաշա-Գուրգեն Դ-ն (1213-1222 թթ.): Գ. Օթխնեզուրու քվարցմանը՝ 1189-1202 թթ.:

1 "Գյուրջիստանի շեքսպերտի լույսով", էջ 174:
2 Նույն տեղում:
3 "Ֆեոդորիս յուսուպի ճառագար 1694-1732 ՎՎ.", էջ 119:
4 Մալխանյան, Արևելահայկական Ախալքալաքի գաղափար և նրա հետևանքները, էջ 248:
5 Գալստյան Ա., Ջավախք, էջ 102:
6 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 208:
7 Ըստ գյուղատնտեսի տվյալների:

ՋԳՐԱՇՆՆ

ՋԳՐԱՇՆՆ. գյուղի տեսքը հս-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 9 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինո-ծմինդայից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք, Փարվանա գետի ձախ ափին, ծ. մ. 1820-1840 մ բարձրության վրա: Հին թաղը զբաղեցնում է հյուսիսային՝ գետափնյա հատվածը:

Պատմություն. գրավոր աղբյուրներում գյուղի մասին առաջին վկայությանը հանդիպում ենք 1595 թ. կազմված թուրքական հարկացուցակում, երբ ուներ 16 տուն, հարկվում էր 11.160 ակչե¹: Հայտնի է նաև, որ 1707-1708 թթ.՝ տանուտեր Օմերի օրոք, Ջգրաշեն գյուղից հարկվել է 6.830, իսկ 1709-1710 թթ.՝ Դերվիշ Մեհմեդի օրոք՝ 6.830 ակչե²:

Չնայած Ջգրաշենը գրեթե չէր տուժել 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից, այնուամենայնիվ, տեղ էր գտել Ջավախքի կարիքավոր գյուղերի ցուցակում³:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Ջգրաշենի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է համեմատաբար ծանր վիճակում՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով աղետից տուժած երրորդ կարգի բնակավայրերի շարքում⁴:

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 184 ջգրաշենցիներից 89-ը զոհվել է⁵:

Բնակչություն. ջգրաշենցիների նախնիները 1829-1830 թթ. Կարնո գավառի մի քանի գյուղերից փոխադրված ընտանիքներ են:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի վիճակագրական տվյալների համադրումը ցույց է տալիս, որ Ջգրաշենին հատկանշական է բնակչության անընդմեջ աճը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁶		200	167	367
1841 ⁷		182	157	339

1 "Եւրոպայի և Ասիայի շրջանների ընդհանուր ցուցակ", էջ 219:
 2 "Ռուսաստանի իմպերիայի ժամանակաշրջանի 1694-1732 ՎՄ.", էջ 127-128, 134:
 3 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:

4 **Մալխոյան**, Անբերրիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:
 5 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 6 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
 7 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:

1842 ⁸		185	160	345
1844 ⁹		197	179	376
1845 ¹⁰		200	191	391
1847 ¹¹		215	205	420
1849 ¹²		230	220	450
1853 ¹³		256	234	480
1854 ¹⁴		253	245	498
1857 ¹⁵		275	256	531
1860 ¹⁶	67	298	276	574
1861 ¹⁷	65	301	286	587
1862 ¹⁸	65	303	289	592
1863 ¹⁹		313	308	621
1864 ²⁰		326	319	645
1865 ²¹		332	315	647
1866 ²²	65	332	315	647
1867 ²³		342	327	669
1868 ²⁴		353	346	699
1869 ²⁵		357	356	713
1870 ²⁶		371	372	743
1871 ²⁷		376	374	750
1872 ²⁸		387	380	767
1873 ²⁹		396	386	782
1874 ³⁰				798
1875 ³¹	80			793
1876 ³²		416	407	823
1877 ³³		436	393	829
1878 ³⁴		454	414	868
1880 ³⁵		472	426	898
1881 ³⁶		478	437	915
1882 ³⁷		484	435	914
1883 ³⁸		473	437	910
1884 ³⁹	88			

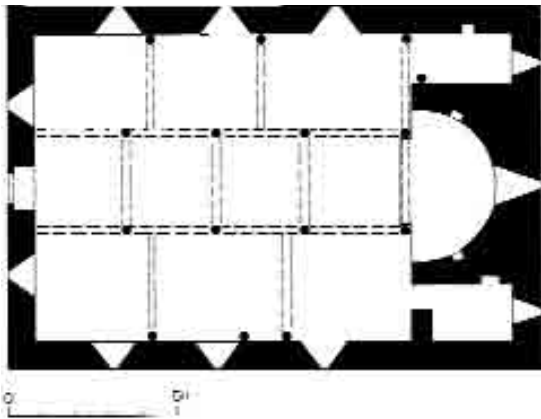
- 8 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 77-78:
- 9 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 16:
- 10 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:
- 11 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 34-35:
- 12 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:
- 13 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 38-39:
- 14 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:
- 15 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
- 16 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:
- 17 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:
- 18 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
- 19 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
- 20 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:
- 21 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-12:
- 22 Նույն տեղում, ք. 74:
- 23 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
- 24 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
- 25 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
- 26 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
- 27 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
- 28 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
- 29 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
- 30 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 26-27:
- 31 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստան», 1875, № 44, էջ 2:
- 32 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
- 33 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
- 34 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
- 35 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 87-88:
- 36 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
- 37 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
- 38 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
- 39 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

1885 ⁴⁰		489	452	941
1887 ⁴¹		519	481	1000
1889 ⁴²		522	489	1011
1890 ⁴³		532	504	1036
1891 ⁴⁴		548	508	1056
1892 ⁴⁵		538	495	1033
1893 ⁴⁶		532	496	1028
1894 ⁴⁷		539	520	1059
1897 ⁴⁸		578	546	1124
1898 ⁴⁹		601	566	1167
1899 ⁵⁰		610	579	1189
1900 ⁵¹		617	588	1205
1901 ⁵²		630	600	1230
1902 ⁵³		641	610	1251
1905 ⁵⁴		678	631	1309
1908 ⁵⁵	171	722	665	1387
1910 ⁵⁶		760	703	1463
1912 ⁵⁷		806	731	1537
1914 ⁵⁸		822	768	1590
1916 ⁵⁹		824	762	1586
1918 ⁶⁰	260	965	952	1817
1921 ⁶¹		162	158	320
1926 ⁶²	200			971
1987 ⁶³	405			1665

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. վավերագրերում հիշատակվում է 1870-ական թվականներից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1874 ⁶⁴		1	50
1875 ⁶⁵	Մամբրե քին. Մանուկյանց		50
1876 ⁶⁶		1	41
1877 ⁶⁷		1	50
1878 ⁶⁸		1	49

- 40 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
- 41 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
- 42 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
- 43 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 144:
- 44 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 143:
- 45 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 115:
- 46 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
- 47 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 168-169:
- 48 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 141-142:
- 49 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 163:
- 50 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
- 51 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
- 52 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
- 53 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 17-18:
- 54 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 260-261:
- 55 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
- 56 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 134-135:
- 57 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
- 58 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 171-172: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1438 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 119):
- 59 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 18-19:
- 60 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
- 61 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
- 62 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 125:
- 63 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
- 64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, ք. 26-27:
- 65 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 44:
- 66 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
- 67 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 51:
- 68 Նույն տեղում, ք. 177:

ՋԳՐԱՇՆՆ. Սր. Հրեշտակապետաց եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հս-ալ-ից և հատակագիծը

1880 ⁶⁹	1	42
1881 ⁷⁰	1	30
1882 ⁷¹	1	25
1884 ⁷²	միդասյա ձմեռային դպրոց	

Հայտնի է, որ 1909 թ.⁷³ ուսումնական հաստատությունը վերաբացվել է, սակայն 1915 թ. դպրոցի կրկին վերաբացման հիշատակությունը («Կոնդակ Ախալքալակի գաւառի Ջիկրաշէն գիւղի ծխական հոգաբարձութեան անունով, որով հաստատելով

69 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 87-88:
 70 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 71 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 72 **Խուրդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 522:
 73 «Кавказ», Тифлис, 1910, № 1, էջ 2:

նյոյն գիւղի ծխական դպրոցի բացումը, օրհնութիւն և գոհունակութիւն հոգաբարձութեան և հայ համայնքին: 1 ապրիլի, ք. 566»)⁷⁴ հուշում է, որ միջանկյալ տարիների ընթացքում այն նորից փակ է եղել: 1917 թ. կրթօջախը գործել է ԿՀԲԸ օժանդակութեան շնորհիվ⁷⁵:

Սր. Հրեշտակապետաց եկեղեցի. վավերագրերում հիշատակվում է սկսած 1850-ականից: Այն «քարաշէն և փայտածածկ»⁷⁶ կառույց է: Ծածկը հենված է 4 զույգ փայտակերտ սյուների վրա: Հյուսիսային պատի մեջ պահպանվում է մկրտարանի ավազանը: Միակ մուտքը արևմտյան ճակատից է: Ներկայումս կանգուն է, բայց՝ քայքայված:

Ի. Ռոստոմաշվիլին Ջգրաշենի եկեղեցու վերաբերյալ գրել է, թե այն, ի սկզբանե վրացական լինելով, այժմ հայկականի է վերածվել:

Արձանագրություն. ըստ Ի. Ռոստոմաշվիլու՝ եկեղեցու հարավային պատի քիվին պահպանվում էր հրաշալի եղնագիր արձանագրության սկիզբը միայն, իսկ մնացած մասն անհետացած էր.

ԻՂ ԿԲԿՆ ԺԿԿՆԴ

Ք(րօսՅ)ք, Մ(ցօ)Մ(ս)լ(ց)ն մՄ(օ)Յ(ց)լնօ... / կամ մ(ս)Մ(ցն)Յ(ց)լնօ...

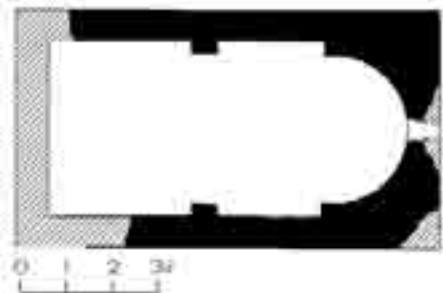
Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիր ծնողներին... / կառուցողներին...

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 54: **ՅօսեքրօՄցօլօ ց. Ֆօգօեթօս ցքօցրօգօ րօցօրց Եօսեթօրօ Մյօրօ, տծօլօնօ, 1959, էջ 124-125:**

ՋԳՐԱՇՆՆ. խոյածև տապանաքար Սր. Հրեշտակապետաց եկեղեցու ալ կողմուն տարածված գերեզմանացում

74 «Արարատ», 1915, էջ 268:
 75 «Армянский вестник», 1917, № 35-36, էջ 21:
 76 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

ՋԳՐԱՇԵՆ. Տիկաշեն գյուղատեղիի եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից, հս-ալ-ից, ամ-ից, հր-ից (2 նկար), ալ ճակատը, որմնախոյակ և հատակագիծը

ԶԳՐԱՇՆ. «Տիկաշեն» գյուղատեղիի եկեղեցու հր որմնախոյակը և քառակող կոթողի պատվանդան (Թ-Ժ դդ.)

ԶԳՐԱՇՆ. բնակատեղի «Տիկաշեն» գյուղատեղիի տարածքում

Ծանոթ. շուրջ մեկ տասնամյակ անց Ջգրաշեն այցելած է. Թաղայշվիլու վկայությամբ՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատն ամբողջությամբ փլվել էր, իսկ արձանագրությունները չէին երևում: Վ. Տիկաշենի վիլին համոզմունք է հայտնել, որ ճիշտ է ՅԻՎՆԵՆ քառի՝ Ի. Ռոստոմաշվիլու առաջարկած երկրորդ՝ Ձ(ս)Ձ(յեց)Ձ(յ)լճն... «կառուցողներին» տարբերակը:

Ջգրաշենի երկու գերեզմանատներից մեկը տա-րածվում է եկեղեցու արևելյան կողմում (ԺԹ դ.), մյուսը՝ գյուղի հյուսիսային եզրին (ԺԹ-Ի դդ.):

«Տիկաշեն» գյուղատեղի. Ջգրաշենից 0,5 կմ հյուսիս-արևելք, Փարվանա գետի աջ ափին, պահ-պանվում են 1595 թ. կազմված «Գյուրջիստանի վի-լայեթի ընդարձակ դավթար»-ում նշված՝ 15 տուն բնակչությամբ (հայազգի տնատեր բնակիչներից հիշվում են Աստվածատուրը, Ղարայի որդի Հանե-սը, Ավանեսի որդի Փուլադը և այլք) և 17.500 ակչե հարկվող գյուղի մնացորդները⁷⁷:

Բնակչության բռնի մահմեդականացումից հե-տո՝ 1710-1711 թթ.՝ տանուտեր Հյուսեինի օրոք, գյուղից հարկվել է 13.000 ակչե⁷⁸: Մեկ տարի անց՝ Օսման տանուտիրոջ օրոք, պետական գանձարան մուծած Տիկաշենի հարկն էր՝ 4.500 ակչե⁷⁹: Հայտնի է նաև, որ 1717-1718 թթ.՝ տանուտեր Սուլեյմանի օ-րոք, գյուղից հարկվել է 8.000⁸⁰, իսկ 1718-1719 թթ.՝ տանուտեր Ահմեդ Ալիի օրոք՝ 5.832 ակչե⁸¹:

Գյուղատեղիի տարածքում պահպանվել են նաև եկեղեցու ավերակները:

Բնակատեղի. մնացորդները գտնվում են «Տի-կաշեն» գյուղատեղիից արևելք: Թվագրվում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակով:

Նորաշեն (Նուրմիզ) գյուղատեղի. գտնվում է Ջգրաշեն և Ղաուրմա գյուղերի միջև՝ 2 կմ արևելք⁸²:

77 "Գյուրջիստանի ցեղայության ճյուղի ճյուղերը", էջ 227:

78 "Նոբուրի ցեղայության ճյուղի ճյուղերը 1694-1732 ՎՎ.", էջ 135:

79 Նույն տեղում, էջ 137-138:

80 Նույն տեղում, էջ 151:

81 Նույն տեղում, էջ 156:

82 Զեյթունի ճյուղի 6, նշվ. աշխ., էջ 79:

ՍԱԹԽԱ

ՍԱԹԽԱ. գյուղի տեսքը հս-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 18 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 5 կմ հյուսիս-արևելք, Փարվանա գետ ձախ վտակ Բուդղաշենի ափին, ծ. մ. 1880-1930 մ բարձրության վրա:

Անվան ծագումը. ըստ տեղացիների՝ գյուղի անունը ծագել է անձնանունից. «Իրենք գյուղացիներն ասում էին, թե այս գյուղը պատկանելիս է եղել մի ինչ որ Սաթղ անունով աղայի, որի անունով և գյուղը կոչվել է Սաթխա»¹:

Պատմություն. հայտնի է, որ բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո, 1712 թ.՝ տանուտեր Ալիի օրոք, Սաթխա գյուղից հարկվել է 1.999 ակչե²:

Մինչ 1847 թ., գավառի տարածքում ռուս դուխոբորների բնակեցումը, սաթխացի հայերին էին պատկանում գյուղից հարավ և հարավ-արևելք ընկած ընդարձակ տարածքները, որոնցից, սակայն, զրկվեցին Գորեղովկա, Եփրեմովկա և Տրոիցկոյե գյուղերի հիմնումից հետո³:

1 Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, էջ 61:

2 "Խոջեղձորոս յոսջջոտոս ջճձձ ճճջոճճո 1694-1732 ՎՎ.", էջ 139:

3 AKAK, T. X, էջ 123:

Կառուցապատում. գյուղը բաղկացած է 5 հիմնական թաղամասերից, որոնցից կենտրոնականը կոչվում է Ժամի մայլա, ներքինը՝ Քաղքի մայլա, վերինը՝ Ճիճի մայլա, Բուդղաշեն վտակի ձախափնյա մասը՝ Նորաշեն մայլա, և գյուղի արևելյան հատվածը՝ Գեբեզմանոցի մայլա:

Տնտեսություն. 1860-ական թվականներին գյուղում գործում էին 15 ջրաղաց, 1 ձիթհան⁴:

Բնակչություն. ներկայիս գյուղի բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Էրզրումի նահանգի Ծաղկի⁵, Ջինիս⁶ և Սուգյուբլու⁷ գյուղերից 1829-30 թթ.⁸:

4 CMOTF, էջ 29:

5 Ծաղկիի տեղադրության մասին տե՛ս սույն աշխ., էջ 94, ծանոթ.

№ 5: Ի դեպ, ծաղկեցիների մի մասն էլ հաստատվել է Բալխո գյուղում:

6 Ջինիսի տեղադրության մասին տե՛ս սույն աշխ., էջ 86, ծանոթ.

№ 7: Ի դեպ, ջինիսցիների մի մասն էլ հաստատվել էր Արալովա և Սաղամո գյուղերում (տե՛ս սույն աշխ., էջ 86, ծանոթ. 7 և էջ 445):

7 Սուգյուբլուն (այժմ՝ Söğütün) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 11 կմ արևմուտք:

8 Լալայան Ե., Երկեր, հ. 1, էջ 62:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչությունն աճել է հետևյալ չափով.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1830 ⁹	86	160	126	286
1840 ¹⁰		230	226	456
1841 ¹¹		255	228	483
1842 ¹²		263	231	494
1844 ¹³		282	247	529
1845 ¹⁴		304	320	624
1847 ¹⁵		320	330	650
1849 ¹⁶		367	360	717
1851 ¹⁷	64	312	300	612
1853 ¹⁸		428	397	825
1854 ¹⁹		434	412	846
1857 ²⁰		423	418	841
1860 ²¹	80	459	413	872
1861 ²²	94	479	498	977
1862 ²³	94	485	481	974
1863 ²⁴		497	497	994
1864 ²⁵		516	508	1023
1865 ²⁶		521	521	1042
1866 ²⁷	96	521	521	1042
1867 ²⁸		567	551	1118
1868 ²⁹		584	557	1141
1869 ³⁰		612	589	1201
1870 ³¹		629	594	1223
1871 ³²		654	600	1254
1872 ³³		669	627	1296
1873 ³⁴		680	636	1316
1874 ³⁵				1367
1875 ³⁶	108			1359
1876 ³⁷		733	663	1396
1877 ³⁸		683	624	1307

9 Իսայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 27:

- 10 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
- 11 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:
- 12 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 78-79:
- 13 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 15-16:
- 14 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:
- 15 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 32-33:
- 16 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:
- 17 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 32:
- 18 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 38-39:
- 19 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:
- 20 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
- 21 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:
- 22 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:
- 23 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
- 24 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 20-21:
- 25 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 9-10:
- 26 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-12:
- 27 Նույն տեղում, ք. 74:
- 28 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
- 29 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
- 30 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
- 31 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
- 32 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
- 33 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
- 34 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
- 35 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 26-27:
- 36 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
- 37 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
- 38 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:

1878 ³⁹		677	615	1292
1880 ⁴⁰		713	638	1351
1881 ⁴¹		736	660	1396
1882 ⁴²		759	666	1425
1883 ⁴³		747	679	1426
1884 ⁴⁴	109			
1885 ⁴⁵		778	751	1529
1887 ⁴⁶		952	784	1736
1889 ⁴⁷		967	808	1775
1890 ⁴⁸		988	832	1820
1891 ⁴⁹		1031	842	1873
1892 ⁵⁰		1059	870	1929
1893 ⁵¹	175	1053	824	1947
1894 ⁵²		1093	914	2007
1897 ⁵³		1154	988	2142
1898 ⁵⁴		1190	1016	2206
1899 ⁵⁵		1216	1026	2242
1900 ⁵⁶		1264	1050	2314
1901 ⁵⁷		1294	1079	2373
1902 ⁵⁸		1331	1109	2440
1905 ⁵⁹		1412	1167	2579
1908 ⁶⁰	262	1431	1171	2608
1906 ⁶¹		1412	1167	2579
1910 ⁶²		1555	1267	2822
1912 ⁶³		1620	1330	2950
1914 ⁶⁴		1279	1350	2629
1916 ⁶⁵		1305	1374	2679
1918 ⁶⁶	337	1800	1600	3400
1921 ⁶⁷		261	260	521
1926 ⁶⁸	311			1376

39 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:

40 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:

41 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:

42 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:

43 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:

44 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

45 Նույն տեղում, գ. 3877, ք. 10-11:

46 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:

47 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:

48 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 145:

49 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 144:

50 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 116:

51 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:

52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 169-170:

53 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 142-143:

54 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 164:

55 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:

56 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:

57 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:

58 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 18-19:

59 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 261-262:

60 Նույն տեղում, գ. 3915, ք. 20:

61 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:

62 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 134-135:

63 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:

64 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 172-173: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 2946 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 179):

65 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 19-20:

66 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:

67 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:

68 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 125:

1940 ⁶⁹	280			
1987 ⁷⁰	569			2586
1992 ⁷¹	616			2518
1993 ⁷²	691			2561
1994 ⁷³	703			2584
1995 ⁷⁴	715	1273	1301	2574

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 354 սաթխացիներից 138-ը զոհվել է⁷⁵:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության վերաբերյալ վավերագրերում առկա տվյալները սկիզբ են առնում 1860-ական թվականներից:

Սաթխայի ուսումնարանը երկար տարիներ գտրվ է եղել դպրոցական հատուկ շենքից: Խնդրին լուծում տալու մտահոգությամբ 1875 թ. գումարվել է հասարակական ժողով, որը, «ստորագրութիւն բաց անելով իւր մէջ մի ժամում առձեռն այնքան կամատուր նուէր է հաւաքել, որ բաւական է եղած իւրեանց ուսումնարանի ներքին շինութեանց և կազմակերպութեան համար»⁷⁶:

Ի դեպ, սկսած 1878 թ-ից՝ կրթօջախը տեղավորված էր Սաթխայի հին եկեղեցում. «...1878 թուին Գրիգոր քահանայ Տէր-Գեորգեանի անխոնջ ջանքով Աստուծոյ տաճարը գիտութեանց տաճարի էր փոխարկուած»⁷⁷:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁷⁸		1	80
1874 ⁷⁹		1	48
1875 ⁸⁰	Եղիշե Տեր-Ստեփանյանց		55
1880 ⁸¹		1	82
1883 ⁸²		1	20
1890 ⁸³		1	75
1975 ⁸⁴			685
1982 ⁸⁵			581
1993 ⁸⁶			424
1995 ⁸⁷			436

ՍԱԹԽԱ. Սք. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը ամ-ից, ալ-ից, հս-ալ-ից

69 Իսայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 27:

70 Նույն տեղում:

71 Նույն տեղում:

72 Նույն տեղում:

73 Նույն տեղում:

74 Նույն տեղում:

75 Գավթյան Ա., Ջավախք, էջ 102:

76 «Արարատ», 1875, էջ 348:

77 «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 91, էջ 3:

78 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:

79 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:

80 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Նույն թվականին գործել է որպես նախակրթարան:

81 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:

82 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:

83 Իսայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 49:

84 Նույն տեղում:

85 Նույն տեղում:

86 Նույն տեղում:

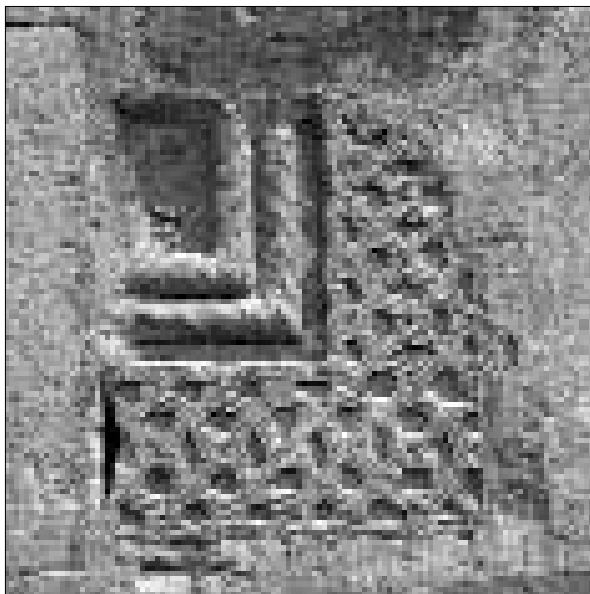
87 Նույն տեղում:

Պետական (ռուսական) դպրոց. գործել է 1880-ական թվականներից⁸⁸:

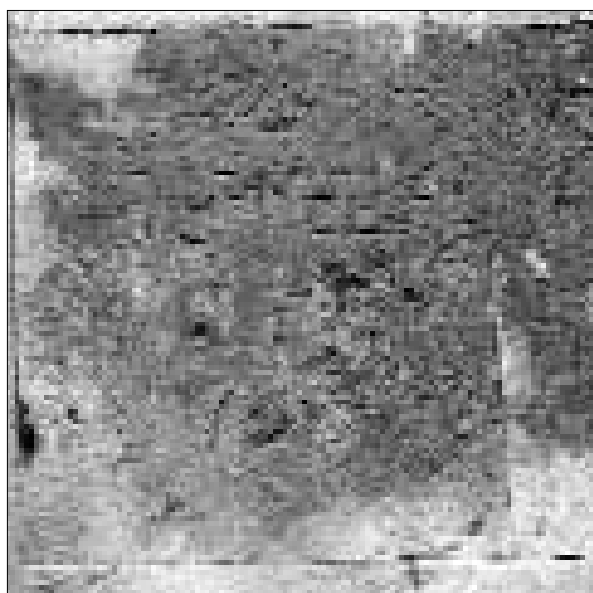
Սք. Աստվածածին եկեղեցի. 1830-ական թվականների սկզբներին գյուղում հաստատված հայերը գոյություն ունեցող միջնադարյան եկեղեցին օժել են Սք. Աստվածածնի անվամբ, և այն գործել է իբրև ծխական եկեղեցի:

Միանալ հորինվածքով, հարավից և արևմուտքից բացված մեկական մուտքերով, համակ սրբա-

88 Առնվազն 1884 թ-ից գործող («...այստեղ կայ նոյնպէս շինական արքունի դպրոց», «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41) դպրոցի բացման վերաբերյալ լրատվական մեկ այլ նյութի մեջ նշված է. «Այստեղ կայ մի պետական միդասեան դպրոց, որը բացել է 1887 թին...» («Հորիզոն», 1912, № 84, էջ 3):

ՍԱԹԻՍԱ. Սր. Աստվածածին եկեղեցու ալ ճակատից բացված լուսամուտը, հին տաճարին պատկանող բեկոր, մանրամասեր եկեղեցու ներքին ծավալներից

ՄԱԹԻՆ. Սր. Աստվածածին եկեղեցու որմնախոյակներ և վրաց մետրոպատառ արձանագրություն

տաշ քարից շինություն է (արտաքին չափերն են՝ 15,12 x 6,98 մ): Եկեղեցու որմերին պահպանված արձանագրությունները դժվարընթեռնելի են: Թեև առ այսօր մեր ձեռքի տակ եղած Սաթխայի վրաց մետրոպատառ արձանագրությունների հրատարակությունները հարուցում են լուրջ վերապահումներ, սակայն, առ ի չզոյե այլ հնարավորության, հարկադրված ենք դրանք վերահրատարակել Ի. Ռոստոմաշվիլու վերծանության հիման վրա:

1. Եկեղեցու արևելյան պատին.

Կ՛Ղ Կ՛Ղ ԵՂԻԾ Կ՛Ղ Կ՛Ղ Ը՛Խ Ժ՛Դ

Ք(րոսե՛Յ)ե, Մ(եօ՛Վյալ)ե Ե(ր(ե)ժ(ս)օ Ք(րոսե՛Յ)ե, Մ(եօ՛Վյալ)ե Ե(ս)ճօճե.

Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիր Երեմիային: Քրիստոս ողորմիր Խարայի որդուն:

Հրատ. **Րոստոմ Ի.**, նշվ. աշխ., էջ 104: **ԵՍԵԿԱՐԻՄՅՈՒՆ** ց. Ջաջաբեթոսի ցեղագրությունը րոգորց Նախնորի Վարդ, Թբիլիսի, 1959, էջ 37:

Տարբերություն. Ի. Ռոստոմաշվիլի՝ օրեթի: Վ. Յիսկարիշվիլի՝ օրեթա:

Մանր. Վ. Յիսկարիշվիլին վերահրատարակել է ըստ Ի. Ռոստոմաշվիլու:

2. Եկեղեցու արևմտյան պատին.

Կ՛Ղ Կ՛Ղ Լ՛Ծ Կ՛Ղ Կ՛Ղ Ի՛Ծ Կ՛ՂԿԻՆ Կ՛Ծ

Ք(րոսե՛Յ)ե, Մ(եօ՛Վյալ)ե Գօրգօ (?) | Ք(րոսե՛Յ)ե, Մ(եօ՛Վյալ)ե Ի(րգօ)օ Ե(ր)ՄՔ(յե)Ն(օ)Ն(յ)ճօ.

Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիր Գիորգային: Քրիստոս ողորմիր Բեշքենի ծառա Չոգային:

Հրատ. **Ի. Րոստոմ**, նշվ. աշխ., էջ 105: **ԵՍԵԿԱՐԻՄՅՈՒՆ** ց. Ջաջաբեթոսի ցեղագրությունը րոգորց Նախնորի Վարդ, Թբիլիսի, 1959, էջ 37:

ՄԱԹԻԱ. Սր. Մեծն Ներսես եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի ալ (լուս. 1988 թ.)

քին, այլև Ջավախքի մեծ մասին: Բեշքեն Ջաղեցին, ամենայն հավանականությամբ, նույնպես Ջավախքում տիրույթներ ունեւ (տե՛ս նաև՝ ԾՅԵԿՅՐՕՄՅՅՈՋՈ Յ. նշվ. աշխ., էջ 38-39):

Սր. Մեծն Ներսես հայրապետ եկեղեցի. 1869 թ., երբ բնակչության աճի պատճառով հին եկեղեցին իր փոքր չափերով այլևս չէր բավարարում, սաք-խացիները ձեռնամուխ են լինում նոր եկեղեցու կառուցմանը: Վերջինս կառուցվում է հին եկեղեցուն կից հարավից և օձվում Սր. Մեծն Ներսես հայրապետի անվամբ: Գմբեթավոր նոր եկեղեցին կառուցվել է անմշակ և սրբատաշ (արևմտյան ճակատ) քարով, կրաշաղախով (արտաքին չափերն են՝ 22,75 x 13,95 մ): Եկեղեցին նորոգվել է 1903 թ. («...Սաթղան ձեռնարկել է եկեղեցու նորոգու-

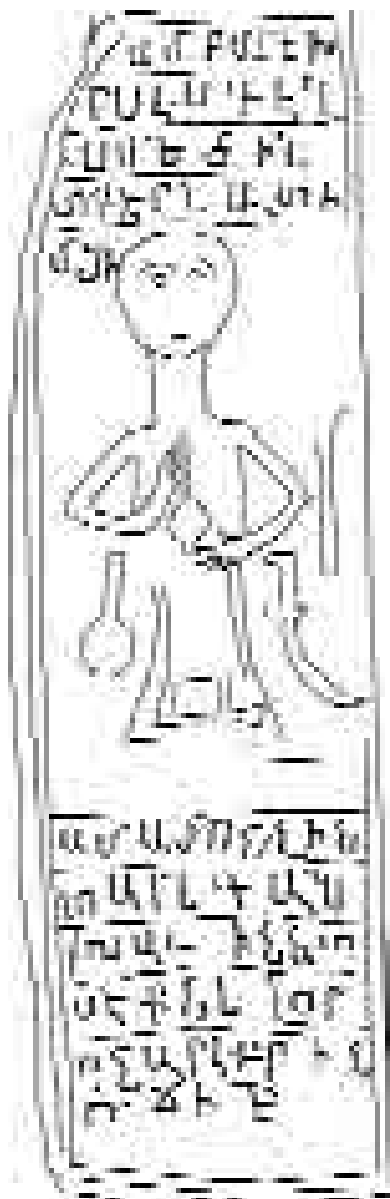
թեան...»)՝⁸⁹ և 1994 թ. («1994 թ. մայիսի սկզբին կուլ-վարչության նախագահ Ա. Սանոսյանի նախաձեռնությամբ գյուղացիները միահամուռ որոշում կայացրին՝ եկեղեցին վերանորոգել եւ փրկել կորուստից»)՝⁹⁰:

Տապանաքար հարթ, ուղղանկյունաձև (չափերն են՝ 204 x 61 x 17 սմ). տեղադրված է արևմտյան մուտքի շենքին, խիստ դժվարընթեռնելի, 11 տող.

...ԱՄ ԲԱՐԵԽ... |ԱՐՄ ԷՍ ԳԵՂՍ ՄԵԾ Ի-ՇԱ|ՏԱԿ ԷՐ ՇԱՏԻ|ՄՅԻ (°) | ԱՄԱՏՈՆՆԻՆ (°) | ՏԱՐԵԳԱՆ (°) | ԿՈՄԱԻ (°) ԻՆՁ ... | ՍԷՔՆ

⁸⁹ «Արարատ», 1903, էջ 437:

⁹⁰ Իսոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 16:

ՍԱԹԻԱ. Սբ. Մեծն Ներսես եկեղեցու ամ ճակատից բացված մուտքի շնորհին տեղադրված տապանաքարը (1658 թ.) և գրչանկարը

ՍԱԹԻԱ. խոյատապաններ եկեղեցամերձ գերեզմանոցում

ՍԱԹԻՆԱ. ԺԹ դարի շիրմաքարեր

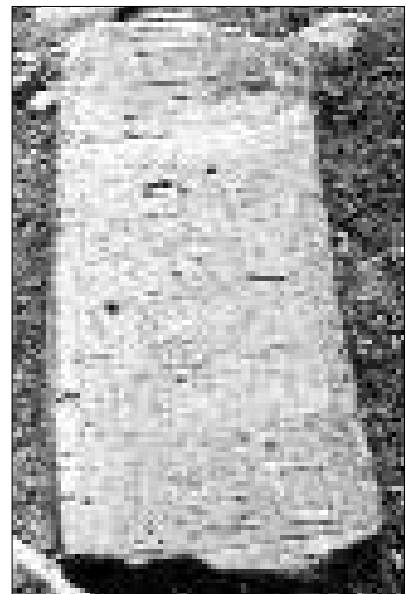
ԵՂ(Բ)ՕՐ ՕՆԱՐ ԷՐ (°) | ԹԻԻՆ ՌՃԻԷ (1678) ՈՂՈՐՄԻ:

Հրատ. տապանագրի վերձանձան առաջին փորձի հեղինակն է Ե. Լալայանը (Երկեր, հ. 1, էջ 61), իսկ երկրորդը՝ Ա. Իսոյանը (մշվ. աշխ., էջ 16-17):

Տապանաքար ուղղանկյունաձև (չափերն են՝ 130 x 43 x 14 սմ), եկեղեցու մոտ, ունի 5 սող.

Ի 1843 | ՆՆՋՈՒՄՆ ՍՈՐԱՅ | ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ Է [Է] ԻՇԽԱՆ ՄԵԾ | ԱԻԵՏԻՄԻ, | ԱՄԷՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

ՍԱԹԻՍԱ. հին գերեզմանոցն ու ԺԹ դարի շիրմաքարեր

Եկեղեցու ներսում, ավազանի ճակատին՝
1869 Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ Է Յ(Ա)Ի(Ա)Ջ(Ա)ՆՍ
ՔԷՈՐՔԻՆ ԵՒ ԿՆՈՋ ԴՈՒՄ...:

Հրատ. առաջին անգամ:

Եկեղեցու ամ ճակատին. քառատող՝
1877 ԱՄԻ ԵԳԵՂԵՑ(ՈՒ) | ՆԵՐՍ(Ի) ՀԱՏԱԿԻ
ՔԱՐԱՇԷՂԵՆԸ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԱԼՎԷ | ՍԱՐԳԱՐՕ-
ՎԻՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Գերեզմանոց. գտնվում է «Գերեզմանոցի մայլա»
թաղամասում: Տեղում պահպանվել են ԺԹ-Ի դդ.
ուղղանկյունաձև, օրորոցաձև և եկեղեցաձև տապա-
նաքարեր: Առկա են նաև արձանագիր տապանա-
քարեր: Դրանք ներկայացնում ենք ստորև.

1. Տապանաքար. 4 կարճ տող՝
1858 Ի | ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ | ԿԱՐԱՅՊԵՏ | ԱՂԱ-
ՃԱՆԵԱՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

2. Տապանաքար. 7 կարճ տող՝
1860 | ԱՅՍ Է | ՏԱՊԱՆ | ՀԱՆՔՈՒՅԵ(Ա)Լ
ՊԱՂՏ(Ա)Ս(Ա)ՐԻ ՔԵՐՕՎՓԵ(Ա)Ն:

Հրատ. առաջին անգամ:

3. Տապանաքար. 3 տող՝
1862 | ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ ՆՆՋԵՑԵՎԱԼ ՍՏԵՓԱ-
ՆՈՍ | ...:

Հրատ. առաջին անգամ:

4. Տապանաքար. 7 կարճ տող՝
1862 | Ի ԳԻՒՂ | ՍԱԹԽԱՅ, | ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ |
ՆԸՆՋԵԱԼ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՄԵՐԽԱՆԵԱՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

5. Տապանաքար. 7 կարճ տող՝
1863 | Ի ԳԻՒՂ | ՍԱԹԽԱՅ, | ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ |
ԹՕՓԱԼ (°) ՏԻՐԱՅՈՒ ՅԱԿՈԲ ԱՍԵՐԽԱՆԵԱՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

6. Տապանաքար. 6 կարճ տող՝
ԳԱՍՊԱՐԱՅ | ՏԱՊԱՂՆՍ, | 1869:
Հրատ. առաջին անգամ:

ՍԱԹԽԱ. ձիթանի քար

Քերդ. գյուղի արևելյան եզրին՝ լեռնաճյուղի գա-
գաթին, պահպանվել են կիկլոպյան բերդի ավե-
րակներ, որտեղ կատարված պեղումների շնորհիվ
հայտնաբերվել են հնագիտական մեծաքանակ
նյութեր⁹¹:

91 Իսոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 17-19:

ՍԱՂԱՍՏ

ՍԱՂԱՍՏ. գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 25 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինո-ծմինդայից 15 կմ հյուսիս-արևելք, Գանձա գյուղից 3 կմ հարավ, ծ. մ. 2000-2050 մ բարձրության վրա, Փարվանա գետի ձախ կողմում, ուր գետը թափվում է Սաղամո լճի մեջ:

Անվան ծագումը. Սաղամո տեղանունը վրացերեն թարգմանվում է «երեկո»: Ինչպես գյուղը, այնպես էլ լիճը նախկինում կոչվել են Ումա կամ Դումա (լիճը՝ Ումանգյոլ):

Պատմություն. ԺԳ-ԺԴ դարերը բնակավայրի համար եղել են առավել ծաղկուն ժամանակաշրջան: Այդ են վկայում գյուղամիջում իրարից ոչ հեռու պահպանված երեք եկեղեցիները:

1595 թ. հարկացուցակում Սաղամոն հիշվում է որպես ռայաներից ազատ և 6.500 ակչե հարկվող գյուղ¹:

Նախախորհրդային տարիներին զուտ թրքաբնակ Սաղամոն պատկանում էր Հասան, Փաշա աղաներին և ընկերությանը. «Այս աղաները պահում են մեծ քանակությամբ ոչխարներ...» և զբաղվում

Սաթխա ու Գանձա գյուղերից անասնագործությամբ²:

Բնակչություն. 1860-ական թվականներին Սաղամոն ունեցել է 33 տուն բնակիչ, որից 1 տունը՝ հայ (6 ար., 6 իգ.), մյուսները՝ թարաքյամա թուրքեր³: 1880-ական թթ. գյուղում եղել է թուրքերի 56 տուն (244 ար., 205 իգ.), հայերի՝ 2 տուն (6 ար., 8 իգ.)⁴: 1926 թ. Սաղամոն ուներ 99 տուն, 646 բնակիչ, որից 12-ը հայեր էին, մնացածը՝ թուրքեր⁵:

1944 թ.՝ թուրքերի աքաղից հետո, գյուղում հաստատվում են հարևան գերբնակեցված հայկական գյուղերից փոխադրված, ծագումով էրզրումի Ծաղկի, Կրճնկոց, Ջինիս և Սոգյութլու գյուղերից մի քանի ընտանիքներ, որոնք Սաղամոն վերածում են զուտ հայաբնակ, շեն գյուղի:

Եկեղեցիներ. գյուղամիջի երեք եկեղեցիներն էլ (մեկը՝ գյուղի հյուսիսային, երկրորդը՝ հարավային եզրերին, իսկ երրորդը՝ կենտրոնում) ունեն միանավ, թաղածածկ հորինվածք և կառուցված են համակ

2 «Նոր-Գար», 1888, № 208, էջ 3:

3 ՇՄՈՒՄ, էջ 32:

4 **Լադյան Ե.**, Երկեր, հ. 1, էջ 65-66:

5 **Արդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 123:

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი", էջ 234:

ՄԱՂԱՄՈ. գյուղի կենտրոնում գտնվող եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հս-ալ-ից, ամ-ից, հր-ից և հատակագիծը

սրբատաշ քարով: Ի սկզբանե երեքն էլ եղել են քաղկեդոնական տաճարներ, սակայն ուշագրավ են այնպիսի առանձին հատկանիշներով, որոնք բնորոշ են հատկապես առաքելական եկեղեցիներին: Մասնավորապես, Մաղամոյի եկեղեցիներն ունեն բավական բարձր բեմեր (հատկանիշ, որ խորթ է քաղկեդո-

նական եկեղեցիներին), ներսում շիրիմներ չկան (այսինքն՝ հայ-առաքելական եկեղեցու ծիսակարգին համապատասխան, աղոթասրահում թաղումներն արգելված են եղել) և ընդհակառակը, հանգուցյալներն ամփոփված են եկեղեցու քակում (ինչպես հատուկ է հայ-առաքելական եկեղեցու ծիսակարգին):

ՍԱՂԱՍՏ. գյուղի կենտրոնում գտնվող եկեղեցու ամ և հր մուտքերի խաչաքանդակ բարավորները, ամ բարավորի խաչաքանդակը և որմնախոյակ

Գյուղի կենտրոնում գտնվող համակ սրբատաշ քարով, կրաշաղախով կառուցված միանավ եկեղեցին (արտաքին չափերը՝ 11,70 x 6,27 մ) Սաղամո գյուղի հյուսիսային եկեղեցու նման ունի երկու մուտք՝ բացված արևմտյան և հարավային ճակատներից: Հարդարանքի առումով աչքի է ընկնում որմնախոյակներով և հատկապես զույգ մուտքերի բարավորների համանման լուծումներ ունեցող խաչաքանդակներով, որոնք սկիզբ են առնում հայկական խաչքարային արվեստին այնքան հարազատ և հատկանշական կենաց ծառից: Եկեղեցու շինարվեստի և հարդարանքի ոճական-գեղարվեստական առանձնահատկությունների ուսումնասիրություն-

ները թույլ են տալիս կառույցը թվագրել Ժ-ԺԱ դարերով:

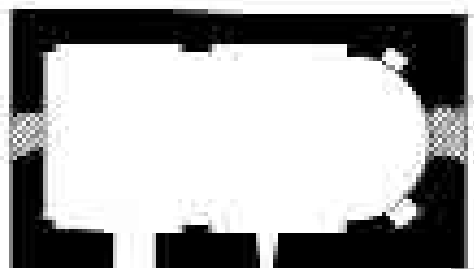
Սաղամո գյուղի հյուսիսային եզրին գտնվող կիսավեր եկեղեցին ընդհանուր հատկանիշներով կրկնում է նախորդ եկեղեցու հորինվածքային առանձնահատկությունները (արտաքին չափերը՝ 15,46 x 10,93 մ), սակայն, բուն աղոթասրահից բացի, հարավից կից ունի սյունասրահ և առավել հարուստ հարդարանք: Վերջիններիս թվում աչքի են ընկնում սյունասրահի արևելյան ճակատից բացված լուսամտի վիշապակերպ շրջանակը, գեղաքանդակ որմնախոյակներն ու որմնակամարները և հատկապես սյունասրահի հարավային

ՍԱՂԱՍՏ. գյուղի եւ եզրին գտնվող եկեղեցու տեսքը ամ-ից, հր-ամ-ից, հր-ից, հր-ալ-ից, ամ-ից, սյունասրահը ամ-ից և հաստակագիծը

სარატი. ეკოტიყ 2 კმ ჩრ ცონკოთ ეკოთასთეჩინ, სქეღეო
მნაგიოქონსო, ცხრეცმანოიე ს
სქეღეო ხათასკაჯიბო

დ(ს)ს(ა)ვლ(ე)თისა | თ(ვ)თმპკერ(ობ)ელი მეფე-
თა მეფე დ(ავი)თ.

ՍԱՂԱՄՆ. բոլորածև կոթող, բեկորված քառակող կոթողի խաչաքանդակ պատվանդան, Դավիթ թագավորի անվան հիշատակությամբ «խելի» տեսակի կոթողի գրչանկար

Թարգմ. Փառավորիկի և ամրապնդիկ, ո՛վ բոլորի Աստված, դեպի արևելք ու արևմուտք, ինքնակալ արքայից արքա Դավիթին:

Հրատ. **ԸՍԵԿԱՐԻՊԵՂԻ Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 68; **ՕՏՆՁԵՆՆԵՐԻ Գ.**, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო, էջ 78-79; “ჯავახეთი. ისტორიულ-ხეროთმოდგერული გზამკვლევი”, էջ 25:

Տարբերություն. Վ. Ֆիսկարիշվիլի՝ ყოვლის, დასავლეთის, თვითმპყრობელი:

Մանր. արձանագրությունը փորագրվել է 1259-1270 թթ. Դավիթ Է Ուլուխի (1247-1270) թագավորության օրոք:

Սաղամն գյուղից մոտ 2 կմ հարավ՝ Փարվանա գետի աջափնյա ձորալանջին տարածված գյուղատեղիում, պահպանվել են տնատեղերի, անմշակ սալատապաններով գերեզմանոցի և միանավ եկեղեցու մնացորդներ (արտաքին չափերը՝ 11,20 x 6,37 մ): Կառուցման հավանական ժամանակը՝ ԺԳ-ԺԴ դարեր:

ՍԱՄԵԲԱ (ՏՐՈՒՑՅՈՅԵ)

Տեղադրություն. գտնվում Նինոծմինդա շրջ-կենտրոնից ուղիղ գծով 21 կմ հարավ-արևելք, Մաղաթափա լճի նույն կողմի ափին, ծ. մ. 2110-2125 մ բարձրության վրա:

Բնակչություն. 1840-ական թվականներին բնակեցվել է ռուս աղանդավորներով: 1914 թ. նրանց թիվը կազմել է 859 շունչ¹: 1990-ական թվականներին գյուղում հաստատվել են աջար վերաբնակիչներ, որոնք 2003 թ. կազմել են 8 ընտանիք²:

Լրատվական մի հաղորդման հեղինակը 2004 թ. ցավով նշել է, որ 10 տարի առաջ այս գյուղում շուրջ 25 վրացի ընտանիք էր հաստատվել, մինչդեռ հիմա (2004) միայն 3 ընտանիք են մնացել³:

1 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 190:
2 **Զարեգ Ս.**, Նոյնդեղն ժամանակ Ջավախეთի ցածրագետին (Վլոդոբ, “Արևիկ”, 05-06. 06. 2003, № 42:
3 **Մանուշակ Գ.**, Ջավախეთի լեռնային քաղաքները, Georgian Times, 17-24. 06. 2004, № 24:

ՄԻՐԿ (ՓՈՔՐ ԿԱՃՈ)

ՄԻՐԿ (ՓՈՔՐ ԿԱՃՈ). գյուղի տեսքը հս-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 18 կմ հյուսիս, ծ. ս. 1740-1770 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ունեցել է 4 տուն բնակիչ, հարկվել է 11.955 ակչե¹, իսկ 1721-1722 թթ.՝ Օսման Աբդուլլահի օրոք՝ 8.999 ակչե²:

Միրկեցի Հայկազ Պողոսի Ասլանյանի տանը խորին ակնածանքով և սրբությամբ պահվում է 1709 թ. մի ձեռագիր ավետարան:

Բնակչություն. բնակավայրը կրկին շենացրել են Կաճո գյուղից այստեղ փոխադրված մի քանի հայ ընտանիքներ 1850-ական թվականների սկզբին:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչությունն անընդմեջ աճել է: Դա ակնառու է ստորև ներկայացվող աղյուսակում.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1853 ³	17	9	26	
1857 ⁴	24	12	36	

1860 ⁵	6	24	17	41
1861 ⁶	5	24	20	44
1862 ⁷	5	24	20	44
1863 ⁸		24	20	44
1864 ⁹		24	20	44
1865 ¹⁰		24	20	44
1866 ¹¹	5	24	20	44
1867 ¹²		24	20	44
1868 ¹³		21	23	44
1869 ¹⁴		25	22	47
1870 ¹⁵	25	22	47	
1871 ¹⁶		25	22	47
1872 ¹⁷		26	24	50

5 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 67-68:

6 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 24-25:

7 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 21-22:

8 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:

9 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 8-9:

10 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 12-13:

11 Նույն տեղում, թ. 74:

12 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 20-21:

13 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 28:

14 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 10:

15 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 24:

16 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 70-71:

17 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 57-58:

1 "Գյրջեսթանի շեղալեռի ճեղքում", էջ 197-198:

2 "Նիղոսի շեղալեռի ճեղքում 1694-1732 ՎՎ.", էջ 170:

3 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743 թ. 37-38:

4 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 53-54:

ՄԻՐԿ (ՓՈՔՐ ԿԱՃՈ). գյուղի տեսքը հս-ից

1873 ¹⁸		28	26	54	1897 ³⁸		55	44	99
1874 ¹⁹				54	1898 ³⁹		59	47	106
1875 ²⁰	6			54	1899 ⁴⁰	10	53	44	97
1876 ²¹		28	26	54	1900 ⁴¹		55	47	102
1877 ²²		40	34	77	1901 ⁴²		55	47	102
1878 ²³		41	35	76	1902 ⁴³		51	43	94
1880 ²⁴		41	34	75	1905 ⁴⁴		54	46	100
1881 ²⁵		42	34	76	1908 ⁴⁵	7	60	52	112
1882 ²⁶		42	32	74	1910 ⁴⁶		60	52	112
1883 ²⁷		43	34	77	1912 ⁴⁷		69	55	124
1884 ²⁸	5				1914 ⁴⁸		69	60	129
1885 ²⁹		43	34	77	1916 ⁴⁹		77	65	142
1886 ³⁰		43	34	77	1918 ⁵⁰	16	95	92	187
1887 ³¹		46	40	86	1921 ⁵¹		30	20	50
1889 ³²		43	39	82	1987 ⁵²	46			195
1890 ³³		49	38	87					
1891 ³⁴		49	41	90					
1892 ³⁵		50	53	93					
1893 ³⁶		51	40	91					
1894 ³⁷		50	41	91					

Երկրորդ աշխարհամարտին Սիրկից մասնակցել են 29 հոգի, որոնցից 13-ը զոհվել է⁵³:

Դպրոց. 1988 թ. գյուղում գործում էր քառամյա դպրոց:

18 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:

19 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:

20 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

21 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:

22 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:

23 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:

24 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:

25 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:

26 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:

27 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:

28 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

29 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10-11:

30 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 12:

31 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:

32 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:

33 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 147:

34 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 146:

35 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 118:

36 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43:

37 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 171-172:

38 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 144-145:

39 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 166:

40 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102: Տե՛ս նաև՝ «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

41 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, ք. 52:

42 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:

43 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 20-21:

44 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 263-264:

45 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:

46 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:

47 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:

48 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 174-175: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 170 թնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 181).

49 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 21-22:

50 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:

51 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:

52 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

53 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

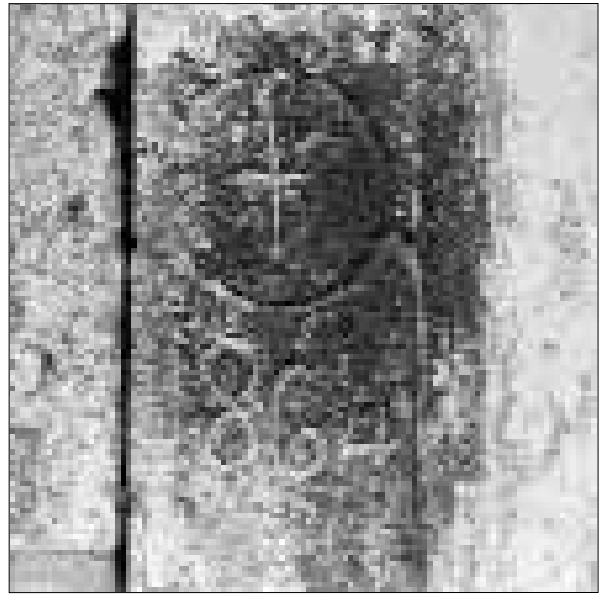
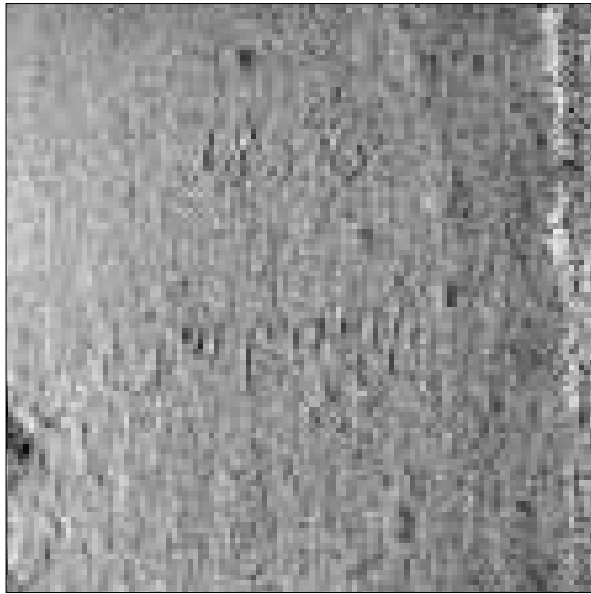

ՍԻՐԿ (ՓՈՔԸ ԿԱՃՈ). Սր. Գևորգ եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, հր-ից, ներքին տեսքը դեպի ալ, ամ և մկրտարանին հարող հատվածը

Սր. Գևորգ եկեղեցի. համաձայն եկեղեցու արևմտյան որմին ընթերցվող մի արձանագրության՝ եկեղեցին կառուցվել է 1856 թ., ապա, ինչպես վկայում են եկեղեցու մուտքի ձախ եզրին փորագրված տարեթիվն ու դիվանական վավերագրերը, հիմնովին վերակառուցվել 1864 թ.: Մեծապես տուժել է 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից⁵⁴: Քարաշեն, փայտածածկ եկեղեցին⁵⁵ վերակառուցվել է 1900-ական թվականներին: Համաձայն արձանագրությունների՝ փայտածածկ խորանը կառուցվել է 1911 թ. ապրիլի 1-ին, շրջապարիսպը՝ 1909 թ.:

⁵⁴ **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 23-24:

⁵⁵ «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

ՄԻՐԿ (ՓՈՔՐ ԿԱՃՈ). վիճագրեր Սք. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան որմին
և հատված գերեզմանոցից

Արձանագրություն. 2 տող՝
1856 | ՅԱՐՈՏԻ(ԻՆ):
Հրատ. առաջին անգամ:

Արձանագրություն. 1 տող՝
1864:
Հրատ. առաջին անգամ:

Արձանագրություն. 5 տող՝
ՅԻՇԱ(S)ԱԿ Է ԱՅՍ ԲԱՐԻՍՍԻԸ ՆԸՆՁԵ-
ՑԵՂԱՆ ՏԻԳՐԱՆ | ՅԱՐՈՒԹԵԱՆՑ | ՍԱ(Ր)ԳԻ-
ՍԵ(Ա)ՆԻ, Գ(ԻԻՂ) ՄԻՐԳ 1909:
Հրատ. առաջին անգամ:

ՍՊԱՍՈՎԿԱ

ՍՊԱՍՈՎԿԱ. գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 22 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 6 կմ հարավ-արևելք, Փարվանա գետի ձախ վտակ Բուղդաշենի ձախ ափին, ծ. մ. 1990-2020 մ բարձրության վրա:

Այլ անվանում. հայտնի է, որ դեռևս 1930-ական թվականներին տեղացիների մեջ պահպանված էր բնակավայրի նախկին անվանումը՝ Ղարադալա¹:

Բնակչություն. հին գյուղատեղին, որը ԺԹ դարի 40-ական թվականներին վերաբնակեցվել էր ռուսներով, 1909 թ. ուներ 66 տուն, 623 բնակիչ², 1914 թ.՝ 797 շունչ³, 1926 թ.՝ 75 տուն, 411 ռուս բնակիչ⁴:

1990-ական թթ. վրացական իշխանությունները ձեռնամուխ են եղել Սպասովկայում աջար վերաբնակիչներ հաստատելու գործին, որի հետևանքով արդեն 2003 թ. գյուղում բնավորվել էին 69 ընտանիք⁵:

ՍՊԱՍՈՎԿԱ. գերեզմանոցի մնացորդները

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 107 սպասովկացիներից 40-ը զոհվել է⁶:

1 ԾղրձոնՊիցոլո Ե., նշվ. աշխ., էջ 67:

2 “Тифлисский листок”, 1909, № 191, էջ 5:

3 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 208:

4 Արդյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 123:

5 ԾղրձոնՊիցոլո Զ., ՆՇՊՋԵՆՇՊՐԻ ԹԵԹՐԱԾԵ ՋՅԱՅԱՅԵՍԻՍ ԳԱԺԱՐՆԵՅՆԱՅ ԵՎԻԼՈՒԾՆ, “ՆՅՅԵՆՇԵ”, 05-06. 06. 2003, № 42:

6 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 102:

ՍՊԱՍՈՎԿԱ. գյուղատեղիի, եկեղեցու, գերեզմանոցի և դամբարանների մնացորդներ

Գյուղատեղի. Սպասովկայից 0,5 կմ արևելք՝ վտակի աջ կողմում, պահպանվում են հին գյուղատեղիի, գերեզմանոցի և եկեղեցու ավերակները: Խոյաձև մի տապանաքարի վրա նկատելի են արձանագրության հետքեր:

ՍՈՒԼԴԱ

ՍՈՒԼԴԱ. գյուղի տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 16 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1910-1940 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. ըստ 1595 թ. կազմված «Գյուրջխատանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ի՝ Սուլդան ունեցել է ընդամենը 4 տուն (տնատերեր են հիշվում Շերմազանը, Գրիգորը, Մերաբը...) և հարկվել է 12.000 ակչե¹: 1720-1721 թթ.՝ տանուտեր Վելի որդի Խալիլի օրոք, գյուղը պետական գանձարան է մուծել 2.490 ակչե²:

1834 թ. Սուլդա գյուղը գնվել է Ախալցխայի Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցու համար. «Եկեղեցական մի գիղ որ է Յուլտայ և մի ձմերանոց անուն Ապլաղ և Պօզալ ի սահմանին Ախալքալաքայ գնեալ ի Գեորգ եպիսկոպոսե Տէր Դաւթեան³ յանուն սուրբ

Փրկիչ եկեղեցոյ»⁴: Գյուղն իբրև եկեղեցապատկան հիշվում է նաև 1893 թ.⁵:

Ջրամատակարարում. եկեղեցապատկան գյուղերի բնակչությանը հուզող տնտեսական բազմաթիվ խնդիրներին առհասարակ լուծում է տվել Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ «կալվածատեր» եկեղեցին: Սուլդան, որը եկեղեցապատկան 4 գյուղերից մեկն էր, խիստ սակավաջուր էր (միակ աղբյուրն ամռանն իսպառ ցամաքում էր, իսկ ձմռանը բնակիչները ջրի կարիքը հոգում էին ձյուն հալելով): Խնդրի լուծման հույսով 1862 թ. սուլդացիները դիմել էին

1 "Յւրջիսթանիս յոճաօյոտիս ճոճօ ճաճօարօ", էջ 282:

2 "Նօճօճօրօս յօճաճօտիս ճճճօ ճաճօարօ 1694-1732 ՎՎ.", էջ 166:

3 Գեորգ եպիսկոպոսը վախճանվել է 45 տարեկանում, Ախալցխայում, 1847 թ. հուլիսի 4-ին խալքայի համաճարակից և քաղվել Սբ. Փրկիչ եկեղեցու բակում («Փորձ», 1876, № 1, էջ 177):

4 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3833, թ. 95-96: Գործարքին առնչվող այլ մանրամասներ գտնում ենք ժամանակի մամուլի էջերում. «...եկեղեցապատկան Սուլտա հայաբնակ մեծ գիղի 2/3 մասը, նոյնպես Ապլախ ատերակն իրենց արօտատեղերով, լճերով և ատերակներով միասին գնել է Գեորգ եպիսկոպոսը 1835 թուին 5500 դրոուշի (մօտաւորապէս 300 ռ.) Շառիֆ աղա Մահմուտ աղա օղլիից, որը գաղթել է Թիւրքիա Ախալցխայի և Ախալքալաքի ռուսաց տիրապետութեան տակ անցնելուց յետոյ...» («Նոր-Դար», 1897, № 117, էջ 3): Ի դեպ, Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու կալվածքի մաս էին կազմում նաև Կարծախ, Խավթե և Դաղեշ գյուղերը («Մեղու Հայաստանի», 1875, № 38, էջ 1):

5 «Արաքս», գիրք Բ, 1893, էջ 21:

հոգևոր իշխանություններին՝ ջուրը խողովակաշարով գյուղ հասցնելու ծախսը հոգալու խնդրանքով. «...ի բերել աստ ի գիւղն մեր զաղբիւր մի յորդառատ առ Երի գեղըն մեր յընդ հարաւ նստեալ սարէն, ուր և գտանին հնուոք խողովակք ջրոյ մնացեալք յառաջին ժամանակաց...»⁶: Նախահաշվի համաձայն՝ 1240 սաժեն հեռավորությունից բխող աղբյուրի ջուրը ջրմուղով գյուղ հասցնելու համար անհրաժեշտ է եղել 1231 ուրբ.⁷: Աշխատանքների անցկացման համար անհրաժեշտ էր 10.000 կավե խողովակ, 30.000 փութ ձեթ, 3 փութ բամբակ և 300 փութ քիրած⁸: Մինչև 1869 թ. ջրմուղի շինարարությունը ստանձնելու կապակցությամբ սուլդացիների ծարավը սոսկ խոստումներով հագեցնելով՝ եկեղեցին վերջնականապես մերժել է սուլդացիներին այդ հույժ կենսական գործը կյանքի կոչելու համար նյութական օժանդակություն ցուցաբերել⁹:

Բժշկություն. մարդաշատ և կենտրոնական դիրք ունեցող Սուլդայում 1910 թ. բացվել էր բուժկետ (ֆելդշերական կայան), դեղատուն¹⁰:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30 թթ. փոխադրվել են Կարնո գավառից և Վերին Բասենի Թորդան գյուղից:

Վիճակագրություն. Սուլդան Ջավախքի՝ բնակչության կայուն աճ արձանագրած մարդաշատ բնակավայրերից է: ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղին վերաբերող վիճակագրական տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ¹¹		191	178	369
1841 ¹²		157	142	299
1842 ¹³		165	150	315
1844 ¹⁴		181	168	349
1845 ¹⁵		200	180	380
1847 ¹⁶		232	214	440
1849 ¹⁷		281	262	543
1853 ¹⁸		292	272	564
1854 ¹⁹		294	268	562
1857 ²⁰		231	257	488
1860 ²¹	59	256	283	539
1861 ²²	62	345	304	649

6 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2807, ք. 2:

7 Նույն տեղում, ք. 4:

8 Նույն տեղում, ք. 6:

9 Նույն տեղում:

10 «Հորիզոն», 1912, № 199, էջ 3:

11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:

12 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:

13 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 76-77:

14 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 13-14:

15 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 72-73:

16 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:

17 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:

18 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 38-39:

19 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:

20 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:

21 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:

22 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:

1862 ²³	62	344	303	647
1863 ²⁴		362	316	678
1864 ²⁵		372	320	692
1865 ²⁶		377	326	703
1866 ²⁷	62	377	326	703
1867 ²⁸		397	351	748
1868 ²⁹		409	378	787
1869 ³⁰		417	390	807
1870 ³¹		420	396	816
1871 ³²		428	409	837
1872 ³³		446	417	834
1873 ³⁴		470	432	902
1874 ³⁵				931
1875 ³⁶	96			1059
1876 ³⁷		480	423	903
1877 ³⁸		433	365	798
1878 ³⁹		435	374	809
1880 ⁴⁰		487	397	884
1881 ⁴¹		506	410	916
1882 ⁴²		527	415	942
1883 ⁴³		519	409	928
1884 ⁴⁴	93			
1885 ⁴⁵		555	423	978
1886 ⁴⁶		555	423	978
1887 ⁴⁷		612	479	1091
1889 ⁴⁸		617	492	1109
1890 ⁴⁹		632	505	1137
1891 ⁵⁰		647	516	1163
1892 ⁵¹		659	524	1183
1893 ⁵²		670	537	1207

23 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:

24 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

25 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:

26 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-12:

27 Նույն տեղում, ք. 74:

28 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:

29 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:

30 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:

31 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:

32 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:

33 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:

34 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:

35 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:

36 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

37 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:

38 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:

39 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:

40 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:

41 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:

42 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:

43 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1015 շունչ («Кавказский календарь на 1885 г.», էջ 204).

44 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

45 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:

46 Նույն տեղում, գ. 3878, ք. 11:

47 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:

48 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:

49 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:

50 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:

51 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:

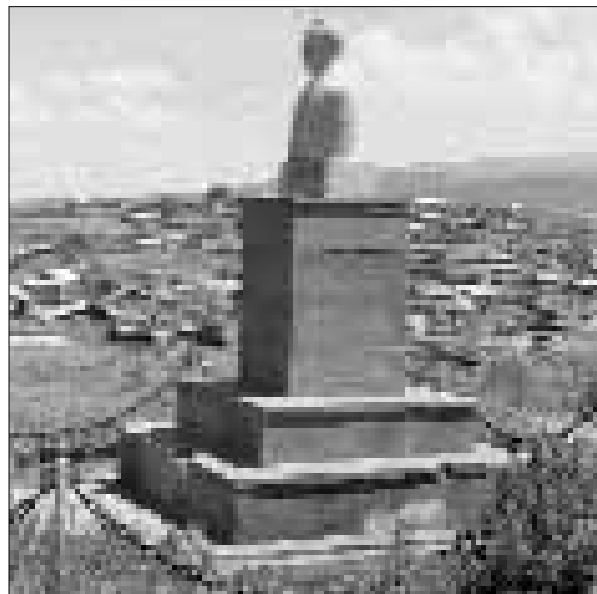
52 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:

1894 ⁵³		682	541	1223
1897 ⁵⁴		747	602	1349
1898 ⁵⁵		754	627	1381
1899 ⁵⁶		757	635	1392
1900 ⁵⁷		772	659	1431
1901 ⁵⁸		800	688	1688
1902 ⁵⁹		833	809	1642
1905 ⁶⁰		892	877	1769
1908 ⁶¹	167	954	925	1879
1910 ⁶²		1030	999	2023
1912 ⁶³		1069	1043	2112
1914 ⁶⁴		1131	1093	2224
1916 ⁶⁵		1139	1099	2238
1918 ⁶⁶	300	1390	1365	2755
1921 ⁶⁷		266	240	506
1987 ⁶⁸	351			1258

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 240 սուլդացիներից 126-ը զոհվել է⁶⁹:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. Սուլդայում հայոց դպրոցի գործունեության վերաբերյալ վավերագրերը սկիզբ են առնում 1860-ական թվականներից: Տարիներ ի վեր Սուլդայում ծխական դպրոցը գործել է՝ չունենալով շենքային հատուկ պայմաններ: 1875 թ. այդ բացը սեփական միջոցներով լրացնելու խոստում էր տվել գյուղի տանուտեր Թորոս աղան⁷⁰:

Հայտնի է, որ 1885 թ. ցարական իշխանությունների կողմից հայոց դպրոցների փակումից և 1886 թ. վերաբացման թույլտվությունը ստանալուց հետո՝ միայն 1888-ին են սուլդացիներն ի վիճակի եղել խորհել դպրոցի վերաբացման մասին, սակայն նյութական դժվարությունները խոչընդոտել են կրթօջախի բացմանը⁷¹: Սուլդան Ջավախքի այն սակավաթիվ գյուղերից է, որը, չնայած ձգձգումներին և տևական ընթացքին, կարողացել է գլուխ բերել դպրոցական հարմարավետ շենքի կառուցման գործը: Այդ հաստատության գոյության համար Սուլդան պարտական էր իր զավակներից մեկին՝ Հով-

ՍՈՒԼՂԱ. Հ. Մալխասյանի նախաձեռնությամբ կառուցված դպրոցի շենքը, և երախտաշատ սուլդացու կիսանդրին նույն դպրոցի բակում

հաննես Մալխասյանցին⁷²: Հայտնի է, որ 1909 թ. հուլիսի սկզբին սուլդացիները սպասում էին Հ. Մալխասյանցի ժամանմանը՝ հոգաբարձական ընտրություն անցկացնելու նպատակով⁷³: Օգոստոսի 2-ին Հ. Մալխասյանցի գլխավորությամբ տեղի ունեցած ծխական ժողովում որոշվում են դպրոցի կառուցմանն առնչվող երեք գլխավոր խնդիրներ. «1) Հոգաբարձուներ ընտրուեցին պ. պ. Յովհ. Մալխասեան, Սիմեօն Ֆերմենեան, Մատթեոս Ջանոյեան, Բարդուղիմէոս Յակոբեան և Յակոբ Մալխասեան. անձնավիճակները՝ Դուկաս Վարդիկեան և Մինաս Ապաճեան: 2) Դպրոցի մակարդակը կազմել է

53 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 167-168:

54 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 140-141:

55 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 163:

56 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:

57 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:

58 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:

59 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 17-18:

60 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 260-261:

61 ՀԱԲ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:

62 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 134-135:

63 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:

64 ՀԱԲ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 171-172:

65 ՀԱԲ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 18-19:

66 ՀԱԲ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:

67 ՀԱԲ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:

68 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

69 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

70 «Արարատ», 1875, էջ 348:

71 «Նոր-Դար», 1888, № 122, էջ 1:

72 1903 թ. «Ռուսահայ դեմքեր» խորագրի ներքո «Բանասեր»-ը գրել է. «Այժմեան ժողովրդական լեզուով գրող վիպագիրներից մեկը, ծն. Հայոց Ախալքալաքի Սուլդա գյուղում 1866 թ. Սեպտ. 10-ին: Հայրը քահանա է: Մօտ 7 տարեկան հասակից ուսել է գիտի խալֆայի մօտ եւ 10 տարեկան արժանացել «Յասնամուրթ» կարդալու (ծես Հաւատքի շորջը - Հօրօտ Մորոտ Ա. մաս), եւ յետոյ էլ անցել՝ Կարգախի խալֆայի մօտ է ուսել...» (Պարիս, 1903, հ. Ե, № 1, էջ 9):

73 «Սուրհանդակ», 1909, № 7, էջ 2:

Յովի. Մալխասեանը, որը լինելով 6 սենեակից և մէկ ընդարձակ սրահից, շինութիւնը լինելու է միանգամայն համապատասխան մանկավարժական պահանջներին, իր բարձրութեամբ (2 սաժէն) և լոյսով և տաքութեամբ: Շինութեան արտաքին մասը լինելու է սրբատաշ քարից, որի համար որմնադիր վարպետներն ու քար կտրողներն արդէն վարձուած են: Դպրոցն իր մէջ ունենալու է և բեն: 3) Դպրոցի ապահովութեան համար գիւղացիք համախօսականով յատկացրին մի խոտատեղ, որը տարէնը կը տայ մինչև 600 ռուբլի եկամուտ: Բացի այդ Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցին տալու է իւրաքանչիւր տարի 400 ռուբլի, իսկ գիւղի եկեղեցին՝ 200 ռուբլի, որպիսի (1200 ռ.) գումարով կարելի կը լինի պահել միդասեան խառն դպրոց, առանձին-առանձին բաժանմունքներով»⁷⁴: Կառուցվելիք դպրոցի հիմնօրհները տեղի է ունենում օգոստոսի 17-ին⁷⁵: 1912 թ. դպրոցի կառուցման ընթացքն ավարտին հասցնելու նպատակով 1000 ռ. էին մվիրել Ալ. Մանթաշյանի ժառանգները, որի առթիվ Սուլդայի Սբ. Խաչ եկեղեցում պատարագ էր մատուցվել հանգուցյալի հիշատակին⁷⁶: Տարօրինակ է, բայց դպրոցի կառուցման գործը նախատեսված հունով ընթանում էր միայն Հ. Մալխասյանցի ներկայությամբ ժամանակ: 1913 թ. կրկին գյուղ այցելած Մալխասյանցը նոր լիցք է հաղորդում ձգձգվող շինարարական աշխատանքներին. «Պ. Մալխասեանի ասելով ուսումնարանի շէնքի մինչև աւարտը ծախս կը գնայ դարձեալ 2000 ռուբ., որի կէսը՝ 1000 ռուբ. խօստանում է ինքը ժողովել, իսկ մնացածը առաջարկեց գիւղացիներին տալու... Գիւղացիք «Պոզալ ձոր» կոչւած խոտատեղը 3 տարի (1914, 15, 16 թ.) ժամանակով յատկացրին ուսումնարանին: Այդ 3 տարում եկամուտ է սպասում 1000 ռուբ.: Շինութիւնը վերսկսելու է այս ամսի 8-ից...»⁷⁷: Կառույցն ավարտին հասցնելու համար նյութապես օժանդակել է նաև Վրաստանի և Իմերեթի կոնսիստորիան. «1916 թ. Վրաստանի կոնսիստորիայի դպրոցական դրամագլխի տոկոսներից միանվագ 300 ռ. տրվել է նպաստ Սուլտայի դպրոցական կիսատ մնացած շէնքը կառուցելու-ավարտելու համար»⁷⁸: 1916 թ. հոկտեմբերի 5-ին վերաբացվում է գյուղի միդասյա ծխական դպրոցը. «...Դպրոցը առ այժմ յաճախում են 100 աշակերտ, որից 20-ը աշակերտուհի. աշակերտների թիւը օր աւուր աւելանում է: Դպրոցում դասաւանդում են 1 ուսուցիչ և 2 ուսուցչուհի...»⁷⁹: Վերջիվերջո, 1917 թ. Սուլդայի նորակառույց դրպ-

րոցն ընդունում է իր առաջին սաներին. «Յունուարի 11-ին գիւղիս ծխական դպրոցի սաները ժամանակաւոր հին շէնքից տեղափոխուեցին նորակառույց դպրոցի շէնքը և այնտեղ սկսուեցին դպրոցական պարապմունքները: Նոր դպրոցի վրայ մինչև այսօր ծախսուած է մօտ 10-12 հազար ռ., 4 դասարան պատրաստ են իրանց բոլոր յարամարութիւններով, իսկ մնացած մասի կառուցումը մնաց գարնան լրացնելու: Սուլտայի ծխական դպրոցի նոր շէնքը պատիւ է բերում սուլտացիների անուան. նոր դպրոցի կառուցման գործում մեծ ջանքեր է թափել պ. Յովհաննէս Մալխասեանը: Ամբողջ Ջաւախքի գիւղերում չկա մի այդպիսի դպրոցական շէնք...»⁸⁰:

Տարիների ջանք ու եռանդ կլանած և իր ժամանակի առավել աչքի ընկնող կրթօջախը 1990-ական թթ. սկզբներին նորոգվել է: Բակում կանգնեցված է Հովհաննէս Մալխասյանցի կիսանդրին:

Ստորև ներկայացնում ենք դպրոցի գործունեությանը ըստ հետևյալ տարիների.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁸¹		1	29
1874 ⁸²		1	40
1875 ⁸³	Մատթեոս Հովհաննիսյանց		40
1876 ⁸⁴		1	19
1877 ⁸⁵		1	38
1878 ⁸⁶		1	17
1880 ⁸⁷		1	31
1881 ⁸⁸		1	34
1883 ⁸⁹		1	12
1906 ⁹⁰	վերաբացվել է, եռամյա		
1910 ⁹¹	գործել է		
1912 ⁹²	երկդասյա, եռամյա	2	65
1912/13 ⁹³		1	67 (7-ը՝ աղջ.)
1914 ⁹⁴		2	101
1916 ⁹⁵		3	100 (20-ը՝ աղջ.)
1917 ⁹⁶	գործել է ԿՀԲԸ օժանդակությամբ		

80 «Համբարաբեր», 1917, № 9, էջ 216:

81 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:

82 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:

83 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 44:

84 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 51:

85 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:

86 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 177:

87 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:

88 **Խոսրոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 523:

89 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3875, ք. 47-48:

90 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 625, ք. 13: Ի դեպ, լրատվական մի հաղորդման համաձայն՝ դպրոցի վերաբացման տարեթիվ է համարվել 1909 թ-ը («Кавказ», 1910, № 1, էջ 2):

91 Կրթօջախը գործել է՝ անկախ Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու նշանակած ամենամյա նպաստի՝ ժամանակին հատկացումից («Արարատ», 1910, էջ 792):

92 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3920 ք. 17-18:

93 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 625, ք. 15-16:

94 **Խոսրոյան Ս.**, նույն տեղում:

95 «Համբարաբեր», 1916, № 45, էջ 1424:

96 «Армянский вестник», 1917, № 35-36, էջ 21:

74 «Հովիւ», 1909, № 32, էջ 511:

75 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ «Մուրհանդակ», 1909, № 20, էջ 3:

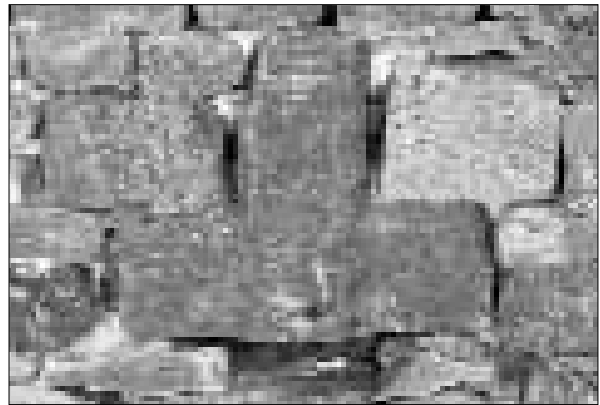
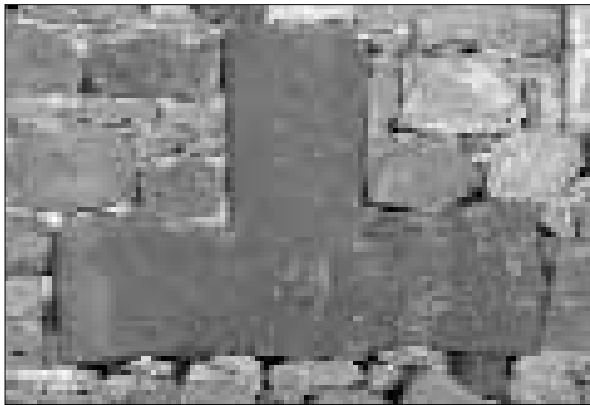
76 «Հորիզոն», 1912, № 55, էջ 4:

77 «Ջաւախք», 1913, № 24, էջ 193-194:

78 «Արարատ», 1916, էջ 466, 469:

79 «Համբարաբեր», 1916, № 45, էջ 1424:

ՍՈՒՆԴԱ. ծխական Սր. Խաչ եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից և ալ ճակատին ագուցված թևավոր խաչերի բեկորներ

Սր. Խաչ եկեղեցի. կառուցվել է 1830-ականներին⁹⁷: Հայտնի է, որ 1853 թ. այդ եկեղեցին վերակառուցվել է և վերստին օծվել Սր. Խաչ անվամբ: Ի դեպ, աշխատանքների ընթացքում օգտագործվել են Հոկամ և Կաշ գյուղերի միջև գտնվող հին ու ավեր շինության սրբատաշ քարերը (հավանաբար՝ իջևանատան)։ «...ի 13-ն յունվարի 1853 ամի վեց անձինք միաձայնութեամբ ցուցեալ են թէ կայր ընդ մէջ Կաշ և Հօքամ գիւղօրէից կերտուած ինչ և ոչ տաճար Աստուծոյ, որոց կոփեալ քարինքն թափեալ էին ի վերա երկրի, զքանի մի ի քարանց անտի տարեալ ի գործ եղեալ են ի վերա նորաշէն եկեղեցոյն Սուլթային և ոչ այլ շինութեանց և ապա ի 27-ն ապրիլի նոյն ամի երկուտասան անձինք երդմամբ ցուցեալ են համաձայն միմեանց, թէ ընդ մէջ Կաշ և Հօքամ գիւղից գտանի աւերակ շինուածոց ինչ, զոր ոչինչ կերպիւ չէ հնար ճանաչիլ, թէ եկեղեցի իցէ լեալ, որ յանմտաբերելի հնութեն ոչ թէ միայն խախտեալ է, այլ նաև բազում քարինք անկեալ են ի զանազան տեղիս առանց ամենայն խնամոց, կամեցեալ շինել ի Սուլտայ գեղջ զեկեղեցի և վասն աղքատութեան իրեանց ունելով կարօտութիւն նիւթոց ժողովրդականք խորհրդակցութեամբ միմեանց և թոյլտուութեամբ տանուտեառն իրեանց Մովսիսի

Ղազարեանց գնացեալ ժողովեալ են զցրուեալ քարինս»⁹⁸: Քարաշէն, փայտածածկ⁹⁹ եկեղեցու պատերի մեջ այժմ էլ ակնհայտ են այն սրբատաշ և իրենց չափերով ավելի մեծ քարերը, որոնք, համաձայն վավերագրի, փոխադրվել էին նշված հնավայրից 1853 թ.:

Ներկայումս Սր. Խաչ եկեղեցին քայքայված և մինչև իսկ վթարային վիճակում է: Եկեղեցու արևելյան պատին ագուցված են թևավոր խաչքարեր, որոնց վրա նկատվում են վրաց մետրոպոլիտան արձանագրությունների հետքեր:

1. Արձանագրություն.

Մթիւլաւ Գեորգի Միւլլալե յաւելց[օիւելլի].
Թարգմ. Սր. Գևորգ (Գիւրգի), ողորմիր Այսլխասցուն:

Հրատ. «Ջաւախեո. օսթօրօյլ-նւրօտմօժըրլլօ ԳՅձձքլլեւլլօ», էջ 33:

Մանր. «Ջաւախեո. օսթօրօյլ-նւրօտմօժըրլլօ ԳՅձձքլլեւլլօ»-ի թվագրմամբ ԺԲ-ԺԳ ող.

2. Արձանագրություն.

Տախելօտա լըտօսեմՄօժլօսաժօտա Ջւարօ Եսլլ Ելլմարտա. թլ օլլըլօրըլլ թօլլախսլլըլլ Մլլօլտա իլլթօտա թլլլլըլլ...

97 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457, թ. 42-67:

98 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3352, թ. 4:
99 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

ռուցված շինություն է: Պահպանված բարձրությունը հազիվ 2 մ է, արտաքին չափերը՝ 6,9 x 4,8 մ: Շինարվեստն ու կառուցողական առանձնահատկությունները հնատճ են, բնորոշ՝ Թ-Ժ դարերին: Ոչ հեռու պահպանվում է նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող թևավոր խաչ (190 x 130 x 50 սմ): Հայտնի ուխտավայր է¹⁰⁰:

Ոչ միայն Սուլդայի, այլև մերձակա գյուղերի հավատացյալ բնակիչներն ուխտի են գալիս Սբ. Գևորգ մատուռ, հատկապես Կրկնագատկի (Կարմիր կիրակի) օրը¹⁰¹:

Քերդ. ավանդաբար բերդատեղի է համարվել Հ. Մալխասյանցի ջանքերով կառուցված դպրոցի հարթ և բարձրադիր տեղանքը:

100 **Էփրիկեան**, նշվ. աշխ., էջ 70:

101 «Նոր-Դար», 1889, № 132, էջ 2-3:

ՎԱՀԱՆԱՎԱՆՔ

ՎԱՀԱՆԱՎԱՆՔ. հուշարձանայտնի ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ասպինձայից 30 կմ հարավ, Վարձունյաց վանական համալիրից դեպի Կուր գետի հոսանքն ի վար, քիչ ներքև, Կուր գետի աջ ափին, դժվարամատչելի քարայրներում, որոնք մինչև ԺԴ դարի երկրորդ կեսը կոչվում էին «Վահանի քարայրեր»:

Ընդհանուր տվյալներ. կոչվել է նաև Վահանի վանք, կամ Վանիս Բվարի: Բազմաշերտ քարայրների համալիր է: Վանքի կառույցներից ուշագրավ են գլխավոր՝ գմբեթավոր, վիմավոր տաճարը, որը ԺԲ դարում վերակառուցել է Իչքիթը՝ Գուրգենի որդին, սրահավոր եկեղեցիները, տնտեսական շինությունները: Մասամբ պահպանվել են հորիզոնական և գրեթե ուղղահայաց սանդղավոր թունելների համակարգը, փոքրիկ կիսավիմավոր եկեղեցին, որը կառուցվել է Թամար թագուհու մծիգնորարքու-

խուցեսի կողմից, ջրատար կավե խողովակներ, որոնք Ջավախքի բարձրավանդակից ջուր են հասցրել վանք: Սկզբում սա եղել է զուտ արական վանք, սակայն, երբ այն անցել է Ղարիբայիսձենների տոհմին, կանանց նույնպես թույլատրվել է նույն վանքում ունենալ առանձին կացարաններ: Վերին շերտերից մեկի վրա հավելվել է մի գմբեթավոր, փոքր եկեղեցի, որի որմերը ծածկված են սև թանաքով կատարված նկարներով և արձանագրություններով:

Պատմություն. Վահանավանքի պատմության մասին գրավոր աղբյուրներում տեղեկություններ չկան: Վանքը ներկայումս կիսավեր է¹: Ավանդու-

¹ ՅՅՅՅՅՅՅ յյյյյյյ յյյյյյյ, *ՄյսեջեղիՊջիջի լլ-օս ցամոցյ-ձս*, 1939, էջ 9-10:

թյան համաձայն՝ վանքը կառուցվել է ԺԱ դարի վերջում, Թմոզվու հետ միասին ավերվել է²: Սակայն դրանով Վահանավանքը չի դադարել գործող լինելուց: Դրա մասին վկայում է Վահանավանքում պահպանված արձանագրությունը, որի համաձայն, 1204 թ. Անտոն ճղոնդիդել-մծիգնոբարթուխուցեսը, որը թագավորի առաջին վեզիրն էր, Վահանավանքի համար կառուցել է շրջապարիսպ: Դա վկայում է նաև այն մասին, որ վանքը 1204 թ. դեռևս չի միացել որևէ խոշոր ավատատիրոջ կալվածքին³ և դեռևս թագավորական արքունական սեփականություն էր: Սակայն այն օրվանից, երբ Թմոզվին դարձել է Երկայնաբազուկների ժառանգական կալվածք, մերձակայքում գտնվող Վահանավանքը նույնպես մաս է կազմել այդ կալվածքի: Այս հարցի առնչությամբ հարկ է նշել, որ «խոշոր ավատատիրական սեփականության կարևորագույն հատկանիշներից է տոհմական վանք ունենալը»⁴: 1204-1234 թթ. տարածքի նոր տեր, իշխանաց իշխան (յրօստօջտ յրօստօջտ) Սարգսի որդի Երկայնաբազուկ-Թմոզվեցին հաստատել է Վահանավանքի վանական կանոնակարգը⁵:

ԺԴ դարի առաջին կեսին թմոզվեցի իշխանական տոհմի՝ Թմոզվիցի հեռանալուց հետո Վահանավանքն անցնում է ոմն Ղարիբայիսձենների տոհմին: 1393 թ. մի գրության մեջ Ղարիբի որդի Մուրվանն ասում է, թե «գանջօգե սաջոյնոսի սաճեսեյնեբեղի ճամօգճեսեյնե ցեջորճարսա, սամքօյդրեբեղեսա շօրճտօ հեյմտօսա, ցանօս շեյսճեթտօ, սանօֆօլցեսա ճա սօջլօցեսա հեյմտօ մօճցօլցեբլեթտօսօ ճա սօջլօցեսա Նեյլօ ՄՊօրցեղեսա»⁶:

Սեկ այլ անթվակիր գրության մեջ, որը պատկանում է նույն ժամանակաշրջանին, Ղարիբայիսձեն տոհմի անդամները նշել են. «Միճասա մօնեսճերեսա շեյսճեթտօ ... մօջօճեսեյնե ցեյ ցեյլճարսա հեյլեսա, սամքօյդրեբեղեսա ճա սօջլօցեսա հեյլեստօ»⁷:

Այս տվյալներից ակնհայտ երևում է, որ Վահանավանքը դարձել է տոհմական վանք և դամբարան-եկեղեցի Ղարիբայիսձենի տոհմի համար:

Եկեղեցիներ. Վահանավանքի վանական համալիրը բաղկացած է երեք եկեղեցիներից: Դրանցից մեկը գտնվում է քարայրների ստորին շարքում և կիսավիմափոր, դարպասատիպ շինություն է: Միակ դուռը բացված է հարավից: Մուտքի շրջանակի ներքևի աջ մասում ագուցված է վրաց մենարպատառ, գլխագիր յոթ տողանի արձանագրությամբ

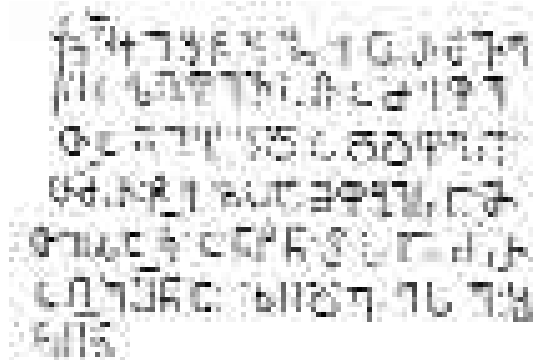

ՎԱՀԱՆԱՎԱՆՔ. հուշարձանախմբի ընդհանուր տեսքը

մեկ քար: Եկեղեցին ենթարկվել է վերակառուցումների: Դրա մասին այլ նշանների հետ միասին վկայում է նաև այն հանգամանքը, որ արձանագիր քարն ուղղահայաց էր կանգնեցված:

1. Արձանագրություն. մուտքի շրջանակի ներքևի աջ մասում՝ 7 տող.

Ճ. ԴԿ ԿԴ [ԿԲԿԵԴ ՉԿԵ]ԴԴ | ԿՄ: Ն[ՉՓԴԴԴԵԴԵԴ] Խ[Դ]ՓԴ|ԵԴ [ԽԴԴԴ: ԵԴ] ԵԴ[ՓԴԴ]: | ԵԽԴ: ՔԴ[ԵԴԴ Խ]ՓԿԴԴԴԴ: Խ[ԴԴԴԴԴԴ: Ե: ԵԴԴԴԴ: [ՆԴԴ: Խ]Դ | ԵԴԴԴԴԴ: ՆԴ[ԵԴԴ]: ԴԴԴ: Կ[ԴԴ ԴԴԴ]

Գրչանկարն ըստ Գ. Օթյանզուրու

2 ԳաճաՄեղի Յ. ցարճիս, "ԳՅամքեյլ", 1945, էջ 38:
 3 ցաճանօս շեյսճեթտօ ցանջեթտօ, մշվ. աշխ., էջ 12:
 4 ցաճանօս շեյսճեթտօ ցանջեթտօ, մշվ. աշխ., էջ 17:
 5 Մօրճանօ տ., օսճթօրօջլեյլօ սօճջլեյլօ մօլ-մեյլօմօս մօնեսճերօս, 1895:
 6 Մօրճանօ տ., մշվ. աշխ., էջ 44-45:
 7 Մօրճանօ տ., մշվ. աշխ., էջ 46:

ՎԱՉԻԱՆ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 6 կմ հարավ-արևմուտք, ծ. մ. 1740-1780 մ բարձրությամբ հարթության վրա:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. Վաչիան ունեցել է 17 տուն և թուրքական կառավարությանը մուծել 19.500 ակչե¹: Բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1703-1704 թթ., տանուտեր Խալիլի օրոք, գյուղից հարկվել է 6000 ակչե²:

Չնայած Վաչիանը 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից գրեթե չի տուժել, այնուամենայնիվ, հայտնվել է Ջավախքի՝ 1901 թ կազմված կարիքավոր գյուղերի ցուցակում³:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Վաչիանի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է խիստ ծանր իրավիճակում՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով առավել տուժած բնակավայրերի շարքում⁴: Գյուղում հաշվառվել է առաջնահերթ օգնության կարոտ 56 տուն՝ 328 բնակչով⁵:

Նկարագրություն. ԺԹ դարի վերջին Վաչիանի նկարագիրն այսպիսին էր. «...Բոլոր տները քարաշեն են, իրար կից, ցած, միայրականի և հողե կտուրներով: Տները առողջապահական պայմաններից զուրկ են. փողոցները նեղ, խառն և ծուռ ու մուռ: Շինությունների մեջ աչքի են ընկնում միմիայն, թե ներքուստ և թե արտաքուստ, պարզ և անշուք գիղական եկեղեցին և արքունական երկդասեան ուսումնարանը...: Վաչեան գիղի ամեն մի տան առաջը շուրջը բռնուած է գիղացու և սրա բազմաթիւ լծկան ու կթան կենդանիների վառելիքի և ուտելիքի պահեստներով. արարի բուրգերը, խտտի և յարդի խուրձերն ու դեզերը պատսպարում են միևնոյն ժամանակ գիղացու տունը ձմռան հակառակ սաստիկ հողմերից և չեն թողնում որ ձիւնի սարսափները բակի և տան մէջ լցուին: Հաղորդակցութեան համար առհասարակ տների տուրներն են ծառայում: Վա-

չեանցիների միակ և գլխաւոր պարսպմունքն է երկրագործութիւնը...: Վաչեանցին գիշեր ու ցերեկ աշխատում է, նա հերկի ժամանակ լծած իր գեղեցիկ եզն ու գոմշուկը հերկում է արտը, աղբով պարարտացնում է արտերը՝ գալ տարի ցանելու համար: Վաչեանցիներն իրենց այս օրինակելի աշխատութեամբ առաջին տեղն են բռնում գաւառիս բոլոր գիղերի մէջ»⁶:

Ջրամատակարարում. Ախալքալաքին մերձակա սակավաջուր գյուղերի շարքում Վաչիանը, կարելի է ասել, առաջին տեղում է: Խմելու ջրի աղբյուր էր ծառայում գյուղին կից գտնվող կիսաճահճային լճակը. «Գիղացիները խմելու ջուր թէ իրենց և թէ կենդանիների համար գործ են ածում այս լճակի ջրից, որովհետև ... չկան ոչ աղբիւրներ և ոչ գետեր: Այս լճակի ջուրը ծանր և անհամ է, մինչև անգամ կարելի է ասել՝ հոտած: Վաչեանցիներն այս ջրից են գործածում: Ի՞նչ անեն խեղճերը, ուրիշ ջուր չունեն»⁷: Այդ իսկ պատճառով 1892 թ. բռնկված խոլերայի համաճարակին հարևան գյուղերի համեմատ Վաչիանում զոհերի թիվն ավելի շատ էր: Քառասնօրյա համաճարակից վարակվել էին 300 մարդ, նրանցից 100-ը՝ զոհվել⁸: Համաճարակի սարսափներն ապրելուց հետո՝ 1893 թ., վաչիանցիները մինչև իսկ մտադրվել էին լքել գյուղը և հետևելով չիֆլիցիների օրինակին՝ փոխադրվել Կարսի մարզ. «Վաչիան գիղն ուզում է գաղթել Ղարսի նահանգը. այդ մասին գիղից երկու հարստարմատար ներկայումս Թիֆլիզ խնդիրներ են տալիս...: Գաղթելու պատճառը ջուրն է, վաչիանցիք ճահճային ջուր են խմում. շատերն այդ տեսակ ջրից վախենալով իրենց «բախտ» – արաղի են տուել»⁹: Սակայն վաչիանցիները փոխադրվելու փոխարեն, ի վերջո, գերադասում են Քառասնակն վտակից խմելու ջուր հասցնել գյուղ: 1895 թ. ձեռ-

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი", էջ 214:
 2 "ხიფდღირის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.", էջ 108:
 3 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:
 4 **Մալիմեան,** Անբերրիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:
 5 Նույն տեղում, էջ 249:

6 «Նոր-Ղար», 1895, № 128, էջ 3:
 7 Նույն տեղում:
 8 «Արձագանք», 1893, № 18, էջ 1-2: Այլ տվյալների համաձայն՝ զոհերի թիվն էր՝ 150 («Արձագանք», 1893, № 12, էջ 2): Վնասակար ջրի հետևանքներին անդրադարձած Արսեն քահանա Բլրցյանը նշել է. «...Այդ հոտած ջուրն էր, որ անցեալ խոլերայի ժամանակ սարսափելի ջարդին նպաստեց...» («Նոր-Ղար», 1895, № 128, էջ 3):
 9 «Արձագանք», 1893, № 12, էջ 2: Տե՛ս նաև՝ «Նոր-Ղար», 1893, № 15, էջ 1:

նարկը կյանքի են կոչում. «Ինչպես լսում ենք հաստատաբար աղբյուրներից, յիշեալ լճակի ջուրը ցամաքեցնում են վաչեանցիները և իրենց համար ջուր են հոսեցնում դէպի գիւղ (Վաչեան) Կողխ Բուլախ (քառասուն աղբերաց) գետակից»¹⁰:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30 թթ. փոխադրվել են Էրզրումի Թվանջ գյուղից:

Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչության անընդմեջ աճն արտացոլող վիճակագրական տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ¹¹		214	193	407
1841 ¹²		227	185	415
1842 ¹³		233	199	431
1844 ¹⁴		261	215	476
1845 ¹⁵		272	263	535
1847 ¹⁶		270	265	535
1849 ¹⁷		223	276	569
1853 ¹⁸		343	298	641
1854 ¹⁹		355	302	657
1857 ²⁰		381	337	718
1860 ²¹		411	365	776
1861 ²²	88	420	385	805
1862 ²³	88	432	399	831
1863 ²⁴		440	419	859
1864 ²⁵		446	424	870
1865 ²⁶		457	427	884
1866 ²⁷	88	457	427	884
1867 ²⁸		471	451	922
1868 ²⁹		485	461	946
1869 ³⁰		499	474	973
1870 ³¹		507	488	925
1871 ³²		514	498	1012
1872 ²³		544	508	1052
1873 ³⁴		561	525	1081

10 «Նոր-Գար», 1895, № 128, էջ 3:
 11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
 12 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 64-65:
 13 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 76-77:
 14 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 13-14:
 15 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 70-71:
 16 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 33-34:
 17 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 38-39:
 18 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 38-39:
 19 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 49-50:
 20 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
 21 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:
 22 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:
 23 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
 24 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 25 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:
 26 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 11-12:
 27 Նույն տեղում, ք. 74:
 28 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
 29 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 30 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 31 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 32 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 33 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 34 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:

1874 ³⁵				1101
1875 ³⁶	130			1059
1876 ³⁷		579	529	1108
1877 ³⁸		584	507	1091
1878 ³⁹		602	455	1057
1880 ⁴⁰		649	491	1140
1881 ⁴¹		674	491	1140
1882 ⁴²		677	502	1179
1883 ⁴³		686	500	1186
1884 ⁴⁴	133			
1885 ⁴⁵		717	531	1248
1886 ⁴⁶				1321
1887 ⁴⁷		778	578	1356
1889 ⁴⁸		794	581	1375
1890 ⁴⁹		922	605	1527
1891 ⁵⁰		941	623	1564
1892 ⁵¹		916	605	1521
1893 ⁵²		928	622	1550
1894 ⁵³		944	621	1565
1895 ⁵⁴	187			
1897 ⁵⁵		968	672	1640
1898 ⁵⁶		987	694	1681
1899 ⁵⁷		998	701	1699
1900 ⁵⁸		1023	730	1753
1901 ⁵⁹		1042	747	1789
1902 ⁶⁰		1083	760	1843
1905 ⁶¹		1175	923	2098
1908 ⁶²	222	1211	958	2169
1910 ⁶³		1290	1010	2300
1912 ⁶⁴		1360	1073	2433
1914 ⁶⁵		1415	1134	2549

35 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 36 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստան», 1875, № 44, էջ 2:
 37 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
 38 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 39 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 40 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 41 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 42 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 43 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1012 շունչ («Кавказский календарь на 1885 г.», էջ 204).
 44 «Արձազանք», 1885, № 3, էջ 41:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 46 «Кавказский календарь на 1894 г.», էջ 156.
 47 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3880, ք. 39-40:
 48 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 49 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 143:
 50 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 142:
 51 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 114:
 52 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 53 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 167-168:
 54 «Նոր-Գար», 1895, № 128, էջ 2:
 55 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3899, ք. 140-141:
 56 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 162:
 57 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 58 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 59 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 60 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 16-17:
 61 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 259-260:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 64 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 170-171: Վիճակագրական մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ նույն թվականին Վաչիանն ունեցել է 2720 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 104):

ՎԱՉԻԱՆ. Սր. Սիոն եկեղեցու տեսքը ամ-ից և հր-ամ-ից

ՎԱՉԻԱՆ. գյուղամիջի միջնադարյան գերեզմանոցը

1916 ⁶⁶		1425	1118	2543
1918 ⁶⁷	310	1315	1328	2643
1921 ⁶⁸		400	300	700
1987 ⁶⁹	557			2257

Երկրորդ աշխարհամարտին Վաչիանից մասնակցել է 415 հոգի, որոնցից 145-ը զոհվել է⁷⁰:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության վերաբերյալ վավերագրերը տեղեկություններ են պարունակում՝ սկսած 1865 թ-ից:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁷¹		1	55
1873 ⁷²		1	35
1874 ⁷³		1	48
1875 ⁷⁴	Խաչ. Կարապետյանց		35
1876 ⁷⁵		1	40
1877 ⁷⁶		1	32
1878 ⁷⁷		1	31
1880 ⁷⁸		1	31

66 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 17-18:

67 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:

68 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:

69 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

70 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

71 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:

72 **Խոսրոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 524:

73 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, ք. 25-26:

74 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 44:

75 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 51:

76 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:

77 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:

78 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:

1881 ⁷⁹	1	40
1882 ⁸⁰	1	42

Ծխական դպրոցի հետագա գործունեության վերաբերյալ վավերագրերի լուսթյունը պայմանավորված է եղել Վաչիանում արքունի (ռուսական) դպրոցի բացմամբ (1881)⁸¹, որի արդյունքը, ինչպես այլուր, այստեղ ևս հայոց դպրոցի փակելն էր:

Սր. Սիոն եկեղեցի. գտնվում է գյուղամիջում: Բազմիցս հիշատակվում է 1830-ականներից:

Եղել է քարաշեն, փայտածածկ շինություն⁸², որը 1887 թ. հիշվում է որպես «բառական գեղեցիկ նորաշեն եկեղեցի»⁸³: Արդեն 1914 թ. քայքայված տանիքի նորոգությանը վերաբերող նախահաշվի համաձայն, նախատեսվել էր եկեղեցական գումարներից ծախսել 1200 ռ.⁸⁴: Ներկայումս ավերակ է:

Եկեղեցու արևմտյան պատին ագուցված է վրաց մեսրոպատառ, կիսանդժ, երկտող արձանագրությամբ խաչքար.

ԿՂ ՄԻ ԶԱՆ | ՆՉԺ ՂՏԿ : Կ

Ճ(ԹՕԵԾ)Ե Մ(ԵՕՄԿԵԼ)Յ ԽՕՆ ԽՅՐ ՅՅԾ? :

Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիր...

Հրատ. առաջին անգամ:

79 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:

80 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:

81 «Նոր-Դար», 1895, № 128, էջ 2:

82 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

83 «Նոր-Դար», 1887, № 174, էջ 2:

84 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3459, ք. 1-6: Տես նաև՝ ֆ. Պ-56, ց. 18, գ. 994, ք. 1: Նաև՝ «Արարատ», 1914, էջ 881:

ՎԱՉԻԱՆ. խոյածև և ձիակերպ տապանաքարեր գյուղամիջի միջնադարյան գերեզմանոցում

ՎԱՉԻԱՆ. հայ-քաղկեդոնականների խաչքարեր

Գերեզմանոց. միջնադարյան ավերակ եկեղեցու հարևանությամբ տարածվում է միջնադարյան գերեզմանոց, որտեղ պահպանվել են հայ-քաղկեդոնականներից մնացած Ժ-ԺԱ դարերին վերաբերող մի քանի խաչքարեր:

Մատուռ-սրբատեղիներ. Վաչիանի մերձակայքում պահպանվում են երեք մատուռ-սրբատեղիներ. «Մատուռների մէջ կան սրբերի գերեզմաններ, ուր ժողովուրդը հաւատով ուխտ է գնում: Մատուռների շուրջը կան գերեզմաններ, գերեզմանաքարը

ՎԱՉԻԱՆ. հատված գյուղամիջի մատուռ-սրբատեղիի խաչաքանդակ շարվածքից, կոթողի պատվանդան, նորաշեն մատուռ՝ «Սբ. Հովիկ» (2002 թ.)

ՎԱՉԻԱՆ. վրաց մեսրոպատառ արձանագրությամբ հայ-քաղկեդոնական խաչքար՝ ագուցված Սբ. Սիոն եկեղեցու ամ ճակատին

ներկայացնում է խոյ կամ գուռ, ուր լցվում է անձրևի ջուրը»⁸⁵: Դրանցից մեկի մասին, որը հայտնի է «Եղնկաբեր» անվամբ, ավանդաբար պատմվում է. «...իբր թէ ամեն տարի Չատկին մի եղնիկ գալիս պառկում է մատուռի դրանը, որ մատաղ անեն»⁸⁶:

Սբ. Լուսավորչի մատուռ. մատուռներից մյուսն էլ՝ Սբ. Լուսավորիչ անվամբ, գտնվում է գյուղից 3 կմ հարավ՝ Սբ. Սար լեռան (2001 մ) գագաթին: Վերջինս ուղղանկյուն հատակագծով, անմշակ քարով ու կրաշաղախով կառուցված պարզ շինություն է: Հայտնի է, որ մերձակա գյուղերի բնակիչներն այստեղ ուխտագնացության են գալիս կիրակի օրերին⁸⁷:

85 «Նոր-Կար», 1887, № 174, էջ 2:

86 Նույն տեղում:

87 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 70:

ՎԱՐԳԱՎ

ՎԱՐԳԱՎ. գյուղի տեսքը հր-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 15 կմ հյուսիս-արևմուտք, ծ. մ. 1700-1720 մ բարձրության վրա: Ժամանակակից վարչական բաժանմամբ մտնում է Ասպինձայի շրջանի մեջ:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. Վարգավ գյուղից, որն ազատ էր ռայաներից, հարկվել է 3.000 ակչե¹:

Բնակչություն. ինչպես հարևան Խզաբավրայում, այստեղ ևս տեղում պահպանված հայ մշակույթի միջնադարյան հուշարձանները վկայում են, որ գյուղը նախնապես ունեցել է առաքելադավան հայ բնակչություն, որը ԺԷ դարում գնալով սաստկացող մահմեդականության պարտադրանքին դիմագրավելու նպատակով ընդունել է կաթոլիկություն: Ավելի ուշ վարգավցի հայ-կաթոլիկները, պայմանավորված վրացիների ներհուսքով, վրացական միջավայրին զոհաբերել են մայրենի լեզուն:

Վարգավը համարվել է նաև Վրաստանի խորքերից փոխադրված վրացիներով: Դրանցից է Շեշաբերիձեների ընտանիքը, որ ծագում է Զավթիսցի-

խե² գյուղից: Ի դեպ, այս ազգությունից էր սերում 1910-ական թթ. գյուղի հովվության պաշտոնը կատարած տեր Կոստանդիանոս Շեշաբերիձեն³:

Վարգավը Ջավախքի վրացախոս, հայ-կաթոլիկ բնակչություն ունեցող գյուղերից է:

Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում Վարգավի բնակչության քանակը վավերագրերում ցույց է տրված հետևյալ չափով.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1884 ⁴				115
1908 ⁵	24			172

2 Մեր այցելության ժամանակ (2001 թ. օգոստոս) վարգավցի Իոսեփ Միխայիլի Շեշաբերիձեն վկայեց, որ իր քավթիսցիսեցի նախնապապը կնոջ նկատմամբ վրաց թագավորի ոտնձգությունից խուսափելու համար իբր սպանել է թագավորին և հնարավոր հետապնդումից խույս տալով՝ հաստատվել Վարգավում: Այնուհետև Ռուսաց կայսեր կողմից պարզատրվել է թորքերի դեմ պայքարում ցուցաբերած մասնակցության և քաջագործությունների համար: Ինչ վերաբերում է Զավթիսցիսե գյուղին, ապա, ամենայն հավանականությամբ, վերջինս համապատասխանում է ներկայիս Կասպիի շրջանի Զավթիսխին:

3 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 83:

4 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:

5 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 34:

1 «გურჯისტანის ველისთვის დიდი ღაგთარი», էջ 206:

ՎԱՐՁԱՎ. հին՝ ավերակ և կառուցվող հայ-կաթոլիկ եկեղեցիները, տապանաքար

1914 ⁶				291
1915 ⁷				185
1916 ⁸	24	101	98	199

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 170 վարգավցիներից 68-ը զոհվել է⁹:

Սր. Աստվածածին եկեղեցի. 1916 թ. կազմված տեղեկագրերից մեկում նշվել է, որ Վարզավը «ունի վաղեմի քարաշեն եկեղեցի»¹⁰, սակայն, օրինակ, 1884 թ. համարվել է եկեղեցի չունեցող գյուղ. «Եկեղեցին գտնուում է մասնատր տան մէջ»¹¹:

6 «Кавказский календарь на 1885 г.», էջ 103:

7 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 83:

8 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, ք. 36-37:

9 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

10 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 83:

11 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:

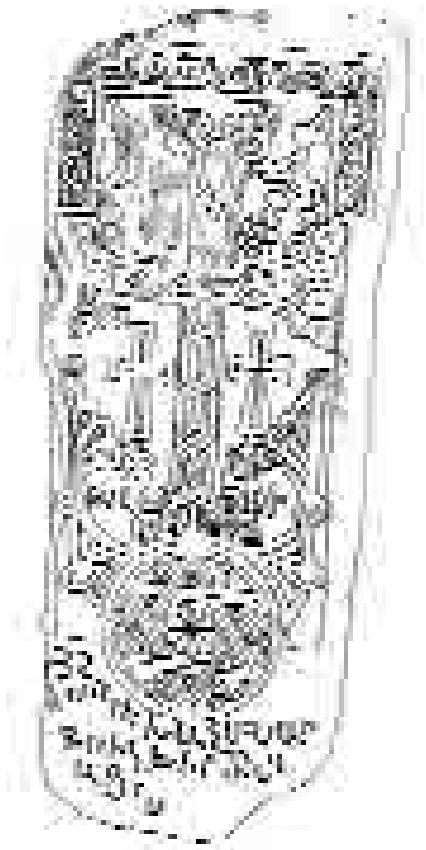

ՎԱՐՁԱՎ. խաչքար (1491 թ.) Իոսեք Շեշաբերիձեի տնամերձ հողամասում, երբեմնի հայոց գերեզմանոցում

Վարզավի Սր. Աստվածածին եկեղեցին 1890 թ. վերակառուցվելուց հետո գործել է որպես ծխական շենք¹²: 1908 թ. նորոգման կարիք ունեւ¹³: 1915 թ.

12 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց.1, գ. 102, ք. 34:

13 Նույն տեղում:

գյուղը հանձնված էր Խզարավրայի ծխատեր քահանա տեր Կոստանդիանոս Շեշաբերիձեի հոգևոր խնամքին¹⁴ :

Ներկայումս եկեղեցին կիսավեր է, ուստի վարգավցիները սկսել են նոր եկեղեցու կառուցման աշխատանքները:

Խաչքար. գյուղամիջում՝ Լազարաշվիլի Նաթելայի (Վարզավ է տեղավորվել Խերթվիսից) տնամերձ հողամասում, ամբողջական տեսքով պահպանվում է մի գեղաքանդակ, արձանագիր խաչքար:

Խաչքար (չափերն են՝ 106 x 42 x 50 սմ), 5 սուղ.

ԹՎ(ԻՆ) ՋԽ (1491). | Յ(Ի)Շ|(Ա)Տ(Ա)Կ Է ԽԱՉՍ
ՍԱՐԳՍԻՆ ԵՒ Ի(Ի)Ր ԾՆ(Ո)ՂԱՑՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Գերեզմանոց. տարածվում է Վարզավի հյուսիսային եզրին: Տեղում պահպանվել են ԺԷ-ԺԹ դարերով թվագրվող, հիմնականում ուղղանկյունաձև տապանաքարեր:

Գյուղատեղիներ. գյուղի մերձակայքում հայտնի են հետևյալ հնավայրերը՝ Դամպալծղարոն, Խերթեսուվելին, Խորիանաբան, Ծերակունդան, Կաղմաստերին և Օղիսերին:

¹⁴ «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 84:

ՎԱՐԵՎԱՆ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 13 կմ հյուսիս-արևմուտք, ծ. մ. 1670-1690 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. մինևույն՝ Վարևան անվամբ 18 տուն բնակիչ ունեցող գյուղը, որից հարկվում էր 8.000 ակչե, հիշվում է 1595 թ. կազմված հարկացուցակում¹: Հայտնի է նաև, որ 1718-1719 թթ.՝ տանուտեր Մուստաֆա Իբրահիմի օրոք, հարկվել է 18.500 ակչե²:

Բնակչություն. գյուղի հայ և հույն բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Արևմտյան Հայաստանից, հայերը՝ Կարմո Թվանջ գյուղից, մյուսները՝ Արդահանից:

1870 թ. մի տեղեկագրի համաձայն՝ Վարևանում հայերից բացի բնակվում էին նաև վրացիներ (8 տուն, 51 ար., 42 իգ.) և թուրքեր (8 տուն, 47 ար., 41 իգ.)³: 1914 թ. գյուղի բոլոր բնակիչները միասին կազմում էին 1074 շունչ⁴: 1944 թ. թուրքերն արտրվեցին, իսկ վրացիների մեծ մասը, սկսած 1947 թ-ից, վերաբնակվեց կառավարության կողմից միայն իրենց արտոնված, Կուր գետի հովտում գտնվող թուրք-մեխիներից ազատված, այգեվետ ու բարեբեր գյուղերում: Վրացիների արտագաղթի հետևանքով արդեն 1964 թ. Վարևանում փակվում է վրացական դպրոցը⁵: 1990 թ. վարևանաբնակ վրացիները կազմում էին միայն մի քանի ընտանիք (3 գերդաստան՝ Մելիքիձեներ, Բալախաձեներ և Բերիձեներ)⁶: Մեր այցելության ժամանակ (2001 թ.) Վարևանն ուներ 180 տուն հայ, 7-8 տուն վրացի և 2 տուն վրացացած հույն բնակիչ:

Վիճակագրություն. Վարևանի հայ-կաթոլիկ բնակչության թվաքանակը ԺԹ-Ի դարերի մի քանի տեղեկագրերում ցույց է տրված հետևյալ չափով.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1870 ⁷	36	96	113	209
1884 ⁸				367
1908 ⁹	77			560
1912 ¹⁰				625
1915 ¹¹				674
1916 ¹²	95	358	348	706
1987 ¹³	200			820

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 175 վարևանցիներից 62-ը զոհվել է¹⁴:

Արցախյան ազատամարտին Վարևանը տվել է 1 զոհ՝ Պետրոս Միքայելի Աբաջյան (1964-1992):

Գյուղոց. Վարևանի կրթօջախի վերաբերյալ տեղեկություններն աղքատիկ են: 1916 թ. գործել է 1 ուսուցչով, 45 աշակերտով¹⁵:

Սր. Աստվածածին հայ-կաթոլիկ եկեղեցի. կառուցվել է 1843 թ.¹⁶, բայց հրդեհի պատճառով վերակառուցվել է 1856 թ. «Ժողովրդապետական քարաշեն եկեղեցի յանուն Վերափոխման ամենասուրբ Կուսին Մարիամու, 1856 ամի: Ծախսիք ծխակաւնաց»¹⁷: Եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքներ են իրականացվել նաև 1898¹⁸, 1903¹⁹ և 1916 (նորոգվել է տանիքը)²⁰ թվականներին:

Ներկայումս Սր. Աստվածածին եկեղեցին կանգուն է և բարեկարգ:

Քահանա. 1915 թ. գյուղի ծխատեր քահանայի պաշտոնը վարում էր տեր Պետրոս Տեր-Պողոսյանը²¹:

Սր. Դունկիանու մատուռ. գտնվում է գյուղամիջում, իսկ Պետրոս Մանասյանի տնամերձ հողա-

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი", էջ 197:
 2 "ხილდორის ვილაიეთის ჯგაბა დავთარი 1694-1732 წწ.", էջ 157:
 3 CMOTI, էջ 25:
 4 "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 103:
 5 **კახა მახსურაძე**, ჯავახეთში ქართველი სკოლები იხურება, Georgian Times, 17-24. 06. 2004, № 24:
 6 "სოფლის ცხოვრება", 16.02.1990, էջ 6:

7 CMOTI, էջ 25:
 8 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:
 9 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 35:
 10 **Յակոբյան Պ.**, Հրատեր ողջնություն, էջ 95:
 11 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 81-82:
 12 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, թ. 36-37:
 13 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 14 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 15 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, թ. 36-37:
 16 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:
 17 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 81-82:
 18 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 35:
 19 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 81-82:
 20 ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 55, թ. 18:
 21 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 82:

ՎԱՐՆԱՆ. Վարդիսցիխն գյուղատեղիի եկեղեցու տեսքը հր-ից, հր-ալ-ից, հր-ամ-ից, հր-ից, ալ-ից և հր ճակատից բացված մուտքը

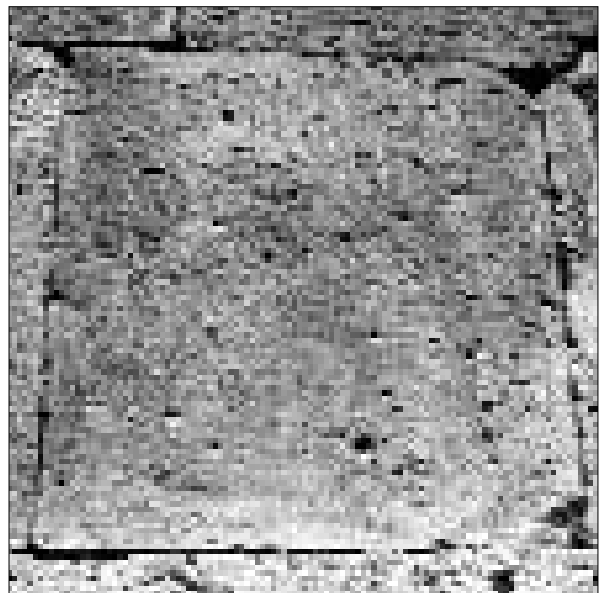
ԿՍԻՆԻՅԵՎԻ | ... ԿԿԶ ԲԴ; Ի. Ռոստոմաշվիլի՝ ՂՏ, ԴՍՏ, ՀԳՄԻՄՆՏ, ԲԿԸԾ...ԲՆ; լեւոնաթ, յե, յարեւան, յեղատա, յորոնիկոն: Վ. Յիսկարիշվիլի՝ լեւոնաթ, յարեւան, յեղատա, յորոնիկոն: Ն. Բերձենիշվիլի՝ [ձեւը], ԿՕձեւոս, [Օրա]Նեց; Բալաբեր, Օրանց: «Ճաւաթեո. ինտորիւլ-նորոտոմոձեւը»-ում Բալաբեր, Օրանց, յորոնիկոն:

Նանթ. Մ. Բրոստի առաջարկած քրոնիկոնի թվականը վերաբերում է ԺԿ պարբերաշրջանին՝ ԲԴ (55 թ. = 1365 թ.): Է. Թադայշվիլին հաստատել է Մ. Բրոստի և Ի. Ռոստոմաշվիլու կողմից առաջարկված տարբեր թվագրումների առկայությունը: Ն. Բերձենիշվիլին և «Ճաւաթեո. ինտորիւլ-նորոտոմոձեւը»-

լու «Յաթեւեւ»-ի խմբագրականը քրոնիկոնի թվականի հարցում մայապատկություն են տվել 13-րդ պարբերաշրջանին և որպես կառուցման թիվ՝ նշել 1020 թվականը:

Վարդիսցիխն գյուղատեղի. գտնվում է Վարնանից 1 կմ արևելք, բարձունքի վրա: Մատենագիր աղբյուրներում առաջին հիշատակություններից մեկը վերաբերում է 1595 թ.²²: Այդ թվականին կազմ-

22 "Գրքոստանի յոլոյոտի լոլո լոլո", էջ 191:

ՎԱՐՇՎԱՆ. Վարդիսցիխն գյուղատեղիի եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի հս-ամ, ամ, հս և հր ճակատին պահպանված վրաց մետրոպատառ արձանագրությունը

ված թուրքական «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ում գյուղը հիշվում է 14 տուն բնակչությամբ և 8.000 ակչե հարկաչափով: Բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո Վարդիսցիխն հիշվում է 1719-1720 թթ.՝ Յահյաի տանուտիրության օրոք՝ 15.500²³, իսկ 1724-1725 թթ.՝ նույն Յահյաի որդի Օմերի օրոք՝ 7500 ակչե հարկաչափով²⁴: Գյուղատեղիում պահպանվել են եկեղեցին և գերեզմանատունը:

չության բռնի մահմեդականացումից հետո Վարդիսցիխն հիշվում է 1719-1720 թթ.՝ Յահյաի տանուտիրության օրոք՝ 15.500²³, իսկ 1724-1725 թթ.՝ նույն Յահյաի որդի Օմերի օրոք՝ 7500 ակչե հարկաչափով²⁴: Գյուղատեղիում պահպանվել են եկեղեցին և գերեզմանատունը:

*Եկեղեցի. Ն. Բերձենիշվիլու կարծիքով՝ ԺԳ-ԺԵ որ. կառույց է՝*²⁵ : Համակ սրբատաշ (արտաքուստ) և կոփածո (ներքուստ) քարով, կրաշաղախով կառուցված միանավ շինություն է՝ հարավային ճակատից բացված միակ մուտքով: Նույն ճակատին երեսապատի սրբատաշ քարերից մեկի վրա պահպանվում է վեց տողով փորագրված վրաց մետրոպատառ, խիստ հողմահար արձանագրություն:

²³ "ხელდობის ვიდეგობის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.", էջ 160:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 185:

²⁵ *გერძენიშვილი ნ.*, ნշվ. աշխ., էջ 169:

ՎԱՐՉՈՒՆԻՔ. հատվածներ (նկ. Հ. Սանասարյանի)

մեծ խորանի շինող տեր Իվանեին, արժանանա արքայությանը, և նրա մեղքերն Աստված թողնի. ասմեն:

Հրատ. **Եսեկարի** շիջիլի ց., նշվ. աշխ., էջ 115; «Ջագախեո. օստրոյուլ-խորոտոմոկըրուլի ց Ֆոմկեղեցի», էջ 119:

Տարընքերցուն. «Ջագախեո. օստրոյուլ-խորոտոմոկըրուլի ց Ֆոմկեղեցի»-ում շիջընլոս:

Շանթ. Մ. Բրոսսեն այս արձանագրությունը չի հրատարակել: Կ. Մելիտաուրին և Վ. Յիսկարիշվիլին արձանագրության մեջ հիշված Իվանեին նույնացնում են 1391-1444 թթ. ապրած Իվանե արքային՝ վիսազիրը թվագրելով նրա կյանքի տարիներով (Մեղիտաուրի ց. Մոմիաշիջիլի ց., Նանտաթե Մ., Ջագախեո ց., Վարձիա, տոմոլոսի, 1955, էջ 80):

Կ. Մելիտաուրին նշել է, որ այդ արձանագիր քարն այսօրվա տեղում է հայտնվել հոգևորական Գ. Պուրնդապուրյի ղեկավարությամբ ԺԺ դ. 60-ական թթ. Վարձուրի վանական համալիրում ընթացած վերականգնողական աշխատանքներից հետո, ուստի դրանից մեկ տասնամյակ առաջ հնավայրն այցելած

Մ. Բրոսսեն այն տեսնել չէր կարող (Մեղիտաուրի ց. Մոմիաշիջիլի ց., Նանտաթե Մ., Ջագախեո ց., նշվ. աշխ., էջ 80):

2. Գլխավոր եկեղեցու խորանի կամարին, ներքուստ Հիսուս մանկանը ձեռքերին պահած Սբ. Աստվածածնի որմնանկարի կողքին պատկերված թագն ու լուսապսակ կրող մարդու գլխի աջակողմնում.

ԿՆՆՏ ՇՈՒՂՏԻՆԳԴՆՏ ԺԻԳԴՏ | ԺԻԳԴ ԴՂ ԺԻ ՇԻԺԻԵԺԻ | ԺԻԳԴՏ ԺԻԳՏ : Ժ

ց(ոջ)լոսա ձեռնազեղեցիսա մեղեցոս | մեղեց ցոորցո, ժե ձեղեցրե | մեղեցոս մեղեցոս : մ.

Թարգմ. Ողջ արևելքի արքայից արքա Գլորիգի. արքայից արքա Դենտրեի որդի:

Հրատ. **Brosset M.**, նշվ. աշխ., էջ 292-293:

Շանթ. արձանագրության մեջ հիշատակված են Գլորիգի Գ-ն (1156-1184 թթ.) ու նրա հայր Դենտրե Ա-ն (1125-1156 թ.):

3. ზადაქორი ირანაყასტისი კოეჲნი აყასყანძელს ს. ს. ასოქადბანძინს ხსენებენ მანრასტონს იმბაჲოლ არეყასტის ირანანსკარდ აფსკოჲნიან კრავ მნაროყასთან ხსოსკალ არბანანაგოჲსჲს.

ყონსტანტინოპოლისი | კოქორდს
კოქორდს | კოქორდს | კოქორდს | კოქორდს

ყ(ო)ლისა აღმოსავლეთისა | მეფეთა მეფე
შვილი | ძე გ(იორ)გ(ი)სი თამარ ჩ(ემ)ი
შვილი შექველცხმცა.

შარდ. იღვ არსტეჲსი არეყასტისი არეყასტისი
იოსთრ ზამარ, იღვ ხრესარასკეჲსი ქინძ:

ჰრათ. Brosset M., ნძქ. აქს., ხვ 292-293:

შარდ. ს. მონსენს პარგანსელს. «*Le roi des rois de tout l'orient; Thamar; née du roi Giorgi: Que je porte bonheur à mon fils!*»: სრბანანაგოჲსჲსი იხუჯათასკად ანბინძ ხნ¹ ჲრასთანისი გიორგისი (1156-1184 წწ.) ს მრას იოსთრ ზამარს პაგოჲსინს (1184-1213 წწ.):

4. ჲარბინძისი ირნეჲსი მსხინს აყასყანძელს ს. ს. მსხინს კასთარქად მსხს აქს კრავ მნაროყასთან სრბანანაგოჲსჲსინს.

ჰოე, ჲმრთისა ჲედაო, მიითუაღე ... მსახურება ჩემ მიერ მონისა შენისა რატი ... ჲა

ქართლისა ერისთავისაგან, რომელმან ვიგულისმოდგინე და მოხატვით აღვამკვე წმიდად ესე ტაძარი დიდებისა შენისა და ნაცვალმაგე წინასშე ძესა შენსა და ჲმერთსა ჩუენსა ჲღესა მას დიდსა საშუჲლისასა და ამას სოფელსა შინა ძეთა ჩემთა თანა მცველადა და მფარველ მექმენ.

შარდ. ო¹ხ, შარქი ასთონი, მასქი ... ხმ¹ ქი ბანა ოასთი ბანოჲსჲსინ... ს ჲარქისი ხუჯანძისი (ერისთავი), იღვ... ს მსარსილ კაროჲსინსი ქი ქიარქისი აქს თანარქი ს ირას ქიქსარენს ოგნასკანს ს აყასყანს ხიქი ხნძ ოი აქს აქსარხინს [ასქილ] ხმ ირქინსინსი ქი ორქი ს მნე სქიოჲს ათღს მნძ იასთანისი აქს ორქ:

ჰრათ. «*ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი*», ხვ 118:

შარდ. ხრასარასკინს ს რას «*ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი*»-ს:

შქარქინს ს 1184-1185 წწ-ილ:

ՎԼԱԴԻՍԻՐՈՎԿԱ

ՎԼԱԴԻՍԻՐՈՎԿԱ. ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 23 կմ արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 22 կմ հյուսիս-արևելք, ծ. ս. 2080-2100 մ բարձրության վրա, Փարվանա լճի հարավարևմտյան ափին:

Բնակչություն. ԺԹ դարի 40-ական թթ. Վլադիմիրովկայում բնակություն էին հաստատել աքսորական ռուսներ, որոնց քանակը 1914 թ. կազմում էր 197 շունչ¹: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ռուս բնակիչները ժամանակի ընթացքում հայրենադարձվել են: Վերաբնակիչ վերջին ռուսը գյուղը լքել է 1956 թ.: Ռուսների արտագաղթին զուգահեռ, արդեն 1937 թ-ից ի վեր Վլադիմիրովկայում բնակություն են հաստատել մերձակա գերբնակեցված հայաբնակ գյուղերից փոխադրված ընտանիքներ: Վերջիններս հատկապես Փոկա ու նաև Հեշտիա գյուղերի բնակիչներ էին, որոնց թիվը 1988 թ-ին կազմում էր 52 տուն, 286 բնակիչ:

Երկրորդ աշխարհամարտին Վլադիմիրովկայից մասնակցել է 90 հոգի, որոնցից 36-ը զոհվել է²:

¹ “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 105:
² **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:

Դպրոց. 1960-80-ական թվականներին Վլադիմիրովկայում հայոց 8-ամյա դպրոցի գործունեության մասին առկա են հետևյալ տվյալները.

տարեթիվ	աշակերտ
1966/67	42
1967/68	52
1968/69	59
1969/70	71
1970/71	81
1971/72	78
1974/75	62
1980/81	51
1986/87	56
1987/88	46
1988/89	44

«Պորիկան» գյուղատեղի. Վլադիմիրովկայից 0,5 կմ հարավ-արևմուտք պահպանվում են տեղացիներին «Պորիկան» անվամբ հայտնի միջնադարյան գյուղատեղիի, գերեզմանատան և եկեղեցու ավերակները: Հնավայրից ոչ հեռու մենհիր հիշեցնող սրբատեղիի վերածված մի կոթող կա (245 x 115 x 45 սմ):

Գյուղատեղի. հետքերը նկատելի են գյուղից 2 կմ հյուսիս՝ լճի մեջ հրվանդանաձև մխրճված թերակղզու վրա:

*ՎԱԴԻՍԻՐՈՎԿԱ. գյուղատեղիի, եկեղեցու, գերեզմանոցի
ավերակներ և մենհիր*

ՏԱԲԱԾՂՈՒՐ

ՏԱԲԱԾՂՈՒՐ. ընդհանուր տեսքը

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 30 կմ հյուսիս-արևելք, համանուն լճի հյուսիսային ափին (այժմ՝ Բորժոմի շրջանի մեջ), ծ. մ. 1990-2040 մ բարձրության վրա (լճի մակարդակն է 1989,7 մ):

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. բուրբակյան կառավարության կազմած հարկացուցակի, որտեղ հիշվում է Տաբախուր անվանաձևով, գյուղն ազատված էր ռայաներից, և հարկվում էր 3.000 ակչե¹:

1880-ական թվականներին Տաբաժդուրը կալվածապատկան էր. «Գիղս կալուած է Մեծ իշխ. Միքայել Նիկոլայեվիչի...»²:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիներն այդտեղ են փոխադրվել 1860-ականին Ախալքալաքի գավառի 3 գյուղերից. «...Դզըլ-Քիլիսայի մօտ 60 տունը մօտ 30 տարի սրանից առաջ գաղթած են մեր գաւառի Կորիս գիւղից - 33 տուն, Բարալէթից - 19 տուն եւ Տրկնայից - 5 տուն...»³:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում Տաբաժդուրին վերաբերող վիճակագրական տրվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1867 ⁴		41	26	67
1868 ⁵		41	26	67
1880 ⁶		94	104	198
1881 ⁷		94	104	198
1882 ⁸		103	105	208
1883 ⁹		116	116	232
1884 ¹⁰	30			
1885 ¹¹		122	117	239
1887 ¹²		148	136	284
1889 ¹³		159	145	304

4 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3851, թ. 21-22:

5 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 28:

6 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 88-89:

7 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 97-98:

8 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 43-44:

9 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 49-50:

10 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 11:

12 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 40-41:

13 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 65-66:

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაგთარი", էջ 206:

2 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

3 «Մշակ», 1903, № 54, էջ 3:

ՏԱԲԱԾՂՈՒՐ. Սր. Կարապետ եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից և հր-ալ-ից

1890 ¹⁴		159	146	305
1891 ¹⁵		164	146	310
1892 ¹⁶		163	146	309
1893 ¹⁷		171	153	324
1894 ¹⁸		179	159	334
1897 ¹⁹		274	239	513
1898 ²⁰		285	265	550
1899 ²¹		275	244	519
1900 ²²		290	153	443
1901 ²³		292	164	456
1902 ²⁴		294	169	463
1905 ²⁵		223	229	452
1908 ²⁶	68	238	252	489
1910 ²⁷		256	261	517
1912 ²⁸		284	280	564
1914 ²⁹		301	285	586
1916 ³⁰		293	289	582
1921 ³¹		190	170	360

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 120 տարածադուրսիներից 75-ը զոհվել է³²:

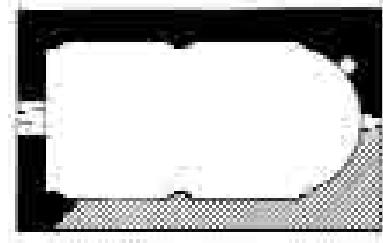
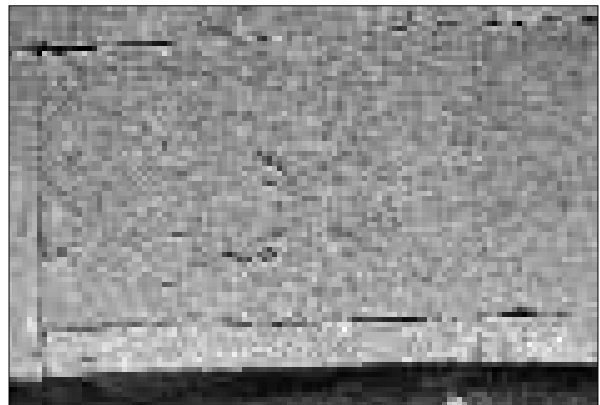
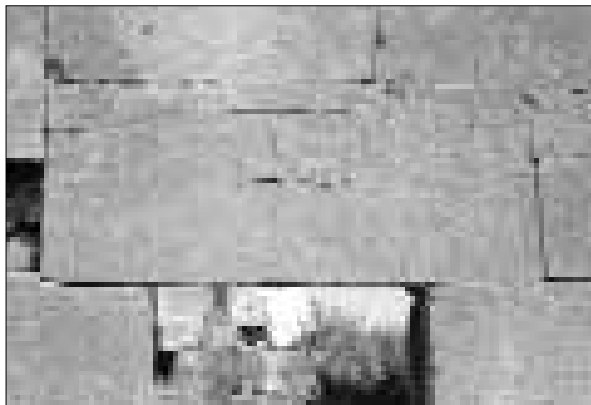
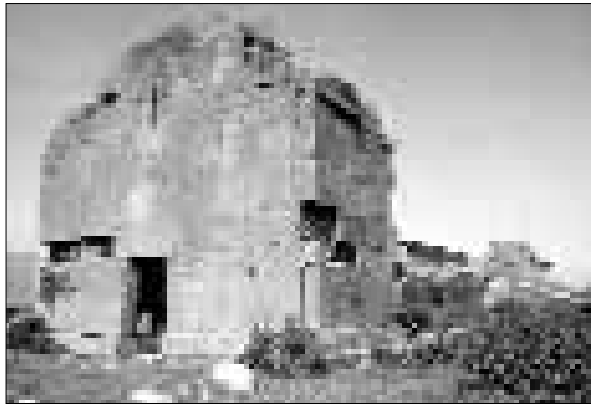
14 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 148:
 15 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 147:
 16 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 119:
 17 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43:
 18 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 172-173:
 19 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 145-146:
 20 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 167:
 21 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:
 22 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:
 23 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69:
 24 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 21-22:
 25 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 264-265:
 26 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 27 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 136-137:
 28 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 29 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 175-176:
 30 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 22-23:
 31 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 32 Գալթյան Ա., Ջակախյա, էջ 102:

Ջրադնունք. Տարածադուրսը հայտնի է իր բնակլիմայական խիստ պայմաններով, որին բնակիչները, այնուամենայնիվ, կարողացել են հարմարվել. «Գիւղի մեծ մասը պարապում է գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ. կլիման սառն է. միմիայն գարի է բուսնում, այն էլ երբեմն ձիւնի և երբեմն էլ սառցի վրայ կախում...»³³:

Գայրոց. կրթօջախի բացման նախապատրաստությունը սկսվել է 1912 թ.: Գործի ջատագովներն էին ուսուցիչ Արշակ Գրիգորյանցն ու տեղի ծխական քահանա Արշակ Տեր-Գալստյանը³⁴: Ներդրված ջանքերի շնորհիվ ցանկալին իրականություն է դառնում 1913 թ. օգոստոսին. «...ամսիս 18-ին պաշտօնապէս բացւեց և օրհնւեց տեղիս ծխական դպրոցը ստուար երկսեռ հասարակութեան ներկայութեամբ...: Պատարագին խօսեց Տեր-Արշակ քահանան, իսկ դուրսը հանդէսին՝ պ. Արշ. Գրիգորեան, որի շնորհիւ և բացւում է դպրոցը...»³⁵:

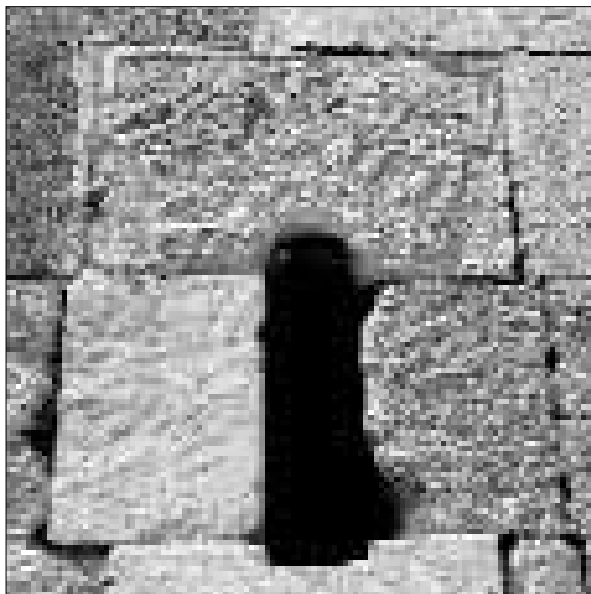
Սր. Կարապետ եկեղեցի. կառուցման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ, բայց առավել հավանական է, որ իրականացվել է 1870-ականին: 1884 թ. մի հաղորդման մեջ այն հիշված է «...եկեղեցի քարաշէն, փայտածածկ»³⁶ ձևով: Հայտնի է, որ 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով եկեղեցին դարձել էր վթարային³⁷: Այնուամենայնիվ, կատարված նորոգումների շնորհիվ Սր. Կարապետը շարունակել է գործել որպես ծխական եկեղեցի: Ներկայումս կանգուն է:

33 «Հորիզոն», 1912, № 190, էջ 3:
 34 Նույն տեղում, էջ 3:
 35 «Հորիզոն», 1913, № 187, էջ 3:
 36 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 37 **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 18:

Պատկեր 1

ՏԱԲԱԾՂՈՒՐ. գյուղամիջի հին եկեղեցու տեսքը հր-ալ-ից, ալ-ից, ամ-ից, մանրամասեր ամ ճակատից, ներքին տեսքը դեպի հս-ամ և հատակագիծը

Եկեղեցիներ. ինչպես գյուղամիջում, այնպես էլ գյուղից 2,5 կմ հյուսիս, հին գյուղատեղիում պահպանվում են երբեմնի քաղկեդոնական բնակիչներից ավանդված, համակ սրբատաշ քարով կառուցված, միանավ հորինվածքով կիսավեր մեկական եկեղեցիներ (ԺԳ-ԺԴ դդ.):

ՏԱԲԱՇՂՈՒՐ. գյուղից 2,5 կմ հս գտնվող գյուղատեղիի եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հր-ից, ալ և ամ ճակատներից բացված լուսամուտները, ներքին տեսքը դեպի ալ, պատկերաքանդակ և հատակագիծը

ՏԱՄԱԼԱ

ՏԱՄԱԼԱ. ընդհանուր տեսքը հս-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 24 կմ հյուսիս-արևմուտք, Ասպինձա շրջկենտրոնից 3 կմ արևելք, ծ. մ. 1340-1420 մ բարձրության վրա:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները, ի թիվս էրզրումի նահանգի Գառանկոթ¹, Կերեկ², Շինետ (Շիփեկ)³ և Ռաբատ⁴ գյուղերի (1829-30 թթ.), սերում էին մահ Ղարաբաղից. «...Տամալան արքունական գիւղ է...յայտնի է «աւճի» (որսորդ) Գրիգորը, նա ինքը այժմ ծերացած է, բայց նրա եղբայրը իրանից էլ գերագանցել է: Նոցա ազգանունը Մելիքեան է և իրենց նախահայրը Ղարապաղցի է...»⁵:

Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում Տամալա գյուղի բնակչության անը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁶		122	127	249
1841 ⁷		148	144	282
1842 ⁸		150	153	303
1844 ⁹		165	169	334
1845 ¹⁰		121	110	231
1847 ¹¹		140	120	260
1849 ¹²		161	139	300
1853 ¹³		175	144	319
1854 ¹⁴		180	144	324
1857 ¹⁵		170	136	306
1860 ¹⁶	31	177	142	319

1 Գառանկոթը արդյո՞ք Թորթումի գավառի Գառնկոց գյուղն է:
 2 Կերեկը հավանաբար Կարսի շրջանի Գյարաք (Համգազյարաք) գյուղն է:
 3 Շինետի տեղադրության մասին տես սույն աշխ., էջ 37, ծանոթ.
 № 4: Ի դեպ, Շինետից փոխադրված հայերի մի մասն էլ հաստատվել էր Ազավրեթ և Մարտունի (Փոքր Խոսպիա) գյուղերում:
 4 Ռապատը (Ռաբաթ), այժմ՝ Kemer kaya, հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (երզրում) քաղաքից 45 կմ հյուսիս-արևելք:
 5 «Մերու Հայաստանի», 1873, № 15, էջ 2:

6 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:
 7 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 65-66:
 8 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 79-80:
 9 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 17-18:
 10 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 73-74:
 11 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 35-36:
 12 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40-41:
 13 Նույն տեղում, գ. 2743 ք. 39-40:
 14 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 48-49:
 15 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 54-55:
 16 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 67-68:

1861 ¹⁷		183	162	345
1862 ¹⁸	35	186	168	354
1863 ¹⁹		193	167	360
1864 ²⁰		203	172	375
1865 ²¹		207	177	384
1866 ²²	35	207	177	384
1867 ²³		210	189	399
1868 ²⁴		213	196	409
1869 ²⁵		225	204	429
1870 ²⁶		230	208	438
1871 ²⁷		235	213	448
1872 ²⁸		245	213	458
1873 ²⁹		245	218	463
1874 ³⁰				475
1875 ³¹				487
1876 ³²		253	242	495
1877 ³³		262	248	510
1878 ³⁴		268	259	527
1880 ³⁵		268	275	543
1881 ³⁶		287	289	576
1882 ³⁷		295	307	602
1883 ³⁸		294	325	619
1884 ³⁹	40			
1885 ⁴⁰		294	332	626
1887 ⁴¹		324	364	688
1889 ⁴²		351	376	727
1890 ⁴³		322	323	645
1891 ⁴⁴		430	392	822
1892 ⁴⁵		434	396	830
1893 ⁴⁶		446	406	852
1894 ⁴⁷		436	407	843
1897 ⁴⁸		396	388	784

17 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 25-26:
 18 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:
 19 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 20 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:
 21 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 13-14:
 22 Նույն տեղում, ք. 75:
 23 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:
 24 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:
 25 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:
 26 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 27 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:
 28 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:
 29 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:
 30 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 28-29:
 31 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 21-22:
 32 Նույն տեղում, գ. 3868, ք. 30-31:
 33 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:
 34 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:
 35 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 90:
 36 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 98-99:
 37 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44-45:
 38 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 49-50:
 39 «Արձագանք», 1885, № 4, էջ 56:
 40 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 14-15:
 41 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 41-42:
 42 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 66-67:
 43 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 148:
 44 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 147:
 45 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 119:
 46 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 33-34:
 47 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 54-55:
 48 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 145-146:

1898 ⁴⁹		409	404	813
1899 ⁵⁰		418	412	830
1900 ⁵¹		419	410	829
1901 ⁵²		422	411	833
1902 ⁵³		445	430	875
1905 ⁵⁴		486	470	956
1906 ⁵⁵		507	450	957
1907 ⁵⁶				957
1908 ⁵⁷	100	600	500	1100
1910 ⁵⁸		520	461	981
1912 ⁵⁹		520	450	1050
1914 ⁶⁰				1052
1915 ⁶¹	120			
2001 ⁶²		570		2100

Երկրորդ աշխարհամարտին Տամալայից մասնակցել է 350 հոգի, որոնցից 105-ը զոհվել է⁶³:

Ազգատոհմեր. տամալեցի Վահրամ Սաղաթելյանի վկայությամբ՝ Մելիքյանները եղել են Սահակ և Հակոբ անունով երկու եղբայրներ, որոնցից սերել են Սահակյաններն ու Հակոբյանները, իսկ որսորդ Գրիգորից՝ Գրիգորյանները: Տամալաբնակ մեկ այլ գերդաստանի՝ Ալեքսանյանների մասին հայտնի է, որ միայն մեկ տարի տեղում մնալուց հետո (1831 թ.⁶⁴) փոխադրվել են Կաճո:

Գպրոց. Տամալա գյուղի եկեղեցական-ծխական դպրոցի հիմնադրման ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ, սակայն գործել է առնվազն 1865 թ-ից: Հետագայում հավանաբար նյութական տղության պատճառով փակվել է, վերաբացվել 1873 թ.: Գործունեության հետագա տարիների վերաբերյալ վավերագրերը պարունակում են հետևյալ տվյալները.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶⁴		1	33
1873 ⁶⁵	բացվել է		
1874 ⁶⁶		1	35
1876 ⁶⁷		1	21
1877 ⁶⁸		1	26
1878 ⁶⁹		1	27

49 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 162:
 50 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 83-84:
 51 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 58:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 205, ք. 133-134:
 53 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3907, ք. 16-17:
 54 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 259-260:
 55 Նույն տեղում, գ. 3915, ք. 42:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 240, ք. 2:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 39:
 58 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 35-36:
 59 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 49:
 60 «Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 186:
 61 «Մշակ», 1915, № 247, էջ 3:
 62 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 63 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 65 **Խոտրյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 510:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, ք. 28-29:
 67 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 52:
 68 Նույն տեղում, ք. 130:
 69 Նույն տեղում, ք. 178:

1881 ⁷⁰	1	35
1883 ⁷¹	1	15
1884 ⁷²	ձմեռային միդասյա	
1885 ⁷³	փակվել է	
1909 ⁷⁴	վերաբացվել է	
1910 ⁷⁵	1	45
1911 ⁷⁶	երկսեռ, 3 բաժանմունք	1 60
1911/12 ⁷⁷	քառամյա, 1 դասարան	
1912/13 ⁷⁸	3 բաժանմունք	40
1915 ⁷⁹	միդասյա	

Սր. Խաչ եկեղեցի. վավերագրերում հիշվում է 1830-ականից: Հայտնի է, որ «...վասն վերանորոգութեան եկեղեցոյն ի 1843 ամէ» ծախսվել էին նաև 1845 թ. եկեղեցական գումարներից⁸⁰: Ամենայն հավանականությամբ, շուրջ քառորդ դար անց եկեղեցին հիմնովին վերակառուցվել է, քանի որ 1873 թ. նշվել է. «...Տամալայի նորաշէն եկեղեցին Ս. Խաչի անունով շինել են գիւղացիք իրենց հաշուով...: Եկեղեցին քարաշէն է և գեղեցիկ, երկայնութիւնը 30 ոտնաչափ: Չանգակատան խաչը, 26 ռ. արժէ, ընծայել է Թիֆլեզցի պ. Նիկողայոս Ալադաթեանցը...»⁸¹:

2004 թ. Սր. Խաչ եկեղեցին (արտաքին չափերն են՝ 16,80 x 10,55 մ) արդեն բավականաչափ քայքայված դրության մեջ էր, գրեթե ամբողջությամբ փլուզված էր փայտածածկ տանիքը:

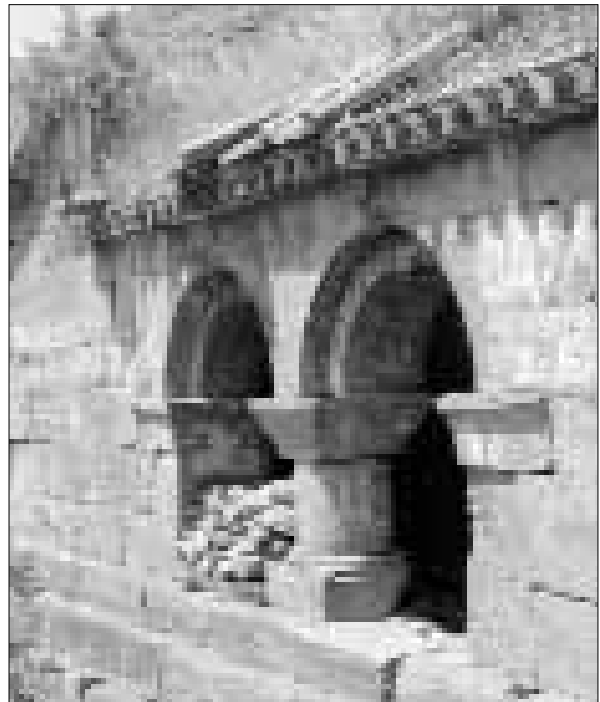
Գերեզմանոց. տարածվում է Սր. Խաչ եկեղեցու շուրջը: Տեղում, ի թիվս քառակող կոթողների պատվանդանների, պահպանվել են նաև ուշ միջնադարին բնորոշ հայոց տապանաքարեր, որոնց նմանները, այդ թվում՝ արձանագիր, հաճախ են հանդիպում երկրամասի այլ հնավայրերում:

«**Վանք**». Տամալայից հազիվ 1 կմ արևելք՝ գեղատեսիլ ձորակի հարավահայաց լանջին, պահպանվում է Ժ-ԺԱ դարերում կառուցված պարսպապատ եկեղեցի: Շուրջը տարածվում է պատմական երկու ժամանակաշրջաններով գատորոշվող (Ժ-ԺԱ և ԺԵ-ԺԷ դդ.) գերեզմանոցը: «Վանք»-ը տեղագիր հեղինակներից հիշատակել է միայն «Մեղու

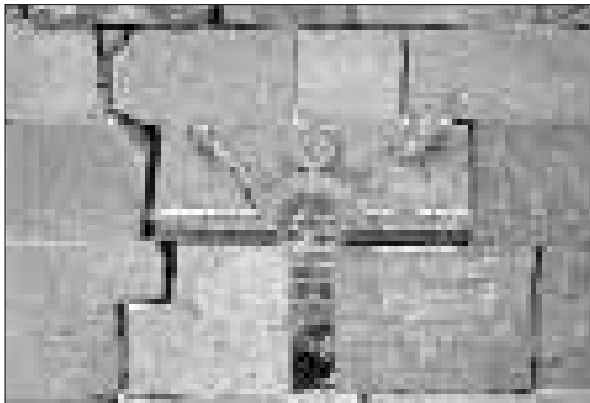

ՏԱՄԱԼԱ. Սր. Խաչ եկեղեցու ամ ճակատը, ներքին տեսքը դեպի ալ, փայտամած, կիսափուլ (2004 թ.) տանիքի փայտե խոյակներից մեկը

70 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 98-99:
 71 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 49-50:
 72 **Խոտորյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 510:
 73 Նույն տեղում:
 74 Նույն տեղում:
 75 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, թ. 35-36:
 76 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 682, թ. 57: Դպրոցի 60 սաներից 8-ը՝ աղջիկ:
 77 Նույն տեղում:
 78 Նույն տեղում: Ի դեպ, 40 աշակերտների թվում էին 16 աղջիկ:
 79 «Մշակ», 1915, № 247, էջ 3:
 80 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3811, թ. 73-74:
 81 «Մեղու Հայաստանի», 1873, № 15, էջ 2: Ի դեպ, նվիրատուն էր Թիֆլիսի քաղաքագլուխ (1869 թ.), դրամատուրգ, դերասան Նիկողայոս Հովհաննիսյան Ալադաթյանցը (վախճ. 1875 թ.): Ն. Ալադաթյանի կենսագրական մանրամասնությունները տես **Կարապետյան Ս.**, «Թիֆլիսի քաղաքագլուխները», Բեյրութ, 2003, էջ 67:

ՏԱՄԱԼԱ. «Վանք» եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հր-ալ-ից, մուտքը հսկող վիշապի քանդակը, սյունասարահի կամարաշար մուտքը և կորովների պատվանդաններ

ՏԱՄԱԼԱ. «Վանք» եկեղեցու տեսքը ամ-ից, ալ ճակատից բացված լուսամուտը, տապանաքար (ԺԷ դար) «Վանք»-ի հր կողմում և «Կողտաբերդ» ամրոցը

Հայաստանի»-ի քրթակից Բզնունին: Նա շեշտել է եկեղեցու հայկական լինելու հանգամանքը⁸²:

Հարավից և արևմուտքից կից սրահով, միանալ եկեղեցին, որը գրեթե նույնությամբ կրկնում է Ա-զավրեթ, Բուռնաշեն և Խանդո գյուղերում պահպանված համանման հուշարձանների հորինվածքային առանձնահատկությունները, ակնհայտորեն, ի սկզբանե եղել է քաղկեդոնական և միայն, հավանաբար, ԺԴ-ԺԵ դարերում վերստին օծվել հայ-

առաքելական եկեղեցու ծխակարգով («Վանք»-ի շուրջ և հատկապես նրա հարավային կողմում տարածվում է ԺԵ-ԺԷ դարերին հարազատ ոճավորում ունեցող հայկական տապանաքարերով գերեզմանոցը):

«Կողտաբերդ» ամրոց. Տամալայի հյուսիսային կողմում՝ գյուղից ոչ հեռու, պահպանվում են «Կողտաբերդ» անվամբ հայտնի փոքրիկ դղյակ-ամրոցի և գրեթե կից, ընդարձակ եկեղեցու ավերակները:

⁸² «Մեղու Հայաստանի», 1873, № 15, էջ 2:

ՏԱՄԲՈՎԿԱ

ՏԱՄԲՈՎԿԱ. հիմնավեր եկեղեցու լուսամտի գեղաքանդակ պսակ գյուղի միջնադարյան գերեզմանոցում

Տեղադրություն. գտնվում է շրջկենտրոն Նինո-ծմինդայից 30 կմ հյուսիս-արևելք, Փարվանա լճի հյուսիսային ափին, ծ. մ. 2080-2090 մ բարձրության վրա:

Բնակչություն. հին գյուղատեղին ԺԹ դարի 40-ական թվականներին վերաբնակեցվել է ռուսներով: 1914 թ. Տամբովկան ունեցել է 469 բնակիչ¹:

1993 թ. հնագիտական պեղումներ են կատարվել մ.թ.ա. 2000-1800 թթ. թվագրվող գյուղամերձ

հնավայրում: Աշխատանքները վերսկսվել են 2000 թ.: Հայտնաբերվել են միջին բրոնզի և պղնձի ժամանակաշրջաններով թվագրվող նյութեր, 28 մ տրամագծով և 3 մ բարձրությամբ դամբարանաբլուր: Ըստ Կախա Կախիանիի՝ Տամբովկայի հնագիտական նյութերը վկայում են, որ «տեղում վրացիները 4000 տարվա պատմություն ունեն»²:

¹ «Кавказский календарь на 1915 г.», т. 2, с. 186:

² «ხელონდელი დღე», 20.07.2005, № 138:

ՏՐԿՆԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 11 կմ հյուսիս, Ջակ-Բուղաշեն-Բալխո-Գոմ շտրապար գյուղերի կենտրոնում, ծ. մ. 1710-1730 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. 1595 թ. գյուղն ունեցել է 6 տուն, հարկվել է 1.500 ակչե¹: Հայտնի է նաև, որ բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1706-1707 թթ.՝ տանուտեր Իսմայիլի օրոք հարկվել է 6.500 ակչե²:

1899 թ. դեկտեմբերյան երկրաշարժի հետևանքով Տրկնայի բնակելի 21 տներից 19-ը քանդվել է, 3 բնակիչ՝ զոհվել³: 1901 թ. Տրկնան տեղ է գտել Ջավախքի առավել կարիքավոր գյուղերի ցուցակում⁴: Դրությունը մեղմելու նպատակով, տուժած բնակավայրերին աջակցություն ցույց տվող կոմիտեի միջոցներով 1902 թ. Տրկնայում կառուցվել է 3 տուն, յուրաքանչյուրը՝ 600 ռ. արժողությամբ⁵:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Տրկնայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է համեմատաբար ծանր իրավիճակում՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով աղետից տուժած երրորդ կարգի բնակավայրերի շարքում⁶:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30 թթ. փոխադրվել են Էրզրումի նահանգի Թորթում գավառի Պար (Բար)⁷ և այլ գյուղերից:

Հայտնի է, որ ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում Տրկնայի բնակչության թվաքանակն աճել է, սակայն 1860-ական թվականներին տրկնացիներից մի քանի ընտանիք փոխադրվել է գավառի հյուսիսում ընկած Մոլիթ գյուղը⁸:

Վիճակագրություն. ստորև ներկայացնում ենք գյուղի բնակչության թվաքանակի փոփոխություններն ըստ հետևյալ տարիների.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1847 ⁹		29	23	52
1849 ¹⁰		31	20	51
1853 ¹¹		36	22	58
1857 ¹²		53	33	86
1860 ¹³	9	54	36	90
1861 ¹⁴	9	51	42	93
1862 ¹⁵	9	52	42	94
1863 ¹⁶		56	41	97
1864 ¹⁷	9	55	44	99
1866 ¹⁸	9	55	45	100
1867 ¹⁹		57	50	107
1868 ²⁰		55	54	99
1869 ²¹		56	57	112
1870 ²²		56	56	112
1871 ²³		60	56	116
1872 ²⁴		58	57	115
1873 ²⁵		61	58	119
1874 ²⁶				122
1875 ²⁷	8			122
1876 ²⁸		64	58	122
1877 ²⁹		68	56	124
1878 ³⁰		73	57	130

9 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3814, ք. 35:

10 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 40-41:

11 Նույն տեղում, գ. 2743, ք. 37-38:

12 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:

13 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:

14 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 24-25:

15 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 22-23:

16 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

17 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 8-9:

18 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:

19 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:

20 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:

21 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:

22 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:

23 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:

24 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:

25 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:

26 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:

27 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Տե՛ն նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

28 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:

29 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:

30 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218:

1 "ՅւրջօնԹանօն Յօղօյտօն ճօճօ ճօճօ", էջ 238-239:

2 "Խօղճօնօն Յօղօյտօն ճօճօ ճօճօ 1694-1732 ՎՎ.", էջ 127:

3 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

4 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:

5 «Մշակ», 1902, № 265, էջ 1:

6 **Մայլանան.** Անբերրիութիւնը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեանքները, էջ 248:

7 Պարը (Բար, այժմ՝ Yumakli) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 40 կմ հյուսիս-արևելք, Թորթումից 8 կմ հարավ:

8 «Մշակ», 1903, № 54, էջ 3:

1880 ³¹		74	64	138
1881 ³²		75	63	138
1882 ³³		75	62	137
1883 ³⁴		78	62	140
1884 ³⁵	12			
1885 ³⁶		79	64	143
1887 ³⁷		88	73	161
1889 ³⁸		91	76	167
1890 ³⁹		91	76	167
1891 ⁴⁰		95	78	173
1892 ⁴¹		94	78	172
1893 ⁴²	16	94	79	173
1894 ⁴³		91	79	170
1897 ⁴⁴		96	86	182
1898 ⁴⁵		99	92	191
1899 ⁴⁶	21	97	86	183
1900 ⁴⁷		97	87	184
1901 ⁴⁸		104	90	194
1902 ⁴⁹		110	91	201
1905 ⁵⁰		118	96	214
1908 ⁵¹	21	124	101	225
1910 ⁵²		119	93	212
1912 ⁵³		122	97	219
1914 ⁵⁴		126	100	226
1916 ⁵⁵		125	103	228
1918 ⁵⁶	25	178	181	359
1921 ⁵⁷		25	15	40
1987 ⁵⁸	54			239

31 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 87-88:
 32 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 33 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 34 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 35 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 36 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10-11:
 37 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 38 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65:
 39 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 146:
 40 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 145:
 41 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 117:
 42 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 793:
 43 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 170-171:
 44 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 143-144:
 45 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 165:
 46 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102: Տե՛ս նաև՝ «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, ք. 52:
 48 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 49 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 19-20:
 50 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 262-263:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 53 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 173-174: Ի դեպ, նույն թվականի հունվարի 1-ին անցկացված մեկ այլ մարդահամարի տվյալների համաձայն, գյուղն ունեցել է 210 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 190):
 55 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 20-21:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 58 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

ՏՐԿՆԱ. Սր. Նշան (Սր. Խաչ) եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 36 տրկնացիներից 19-ը զոհվել է⁵⁹:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության մասին վավերագրում առկա նյութերը սկիզբ են առնում 1870-ական թվականներից: Հայտնի է, որ 1891 թ. ի վեր Տրկնայում նախատեսվել է կառուցել կենտրոնական ուսումնարան, բայց գործնական քայլեր չեն արվել⁶⁰:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1873 ⁶¹		1	10
1874 ⁶²		1	10
1875 ⁶³	Հ. Սարգսյանց		10
1877 ⁶⁴		1	22
1988 ⁶⁵	4-ամյա		

Սր. Նշան (Սր. Խաչ) եկեղեցի. շինարարական աշխատանքներն իրականացվել են 1840-ականին, ընդ որում 1848 թ. կոնսիստորիան վեհափառին զեկուցել էր այն մասին, որ տրկնացիները, առանց հոգևոր իշխանություններին տեղյակ պահելու և թույլտվության, ավարտել են իրենց միջոցներով եկեղեցու կառուցումը և ակնկալում են օժման արարողություն. «...կառուցեալ են զփայտաշէն միջասահման եկեղեցիս, որոց որմունքն են քարեայ և ծածկքն փայտեայ...»⁶⁶: ԺԹ դարի վերջին անհրաժեշտություն է զգացվել հիշյալ եկեղեցու փոխարեն,

59 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 102:
 60 «Մշակ», 1891, № 94, էջ 3:
 61 Խորոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 524:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, ք. 27-28:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:
 64 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3869, ք. 29-30:
 65 Ըստ դպրոցի տնօրինության տրամադրած տվյալների:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 5, ք. 5:

որը կառուցվել էր բավական սուղ միջոցներով և արդեն հնացել էր, կառուցել նոր եկեղեցի: Այդ մտահղացումը կյանքի է կոչվել 1891 թ.: Սակայն նորակառույց եկեղեցուն էլ վիճակված չէր տևակա-նորեն ծառայել արկնացիներին, քանի որ 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից վտանգավոր չա-փերով խարխլվել է⁶⁷:

1988 թ. մեր այցելության ժամանակ կիսավեր էր:

Արձանագրություն. նորաշեն եկեղեցու մուտքի հյուսիսային կողմում՝ 5 սող.

1891 ՇԻՆԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐԲ) ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՐԴԵԱՄԲ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ՏՐԿՆԱ | ԳԵՂՁ ԵՒ ՍԱՍԱՄԲ ՕԳՆՈՒԹԵԱՄԲ ԻՒՂԱԲԵՐԻ ԴԵՏԱ-ԼԻԹԱՅԻ ԵՒ ՍԵՐԻՑԱԿԱ ԳԻՒՂՈՐԵՅԻՑ:

Հրատ. առաջին անգամ:

⁶⁷ Мушкетов И., նշվ. աշխ., էջ 30:

ՏՈՒՐՑԽ

ՏՈՒՐՑԽ. ընդհանուր տեսքը հս-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 17 կմ հյուսիս, ծ. մ. 1740 մ միջին բարձրության վրա:

Պատմություն. գյուղի առաջին հիշատակություններից մեկը մեզ է հասել 1595 թ-ից: Համաձայն թուրքական կառավարության՝ հիշյալ թվականին կազմած «Ջաբա Դավթար»-ի, ըստ ամենայնի, զուտ հայաբնակ Տուրցխն ունեցել է 10 տուն բնակիչ (տնատերերի անձնանունների զգալի մասով՝ հայկական կամ հայկական միջավայրին հարազատ, օրինակ՝ Ավագ, Սարգիս, Ումեկ և այլն) և վճարել 15.000 ակչե հարկ¹:

Գավառի բազմաթիվ գյուղերի հետ մեկտեղ հայաթափ է եղել ԺԸ դարում և վերստին բնակեցվել 1830 թ.:

1918 թ.՝ թուրքական բանակի ներխուժման ժամանակ, շուրջ 900 բնակիչ ունեցող Տուրցխը փոխադրվել է Բորժոմի մերձակայքում գտնվող Ցիխիսիջվարի գյուղ: Ամիսներ անց սովի և վարակիչ հիվանդությունների պատճառով հայրենի գյուղ

կարողացել են վերադառնալ միայն 300 հյուժված գյուղացիներ, որոնց գրեթե կեսն էլ կարճ ժամանակում վախճանվել է Տուրցխում:

Երկրորդ աշխարհամարտին Տուրցխից մասնակցել է 150 հոգի, որոնցից 54-ը զոհվել է²:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիների հիմնական մասը փոխադրվել է Արտահան գավառի Վել³ և շրջակա գյուղերից (Գյոլեի հասարակություն) 1829-30 թթ.⁴: Նորաբնակների թվաքանակը, տարեց տուրցխեցիների վկայությամբ, եղել է 26 տուն: Բացի Վելից, Տուրցխում հաստատվել են նաև այլ բնակավայրերից փոխադրված հայեր: Օրինակ, Օքրոյանները եկել էին Գորիից, Էլազյանները՝ Կարսից, Ափարյաններն ու Խաչատրյաններն

² Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 102:

³ Վել գյուղը գտնվում է Արտահանի գավառում, գավառանիստ Արտահանից 14 կմ արևելք՝ Կուր գետի ձախ ափին: 1504 թ. մի հիշատակության համաձայն՝ Վելը քաղաք էր: Այժմ անբնակ է: Ավերակավայրից 2 կմ արևելք, Կուրի նույն ափին, գոյություն ունի թրքաբնակ նույնանուն նոր գյուղը, որը պաշտոնապես վերանվանվել է՝ Սևիմի:

⁴ «Արձագանք», 1894, № 118, էջ 3-4:

¹ «Գրքչեսեճանոս յոլաօցոտոս ճոճո ճոճոճո», էջ 198:

րը՝ Ռաբաթից, Գրիգորյանները, Գասպարյանները, Հովհաննիսյանները՝ Կամպիրից⁵ (վերջիններս նախ հաստատվել էին Ջակ գյուղում, ապա 1831-ին փոխադրվել Տուրցիս):

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերին վերաբերող վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ Տուրցիսն իր բնակչության թվաքանակով Ջավախքի միջին գյուղերի շարքում էր.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1870 ⁶	26	135	125	260
1884 ⁷				429
1908 ⁸	88			
1912 ⁹				699
1913 ¹⁰	104	420	371	791
1914 ¹¹				900
1915 ¹²				800
1916 ¹³	106	437	387	824
1987 ¹⁴	443			2108
1991 ¹⁵	550			2250
1993 ¹⁶				627
2001 ¹⁷				230

Լեզու. սկզբնական շրջանում տուրցիսեցիները հիմնականում թրքախոս էին: Այդ ցավալի ժառանգությունը արդյունք էր ԺԸ դարում թուրք տիրապետողների կիրառած բռնությունների. «Անցեալ դարում Արտահանի բեկը արգիլած է Վել և շրջակայ հայախօս գիւղերին հայերէն խօսել և ամէն մի անգամ խօսելիս 50 բաղդատ տուգանք է առած»¹⁸: Սակայն Տուրցիսի տարածքում պահպանված գերեզմանոցներն ու խաչքարերը վկայում են, որ ներկայիս գյուղը հայաբնակ է եղել առնվազն միջնադարում:

Դպրոց. Սբ. Աստվածամոր եկեղեցու հարավային կողմում մինչև 1980-ական թվականների վերջերը պահպանվում էր դեռևս 1860-ական թվականներին¹⁹ գործած ծխական դպրոցի կիսավեր շենքը: Վերջինս եկեղեցու տարածքի բարեկարգման աշխատանքների ընթացքում քանդվել է:

Սբ. Աստվածամոր հայ-կաթոլիկ եկեղեցի. կառուցվել է 1856 թ. «Ունի մէկ ժողովրդապետական քարաշէն եկեղեցի, յանուն սբ. Աստուածամօր, 1856

ՏՈՒՐՑԻՆ. Սբ. Աստվածամոր եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից, հս-ամ-ից և հր-ալ-ից

ամին, ծախսիք ծխականաց, վերանորոգեալ յամի 1894»²⁰ (ըստ արձանագրության՝ 1892 թ.): 1915 թ.

5 Կամպիր գյուղի մասին տե՛ս սույն աշխ., էջ 172, ծանոթ. № 5:

6 ՇՄՈՒԳ, էջ 28:

7 «Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368:

8 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 37:

9 **Ցակրեան Պ.**, Հրատր ողջմտութեան, էջ 95:

10 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 26, թ. 4:

11 «Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 190:

12 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, թ. 36-37:

13 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 82:

14 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

15 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

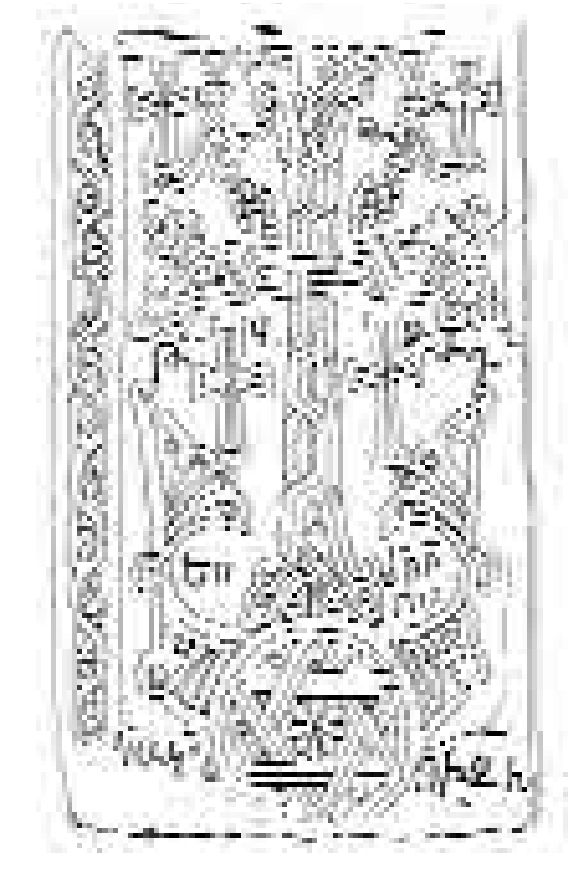
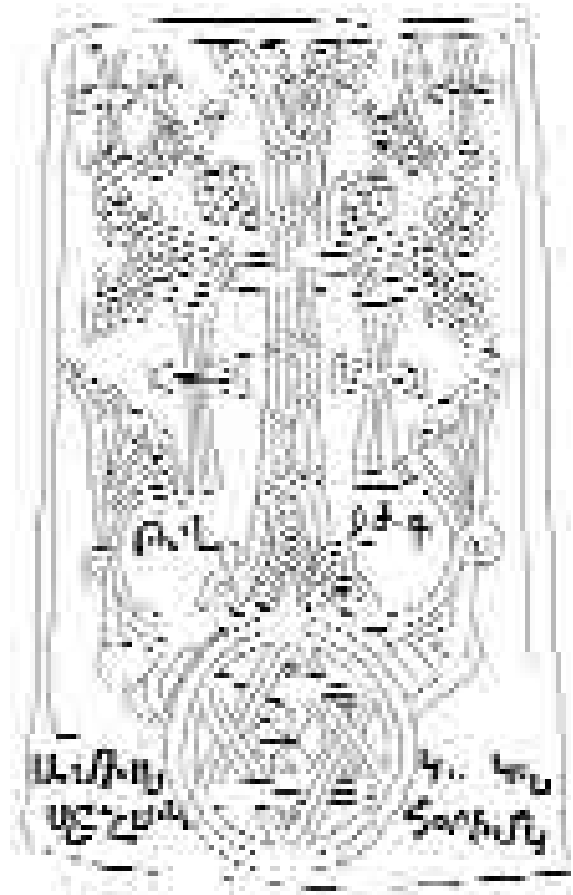
16 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

17 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

18 «Արձագանք», 1894, № 118, էջ 3-4:

19 ՇՄՈՒԳ, նույն տեղում:

20 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 82:

ՏՈՒՐՅՆ. Սր. Աստվածամոր եկեղեցու ամ ճակատին ագուցված 1464 և 1465 թթ. խաչքարերը

ՏՈՒՐՑԻՆ. Սբ. Աստվածամոր եկեղեցու բակում ամփոփված հայ-կաթոլիկ հոգևորականների մահարձաններ, Թ-ԺԱ դարերի քաղկեդոնական խաչքարեր

գյուղի ծխատեր քահանան էր տեր Հակոբ Գրիգորյանը²¹: Կառուցված է համակ սրբատաշ քարով, կրաշաղախով: Ուշագրավ է արևելյան ճակատը՝ արտաքուստ ընդգծված կիսաշրջանաձև խորանով: Արևմտյան ճակատին ագուցված են ԺԵ դարի արձանագիր ու զեղաքանդակ երկու խաչքար:

1. Խաչքար (չափերն են՝ 96 x 55 սմ), ագուցված եկեղեցու արևմտյան ճակատին՝ 3 տող.

ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԳ (1464) | (ԵՍ) ԱՄԻՐՍ ԿԱՆԿՆ(ԵՑԻ | ՋԵԱԶ)Ս Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ՀՕՐ ԻՄ Կ...:

Հրատ. Կարապետյան Ս., Ջավախքի խաչքարերը, էջ 9:

2. Խաչքար (չափերն են՝ 92 x 55 սմ), ագուցված եկեղեցու արևմտյան ճակատին, 3 տող.

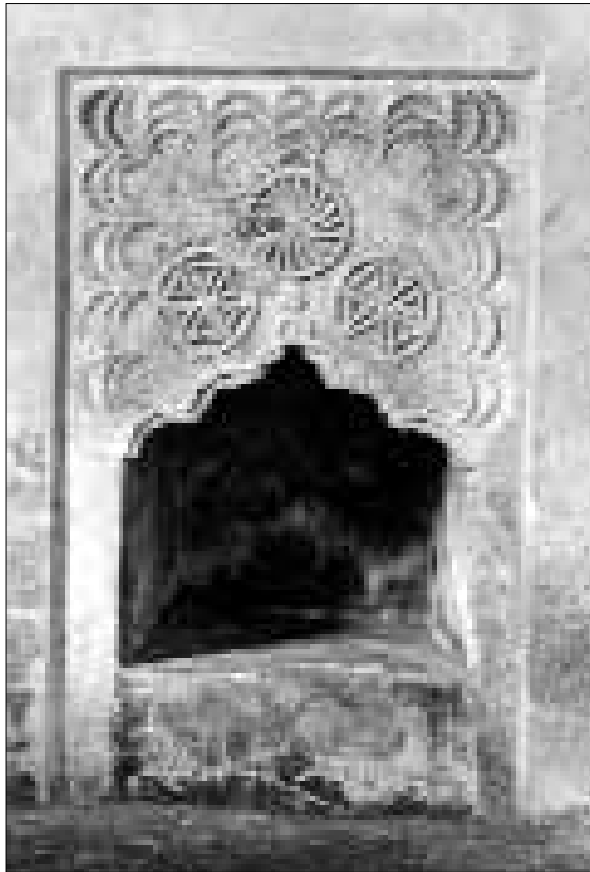
ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԳ (1465) | ԵՍ Ս(Ա)ՐՏ(ԻՐ)|ՈՍ | ԿԱՆԿՆ(Ե)ՑԻ ՋԵ(ԱԶՍ) ...:

Հրատ. Կարապետյան Ս., Ջավախքի խաչքարերը, էջ 9:

Գերեզմանոց. եկեղեցու հարավարևելյան կողմում ամփոփված են հայ-կաթոլիկ հոգևորականների (տեր Ստեփան քահանա Ավետիսյան, Հակոբ վարդապետ Էլազյան, տեր Մովսես Մովսիսյան, տեր Հովհաննես վարդապետ Մովսիսյան) մարմինները: Ներկայումս եկեղեցին կանգուն է և բարեկարգ վիճակում²²:

21 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 82:

22 Ստալինյան բռնապետության տարիներին իշխանությունները ցանկացել են գյուղի եկեղեցին, ինչպես հարևան շատ այլ բնակավայրերում, վերածել պահեստի, սակայն տուրքյուեցիներն ընդդիմացել են կարճ ժամանակամիջոցում պահեստ կառուցել, և եկեղեցին շարունակել է գործել:

*ՏՈՒՐՑԽ. Հակոբ Ավետիսյանի տան բուխարիկը (օջախի քարը), 1915-1918 թթ. գոհերի և Ավետիսյան գերդաստանի հիշատակին
Հ. Ավետիսյանի կերտած և կանգնեցրած խաչքարերը*

ՏՈՒՐՑԽ. դիտակետ-աշտարակ

Հիմնավեր եկեղեցի. Տուրցխի հյուսիսային կողմում պահպանվել է հավանաբար ԺԳ-ԺԴ դարերով թվագրվող մի հիմնավեր եկեղեցի:

Հին գերեզմանոց. գտնվում է գյուղամիջում՝ պարսաված հսկա ժայռաբեկորներով: Հնավայրում պահպանված անմշակ սալատապաններից զատ, կա նաև հավասարաթև, մեծ խաչաքանդակով հարդարված Ժ-ԺԱ դարերին բնորոշ մի բոլորածն խաչքար:

Երկրորդ գերեզմանոց. տարածվում է գյուղի հյուսիսային եզրին: Ըստ տեղում պահպանված շիրմաքարերի՝ թվագրվում է ԺԹ-Ի դարերով:

Տուրցխում, հատկապես վերջին տասնամյակներին, արագ թափով կառուցապատվելու հետևանքով գերակշռում են նորակառույց շենքերը, սակայն հանձինս բանաստեղծ-առակագիր Նազարեթ Կիրակոսյանի լավ պահպանված գլխատան և Հակոբ Ավետիսյանի տան բուխարու քանդակագործ քարի, գյուղն ունի ժողովրդական ճարտարապետության ուշագրավ նմուշներ:

Գյուղամիջում՝ Սարգիս Նոնոյանի տնամերձ հողամասում, պահպանվում է ձիթհանի քար (տրամագիծը՝ 215 սմ, հաստ.՝ 50 սմ):

Դիտակետ-աշտարակ. գյուղից 2 կմ հարավ՝ լայնատարած հարթավայրում առանձնացած ոչ մեծ բլրի վրա, պահպանվում են ուղղանկյուն հատակագծով (չափերն են՝ 14,5 x 10,50 մ, պատերի հաստությունը՝ 2,06 մ), անմշակ քարով կառուցված դիտակետ-աշտարակի ավերակները, որն ունեցել է նաև գաղտնուղի:

Մուրչ գյուղատեղի. նշյալ դիտակետ-աշտարակի շրջակայքում նկատելի են տեղացիներին «Մուրջեր» անվամբ հայտնի գյուղատեղիի հետքերը: Ի դեպ, 1595 թ. Մուրչ անվանաձևով գյուղը հիշվում է 10 տուն բնակչով (հիշատակված անձնանունների զգալի մասը հայկական են) և 11166 ակչե հարկաչափով²³: Նույն բնակավայրը 1716-1717 թթ. հիշվում է մերթ տանուտեր Հասան Ալիի օրոք՝ 4000, մերթ Օմեր Աբդալի օրոք՝ 2000 ակչե հարկաչափով²⁴:

23 "Գյւրջուսեճանի շղեպոցոս ճոճո ճոճո", էջ 195-196:
24 "Նոճոճոսի յոճոճոսի յոճոճո 1694-1732 ՎՎ.", էջ 149:

ՈՒՋՄԱՆԱ

ՈՒՋՄԱՆԱ. ընդհանուր տեսքը հր-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Հեշտիայից 2 կմ հյուսիս, Ախալքալաքից ուղիղ գծով 10 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 11 կմ հյուսիս, ծ. մ. 1930-1970 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. Ուջմանան ազատ էր ռայաներից, և հարկվում էր 4.000 ակչե¹: 1714 թ. հավանաբար բռնի մահմեդականացված գյուղը հիշվում է տանուտեր Աբդուլբակի կառավարման օրոք՝ 10.500², իսկ 1717-1718 թթ.՝ տանուտեր Մեհմեդի օրոք, 10.000 ակչե հարկաչափով³:

Բնակչություն. ուջմանացիների նախնիները Բասեն գավառից⁴ գաղթած հայ կաթոլիկներ էին:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչության թվաքանակին վերաբերող տվյալները հետևյալն են.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1870 ⁵	16	96	93	189
1884 ⁶				317
1908 ⁷	64	300	274	574
1912 ⁸				585
1914 ⁹				697
1915 ¹⁰				660
1916 ¹¹	79	353	308	661
1926 ¹²	125			756
1959 ¹³				734
1987 ¹⁴	176			551

Երկրորդ աշխարհամարտին Ուջմանայից մասնակցել են 45 հոգի, որոնցից 19-ը զոհվել է¹⁵:

1 "Զյւրջոսեթանոս յոգլայոտոս ճոցո ճոցոթարո", էջ 236:

2 "Նոջլոթոս յոգլայոտոս ճոցո ճոցոթարո 1694-1732 ՎՎ.", էջ 141:

3 Նույն տեղում, էջ 152:

4 ԺԹ դարի որոշ տեղեկագրերի համաձայն՝ ներկայիս ուջմանացիների նախնիները փոխադրվել են Մուշ գավառի գյուղերից (տես սույն աշխ., էջ 338, ծանոթ. № 6):

5 ՇՄՄԴ, էջ 31:

6 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:

7 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 38:

8 Նույն տեղում, գ. 3920, թ. 18-19:

9 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 193:

10 «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 83:

11 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 65, թ. 36-37:

12 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 124:

13 Նույն տեղում:

14 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

15 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 103:

ՈՒՋՄԱՆԱ. Սբ. Հովհաննես եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից և ամ ճակատից բացված միակ մուտքը

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության մասին պատմող վավերագրերը խիստ աղքատիկ են: Համաձայն մի տեղեկության՝ կրթօջախը գործել է 1860-ական թվականներին¹⁶, սակայն հետագայում, երկար տարիներ փակ լինելու պատճառով, 1912 թ. նշվել է, որ «Մինչև այժմ գիտը չունի դպրոց...»¹⁷:

1988 թ. գործում էր ութամյա դպրոց՝ 91 աշակերտով:

Սբ. Հովհաննես-Սկրտիչ եկեղեցի. գյուղամիջում այսօր էլ կանգուն է 1850 թ. կառուցված Սբ. Հովհաննես Սկրտիչ քարաշեն, փայտածածկ եկեղեցին¹⁸: 1915 թ. գյուղի ծխատեր քահանան էր տեր Հովհաննես Դարբինյանը¹⁹:

¹⁶ ՇՄՈՒՂ, նույն տեղում:

¹⁷ «Հորիզոն», 1912, № 254, էջ 3:

¹⁸ ՀԱԳ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 102, թ. 38: Ի դեպ, եկեղեցու մուտքին կառուցման տարեթիվ է նշված 1851-ը: Նույնը փաստված է նաև լրատվական նյութերում («Արձագանք», 1885, № 26, էջ 368: «Օրացոյց եւ պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1916, էջ 83):

¹⁹ «Օրացոյց և պատկեր տօնից», Թիֆլիս, 1915, էջ 83:

ՓԱՐՎԱՆԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 30 կմ արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 30 կմ հյուսիս-արևելք, Փարվանա լճի արևելյան ափին, Նինոծմինդա-Ճավկա մայրուղու ճախ եզրին, ծ. մ. 2080-2130 մ բարձրությամբ արևմտահայաց լեռնալանջին:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. միևնույն անվամբ հիշատակվող Փարվանան ազատ է եղել ռայաներից, հարկվել է 10.000 ակչե¹:

Բնակչություն. ԺԹ դարի 40-ական թթ. գյուղում հաստատվել են ռուս աղանդավորներ: Նրանց թվաքանակը 1909 թ. կազմել է 45 տուն, 364 բնակիչ², 1914 թ.՝ 508 շունչ³: Ի դարի երկրորդ կեսից ծայր առած վերաբնակիչ ռուսների արտագաղթին զուգահեռ Փարվանան համալրվել է մերձակա գյուղերից փոխադրված հայերով: Ներկայումս գյուղն առավելապես հայաբնակ է:

Առաջին եկեղեցի. գտնվում է գյուղամիջում: Միանավ հորինվածքով, երկու զույգ որմնասյունների վրա հենված թաղակիր կամարներով, հարավային ճակատից բացված միակ մուտքով և համակ սրբատաշ քարով կառուցված շինություն է (արտաքին չափերը՝ 14,32 x 6,80 մ): Որմերին պահպանվել է եկեղեցու կառուցման ժամանակաշրջանին (ԺԺԱ դդ.) վերաբերող, բովանդակությամբ իրար կրկնող, վրաց մեսրոպատառ երկու հիշատակագրություն:

1980-ական թվականների վերջերին Վրաստանի հուշարձանների պահպանության վարչության ջանքերով ընթանում էին եկեղեցու վերականգնման աշխատանքները:

- 1. Եկեղեցու հարավային ճակատին.
Կ՛Ղ Կ՛Ղ ՄԻՆԴ ՇԻ
յ(ՌՍԵՂ)Յ Մ(ՅՈՎՅԱԼ)Յ Յ(Վ)ՅԼԵ, Վ(ՅԵ)Ն.
Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիր Պավլեին. ամեն:
Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 57.
Տարբերակում. Ի. Ռոստոմաշվիլի՝ ձօճ:
Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԱ-ԺԲ դդ.:

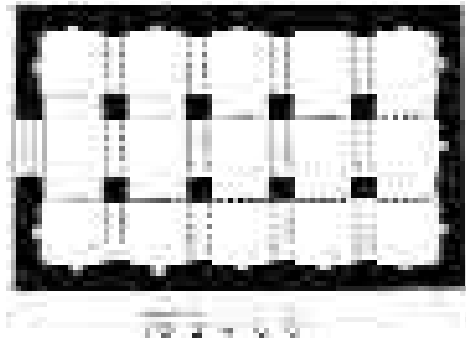
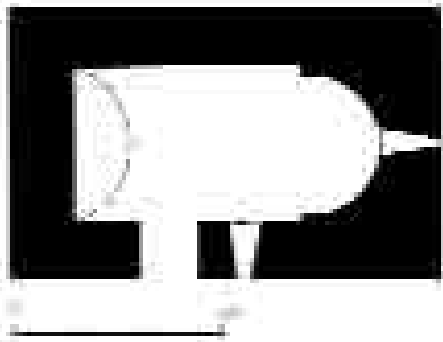

ՓԱՐՎԱՆԱ. վերականգնման ընթացքում գտնվող միանավ եկեղեցին հր-ամ-ից և հատակագիծը

- 2. Նույն ճակատին, նախորդից վեր.
Կ՛Ղ Կ՛Ղ ՄՆԴ
յ(ՌՍԵՂ)Յ Մ(ՅՈՎՅԱԼ)Յ Յ(Վ)ՅԼԵ.
Թարգմ. Քրիստոս, ողորմիր Պավլեին:
Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 58:
Ծանոթ. ժամանակը՝ ԺԱ-ԺԲ դդ.:

Երկրորդ եկեղեցի. գտնվում է առաջին եկեղեցուց ոչ հեռու՝ գյուղի կենտրոնական մասում: Ունի միևնույն հորինվածքը, սակայն չափերով (5,92 x 3,82 մ) ավելի նման է մատուռի: Կառուցողական

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი ღვათაბი", էջ 234:
2 "Тифлисский листок", 1909, № 191, էջ 5.
3 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 175.

ՓԱՐՎԱՆԱ. երկրորդ կամ փոքր եկեղեցու (մատուռի) տեսքը հր-ամ-ից, հր-ից և հատակագիծը

ՓԱՐՎԱՆԱ. հատվածներ գյուղամիջում պահպանված միջնադարյան իջևանատնից և հատակագիծը

առանձնահատկություններով ավելի բնորոշ է ԺԳ-ԺԴ դարերի համանման հուշարձաններին:

Իջևանատուն. գյուղամիջում ցայսօր կիսավեր դրությամբ պահպանված իջևանատունն ունի եռանավ հորինվածք և կառուցված է անմշակ ու կոփածո մոխրագույն քարով, նաև աղյուսով: Երկթեք ծածկի տակ առնված թաղակապ տանիքը ներքուստ պահում են 4 գույգ քառանկյուն կտրվածքով հաստահեղույս սյուները:

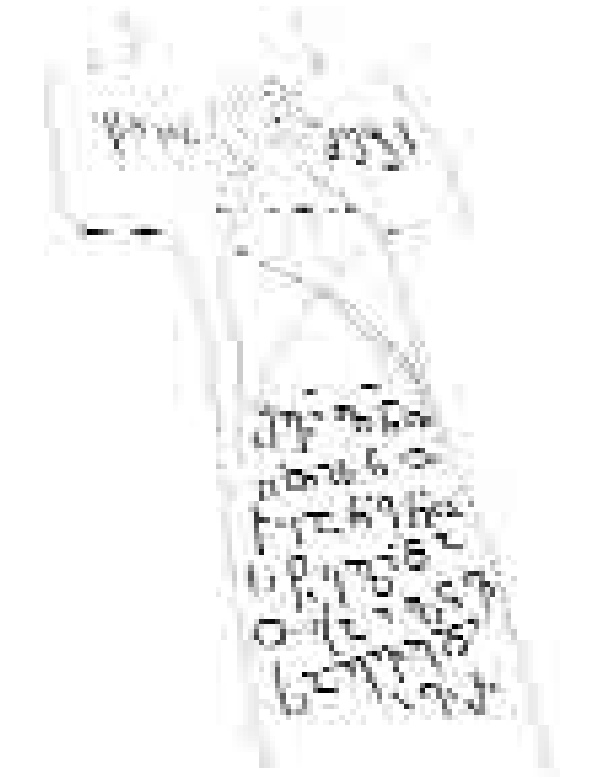
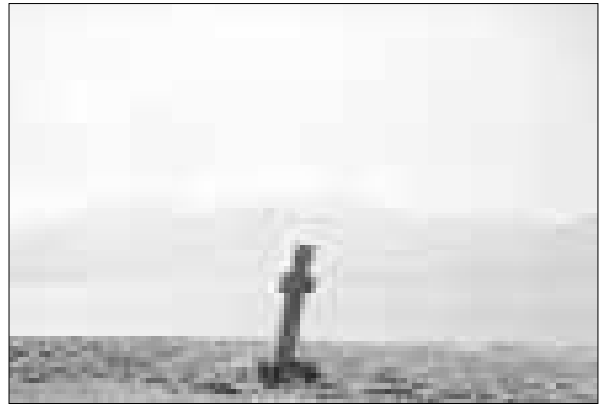
Ի դարի սկզբին իջևանատունը չափագրելիս Սիխելի Շավիշվիլին հայտնաբերել և գրչանկարել է վրաց մեսրոպատառ արձանագրությամբ 4 քար⁴: Ցավոք, դրանք ներկայումս կորած են:

Թևակոր խաչքար. Փարվանայից 2,5 կմ արևելք, ծ. մ. 2398,5 մ բարձրության վրա պահպանվում է զանգվածեղ ժայռաքեկորի վրա կանգնեցված թևակոր մի խաչքար (2,77 x 70 x 38 սմ), որի արևմտահայաց երեսին, խաչի հորիզոնական թևերին՝ Սբ. Աստվածածնի պատկերաքանդակի երկու կողմերում և խաչի ստորին թևին փորագրված է 8 տողով վրաց մեսրոպատառ արձանագրություն.

ԲԾ ՈՆ ԺԿԿԷ | ԿԻՄԵՆԸ | ՈՒԴԵՆԸ | ԿԴՇԻՐԻԸ | ՆԲԿԵՆ ԾՇԸԿԵՇՆ ԴՆԵԻՆՇ ՂԻԴԾԻ | ԴԺ

Մ(ծոց)ա լ(մրտ)ոս մՄ(ո)ծ(յը)ո. | Մջոլնո | լ(մրտ)ոսանո | լ(րոս)թ)յանո. | Ն(ս)Մյ(ս)լո լ(ս)ո)ճ(ս)ա լ(ո)ճ(յ)ա ճքքլ(ր)ո | յ(ս)ր.

4 Զերթքենի Մջոլո Ե., նշվ. աշխ., էջ 99:

ՓԱՐՎԱՆԱ. քաղաքի խաչ, ԺԲ դար

ՓԱՐՎԱՆԱ. վիշապաքար

Թարգմ. Մուրբ Աստվածածին: Ո՛վ Աստուծո՞ւ քրիստոնյա որդիներ: Թշվառ Դաթուսա սղոթքում աղաչում եմ:

Հրատ. «Ջգաջեթու. օստորիւլ-խւրօտմօժկըրճուլօ ԳՅօմկվլլլլլլ», էջ 11:

Տարընքեցում. «Ջգաջեթու. օստորիւլ-խւրօտմօժկըրճուլօ ԳՅօմկվլլլլլ»-ում ԳԳլլլլլլլ:

Յանոթ. ժամանակը՝ ԺԲ դ.:

Վիշապաքար. գտնվում է Փարվանա գյուղից հյուսիս, պատմական Ջավախք-Թռեղք գավառները կամ ներկայիս Նինոծմինդայի և Շաղկայի շրջանները սահմանագատող, ջրբաժան լեռնագծին հարող տեղամասում, Նինոծմինդա-Շաղկա մայրուղու աջ կողմում, Փարվանա գյուղից 3 կմ հեռու⁵:

⁵ Մանույան Ա. Ս., նշվ հոդվ.:

ՓՈԿԱ

ՓՈԿԱ. ընդհանուր տեսքը ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 25 կմ արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդալից 22 կմ հյուսիս-արևելք, Փարվանա լճի հարավային եզրին, լճի այն մասում, որտեղից սկիզբ է առնում համանուն գետը, ծ. մ. 2080-2110 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. կազմված հարկացուցակի՝ գյուղից հարկվել է 5.000 ակչե, և ազատ է եղել ռայաներից¹: Հայտնի է, որ բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1714 թ.՝ տանուտեր Խալիլի օրոք, փոկացիները պետական գանձարան են մուծել 1.000 ակչե²:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Արտահանից, Էրզրումից և Մուշից 1829-1830 թթ.: Ըստ ականատեսի վկայության (1896 թ.) փոկացիների նախնիները հիմնականում Արտահանի և Մուշի գաղթականներ էին, որոնք Կարնո գաղթականների համեմատ ունեին որոշակի առանձնահատկություններ. «...ունին մի յատկություն, որ մեր ժամանակներում ասելի գնա-

հատելի է. այդ նրանց անվեհերությունը, քաջությունն է: Եթե առազակ-արիւնարբու թարաքաման իր աւարառութիւններով միւս գիւղերի մօտից անպատիժ է անցնում, արդահանցու մօտից չի կարող, նոքա շատ են ճաշակել Փոկացու շիկացած գնդակի տաքութիւնը և սայրասուր սրի թափը»³:

Վիճակագրություն. ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում, Փոկայում հաստատված հայերի քանակն ընդհանուր առմամբ աճել է, բայց 1841-42, 1853-54 և 1878-80 թթ. արձանագրվել են նվազման դեպքեր.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁴		89	66	155
1842 ⁵		50	44	94
1844 ⁶		61	53	114
1845 ⁷		92	89	181
1847 ⁸		140	132	242
1849 ⁹		133	107	240

3 «Արձագանք», 1896, № 12, էջ 1:

4 ՀԱԴ., ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

5 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 78-79:

6 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 15-16:

7 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 71-72:

8 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 32-33:

9 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 38-39:

1 "Գյրջոսեթանոս Յոլաօյտոս ձոձո ձոթօարո", էջ 234:

2 "Խոլձոթոս յոլալլոթոս ջոձօ ձոթօարո 1694-1732 ՎՎ.", էջ 141-142:

1851 ¹⁰	24	121	99	220
1853 ¹¹		242	222	464
1854 ¹²		177	152	329
1857 ¹³		181	166	347
1860 ¹⁴	44	212	181	393
1861 ¹⁵	53	229	212	441
1862 ¹⁶	53	228	218	446
1863 ¹⁷		225	216	442
1864 ¹⁸	53	232	215	447
1866 ¹⁹	53	235	220	455
1867 ²⁰		250	245	495
1868 ²¹		259	248	507
1869 ²²		266	250	516
1870 ²³		275	262	537
1871 ²⁴		280	265	545
1872 ²⁵		286	270	556
1873 ²⁶		295	276	571
1874 ²⁷				588
1875 ²⁸	75			572
1876 ²⁹		297	288	585
1877 ³⁰		320	300	620
1878 ³¹		325	306	631
1880 ³²		349	225	574
1881 ³³		346	226	572
1882 ³⁴		354	231	585
1883 ³⁵		354	228	582
1884 ³⁶	79			
1885 ³⁷		370	239	609
1887 ³⁸		413	281	694
1889 ³⁹		448	295	743
1890 ⁴⁰		456	312	768
1891 ⁴¹		454	329	783

10 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 32:
 11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743, ք. 38-39:
 12 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 47-48:
 13 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 52-53:
 14 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 66-67:
 15 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 23-24:
 16 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 20-21:
 17 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 20-21:
 18 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 9-10:
 19 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 20 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
 21 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 22 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 23 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 24 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 25 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 26 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 27 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 28 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Նան՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 29 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
 30 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 31 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 32 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 87-88:
 33 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 34 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 35 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 36 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 37 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10-11:
 38 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:
 39 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 40 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 145:
 41 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 144:

1892 ⁴²		463	335	798
1893 ⁴³		462	337	799
1894 ⁴⁴		486	358	844
1897 ⁴⁵		508	399	907
1898 ⁴⁶		528	414	942
1899 ⁴⁷		554	429	983
1900 ⁴⁸		566	445	1011
1901 ⁴⁹		596	466	1062
1902 ⁵⁰		610	483	1093
1905 ⁵¹		686	553	1239
1908 ⁵²	158	689	572	1261
1910 ⁵³		764	644	1408
1912 ⁵⁴		807	682	1489
1914 ⁵⁵				1539
1916 ⁵⁶		873	754	1627
1918 ⁵⁷	160	875	880	1755
1921 ⁵⁸		189	154	343
1926 ⁵⁹	221			1169
1987 ⁶⁰	446			2386

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 260 փոկացիներից 107-ը զոհվել է⁶¹:

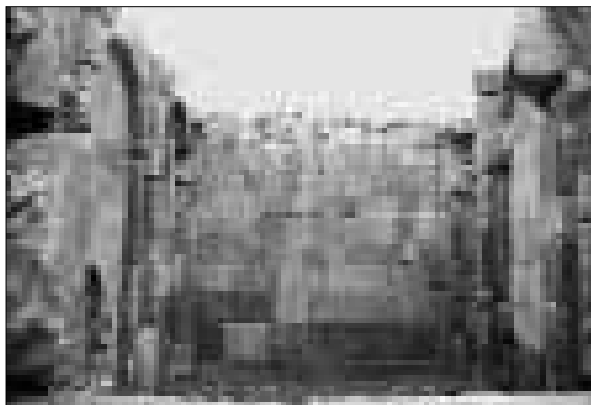
1980-ական թվականների վերջերից քաղաքական և տնտեսական ճնշումների պատճառով Փոկա գյուղից արտագաղթող բնակիչների թվաքանակն աննախադեպ չափեր է ընդունել: Երևույթի առթիվ 2003 թ. վրացի թղթակիցն անթաքույց հրճվանքով նշել է, որ գյուղի 600 տուն բնակիչից արդեն մնացել է միայն 300-ը⁶²:

Մարդրություն վրացական ձևով կամ նորոգյա հայ-քաղկեդոնականներ. համաձայն Փոկայում հիմնված Կուսանաց վանքի մայրապետ Էլիսաբեթի վկայության՝ արդեն 2003 թ. իրենց հաջողվել էր վրաց ուղղափառ եկեղեցում վերամկրտել փոկացի բազմաթիվ հայերի, ընդ որում, իբրև թե տեղի հայերն իրենք էին դիմում վրաց եկեղեցու ավագանուն վերամկրտվելու խնդրանքով, քանի որ «իմացան ուղղափառ եկեղեցու առավելությունը»⁶³:

42 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 116:
 43 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 44 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 169-170:
 45 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 142-143:
 46 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 164:
 47 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 48 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 49 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 50 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 18-19:
 51 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 261-262:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 53 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 135-136:
 54 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 55 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 173.
 56 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 19-20:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1-4:
 59 **Արդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 123:
 60 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 61 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 103:
 62 **Լոլոյան Ն.**, “Սոցիալական և արտագաղթող գեղեցիկներ. Երևանի շրջանից լեռնաշրջանում, 18.01.2003, № 13:
 63 Նույն տեղում:

ՓՈԿԱ. հատվածներ հին եկեղեցու ներքին ծավալներից, ալ ճակատից բացված յուսամուտի պսակը, հատակագիծը, հր ճակատից բացված գույգ յուսամուտները

Թարգմ. Քրիստոս, Որդի և Բանն Աստուծո, փառավորիի Յովանն Օքրոպիրի Քարթլիի կաթողիկոսին երկու կյանքում. ամեն:

Հրատ. **Brosset M.**, Mélanges asiatiques. II, էջ 158-159: **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 110: **Երեմյան Մ.**, մ. Գեորգիոս Նաբուտի XI Նաբուտի, Նախարարական մշակույթի մոտիվ. Ե. VI, 1931, էջ 258: **Մանուկյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 32:

ՓՈԿԱ. հատված գյուղամիջի հին գերեզմանոցից, տապանաքար նույն գերեզմանոցում, Սբ. Հովհաննես մատուռը՝ ներսում գտնվող քևավոր խաչը (ԺԲ դար) և 1914 թ. կառուցված բնակելի տան մուտքի շինարարական արձանագրությանը (փորագիր 1 տող. «1914. ուստա Խաչատուր Մինաս Վասիլով») ճակատակալ քար

Սբ. Հովհաննես քևավոր խաչ. գտնվում է գյուղի արևմտյան եզրի բլրի գագաթին՝ իր նախնական տեղում և ամբողջական վիճակում: Ցայսօր կանգուն է: Թվագրվում է ԺԱ դարով:

Տեղացիները կոթողի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով այն ներառել են շինության մեջ, որն այժմ սրբատեղի է և հայտնի է Սբ. Հովհաննես անվամբ:

ՓՈՔՐ ԱՐԱԳՅԱԼ

ՓՈՔՐ ԱՐԱԳՅԱԼ. ընդհանուր տեսքը հր-ալ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 18 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 8 կմ հյուսիս-արևելք, Փարվանա գետի աջ ափին, ծ. մ. 1890-1950 մ բարձրությամբ հարավահայաց ձորալանջին:

Համանուն երկու գյուղերը՝ Մեծ և Փոքր Արազյալները, միմյանց հարողորակցվում են Փարվանայի վրա ձգված կամրջի միջոցով:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. գյուղն ազատ է եղել ռայաներից, հարկվել է 4.000 ակչե¹: Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում:

1880-ական թվականներին գյուղը պատկանում էր կալվածատեր Մանուկ Բայբուրդյանցին²:

Հակառակ այն հանգամանքին, որ դիվանական վավերագրերում Փոքր Արազյալի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներն առկա են՝ սկսած միայն 1860-ական թվականներից, այնուամենայնիվ, գյուղի հիմնադրումը տեղի ունեցած պետք է լիներ ավելի

վաղ: Այս եզրակացությանն ենք հանգել՝ քննելով Մեծ Արազյալի վիճակագրական տվյալները:

Տնտեսություն. գյուղամիջում՝ Սբ. Ստեփանոս եկեղեցուց ոչ հեռու, պահպանվել է կալվածատեր Մանուկ աղա Բայբուրդյանցի կառուցած շտեմարանը (ԺԹ դ.):

Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում Փոքր Արազյալի բնակչության քանակի փոփոխությունները ներկայացրել են հետևյալ պատկերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1861 ³		52	29	81
1862 ⁴		52	29	81
1863 ⁵		55	27	82
1864 ⁶		54	27	81
1865 ⁷		92	64	156
1866 ⁸	20	92	64	156
1867 ⁹		97	68	165

3 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3839, թ. 26:

4 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 23:

5 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:

6 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 9-10:

7 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 11-12:

8 Նույն տեղում, թ. 74:

9 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 21-22:

1 "გურჯისტანის ველაიეთის დიდი ღავთარი", էջ 235:

2 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41: Ի դեպ, ախալքալաքի կալվածատեր Մ. Բայբուրդյանցին էր պատկանում մաս Դատրմա գյուղը:

ՓՈՔԻ ԱՐԱԳՅԱԼ. Մանուկ աղա Բայրուրդյանցի կառուցած շտեմարանը

1868 ¹⁰		97	69	166	1891 ²⁹		173	164	340
1869 ¹¹		102	76	178	1892 ³⁰		169	155	324
1870 ¹²		103	83	186	1893 ³¹	30	164	155	319
1871 ¹³		104	88	192	1894 ³²		173	160	333
1872 ¹⁴		105	90	195	1897 ³³		182	164	346
1873 ¹⁵		105	93	198	1898 ³⁴		186	173	359
1874 ¹⁶				204	1899 ³⁵		194	176	370
1875 ¹⁷	28			195	1900 ³⁶		193	178	371
1876 ¹⁸		106	94	200	1901 ³⁷		202	185	387
1878 ¹⁹		131	115	246	1902 ³⁸		204	193	397
1880 ²⁰		140	122	262	1905 ³⁹		216	203	419
1881 ²¹		141	128	269	1908 ⁴⁰	46	222	214	436
1882 ²²		152	133	285	1910 ⁴¹		248	234	482
1883 ²³		154	128	282	1912 ⁴²		269	250	519
1884 ²⁴	26				1914 ⁴³				573
1885 ²⁵		155	137	392	1916 ⁴⁴		280	272	552
1887 ²⁶		167	149	316	1918 ⁴⁵	40	210	215	425
1889 ²⁷		167	153	320	1921 ⁴⁶		55	45	100
1890 ²⁸		176	155	331	1926 ⁴⁷	57			297
					1987 ⁴⁸	157			726

10 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 11 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 12 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 13 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 14 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 15 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-71:
 16 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 26-27:
 17 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 18 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:
 19 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 20 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 87-88:
 21 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 22 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 23 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 24 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 25 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 14:
 26 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 27 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 28 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 145

29 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 144:
 30 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 116:
 31 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42: Տե՛ս նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
 32 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, ք. 169-170:
 33 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 142-143:
 34 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 164:
 35 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 36 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 37 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 38 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 87-19:
 39 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 261-262:
 40 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 41 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 42 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 43 «Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 89.
 44 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 19-20:
 45 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 47 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 48 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:

ՓՈՔՐ ԱՐԱԳՅԱԼ. Սք. Ստեփանոս եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, Ժ-ԺԱ դարերի խաչաքանդակ և քառակող կորոդի պատվանդան

Երկրորդ աշխարհամարտին Փոքր Արագյալից մասնակցել է 72 հոգի, որոնցից 35-ը զոհվել է⁴⁹:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեությունը վավերագրերում հիշվում է՝ սկսած 1873 թ-ից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1873 ⁵⁰		1	15
1874 ⁵¹		1	17
1875 ⁵²	Գևորգ Վարդանյանց		15
1877 ⁵³		1	21
1878 ⁵⁴		1	20

49 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:
 50 Խոսրոյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 513:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3864, ք. 26-27:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:
 53 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 130:
 54 Նույն տեղում, ք. 177:

1880 ⁵⁵	միդասյա արական		
1881 ⁵⁶		1	15

Սք. Ստեփանոս եկեղեցի. քարաշեն, փայտածածկ կառույց է՝ 13,27 x 9,12 մ արտաքին չափերով: Համաձայն շինարարական արձանագրության՝ կառուցվել է 1862 թ.: Արևմտյան ճակտոնի գագաթին ունեցել է փայտաշեն քառասյուն զանգակատուն, որն արդեն 1989 թ. գոյություն չուներ:

Արձանագրություն. արևմտյան ճակատին, 3 տող.
 Ի 1862 ԱՄԻ ՅՈՒՏԱՅ | ՍՏԵՓԱՆ | ԷՓՐԻԿԵԱՆ:

55 Խոսրոյան Ս., նույն տեղում:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3873, ք. 96-97:

ՓՈԶԸ ԱՐԱԳՅԱԼ. գյուղամիջի գերեզմանոցը և ԺԹ դարի շիրմաքարեր

Գերեզմանոցներ. առաջինը գտնվում է Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային կողմում, իսկ երկրորդը գյուղի կենտրոնում է: Պահպանվել են

սալատապաններ, օրորոցաձև և ուղղանկյունաձև տապանաքարեր:

ՓՈՔՐ ԳՅՈՆԴՈՒՐԱ

ՓՈՔՐ ԳՅՈՆԴՈՒՐԱ. ընդհանուր տեսքը հս-ամ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է համանուն մեծ գյուղից ընդամենը 1 կմ հյուսիս-արևմուտք, Ախալքալաքից ուղիղ գծով 11 կմ հարավ, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 12 կմ հյուսիս-արևելք, Քառասնակն վտակի ձախ կողմում, ծ. մ. 1800-1810 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. 1880-ական թվականներին գյուղը պատկանում էր ախալցխացի կալվածատեր Մանուկ Բայբուրդյանցին¹:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները Փոքր Գյոնդուրա էին փոխադրվել Կարնո նահանգի համանուն գավառի Կան² գյուղից և Խոտորջրի շրջանից 1829-30 թթ.:

Վիճակագրություն. գյուղի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ պարունակող վիճակագրական տեղեկագրերը ցույց են տալիս, որ ամբողջ ԺԹ-ի դարերում գյուղաբնակների թիվը շարունակաբար աճել է.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ³		76	81	157
1841 ⁴		81	78	159
1842 ⁵		88	82	170
1844 ⁶		98	90	188
1845 ⁷		102	94	196
1847 ⁸		100	102	202
1849 ⁹		84	100	184
1853 ¹⁰		98	89	187
1854 ¹¹		115	100	215
1857 ¹²		122	107	229
1860 ¹³	26	131	100	231
1861 ¹⁴	27	149	115	264
1862 ¹⁵	27	154	116	270

3 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, թ. 4:

4 Նույն տեղում, գ. 3802, թ. 64-65:

5 Նույն տեղում, գ. 3805, թ. 77-78:

6 Նույն տեղում, գ. 3809, թ. 14-15:

7 Նույն տեղում, գ. 3811, թ. 72-73:

8 Նույն տեղում, գ. 3814, թ. 33-34:

9 Նույն տեղում, գ. 3818, թ. 39-40:

10 Նույն տեղում, գ. 2743, թ. 38-39:

11 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 48-49:

12 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 52-53:

13 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 66-67:

14 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 23-24:

15 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 20-21:

1 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41: Ի դեպ, Մ. Բայբուրդյանցին էին պատկանում նաև Ջավախքի Ղատորմա և Փոքր Արագյալ գյուղերը:

2 Կանը (այժմ՝ Dadaş) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 3 կմ հյուսիս:

1863 ¹⁶		155	122	277
1864 ¹⁷	27	159	125	284
1866 ¹⁸	27	163	134	297
1867 ¹⁹		173	173	346
1868 ²⁰		176	175	351
1869 ²¹		184	185	369
1870 ²²		188	186	374
1871 ²³		195	193	388
1872 ²⁴		200	200	400
1873 ²⁵		206	202	408
1874 ²⁶				423
1875 ²⁷	25			428
1876 ²⁸		211	223	434
1877 ²⁹		232	225	457
1878 ³⁰		257	222	479
1880 ³¹		277	223	500
1881 ³²		288	220	508
1882 ³³		298	224	522
1883 ³⁴		297	229	526
1884 ³⁵	34			
1885 ³⁶		307	223	540
1887 ³⁷		334	247	581
1889 ³⁸		337	261	598
1890 ³⁹		348	265	613
1891 ⁴⁰		357	273	630
1892 ⁴¹		357	277	634
1893 ⁴²		358	279	637
1894 ⁴³		368	287	655
1897 ⁴⁴		384	312	696
1898 ⁴⁵		387	316	703
1899 ⁴⁶		399	328	727

16 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:
 17 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 10-11:
 18 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 74:
 19 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 21-22:
 20 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:
 21 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:
 22 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:
 23 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:
 24 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:
 25 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 70-42, գ. 3905, ք. 55, 71:
 26 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 25-26:
 27 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 19-20: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 28 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29-30:
 29 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:
 30 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 217-218:
 31 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 86-87:
 32 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 96-97:
 33 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 34 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 35 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 36 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:
 37 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 39-40:
 38 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 64-65:
 39 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 144:
 40 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 143:
 41 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 115:
 42 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 41-42:
 43 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 168-169:
 44 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 141-142:
 45 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 163:
 46 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:

1900 ⁴⁷		404	328	732
1901 ⁴⁸		418	339	757
1902 ⁴⁹		421	348	769
1905 ⁵⁰		443	358	801
1908 ⁵¹	74	442	378	820
1910 ⁵²		456	388	844
1912 ⁵³		483	401	884
1914 ⁵⁴		491	434	925
1916 ⁵⁵		478	439	917
1918 ⁵⁶	90	355	340	695
1921 ⁵⁷		109	100	209
1926 ⁵⁸	101			507
1988 ⁵⁹	160			800

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցել է 130 հոգի, որոնցից 55-ը զոհվել է⁶⁰:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեությունը սկիզբ է առնում 1860-ական թվականներից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶¹		1	12
1876 ⁶²		1	24
1877 ⁶³		1	20
1878 ⁶⁴		1	20
1880 ⁶⁵		1	28
1882 ⁶⁶		1	18
1980 ⁶⁷	9-ամյա		65

Սբ. Գևորգ (Սբ. Ղևոնդյաց) եկեղեցի. սկսած 1850-ականներից՝ տարբեր վավերագրերում բազմիցս հիշվում է գյուղի Սբ. Գևորգ եկեղեցին, որը սկսած 1869-ից՝ վերանվանվել է Սբ. Ղևոնդյաց: Հասկանալի է, որ 1868-69 թթ. եկեղեցին նորոգվել է և այդ առթիվ վերստին օծվելով՝ անվանափոխվել: Արևմտյան ճակատնի գագաթին սրածայր վեղարով ավարտվող քառասյուն զանգակատնով եկեղեցին կառուցված է սրբատաշ (արևմտյան ճակատը) և անմշակ քարով (մնացած երեք ճակատները), կրաշաղախով:

47 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 48 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 49 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 17-18:
 50 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 260-261:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 53 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 54 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 171-172: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 644 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 144).
 55 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 18-19:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 57 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 58 **Արդյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 124:
 59 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 60 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 61 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 62 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 51:
 63 Նույն տեղում, ք. 130:
 64 Նույն տեղում, ք. 177:
 65 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3872, ք. 86-87:
 66 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 42-43:
 67 Ըստ դպրոցի տնօրինության տրամադրած տվյալների:

ՓՈՔԻ ԳՅՈՆԴՈՒՐԱ. Սբ. Գևորգ (Սբ. Ղևոնդյաց) եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ից, հս-ամ-ից, հր-ալ-ից, ամ-ից և հր-ամ-ից

ՓՈՔՐ ԽԱՆՉԱԼԻ

Տեղադրություն. գտնվում է համանուն մեծ գյուղից 4 կմ արևմուտք, Ախալքալաքից ուղիղ գծով 17 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 5,5 կմ հարավ-արևմուտք, Խանչալի լճի հարավային ափից մոտ 200 մ հեռավորությամբ և ծ. մ. 1930-1980 մ բարձրությամբ լեռնալանջի արևելահայաց թեքության վրա:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են 1829-30 թթ. Կարնո գավառի Դինարիգոմ¹ գյուղից:

Ի դեպ, Փոքր Խանչալին ունեցել է նաև թարաքյամա թուրք բնակիչներ, որոնց թիվը, 1870 թ. մի տեղեկագրի համաձայն, կազմել է 8 տուն (43 ար., 53 իգ.)², իսկ 1884 թ. վերջիններս միայն 6 տուն էին³: 1918 թ. թուրքերը փոխադրվել են Թուրքիա⁴:

Վիճակագրություն. ստորև ներկայացնում ենք գյուղի բնակչության թվաքանակի փոփոխություններն ըստ հետևյալ տարիների.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1853 ⁵		42	36	78
1854 ⁶		44	38	82
1857 ⁷		45	36	81
1860 ⁸		47	57	104
1861 ⁹		62	66	122
1862 ¹⁰		67	67	134
1863 ¹¹		71	69	140
1864 ¹²		70	74	144
1866 ¹³	13	71	76	147
1867 ¹⁴		76	79	155
1868 ¹⁵		81	84	164

1869 ¹⁶		81	82	163
1870 ¹⁷		87	87	174
1871 ¹⁸		89	90	179
1872 ¹⁹		88	95	183
1873 ²⁰		91	95	186
1874 ²¹				200
1875 ²²	18			207
1876 ²³		109	112	221
1877 ²⁴		135	125	260
1878 ²⁵		144	123	267
1880 ²⁶		158	136	294
1881 ²⁷		167	142	309
1882 ²⁸		174	152	326
1883 ²⁹		169	152	321
1884 ³⁰	18			
1885 ³¹		181	158	339
1887 ³²		188	180	368
1889 ³³		204	188	392
1890 ³⁴		212	194	406
1891 ³⁵		216	206	422
1892 ³⁶		216	214	430
1893 ³⁷	28	218	210	428
1894 ³⁸		220	215	435
1897 ³⁹		235	228	463

16 Նույն տեղում, գ. 3856, թ. 9:
 17 Նույն տեղում, գ. 3857, թ. 23:
 18 Նույն տեղում, գ. 3858, թ. 9-10:
 19 Նույն տեղում, գ. 3859, թ. 56-57:
 20 Նույն տեղում, գ. 3862, թ. 70-71:
 21 Նույն տեղում, գ. 3864, թ. 26-27:
 22 Նույն տեղում, գ. 3866, թ. 19-20: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:
 23 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, թ. 29-30:
 24 Նույն տեղում, գ. 3869, թ. 28-29:
 25 Նույն տեղում, գ. 3850, թ. 217-218:
 26 Նույն տեղում, գ. 3872, թ. 86-87:
 27 Նույն տեղում, գ. 3873, թ. 96-97:
 28 Նույն տեղում, գ. 3874, թ. 42-43:
 29 Նույն տեղում, գ. 3875, թ. 47-48:
 30 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 31 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 10:
 32 Նույն տեղում, գ. 3880, թ. 39-40:
 33 Նույն տեղում, գ. 3884, թ. 64-65:
 34 Նույն տեղում, գ. 3887, թ. 144:
 35 Նույն տեղում, գ. 3889, թ. 143:
 36 Նույն տեղում, գ. 3891, թ. 116:
 37 Նույն տեղում, գ. 3895, թ. 41-42: Տես նաև՝ «Մուրճ», 1894, № 5, էջ 794:
 38 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3896, թ. 168-169:
 39 Նույն տեղում, գ. 3899, թ. 141-142:

1 Դինարիգոմը (այժմ՝ Myratgeldi) հայաբնակ գյուղ էր՝ Կարին (Էրզրում) քաղաքից 15 կմ հյուսիս, Եփրատ գետի աջ ափին:
 2 СМОТГ, էջ 32:
 3 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 4 Ծղրժոյն Պիոցեօ Ե., նշվ. աշխ., էջ 64:
 5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743 թ. 38-39:
 6 Նույն տեղում, գ. 3825, թ. 48-49:
 7 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 52-53:
 8 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 66-67:
 9 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 23-24:
 10 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 20-21:
 11 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 21-22:
 12 ույն տեղում, գ. 3846, թ. 9-10:
 13 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 74:
 14 Նույն տեղում, գ. 3851, թ. 21-22:
 15 Նույն տեղում, գ. 3853, թ. 27:

1898 ⁴⁰		236	234	470
1899 ⁴¹		237	239	476
1900 ⁴²		242	243	485
1901 ⁴³		258	250	508
1902 ⁴⁴		267	256	523
1905 ⁴⁵		292	273	565
1908 ⁴⁶	51	305	284	589
1910 ⁴⁷		214	287	501
1912 ⁴⁸		240	317	557
1914 ⁴⁹		349	342	691
1916 ⁵⁰		316	353	669
1918 ⁵¹	58	245	260	505
1921 ⁵²		128	125	353
1926 ⁵³	86			593
1987 ⁵⁴	215			801

Երկրորդ աշխարհամարտին Փոքր Խանչալիից մասնակցած 113 հոգուց 58-ը զոհվել է⁵⁵:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության մասին վկայող տեղեկությունները սկիզբ են առնում 1860-ական թվականներից: 1875 թ. գործել է որպես նախակրթարան:

Խորհրդային տարիներին և առ այսօր գյուղում գործում է միջնակարգ դպրոցը:

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁵⁶		1	10
1873 ⁵⁷		1	10
1875 ⁵⁸	Կարապետ Խոսեփյանց		10
1881 ⁵⁹		1	21

Սր. Հակոբ եկեղեցի. հիշվում է 1850-ականներից: 1875 թ. հիմնովին վերաշինվել է համակ սրբատաշ քարով (արևմտյան ճակատը) և կոփածո քարով (մնացած ճակատները): Երկթեք ծածկի տակ առնված տանիքը ներքուստ պահում են երկու զույգ բոլորաձև սյուները: Միակ մուտքը արևմտյան ճակատից է: Արտաքին չափերն են՝ 16,80 x 10,33 մ, պատերի հաստությունը՝ 90 սմ: Հյուսիսային պատի

ՓՈՔՐ ԽԱՆՉԱԼԻ. Սր. Հակոբ եկեղեցու տեսքը հր-ամ-ից և ամ ճակատից բացված մուտքը

40 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 164:
 41 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 93-94:
 42 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 55:
 43 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 67:
 44 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 18-19:
 45 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 261-262:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 42:
 47 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 134-135:
 48 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 172-173: Ի դեպ, նույն թվականի համար մենկ այլ աղբյուրում նշված է 608 շունչ (“Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 195).
 50 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 19-20:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 53 Արդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 125:
 54 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 55 Դավթյան Ա., Ջավախք, էջ 101:
 56 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 57 Խոսեփյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 518:
 58 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 44:
 59 Խոսեփյան Ս., նույն տեղում:

մեջ պահպանվում է մկրտարանի՝ միակտոր քարից կերտված ավազանը:

Բարավորին և շուրջը՝

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԳԷՎՈՐԸ ԵՒ ՎԷ-
 (Հ)ԱՓ(ԱՌ)Ի ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՂ(Ի)Կ(Ո)Ս Ա-
 Ս(ԵՆԱՅ)Ն Հ(Ա)ՅՈՑ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ԷԶՄԻԱԾԻՆ,
 ՓՈՔՐ ԽԱՆՉԱԼԻ ԳԻՒՂԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԵԿԵՂԵ-
 ՑԻՍ Է ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԿԱԹ(Ո)ՒՑԵԱԼ Է ԳՐԼԽԱՅ-

ՓՈՔԻ ԽԱՆՉԱԼԻ. Սբ. Հակոբ եկեղեցու ան ճակտոնը, նույն ճակատին պահպանված շինարարական արձանագրությունը, ծխատեր քահանայի՝ եկեղեցու հր կողմում գտնվող տապանաքարը և հատակագիծը

ԴԻՐ | Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԱԿՕԲԱՅ ԱՆՈՒԱՄԲՆ ԱԽԸԼ-
ՑԸԽԱՅՈՒ ԶԱՂԱԶԻ ԱԽԱՋԱՆ ՈՐԴԻ Ս(Ր)Բ(Ա)-
ՋԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱԶԻ-
(ՆԵ)ԱՆ ՕԾԵԱԼ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | ՀԱ-
ՅՈՑ Է ԱՅՍ ԵԿ(Ե)ՂԵՑԻ: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ... | Յ(Ի-
ՍՈՒ)ՍԻ ...ՍԻ | ... Տ(Է)Ր ՎԱՐԴԱՆ ...|ԵՍԵԱՆ
ՍԵ...ՋԱՆԻ ...ԱՐՈՎ ԱՇԽ(ԱՏԵԱ)Լ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Մուտքից հարավ՝

ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՅՈՅ ՄԻԾԱՋԱՆԻԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ | ԱՐԴԱՐԱՏԱԴ ԱՐԴԵԱՆՑ
ԵՒ Ծ(Ա)ԽՈՒՑ ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)ՑԻ | ՕԾԵԱԼ ՎԱՐԱԶԱ
Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)ՉԻ ՕՐԸՆ: Ի 1875 ԱՄԻ Ս(Ե)Կ-
Տ(ԵՄ)Բ(Ե)ՐԻ ...28:

Հրատ. առաջին անգամ:

Գերեզմանոց. տարածվում է եկեղեցու շուրջը:
Ն. Բերձենիշվիլու վկայությամբ՝ 1930-ական
թվականներին եկեղեցու մոտ կանգնեցված է եղել
մի քառակող կոթող⁶⁰: Պահպանված շիրմաքարերը
վերաբերում են ԺԹ-Ի դարերին:

Գյուղատեղիներ. Փոքր Խանչալի գյուղի մեր-
ձակայքում պահպանվել են ուշ շրջանում ստացած
անվանումներով հայտնի Թեգխարաբ, Մոլոկան
գյուղատեղիները⁶¹:

Հուշարձան. գյուղի մոտ կանգնեցված է Գևորգ
Չաուշին նվիրված հուշարձանը:

60 ՉեքոբեՆՑՅՈՂՈ Ն., նույն տեղում:

61 Նույն տեղում:

1866 ¹¹	24	139	131	270
1867 ¹²		150	131	281
1868 ¹³		154	131	281
1869 ¹⁴		158	138	296
1870 ¹⁵		166	141	307
1871 ¹⁶		172	145	317
1872 ¹⁷		174	146	320
1873 ¹⁸		180	154	334
1874 ¹⁹				343
1875 ²⁰	30			354
1876 ²¹		200	167	367
1878 ²²		195	167	352
1880 ²³		203	278	481
1881 ²⁴		209	291	500
1882 ²⁵		214	287	501
1883 ²⁶		217	288	505
1884 ²⁷	37			
1885 ²⁸		227	291	518
1887 ²⁹		260	304	564
1889 ³⁰		267	307	574
1890 ³¹		268	305	573
1891 ³²		277	307	584
1892 ³³		282	310	592
1893 ³⁴		276	309	585
1894 ³⁵		288	306	594
1897 ³⁶		305	333	638
1898 ³⁷		313	342	655
1899 ³⁸	54	312	336	648
1900 ³⁹		312	336	648
1901 ⁴⁰		319	348	667
1902 ⁴¹		314	350	664

11 Նույն տեղում, ք. 74:

12 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:

13 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 28:

14 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:

15 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 24:

16 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:

17 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:

18 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:

19 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:

20 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

21 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:

22 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:

23 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 88-89:

24 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:

25 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:

26 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:

27 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

28 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 14:

29 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:

30 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:

31 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 147:

32 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 146:

33 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 118:

34 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43:

35 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 171-172:

36 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 144-145:

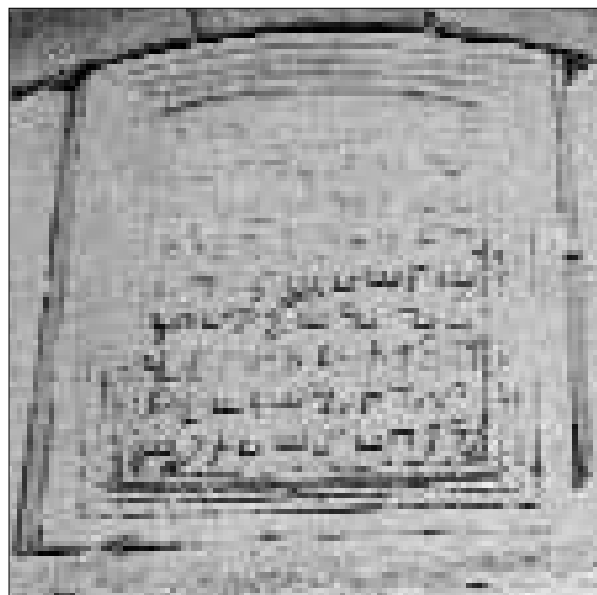
37 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 166:

38 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102: Տես նաև՝ «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

39 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, ք. 52:

40 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:

41 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 20-21:

ՓՈՔԸ ՍԱՄՍԱՐ. Սբ. Հարություն եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, ամ-ից և մուտքից փոքր-ինչ բարձր զետեղված շինարարական արձանագրությունը

1905 ⁴²		329	375	704
1908 ⁴³	57	350	377	727
1910 ⁴⁴		364	385	749
1912 ⁴⁵		387	400	787
1914 ⁴⁶		412	408	820
1916 ⁴⁷		430	428	858
1918 ⁴⁸	95	360	358	718
1921 ⁴⁹		120	100	220
1987 ⁵⁰	199			735

Երկրորդ աշխարհամարտին 108 փոքրսամսար-
ցիներից 48-ը գոհվել է⁵¹:

Սր. Հարություն եկեղեցի. հայտնի է, որ Էլսթիլա
գյուղից Սամսար գաղթած հայերը 1856 թ. եկեղեցի
չունեին, բայց ցանկանում էին իրենց միջոցներով
լրացնել այդ բացը⁵²: Արդեն 1860 թ. գյուղում հիշ-
վում է Սր. Հարություն անվամբ եկեղեցին: ԺԹ դա-
րի վերջին փոքր սամսարցիները անհրաժեշտ են
համարել վերակառուցել հին եկեղեցին:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժից եկեղե-
ցին հիմնովին խարխուլվել է⁵³: Հերթական նորոգում-
ները կատարվել են 1900-ականին: Ներկայումս
կանգուն է:

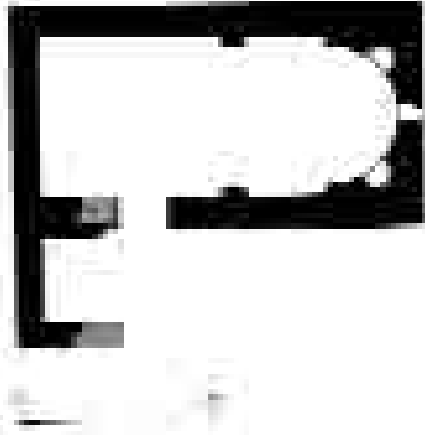
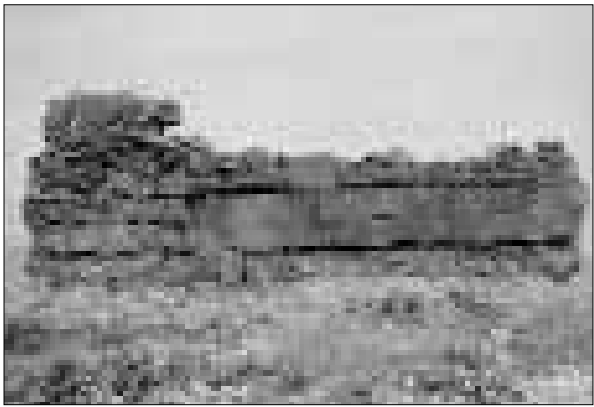
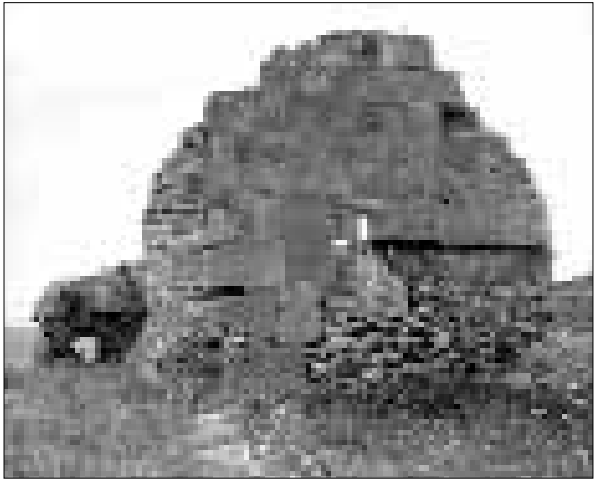
Արձանագրություն. եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավո-
րին՝ 9 տող.

ՇԻՆԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ | ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ | ԱՆՎԱ-
ՆԵԱԼ | ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԲՈՂՈՐ ՀԱՍԱՐԱՎԿՈՒ-
ԹԵԱՆ ՆԸՎԵՐՔԻՍ Ի 1891 ԹՎԱԿԱՆԻՆ, ՄԱ-
ՅԻՍ ԱՄՍՈ 1-Ն:

Հրատ. առաջին անգամ:

Գերեզմանոց. տարածվում է Սր. Հարություն ե-
կեղեցու շուրջը: Տեղում պահպանվել են ԺԹ-Ի
դարերին բնորոշ շիրմաքարեր:

Կարանթա գյուղատեղի. Փոքր Սամսարից հյու-
սիս՝ 1 կմ հեռու, պահպանվում է ԺԳ-ԺԴ դարերի
Կարանթա գյուղատեղին՝ գերեզմանոցի և Սր.
Գևորգ եկեղեցու ավերակներով: Վերջինս համակ
սրաբասաշ բարով կառուցված, միանավ շինու-
թյուն է, որի միակ մուտքը բացվում է հարավային
ճակատից եկեղեցուն կից հիմնավեր սրահի մեջ:

ՓՈՔՐ ՍԱՄՍԱՐ. Կարանթա գյուղատեղիի Սր. Գևորգ
եկեղեցու տեսքը հս-ալ-ից, ալ-ից, հս-ից և հասակագիծը

42 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 263-264:
 43 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 44 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 135-136:
 45 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 174-175: Ի դեպ, նույն քվականի
 համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 730 շունչ (“Кавказский
 календарь на 1915 г.”, էջ 177).
 47 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 21-22:
 48 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 50 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 51 **Գավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3436, ք. 8:
 53 **Мушкетов И.**, նշվ. աշխ., էջ 29:

ՓՈՔԸ ՍԱՄՍԱՐ. Կարանթա գյուղատեղիի Սք. Գևորգ եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի ալ և ամ, շուրջը տարածված գերեզմանոցն ու տապանաքարեր և գյուղամիջի Սք. Հարություն եկեղեցու հս-ալ կողմում տարածված գերեզմանոցը (ԺԹ-Ի դարեր)

լինել չի կարող: Արձանագրության մեջ հիշատակված Ղվարղվարեն, Ի. Ռոստոմաշվիլու և Վ. Ֆիսկարիշվիլու կարծիքով, 1361 թ. վախճանված Ղվարղվարե Ջաղեցին է՝ Սամցխեի արաբերէ: Ն. Բերձենիշվիլու և «Ջագախեո. օստորիւղ-նւրոտոմոժըրւջլո զՆամքըլըլո»-ի խմբագրակազմի թվագրմամբ՝ ԺԵ-ԺԶ դդ.:

2. Արձանագրություն՝ 3 սող.

ՁԵՁԻՆ ԻՅԵԻԿԵԿԵԿԵԿԵ ԹԻՆԻԿ ԸՄԾԻԿԵԿԵ
ԿԻԿԻԿԵԿԵ ՈՒՄԻՆԵ

ՁԻՁԻՆ(Ն) ԸՄԾԻՔԻ(Ն)ՐԱԻԾԵՅ ԹԻՆԻԿ | ՇՐԾ-
ՅԱՆԻ ՄԵՄԵ(Ը)ՆԵՅ Ը(ՄԵՐ)ԹԹԻՅՆ.

Թարգմ. Հայր Լաշարայիձեձին Աստված նրա
մեղքերը ների:

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 61: **ՇԻՍԿԱՐԻՅՈՒՅԻ Գ.**,
նշվ աշխ., էջ 117: **ԶԵՐԹԵՆԻՄՅՈՒՅԻ Ն.**, նշվ աշխ., էջ 115:
“Ջագախեո. օստորիւղ-նւրոտոմոժըրւջլո զՆամքըլըլո”,
էջ 104:

Տարբերություն. Ի. Ռոստոմաշվիլի՝ ՁԻՁԻՆ, ԸՄԾԻՔԻՅԵ,
ԸՄԾԻՔԻՅԵՆԱ: Վ. Ֆիսկարիշվիլի՝ ՁԻՁԻՆ, ԸՄԾԻՔԻՅԵ, ԸՄԾԻՔԻՅԵՆԱ:

Մանր. արձանագրությունը փորագրված է վրաց մետաղատառ, նուսխա-խուցուրի գրությամբ, որտեղ նկատվում է արդի վրաց մխեդուրի գրությանն անցնելու միտում:

Ի. Ռոստոմաշվիլին հետևել է Է. Թաղաշվիլու առաջարկած ընթերցմանը: Վ. Ֆիսկարիշվիլին նույնությամբ վերահրատարակել է ըստ Ի. Ռոստոմաշվիլու:

Ն. Բերձենիշվիլու և «Ջագախեո. օստորիւղ-նւրոտոմոժըրւջլո զՆամքըլըլո»-ի խմբագրակազմի թվագրմամբ՝ ԺԵ-ԺԶ դդ.:

3. Արձանագրություն՝ 4 սող.

ՇՆԿԻՆ ԺՏԵ: | ԸԹԻՆՏ : ՉԻԿԻՍԿԵՆ:
ՇՏԵ: ՃԻՉԿԵՆ: ԿՆ: ՈՐ

ՎԸ(Ն)ԻՆ Ը(Ե)ՆԱ | Գ(Ն)ՄԳ(ԵԹ)ԼՆԱ
ՕՔԻՐ(Օ)Ք(Օ)ՐՆԱ ԸՎ ՋԼՐԻՆՆ Մ(ԵՄԵՆԸՆԵ)Ն
Ը(ՄԵՐԹԹԻՅ)Ն.

Թարգմ. Ալարի որդի վերակացու Օքրուպիլին և
Ջուրիլին Աստված ողորմի:

Հրատ. **Ростомов И.**, նշվ. աշխ., էջ 62: **ՇԻՍԿԱՐԻՅՈՒՅԻ Գ.**
Ջագախեոյի Եպիգրաֆիկա ՐոզորՇ Նաօտորիո Վարո,
Թբիլիսի, 1959, էջ 118: **ԶԵՐԹԵՆԻՄՅՈՒՅԻ Ն.**, Ջագախեոյի 1933
Վլոյի Եքսքեդիցիոյի Ըլոյուր: Նոյ. 1, 1964, էջ 114: “Ջագախեո.
օստորիւղ-նւրոտոմոժըրւջլո զՆամքըլըլո”, Թբիլիսի,
2000, էջ 104:

Տարբերություն. Ի. Ռոստոմաշվիլի՝ ՇՆԿԻՆ, ԸԹԻՆՏ,
ՃԻՉԿԵՆ; Վլոյի, ՋԵՍԻՆՆԱ, ՄԵՄԵՆԸՆ: Վ. Ֆիսկարիշվիլի՝
ԸԹԻՆՏ, ՃԻՉԿԵՆ; Վլոյի, ՋԵՍԻՆՆԱ, ՄԵՄԵՆԸՆ: Ն.
Բերձենիշվիլի՝ ՋԵՍԻՆՆ: «Ջագախեո. օստորիւղ-
նւրոտոմոժըրւջլո զՆամքըլըլո»-ում՝ Օքրոպիլն, ՋԵՍԻՆՆ:

Մանր. ներկա հրատարակությունը՝ Ն. Բերձենիշվիլու
վերծանության հիման վրա:

Ն. Բերձենիշվիլու և «Ջագախեո. օստորիւղ-
նւրոտոմոժըրւջլո զՆամքըլըլո»-ի խմբագրակազմի
թվագրմամբ՝ ԺԵ-ԺԶ դդ.:

4. Ավերակների մեջ պահպանվում էր վրաց մետաղատառ
արձանագրությամբ մի քարաքեկոր.

Ը ... ԸՆՆ ...ԼԵ: ԸՆՆ ... | ԿՆՆ: ՈՐ
Գ ... ԳՆՆ ...ԼՐ ՕԵՆ ... | Մ(ԵՄԵՆԸՆԵ)Ն Ը(ՄԵՐԹԹԻՅ)Ն.

Թարգմ. ... Աստված ողորմի:
Հրատ. **ԶԵՐԹԵՆԻՄՅՈՒՅԻ Ն.**, Ջագախեոյի 1933 Վլոյի Եքս-
քեդիցիոյի Ըլոյուր: Նոյ. 1, 1964, էջ 115:

Մանր. Ն. Բերձենիշվիլու դիտարկմամբ՝ արձանագրություն
փորագրած գրիչն ու առաջին երեք արձանագրությունների
հեղինակը նույնն է: Ուստի այն ԺԵ-ԺԶ դարերի է:
Ն. Բերձենիշվիլու թվագրմամբ՝ ԺԵ-ԺԶ դդ.:

5. Մեկ այլ քարաքեկորի վրա վրաց մետաղատառ
գրությամբ.

Ք. ՇԵ...
Ք. ՆՐ...

Թարգմ. Աթ...
Հրատ. **ԶԵՐԹԵՆԻՄՅՈՒՅԻ Ն.**, Ջագախեոյի 1933 Վլոյի Եքս-
քեդիցիոյի Ըլոյուր: Նոյ. 1, 1964, էջ 115:

Մանր. Ն. Բերձենիշվիլու ենթադրությամբ՝ արձանագրու-
թյունն անավարտ է: Փորագրողը նույնն է, ինչ նախորդ
արձանագրություններին:

Ն. Բերձենիշվիլու և «Ջագախեո. օստորիւղ-նւրոտո-
մոժըրւջլո զՆամքըլըլո»-ի խմբագրակազմի թվագրմամբ՝
ԺԵ-ԺԶ դդ.:

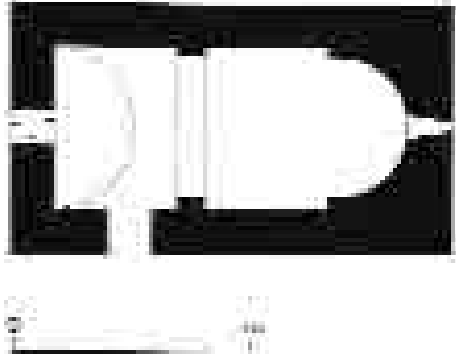
«Ղարթա» («Նարթա») գյուղատեղի. Քարցեքի
մերձակա հնավայրերից է 1595 թ. հարկացուցա-
կում՝ 22 տուն բնակչով և 16.700 ակչե հարկաչափով
հիշվող «Ղարթա»⁸ գյուղատեղին: Գյուղը հիշվում է
մաև 1718-1719 թթ.՝ տանուտեր Աբդուլլահի օ-
րոք, 10.000 ակչե հարկաչափով⁹:

Գյուղանվան հերթական հիշատակությանը
հանդիպում ենք 1831 թ. վավերագրերից մեկում¹⁰:

Բնակչություն. հայտնի է, որ 1914 թ. Ղարթան
ունեցել է 115 թուրք-դարափափախ բնակիչ¹¹:

Եկեղեցի. գյուղատեղիում պահպանվել է կոփա-
ծո քարով, կրաշաղախով կառուցված, հարավից և
արևմուտքից բացված մեկական մուտքերով, թա-
ղածածկ, միանավ եկեղեցին (արտաքին չափերն
են 9.35x5.27 մ):

Նավարձիների գյուղատեղի. հիշվում է Քարցեք և
Ափնիա գյուղերի սահմանամիջում¹²:

ՔԱՐՑԵՐ. Ղարթա գյուղատեղիի եկեղեցու
հատակագիծը

8 “Գուրջիստանի Վելայեթի Ըլոյուր Ըլոյուր”, էջ 213-214:
9 “Նոյեմբերի Երկուրի Ջաձա Ըլոյուր 1694-1732 ՎՎ.”, էջ 155:
10 Մատենադարան, թղթ. 163, վավ. 1193:
11 “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 107:
12 **ԶԵՐԹԵՆԻՄՅՈՒՅԻ Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 115:

ՔԱՐՅԵՔ. Ղարթա գյուղատեղիի եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից և հր-ամ-ից

ՕԹԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 28 կմ հյուսիս-արևմուտք, Ասպինձա շրջկենտրոնից 6 կմ հյուսիս-արևելք, համանուն վտակի խոր ձորում:

Բնակչություն. 1914 թ. հայկական ծագում ունեցող, սակայն ազգային ինքնագիտակցությամբ թուրք բնակիչների թիվը Օթայում կազմել է 706 շունչ¹: Վերջիններիս արտոնից հետո (1944) գյուղը բնակեցվել է Վրաստանի այլևայլ շրջաններից փոխադրված վրացիներով:

հիշատակարանում նշված է. «Ի թուրքերութեանս Հայոց տունարիս ի ՊԿԷ (1418), ի գաւառիս Վրաց, ի գիւղն, որ կոչի Օթայ, ի հայրապետութեան տեառն Ներսաի և տէր Յակովբոսի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին...: Յիշեցէք զվարպետն իմ զտէր Յովհաննէս, որ մականուն կոչի Ոսկեփոր, ընդ մմին և զեղկելի գրչակս զՄկրտիչ...»²:

Օթայի հայերը առաքելական դավանանքի հետևորդներ են եղել մինչև ԺԷ դարի առաջին կեսը, երբ երկրամասի շատ այլ գյուղերի բնակիչների հետ մեկ-

ՕԹԱ. գյուղի հս-ալ կողմում գտնվող վանքի և ամրոցի ավերակները

Եկեղեցի. գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման ստույգ տարեթիվն անհայտ է, սակայն արդեն 1418 թ. եկեղեցում ստեղծվել է մի ձեռագիր, որի

տեղ տեղի են տվել Ախալցխայի թուրք փաշաների բռնություններին և ընդունել մահմեդականություն:

¹ “Кавказский календарь на 1915 г.”, էջ 170.

² ԺԵԱ, էջ 222:

ՕԼԱՎԵՐ

ՕԼԱՎԵՐ. ընդհանուր տեսքը հս-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 8 կմ հյուսիս-արևելք, ծ. ս. 1910-1940 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. հայտնի է, որ 1595 թ. Օլավերո անվանաձևով հիշված գյուղն ունեցել է 27 տուն բնակիչ, հարկվել է 11.000 ալչե¹: Բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1721-1722 թթ.՝ տանուտեր Ահմեդ Սուլեյմանի օրոք, գյուղը հարկվել է 11.000 ալչե²: Բնակչությունից դատարկվել է ԺԹ դարասկզբին և կրկին բնակեցվել նույն դարի կեսին:

1899 թ. դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժի հետևանքով գյուղի 80 տներից 8-ը քանդվել են, 3 մարդ զոհվել է³:

Բնակչություն. օլավերցիների նախնիները սերում են Կարնո գավառի Երկան Մանսուր գյուղից: 1829-30 թթ. նրանք հաստատվել են նախ՝ Ջավախքի Կորխ գյուղում, ապա փոխադրվել Ծաղկա և հիմնել Նոր Կորխը, որից հետո՝ 1852 թ., լքել են

նաև վերջինս և տեղափոխվել Ջավախքի Օլավեր ավերակ գյուղատեղին և շենացրել⁴:

Վիճակագրություն. սկսած 1853 թ-ից՝ դիվանական վավերագրերում առկա են Օլավերի բնակչության թվաքանակը ներկայացնող տվյալներ, որոնց համաձայն, ԺԹ-Ի դարերի ընթացքում գյուղի բնակչության թվաքանակն անընդմեջ աճել է.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1853 ⁵		158	139	297
1857 ⁶		130	125	255
1860 ⁷	28	150	139	289
1861 ⁸		163	144	307
1862 ⁹	33	164	147	311
1863 ¹⁰		172	151	323
1864 ¹¹		181	158	339
1865 ¹²		184	162	346

4 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3436, թ. 8:

5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743 թ. 37-38:

6 Նույն տեղում, գ. 3830, թ. 53-54:

7 Նույն տեղում, գ. 3833, թ. 65-66:

8 Նույն տեղում, գ. 3839, թ. 25:

9 Նույն տեղում, գ. 3836, թ. 21-22:

10 Նույն տեղում, գ. 3843, թ. 20-21:

11 Նույն տեղում, գ. 3846, թ. 9-10:

12 Նույն տեղում, գ. 3848, թ. 11-12:

1 "Գյւրջւոսեճանոս յօղոսոյոս ճօճո ճօճօրօ", էջ 223:

2 "Նօճճօրօս յօճճօյոս ճճճօ ճօճօրօ 1694-1732 ՎՎ.", էջ 171:

3 «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:

ՕԼԱՎԵՐ. Արուլ լեռան տեսքը գյուղից

1866 ¹³	33	184	162	346	1880 ²⁶	270	277	547
1867 ¹⁴		192	177	369	1881 ²⁷	269	276	545
1868 ¹⁵		196	179	375	1882 ²⁸	272	281	553
1869 ¹⁶		198	183	381	1883 ²⁹	275	285	560
1870 ¹⁷		213	197	410	1884 ³⁰	50		
1871 ¹⁸		218	198	416	1885 ³¹	281	293	574
1872 ¹⁹		229	215	444	1887 ³²	305	331	636
1873 ²⁰		236	222	458	1889 ³³	313	341	654
1874 ²¹				485	1890 ³⁴	320	353	673
1875 ²²	40			491	1891 ³⁵	323	368	691
1876 ²³		230	251	481	1892 ³⁶	328	374	702
1877 ²⁴		249	265	514	1893 ³⁷	326	361	687
1878 ²⁵		257	278	535	1894 ³⁸	336	376	712

13 Նույն տեղում, ք. 74:

14 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:

15 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:

16 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 9:

17 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 23:

18 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 10-11:

19 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 57-58:

20 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:

21 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-286:

22 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

23 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 29:

24 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:

25 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:

26 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 87-88:

27 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:

28 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:

29 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:

30 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

31 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 10:

32 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 40-41:

33 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 65-66:

34 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 146:

35 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 145:

36 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 117:

37 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 42-43:

38 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 169-170:

1897 ³⁹		371	373	744
1898 ⁴⁰		395	390	785
1899 ⁴¹	80	371	332	703
1900 ⁴²		391	353	744
1901 ⁴³		408	360	768
1902 ⁴⁴		402	366	768
1905 ⁴⁵		432	393	825
1908 ⁴⁶	109	451	410	862
1910 ⁴⁷		497	441	938
1912 ⁴⁸		539	460	999
1914 ⁴⁹		557	482	1039
1916 ⁵⁰		579	495	1074
1918 ⁵¹	170	695	610	1305
1921 ⁵²		150	110	260
1987 ⁵³	222			997

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 196 օլավերցիներից 82-ը զոհվել է⁵⁴:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության մասին վավերագրերը տվյալներ են պարունակում՝ սկսած 1860-ական թվականներից⁵⁵:

Օլավերը, ի տարբերություն դպրոց ունեցող շատ այլ գյուղերի, ավելի վաղ է ունեցել այդ նպատակով կառուցված հատուկ շինություն. «...այստեղ կայ դպրոցական մի շենք, կառուցած սրբատաշ քարով, տեղական Գրիգոր քահանայի հոգատարութեամբ, որ և ուսուցանում է աշակերտներին»⁵⁶: Ինչպես վկայում է ցայսօր պահպանված դպրոցի շինարարական արձանագրությունը, 1911 թ., հավանաբար, հնի տեղում կառուցվել է նոր շինություն:

Արձանագրություն.

ԵԿԵՂԵՑ(ԱԿԱՆ)-ԾԽ(Ա)Կ(Ա)Ն ԴՊՐՈՑՄ ԿԱՌՈՒՑԱԻ | ԱՐԴԵԱՄԲ ԳՐԻԳՈՐ Զ(Ա)Հ(Ա)-Ն(Ա)ՅԻ ... | ԵՐԵՑՈՒՀԻՈՅ ՀՌԻՓՄԻՍԷԻ ՏԷՐ | ԳՐԻԳՈՐԵ(Ա)ՆՅ 1911 Թ., ՕԼԱՒԵՐ ԳԻ(Ի)Ղ:

Հրատ. առաջին անգամ:

39 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 143-144:
 40 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 165:
 41 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102: Տե՛ս նաև՝ «Մշակ», 1900, № 43, էջ 2:
 42 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3905, ք. 52:
 43 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 68:
 44 Նույն տեղում, գ. 3907, ք. 19-20:
 45 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 262-263:
 46 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:
 47 Նույն տեղում, գ. 3917, ք. 135-136:
 48 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:
 49 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 173-174: Ի դեպ, նույն թվականի հունվարի 1-ին անցկացված մեկ այլ մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ 833 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 168).
 50 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 20-21:
 51 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 52 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 53 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 54 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 55 СМОТГ, էջ 31:
 56 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

Ստորև ներկայացնում ենք գյուղի դպրոցի գործունեությունն ըստ հետևյալ տարիների.

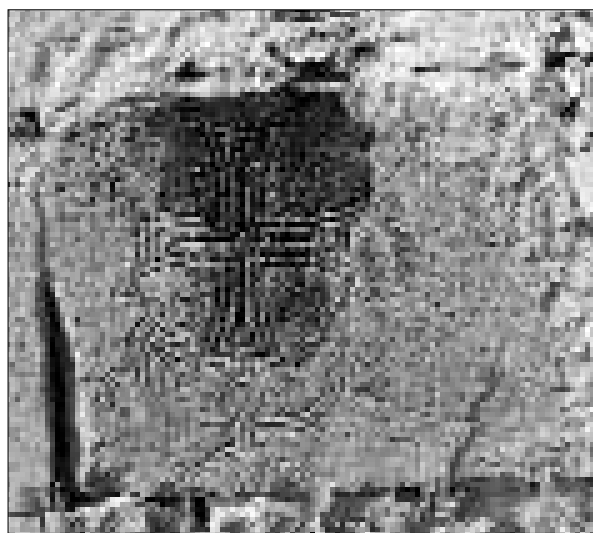
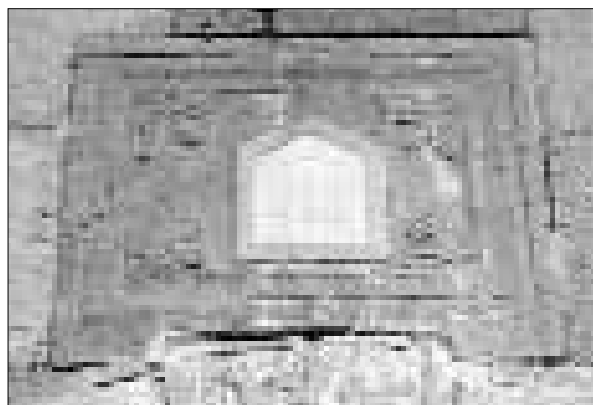
տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁵⁷	2	1	18
1874 ⁵⁸		1	15
1875 ⁵⁹	տիրացու Գրիգոր Տեր-Գրիգորյանց		45
1876 ⁶⁰		1	21
1877 ⁶¹		1	14
1878 ⁶²		1	24
1880 ⁶³		2	60
1881 ⁶⁴		1	42
1882 ⁶⁵		1	19
1883 ⁶⁶		1	10
1989 ⁶⁷	միջնակարգ		170

Սր. Աստվածածին եկեղեցի. Օլավերում հաստատված հայերը 1856 թ. դիմել են հոգևոր կառավարությանը՝ իրենց գյուղում գտնվող ավերակ, հին եկեղեցին նորոգելու խնդրանքով. «...ի նահանգէն Ծավկայի ի գեղջէ Նոր Կորխայ ի նահանգն Ախալքալաքայ յաւերակ գիւղն Օլաւերտ, որք չորս ամբ են յորմէ հետէ գաղթեալ են և տեսնելով զեկեղեցիս խնդրեն միջնորդել հոգևոր ատենիս վասն տալոյ զհրաման շինել ի վերայ հիման հին աւերակ եկեղեցոյ սեփական ծախիւք իւրեանց վասնորոյ յայտնելով զայնմանէ հոգևոր ատենիս խնդրեն առնել առ այն զարժանին տնօրէնութիւն»⁶⁸: Բազմաթիվ վավերագրերում, սկսած 1857 թ., Օլավեր գյուղում հիշվում է Սր. Աստվածածին անվամբ ծխական եկեղեցին: Սա նշանակում է, որ խնդրագրին ի-

ՕԼԱՎԵՐ. 1911 թ. կառուցված դպրոցի շենքը

57 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 58 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 27-28:
 59 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:
 60 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 52:
 61 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 29-30:
 62 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 178:
 63 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 87-88:
 64 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 65 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 43-44:
 66 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 48-49:
 67 Ըստ դպրոցի տնօրինության տրամադրած տվյալների:
 68 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3436, ք. 8:

ՕԼԱՎԵՐ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից, 1899 թ. նորոգության մասին պատմող, ամ ճակատին ազուցված արձանագրությունը, եկեղեցու տեսքը ամ-ից, խաչաքանդակ եկեղեցու հր պատին և եկեղեցու հր կողմում տարածված գերեզմանոցի մնացորդները

րոք ընթացք է տրվել, իսկ գյուղացիք էլ բաղձալին իրականություն են դարձրել առանց հապաղման: Կառույցը եղել է քարաշեն, բայց փայտածածկ⁶⁹:

ԺԹ դարի վերջին օլավերցիները նպատակահարմար են համարել հին ու արդեն քայքայված եկեղեցու տեղում կառուցել նորը:

Նոր եկեղեցու շինարարությունն ավարտվել է 1899 թ. հայտնի կործանարար երկրաշարժից ըն-

69 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

ՕԼԱՎԵՐ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցու հր պատի տակ պահպանված ձիակերպ տապանաքար, հատված գյուղի հս եզրին գտնվող գերեզմանոցից և ձիթհանի քար

դամենը մի քանի ամիս առաջ (բարեբախտաբար Օլավերում այդ երկրաշարժի հարվածը համեմատաբար անվնաս է անցել):

Օլավերի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին կառուցված է սրբատաշ (արևմտյան ճակատը) և անմշակ քարով (մնացած ճակատները): Ուշագրավ է եկեղեցուց մի քանի մետր արևմուտք, հիմքից վեր բրգաձև թեքությամբ վեր խոյացող, առանձին կանգնած, բարձր պատվանդանի վրա պահպանված սրածայր վեղարով ավարտվող, քառասյուն զանգակատունը:

Արձանագրություն. եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորից քիչ վեր, մարմարե սայիկի վրա, 7 տող.

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՎԵՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՐԹԵԱՄԲ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ Տ(Է)Ր ԵՂԵՇԷ ԵՒ ԻԻՐ | ԱՄՈՒՄՆՈՅ՝ ՄԱՐԹԱ | ՅՈՎՀԱՆՆԵՄԵԱՆ | ՏԷՐ ԳԻՔՈՐԵԱՆՑԻ | 1899-ԻՆ, ՄԱՅԻՄԻ 26-ԻՆ:

Հրատ. առաջին անգամ:

Գերեզմանոցներ. բացի եկեղեցու հարավային կողմում տարածված գերեզմանոցից, գյուղի հարավային և հյուսիսային եզրերին նույնպես գոյություն ունեն ԺԹ-Ի դարերին վերաբերող գերեզմանոցներ:

Հուշարձան. 1990 թ. Օլավերի կենտրոնում կանգնեցվել է Ջորավար Անդրանիկի կիսանդրին:

ՕՐՈՋԱԼԱՐ (ՕՐԱՋԱԼԱՐ)

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 15 կմ հարավ-արևելք, շրջկենտրոն Նինոծմինդայից 4 կմ հյուսիս-արևելք, Փարվանա գետի ափին, ծ. ս. 1860-1880 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. 1595 թ. կազմված «Գյուրջխատանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ում նշված Վերին Օրաջա գյուղի (ազատ ուսյաներից, հարկաչափը՝ 7.000 ակչե)¹ հիշատակությունը ենթադրում է նաև համանուն Ներքին գյուղի գոյությունը, ուստի պատահական չէ, որ ավելի ուշ շրջանում միաձուլված կից գյուղերը ստացել էին Օրաջալար («լար»-ը բուրքերեն հոգնակիի ցուցիչն է) անվանումը: Բնակչության բռնի մահմեդականացումից հետո՝ 1724-1725 թթ.՝ տանուտեր Ալիի օրոք, գյուղից հարկվել է 10.000², իսկ 1725-1726 թթ.՝ տանուտեր Հասանի օրոք, 5.000 ակչե³:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները 1829-30 թթ. փոխադրվել են Կարնո նահանգից:

1870 թ. մի տեղեկագրում նշված է, որ մեծամասնություն կազմող հայ բնակիչներից զատ (33 տուն, 182 ար., 156 իգ.) գյուղն ունեցել է նաև 7 տուն թարաքյամա բուրքեր (8 ար., 7 իգ.)⁴:

Վիճակագրություն. ԺԹ-ի դարերի ընթացքում գյուղի հայ բնակչության թվաքանակը շարունակաբար աճել է: Այդ են վկայում վիճակագրական հետևյալ տվյալերը.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1868 ⁵		168	145	313
1869 ⁶		174	156	330
1870 ⁷		178	164	342
1871 ⁸		184	166	350
1873 ⁹		201	193	394
1875 ¹⁰	34			395

1 "Գյուրջխոստանի ցեղայության ճեղք ճեղքով", էջ 235:
 2 "Նոյն տեղում, գ. 3856, թ. 9:
 3 Նոյն տեղում, էջ 187:
 4 СМОТГ, էջ 29.
 5 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3853, թ. 27:
 6 Նոյն տեղում, գ. 3856, թ. 9:
 7 Նոյն տեղում, գ. 3857, թ. 23:
 8 Նոյն տեղում, գ. 3858, թ. 9-10:
 9 Նոյն տեղում, գ. 3862, թ. 70-71:
 10 Նոյն տեղում, գ. 3866, թ. 19-20: Տես նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

1876 ¹¹		206	202	408
1877 ¹²		158	148	306
1878 ¹³		157	159	309
1880 ¹⁴		181	161	342
1881 ¹⁵		185	158	343
1882 ¹⁶		191	168	359
1883 ¹⁷		185	161	346
1884 ¹⁸	34			
1885 ¹⁹		198	175	373
1887 ²⁰		233	194	427
1889 ²¹		249	198	447
1890 ²²		254	198	452
1891 ²³		260	210	470
1892 ²⁴		267	214	481
1893 ²⁵		277	220	497
1894 ²⁶		272	279	551
1897 ²⁷		308	289	597
1898 ²⁸		316	293	509
1899 ²⁹		321	302	623
1900 ³⁰		332	318	650
1901 ³¹		343	333	676
1902 ³²		348	335	683
1905 ³³		370	355	725
1908 ³⁴	83	384	368	752
1910 ³⁵		419	403	822

11 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, թ. 29-30:
 12 Նոյն տեղում, գ. 3869, թ. 28-29:
 13 Նոյն տեղում, գ. 3850, թ. 217-218:
 14 Նոյն տեղում, գ. 3872, թ. 86-87:
 15 Նոյն տեղում, գ. 3873, թ. 96-97:
 16 Նոյն տեղում, գ. 3874, թ. 42-43:
 17 Նոյն տեղում, գ. 3875, թ. 47-48:
 18 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 41:
 19 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, թ. 10:
 20 Նոյն տեղում, գ. 3880, թ. 39-40:
 21 Նոյն տեղում, գ. 3884, թ. 64-65:
 22 Նոյն տեղում, գ. 3887, թ. 145:
 23 Նոյն տեղում, գ. 3889, թ. 144:
 24 Նոյն տեղում, գ. 3891, թ. 116:
 25 Նոյն տեղում, գ. 3895, թ. 41-42:
 26 Նոյն տեղում, գ. 3896, թ. 168-169:
 27 Նոյն տեղում, գ. 3899, թ. 142-143:
 28 Նոյն տեղում, գ. 3897, թ. 164:
 29 Նոյն տեղում, գ. 3903, թ. 93-94:
 30 Նոյն տեղում, գ. 3905, թ. 55:
 31 Նոյն տեղում, գ. 3906, թ. 67:
 32 Նոյն տեղում, գ. 3907, թ. 18-19:
 33 Նոյն տեղում, գ. 3912, թ. 261-262:
 34 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, թ. 42:
 35 Նոյն տեղում, գ. 3917, թ. 134-135:

1912 ³⁶		446	432	878
1914 ³⁷		476	456	932
1916 ³⁸		482	550	1032
1918 ³⁹	110	470	475	945
1921 ⁴⁰		167	144	311
1987 ⁴¹	365			1555

Երկրորդ աշխարհամարտին գյուղի 150 մասնակիցներից 78-ը զոհվել է⁴²:

Եկեղեցական-ծխական դպրոց. գործունեության մասին պատմող վավերագրերը սակավ են: Համաձայն դրանց՝ 1881 թ. այն ունեցել է 1 ուսուցիչ, 22 աշակերտ⁴³, իսկ 1883-ին՝ 1 ուսուցիչ, 15 աշակերտ⁴⁴:

Սբ. Հակոբ եկեղեցի. դիվանական վավերագրերում մինչև 1867 թ. նշված է, որ գյուղը ծխական եկեղեցի չի ունեցել, բայց 1868-ից ի վեր հիշվում է Սբ. Հակոբ եկեղեցին⁴⁵: Վերջինս կառուցող վարպետները, ինչպես առ այսօր էլ հիշում են տեղացիները, դուրախսցիներ էին: Եկեղեցին ակնհայտորեն կառուցվել է հնի տեղում, մասամբ նաև դրա քարով: Վերջիններիս թվում ուշագրավ է արևելյան ճակատին ագուցված բարձրաքանդակը՝ վրաց մետրուպատառ արձանագրության մնացորդներով: Ահա այն.

1. Արձանագրություն. եկեղեցու արևելյան ճակատին.

ՇԽԻԼԼ

Ճ(Ե)Ր(Ե)Ն(Օ)Ճ (?)

Թարգմ. Դերենիզ:

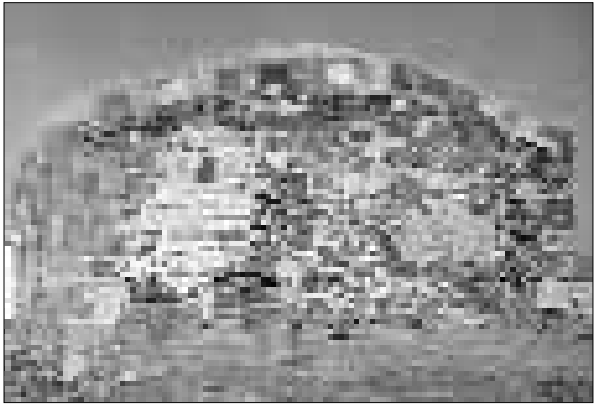
Հրատ. **Երժեճեցեցե Ե.**, Ջճճճճճճ 1933 Վլոս ԵԵԵՅՅՅՅՅՅՅ ճճճճճճ: ՆՍ. 1, 1964, էջ 65:

Տարբերություն. Ն. Բերձենիշվիլին ՇԽԻԼԼ-ի փոխարեն ընթերցել է ճԵՆՃ:

Մանր. 1933 թ. գյուղն այցելած Ն. Բերձենիշվիլու նկարագրության համաձայն բարձրաքանդակը (արտաքին չափերը 185 X 85 սմ) բաղկացած էր երկու զույգ կտիտորների (կամ տղամարդկանց) և նրանց մեջտեղում օրհնություն բաշխող հրեշտակի պատկերներից: Հետագուտողի հրատարակության մեջ փնագիրը թողնված է չվերծանված.

ճ		Յ	-	(?)		ՏԵ		Ճ		-	-
ՆՆ		Տ		Ճ		Ն		Ճ		-	-
Ճ		Յ	-	(?)		ՅԵ		Յ		Ն	Ն

Ն. Բերձենիշվիլու հաղորդման վերաբերյալ հակված ենք կարծելու, որ այն, հավանաբար, շփոթի արդյունք է, քանի որ արևելյան պատին ագուցված ավարտուն եզրագծերով երկու անձանց բարձրաքանդակից բացի որմերի վրա որևէ այլ բան չի նշմարվում: Դ. Բերձենիշվիլին և «Ջճճճճճճ օստրոյլ»

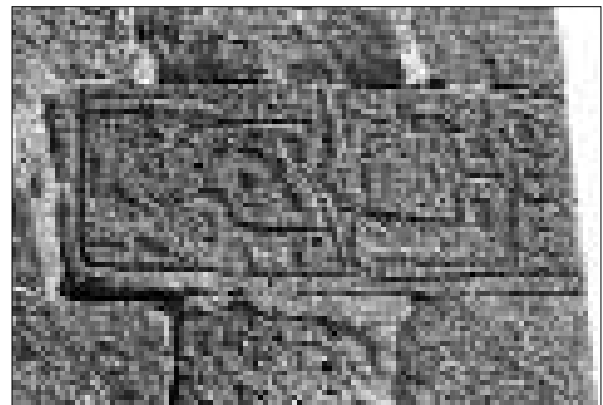

ՕՐՈՋԱԼԱՐ. Սբ. Հակոբ եկեղեցու տեսքը հր-ից, ալ-ից և հատված հր ճակատի ալ անկյանը հարող մասից

36 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 17-18:
 37 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 172-173: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1093 բնակիչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 169).
 38 ՀԱԴ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 19-20:
 39 ՀԱԴ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 40 ՀԱԴ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 41 Ըստ գյուղատրիքի տվյալների:
 42 **Դավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 43 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3873, ք. 96-97:
 44 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 47-48:
 45 Նույն տեղում, գ. 3853:

Նյուտոնի օրոգրությունը «ՅՅՅՅՅՅՅՅՅ»-ի խմբագրակազմի մյուս անդամները, առաջնորդվելով վերոբերյալ հրատարակությանը և սեփական հիմնագույրկ ենթադրություններով, հրատարակել են. ճճճճ, ճճճճ, ճճճճճճ, ճճճ, ճճճճ և ճճճճճճ ճճճճճճ ճճճճ: **Թարգմ.** «Դրնգ», «Մխեցի», Հրեշտակ, «Միմն», «Քրիստոս, ողորմիր Մխեցիին»:

Պատկանա գյուղատեղի. ավերակները պահպանվում են Օրոջալարին դեմ հանդիման՝ Փարվանա գետի աջ ափին: 1595 թ. հիշվում է որպես

ՕՐՈՋԱԼԱՐ. անհետացած հին եկեղեցու լուսամուտի բարձրաքանդակ շրջանակ (Ժ-ԺԱ դդ.) ագուցված Սբ. Հակոբ եկեղեցու ալ ճակատին, հատված նույն բարձրաքանդակ պատկից, տապանաքարեր (ԺԳ-ԺԶ դդ.) ագուցված Սբ. Հակոբ եկեղեցու որմերում, հատվածներ գյուղամիջի գերեզմանոցից և տապանաքարեր նույն գերեզմանոցում

5.000 ակչե հարկվող գյուղ⁴⁶: Հայանի է, որ բռնի մահնդականություն ընդունած Պատկանան արդեն 1714 թ.՝ տանուտեր Օսմանի օրոք, պետական

գանձարան էր մուծում 3000 ակչե⁴⁷: Գյուղը 1914 թ. ունեցել է 160 բնակիչ⁴⁸ և թուրքերով բնակեցված էր մինչև 1918 թ.: Դրանից հետո այստեղ բնակություն են հաստատել հայերը, որոնց թվաքանակը 1926 թ. կազմել է 135 շունչ⁴⁹: Հայտնի է, որ 1930-ական թվականներին գյուղը դեռևս չեն էր⁵⁰:

46 "Գըրջիսճանիս ցիլաօյոտիս ճիլի ճալոարի", էջ 233:

47 "Պիլճորիս ցիլաօյոտիս ճալոարի 1694-1732 ՎՎ.", էջ 142:

48 "Кавказский календарь на 1915 г.", էջ 171:

49 Արոյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 125:

50 ԶըրճընիՊըցիլի Ն., նշվ. աշխ., էջ 67:

ՕՐՋԱ

ՕՐՋԱ. ընդհանուր տեսքը այ-ից

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից 7 կմ (ուղիղ գծով) հյուսիս, Փարվանա գետի աջ վտակ Արակովայի նույն կողմում, ծ. մ. 1670 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. 1595 թ. Օրջան միևնույն անվամբ հիշվում է թուրքական «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար»-ում՝ 18 տուն բնակչությամբ և 20000 ակչե հարկաչափով¹: Ուշագրավ է, որ հիշյալ թվականին, մեծ հավանականությամբ, գուտ հայաբնակ Օրջայի բնակիչների զգալի մասը կրում էր հայկական կամ հայերի մեջ լայն տարածում գտած անուններ (օրինակ՝ Հովհաննես, Սարգիս, Ավագ, Կիրակոս՝ Նուրազիզի որդի, Ղազար՝ Մազանի որդի, Խավատեղ՝ Նազարի որդի, Սիմոն քահանա և այլք)²: Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում, կրկին հայերով բնակեցվել 1830 թ.:

ԺԹ դարի 2-րդ կեսին Օրջան Կարինից փոխադրված ազնվական Արևյան գերդաստանի կալվածն էր:

Հակառակ այն հանգամանքին, որ Օրջան 1899 թ. դեկտեմբերյան երկրաշարժից գրեթե չէր տուժել, այնուամենայնիվ, հայտնվել էր Ջավախքի՝ 1901 թ. կազմված կարիքավոր գյուղերի ցուցակի մեջ³:

1899-1900 թթ. հացի բզեզի և հոտենտոտյան մլուկի հասցրած վնասների հետևանքով Օրջայի գյուղատնտեսությունը հայտնվել է դժվարին կացության մեջ՝ կառավարական հատուկ կոմիտեի կողմից դասվելով առավել տուժած բնակավայրերի շարքում⁴: Գյուղում հաշվառվել է առաջնահերթ օգնության կարոտ 55 տուն՝ 266 բնակչով⁵:

Բնակելի տուն. ցայսօր գյուղամիջում պահպանված հնաշեն բնակելի տների շարքում առանձնապես աչքի է ընկնում կարվածատեր Արևյանների՝ սրբատաշ քարով կառուցված, հարթ տանիքով, միահարկ տունը: Տան ճակատային մասում ուշագրավ են կենդանակերպ ջրհորդաններն ու տոհմային զինանշանները:

3 «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:

4 **Մալխանյան**, Անբերրիությունը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները, էջ 248:

5 Նույն տեղում, էջ 249:

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი", էջ 192:

2 Նույն տեղում:

Տնտեսություն. 1860-ական թվականներին գյուղում գործել է 3 ջրաղաց և 1 ձիթհան⁶:

Բնակչություն. ներկայիս բնակիչների նախնիները փոխադրվել են Էրզրումի նահանգի համանուն քաղաքից (Արևյաններ), Քոչկան գյուղից (Կարապետյաններ, Յուզբաշյաններ, Սկոյաններ), Արտահանից (Հարությունյաններ) և Երզնկայից (Նիկողոսյաններ, Ավագյաններ) 1829-30 թթ.:

Վիճակագրություն. վիճակագրական տվյալների համադրումը ցույց է տալիս, որ գյուղում հաստատվելուց ի վեր, բացառությամբ 1847-49 թթ., օրջացիների թվաքանակն անընդմեջ աճել է.

տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1840 ⁷		191	189	380
1841 ⁸		204	200	404
1842 ⁹		210	206	416
1844 ¹⁰		222	217	439
1845 ¹¹		230	224	454
1847 ¹²		140	136	276
1849 ¹³		190	109	299
1851 ¹⁴	34	169	139	300
1853 ¹⁵		198	170	368
1854 ¹⁶		206	186	386
1857 ¹⁷		247	226	473
1860 ¹⁸	45	240	210	450
1861 ¹⁹	43	227	186	413
1862 ²⁰	43	228	189	417
1863 ²¹		2235	191	426
1864 ²²		244	200	444
1865 ²³		220	200	420
1866 ²⁴	44	220	200	420
1867 ²⁵		242	211	453
1868 ²⁶		248	216	464
1869 ²⁷		260	223	483
1870 ²⁸		267	225	492
1871 ²⁹		280	230	510

6 CMOTI, էջ 26:

7 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3800, ք. 4:

8 Նույն տեղում, գ. 3802, ք. 63-64:

9 Նույն տեղում, գ. 3805, ք. 77-78:

10 Նույն տեղում, գ. 3809, ք. 14-15:

11 Նույն տեղում, գ. 3811, ք. 71-72:

12 Նույն տեղում, գ. 3814, ք. 34-35:

13 Նույն տեղում, գ. 3818, ք. 39-40:

14 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 31:

15 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2743 ք. 38-39:

16 Նույն տեղում, գ. 3825, ք. 49-50:

17 Նույն տեղում, գ. 3830, ք. 53-54:

18 Նույն տեղում, գ. 3833, ք. 65-66:

19 Նույն տեղում, գ. 3839, ք. 26-27:

20 Նույն տեղում, գ. 3836, ք. 21-22:

21 Նույն տեղում, գ. 3843, ք. 21-22:

22 Նույն տեղում, գ. 3846, ք. 9-10:

23 Նույն տեղում, գ. 3848, ք. 12-13:

24 Նույն տեղում, ք. 74:

25 Նույն տեղում, գ. 3851, ք. 20-21:

26 Նույն տեղում, գ. 3853, ք. 27:

27 Նույն տեղում, գ. 3856, ք. 10:

28 Նույն տեղում, գ. 3857, ք. 24:

29 Նույն տեղում, գ. 3858, ք. 9-10:

1872 ³⁰		271	236	507
1873 ³¹		273	231	504
1874 ³²				498
1875 ³³	60			493
1876 ³⁴		278	224	502
1877 ³⁵		309	238	547
1878 ³⁶		315	254	569
1880 ³⁷		325	261	586
1881 ³⁸		337	277	614
1882 ³⁹		351	286	637
1883 ⁴⁰		341	275	616
1884 ⁴¹	52			
1885 ⁴²		349	285	634
1887 ⁴³		469	314	783
1889 ⁴⁴		476	318	794
1890 ⁴⁵		495	322	817
1891 ⁴⁶		509	325	834
1892 ⁴⁷		496	619	815
1893 ⁴⁸		513	332	845
1894 ⁴⁹		519	340	859
1897 ⁵⁰		557	544	1101
1898 ⁵¹		594	565	1159
1899 ⁵²		562	544	1106
1900 ⁵³		572	556	1128
1901 ⁵⁴	84	590	561	1151
1902 ⁵⁵		596	568	1164
1905 ⁵⁶		744	604	1348
1908 ⁵⁷	103	787	642	1429
1910 ⁵⁸		793	666	1459
1912 ⁵⁹		827	696	1523
1914 ⁶⁰		860	714	1574

30 Նույն տեղում, գ. 3859, ք. 56-57:

31 Նույն տեղում, գ. 3862, ք. 71-72:

32 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 26-27:

33 Նույն տեղում, գ. 3866, ք. 20-21: Տե՛ս նաև՝ «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 44, էջ 2:

34 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3868, ք. 30-31:

35 Նույն տեղում, գ. 3869, ք. 28-29:

36 Նույն տեղում, գ. 3850, ք. 218-219:

37 Նույն տեղում, գ. 3872, ք. 87-88:

38 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:

39 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44-45:

40 Նույն տեղում, գ. 3875, ք. 49-50:

41 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:

42 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3877, ք. 11:

43 Նույն տեղում, գ. 3880, ք. 41-42:

44 Նույն տեղում, գ. 3884, ք. 66-67:

45 Նույն տեղում, գ. 3887, ք. 148:

46 Նույն տեղում, գ. 3889, ք. 147:

47 Նույն տեղում, գ. 3891, ք. 119:

48 Նույն տեղում, գ. 3895, ք. 43-44:

49 Նույն տեղում, գ. 3896, ք. 172-173:

50 Նույն տեղում, գ. 3899, ք. 145-146:

51 Նույն տեղում, գ. 3897, ք. 167:

52 Նույն տեղում, գ. 3903, ք. 101-102:

53 Նույն տեղում, գ. 3905, ք. 52:

54 Նույն տեղում, գ. 3906, ք. 69: Նաև՝ «Մշակ», 1901, № 40, էջ 1:

55 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3907, ք. 21-22:

56 Նույն տեղում, գ. 3912, ք. 264-265:

57 ՀԱԳ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 559, ք. 43:

58 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3917, ք. 136-137:

59 Նույն տեղում, գ. 3920, ք. 18-19:

60 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 1020, ք. 175-176: Ի դեպ, նույն թվականի համար մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1198 շունչ («Кавказский календарь на 1915 г.», էջ 169).

1916 ⁶¹		873	328	1201
1918 ⁶²	150	815	802	1617
1921 ⁶³		210	190	400
1987 ⁶⁴	264			1007

Երկրորդ աշխարհամարտին մասնակցած 170 օրջացիներից 70-ը գոհվել է⁶⁵:

Եկեղեցական-ծխական դպրոցի գործունեության վերաբերյալ վավերագրերը տվյալներ են պարունակում՝ սկսած 1860-ական թվականներից.

տարեթիվ	այլ տեղեկ.	ուսուցիչ	աշակերտ
1865 ⁶⁶		1	65
1874 ⁶⁷		1	30
1875 ⁶⁸	Կարապետ Աղտոցյանց		40
1876 ⁶⁹		1	20
1877 ⁷⁰		1	20
1878 ⁷¹		1	17
1880 ⁷²		1	34
1881 ⁷³		1	27
1882 ⁷⁴		1	17

Սբ. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցի. Օրջալի արևելյան եզրին են գտնվում երբեմնի ընդարձակ և համակ սրբատաշ քարով կառուցված Սբ. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցու ավերակները:

Եկեղեցին վավերագրերում հիշատակվում է՝ սկսած 1830-ական թվականներից: Վերջինիս հիմնադրումը, սակայն, վերաբերում է միջնադարին: Կարճեցի հայերը, սոսկ փայտածածկով նորոգելով⁷⁵, հայոց եկեղեցու ծեսով օժեղ էին Սբ. Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների անվամբ, ու մինչև խորհրդային առաջին տարիները եղել է ծխական եկեղեցի: 1903 թ. մի վկայության համաձայն՝ եկեղեցին նորոգության կարոտ էր⁷⁶: Օրջացիները պատրաստվել էին նորոգումն իրականացնել իրենց միջոցներով:

Հայանի է, որ 1937 թ. եկեղեցին քանդել է տվել գյուղի նախագահ Շմավոնը: Այժմ միայն հիմքերի չնչին մնացորդներն են պահպանվում, որոնց շուրջ ցաքուցրիվ ընկած են ճարտարապետական ուշագրավ լուծումներ և հարդարանք ունեցող բեկորներ: Դրանցից մեկի վրա պահպանվել է վրաց մետրոպոլիտան արձանագրության մի հատված: Ահա այն.

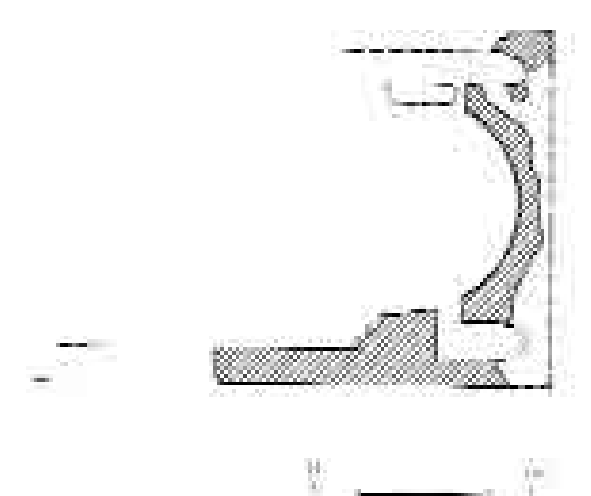
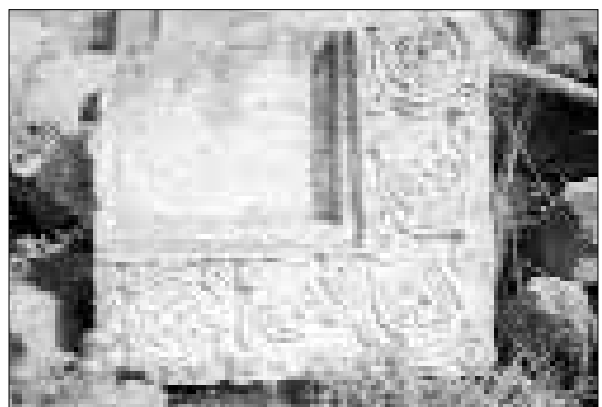
61 ՀԱԳ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, ք. 23-24:
 62 ՀԱԳ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2, ք. 1-4:
 63 ՀԱԳ, ֆ. 355, ց. 1, գ. 895, ք. 1:
 64 Ըստ գյուղխորհրդի տվյալների:
 65 **Գավթյան Ա.**, Ջավախք, էջ 102:
 66 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3848, ք. 2:
 67 Նույն տեղում, գ. 3864, ք. 26-27:
 68 ՀԱԳ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, ք. 43:
 69 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3850, ք. 52:
 70 Նույն տեղում, ք. 130:
 71 Նույն տեղում, ք. 178:
 72 ՀԱԳ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3872, ք. 87-88:
 73 Նույն տեղում, գ. 3873, ք. 97-98:
 74 Նույն տեղում, գ. 3874, ք. 44-45:
 75 «Արձագանք», 1885, № 3, էջ 43:
 76 «Արարատ», 1903, մայիս, էջ 437:

ՕՐՋԱ. Սբ. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցու մնացորդները

Արձանագրության մնացորդ.
 ... ԵՆԾ ...
 ... [Ե]Ը(Ե)Ը(Ե)Ը(Ե) ... (?)
 Թարգմ. ... հոգու ... : (°)
 Հրատ. առաջին անգամ:
 Շանոթ. ժամանակը՝ Ժ-ԺԱ դդ.:

Վերեզմանոց. Կից է եկեղեցու ավերակներին: Տեղում առկա են խոյածև, օրորոցածև ու սալածև տապանաքարեր, ինչպես նաև խաչքարերի պատվանդաններ:

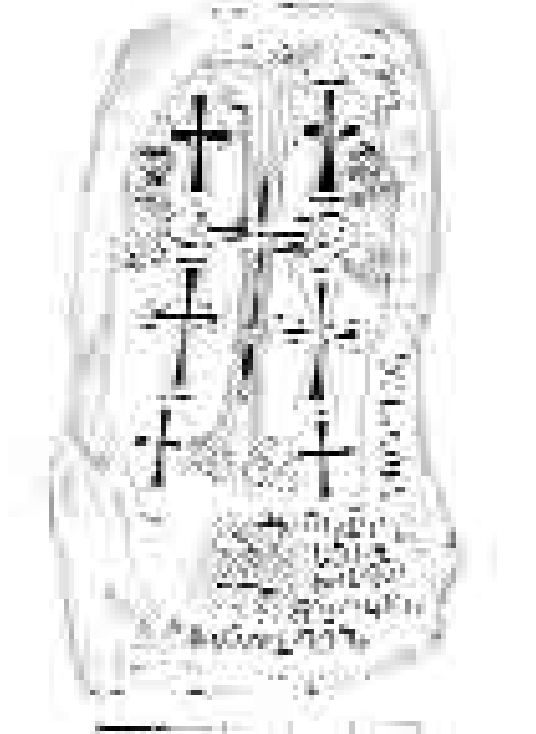
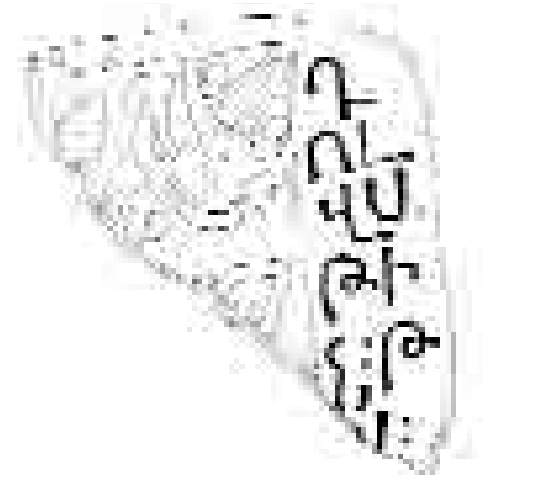
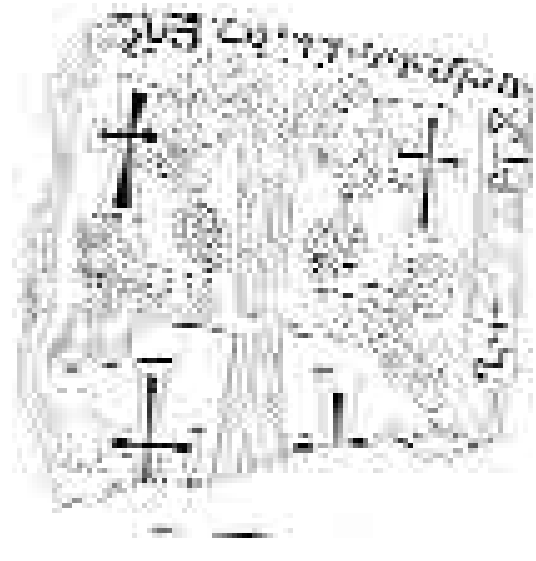

ՕՐՁԱ. Սր. Թաղեսու-Բարդուղիմեսու եկեղեցու ավերակները, բեկորներ փլատակների մեջ և եկեղեցու տեսանկյի մնացորդների հատակագիծը

ՕՐՁԱ. Խաչքարեր, 1463 և 1464 թթ.

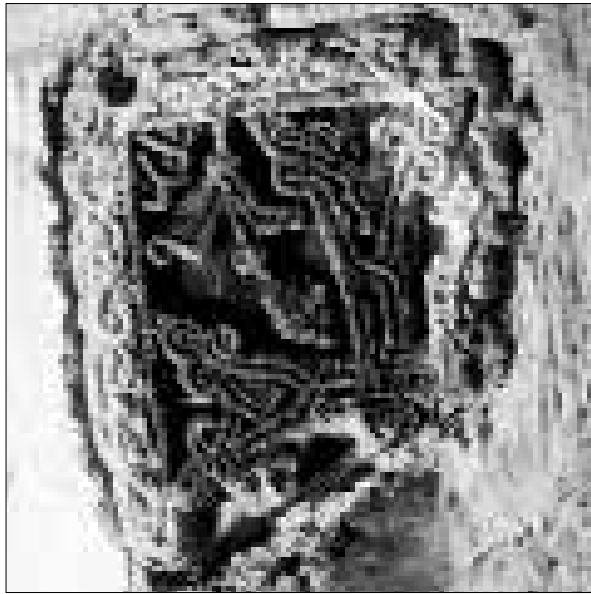

ՕՐՁԱ. խաչքարեր, ժԵ դար

ՕՐՁԱ. Խաչքարեր, ժԵ դար

Սրբատեղի. գյուղամիջում 1900 թ. կառուցված սրբատեղիի ներսում, հավաքված են գյուղի հին գե-րեզմանատնից տեղափոխված ԺԵ դարի գեղա-քանդակ և արձանագիր խաչքարեր ու խաչքարերի բեկորներ:

1. Խաչքար (չափերն են՝ 93 x 60 x 29 սմ). եզրագոտու վրա՝ 5 տող.

ԵՄ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՅԾ(Ա)ՏՈՒՐՍ ԿԱ(Ն)ԿՆԵՑԻ ՋԽԱԶՍ | Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ | ՀԱԻՐ ԻՄ ՍՏԵՓԱ-ՆՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԲ (1463):

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 9:

2. Խաչքարի բեկոր (չափերն են՝ 54 x 77 x 15 սմ). ստորին կեսն է, որի վրա փորագրված արձանագրությունից պահպանվել է հետևյալը.

ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԳ (1464) ԵՄ Մ... [Հ]ՕՐ ԻՈՆՂ-ԲԱՐԻՆ:

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 9:

3. Խաչքար (չափերն են՝ 120 x 60 x 30 սմ). հարավային ուղ-ղահայաց եզրին և ստորին մասում՝ 6 տող.

ԹՎ(ԻՆ) Ջ... ԵՄ ԱՂՈՒՆՍ ԿԱՆԿՆ|ԵՑԻ ՋԽԱԶՍ | Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ԻՆ|Չ ԵՒ ԻՄ ՏՂՈՑՆ:

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 9:

4. Խաչքարի բեկոր (չափերն են՝ 53 x 51 սմ). վերին կեսն՝ ագուցված սրբատեղիի պատին.

[ԽԱԶ]Ս Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ՀՕՐ ԻՄ ԽՕ-ՃԱՅ...ԻՆ:

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 9:

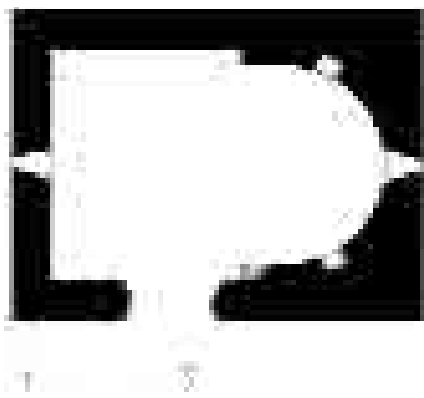
5. Խաչքարի բեկոր (չափերն են՝ 30 x 29 x 15 սմ)

... ԴՈՒՎԱԹԻՆ: Թ...:

Հրատ. **Կարապետյան Ս.**, Ջավախքի խաչքարերը, էջ 9:

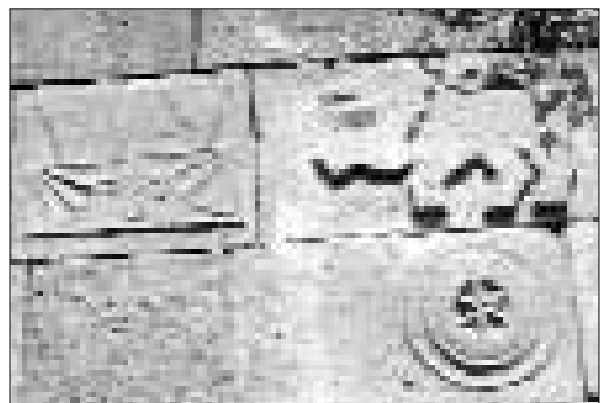
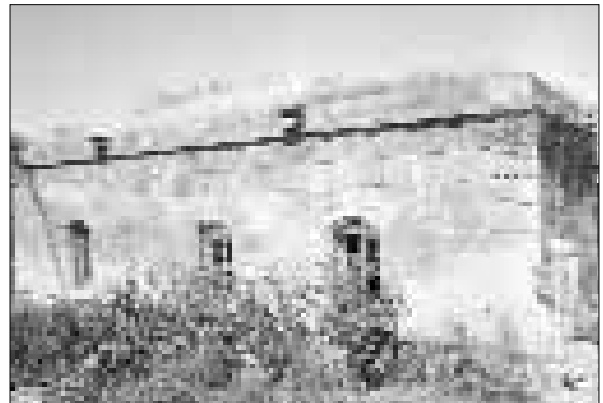
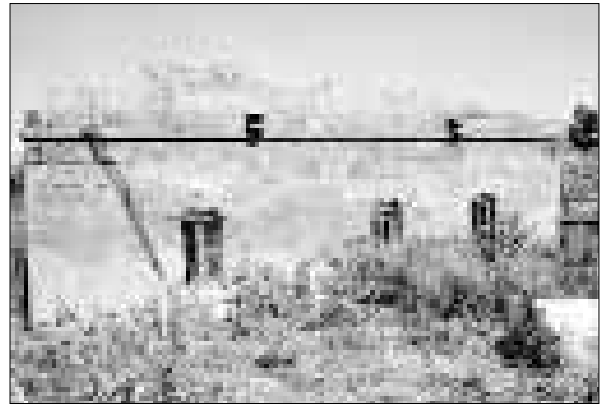
Մոխրաշեն գյուղատեղի. գտնվում է գյուղից 0,8 կմ հյուսիս-արևելք: 1595 թ. ունեցել է 3 տուն, հարկ-վել է 3.834 ակչե⁷⁷:

Վանք. գյուղատեղիի տարածքում է գտնվում միանավ հորինվածքով, անմշակ քարով, կրաշա-

ՕՐՁԱ. խաչքար (ԺԵ դար), խոյածև տապանաքարեր, քառակող կոթողի պատվանդան, «Հազմար» վանքի հատակագիծը

77 "Ճրջչոսեճանոս շոճոյոտոս ճոճո ճոճոարո", էջ 206:

ՕՐՋԱ. «Հազմար» վանքի տեսքը հս-ամ-ից, հր-ամ-ից և ամ-ից

ՕՐՋԱ. Արևյանների տունը և մանրամասեր

դախով կառուցված կիսավեր մի եկեղեցի, որը հայտնի է «Հազմարի» վանք անունով: Ըստ կառուցողական և հորինվածքային առանձնահատկու-

թյունների՝ եկեղեցին կարելի է թվագրել ԺԶ-ԺԷ դարերով:

ՖԻԼԻՊՈՎԿԱ

Տեղադրություն. գտնվում է Ախալքալաքից ուղիղ գծով 22 կմ հարավ-արևմուտք, Կարծախից 2 կմ արևելք, ծ. մ. 1840-1880 մ բարձրության վրա:

Պատմություն. համաձայն 1595 թ. կազմված հարկացուցակի՝ գյուղն ունեցել է 31 տուն, հարկվել է 10.000 ակչե և ըստ դրանում հիշված տնատեր բնակիչների անձնանունների (տեր Հակոբ, եղբայրներ Շահազիզ, Յարազիզ, Քերոբ, Սարգիս,

Ասովաձատուր, Սահակ և այլն) եղել է զուտ հայաբնակ¹:

Հայաթափ է եղել ԺԸ դարում: 1841 թ. ամայի գյուղատեղին՝ որպես Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու կալվածք, գնել է Կարապետ արքեպիսկոպոսը²:

Բնակչություն. 1987 թ. գյուղն ուներ 25 տուն, 103 բնակիչ:

1 "გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი", էջ 278:

2 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 38, էջ 1:

ՋԱՎԱԽՔԻ ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ.

Ի մի բերելով նախկին հետազոտողների հրատարակություններում և մեր կողմից կատարված դաշտային աշխատանքների շնորհիվ ձեռք բերված, մեզ հասու բոլոր վիճագրերը՝ ստորև ներկայացնում ենք դրանց ժամանակագրական և տեղագրական ցուցակը.

Ժամանակ	լեզու	վայրը	Ծանոթություն
Թ-Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	քառակող կոթողին, փորագրված Արեշ գյուղատեղիից
964	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու արևելյան ճակատաին
964	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին (2 հատ)
964	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցուն հարավից կից մատուռի ներսում
964	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու պատուհանից վեր
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու հյուսիսարևմտյան խորանին
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Ականա	Սր. Հրեշտակապետաց եկեղեցու հարավային պատին
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Բուռնաշեք	Սր. Մատթեոս եկեղեցու արևելյան ճակատին
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու գավթի հարավարևմտյան տրոմպին
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու գավթի հյուսիսարևելյան տրոմպին
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու հարավային ճակատին
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու հյուսիսային ճակատին
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու արևելյան ճակատին (2 հատ)
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	քառակող կոթողի պատվանդան, փորագրված Արեշ գյուղատեղիից
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Սամսար	վիճափոր եկեղեցու մուտքին
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Սամսար	վիճափոր եկեղեցու պատին
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Ազավրեք	Սր. Մատթեոս եկեղեցու հյուսիսային պատին
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Ալաստան	հին եկեղեցու արևելյան ճակատին
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Ալաստան	հին եկեղեցու նույն ճակատին
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Բավրա	հին եկեղեցու արևելյան ճակատին, լուսամուտից վեր
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Գանձա	խաչքարին
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Խանդո	Սր. Աստվածածին եկեղեցու սրահի հարավային պատին
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Խավեք	կոթողի պատվանդանին
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցուն հարավից կից մատուռի ներսում (4 հատ)
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	քարաբեկորին
Ժ-ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Օրջա	քարաբեկորին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Ղաուրմա	Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան ճակատին (2 հատ)
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Ղաուրմա	Սր. Աստվածածին եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Ախալքալաք	քարաբեկորին (3 հատ)
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Բավրա	հին եկեղեցու արևմտյան պատին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Բեժանո	քարաբեկորին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Խզարավրա	Սր. Խաչ մատուռի արևելյան պատին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Խորենիա	«Ջորի ժամ» եկեղեցու ներսում
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Խորենիա	«Ջորի ժամ» եկեղեցու ներսում
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցուն հարավից կից մատուռի ներսում
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման եկեղեցու հարավային մուտքին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման գավթի հարավային պատի քիվատակին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սր. Համբարձման գավթի արևմտյան ճակատին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Ղուլալիս	եկեղեցու հարավային պատին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Մաջաղիա	քարաբեկորին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Ջզրաշեն	Սր. Հրեշտակապետաց եկեղեցու հարավային պատին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Մաթիսա	եկեղեցու արևելյան պատին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Մաթիսա	եկեղեցու արևմտյան պատին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Մաթիսա	եկեղեցու հարավային պատին (3 հատ)
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Վաչիան	խաչքար՝ Սր. Սիոն եկեղեցու արևմտյան պատին
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Փոկա	եկեղեցու հարավային պատին (3 հատ)
ԺԱ	վրաց մեսրոպատառ	Օրոջալար	Սր. Հակոբ եկեղեցու արևելյան պատին
1020	վրաց մեսրոպատառ	Վարևան	քարաբեկորին
1029	վրաց մեսրոպատառ	Խորենիա	Երևան Սր. Խաչի կցակառույցի արևմտյան մուտքից վեր
1060	վրաց մեսրոպատառ	Ղուլալիս	Սր. Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատին
1072*	հայերեն	Ջրեսկ	խաչքարին

ԺԱ-ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	քառակող կոթողի պատվանդան, փորագրված Արեշ գյուղատեղից
ԺԱ-ԺԲ	հայերեն	Ախալքալաք	տապանաքարին
ԺԱ-ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Սամսար	քարաբեկորին
ԺԱ-ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Սամսար	վիմանիոր եկեղեցու պատին (3 հատ)
ԺԱ-ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Փարվանա	եկեղեցու հարավային պատին
ԺԱ-ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Փարվանա	եկեղեցու հարավային պատին
ԺԱ-ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Փոկա	եկեղեցու հարավային պատին (5 հատ)
ԺԱ-ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Փոկա	եկեղեցու արևմտյան պատին
1029	վրաց մեսրոպատառ	Խորենիա	Երևման Սբ. Խաչի կցակառույցի հարավային պատին
Ժ	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդո	Սբ. Համբարձման եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին (2 հատ)
ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Աբուլ	եկեղեցու արևմտյան ճակատին
ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Թմոք	Վահանավանքի մուտքի բարավորին
ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Թմոք	Վարձունիքի վանական համալիրում (2 հատ)
ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Սաթխա	եկեղեցու հարավային պատին
ԺԲ	վրաց մեսրոպատառ	Փարվանա	քևավոր խաչին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Բուռնաշեք	Սբ. Մատթեոս եկեղեցու հյուսիսային պատին, ներքուստ
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Գոմ	«Խելի» կոթողին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Դաղեշ	Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Դաղեշ	Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Թմոք	կոթող Վահանավանքում
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Խորենիա	«Չորի ժամ» եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Ծունդա	եկեղեցու մուտքից վեր
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Կաճո	Սբ. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան պատին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Կաճո	Սբ. Գևորգ եկեղեցու հյուսիսային պատին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Կաճո	Սբ. Գևորգ եկեղեցու խորանին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Կուլիկան	Սբ. Երրորդություն եկեղեցու արևելյան պատին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Չունչխա	եկեղեցու հարավային մուտքից վեր
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Չունչխա	եկեղեցու արևելյան պատին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Չունչխա	եկեղեցու հյուսիսային պատին (2 հատ)
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Չունչխա	եկեղեցու արևելյան պատին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Սուլդա	Սբ. Խաչ եկեղեցու արևելյան պատին
ԺԲ-ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Սուլդա	Սբ. Խաչ եկեղեցու արևելյան պատին
ԺԳ դ. սկիզբ	վրաց մեսրոպատառ	Բարալեք	բյուզանդաձես եկեղեցու արևելյան ճակատին
ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Ախալքալաք	քարաբեկորին
ԺԳ դ. սկիզբ	վրաց մեսրոպատառ	Բարալեք	բյուզանդաձես եկեղեցու արևելյան ճակատին
ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Գոմ	«Խելի» կոթողին
ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Չրեսկ	«Խելի» կոթողին
ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Չրեսկ	քարաբեկորին (2 հատ)
ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Խորենիա	Երևման Սբ. Խաչ եկեղեցու պատին
ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Պրտենա	կոթողին, տեղափոխվել է Վրաստանի պատմության պետական թանգարան
ԺԳ	վրաց մեսրոպատառ	Սաղամո	կոթողի վրա, տեղափոխվել է Վրաստանի պատմության պետական թանգարան
1204	վրաց մեսրոպատառ	Թմոք	Վահանավանքի մուտքին
1251	հայերեն	Ախալքալաք	խաչքարին
1251°	հայերեն	Ախալքալաք	խաչքարի պատվանդանին
1289	հայերեն	Ախալքալաք	խաչքարի բեկորին
1294	հայերեն	Ախալքալաք	տապանաքարին
ԺԳ-ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Բավրա	հին եկեղեցու մոտ, խաչքարի վրա
ԺԳ-ԺԴ	հայերեն	Բարալեք	խաչքարի պատվանդանին
ԺԳ-ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Էխքիլա	Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հյուսիսային պատին (2 հատ)
ԺԳ-ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Հեշտիա	քարաբեկորին
ԺԳ-ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Սաղամո	հարավային եզրի եկեղեցու հարավային պատին (2 հատ)
ԺԳ-ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Մեծ Արագյալ	«Ծերունի» եկեղեցու ավերակների մեջ, քարաբեկորին
ԺԳ-ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Վարևան	Վարդիսցիխե գյուղատեղիի եկեղեցու հարավային պատին
1301	հայերեն	Ախալքալաք	տապանաքարին
1308	վրաց մեսրոպատառ	Էխքիլա	Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային ճակատին
ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Էխքիլա	Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային ճակատին (3 հատ)
ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Գանձա	վերին եկեղեցու հարավային ճակատին
ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Գանձա	վերին եկեղեցու արևմտյան ճակատին
ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Գանձա	ներքին եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին
ԺԴ	վրաց մեսրոպատառ	Գանձա	ներքին եկեղեցու հարավային ճակատին
1314	հայերեն	Ղուլալիս	խաչքարին
1316	հայերեն	Ղուլալիս	տապանաքարին

1356	վրաց մեսրոպատառ	Խերթվիս	բերդի մուտքի ճակատին
1362	հայերեն	Ախալքալաք	տապանաքարին
1386	հայերեն	Թմոք	խաչքարին
ԺԴ-	հայերեն	Ղուլալիս	խաչքարի պատվանդանին
ԺԴ-	հայերեն	Ղուլալիս	խաչքարի պատվանդանին
ԺԴ-	հայերեն	Ղուլալիս	տապանաքարին
ԺԴ-ԺԵ	վրաց մեսրոպատառ	Էխքիլա	տապանաքարին
ԺԴ-ԺԵ	հայերեն	Թմոք	խաչքարին
ԺԴ-ԺԵ	վրաց մեսրոպատառ	Թմոք	Վարձունիքի վանական համալիրում
ԺԵ-ԺԶ	հայերեն	Ղուլալիս	տապանաքարին
1415	հայերեն	Թմոք	խաչքարին
1417	հայերեն	Թմոք	խաչքարին
1425	հայերեն	Թմոք	խաչքարին
1451	հայերեն	Ախալքալաք	եկեղեցու ճակատակալ քարին
1463	հայերեն	Օրջա	խաչքարին
1464	հայերեն	Օրջա	խաչքարին
1464	հայերեն	Տուրցխ	խաչքարին
1465	հայերեն	Տուրցխ	խաչքարին
1471	հայերեն	Խզաբավրա	խաչքարին
1491	հայերեն	Կորխ	խաչքարին
1491	հայերեն	Վարգավ	խաչքարին
ԺԵ	հայերեն	Ախալքալաք	խաչքարին
ԺԵ	հայերեն	Գավեթ գղտղ	խաչքարին
ԺԵ	հայերեն	Կուլիկամ	խաչքար, Սբ. Երրորդություն եկեղեցու արևելյան պատին
ԺԵ	հայերեն	Ծունդա	խաչքարին
ԺԵ	հայերեն	Ծունդա	ժայռախաչին
ԺԵ	հայերեն	Օրջա	խաչքարին
ԺԵ	հայերեն	Օրջա	խաչքարին
ԺԵ	հայերեն	Օրջա	խաչքարին
ԺԵ-ԺԶ դդ.	հայերեն	Ախալքալաք	խաչքարին
ԺԵ-ԺԶ դդ.	հայերեն	Ախալքալաք	խաչքարի բեկորին
ԺԵ-ԺԶ	վրաց մեսրոպատառ	Թմոք	Վահանավանքի «Մպիտակ եկեղեցու» ումերին (13 հատ)
ԺԵ-ԺԶ	վրաց մխեղրուլի	Կոթելիա	Սբ. Գիորգի եկեղեցու հարավային ճակատին
ԺԵ-ԺԶ	հայերեն	Կոկիա	խաչքարին
ԺԵ-ԺԶ	հայերեն	Մաջադիա	խաչքարին
ԺԵ-ԺԶ	հայերեն	Մուրճախեթ	խաչքարին
ԺԵ-ԺԶ	հայերեն	Դիլիսկա	խաչքարին
ԺԵ-ԺԶ	հայերեն	Չամդուրա	խաչքարին
ԺԵ-ԺԶ	հայերեն	Չամդուրա	խաչքարին
ԺԵ-ԺԶ	վրաց մեսրոպատառ	Քարցեթ	քարաբեկորին (5 հատ)
1502	հայերեն	Կարտիկամ	խաչքարին
1505	հայերեն	Դավմիա	խաչքարին
1511-1515	վրաց մեսրոպատառ	Կումուրդու	Սբ. Համբարձման եկեղեցու գավթի արևմտյան մուտքի բարավորին (4 հատ)
1516	հայերեն	Դիլիսկա	խաչքարին
1582	հայերեն	Էխքիլա	տապանաքարին
ԺԶ	հայերեն	Դիլիսկա	խաչքարին
ԺԶ	հայերեն	Կարձախ	խաչքար, Սամախուր գղտղի-ում
1643	հայերեն	Ալաստան	խաչքարին
1676	հայերեն	Մրակովալ	խաչքարին
1678	հայերեն	Սաթխա	տապանաքարին
1733	հայերեն	Հեշտիա	տապանաքարին
1741	հայերեն	Արակովա	խաչքարին
ԺԹ	հայերեն	Ալաստան	տապանաքարի վրա
ԺԹ	հայերեն	Բավրա	նոր եկեղեցու հարավային մուտքի ճակատին
ԺԹ	հայերեն	Էխքիլա	տապանաքարին
ԺԹ	հայերեն, վրացերեն	Կաճո	ձիատապանին
ԺԹ	հայերեն	Փոքր Խանչալի	Սբ. Հակոբ եկեղեցու արևմտյան ճակատին
1803/1804	արաբերեն	Ախալքալաք	մզկիթի ներսում
1834	հայերեն	Բարալեթ	տապանաքարին
1836	հայերեն	Բարալեթ	տապանաքարին
1837	հայերեն	Ալաստան	տապանաքարին
1839	հայերեն	Բարալեթ	տապանաքարին

1843	հայերեն	Սաթխա	տապանաքարին
1850	հայերեն	Մաջադիա	տապանաքարին
1853	հայերեն	Ալաստան	տապանաքարի վրա
1855	վրացերեն	Բարալեթ	տապանաքարին
1856	հայերեն	Սիրկ	Սր. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան պատին
1857	հայերեն	Ալաբուժան	Սր. Երրորդություն եկեղեցու բարավորին
1857	հայերեն	Դադել	աղբյուրի շին. արձանագրություն
1858	հայերեն	Սաթխա	տապանաքարին
1860	հայերեն	Սաթխա	տապանաքարին
1862	հայերեն	Արակովա	տապանաքարին
1862	հայերեն	Բեժանո	տապանաքարին
1862	հայերեն	Սաթխա	տապանաքարին
1862	հայերեն	Սաթխա	տապանաքարին
1862	հայերեն	Փոքր Արագյալ	Սր. Ստեփանոս եկեղեցու արևմտյան ճակատին
1863	հայերեն	Սաթխա	տապանաքարին
1864	հայերեն	Սիրկ	Սր. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան պատին
1866	հայերեն	Կարծախ	ձիատապանին
1867	հայերեն	Մաջադիա	Սր. Լուսավորիչ եկեղեցու մուտքի բարավորին
1868	հայերեն	Ազավրեթ	Սր. Մեսրոպ եկեղեցու մուտքի բարավորին
1868	հայերեն	Բավխո	Սր. Հարություն եկեղեցու մուտքի բարավորին
1868	հայերեն	Ղադո	եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորին
1869	հայերեն	Բարալեթ	Սր. Աստվածածին եկեղեցու մուտքի բարավորին
1869	հայերեն	Մեծ Գյունդուրա	Սր. Հակոբ եկեղեցու արևմտյան ճակատին
1869	հայերեն	Մեծ Գյունդուրա	Սր. Հակոբ եկեղեցու արևմտյան ճակատին
1869	հայերեն	Սաթխա	Սր. Մեծն Ներսես եկեղեցու մկրտարանին
1869	հայերեն	Սաթխա	տապանաքարին
1870	հայերեն	Դիլիսկա	աղբյուրի գոտին
1875	հայերեն	Փոքր Խանչալի	Սր. Հակոբ եկեղեցու արևմտյան ճակատին
1877	հայերեն	Սաթխա	Սր. Մեծն Ներսես եկեղեցու արևմտյան ճակատին
1879	հայերեն	Բավխո	տապանաքարին
1880	հայերեն	Գոմ	տապանաքարին
1882/1883	արաբերեն	Էրինջա	աղբյուրին
1884	հայերեն	Խոջաբեկ	Սր. Սարգիս եկեղեցու արևմտյան ճակատին
1890	հայերեն	Արակովա	տապանաքարին
1890	հայերեն	Կորխ	Սր. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային պատին
1891	հայերեն	Տրկնա	Սր. Նշան եկեղեցու մուտքի հյուսիսային կողմում
1891	հայերեն	Փոքր Սամսար	Սր. Հարություն եկեղեցու արևմտյան ճակատին
1894	հայերեն	Կարծախ	Սր. Հովհաննես -Կարապետ եկեղեցու արևմտյան մուտքից վեր
1896	հայերեն	Կարծախ	Սր. Հովհաննես -Կարապետ եկեղեցու զանգակատան հիմքին
1896	հայերեն	Կաճո	Սր. Սինաս եկեղեցու արևմտյան պատին
1897	հայերեն	Զակ	տապանաքարին
1898	հայերեն	Բավխո	Սր. Հարություն եկեղեցու մոտ, քարաբեկորին
1898	վրացերեն	Խզաբավրա	Սր. Սրտին Հիսուսի մուտքին
1899	հայերեն	Օլավեր	Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան ճակատին
1902	հայերեն	Թախչա	Սր. Սինաս եկեղեցու հարավային պատին
1902	հայերեն	Մեծ Սամսար	Սր. Աստվածածին եկեղեցու բարավորին
1903	հայերեն	Ալաստան	նոր եկեղեցու հարավային մուտքից վեր
1905	հայերեն	Թորիա	Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքին
1905	հայերեն	Թորիա	Սր. Աստվածածին եկեղեցու հարավային մուտքին
Ի դ. սկիզբ	հայերեն	Բավրա	Սր. Խաչ եկեղեցու մուտքին
1908	հայերեն	Դիլիսկա	աղբյուրին
1909	հայերեն	Բուղաշեն	Սր. Հարություն եկեղեցու հարավային պատին
1909	հայերեն	Սիրկ	Սր. Գևորգ եկեղեցու շրջապարիսպին
1911	հայերեն	Ախալքալաք	տապանաքարին
1911	հայերեն	Օլավեր	դպրոցի ճակատին
1997-1999	հայերեն	Ժղանովական	եկեղեցու արևմտյան մուտքին

ԳԻՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳԵՐ

ՀԱԴ, ֆ. 22, ց. 1, գ. 298:
 ՀԱԴ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 148, 559, 682:
 ՀԱԴ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 457, 887, 897, 900, 1287, 1361, 2743, 2807, 3327, 3335, 3356, 3423, 3438, 3459, 3798, 3800, 3802, 3805, 3809, 3811, 3814, 3818, 3825, 3826, 3830, 3833, 3836, 3839, 3836, 3843, 3846, 3848, 3850, 3851, 3853, 3855, 3856, 3857, 3858, 3859, 3862, 3864, 3866, 3868, 3869, 3872, 3873, 3874, 3875, 3877, 3878, 3880, 3884, 3887, 3889, 3891, 3895, 3896, 3897, 3899, 3903, 3905, 3906, 3907, 3912, 3915, 3917, 3919, 3920, 3931, 3977, 3978, 3983, 4077:
 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 31, 52, 95, 192, 205, 865, 1274, 1761, 2596, 3245, 3352, 3436, 3516, 3591, 3891, 4152, 4157, 4254, 4336, 5336, 6408, 7279, 8920, 8948, 8949, 9823, 10470, 11101, 11746:
 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 52, 625:
 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 5, 289, 1020:
 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 12, գ. 66, 306:
 ՀԱԴ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 425, 852, 980, 994:
 ՀԱԴ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 392:
 ՀԱԴ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1039, 1849:
 ՀԱԴ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 75:
 ՀԱԴ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3:
 ՀԱԴ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 24:
 ՀԱԴ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 43, 64:
 ՀԱԴ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 104:
 ՀԱԴ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 27:
 ՀԱԴ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 8:
 ՀԱԴ, ֆ. 316, ց. 1, գ. 26, 30, 55, 65, 83, 102:
 ՀԱԴ, ֆ. 355, ց. 1, 279, 332, 895, 932:
 ՀԱԴ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 154:
 ՀԱԴ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 43:
 ՀԱԴ, ֆ. 469, ց. 3, գ. 2:
 Մատենադարան, թղթ. 152, վավ. 119, 153:
 ՎԱԴ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 981, 985, 1346:
 ՎԱԴ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 154:
 ՎԱԴ, ֆ. 476, ց. 6:
 Центральный государственный исторический архив Ленинграда (ЦГИАЛ), ф. 1262, о. 1, д. 25.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ հայերեն

Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987:
Ալիջան Ղ. Շիրակ, Վենետիկ, 1881:
Արոյան Ս., Բեկորներ Մշո ջոջ քարի, Երևան, 1997:
Գաղթյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1996:
Դավթյան Ա., Ջավախք, Երևան, 1994:
Դավթյան Ա., Գաղթի ճանփաներ, Երևան, 1997:
Դավթյան Ա., Հայկական և հայախառը բնակավայրերը Վրաստանում, Երևան, 1997:
Դավթյան Ա., Ամենաուրախ հուշարձան, Երևան, 1998:
Դավթյան Ա., Ո՛ր եմ տանում ճանփաները, Երևան, 1998:
 «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 1, կազմ.՝ **Հ. Ա. Օրբելի**, Երևան, 1966:
Տրենյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, հավելված Ա, բնագիր, Երևան, 1963:
Տրիցեանց Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը եւ Կովկասի Հայք XIX-րդ դարում, մասն Բ, Թիֆլիս, 1895:
Ջատիկյան Հ., Տրգիծական Ջավախք, Երևան, 2004 և այլն:
Ջոտնաջյան Ս., Ջավախք. ժամանակագրություն, Երևան, 2002:
Էփրիկեան Հ. Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1903-1905:
Ինճինեան Ղ., Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1806:
Իսոյան Ա., Սաբխա, Երևան, 1995:
Լալայան Ե., Տրկեր, հ. 1, Երևան, 1983:

Լալայանց Ե., Ջավախքի բուրմունք, Թիֆլիս, 1892:
Խոտոյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, Երևան, 1987:
Դանալարյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969:
Կարազեղեզան Յովհ., Մեպագիր տեղանուններ, հ. 1, գիրք 1, Երևան, 1998:
Կարապետյան Ս., Ջավախքի խաչքարերը, Երևան, 1995:
Կարապետյան Ս., Թիֆլիսի քաղաքագրությունը, Բեյրութ, 2003:
 Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988:
 Հայաստանի հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ՝ **Գաղթյան Գ., Դազախեցյան Վ., Մելիքյան Վ., Միրզոյան Ս., Վիրաբյան Ա.**, Երևան, 2000:
 Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, հ. 7, Երևան, 1987, հ. 8, Երևան, 1982, հ. 9, Երևան, 1983:
Կիրակոսյան Ն., Ջավախքի ժպիտներ, Երևան, 1994:
Կիրակոսյան Ն., Դունկիանոս երգիչ Կարմեցի. Դունկիանոսի ընծան, Երևան, 1995:
Կիրակոսյան Ն., Դունկիանոս երգիչ Կարմեցի. Վարք Դունկիանոսի, Երևան, 1997:
Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934:
Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան, 1936:
Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955:
Մեղրոյան Ա., Երզրում, Ազգային կազմը. Հայերի տեղաբաշխումը. Մեծ գաղթը, Երևան, 1994:
Մեղրոյան Ա., Ջավախք. պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1999:
Մեղրոյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003:
Մեղրոյան Ա., Նյութեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի դպրոցների պատմությունից, Երևան, 2005:
Մուրադյան Ռ., Վանատուր Վ., Կորխ. օրերն այստեղ չեն ծերանում, Երևան, 2003:
Յակոբեան Պ., Հրաւր ողջնություն, Էջմիածին, 1993:
Յովհաննիսեան Հ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:
Զամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1984:
Յամունեան Խ., Հայաստանի հին կուլտուրան, Երևան, 1931:
Մանույան Ա., Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, 1992:
Մանույան Ա., ...ման Սպիտակ եղեռն, Երևան, 2001:
Մարգարյան Վ., Ջավախք տեղանվան ծագումը, Երևան, 1999:
Մկիկյան Պ., Արագվա, Երևան, 1997:
Մնայան Գ., Ջավախք. ուլքեր ենք մենք, առաջին պրակ, Երևան, 1998:
Մկիկյան Ա., Արագվա, Երևան, 1997:
Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

վրացերեն

აბდალაძე ა., სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XVII), თბილისი, 1978.
აბულაძე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973.
აბულაძე ც. თურქული წყაროები XVI ს. I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, თბილისი, 1983.
ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1961.
ამირანაშვილი ჯ., ადრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბილისი, 1968.
 ასპინძა. სამცხისა და ჯავახეთის საზღვარზე. ახალციხე, 2000:
ბაქრაძე დ., ისტორია საქართველოსი, I, 1889.
ბენდიანიშვილი ა. საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921 წწ.), თბილისი, 2001.

ბერიძე გ. ჯავახური დიპლექტის სალექსიკონო მასალა, თბილისი, 1981.

ბერიძე გ. ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრები, თბილისი, 1956.

ბერიძე გ. ძველი ქართველი ოსტატები, თბილისი, 1967.

ბერიძე მ. ჯავახეთი (ტოპონიმური ანალიზი), თბილისი, 1992.

ბერძენიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი - თორი, ჯავახეთი, თბილისი, 1985.

ბერძენიშვილი ნ. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, თბილისი, 1949.

ბერძენიშვილი ნ. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, II, თბილისი, 1953.

ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დხიური, I, თბილისი, 1964.

ბოჭორიძე გ. კახეთის ახწურა 1801 წლისა, "საქართველოს არქივი, III, თბილისი, 1927.

გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, **გელაშვილის გ.** გამოცემა, თბილისი, 1962.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი გამოკვლევა და კომენტარიები დაურთო **ჯიქია ს.**, წ. II, თბილისი, 1941.

ბოჭორიძე გ. მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში, თბილისი, 1992.

გაფრინდაშვილი გ. ვარძიისა და მისი მიდამოების ქვაბები, თბილისი, 1957.

ზაქარაია პ. საქართველოს ძველი ციხესიმაგრეები, თბილისი, 1988.

ზედგინიძე გ. თორელ-ჯავახთა და ჯაყელ-მესხთა სამამულო მფლობელობის შესახებ, კრებული "ივ. ჯავახიშვილი", თბილისი, 1977.

თეთვაძე შ. **თეთვაძე ო.** სომხები საქართველოში, თბილისი, 1998.

თოფურია ვ. ქვაჯვარანი საქართველოში, "მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის", ნაკვ. 4, 1942.

თოფურიშვილი რ. მოსახლეობის შიდა მიგრაციული პროცესების მნიშვნელობისათვის საქართველოს ისტორიაში, "მიმდინარე ადგილსადაც ორბელიანის ხსოვნას (მეორე სამეცნიერო კონფერენცია), თბილისი, 1998.

თოფურიშვილი რ. სად წავიდა ჯავახეთის ქართული მოსახლეობა, თბილისი, 2000.

კაკაბაძე ს. ისტორიული საბუთები, IV, თბილისი, 1913.

კაკაბაძე ს. მეფე გიორგი ანდრონიკეს შვილი ალასტანელი, "წერილი შტუდიები", ტფილისი, 1914.

კაკაბაძე ს. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, "საისტორიო მოამბე", წ. I, 1924.

ლომსაძე შ. სამცხე-ჯავახეთი XVIII საუკუნის შუაწლებიდან XIX შუაწლებამდე, თბ., 1975.

საქართველო. ენციკლოპედია, ტ. თ, თბილისი, 1997.

საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1987 წლის 1 იანვრის მდგომარეობით, თბილისი, 1987.

მაკალათია ს. მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი, 1938.

მალთაყური კ. **შოშიაშვილი ნ.** **ხანთაძე შ.** **ჯამბურია გ.** ვარძია, თბილისი, 1955.

მელიტაური კ. ვარძიის სამშენებლო-ხუროთმოძღვრული შესწავლის საკითხები, თბილისი, 1961.

მარუაშვილი ლ. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწ. 2, თბილისი, 1970.

მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმისათვის, I, **ზ. ალექსიძისა და შ. ბურჯანაძის** გამოცემა, თბილისი, 1964.

მელიქსეთ-ბეგი ლ. თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურისა და ტოპონიმის საკითხებისათვის, კრ. "მარქსისტული ენათმეცნიერება", თბილისი, 1934.

მელიქსეთ-ბეგი ლ. მეგალიტური კულტურა საქართველოში, თბილისი, 1938.

მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბილისი, 1977.

მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბილისი, 1980.

მუსხელიშვილი ლ. ვაჰანის ქვაბთა განგება, თბილისი, 1939.

ოთხმეზური გ. XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1981.

პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, I, გამოცემად მოამზადეს **დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა,** თბილისი, 1991.

პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, II, გამოცემად მოამზადეს **დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ,** თბილისი, 1993.

ჟორდანიას თ. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, წ. I, ტფილისი, 1892.

საბინინი მ. საქართველოს სამოთხე, პეტერბურგი, 1882.

სამუშია ჯ. ნარკვევები შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, წ. I, თბილისი, 1999.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი, 1970.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბილისი, 1973.

სარჯველაძე ზ. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. მასალები, თბილისი, 1995.

სილოვაგა ვ. კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, თბილისი, 1994.

სილოვაგა ვ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქარტული ეპიგრაფიკული ძეგლები, ახალციხე, 2000.

სილოვაგა ვ. ბახვაშთა ფეოდალური სახლის მემორიალური წიგნები და მათი ანდერძ-მოსახსენებლები, Dedicatio. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 2001.

სურგულაძე ი. ქართული სამართლის ძეგლები, თბილისი, 1970.

ქუთათელაძე ქ. ქვემო ქართლი. პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბილისი, 2001.

ყიფიანი გ. მესხური საცხოვრისი, თბილისი, 2002.

შარაშიძე ქ. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, თბილისი, 1961.

შენგელაია ნ. XV-XIX სს. საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, თბილისი, 1974.

შოშიაშვილი ნ. თერელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოტა რუსთაველი, კრ. "შოთა რუსთაველი", თბილისი, 1966.

ჩუბინაშვილი ნ. ქართული ხელოვნების ისტორია, I, თბილისი, 1936.

ჩუბინაშვილი ნ. ჯავახეთის ადრე შუასაუკუნეების კამაროვანი არქიტექტურის ძეგლები, გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული დიპლომატიური ლექსიკონი, ტ. 2, თბილისი, 1999.

ქართული სამართლის ძეგლები, I, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო **ი. დოლიძემ,** თბილისი, 1963.

ქართული სამართლის ძეგლები, II, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო **ი. დოლიძემ,** თბილისი, 1965.

ქართული სამართლის ძეგლები, III, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო **ი. დოლიძემ,** თბილისი, 1970.

ქართული სამართლის ძეგლები, IV, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო **ი. დოლიძემ,** თბილისი, 1972.

ქართული სამართლის ძეგლები, V, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო **ი. დოლიძემ,** თბილისი, 1974.

ქართული სამართლის ძეგლები, VII, ტექსტები გამოსცა,

შენიშვნები და საძიებელი დაურთო **ო. დოლიძემ**, თბილისი, 1981.

ქართული წარწერების კორპუსი. ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთი და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა **ნ. შოშიაშვილმა**, თბილისი, 1980; სს

ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XXV სამეცნიერო სესხია, თბილისი, 1974.

ქუჩიშვილი ზ., ჯავახეთის სოფელ ხიზაბავრას ისტორიულ-ეთნოლოგიური საკითხები. მესხეთი, I, ახალციხე, 1997.

ხილდორის ვიღეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ., თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა **ც.**

აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო **მ. სვანიძემ**, თბილისი, 1979.

ჩუბინაშვილი დ., ქართულ-რუსული ლექსიკონი, თბილისი, 1984.

ცისკარიშვილი ვ., ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1959.

ჭინჭინაძე ზ., სამცხე-საათაბაგო, ტფილისი, 1905.

ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, საქართველოს მეგზური I, თბილისი, 2000.

ჯავახიშვილი ი., საქართველოს საზღვრები, ტფილისი, 1919.

ჯავახიშვილი ი., ქართული ერის ისტორია, წ. I, ტ. I, თბილისი, 1979.

ჯავახიშვილი ი., ქართული ერის ისტორია, წ. II, ტ. II, თბილისი, 1979.

ჯავახიშვილი ი., მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბილისი, 1946.

ჯალაბაძე გ., კვემო ქართლის მოსახლეობის ეთნიკური სურათი, "კვემო ქართლი", თბილისი, 1990.

ჯანაშია ს., აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის, შრომები, II, თბილისი, 1952.

ჯანბერიძე ნ., ქართული არქიტექტურის ძეგლები, თბილისი, 1965.

ռուսերեն

"Акты собранные Кавказского археографического комиссиею" (АКАК), т. IV, Тифлис, 1870; т. X, Тифлис, 1885.

Аладшвили Н., Монументальная скульптура Грузии. Сюжетные рельефы V-XI веков, Москва, 1977.

Амиранашвили Ш., История грузинского искусства, Москва, 1950.

Арвеладзе Б., "Армянские" или грузинские церкви в Грузии?!, Тбилиси, 1996.

Атлас Грузинской ССР, Тбилиси, 1964.

Беридзе В., Грузинская архитектура с древнейших времен до начала XX века, Тбилиси, 1967.

Вендейбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888.

Вермишев Х., Экономический быт государственных крестьян в аьалцихском и ахалкалакском уездах тифлисской губернии, Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края (МИЕБГКЗК), т. 3, Тифлис, 1886.

Гаприндашвили Г., Пещерный ансамбль Вардзиа, Тбилиси, 1960.

Джамбурия Г., Мелитаури К., Хантадзе Ш., Шошиашвили Н., Вардзиа, Путеводитель, Тбилиси, 1957.

Джанашвили М., Каталог предметов церковного музея, Тифлис, 1914.

Джандиери Е., Ахалкалаки Джавахетский (историко-археологическое исследование). Автореферат диссер-

тации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси, 1983.

Евевкий О., Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 4, СПб., 1836.

Закарая П., Памятники Восточной Грузии, Москва, 1982.

Зубов П., Картина кавказского края принадлежащего России и сопредельных ему земель, СПб., 1835.

Калеждин П., Кавказский край. Природа и люди., Тула, 1901.

Капанян Г., Историко-лингвистические работы, т. II, Ереван, 1975, с. 328.

Март Н. и Орбели И., Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван, Петроград, 1922.

Мачабели К., Каменные кресты Грузии, Тбилиси, 1998.

Мелконян А., Уроки армяно-грузинских отношений и проблема Джавахка, «Կանոնի», Գիտական հովվածմանի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 2001.

Ментешавили А., Из истории армяно-грузинских отношений в 1918-1920 гг., "politika", Тбилиси, 1998, N 4-6.

Месхиа Ш., Города и городской строй феодальной Грузии XVII-XVII вв., Тбилиси, 1959.

Мушкетов И., Материалы по ахалкалакскому землетрясению 19-ого декабря 1899 г., "Труды Геологического комитета", Новая серия, вып 1, СПб, 1903.

Надеждин П., Природа и люди ха Кавказе и за кавказом, СПб, 1869.

Очерки истории Грузии, т. I, Тбилиси, 1989.

Очерки истории Грузии, т. II, Тбилиси, 1988.

Пурцеладзе Д., Грузинские церковные гуджары, Тифлис, 1881.

Сборник материалов для описания Тифлисской губернии (СМОТГ), т. I, вып. 1, Тифлис, 1870.

Северов Н., Памятники Грузицкокого зодчества, Москва, 1947.

Северов Н., Чубинашвили Г., Кумурдо и Никорцинда, Тбилиси, 1947.

Сумбадзе Л., Архитектура грузинского народного жилища дарбази, Тбилиси, 1984.

Такайшвили Е., Материалы по археологии Кавказа, т. XII, Москва, 1909.

Такайшвили Е., Археологическая экспедиция 1971-го года в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952.

Ушаков Н., История военных действий в азиатской Турции в 1828-1829 гг., ч. 1-2, СПб., 1836.

Филипов, Военный обзор Тифлисской губернии и Закавказского округа, СПб, 1872.

Хармандарян С., Ленин и становление закавказской федерации, Ереван, 1969.

Чубинашвили Г., Вопросы истории искусства, Тбилиси, 1970.

Шахатунян А., Административный передел Закавказья, Тифлис, 1918.

აქსაქსი

Brosset M., Rapports (II) sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en (1847-1848) par M. Brosset, livre 2, St-Pb., 1850.

Brosset M., Rapports (VI) sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en (1847-1848) par M. Brosset, livr. 3, St-Pb., 1851.

Brosset M., Mélanges asiatiques. t. II, 2e et 3e1, St. Pétersburg, 1854.

Toumanoff C., Iberia on the Eve of Bagratid Rule, Le Museon, LXV, 1952.

ՀՈՂՎԱՐՆԵՐ
հայերեն

Աբրահամյան Վ., Բողոքնովկայի Ս. Սարգիս եկեղեցու օծումը.– «Էջմիածին», 1993, ԺԱ-ԺԲ, էջ 17:

Ավրդեան Հ., Ջալալբեկի մշակութային կեանքը.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Ալօ, Ջուրը Ախալքալաքում.– «Ջալալբեկ», 1914, N 9:

Ասազեան Վ., Տանջուած ժողովուրդի մը չքնաղ հայրենիքը՝ Ջալալբեկ.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Բարաջանյան Ա., Շիգոֆրենիայի նուպաներ՝ Ջալալբեկի հողի վրա.– «Հայկական Ժամանակ», 09.02.2001:

Բզնունի, Գուլթորոններ.– «Մերու Հայաստանի», 1876, N 48:

Բրդեան Արսէն քահ., Ջալալբեկի հայ գիտրի ներկայ վիճակը.– «Գիտատնտես», 1914, N 4:

Բրդեան Արսէն քահ., Մի մոռացուած գիւղ Ջալալբեկում.– «Համ-բաւարեր», 1916, № 17:

Գեղամեանց Յ., Կարապետ արքեպիսկոպոս.– «Փորձ», 1876, № 1:

Գրիգորյան Ա., Իսկ ո՞վ է պաշտպանելու Վրաստանի հայութեան իրավունքները.– «Հայոց Աշխարհ», 14.02.2001:

Դալայան Տ., Ջալալբեկ գավառական ծագման շուրջ.– «Իրան-Նամէ», № 36, 2001:

Երզնկեանց Ռոստոմ-բէկ. Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբասայ.– «Արարատ», օգոստոս 1887:

Թաղեայան Ա., Ո՞վ է ինչո՞ւ է կրքեր բորբոքում Ջալալբեկի շուրջ.– «Հայ Զինվոր», 01-08.08.1998:

Լալայեանց Ե., Տանկախօս հռոմէական հայեր.– «Արձագանք», 1894, № 118:

Լալայեանց Ե., Տանկախօս հռոմէական հայեր.– «Հանդէս Անսօրեայ», 1894, սեպտեմբեր:

Լալայեանց Ե., Վարձիա կամ Վարձունիք.– «Հանդէս Անսօրեայ», 1895, յունուար:

Լեօ, Ընդհանուր ակնարկ Հայաստանի Հիւսիսային սահմանների վրայ.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Կարապետյան Գ., Ջալալբեկ 1830-1930 թթ. (բնակչութիւն և բնակավայրեր).– «ԲԵՀ», 1998, № 2:

Կարապետյան Մ. Մ., Հովհաննէս Թումանյանը հայկական կոտորածների մասին.– ՊԲՀ, 1987, № 2:

Կարապետյան Մ., Եթէ Վրաստանում է, ուրեմն վրացական է...– «Հայաստանի հանրապետութիւն», 1995, 6 օգոստոս:

Կարապետյան Մ., «Անտառները ոչնչացրին, որովհետև տեսած չկային».– «Մոլորակ», 1997, 4 հոկտեմբերի:

Կարապետյան Մ., Կույս դեսամտիկների շարքաշ կյանքը Ջալալբեկում.– «Մոլորակ», 07.10.1997:

Կարապետեան Ա., Ջալալբեկի պատմական յուշարձանները.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Կարապետեան Ա., Վրաց քաղաքական մտեցումները Ախալցխա-Ախալքալաք գօտու մահմեդական բնակչութեան խնդրի առնչութեամբ.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Կիրակոսյան Խ., Խորենիս գլուխի ջարդի 80-ամյակին.– «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 27.06.1988:

Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի.– ԲԵՀ, 1977, № 2:

Դլոչեանց Ա. վրդ., «Մուրճ», N 5, 1894:

Դուլիկեան Մ., Նորորեայ հոգեւոր կեանքը հինաւորը Ջալալբեկ աշխարհում.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Մայիսա Յ., Դուխարոններն Ախալքալաքի գաւառում.– «Նոր-Գար», 1893, № 221:

Մայիսասեան Մ., Ջրի պահանջը Ախալքալաքում.– «Ջալալբեկ», 1913, № 26:

Մարգարեանց Կարապետ Տեր-Մարգարեան, Հայրենեաց հնութիւններից.– «Արարատ», 1873, Ժ:

Մելիքսեթ-բեկ Լ., Կարնո հայ գաղթականների 1829 թ. գեներալ պակսկիչին ուղղած գրութեան բնագիրը.– «Տեղեկագիր», 1940, № 3:

Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Հայերը Վրաստանում.– "Кавказ и Византия", № 1, Ереван, 1979.

Մեղրեան Ա., Վաստակավոր անտառաբույժը.– «Սովետական Վրաստան», 12 /V, 1983, էջ 3:

Մեղրեան Ա., Մարգարեան Հ., Տոնահանդէս Կարգախում.– «Սովետական Վրաստան», 12.05.1985:

Մեղրեան Ա., Ջալալբեկի գողգոթան.– «Ազատամարտ», 24.04.1992:

Մեղրեան Ա., Ժողովրդագրական շարժերը Ջալալբեկում և Ախալցխայի գավառում 19-րդ դարի առաջին քառորդին.– «Իրան-Նամէ», 1998, № 1-3:

Մեղրեան Ա., Ջալալբեկի պատմութիւն, «Հայրենի Ջալալբեկ».– Պէյրուք, 2000:

Մեղրեան Ա., Ջալալբեկիները արեւմտահայ ազատագրական պայքարում.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Մեղրեան Ա., Հոգեւոր-եկեղեցական կեանքը Ջալալբեկում.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Նահատակյան Ռ., Թոթիսան գլուխի պատմութիւնից.– «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1986, № 2:

Նավոյեան Ե., Ջալալբեկի կրթական համակարգը.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Ներսիսյան Ս., Լրագրողների արշավախումբը Բողոքնովկայի շրջանում.– «Սովետական Վրաստան», 13.10.1988:

Շաքարեանց Ս., Հայ-վրացական յարաբերութիւնները ժամանակակից փուլում.– «Հայրենի Ջալալբեկ», Պէյրուք, 2002:

Պիճիկեան Բ., Ախալքալաք եւ նրա շրջակայքը.– «Մշակ», 1877, № 10:

Ջալալբեկյան Ս., Մեղրեան Ա., Տոնահանդէս Կարգախում.– «Սովետական Վրաստան», 03.07.1986:

Ռոստոմ, Հայ-վրացական յարաբերութիւնները.– «Հայրենի Ջալալբեկ».– Պէյրուք, 2002:

Ռոբէն, Ախալքալաքի պայքարը.– «Դրոշակ», Փարիզ, 1926, № 1:

Ս. Բ., Մի քանի խօսք Ջալալբեկ գաւառի մասին.– «Արաքս», գիրք Բ, հինգերորդ տարի, Ս.Պետերբուրգ, 1893:

Մայլիմեան, Արեւրիտիւնը Ախալքալաքի գաւառում եւ նրա հետեւանքները.– «Մուրճ», 1901, № 6:

Մայլիմեան, Տնտեսական հարցեր.– «Մուրճ», 1901, № 7:

Մայլիմեան, Գաւառական կեանք.– «Մուրճ», 1903, № 1:

Մամուղեան Խ., Քարի պաշտամունքը հայերի մէջ.– «Հանդէս Անսօրեայ», 1927, № 9:

Մանուսյան Ա. Մ., Ջալալբեկի «վիշապ» քարակոթողները.– «ԲԵՀ», 1982, № 2:

Մանուսյան Ա., Ասպինձայի ճակատամարտը.– «Խորհրդային Վրաստան», 01.11.1990:

Մանուսյան Տ., Հանդիսութիւն Խոջաբեկ գլուխում.– «Էջմիածին», 1995, Ը-Թ:

Մարիբեկյան Յ., Ամենքի և յուրաքանչյուրի գործը.– «Փարոս», 30.05.1988:

Մարտիան, Կաթոլիկ հայերի վարչութիւնը Ռուսաստանում.– «Մշակ», 1903, № 113:

Մարտիանեանց Ա., Կաթոլիկ հայերը նոր գրաված նահանգներում.– «Մշակ», 1882, N 75:

Միմոնեան Մ., Ջալալբեկի բնակչութիւնը հարիւր տարում.– «Հայ կեանք», 12.04.2-1999:

Վահանյան Ս., Ջալալբեկ. հակադաշնակցականները հայ-վրացական հարաբերութիւնները խոյահարողներ.– «Երկիր», 10.02.2001:

Վանցեան Գ., Հայ բոշաներ.– «Մուրճ», 1892:

Վանցեան Գ., Պատմական ակնարկ բոշաների անցեալից.– «Մուրճ», 1894:

Վերին պալեոլիթյան առաջին կայանը Ջալալբեկի բարձրավանդակում.– «Լրագրեր ՎՍՍՀ ԳԱ», 1988, № 2:

Տեր-Յակովբեանց, Ախալքալաքի ներկայ վիճակը.– «Արշալոյս», 1906, № 6:

Տեր-Մարգարեան Կ., Յախալքալաքէ.– «Արարատ», սեպտեմբեր 1875:

Տիրեան Կ., Կալկասի կաթողիկեայ հայերը.– «Հանդէս Անսօրեայ», 1894, ապրիլ:

Տիրեան Կ., Կալկասի կաթողիկեայ հայերը.– «Հանդէս Անսօրեայ», 1894, յուլիս:

Տոմասյան Է. Աստղագիտական օրացույցների մասին.– «Արվեստ», 1990, № 9, էջ 54-59:
Փիլոսոֆիա Տ. Վրաց կենսաբանական գիտությունների.– «Մուր», 1903, № 8:
Օլանդյան Կ., Կարասյանյան Ա. Պահպանման կուլտուրայի հուշարձանները.– «Փարոս», 17.04.1976:

վրացերեն

Ատաբեգաշვილი მ. რაც დანერგულა-ვიკმაროთ.– “სოფლის ცხოვრება”, 26.04.1991.
Ատაბეგაშვილი მ. ადგილის დედა გვეძახის.– “სოფლის ცხოვრება”, 03.05.1991.
ანდრიაძე ლ. სომხეთი დაკარგავს 120-კილომეტრიან ზოლს ზხვავზე.– “მთავარი გაზეთი”, № 124.
აღსანიშნავი ი. ვარძიის მიძინების ღვთისმშობლის დღესასწაული.– “დროება”, 1877, № 147.
არჩვაძე ი. მშვიდობით იარახო, გამარჯობა, აფჰაზეტი, შენი!– “მერიდიანი”, № 4, 23-30.05.2001.
აფრასიძე გ. ფეოდალური ქალაქის წარმოშობა საქართველოში, “სახსტორიო კრებული”, IV, თბილისი, 1974.
ახალციხელი, ასპინძა.– “ივერია”, 1901, № 156.
ასანიშვილი გ. სტუმრად სამცხე ჯავახეთში.– “დილის გაზეთი”, № 181, 08.08.2001.
ასუაშვილი ი. სამცხე-საათაბაგოს ეთნიკური ვითარების ისტორიისათვის.– “ისტორია და გეოგრაფია სკოლაში”, 1990, № 2 (97).
ბერიძე გ. ჯავახეთის გეოგრაფიულ სახელთა წარმოებისათვის.– “მნატობი”, XI, თბილისი, 1972.
ბერიძე მ. ადგილის სახელთა გადაზრება და განახლება ბუღი სოფლები.– “ლიტერატურული საქართველო”, 24.04.1987.
ბერიძე გ. კუმურდოს ტაძარს ათასი წელი შეუსრულდა.– “ძეგლის მეგობარი”, № 2, 1964.
ბერიძე მ. ხერთვისის ახალი სიცოცხლე.– “ლიტერატურული საქართველო”, 08.08.1986.
ბერძენიშვილი დ. ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები XVIII ს.– “საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული”, თბილისი, 1971, № 4.
ბერძენიშვილი დ. ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები.– “საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული”, თბილისი, 1975, № 5.
ბერძენიშვილი დ. ახალქალაქი ჯავახეთისად.– “არტანუჯი”, 1998, № 7.
ბერძენიშვილი დ. ექსპედიცია ჯავახეთში.– “არტანუჯი”, 1999, № 8-9.
ბუაღაგა დ. “სომხური საკითხი” თავს არ მალავს.– “ხვალინდელი დღე”, № 137, 19.06.2005.
ბურდიაშვილი მ. სტუდენტური მოძრაობა ჯავახეთის გადარჩენას ცდილობს.– “აკცენტი”, 05-06. 06. 2003, № 42:
ბუმბერიძე ო. ვარძია მინდოდა მენახა.– “ახალგაზრდა კომუნისტი”, 07.03.1989.
გალახაძე ო. თანადგომა სჭირდება.– “სოფლის ცხოვრება”, 16.02.1990.
გამგეკელი ვ. ცქიტიშვილი ზ. 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხა.– “მაცნე”, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეტნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბილისი, 1973, № 1.
გაფრინდაშვილი გ. ახალი ნავარძიევის წარწერა.– “მეცნიერება და ტექნიკა”, თბილისი, 1953, № 9.
გაფრინდაშვილი გ. ისტორიული ჯავახეთის გამოქვაბულები.– “ძეგლის მეგობარი”, თბილისი, 1964, № 3
გაფრინდაშვილი გ. ვანის ქვაბის განძი.– “ძეგლის მეგობარი”, თბილისი, 1966, № 6.
გაფრინდაშვილი გ. თმოგვი.– “ძეგლის მეგობარი”, თბილისი, 1966, № 8.
გაფრინდაშვილი გ. ჩვენი კულტურის სადიდებელი.– “კომუნისტი”, 05.10.1986.

გახარია ლ. მინაძის წყალხაცავი -ალტერნატივა?!– “კომუნისტი”, 27.07.1988.
გელაშვილი ნ. მესხეთ-ჯავახეთი ანუ სამცხე-საათაბაგო.– “ხმა ერისა”, 1995, № 2-3.
გვარამაძე (ვინმე მესხი). ჯავახეთის ისტორიადამ. არქეოლოგიური შენიშვნები.– “დროება”, 1882, № 150.
გვარამაძე (ვინმე მესხი). ხმა ხიზაბავრიდან.– “დროება”, 1882, № 185.
გვერდწითელი რ. ზედა თმოგვის წარწერები.– “საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე”, XIV-B, თბილისი, 1947.
გლუაშვილი უ. რა ხდება ჯავახეთის სკოლებში.– “რეზონანსი”, 09.07.2001.
გოგებაშვილი ი. ასპინძის ომი.– “მადლი”, 15.12.1992.
გუმბერიძე ო. ვარძია მინდოდა მენახა.– “ახალგაზრდა კომუნისტი”, 07.03.1989.
გურგენიზე ვ. “მე ჯავახეთს რა მიჭირდა..”.– “საქართველოს რესპუბლიკა”, 06.11.1991.
დათუაიშვილი მ. საქველმოქმედო საზოგადოება. ასპინძისხევის ექსპედიციის სპონსორი, ახალგაზრდა ივერიელი, 14.07.1990.
დანელია ვ. თოკის ტაძარი ბეწვზე ჰკიდა.– “საქართველოს რესპუბლიკა”, № 193, 16.08.2005.
ზედგინიძე გ. სამხრეთ საქართველოს ზოგიერთი პუნქტის ადგილმდებარეობის დაზუსტებისათვის.– “მაცნე”, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეტნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბილისი, 1972, № 3.
თეთაძე ს. ჯავახური პრობლემები.– “ახალგაზრდა კომუნისტი”, 14.09.1989.
თომაძე მ. მოციმციმე ცისტვალი.– “სოფლის ცხოვრება”, 05.07.1883.
ივანიძე ნ. ოლა-სახლები ასპინძის რაიონში.– “საქართველოს ბუნება”, 1991, № 7.
იმერლიშვილი ნ. ვინ გადააკეთა ახალქალაქის უძველესი ქართული ეკლესიები სომხურ ეკლესიებად?– “არაპოლიტიკური გაზეთი”, 2002, № 2.
კაკანაძე გ. შვეიცარიაში სამცხე-ჯავახეთის მიტაცების გეგმა შემუშავდა.– “ჯეორჯიან ტაიმსი”, 2002, № 4.
კაკანაძე გ. საქართველოს რუკის დანაკუწების სტრატეგია.– “ჯეორჯიან თაიმსი”, 2002, № 5.
ისაკაძე თ. ისტორიული პარადიგმები.– “ლიტერატურული საქართველო”, 23.03.1990.
კალანდაძე ი., კვახაძე ე. “ახალგაზრდა კომუნისტის” მუდმივმოქმედი ჟურნალისტური ექსპედიცია “სრულიად საქართველო”, ახალქალაქის რაიონი.– “ახალგაზრდა კომუნისტი”, 31.05.1988.
კალისტრატე. საისტორიო მასალა, IV.– “ივერია”, № 239, 1891.
კეკელიძე კ. კანონიკური წყობილება ძველ საქართველოში.– “ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე”, X, 1930.
კენჭოშვილი ს. ახალქალაქისა და კუმურდოს ეპარქია, მოციქულების შემდეგ ჯავახეთი წმინდა ნინომ მოილოცა.– “კარიბჭე”, № 14, 12-15.08.2005.
კლდიაშვილი ა. ანანაურის მოხატულობა.– “თბილისი”, 06.10.1986.
კოჟორიძე დ. ახალქალაქი რევოლუციამდელ ხანაში.– “მაცნე”, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეტნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბ., 1977, № 2.
ლგებანიძე მ. რუსეთის ბაზები ამერიკას შუა აზიის დერეფანს უზარავს.– “ვერსია”, 2002, № 31.
ლფსვერიძე თ. ჯავახეთში ჩასახლებული სომხებით, რუსებმა მე-5 კოლონა შექმნეს.– “თავისუფალი გაზეთი”, № 40, 26.07-02.08 2005.
ლომინაძე ბ. მასალები დასავლეთ საქართველოს XVII-XVIII ს-თა ისტორიის ქრონოლოგიისათვის.– “მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის”, ნაკ. 29, 1951.

ლომინაძე ბ. კათალიკოსები, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია.– № 5, 1980.

ლომთური ნ. ძველი საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის, "ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. I, თბილისი, 1958.

მაისურაძე კ. ჯავახეთის ქართველებს ინგილოების ბედი ემუქრებათ.– "Georgian Times", № 21, 27.05. - 03.06. 2004; № 24, 17-24.06.2004.

მაისურაძე კ. სომხებმა ვარძია, ხერთვისი და თმოგვი თავისად გამოაცხადეს.– "Georgian Times", № 38, 2005.

მაისაშვილი ა. კიდევ ერთხელ ჯავახეთის გასაჭირზე.– "ახალგაზრდა კომუნისტი", 17.03.1990.

მანგულიშვილი ა. საქართველოს საზღვრები.– "სარკმელი საქართველო", 4, 2001.

მანარაძე ს., საქართველოს სოფელი, სადაც ქართველებს დამის გათვების უფლება არ აქვთ.– "სპექტრი", № 19, 17-24.05.2002.

მეგრელაძე გ. ორ-ოჯახიანი სეპარატიზმი?!.– "დრონი", 06-09.09.1997, № 78 (470).

მელიტაური კ. ახალქალაქის ციხის ნაშტები.– "ძველის მეგობარი", № 40, 1976.

მიქიაშვილი ნ. ჯავახეთი ხელისუფლებას მხოლოდ არჩევნების წინ ახსენდება.– "რეზონანსი", № 159, 19.06.2001.

მიქიაშვილი ნ. სამანაბლო, აფხაზეთი... ახლა ჯავახეთიც?!. – "რეზონანსი", № 160, 20.06.2001.

მორჩაძე ნ. ქართველი ერის მწვენიერი სამშობლო.– "თბილისი", № 79.

მოსიაშვილი თ., რაში გეჭირდება ქართული.– "რეზონანსი", 23.06.2001.

მოსიაშვილი თ. რატომ ტოვებენ ჯავახეთს დუხობორები.– "საქართველო", № 39, 02.03.2005.

ნემზაძე თ. ხოსიოს ეკლესია.– "ძველის მეგობარი", № 2, 1993.

ნოზაძე ზ. ქვეთა დაღალი ჯავახეთის გრძელდება.– "ნ საათზე", 2001, № 225.

ნოზაძე ზ. ქართული ეკლესიის ქვეით სომხური ტაძარი ააშენეს, 23-29.08.2002

ობოლიძე ხ. კალანდაძე ინგა, კვახაძე ეთერ, შრული საქართველო, ბოლდანოვის რაიონი.– "ახალგაზრდა კომუნისტი", 11.11.1988.

ოქუაშვილი ზ., ძმა და და. (ჯავახური ლეგენდა)– "ივერია", 1893, № 40.

როსტომაშვილი ი., სოფელი ბარალეთი.– "მოგზაური", 1901, № 1.

როსტომაშვილი ი., სოფელი კუმურდო და მისი დიდებული ნაშთი.– "მოგზაური", 1901, № 2.

სილოგავა გ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ეპიგრაფიკული ექსპედიციის 1977 წ. მუშაობის ანგარიში.– "მრავალთავი", VII, თბილისი, 1980.

სილოგავა გ., სამხრეთ საქართველოს წარწერების შეცვალა ხელნაწერთა ინსტიტუტის ეპიგრაფიკული ექსპედიციის მიერ.– "მრავალთავი", X, 1983.

ტალიაშვილი ი., ასპანას ქალსა ჰყვარობდა თუ...– "ახალგაზრდა კომუნისტი", 14.11.1989.

ტალიაშვილი ი., "...ესე მან განკითხუი"სასა...– "ახალგაზრდა კომუნისტი", 16.12.1989.

ტარყაშვილი ნ., ქართული სალოცავების საძირკველზე სომხები ეკლესიებს აგებენ!– "ასავალ-დასავალი", 2002, № 6 (391).

ფერაძე დ., ჯავახეთის ქართველობა დახმარებას ითხოვს.– "ალია", № 84, 2002.

ქიქავა თ. უპირველესი ძველი.– "განათლება", 12.02.1993.

ქოქიაშვილი გ., ნაირრევი ტაძრები.– "აისი", № 4, 31.01.2006.

ქოქიაშვილი ს., დანიელ წინასწარმეტყველი საღამოს ტბისთან.– "საქართველოს რესპუბლიკა", № 276, 16.10.2003.

ქოქიაშვილი ს. კელია - როგორც სახელოსნო, ხატი -

როგორც ხელოვნება.– "საქართველოს რესპუბლიკა", 07.05.2005.

ქურდაძე ი., ჯავახეთში დაფიქსირებულია ორი ახალი ეპიგრაფიული ძეგლი.– "დილის გაზეთი", 04.11.1997.

ღონდაძე ნ., რამდენიმე სიტყვით გვარ-წარმოშობათა შესახებ.– "წითელი დროშა", 21.01.1989.

ღუღუშაური ნ., უბრალოდ არაფერი გვეძლევა. რაც ჩვენი უღებებით დავკარგეთ, ის უნდა დავიბრუნოთ.– "რეზონანსი", № 13, 2003.

ყაველაშვილი მ., იქ, გაუცხოებულ ჯავახეთში...– "მთავარი გაზეთი", 04.09.2003.

ყანდაშვილი დ., ასპინძა, მეფე ერეკლე და ტუშ ნაკუდას სადღეგრძელო.– "საქართველოს ბუნება", 1991, № 7.

ყორანაშვილი გ., ასსამოცი წლის წინათ.– "თბილისი", 17.03.1989.

შიშქელაშვილი ი., ასპინძა.– "სოფლის ცხოვრება", 20.06.1989.

შიშქელაშვილი თ., წილოსანი თ., და აღიშართა ჯვარი.– "სოფლის ცხოვრება", 06.07.1990.

შიშქელაშვილი თ., რა მანიძლია ვაშინგტონიდან ფოკამდე?– "თბილისი", 17.07.2001.

შონია მ., პატრიარქმა სამცხე-ჯავახეთი ზურაბ ჟვინიასტან ერთად მოინახულა.– "დილის გაზეთი", № 180, 07.08.2001.

ჩანაგა მ., ვის ამღვრევს წყალს ჯავახეთში.– "დილის გაზეთი", 2002, № 41.

ჩაჩანიძე გ., გრიგოლ ვპატოსის ძეგლი.– "საისტორიო მოამბე", I, 1925.

ჩიქოვანი თ., საიღალღო მატერიალური კულტურის ძეგლები ჯავახეთში.– "მაცნე", ისტორიის, არქეოლოგიის, ეტნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, თბ., 1975, № 4.

ჩუბინაშვილი ტ., მურჩის ძეგლები, "კომუნისტი", 25.09.1963.

ჩხეიძე რ., ზარი, ზარები, ზარი, "ლიტერატურული საქართველო".– 15-22.08.1997.

ცაგარეიშვილი ე., სომხური წყაროები არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ.– "მრავალთავი", I, თბილისი, 1971.

ცისკარიშვილი გ., განძანის წარწერების შესახებ, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XV, 1954, № 6.

ცხელილოელი პ., კათალიკოსნი საქართველოს ეკლესიისა (488-1811)– "ივერია", 1892, № 280.

ხარაზიშვილი ნ., ვინ იცის, როგორ გველის მესხეთი...– "ახალგაზრდა კომუნისტი", 19.12.1985.

ხარათელი ო., ჩვენი ასაღორძინებელია თრიალეთი, ჯავახეთი, და...– "განათლება", 11.12.1991.

ხარაძე კ., რატომ გადავარქვათ?, – "ახალგაზრდა ივერიელი", 26.06.1990.

ხარაძე კ., ძეგლების საუფლოში.– "საქართველოს ბუნება", 1991, № 1.

ხაჭაპურიძე ზ., რუსეთი სომეხი მინისტრის პირთ გვაფრთხილებს.– "დილის გაზეთი", № 76, 06.04.2001.

ჯავახიშვილი ა., სტელა ასომთავრული წარწერით ნასოფლარ არეშის მახლობლად, "საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე", ტ. V, 1944, 7.

ჯავახიშვილის ი., ივანე ჯავახიშვილის მოხსენება საქართველოს მთავრობას 1926 წ.

ჯანგიძე მ., ჩვენი ჩუქურთმიანი თანამგზავრები, კუმურდოს ტაძარი.– "არქიტექტურა და მშენებლობა", № 3 (19).

ჯანდიერი ე., ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, "ფოლკლორული საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები", I, თბილისი, 1969.

ჯეგბენაგა დ., საქართველოს სოფლები. ასპინძის რაიონი, სოფელი ხიზაბავრა.– "2X2", 01.09.2000.

ჯეგბენაგა დ., საქართველოს სოფლები. ასპინძის რაიონი, ტოლოში.– "2X2", 08-15.09.2000.

ჯიჯიაშვილი ლ., ქვები დაგვიკაწრეს... ისინი ვეღარ იღალადებენ.– "კვირის პალიტრა", № 50, 16-22.12.2002.

ռուսերեն

А. К-дзе, Этническое состояние Грузии в XIX веке.— “Тифлисский Листок”, 1900, № 61.
Алашвили М., Элиава Э., Аспиндза: вчера, сегодня и завтра. Счастье дома твоего.— “Заря Востока”, 30.08.1989.
Ахалкаци Э., Гамсахурдиа Г., Торжество на земле Джавахти.— “Свободная Грузия”, 01.05.1991.
Асанидзе М., Вардзия.— “Заря Востока”, 19.02.1989.
Вазагашвили В., Вардзия находится на грани разрушения.— “Свободная Грузия”, N. 78, 22.04.1999.
Гелашвили М., Родник Хертвиси.— “Молодежь Грузии”, 24.09.1988.
Гелашвили М., Ванис Кваби.— “Молодежь Грузии”, 18.02.1989.
Георгадзе А., Хертвиси.— “Заря Востока”, 26.05.1989.
Григорьев К., Селение Карзах, Ахалкалакского уезда Тифлисской губернии, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XVII, Тифлис, 1893.
Давлианидзе Л. С., К изучению цундско-тмговских хачкаров (крестов-камней).— “Вестник гос. музея Грузии”, 1959.
Жуков П., Поездка к переселенцам.— “Кавказ”, 1873, № 115, 119, 120.
Зедгенидзе Е., Сборник материалов для описания местностей и племен кавказа, вып. 7, Тифлис, 1889.
Кишидзе Д., О росписи большого храмового пещерного сооружения Вардзии.— “Известия”, т. III, Тифлис, 1925.
Криницкий, Путевые заметки от Ахалкалаки до Хертвиси.— “Тифлисское объявление, 1881, N 146.
Лолишвили И., Сквозь метель и заносы.— “Вечерний Тбилиси”, 14.05.1983.
Марр Н., Два грузинских архитектурных термина “ачрдил” и “балавар”.— “Христианский Восток”, т. VI, вып. III, 1922.
Мартиросян В., Чобанян П., Документы по истории армяно-грузинских взаимоотношений и общественной жизни Грузии (II пол. XVIII в.).— “Кавказ и Византия”, 1982, № 3.
Меликсет-Бек Л., Рельефы руки на памятниках материальной культуры феодальной Грузии.— “masalebi saqarTvelos etnografiisaTvis”, 1957, № 9.
Мушкетов И., Материалы по ахалкалакскому землетрясению 19-ого декабря 1899 г.— “Труды Геологического комитета”, Новая серия, вып. 1, СПб, 1903.
Польская Е., 150-летие штурма крепости Ахакалаки.— “Вечерний Тбилиси”, 02.01.1962.
Ростомов И., Ахалкалакский уезд в археологическом отношении.— Сборник Материалов для Описания Местностей и Племен Кавказа, вып. XXV, 1898.
Суколо., Взятие крепости Тмогви.— “Торговая газета”, 1908, N 78.
Цврава М., Над городом восходит солнце...— “Молодежь Грузии”, 04.10.1990.
Mercan S., Türkiye ve azerbaycana qarsi ermenilerin razi iddialarina bir basis, “սեպեօ սեթեցեթօ”, 2002, № 3.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ
 հայերեն

«Մարտի», 1871, 1873, 1874, 1875, 1886, 1899 1903, 1904, 1905, 1906, 1909, 1910, 1911, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917:
 «Մարտ», գիրք Բ, հինգերորդ տարի, Ս.Պետերբուրգ, 1893:
 «Արձագանք», 1885, № 3, 4, 22, 26, 43:
 «Արձագանք», 1893, № 12, 18, 115:

«Արձագանք», 1894, № 118:
 «Արձագանք», 1895, № 41, 43:
 «Արձագանք», 1896, № 12, 15:
 «Արշալույս», 1994, № 305:
 «Բազմավեպ», Բարձր Հայոց ծովակներու մէջ, 1891:
 «Բանասէր», Պարիս, 1903, հ. Ե, № 1:
 «Դրօշակ», 1905, № 10:
 «Էջմիածին», 1978, Գ:
 «Հանրապետ», 1916, № 45:
 «Հանրապետ», 1917, № 9:
 «Հայաստանի աշխատավորների», 1984, № 1:
 «Հայրենի Ջալալաբ», Պէլլուք, 2002:
 «Հայրենիքի ձայն», 1991, 21 օգոստոսի:
 «Հանդես անսօրեայ», 1894, 1901:
 «Հովիւ», 1909, № 32:
 «Հորիզոն», 1912, № 10, 49, 55, 84, 119, 187, 190, 199, 254, 284:
 «Հորիզոն», 1913, № 187, № 210:
 «Մարտակոչ», 16.09.1926, № 211 (1071):
 «Մեղու Հայաստանի», 1873, № 6, № 15:
 «Մեղու Հայաստանի», 1875, № 38, 44, 387:
 «Մեղու Հայաստանի», 1876, № 48:
 «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 91:
 «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 191:
 «Մշակ», 1873, № 6, 15, 16:
 «Մշակ», 1875, № 38, 44:
 «Մշակ», 1876, № 21:
 «Մշակ», 1877, № 9, № 11:
 «Մշակ», 1878, № 134:
 «Մշակ», 1879, № 157:
 «Մշակ», 1880, № 91:
 «Մշակ», 1881, № 191:
 «Մշակ», 1883, № 34, № 99:
 «Մշակ», 1884, № 39:
 «Մշակ», 1886, № 83:
 «Մշակ», 1888, № 24, 69:
 «Մշակ», 1891, № 92, 94:
 «Մշակ», 1897, № 138, 145, 148:
 «Մշակ», 1899, № 203:
 «Մշակ», 1900, № 4, 43, 124, 154, 180:
 «Մշակ», 1901, № 40, № 98:
 «Մշակ», 1902, № 265:
 «Մշակ», 1903, № 17, 54, 75:
 «Մշակ», 1904, № 171:
 «Մշակ», 1910, № 95:
 «Մշակ», 1915, № 247:
 «Մշակ», 1917, № 5:
 «Մոլորակ», 1997, № 14, 53:
 «Մուրճ», 1892, 1900:
 «Մուրճ», 1894, № 5:
 «Մուրճ», 1896, № 12:
 «Նոր-Գար», 1886, № 42:
 «Նոր-Գար», 1887, № 174:
 «Նոր-Գար», 1888, № 122, 194, 208:
 «Նոր-Գար», 1889, № 132:
 «Նոր-Գար», 1890, № 196:
 «Նոր-Գար», 1891, № 150:
 «Նոր-Գար», 1893, № 15, 30, 86, 105, 110, 128, 180, 198:
 «Նոր-Գար», 1894, № 130, 131:
 «Նոր-Գար», 1895, № 54, 108, 128, 150:
 «Նոր-Գար», 1896, № 112, 126, 133, 180, 201:
 «Նոր-Գար», 1897, № 105, 117:
 «Նոր-Գար», 1898, № 7, 13, 18, 101, 159:
 «Նոր-Գար», 1899, № 134, 187:
 «Նոր-Գար», 1902, № 47:
 «Ջալալաբ», 1913, № 24:
 «Ջալալաբ», 1914, № 9, 15:
 «Սիօն», 1875:
 «Սովետական Վրաստան», 3.07.1986:

«Մուրհանդակ», 1909, № 7, № 20:
 «Արասთან», 23. 07. 2005, № 57-58:
 «Տարագ», 1899, № 49:
 «Փորձ», 1876, № 1, էջ 196:
 «Օրացոյց և պատկեր տոնից», Թիֆլիս, 1915
 «Օրացոյց և պատկեր տոնից», Թիֆլիս, 1916:

ქვაყენი

“ალია”, სომხები სამსარში ქართველი სტუდენტების შეშვებას არ აპირებენ, № 83, 19-20.07.2005.
 “ალია”, სომხურმა ეკლესიამ მისი მრეგლის ნამოქმედართვის ბოდიში მოიხადა, № 87, 23.07.2005.
 “დროება”, ჩვენი ქართველ კათოლიკობა, 1882, № 150.
 “დილის გაზეთი”, № 283, 20.12.2001.
 “ივერია”, 1897, № 191; 1901, № 1550.
 “კვირის პალიტრა”, ცოტა ზურგს უკანაც მოვიხედოთ... საქართველო, მაგრამ ზურგნაქცევი ქართველები საგან, 2001, № 4.
 “ლიტერატურული საქართველო”, ერთი დღის ისტორია, 01.06.1990.
 “მთავარი გაზეთი”, ნინოწმის მწვერვალზე ჯვარი ახიმართა, 16.08.2003.
 “რეზონანსი”, ფარავანი - ქართული ენერგეტიკის იმედი, 18.02.1994.
 “რეზონანსი”, სომხური ეკლესია ბოდიშს იხდის, № 192, 22.07.2005.
 “რეზონანსი”, სომხებმა საქართველოს საპატრიარქოსთან შეთანხმება დაარღვიეს, № 204, 04.08.2005.
 “სოფლის ცხოვრება”, ვარძია ჩვენი სიამაყეა, 03.12.1985.
 “ქრონიკა”, “მეუფე ნიკოლოზმა მეუფე ვაზგენს, სომხების ეპისკოპოსს, სატელეფონო საუბარში უთხრა, ჩვენს შორის სისხლია დაღვრილი და დიალოგზე ვერ წამოვადლო...”, № 29, 24-31.07.2005.
 “ხვალინდელი დღე”, ჯავახეთის ყორღანის გათხრები დაიწყო, № 138, 20.07.2005.
 “ხვალინდელი დღე”, სომეხთა ეპისკოპოსმა დაზარალებულებს ბოდიში მოუხადა, № 140, 22.07.2005.

მოსტრენი

“Армянский вестник”, 1917, № 35-36.
 “Закавказские Ведомости”, 07.04.1993.
 “Заря Востока”, На берегу озера Паравани..., 07.06.1990.
 “Известия Закавказского Статистического Комитета”, т. 1, № 2, Тифлис, 1904.
 “Кавказ”, 1846, № 50.
 “Кавказ”, 1873, № 119.
 “Кавказ”, 1891, № 241.
 “Кавказ”, 1898, № 176.
 “Кавказ”, 1900, № 206.
 “Кавказ”, 1903, № 179.
 “Кавказ”, 1904, № 40.
 “Кавказ”, 1907, № 81.
 “Кавказ”, 1908, № 99.
 “Кавказ”, 1910, № 1.
 “Кавказский календарь на 1850 г.”, Тифлис, 1849.
 “Кавказский календарь на 1852 г.”, Тифлис, 1851.
 “Кавказский календарь на 1853 г.”, Тифлис, 1852.
 “Кавказский календарь на 1854 г.”, Тифлис, 1883.
 “Кавказский календарь на 1885 г.”, Тифлис, 1884.
 “Кавказский календарь на 1894 г.”, Тифлис, 1893.
 “Кавказский календарь на 1897 г.”, Тифлис, 1896.
 “Кавказский календарь на 1898 г.”, Тифлис, 1897.
 “Кавказский календарь на 1908 г.”, Тифлис, 1907.
 “Кавказский календарь на 1915 г.”, Тифлис, 1914.
 “Кавказский календарь на 1917 г.”, Тифлис, 1916.
 “Кавказское слово”, 1916, № 230.
 “Молодежь Грузии”, 29.11.1898.
 “Новое обозрение”, 1899, № 5185.
 “Новое обозрение”, 1905, № 150, 206.
 “Свободная Грузия”, 1 ноября 1997, № 198.
 “Тифлисский листок”, 25.01.1900, 05.03.1900.
 “Тифлисский листок”, 1909, № 191.
 “Тифлисский листок”, 1910, № 140.
 “Христианский восток”, т. VI (1917-20), Петроград, 1922.

ԳՈՒՆԱՎՈՐ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- 1-4 Արուլ լեռան տեսարաններ (Փոքր Գյունդուրահից, Օլավերից, Վաչիանից, Տուրցխից)
- 5 Ջավախքյան բնապատկեր
- 6 Տաբաժդուր գյուղը՝ համանուն լճում գտնվող կղզուց
- 7 Տաբաժդուր լճի կղզին
- 8 Սաղամո լիճը
- 9 Խոզապին լիճը՝ Սամախուր գյուղատեղիից
- 10 Ջավախքյան բնապատկեր
- 11, 13 Վիշապաքար՝ Ջավախք-Թռեղք գավառների ջրբաժան լեռնագծին
- 12 Վիշապաքար Մուրճախեթ գյուղում
- 14-16 Վիշապաքար Գանձա գյուղի արևմտյան եզրին
- 17 Մենհիր՝ Վլադիմիրովկա գյուղի մերձակայքում
- 18 Մենհիր՝ Սաթխա գյուղի մերձակայքում
- 19-20 Կիլկուլյան բերդ՝ Բզավեթ գյուղի մոտ
- 21-23 Տեսարաններ Թմկաբերդից
- 24-25 Հատվածներ Ախալքալաք բերդաքաղաքի պարիսպներից
- 26 Դիտակետ-աշտարակ Արակովա գյուղի մոտ
- 27 Դիտակետ-աշտարակ Օրջա և Կորխ գյուղերի միջև
- 28 Խերթվիսի բերդը հարավից
- 29 Բուռնաշեթի Սբ. Մատթեոս եկեղեցին
- 30 Ազավրեթի Սբ. Մարկոս եկեղեցին
- 31 Մեղրեկ գյուղատեղիի եկեղեցու ավերակները
- 32 Էխթիլայի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին
- 33 Մերենիայի «Կոտրած ժամ» եկեղեցին
- 34 Կումուրդոյի Սբ. Համբարձման եկեղեցին
- 35 Ալաստանի հին եկեղեցին
- 36 Սբ. Հովհաննես եկեղեցին Բարալեթ գյուղի մոտ
- 37 Եկեղեցու ավերակ Ալաստան գյուղի մոտ
- 38 Արակովայի Սբ. Գևորգ եկեղեցին
- 39 «Հազմարի վանք»-ը Օրջա գյուղի մոտ
- 40 Գանձա գյուղի Սբ. Կարապետ եկեղեցին
- 41 Մեծ Գյունդուրա գյուղի Սբ. Հակոբ եկեղեցին
- 42 Ախալքալաքի Սբ. Խաչ եկեղեցին
- 43 Ալաստանի Սբ. Աստվածամոր եկեղեցին
- 44 Խզաբավոյայի Սբ. Սրտին Հիսուսի եկեղեցին
- 45 Տուրցխի Սբ. Աստվածամոր եկեղեցին
- 46 Հեշտիայի Սբ. Աստվածամոր եկեղեցին
- 47 Կարտիկամի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին
- 48 Քառակող կոթող Կումուրդո գյուղում
- 49 Քառակող կոթող Բարալեթ գյուղում
- 50 Քառակող կոթող Խանդո գյուղում
- 51 Թևավոր խաչ Սուլդա գյուղում
- 52 Թևավոր խաչ Բուռնաշեթ գյուղում
- 53 Թևավոր խաչ Կարծախ գյուղում
- 54 Քառակող կոթողի բեկորներ Մաջադիա գյուղի գերեզմանոցում
- 55 Քառակող կոթողի բեկոր Ականա գյուղում
- 56 Թևավոր խաչ Խանդո գյուղում
- 57 Հայ-քաղկեդոնական խաչքարեր Վաչիան գյուղի գերեզմանոցում
- 58 Հայ-քաղկեդոնական խաչքար Գրիա գյուղատեղիում
- 59 Խաչքար Ախալքալաքում
- 60 Խաչքար Ղուլալիս գյուղի գերեզմանոցում
- 61 Խաչքար Վարզավ գյուղում

- 62 Խաչքար Ղուլալիս գյուղում
- 63 Խաչքար Չամդուրա գյուղում
- 64 Խաչքար Մուրճախեթ գյուղում
- 65 Խաչքար Կարտիկյան գյուղում
- 66-67 Խաչքարեր Տուրցխ գյուղի Սբ. Աստվածամոր եկեղեցու արևմտյան ճակատին
- 68-69 Խաչքարեր Մրակոլ գյուղատեղիի գերեզմանոցում
- 70 Ժայռախաչ Ծունդա (Քաջատուն, Նաքալաքև) գյուղի հայոց գերեզմանոցում
- 71 Խաչքար Բուռնաշեթ գյուղի ավերված գերեզմանոցում
- 72 Խաչքար Չամդուրա գյուղի գերեզմանոցում
- 73 Խաչքար Սամախոր գյուղատեղիի գերեզմանոցում
- 74 Սամախոր գյուղատեղիի գերեզմանոցը
- 75 Խաչքար Արակով գյուղի եկեղեցու արևմտյան ճակատին
- 76 Բարի արագիլ...

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբ, տես Աբլար
 Աբասուման քրք. 86
 Աբլահ 457
 Աբլար գրող., վտակ 8, 62-63, 309-312
 Աբխազիա 364
 Աբուլ գղ. 21, 24-25, 30, 34
 Աբուլ լեռ, սար 9, 30, 116, 252, 543
 Աբուլ վտակ 291
 Ազանա, տես Ականա
 Ադիգեն շրջ. 19
 Ադրբեջան 21
 Ազավրեթ գղ. 10, 37, 39-42, 178, 399, 497
 Ազատ գետ 23
 Ազնանա գրող. 18, 341-343
 Ալաթուման գղ. 43, 45
 Ալախուրան, տես Ալասուրան
 Ալանթա գրող. 91
 Ալասուրան գղ. 25
 Ալաստան գղ. 10, 25, 46-47
 Ալաշկերտ գվռ. 106, 178
 Ալդան, տես Օրդան
 Ալեքսանդրասպլ 14, 225
 Ալջուա գրող., Չունջիա գղ-ում, 423
 Ախալցխա քրք. 63, 135, 176
 Ախալցխայի շրջ., նինգ. 91, 243, 248, 295, 299
 Ախալցխա քրք. 151-153, 290, 299
 Ախալքալաք, գրեթե բոլոր էջերում
 Ախալքաղաք, տես Ախալքալաք
 Ախմաս տես Օրդովկա
 Ախմաս լիճ 547
 Ախրբաղաք, տես Ախալքալաք
 Ականա գղ. 19, 78, 369
 Ակն, տես Ականա
 Աղբաբա գվռ., տես Ամասիայի շրջ.
 Ամասիայի շրջ. 352
 Այսրկովկաս 15, 292, 418
 Անդրիսաձմինդա գղ. 299
 Անի 54, 270
 Աշխալա գղ. (Կարնո գվռ) 152
 Աշխալա գղ. (Ծաղկայի շրջ.) 299
 Աշոցք 9
 Ապլաղ տես Աբլահ
 Աջարիա 18
 Առան, տես Արցախ-Ուտիք
 Ասպինձա քրք., շրջ. 17, 19, 122, 234, 269, 271, 299, 464, 476, 493, 541
 Ասփարա գղ. 82
 Ավանիկ գրող. 117
 Ավգոլեր (Ավար) գղ. 283
 Ավետենց սուրբ, տես Մամախոր գրող.
 Արա բերդ 84
 Արագած լեռ 23
 Արագովա, տես Արակովա
 Արագվիսայիրի գղ. 17
 Արակոն, տես Արակովա
 Արակովա գղ. 19, 23, 84, 86-88, 145
 Արակովա վտակ 17, 304, 552
 Արաքս գետ 206
 Արդահան տես Արտահան

Արեշտ գղ. 331
 Արծաթի գղ. 46, 49
 Արտահան քրք, գվռ 8, 11, 95, 102, 253, 269, 291, 404, 479, 502-503, 514, 553
 Արցախ-Ուտիք 21, 270, 479, 483, 493
 Արուբի աղբյուր, Դիլիսկա գղ-ում 157
 Արուճ գղ. 25
 Արևմտյան Հայաստան 13, 19, 209, 479
 Ափնիա 18, 89-90, 539

Բ

Բաբերդ քրք. 84, 391
 Բալանթա գղ. 91
 Բալիշակավ գղ., տես Շակավ գղ.
 Բալխո գղ. 92-94, 151, 499
 Բակուրիան 14, 205, 276, 344, 361, 401
 Բայազետ գվռ. 189
 Բայբուրդ տես Բաբերդ
 Բայբուրտ գրող. 117
 Բասեն գվռ. 206, 215, 284, 414, 508
 Բավրա գղ. 25, 27, 95-97, 99-100, 291
 Բատովան տես Պատովան
 Բար տես Պար
 Բարալեթ գղ. 10, 20, 22, 24, 101-110, 298, 489
 Բարալիս, տոն Բարալեթ
 Բարդավ գղ. 213
 Բեդեշեն (Բեդաշեն) գրող, տես Պենաշեն գրող, 290
 Բեժանո գղ. 10, 20, 91, 111, 113-115, 155-156, 421
 Բզավեթ գղ. 22-23, 116-121, 243
 Բլուր գղ. 414
 Բնելա գղ. 122
 Բոգդանովկա քրք. տես Նինոծմինդա
 Բոգալի գղ. 20, 123, 457
 Բոժանո, տես Բեժանո
 Բորժոմ քրք. 17, 420, 489, 502
 Բորչալու գվռ. 135
 Բոնակասան գղ. 124
 Բրդոնք գղ. 78, 145, 369
 Բուդաշեն գղ. 124-126, 499
 Բուդդաշեն գղ. տես Գորելովկա
 Բուդդաշեն լիճ 9
 Բուդդաշեն վտակ 8, 430, 455, 547
 Բուռնաշեթ (Բուռնաշեն) գղ. 19, 25, 127-134, 344, 497
 Բուռնաշեն, տես Բուռնաշեթ
 Բուրաստան գրող. 52

Գ

Գաղտառիճ Մեծ և Փոքր գղ-եր 43
 Գանձա գղ. 14, 22-23, 26-27, 70, 135-137, 443
 Գանձակ գվռ. 15, 18
 Գանչենա 12
 Գառանկոթ գղ. 493
 Գավաշեն գրող, Լուլալիս գղ-ում, 358
 Գավեթ գրող. 204
 Գեղախոռ գղ. 158
 Գեղամա լեռ 23

Գեորգիծմինդա գղ. 19
 Գյարաք գղ. 347
 Գյուլա (Գյուլեն) գվռ. 291
 Գյունդուրա գղ. 10, 14
 Գիլլի տես Բյուլլի
 Գյունբուրդա, տես Կումուրդո
 Գյունբի 413
 Գյուտ խաչի եկեղեցի տես Սբ. Վարազա խաչի եկեղեցի
 Գյուրջիստան վիլայեթ 9, 15, 407, 412, 429, 457, 481, 548, 552
 Գոգաշեն գղ. 18, 144, 299, 470
 Գոգշեն գվռ. 13
 «Գոգոլի սուրբ», Դիլիսկա գղ-ում 22, 157
 Գոկիա, տես Կոկիա
 Գոմ գղ. 17, 19, 78, 84, 144, 146-149, 499
 Գորգաշեն գրող. 294
 Գորելովկա գղ. 18, 150, 430, 547
 Գորի քրք., շրջ. 17, 502
 Գորչա տղմս. 70
 Գրիա (Կիրիբա) գրող. 220, 222-223
 Գուգարք նինգ. 8, 12-13, 17, 23, 270
 Գևանդուկ գղ. 166

Դ

Դադեշ գղ. 14, 151-153
 Դամդալի (Դանկալ, Դանկլա, Դանկալ, Տանգալ) գրող. 144
 Դամալաձղարո գրող., Վարզավ գղ-ում, 478
 Դանեթ գղ. 19
 Դավնիա գղ. 19, 20
 Դարաքլով գղ. 352
 Դարք 12
 Դենոթ, վայր 270
 Դերջան գվռ. 145, 414
 Դիլիվ (Դիլվեկ) գղ. 10, 166-169
 Դիլիսկա 21-22, 156, 159-165
 Դինարիգոմ գղ. 530
 Դվին քրքող. 54
 Դվինի գղ. 158
 Դումա գղ. տես Մաղամո
 Դուշեթ շրջ. 17
 Դևաթ գրող. 51

Ե

Երզնկա գվռ. 553
 Երկան Մանսուր գղ. 304, 542
 Երկնիստ գղ., տես Նիստ գղ.
 Երևան քրք. 24, 137
 Երևան Սբ. Խաչ (Սբ. Հովհաննես-Կարապետ) եկեղեցի, Խորենիա գղ-ում 24, 254-256
 Եփրատ գետ 111, 158
 Եփրեմովկա գղ. 18, 430, 547

Զ

Չարախա երկիր 12
 Չազ գղ., տես Չակ գղ.
 Չակ գղ. 20, 170-174, 401, 499, 503
 Չասկի լիճ 9, 175, 177

Ջերլատ գվռ. 136
«Ջիարաթ» հնավայր 303
Ջրեսկ գղ. 166, 175-177
Ջրեսկ լիճ տեսն Ջատկի լիճ

Է

Էգբակ գղ., տեսն Յոգրեկ
Էխթիլա գղ. 16, 19, 24-25, 56, 178-187,
213, 276, 533, 535
Էխթիլա-Սամսար (Փոքր-Սամսար) գղ.
178
Էշտիա, տեսն Հեշտիա
Էջմիածին քղք. 106, 531
Էրիկլի գղտղ. 52
Էրինջա գղ. 19, 29, 188

Թ

Թակչա տեսն Թախչա
Թախչա գղ. 14, 189-191
«Թախունթա» եկեղեցի 335-336
Թարանգյոլ լիճ 9
Թափառվան գետ, տեսն Փարվանա գետ
Թբիլիսի քղք. 11, 13, 131, 137, 205, 249,
295, 495
Թեգխարաք գղտղ., Փոքր Խանչալի գղ-
ում, 532
Թեթրով գղտղ 42
Թեհրան 345
Թեոդուպոլիս 13
Թերջան տեսն Դերջան
Թեքման գվռ. 206, 338
Թիունթ գվռ. 11
Թիֆլիս, տեսն Թբիլիսի
Թիքար տղմն. 176
Թմկաբերդ, տեսն Թմոք
Թմոզվի, տեսն Թմոք
Թմոք գղ., բերդ 26-29, 192-197, 204, 269,
484
Թոթխամ գղ. 20, 22, 205, 304
Թոթիա 13, 20
Թոք գղ. 209
Թոքավանք 25, 210
Թոթղան գղ. 123, 458
Թոթրում գվռ. 37, 366, 499
Թոթիա գղ. 206-208, 252, 338
Թոփալ-Չավուշ գղ. 111
Թոք գղ. 19-20, 23, 378
Թոք Սամսար տեսն Մեծ Սամսար
Թռեղք գվռ. 8, 19, 23, 135, 249, 513
Թվանջ գղ. 46, 472, 479
Թուխ Մանուկ, Խորենիա գղ-ում 264
Թուրքիա 16-17, 19, 151, 298, 530
Թքերոսն, տղմն 132

Ժ

Ժդանովական գղ. 20, 23, 211, 338

Ի

Իմերեթ երկրամաս 16-17, 24, 460
Իոթի գետ 270

Լ

Լագոդեխ 17
Լադաս 269
Լեկնար գղ. 25
Լիլո գղ. 295
Լոնատուցյս գղ. 19, 178, 212-214, 313
Լոռի 17

«Լուսաղբյուր» աղբյուր 393
Լևալգյոլ լիճ 9

Խ

Խանդո գղ. 23, 27, 75, 215-223, 276, 422,
497
Խանչալի լիճ 9, 242, 245, 375, 413, 530
Խանունփունար (Տիրուհու աղբյուր) 100
Խաշուր շրջ. 17
Խաշ գղ. 299
«Խաշ-Մաղարա» եկեղեցի, Մեծ Սամսար
գղ-ում, 381
Խաչքավանք գղ. 215
Խավեթ գղ. 14, 19-20, 155, 224-229
Խարազատլի շրջ. 17
«Խարթա» գղտղ., տեսն «Րարթա» գղտղ.,
Քարցեթ գղ-ում
Խերդիս, տեսն Խերթվիս
Խերթեսուվելի գղտղ., Վարզավ գղ-ում,
478
Խերթվիս գղ., բերդ 8-9, 15, 19, 23, 25, 230-
233, 269, 478
Խզարավա գղ. 17, 122, 234-241, 299,
476, 478
Խիլիսզար գղտղ., Մերենիա գղ-ում, 394
Խնուս գվռ. 166, 338
Խոզաբիր գղտղ. 289-290
Խոզաբույն լիճ 9, 282, 289
Խոզապինի լիճ, տեսն Խոզաբույն լիճ
Խոզապուն 290
Խոջաբեկ գղ. 22, 242-247
Խոսալիա գղ. 14, 248-250
Խոսալիո, տեսն Խոսալիա գղ.
Խոտորջուր գվռ. 527
Խորասան քղք. 13, 206, 470
Խորանիա գղ., տեսն Խորենիա գղ.
Խորենիա գղ. 24, 251-263
Խորիանաբա գղտղ., Վարզավ գղ-ում,
478
Խտիլ գղ. 25
Խուլգունո գղ. 265-268, 291, 309
Խումրիս գղտղ. 115
Խումրիս գղ. 25
Խումրիզ գղտղ. տեսն Նորաշեն գղտղ.,
Ջգրաշեն գղ-ում

Ճ

Ճակայի շրջ., տեսն Ճաղկայի շրջ.
Ճաղկայի շրջ. 14, 17, 19-20, 24-25, 127,
189, 225, 252, 299, 304, 401, 430, 443,
510, 513, 542, 544
Ճաղկի (Ճաղկիս) գղ. 92
Ճերակունդա գղտղ., Վարզավ գղ-ում, 478
«Ճերունի» եկղ., Մեծ Արագյալ գղ-ում,
371
Ճղարիսթավ գղ. 289
Ճոթոփոթ 8
Ճունդա 19, 26, 269-274

Կ

«Կաթնաղբյուրի ժամ» եկեղեցի 113
«Կաթ-Քար» վիշապաքար 405
Կալթուբան գղտղ. 301-303
Կախեթ 16-17, 23, 236
Կաղմասերի գղտղ. Վարզավ գղ-ում, 478
Կաճո գղ. 10, 20, 75, 276-281, 494
Կամպիր (Կամբուո) գղ. 170, 503
Կամրջախաշ տեսն Խիլիսզար գղտղ.

Կան գղ. 527
Կաշ գղ. 461
Կանգարք լեռ 12
Կառնեթ գղտղ. 25, 260-261
Կասալի շրջ. 17
Կավաշեն, տեսն Գավաշեն
Կարանթա գղտղ., Փոքր Սամսար գղ-ում,
25, 535
Կարաշոբան գղ. 166
Կարին քղք, գվռ, նինգ բազմաթիվ էջերում
Կարծախ գղ. 14, 21, 282-290, 561
Կարկիլա գղտղ., Վարևան գղ-ում, 483
Կարմրավոր սրբատեղի, Մեծ Սամսար
գղ-ում 381
Կարս քղք. մարզ 145, 152, 215, 283, 404,
418, 502, 471
Կարտիկան գղ 32, 100, 291-294
Կարտուլա գղտղ. 247
Կենդիքով գղ. 166
Կերեկ գղ. 493
Կըռխ Բուլախ (Քառասուն աղբյուր) գե-
տակ 472
Կիլերթա, Կարծախ գղ-ի թաղամասերից
մեկը 283-284, 287
Կղարք 8, 29
Կողոլա, Կուր գետի աջ վտակներից 155
Կոթելիա գղ. 18, 22, 24, 101, 295-297
Կոկիա գղ. 10, 19, 101, 298-303
Կողք 12
Կողբոփոթ 8
«Կողտաբերդ» ամրոց, Տամալա գղ-ում,
497
Կովկաս 14, 24, 236, 283
Կովկասում հունարավանությունը վերա-
հաստատող ընկերություն 105
«Կոտրած ժամ» եկեղեցի, Մերենիա գղ-
ում, 394-395
Կորխ 20, 126, 205, 243, 304-308, 489, 542
Կ. Պոլիս 235, 249
Կրճնկոց գղ. 136, 158, 443
Կուլիկան գղ. 309-312
Կուլտորդ, տեսն Կումուրդո
Կումուրդո 24-25, 27, 166, 176, 313-337,
341
Կումուրդոյի տաճար, տեսն Սք.
Համբարձման եկեղեցի Կումուրդո գղ-
ում
Կուսանաց վանք, Փոկա գղ-ում, 515
Կուր գետ 8, 13, 19, 27, 89, 95, 144, 155,
192, 196-197, 224-225, 230, 234, 269,
271, 313, 422, 464, 469, 479, 484

Հ

«Հագմարի» վանք, Մոխրաշեն գղտղ-ում,
560
Հայաստան 13, 15, 23, 26, 28-29, 182, 269,
289
Հայք, տեսն Հայաստան
Հեշտիա գղ. 14, 20, 206, 211, 252, 291,
338-340, 487, 508
Հեշտիաջուր վտակ 8
Հինճք գղ. 375
Հնարակերտ (Հունարակերտ) 12
Հոզան գղ., տեսն Հոկան գղ.
Հոկան գղ. 17-18, 25, 341-343, 422, 461,
537
Հոուն քղք. 12, 235

Չ

Չաղյաթուրա գղտղ., Վարևան գղ-ում, 483
Չիբահանք (Չիբհանքով) գղ. 206
Չիբոլ գղ. 242
«Չորի ժամ» եկեղեցի, Խորենիա գղ-ի
մոտ 260-263

Ղ

Ղաբուռ գղ. 20, 299, 352
Ղադալա գղտղ. տե՛ս Մյասնիկյան
Ղադո գղ. 127, 344-346
Ղադո լեռ 270
Ղադոլար գղտղ. 346
Ղազախ շրջ. 17
Ղատանա գղտղ. տե՛ս Մյասնիկյան
Ղատոլար, տե՛ս Ղադո գղ.
Ղալաչա գղտղ. 246-247
Ղարաբաղ տե՛ս Արցախ
Ղարագյորբեկ, տե՛ս Ղարակեպակ
Ղարակեպակ գղ. 37, 46, 178
Ղարաղալա (Սև բերդ), տե՛ս Քյոչողլի
ամրոց
Ղարաղալա տե՛ս Սպասովկա
«Ղարթա» («Մարթա») գղտղ., Քարցեք
գղ-ում, 539
Ղաուրմա գղ. 27, 347-351, 429
Ղաուրմեք գղ., տե՛ս Ղաուրմա գղ.
Ղզըլ-Քիլիսա գղ. 489
Ղոճեբեկ գղ., տե՛ս Խոջաբեկ գղ.
Ղվարչա գղտղ., Չունջիսա գղ-ում, 422
Ղրիմ 18
Ղրիբուլաղ, տե՛ս Քառասնակն
Ղուլալիս գղ. 14, 20, 166, 352-353, 355-
358, 360

Ճ

Ճանճղա գղ, տե՛ս Բեժանո
Ճանճղա (Ջանջղա) գղտղ. 115
Ճանճղայի ջուր 8, 102
Ճառուլ (Ջեռուլ) գղտղ. 134
Ճգնավոր ուխտատեղի, եկեղեցի 26, 72-
73
Ճինիս գղ., տե՛ս Ջինիս
Ճուպարեք տե՛ս Ջորարեք տղմս.
Ճորոխ գետ 23

Մ

Մադաթափա լեռ 9
Մադաթափա լիճ 9, 15, 150, 338, 450
Մագրա 391, 418
Մարգա գղ. , տե՛ս Մագրա գղ.
Մալխաս բերդ 193
Մանատիա գղ., տե՛ս Մաջաղիա գղ.
Մաջաղիա գղ. 10, 361-365
Մամգարա տե՛ս Փոքր Նամգարա
Մարգաստան գղ. 192
Մարտունի գղ. 248, 366-368
Մելիտոպոլ գվռ. 18
Մեծ Արագյալ գղ. 19, 78, 369-371, 523
Մեծ Գյոմրուրա գղ. 372
Մեծ Դու գղ. 283
Մեծ Խանչալի գղ. 276, 375-377, 547
Մեծ Խոսպիա գղ., տե՛ս Խոսպիա գղ.
Մեծ Խորանիա գղ., տե՛ս Խորենիա գղ.
Մեծ Կարծախ գղ., տե՛ս Կարծախ գղ.
Մեծ Հայք 12, 23, 270
Մեծ Մաջաղիա, տե՛ս Մաջաղիա գղ.
Մեծ Մուրճախեք տե՛ս Մուրճախեք

Մեծ Մամսար գղ. 20, 378-390
Մեղրեկ (Նեղրեկ) գղտղ. 185-187
Մեղրեկ վտակ 381
Մեղվրեկիս գղ. 17
Մերենիա գղ. 10, 25, 391-396
Մերոնիա գղ., տե՛ս Մերենիա գղ.
Մթին տե՛ս Կանգաքք լեռ
Մինագա (Մինաձե) գղ. 91
Միջին Մուրճախեք գղ., տե՛ս Մուրճախեք
գղ.
Միրաշխան գղ. 19, 90
«Միրթազին չայիք» հնավայր 303
Մյասնիկյան գղ. 397-398
Մողեգամ գղ. 23, 399-400, 537
Մոլիթ գղ. 17, 20, 401-403, 499
Մոլոկան գղտղ., Փոքր Խանչալի գղ-ում,
532
Մոխրաբլուր (վրաց. Նացարգորա), հնա-
վայր 22, 101
Մոխրաշեն գղտղ., Օրջա գղ-ում, 559
Մրակոլ (Մրակովալ) գղտղ. 20, 224-227
Մրակվալ, տե՛ս Մրակոլ
Մցխեք գվռ., եկղ. 12, 258, 387-388
Մուխրաշեն 25
Մուշ քղք., գվռ., դաշտ 166, 338, 514
Մուրճախեք գղ. 23-24, 404-409
Մուրճիկան գղտղ. 162, 164-165
Մուրչ գղտղ., Տուրցլի գղ-ում, 507
Մուրջախեք տե՛ս Մուրճախեք
«Մուրջեր» գղտղ., տե՛ս Մուրչ գղտղ.

Յ

«Յամաջի ժամ» 299-300
Յոգբեկ գղ. 111

Ն

Նամգարա գղ. 410-412
Նապի գղ. 414
Նավարձիբի գղտղ., Քարցեք գղ-ում, 539
Նարդևան գղ. 189
Նարինան ցնիգ. 13
Նացարգորա տե՛ս Մոխրաբլուր
Նաքալաքե, տե՛ս Ծունդա
Ներքին Ալաստան գղտղ. 46
Ներքին եկեղեցի, Գանձա գղ-ում 138,
140-141
Ներքին Խոսպիա գղ., տե՛ս Խոսպիա գղ.
Ներքին Ռեխա գղ. 17
Ներքին Մամսար գղ., տե՛ս Փոքր
Մամսար գղ.
Ներքին Օրաջա գղ., տե՛ս Օրոջալար գղ.
Նինոծմիլիդա քղք., շրջ. 10, 15, 18, 166,
206, 211, 242, 251, 338, 347, 352, 369,
372, 375, 410, 413, 425, 430, 443, 450,
455, 487, 498, 508, 510, 513, 514, 523,
527, 530, 547-548
Նիստ գղ. 283
Նորաշեն, Կարծախ գղ-ի թաղամասերից
մեկը 283
Նորաշեն գղտղ., Ջգրաշեն գղ-ում, 429
Նոր Արագյալ գղ. 19
Նոր Արակովա գղ. 19
Նոր Բուռնաշեն գղ. 19, 127
Նոր Կորխ գղ. 19-20, 304, 542, 544
Նոր քաղաք, տե՛ս Ախալքալաք

Շ

Շակալ գղ. 313

Շահթուրան (Շուաթուրան, Միջին թաղ)
գղտղ. 169
Շամշաղին 17
Շաւշեք 8
Շինետ, տե՛ս Շիփեկ
Շիրակ գվռ. 54, 135, 149
Շիփեկ գղ. 37, 366, 493
«Շտաբի ժամ» 301

Չ

«Չաթալ դոյան» հնավայր 303
Չամդուրա գղ. 21, 166, 206, 414-417
Չամդուրա գղ., Կարախ մարզում 283
Չայիս գղ. 421
Չըլդր գվռ. 13, 136, 249, 289
Չըլտըր լիճ, ծովակ 282
Չիֆլիկ գղ. 418-419
Չիֆթլիկ տե՛ս Չիֆլիկ
Չխարուլա գղ. 420-421
Չրթլու գղ. 344
Չունջիսա գղ. 422-423
Չունջիսեկ տե՛ս Չունջիսա

Պ

Պալխ, տե՛ս Բալխ
Պատկանա գղտղ., Օրոջանա գղ-ում, 549
Պատժվան գղ. 414
Պար գղ. 499
Պարսկաստան 12, 17, 53, 484
Պետաշեն գղտղ. 290
«Պոբլիկամ» գղտղ., Վլադիմիրովկա գղ-
ում, 487
Պոգալ գղ., տե՛ս Բոգալի գղ.
Պրտենա գղ. 342, 424
Պուռնաշեք գղ., տե՛ս Բուռնաշեք
(Բուռնաշեն)

Ջ

Ջավալիս, տե՛ս Ջավախք
Ջավախեք, տե՛ս Ջավախք
Ջավախք, գրեթե բոլոր էջերում
Ջգրաշեն գղ. 23, 425-429
Ջեռուլ գղտղ.
Ջինիս գղ. 20, 84, 87, 145, 352, 430, 443
Ջորարեք տղմս., վտակ 8, 10, 50-52

Ռ

Ռաբատ գղ. 12, 493, 503
Ռեխա գղ. 249
Ռողիոնովկա գղ. 18
Ռստակեսի աղբյուր, Դիլիսկա գղ-ում 157
Ռուսաստան 13, 15, 18-20, 235, 418

Ս

Սագել գղ. 375
Սաթխա գղ. 14, 21-22, 27, 84, 430-443
Սաթղա տե՛ս Սաթխա
Սալմաձոր գղ. 391
Սաղամո գղ. 19, 84, 443-450
Սաղամո լիճ 9, 443
Սամախոր գղտղ. 288-289
Սամերա գղ. 18, 430, 450
Սամսար գղ. 20, 369
Սամսար եմթաշրջան 78, 102
Սամսար լեռ 9, 19, 185, 209
Սամսար քղքտ. 9, 381, 384
Սամցխե գվռ. 8, 13, 17, 192, 233, 270
Սափուրալա 12

- Սր. Աննապիրիկի (Փրկիչ) եկեղեցի, Ախալցխա քրք-ում 14, 123, 151-152, 224, 282, 284, 397, 457, 460, 561
- Սր. Աննապիրիկի եկեղեցի, Լոմատուրցիս գղ-ում 212-213
- Սր. Առաքելոց եկեղեցի, Մարտունի գղ-ում, 367, 368
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Աբու գղ-ում 33-34
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Արծաթի գղ-ում 49
- Սր. Աստվածածին (Սր. Խաչ) եկեղեցի, Բարալեք գղ-ում 104-105
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Դաղեղ գղ-ում 153
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Թմոք (Թմկաբերդ) բերդում 192
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Թոք գղ-ում 209
- Սր. Աստվածածին (Վերափոխման Սր. Աստվածածին) եկեղեցի, Կարսիկան գղ-ում 292
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Ղաուրմա գղ-ում 348-351
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Ղուլալիս գղ-ում 353
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Մեծ Խանչալի գղ-ում, 376
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Մեծ Սամսար գղ-ում, 379, 388
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Մերենիա գղ-ում, 393
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Սաթխա գղ-ում, 432--437
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Վարզավ գղ-ում, 477
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Վարևան գղ-ում, 479-480
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Վարձումիք գղ-ում, 484-486
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Օթա գղ-ում, 541
- Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Օլավեր գղ-ում, 544-546
- Սր. Աստվածամոր եկեղեցի, Ալաստան գղ-ում 48-49
- Սր. Աստվածամոր եկեղեցի, Թորիա գղ-ում 206, 208
- Սր. Աստվածամոր եկեղեցի, Հեշտիա գղ-ում 339
- Սր. Աստվածամոր եկեղեցի, Տուրցիս գղ-ում, 503-505
- Սր. Գիորգի վրաց եկեղեցի, կոթելիս գղ-ում 296
- Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, Բզավեք գղ-ում 117
- Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, Գոմ գղ-ում 146
- Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, Փոկա գղ-ում, 521
- Սր. Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցի, Ղաղո գղ-ում 345
- Սր. Գևորգ եկեղեցի, Արակովա գղ-ում 86
- Սր. Գևորգ եկեղեցի, Կաճո գղ-ում 277-278, 281
- Սր. Գևորգ եկեղեցի, Կարանթա գղտղ-ում, 535-536
- Սր. Գևորգ եկեղեցի, Մոլիք գղ-ում, 402
- Սր. Գևորգ եկեղեցի, Չիֆիկ գղ-ում, 418
- Սր. Գևորգ եկեղեցի, Սիրկ գղ-ում, 453-454
- Սր. Գևորգ (Սր. Ղևոնդյաց) եկղ., Փոքր Գյունդուրա գղ-ում, 528-529
- Սր. Գևորգ մատուռ, Մուրա գղ-ում, 462
- Սր. Գևորգ սրբատեղի, Մեծ Խանչալի գղ-ում 376
- Սր. Երրորդություն եկեղեցի, Ալաթուման գղ-ում 44-45
- Սր. Երրորդություն (Սր. Կարապետ) եկեղեցի, Կուլիկան գղ-ում 309-311
- Սր. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցի, Օրջա գղ-ում, 554-555
- Սր. Լուսավորիչ տե՛ս Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Ղուլալիս գղ-ում 353
- Սր. Լուսավորիչ (Սր. Հարություն) եկեղեցի, Մաջադիս գղ-ում 363-365
- Սր. Լուսավորիչ եկեղեցի Նամգարա գղ-ում, 411-412
- Սր. Լուսավորիչ մատուռ, Վաչիան գղ-ում, 26, 475
- Սր. Խաչ եկեղեցի, Ախալքալաք քրք-ում 61, 65-67, 69-70, 76
- Սր. Խաչ եկեղեցի, Բավրա գղ-ում 99-100
- Սր. Խաչ եկեղեցի, Խանդո գղ-ում 217, 219-220
- Սր. Խաչ եկեղեցի, Մեծ Արագյալ գղ-ում 370-371
- Սր. Խաչ եկեղեցի, Մուրա գղ-ում, 460-462
- Սր. Խաչ եկեղեցի, Տամալա գղ-ում, 495
- Սր. Խաչ եկեղեցի տե՛ս Սր. Նշան եկեղեցի Տրկնա գղ-ում
- Սր. Խաչ մատուռ, Բզավեք գղ-ի մոտ 120
- Սր. Խաչ մատուռ, Խզարավրա գղ-ի մոտ 237
- Սր. Կարապետ եկեղեցի, Գանձա գղ-ում 137-139
- Սր. Կարապետ եկեղեցի, Տաբաթուր գղ-ում, 490
- Սր. Կվիրիկե եկեղեցի, տե՛ս Սր. Գիորգի եկեղեցի (Կոթելիս գղ.)
- Սր. Հակոբ եկեղեցի, Մեծ Գյունդուրա գղ-ում, 373
- Սր. Հակոբ եկեղեցի, Փոքր Խանչալի գղ-ում, 531-532
- Սր. Հակոբ եկեղեցի, Օրոջալար գղ-ում, 549, 551
- Սր. Համբարձման եկեղեցի, Կումուրդո գղ-ում 24, 315-319
- Սր. Հարություն եկեղեցի, Աբու գղ-ում 24, 32-33
- Սր. Հարություն եկեղեցի, Բալխ գղ-ում, տե՛ս Սր. Սահակ-Պարթև (Սր. Հարություն) եկեղեցի
- Սր. Հարություն եկեղեցի, Բուղաշեն գղ-ում 125-126
- Սր. Հարություն եկեղեցի, Չամդուրա գղ-ում, 416-417
- Սր. Հարություն եկեղեցի, Փոքր Սամսար գղ-ում, 534-536
- «Սր. Հովիկ» մատուռ, Վաչիան գղ-ում, 475
- Սր. Հովհաննես եկեղեցի, Բարալեք գղ-ի մոտ 23, 109
- Սր. Հովհաննես եկեղեցի, Բուռնաշեն գղ-ի մոտ 129
- Սր. Հովհաննես եկեղեցի, Գանձա գղ-ի մոտ 26, 142
- Սր. Հովհաննես եկեղեցի, Թախա գղ-ի մոտ 191
- Սր. Հովհաննես քավոր խաչ, Փոկա գղ-ում, 522
- Սր. Հովհաննես վանք, Մաջադիս գղ-ում 365
- Սր. Հովհաննես-Կարապետ եկեղեցի, Խերթվիս գղ-ում 231
- Սր. Հովհաննես-Կարապետ եկեղեցի, Կարծախ գղ-ում 285-286
- Սր. Հովհաննես-Սյրտիչ եկեղեցի, Տուրցիս գղ-ում, 509
- Սր. Հրեշտակապետաց եկեղեցի, Ականա գղ-ում 79
- Սր. Հրեշտակապետաց եկեղեցի, Ջգրաշեն գղ-ում, 427
- Սր. Ղունկիանոս մատուռ, Վարևան գղ-ում, 479, 483
- Սր. Ղևոնդյաց եկեղեցի տե՛ս Սր. Գևորգ եկեղեցի, Փոքր Գյունդուրա գղ-ում, 528
- Սր. Մաթթեոս (Մարկոս ավետարանիչ) եկեղեցի, Ազավեք գղ-ում 39-41
- Սր. Մաթթեոս ավետարանիչ եկեղեցի, Բուռնաշեն (Բուռնաշեն) գղ-ում 129-131,
- Սր. Մարկոս ավետարանիչ (Սր. Աստվածածին) եկեղեցի, Խանդո գղ-ում 217
- Սր. Մեծն Ներսես եկեղեցի, Սաթխա գղ-ում, 437-439
- Սր. Մեսրոպ թարգմանիչ եկեղեցի, Ազավեք գղ-ում 42
- Սր. Մեսրոպյան արական դպրոց 65
- Սր. Մինաս եկեղեցի, Բեժանո գղ-ում 112
- Սր. Մինաս եկեղեցի, Ջակ գղ-ում 172-173
- Սր. Մինաս եկեղեցի, Թախա գղ-ում 190
- Սր. Մինաս եկեղեցի, Կաճո գղ-ում 280-281
- Սր. Մինաս սրբատեղի, Մեծ Խանչալի գղ-ում 376
- Սր. Նշան եկեղեցի (Սր. Խաչ), Տրկնա գղ-ում, 500-501
- Սր. Սար լեռ 475
- Սր. Սահակ-Պարթև (Սր. Հարություն) եկեղեցի Բալխ գղ-ում 93-94
- Սր. Սանդիստյան իգական դպրոց 65
- Սր. Սար լեռ 92
- Սր. Սարգիս եկեղեցի, Դիլիսկա գղ-ում 159-162
- Սր. Սարգիս եկեղեցի, Ժղամովական գղ-ում 211
- Սր. Սարգիս եկեղեցի, Խոջաբեկ գղ-ում 242-245
- «Սր. Սարգիս կաթնաքար» 135
- Սր. Սարգիս եկեղեցի, Մրակոլ գղ-ի 227-229
- Սր. Սյուն եկեղեցի, Վաչիան գղ-ում, 473, 475
- Սր. Ստեփանոս եկեղեցի, Էլսիլա գղ-ում 24, 56, 180-182, 184
- Սր. Ստեփանոս (Սր. Աստվածամոր, Սր. Ստանիսլավ) եկեղեցի, Խուլգումոն գղ-ում 265-266
- Սր. Ստեփանոս (Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ) եկեղեցի, Կոթիս գղ-ում 307-308
- Սր. Ստեփանոս եկեղեցի տե՛ս Սր. Աստվածածին եկեղեցի, Ղուլալիս գղ-ում 353

Սբ. Ստեփանոս եկեղեցի, Փոքր Արագյալ գո-ում, 523, 525-526
 Սբ. Սրտին Հիսուսի (Սբ. Աստվածածին) եկեղեցի, Խզաբավրա գո-ում 235-236
 Սբ. Վարագա խաչի եկեղեցի, Մուրճախեթ գո-ում, 405
 Սբ. Վարդան (Գ-Լորգ) եկեղեցի, Դիլիվ գո-ում 167-169
 Սբ. Փրկիչ եկեղեցի, տե՛ս Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցի, Ախալցխա քրք-ում
 Սեբաստիա քրք. 37
 Սիմիոն գոտո. 281
 Սիրկ գո. 20, 451-454
 Սկուտրի գո. 295
 Սնկառիճ գո. 309
 «Սովուխ-բուլախ» աղբյուր 151
 Սպասովկա գո. 18, 375, 455-456, 547
 «Մայիսակ եկեղեցի», Վահանավանք գո-ում, 467
 Սուգյութլու գո. 430, 443
 Սուլդա գո. 14, 27, 123, 397, 457-463
 Սուլտա տե՛ս Սուլդա
 Սևանա լիճ 23

Վ

Վահանավանք գո. 464-470
 Վահանի վանք տե՛ս Վահանավանք
 «Վահանի քարայրեր» տե՛ս Վահանավանք
 Վայոց ձոր 23
 Վան քրք., գվռ. 111, 170
 Վանիս Բվարի տե՛ս Վահանավանք
 «Վանք» եկեղեցի, Տամալա գո-ում, 495-497
 «Վանք» հնավայր 114
 Վաչիան գո. 7, 10, 21, 2, 166, 176
 Վարգավ գո. 476-478
 Վարդիսցիխե գոտո., Վարևան գո-ում, 25, 481-483
 Վարդիսուբան գոտո. 169
 Վարձունիք 19, 204, 269, 484-486
 Վարձունիքի Սբ. Աստվածածին 204
 Վարձունյաց վանական համալիր 464
 Վարևան գո. 10, 24, 27, 479-483
 Վաչիան գո. 404, 471-475
 Վել գո. 95, 291, 502-503
 «Վերի ժամ» մատուռ, Խորենիա գո-ում 258-259
 Վերին Ալաստան գոտո. 50-52
 Վերին Բասեն գվռ. 123, 458
 Վերին եկեղեցի, Գանձա գո-ում 138-139
 Վերին Ռեխա գո. 17
 Վերին Սամսար գո., տե՛ս Մեծ Սամսար գո.
 Վերին Օրաջա գո., տե՛ս Օրոջալար գո.
 Վլադիմիրովկա գո., 487-488
 Վոհ գետ 8

Վրաստան 9, 12-19, 21-25, 28, 151, 204, 341, 368, 404, 424, 460, 476, 484, 510, 516, 541, 547

Տ

Տաբաթուր գո. 20, 276
 Տաբաթուր լիճ 9, 115, 401, 420, 489-492
 Տաբիսուր տե՛ս Տաբաթուր
 Տամալա գո. 10, 276, 493
 Տամբով 18, 413
 Տամբովկա գո. 18, 498
 Տայք 8, 13, 15, 24, 29
 Տանձուտ գո. 124
 Տաշիր 8
 Տաշվանկա լեռ 9, 74
 Տավրիկյան մեհգ. 18, 413
 Տատեչ գո., տե՛ս Դադեչ գո.
 «Տարբողոզ» հնավայր 303
 Տափարվան գետ, տե՛ս Փարվանա գետ
 Տերծան, տե՛ս Դերջան
 Տերտեր-աուլ գոտո. 110
 Տիգրան Հոնենց եկեղեցի, Անի քրք-ում 270
 Տիլիֆ, տե՛ս Դիլիվ
 «Տիկաշեն» գոտո., Ջգրաշեն գո-ում, 429
 Տիրասպոլ քրք. 292
 Տորիա գո., տե՛ս Թորիա
 Տրապիզոն 233
 Տրկնա գո. 19-20, 172, 178, 243, 401, 489, 499
 Տրոիցկոյե գո. տե՛ս Սամեբա
 Տուրս գո., տե՛ս Տուրցխ գո.
 Տուրցխ գո. 23, 291, 502-507

Ց

Ցիխե գո. 25
 Ցիխիսջվարի 299, 502
 Ցիսիա գոտո. 220
 Ցուլտա, տե՛ս Սուլդա
 Ցունդա, տե՛ս Ծունդա

Ռ

Ռմա գո. տե՛ս Մաղանո
 Ռամանգյոլ տե՛ս Մաղանո լիճ
 Ռամուտում գո. 30, 361
 Ռունձրլիսե 269-270
 Ռուջմանա գո. 14, 20, 208, 252, 338, 508-509
 Ռուբարտու 22
 Ռոթ քաղաքատեղի 117

Փ

Փամբակ գվռ. 101
 Փարվանա գետ 8-9, 27, 53-54, 72, 95, 135, 157, 209, 215, 220, 230, 248, 251, 260, 304, 338, 347, 350, 369, 422-425, 429-430, 443, 450, 455, 523, 548-549

Փարվանա գո. 510-513
 Փարվանա լիճ 8-9, 12, 15, 82, 252, 487, 498, 510, 514, 552
 Փարվանա ծով տե՛ս Փարվանա լիճ
 Փոզանո, տե՛ս Բեժանո
 Փոկա գո. 14, 18, 23, 487, 514-522
 Փոչիկ գո. 391
 Փոքր Աբուլ լեռ 9, 135
 Փոքր Արագյալ գո. 523-526
 Փոքր Բավրա գոտո. 100
 Փոքր Գյոնդուրա գո. 527-529
 Փոքր Խոսպիա գո. 530-532
 Փոքր Խոսպիա գո., տե՛ս Մարտունի գո.
 Փոքր Խորենիա գո. 251
 Փոքր Կաճո տե՛ս Սիլիկ
 Փոքր Հայք 23
 Փոքր Մուրճախեթ տե՛ս Մուրճախեթ
 Փոքր Նաճարա գոտո. 412
 Փոքր Սամսար գո. 19, 381, 533-536

Ք

Քաջատուն, տե՛ս Ծունդա
 Քառասնակն գետ 8, 53-54, 62, 166, 352, 358, 372, 404, 407, 409-410, 414, 471, 527
 Քավթիսցիխե գո. 476
 Քարթլի երկրամաս 16-18, 23, 77, 258, 271, 486, 519, 521
 Քարցեք գո. 10, 19, 537-540
 Քիլդա գո., գոտո. 335, 337, 341, 422
 Քինձեր 12
 Քլորոլի ամրոց, Բզավեթ գո-ի մոտ 121
 Քլորոլի ամրոց, Գանձա գո-ի մոտ 135
 Քյուլլի գո. 206, 338, 414
 Քոչկ գո. 242
 Քոչկան գո. 553
 Քվեչ 182
 Քրթենց խարաբա գոտո. 52

Օ

Օղիսերի գոտո., Վարգավ գո-ում, 478
 Օգնի գո. 391
 Օթա գո. 541
 Օլավեր գո. 20, 304, 542-546
 Օլավերոլ տե՛ս Օլավեր
 Օլթան (Օրդան, Ալդան) գոտո. 25, 51-52
 Օլոդա գոտո. 224-225
 Օկոմ (Հոկամ) գո. 283
 Օձրլես գո. 468
 Օվու գվռ. 372
 Օրաջալար տե՛ս Օրոջալար
 Օրթիզ գո. 127, 344
 Օրովկա գո. 18, 375, 547
 Օրոջալար գո. 10, 548-551
 Օրջա գո. 552-560
 Օփի գո. 233
 Ֆիլիպովկա գո. 561

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբաջյան Պետրոս Միքայելի 479, 483
 Աբգար տիրացու, հայր մահտեսի
 Հարությունի, հիշ. 1582 թ.
 Աբգարյաններ, ազգատուն 252
 Աբդուլբակ, Ուշմանա գղ-ի տանուտեր
 508
 Աբդուլլահ, Ալաստան գղ-ի տանուտեր,
 որդի Յուսուֆի 51
 Աբդուլլահ, Բավրա գղ-ի տանուտեր 95
 Աբդուլլահ, Դաղեշ գղ-ի տանուտեր 151
 Աբդուլլահ, Դարթա գղ-ի տանուտեր 539
 Աբդուլլահ Իբրահիմ, Կաճո գղ-ի
 տանուտեր 276
 Աբդուլլահ, հայր Յիսիա գղ-ի տանուտեր
 Իբրահիմի 220
 Աբելա 331
 Աբուլյան Մարտիրոս քին. 286
 Աբրահամ, հայր Միսն վրդպ. 49
 Աբրահամ, որդի Շահողովի, հիշ. 1595 թ.
 313
 Աբրահամյանց Իսահակ քին. 173-174
 Ադամ 330
 Ադվիձե Բագրատ 424
 Ազատ 469
 Ազարա, եղբայր Առաքելի 206
 Ազարյան պատրիարք 236
 Ազիզխան, հիշ. 1491 թ. 306
 Ազնաուրյանց Հարություն քին. 417
 Աթաբեկ, հիշ. 1595 թ. 304
 Ալաբ, հայր Օքրուպիրի 539
 Ալադաբյանց Նիկողայոս 495
 Ալեքսանյաններ, ազգատուն 276
 Ալեքսանյաններ, ազգատուն 494
 Ալթունյանց Պետրոս, ուսուցիչ 159
 Ալի, Գոմի տանուտեր 145
 Ալի, որդի Աբդուլլահի, Հեշտիա գղ-ի
 տանուտեր 338
 Ալի, Հոկամ գղ-ի տանուտեր 341
 Ալի, Մաթիա գղ-ի տանուտեր 430
 Ալի, Օրոջալար գղ-ի տանուտեր 548
 Ալիբեգյան Բագրատ Հովհաննիսյան,
 նվիրատու 285
 Ալիբեգյան Հարություն Հովհաննիսյան
 286
 Ալ. Մակեդոնացի (մ.թ.ա. 356-323) 269
 Ախուաշվիլի Ի. 291
 Ահմեդ, Մոլիթ գղ-ի տանուտեր 401
 Ահմեդ, Պրտենա գղ-ի տանուտեր 424
 Ահմեդ Ալի, Էխթիլա գղ-ի տանուտեր 178
 Ահմեդ Ալի, Տիկաշեն գղ-ի տանուտեր 429
 Ահմեդ Սուլեյման, Օլավեր գղ-ի տանու-
 տեր 542
 Աղանանեան Կարայալետ 442
 Աղապապյանց Ավետիս, Ջարուխտ,
 Թագուհի, Հայկանուշ, Միսայել,
 Մարգիս, Փառնակ կարծախցիներ 286
 Աղտոյանց Կարապետ, ուսուցիչ 554
 Ամիրխան, եղբայրը՝ Պապա, հիշ. 1595 թ.
 313
 Ալվասյան 53

Ադուն 559
 Աճուլյաններ, ազգատուն 252
 Ամիր 505
 Ամիրան, հայր Մարգիս, հիշ. 1595 թ. 230
 Ամերխանեան Կարապետ 442
 Ամերխանեան Յակոբ 442
 Ամիրխան, հայր Մկրտչի, հիշ. 1595 թ. 313
 Ամիրխանյաններ, ազգատուն 391
 Անա 468
 Անանիա 225
 Անանիկ, հիշ. 1595 թ. 282
 Անանյանց Հարություն, ուսուցիչ 305
 Անանիկյանց Ստեփանոս ալեքսանդրա-
 պոլցի, Ախալքալաքի ոռու. եկեղեցու
 կառուցող 71
 Անդրանիկ գորավար 546
 Անտոն Շողոմիդել 465, 466
 Անտոնյաններ, ազգատուն 352
 Անտոնյան Քաջավան Արտաշի 421
 Աշոտ, որդի Բագրատ կյուրապաղատ
 Աշոտ քին. 516 Աբխազաց թագավորի 364
 Ապաճյան Միսնա 459
 Առաքել, եղբայր Ազարայի 206
 Առաքել երեց, հիշ. 1448 թ. 193
 Առաքելյաններ, ազգատուն 252
 Առյուծ, հիշ. 1595 թ. 265
 Ասատրյաններ, ազգատուն (Խորենիա
 գղ.) 252
 Ասատրյաններ, ազգատուն (Չխարուլ
 գղ.) 421
 Ասիր 77
 Ասլան, վախճ, 1316 թ, 356
 Ասլան փաշա 17
 Ասլանյան Խաչատուր 191
 Ասլանյան Հայկազ Պողոսի 451
 Ասլանյանց Հարություն, ուսուցիչ 393
 Աստվածատուր, քաղաքագուլու 59, 61
 Աստվածատուր, հիշ. 1251 թ. 70
 Աստվածատուր, խավերցի 224
 Աստվածատուր, հայր Կիրակոսի, հիշ.
 1595 թ. 304
 Աստվածատուր, հիշ. 1595 թ. 265
 Աստվածատուր, մրակուցի 225
 Աստվածատուր, եղբայրները՝ Բագրատ,
 Մկրտչի, Ումեկ, հիշ. 1595 թ. 230
 Աստվածատուր, հայր Դուլիկի 412
 Աստվածատուր, հիշ. 1595 թ. 290
 Աստվածատուր, որդի Ստեփանոսի 559
 Աստվածատուր, ջգրաշենցի 429
 Աստվածատուր, ֆիլիպովկացի 561
 Ավագ ամիրսպասալար 77
 Ավագ, հիշ. 1595 թ. 290
 Ավագ, տուրքխեցի 502
 Ավագ, օրջացի 552
 Ավագյաններ, ազգատուն 553
 Ավանես, հայր Փոլադի 429
 Ավանիկ, հիշ. 1386 թ. 203
 Ավաքյանց Աբրահամ 308
 Ավեգ, Դիլվլ գղ-ի տանուտեր 166
 Անտիս իշխան 440
 Ավետիսյան Հակոբ 506, 507

Ավետիսյաններ, ազգատուն, Կաճո գղ.
 276
 Ավետիսյաններ, ազգատուն, Տուրցխ գղ.
 506
 Ավետիսյան Ստեփան քին. 505
 Արամազդ 12
 Արարատյան վրդպտ. 236
 Արքակ Ե, վրաց թագավոր (մ.թ.ա. 93-81)
 270
 Արզիշտի Ա. արքա (մ.թ.ա. 786-764) 12
 Արիստակես եպիս., Վրաստանի և
 Իմերեթի հայոց կոնսիստորիայի
 առաջնորդ 245
 Արտաշես Ա, արքա Մեծ Հայքի (մ.թ.ա.
 189-160) 12, 270
 Արտաշես, հիշ. 1595 թ. 265
 Արևյաններ, ազգատուն 552, 553, 560
 Ափարյաններ, ազգատուն 502

Բ

Բարաջանյան Արշակ 405
 Բարով Արշակ, Տիֆլիսի քաղաքապետի
 անդամ 63
 Բագրատ Գ վրաց թագավոր 53
 Բագրատ Դ վրաց թագավոր (1027-1072
 թթ.) 53, 77, 354, 356, 354, 356, 519
 Բագրատ, եղբայրները՝ Աստվածատուր,
 Մկրտչի, Ումեկ, հիշ. 1595 թ. 230
 Բագրատ կյուրապաղատ, Աբխազաց
 թագավոր, հայր Աշոտի 364
 Բագրատունիներ, ազգատունի վրա-
 ցական ճյուղ 29
 Բագրատունիներ, ազգատուն Տայքում
 15, 24
 Բաղայաններ, ազգատուն 252
 Բալախաններ, ազգատուն 479
 Բաղաթուր, հայր Գիորգիի 183
 Բաղաթուրյանց Երեմիա, ուսուցիչ 179
 Բայրուրյանց Մանուկ, կալվածատեր
 347, 523, 524, 527
 Բայրար 422
 Բայիա 520
 Բասենցյան Ա. 220
 Բասիլ 80
 Բավրեցի 519
 Բատատա, որդի Խաչատուրի, հիշ. 1595
 թ. 230
 Բատատա, որդի Կիրակոսի, հիշ. 1595 թ.
 230
 Բարմ, հիշ. 1491 թ. 306
 Բարսեղ քին 106
 Բարսողուն 233
 Բենկոյենց Գասպար 284
 Բեշքեն (Պրտենա գղ.) 424
 Բեշքեն (Մաթիա գղ.) 434
 Բերի, գրեական 177
 Բերիկեյ Շատելիշվիլի, հայր Խվարան-
 գեի 469
 Բերիձե Վ. 28
 Բերիձեններ, ազգատուն 479
 Բերձենիշվիլի Գ. 7, 26, 28

Բերձենիշվիլի Ն. 7, 28, 89-90, 150, 169, 176-177, 189, 291, 298, 342, 467, 482, 532, 547
 Բեքա Ա 142
 Բզնունի 497
 Բյուրյան Ա., ուսուցիչ 159
 Բոգրյակով Աբաս 231-232
 Բոգրյանց 416
 Բրուսսե Մ. 7, 27, 28, 204, 233, 271, 480
 Բուդախ, հիշ. 1502 թ. 293

Գ

Գաբր 272
 Գաբրիել, հիշ. Խավեր գղ-ում 225
 Գաբրիել, հիշ. Կումուրդո գղ-ում 332
 Գաբրիել, հիշ. Չունչխա գղ-ում 423
 Գաբրիել, հիշ. Վարևան գղ-ում 480
 Գաբրիել, հիշ. Փոկա գղ-ում 521
 Գաբրիել, եղբայր Խաչատուրի, հիշ. 1595 թ. 230
 Գաբրիել, որդի Հուսիկի, թոռ՝ Դավթի, հիշ. 1595 թ. 230
 Գաբրիել, դարբին, վախճ. 1834 թ. 106
 Գաբրիել եպիս. 324
 Գաբրիելյակ 322-323
 Գաբրիելյանց Համազասպ քին. 159
 Գագիկ, եղբայր Սմբատ հայոց թագավորի 166
 Գալուստ քին. 112
 Գամսախուրդիս 103
 Գամրեկել Թորեցի 13, 76-77
 Գայիա 520
 Գասպար 442
 Գասպարյաններ, ազգատոհմ 503
 Գարեգին Բ կթղ. 521
 Գափրիհնդաշվիլի Գ. 22, 469
 Գափրիհնդաշվիլի Պ. 22, 28, 204
 Գեորգի 448
 Գինոսյան Գագիկ 197
 Գիորգի, հիշ. Խզաբավրա գղ-ում 239
 Գիորգի, հիշ. Խորենիա գղ-ում 258
 Գիորգի, հիշ. Կումուրդո գղ-ում 321, 332
 Գիորգի, հիշ. Սաթխա գղ-ում 434
 Գիորգի Ա, վրաց թագավոր (1014-1027) 142, 350
 Գիորգի Բ, որդի Բագրատի (1072-1089) 354, 356
 Գիորգի Գ, արքայից արքա, հայր Թամարի (1156-1184) 485, 486
 Գիորգի Դ Լաշա, վրաց թագավոր (1213-1222 թթ.) 108, 177
 Գիորգի Ե-ն, վրաց թագավոր (1299-1301 թթ. և 1314-1346 թթ.) 140-142
 Գիորգի, նվիրատու Բուռնաշենի եկեղեցու 132
 Գիորգի, որդի Բաղաթուրի 183
 Գիորգի, որդի Շագելի 436
 Գիորգի արեղա 470
 Գոգա 183
 Գոգալ, հիշ. 1595 թ. 304
 Գոգալի, հայր Կիրակոսի, հիշ. 1595 թ. 304
 Գոլիաթ 325, 326
 Գոխալաղա 469
 Գոհար, հիշ. 1289 թ. 70
 Գոհար 470
 Գորանդուխտ, տե՛ս Գուարանդուխտ
 Գորդրենք, ազգատոհմ 252

Գվարամաճե Ի. 28, 314, 339
 Գրիգոլ եպիս. 325
 Գրիգոր, հիշ. Ախալքալաք քրդո-ում 70
 Գրիգոր, հիշ. Արակովա գղ-ում 87
 Գրիգոր, հիշ. Խոզաբիր գողողի-ում 290
 Գրիգոր, հիշ. Կարծախ գղ-ում 282
 Գրիգոր, հիշ. Կամուրա գղ-ում 417
 Գրիգոր, հիշ. Մուրա գղ-ում 457
 Գրիգոր, եղբայր Մովսեսի, հիշ. 1595 թ. 251
 Գրիգոր, հայր Խոսրովի 206
 Գրիգոր, հայր Սարգսի և Սահակի, հիշ. 1595 թ. 251
 Գրիգոր, հայր Պապի, պապ՝ Մելիքի, հիշ. 1595 թ. 230
 Գրիգոր, որդի Ղալթաբազի, եղբայր Մովսեսի, հիշ. 1595 թ. 251
 Գրիգոր որդի Պողոսի, վախճ. 1836 թ. 106
 Գրիգոր, վախճ. 1301 թ. 62
 Գրիգոր Տաթևացի 192
 Գրիգոր Փոքր, քին. 363
 Գրիգոր քին. 544
 Գրիգոր քին., Խերթվիս գղ-ի, հիշ. 1595 թ. 230
 Գրիգորեան Նիկողայոս, ճարտարապետ 416
 Գրիգորյան Ա., Ախալքալաքի քաղաքագլուխ 249
 Գրիգորյան Լևոն, քանդակագործ 76
 Գրիգորյան Հակոբ քին. 505
 Գրիգորյան Ն., ճարտ. 86
 Գրիգորյաններ, ազգատոհմ, Տուրքիս գղ. 503
 Գրիգորյաններ, ազգատոհմ, Տամալա գղ. 494
 Գրիգորյանց Արշակ, ուսուցիչ 490
 Գրիգորյանց Ք. Արշակ, Ախալքալաքի քաղաքագլուխ, վախճ 1905 թ. 62
 Գուարանդուխտ 329
 Գուգան 33
 Գուլբադ 297
 Գուրբան 467
 Գուշարա 12
 Գուրանդուխտ 33
 Գուրանտե 33
 Գուրասպ, եղբայր Խաչատուրի, հիշ. 1595 թ. 230
 Գուրասպ, որդի Մովսեսի, հիշ. 1595 թ. 230
 Գուրգեն 424
 Գուրգեն կյուրապաղատ 331
 Գուրգեն, հայր Իշքիթի 271, 464, 466
 Գուրգենյաններ, ազգատոհմ 467
 Գևորգ Դ կաթողիկոս 245, 531
 Գևորգ Չառուշ 532
 Գևորգյան Գևորգ 156
 Գևորգյան Խաչատուր 156
 Գևորգյաններ, ազգատոհմ 352

Դ

Դաթուա 513
 Դանիել 131
 Դաշին Սաուլի որդի 48
 Դավթյանց Եգոր Ավագյան թիֆլիսեցի 285
 Դավթ 272
 Դավթ Բ Կակաղեցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (806-833 թթ.)
 Դավթ Չ Նարին (1230-1293 թթ.) 149

Դավթ Չ արքա (1293-1311 թթ.) 17
 Դավթ, հայր Հուսիկի, պապ՝ Գաբրիելի, հիշ. 1595 թ. 230
 Դավթ Ե Ուլու, վրաց թագավոր 77, 450
 Դավթ Շինարար, վրաց թագավոր (1089-1125) 102
 Դավթ Թ վրաց թագավոր (1346-1360 թթ.) 204
 Դավթիանիձե Լ. 26, 28, 197, 271
 Դարբինյան, հոգաբարձու 112
 Դարբինյան Հովհաննես քին. 208, 509
 Դեմետրե 333
 Դեմետրե Ա, արքայից արքա (1125-1156 թ.) 485
 Դեմետրե Բ, արքա (1271-1289 թթ.) 17
 Դեմիրճյան Դերենիկ 76
 Դետալիթա 501
 Դերենիզ 549
 Դերվիշ Մեհմեդ, Մրակոլ գղ-ի տանուտեր 225
 Դերվիշ Մեհմեդ, Ջգրաշեն գղ-ի տանուտեր 425
 Դյուբուա Մ. 233
 Դյուրկերյանց Սկրտիչ, ուսուցիչ 137
 Դոլիկ, որդի Աստվածատուրի 412
 Դովաթ 559
 Դովաթիար 424
 Դուդուկճեան Պետրոս 49
 Դունախաթ, հիշ. 1502 թ. 293

Ե

Եզդատաղիս, հիշ. 1502 թ. 293
 Ելոկուզ, սելջուկ զորապետ, աթաբակ 53-54
 Եղիազար, հայր Սմբատի, հիշ. 1595 թ. 230
 Եսե 17
 Երենիա 434
 Երկայնաբազուկ-Թմուզվեցի, որդի իշխանաց իշխան Սարգսի 465
 Երկայնաբազուկներ, ազգատոհմ 465
 Երվանդ (Իսրվանդ) հայոց թագավոր 269
 Եվա 330
 Եսատ 272
 Եփոյան, տանուտերի օգնական 112
 Եփրեմ եպիս. 322, 331

Զ

Չադե 12
 Չատիկ, հայր Խաստուրի, հիշ. 1595 թ. 230
 Չարդարյաններ, ազգատոհմ 252
 Չաքարիա 59
 Չաքարիա ամիրսպասալար 13, 77, 177, 484
 Չաքարիա մոլարեթուխուցե (իմա՝ գլխավոր գանձապահ) 233
 Չաքարյաններ, ազգատոհմ 484
 Չեսախ 12
 Չոսիմե Կումուրդոցի, քահանայապետ 326, 328-329
 Չորապետյան Գրիգոր, տիրացու 411
 Չվիա, Էրիսթավ 321

Է

Էլագյան Հակոբ վրդ. 505
 Էլագյաններ, ազգատոհմ 502
 Էլիսաբեթ 521

Էլիսաբեթ, մայրապետ 515
Էլիսաբ 328
Էփրիկեան Ա. 7, 28, 525

Թ

Թաթուսներ, ազգատոհմ 252
Թաղաշվիլի Է. 7, 28, 232, 239, 241
Թամար, հիշ. Կոթելիա գղ-ում 296
Թամար, հիշ. Չամդուրա գղ-ում 417
Թամար թագուհի (1184-1213 թթ.) 76, 148, 177, 271, 424, 464, 466, 486
Թայեր բեկ, որդի Հաջի Նադի բեկի 14
Թայիբ, հիշ. 1502 թ. 293
Թանուխ 272
Թավաճան 204
Թեդր 39
Թեդրե 204
Թեդրես 154
Թեոս, լոմատուրցիների վարպետ 313
Թորեցիներ, Թորեցի իշխաններ 76
Թորոս աղա, տանուտեր Մուրա գղ-ի 459
Թորոսյան Գրիգոր 374
Թորոսյան Աբանա 162
Թումանիշվիլի Գ. 26
Թումանյան Հ. 14
Թումանյանց Սիմեոն, ուսուցիչ 243
Թումիան 469
Թեդրե, հայր Միքելի 462

Ի

Իբրահիմ, Սերենիա գղ-ի տանուտեր 391
Իբրահիմ, Յիսիա գղ-ի տանուտեր 220
Իգիթխանյանց Հակոբ քին. 292
Իլյա Բ կթղ. 18
Ինա 468
Ինախ 272
Իովանե 349
Իովանե, որդի Շուրվանի 182
Իովանե Բ Օքրոպիրի Քարթլիի կաթողիկոս (1033-1048 թթ.) 263-264, 349-350, 517, 519
Իովանե եպիս. 320, 324, 330
Իչքիթ, որդի Գուրգենի 271, 464, 466, 467
Իսղիսազ 76-77
Իսմայիլ, Մաջադիա գղ-ի տանուտեր 361
Իսմայիլ Աբդուլահ, Էլսիլիա գղ-ի տանուտեր 178
Իսմայիլ, Խզաբավրա գղ-ի տանուտեր 234
Իսմայիլ, Տրկմա տանուտեր գղ-ի 499
Իսմայիլ, Յիսիա գղ-ի տանուտեր 220
Իսմայիլ Սարափչի-Օղլի 537
Իսրայելյան ազգատոհմ, տե՛ս Կանոնյաններ 276
Իվանե 485
Իվանե, որդի Շալվայի 177
Իտաբեր 501

Լ

Լազարաշվիլի Նաբելա 478
Լալայեան Ե. 7, 28, 106, 197
Լաշա (Գիորգի Գ. Լաշա, 1213-1222) վրաց թագավոր 108, 177, 424
Լաշքար, եղբայր Մանուկի, հիշ. 1595 թ. 313
Լաշքարայիճե 539
Լեոն թագավոր 321
Լիպարիտ 77

Լիպարիտ Քվեշցի 182-183
Լոմսաճե Շ. 7
Լուկա Օձրիսեցի 468

Խ

Խայթ իբն Եգիտ Հայոց ամիրա 290
Խալիլ, Խիդիազվար գղ-ի տանուտեր 394
Խալիլ, Վաչիան գղ-ի տանուտեր 471
Խալիլ, Փոկա գղ-ի տանուտեր 514
Խալիլ, որդի Վելի 457
Խանթաճե Շ. 204
Խանիկով Ա. 233
Խաչատրյաններ, ազգատոհմ, Խորենիա գղ. 252
Խաչատրյաններ, ազգատոհմ, Տուրքիա գղ. 502
Խաչատուր 422
Խաչատուր, եղբայր Գաբրիելի, հիշ. 1595 թ. 230
Խաչատուր, եղբայր Գուրասայի, հիշ. 1595 թ. 230
Խաչատուր, եղբայր Յովանէսի 417
Խաչատուր, հայր Բատատայի, հիշ. 1595 թ. 230
Խաչատուր, որդի Հայրապետի, հայր Մրվանի, հիշ. 1595 թ. 230
Խաչատուր, որդի Սորազանի, հիշ. 1595 թ. 230
Խաչատուր Մինաս Վասիլով 522
Խաչատուրյան Պողոս քին. 340
Խաչատուրեան Սիմեոն քին. 49
Խաչատրյան Սիմեոն քին 100
Խաչիկ, հիշ. 1595 թ. 282
Խաչկան 61
Խասխաթուն 272
Խաստուր, որդի Ջատիկի, հիշ. 1595 թ. 230
Խավատեղ, որդի Նազարի 552
Խարա 434
Խեչոյան, բարալեթաբան ազգատոհմ 102
Խիմշի աղա, հիշ. 1502 թ. 293
Խմալաճե Պետրոս քին 109
Խոնդրար 559
Խոպերյանց Կարապետ 531
Խոսրով, որդի Գրիգորի 206
Խորեն վարդապետ Ստեփանե, Ախալցխայի բեմի առաջնորդ 129
Խոզաղեղ, հիշ. 1595 թ. 304
Խոցիկ 272
Խվարամճե, դուստր Բերիկել 469

Ճ

Ճամ, հիշ. 1676 թ. 228

Կ

Կալիստրատ 28, 271
Կալմիկով, դուխոբոր ազգատոհմ 150
Կախա 77
Կախիանի Կախա 498
Կանոնյաններ, ազգատոհմ 276
Կարազոյան Հ. 12
Կարապետ արք. Բագրատունի 14, 24, 25, 76, 87, 151, 224, 290, 397, 561
Կարապետյաններ, ազգատոհմ 553
Կարապետյանց Խաչ., ուսուցիչ 473
Կարապետյանց Հովհաննես, ուսուցիչ 416

Կիրակոս, հայր Բատատայի, հիշ. 1595 թ. 230
Կիրակոս, որդի Ղանդուի, հիշ. 1595 թ. 230
Կիրակոս, հիշ. Կարծախ գղ-ում 282
Կիրակոս, հիշ. Կորխ գղ-ում 304
Կիրակոս, որդի Աստվածատուրի, հիշ. 1595 թ. 304
Կիրակոս, որդի Նուրազիկի 552
Կիրակոս, որդի Յարայի, հիշ. 1595 թ. 313
Կիրակոսյան Գրիգոր, ճարտ. 86
Կիրակոսյան Նազարեթ 507
Կյուրիոն վրաց կաթողիկոս 295
Կոծմանյան Կարապետ, վարպետ 363
Կվիթիսի 204
Կվիթիկե 424
Կրոպինսկի Լ., ճարտ. 292
Կուրդինյան Առաքել քին 106

Հ

Հաբիբ, Յիսիա գղ-ի տանուտեր 220
Հալիլ Աբդուլահ, Կոթելիա գղ-ի տանուտեր 295
Հակոբ, հիշ. Մեծ Գյոնդուրա գղ-ում 374
Հակոբ, հիշ. Պրտենա գղ-ում 424
Հակոբ Ալմեցի 80
Հակոբ երեց 106
Հակոբ, ուսուցիչ 415
Հակոբ քին. հիշ. 1595 թ. 188
Հակոբ քին. հիշ. 1595 թ. (Հեշտիա գղ-ի) 338
Հակոբ քին., Խորենիա գղ-ի, հիշ. 1595 թ. 251
Հակոբյան Լուսիկ Աբգարի 299
Հակոբյան Հովհ., անտառաբույժ 10
Հակոբյաններ 494
Հակոբյաններ տե՛ս Ասատրյաններ
Համազասպյան ազգատոհմ 313
Համբար, հիշ. 1741 թ. 87
Համբարձումյանց Գ., ուսուցիչ 411
Համբարձումյանց Դուռնիանոս, ուսուցիչ 167
Հայրապետ, հայր Խաչատուրի, պապ՝ Մրվանի, հիշ. 1595 թ. 230
Հանես, որդի Վարայի 429
Հանես, որդի Սարգսի 404
Հաջի Նադի բեկ, հայր Թայեր բեկի 14
Հասան, Խորենիա գղ-ի տանուտեր 251
Հասան, Խուլզում գղ-ի տանուտեր 265
Հասան, Նամզարա գղ-ի տանուտեր 410
Հյուսեին, Տիկաշեն գղ-ի տանուտեր 429
Հանես, որդի Սարգսի, թոռ՝ Մելիքի, հիշ. 1595 թ. 230
Հանես, հիշ. 1595 թ. 290
Հասան, Թորիա գղ-ի տանուտեր 206
Հասան Ահմեդ, Դաղեղ գղ-ի տանուտեր 151
Հասան Մուստաֆա, Բուռնաշեթ գղ-ի տանուտեր 127
Հասան, Դևաթ գողտի տանուտեր 51
Հասան, Արաղովա գղ-ի տանուտեր 84
Հասան, Հոկան գղ-ի տանուտեր 341
Հասան, Օրոջալար գղ-ի տանուտեր 548
Հասան աղա 443
Հասան Ալի, տանուտեր Մուրչ գղ-ի 507
Հարություն, մահտեսի, որդի Աբգար տիրացուի, վախճ. 1582 թ.
Հարություն քին. 113
Հարությունյաններ, ազգատոհմ 553

Հարությունյանց Մեդրակ, ուսուցիչ 32
 Հեթում հայոց թագավոր 106
 Հյուսեին, Բնելա գո-ի տանուներ 122
 Հյուսեին, Կարծախ գո-ի տանուներ 282
 Հյուսեին, Հեշտիա գո-ի տանուներ 338
 Հյուսեին, Քարցե գո-ի տանուներ 537
 Հովիվյանց Հովհաննես, տիրացու 287
 Հովհաննես, հիշ. Կարծախ գո-ում 290
 Հովհաննես, հիշ. Օրջա գո-ում 552
 Հովհաննիսյաններ, ազգատոհմ 503
 Հովհաննիսյանց Մատթեոս, ուսուցիչ 460
 Հովսեփ, հիշ. 1595 թ. 282
 Հունանյաններ տե՛ս Ասատրյաններ
 Հուսիկ խոսալիացի, հիշ. 1595 թ. 248
 Հուսիկ, որդի Դավթի, հայր Գաբրիելի, հիշ. 1595 թ. 230

Ղ

Ղազար, հիշ. 1741 թ. 87
 Ղազար, որդի Մազանի 552
 Ղազար արքեպիս, Էջմիածնի սիաբան 94
 Ղազարյանց Մովսես, Սուլդա գո-ի տանուներ 461
 Ղայթմազ, հայր Գրիգորի և Մովսեսի, հիշ. 1595 թ. 251
 Ղանդու, հայր Կիրակոսի, հիշ. 1595 թ. 230
 Ղանփառ, հիշ. 1505 թ. 156
 Ղարա, հայր Հանեսի 429
 Ղարիբ, հայր Մուրվանի 465
 Ղարիբախսիներ, ազգատոհմ 464, 465
 Ղարալյան Արա 413
 Ղուլախազյանց Հակոբ 292
 Ղուլիջան, հայր Միրզայի 206
 Ղումբաթ, որդի Սմբատի , հիշ. 1595 թ. 313
 Ղուրաշվիլի, գնդապետ 176

Ճ

Ճիճինաձե Զ. 291
 Ճուրվան, հայր Իովաննի 182
 Ճուրվանթ Ռուսուրան 183

Մ

Մազան, հայր Ղազարի 552
 Մազեթալ 297
 Մաթեոս կթղ. 363
 Մաթևոսյան ազգատոհմ 313
 Մալխասեան Յակոբ 459
 Մալխասյանց Հովհաննես 459, 460, 463
 Մակարեան Պետրոս 50
 Մակոցար 321
 Մահմուդ, Ջրեսկի տանուներ 175
 Մամուկ, որդի Մկրտչի, հիշ. 1595 թ. 230
 Մայիսուրաձե Կ. 105, 299
 Մանասյան Պետրոս 479
 Մանգլափ 141
 Մանթաշյան Ալ. 460
 Մանվելյաններ, ազգատոհմ 352
 Մանուկ, հիշ. Կարծախ գո-ում 290
 Մանուկ, հիշ. Կումուրդո գո-ում 313
 Մանուկ Հովիվյանց, հայր տիրացու Հովհաննեսի 287
 Մանուկյանց Մամբրե քին. 426
 Մանուշար 467
 Մարգարյան Հարություն 405
 Մարգարյանց Կ. 7, 28, 106
 Մարգարով Սալվե 442

Մարիան թագուհի, դուստր Մենքերիմ հայոց թագավորի, մայր Բագրատ Գ վրաց թագավորի 53, 77, 328-329
 Մարիլա, կին՝ Էլիսբալի 328
 Մարիկյան Մարգիս 211
 Մարտիրոս, հիշ. Օռնդա գո-ում 272
 Մարտիրոս, հիշ. Տուրցխ գո-ում 505
 Մաքսուդյան Մեսրոպ վրդ. 249
 Մզելա 98
 Մելիք, որդի Պապի, թոռ Գրիգորի, հիշ. 1595 թ. 230
 Մելիք, հայր Մարգիս, պապ Հանեսի, հիշ. 1595 թ. 230
 Մելիքիձեներ, ազգատոհմ 479
 Մելիքյան Գրիգոր 493, 494
 Մելիքյան Հակոբ 494
 Մելիքյան Սահակ 494
 Մելիքյաններ, ազգատոհմ 494
 Մելքիսեդեկ Ա Քարթլիի կաթողիկոս (1010-1033 թթ.) 258, 350
 Մեծատունանց Խաչատուր, գվռ պրիտավ 102
 Մեծատունյանց Կ., ուսուցիչ 415
 Մեհմեդ, Աբուլ գո-ի տանուներ 30
 Մեհմեդ, Ազմանա գո-ի տանուներ 342
 Մեհմեդ, Զակ գո-ի տանուներ 170
 Մեհմեդ, Ուջմանա գո-ի տանուներ 508
 Մեհմեդ Իբրահիմ, Ալաթուբանի գո-ի տանուներ 43
 Մեհմեդ Մուստաֆա, Խուլգուն գո-ի տանուներ 265
 Մեհմեդ, Հոկան գո-ի տանուներ 341
 Մեսրոպ Մաշտոց 75-76, 484
 Մերաթ 457
 Մզեթալ 297
 Միխայելով Ալեկսի 281
 Միխայիլով, ճարտարապետ 63
 Միրաթ, հիշ. 1502 թ. 293
 Միրդատ 326
 Միրզա, հիշ. Կոկիա գո-ում 301
 Միրզա, հիշ. Կումուրդո գո-ում 313
 Միրզա, որդի Դուլիջանի 206
 Միրջայել, հիշ. Չունջխա գո-ում 423
 Միրջայել, հիշ. Փոկա գո-ում 521
 Միրջայել, քարագործ 329
 Միրջայել Նիկողոսկի 489
 Միքել 154
 Միքել, որդի Թևոդոսի 462
 Միքելյանց Հակոբ քին. 373
 Մխիթար 272
 Մխիթար, հիշ. 1417 թ. 203
 Մծեվար 519
 Մկոյան Ռուսուկես (Արիստակես) 157
 Մկոյաններ, ազգատոհմ 553
 Մկրտիչ Ա Խրիմյան կաթողիկոս 106, 152, 286
 Մկրտիչ գրիչ 541
 Մկրտիչ երեց, հիշ. 1448 թ. 193
 Մկրտիչ, հիշ. 1491 թ., Կորիս գո-ում 306
 Մկրտիչ, հիշ. Կարծախ գո-ում 282
 Մկրտիչ, հիշ. 1595 թ., Կորիս գո-ում 304
 Մկրտիչ թորիացի, հիշ. 1595 թ. 206
 Մկրտիչ, եղբայրները՝ Աստվածատուր, Բագրատ, Ռմեկ, հիշ. 1595 թ. 230
 Մկրտիչ, հայր Մամուկի, հիշ. 1595 թ. 230
 Մկրտիչ, հայր Ռմեկի, հիշ. 1595 թ. 230
 Մկրտիչ, որդի Ամիրխանի, հիշ. 1595 թ. 313

Մկրտիչ, որդի Տեր Բեկի 366
 Մկրտչյան Մինաս քին. 94-95, 151
 Միերյաններ, ազգատոհմ 252
 Միդեսյան ազգատոհմ 313
 Միլոզոն 323-324
 Մոմծուլ 520
 Մովսես, եղբայր Գրիգորի, հիշ. 1595 թ. 251
 Մովսես, հայր Գուրասայի, հիշ. 1595 թ. 230
 Մովսես, որդի Ղայթմազի, եղբայր Գրիգորի, հիշ. 1595 թ. 251
 Մովսես քին., Խերթվա գո-ի, հիշ. 1595 թ. 230
 Մովսես Խորենացի 12
 Մովսեսյան Հովհաննես վրդ. 505
 Մովսեսյան Մովսես 505
 Մրվան, որդի Խաչատուրի, թոռ՝ Հայրապետի, հիշ. 1595 թ. 230
 Մցխեթոս 269
 Մուսխեթովներ, ազգատոհմ 537
 Մուստաֆա, Օլդան գոլողի տանուներ 52
 Մուստաֆա, Բեժանոյի տանուներ 111
 Մուստաֆա, Բզավեթի տանուներ 116
 Մուստաֆա, Խոսալիայի տանուներ 248
 Մուստաֆա, Խիդիսզվար գո-ի տանուներ 394
 Մուստաֆա, Կալբուբան գո-ի տանուներ 302
 Մուստաֆա, Ղաուրմա գո-ի տանուներ 347
 Մուստաֆա Իբրահիմ, Վարևան գո-ի տանուներ 479
 Մուրադ, հիշ. 1502 թ. 293
 Մուրադյանց Խաչատուր, ուսցչ. 94
 Մուրվան 204
 Մուրվան, որդի Դարիբի 465

Յ

Յակոբ Մծբնա Հայրապետ 106
 Յակոբեան Բարդուղիմեոս 459
 Յակոբեան Մանաս 49
 Յահյահ, Վարդիսցիխես գո-ի տանուներ , հայր Օմերի 481, 482
 Յադուբյանց Կարապետ 67
 Յարազիզ 561
 Յարալ, հայր Կիրակոսի, հիշ. 1595 թ. 313
 Յարութեանց Տիգրան 454
 Յարուտիմ 454
 Յովանե 480
 Յովանե, տե՛ս Իովանե եպիս.
 Յովանես, եղբայր Խաչատուրի 417
 Յովհաննես երեց 417
 Յուզբաշյաններ, ազգատոհմ 553
 Յուսուփ, Խզաբավրա գո-ի տանուներ 234
 Յուսուփ, Խորենյա գո-ի տանուներ 251
 Յուսուփ Իսահակ, Ազմանա գո-ի տանուներ 342
 Յուսուփ, որդի Աբրուլլախի, ճանճուղ գո-ի տանուներ 115

Ն

Նադիր շահ 13, 16
 Նազար, հայր Խավատեղի 552
 Նախքոս 468
 Նահապետ դպիր, ուսուցիչ 159
 Ներսես կաթողիկոս 541

Ներսես Ե կաթողիկոս 67, 151
 Ներսես (քահանա^ո) վախճ. 1294 թ, 60
 Նզոքար 204
 Նիկոլա քին. 297
 Նիկոլաս 139, 141
 Նիկոլոզ 183
 Նիկոլոզ արք. 18
 Նիկողայոս սքանչելագործ 106
 Նիկողոսյաններ, ազգատուն 553
 Նիովոր Դ-վնեցի 12
 Նոնոյան Մարգիս 507
 Նոշել (Ռոշել) 47
 Նուրագիզ, հայր Կիրակոսի 552

Շ

Շազել, հայր Գիորգիի 436
 Շալվա սննուրճլեթուխուցես, մանդա-
 տուրթուխուցես 139-142
 Շալվա, հայր Իվանեի 177
 Շալվա Թորեցի 13
 Շահ, հիշ. 1314 թ. 356
 Շահ-Աբաս 193
 Շահագիզ, հիշ. Խուլգունո գդ-ում 265
 Շահագիզ, հիշ. Ֆիլիպովկա գդ-ում 561
 Շահին Աբդուլլահ, Բեժանոյի տանուտեր
 111
 Շահինյան Մաթոս, խորենիացի 252
 Շահինյան (Շահնշահ) 54, 77
 Շահուլ, հայր Աբրահամի, հիշ. 1595 թ.
 313
 Շահմուրադ 225
 Շահուլման 407
 Շահուն, հիշ. 1595 թ. 290
 Շավիշվիլի Միխեիլ 511
 Շատելիշվիլի 469
 Շարա 12
 Շեշաբերիձե Կոստանդիանոս քին. 122,
 236, 476, 478
 Շեշաբերիձեներ, ազգատուն 476
 Շերիֆ փաշա 13, 295
 Շերմազան 457
 Շմալոն, նախագահ 554
 Շոշիաշվիլի Ն. 28, 204

Ո

Ոհանես միայնակյաց թմբցի 192
 «ոմն մեսխ», տե՛ս Գ-վարամաձե Ի.
 Ոսկերիչ, հիշ. 1676 թ. 228
 Ոսկիձամ, հիշ. 1502 թ. 293

Չ

Չոզա 256-257, 434
 Չքարա 183

Պ

Պանդարիոն բժիշկ 106
 Պապ, որդի Գրիգորի, հայր Մելիքի, հիշ.
 1595 թ. 230
 Պապա, եղբայրը՝ Ամիրխան, հիշ. 1595 թ.
 313
 Պասկևիչ, իշխան 24, 25
 Պավլե, հիշ. Կաճո գդ-ում 279
 Պավլե, հիշ. Փարվանա գդ-ում 510
 Պավլե Մանգլիսի 327
 Պետրոսյաններ, ազգատուն 421
 Պետրե 183
 Պետրոս ալաշկերտցի 106
 Պետրոսյան Ավետիս քին. 364

Պետրոսյան Վաղարշակ 421,
 Պետրոսյանց Աղեքսանդր , ուսուցիչ 373
 Պողոս ալաշկերտցի 106
 Պողոսյան Ներսես քին. 339

Ջ

Ջահանշի, հիշ. 1502 թ. 293
 Ջաղեցի ազգատուն, 142
 Ջամբաշխ, հիշ. 1502 թ. 293
 Ջամբուրիա Գ. 204
 Ջանաշիա Ս., ակադ. 177, 424, 448
 Ջանիբեկ, որդի Մարգիսի 206
 Ջանոյան Մատթեոս 459
 Ջավախիշվիլի Ի. 7
 Ջավախոս 269
 Ջիհանշահ, եղբայր Հանեսի 404
 Ջիվլանի (Մերոբ Ստեփանի Լևոնյան) 75-
 76, 284
 Ջուբին 539

Ռ

Ռատ 77, 486
 Ռատ Սուրանելի իշխան, Քարթլի երիս-
 քավ 76-77
 Ռոսթան 422
 Ռոստոմ 469
 Ռոստոմաշվիլի Ի. 7, 28, 255, 259, 271,
 427, 434, 448, 480
 Ռչեուլ, հայր Անայի 469
 Ռչեուլիշվիլի Անա 467, 469
 Ռուսուրանի թագուհի (1222-1245 թթ.) 13,
 149
 Ռուսուրան թնոզվեցի 182
 Ռևազյանց Խաչատուր 106

Ս

Սաթղ 430
 Սալմաձորցյան Ժորա 392
 Սալմաձորցյաններ, ազգատուն 391
 Սակոցարի 321
 Սահակ, հիշ. Կարծախ գդ-ում 282
 Սահակ, որդի Գրիգորի, եղբայր Մարգիսի,
 հիշ. 1595 թ. 251
 Սահակ, խոսպիացի, հիշ. 1595 թ. 248
 Սահակ, ֆիլիպովկացի 561
 Սահակյաններ, ազգատուն 494
 Սաղաբեյյան Սեպուհ 197
 Սաղաբեյյան Վահրամ 494
 Սամխարա 219
 Սամվել 468
 Սամվել Անեցի 53
 Սանասարյան Հ. 484, 485
 Սանոսյան Ա. 438
 Սառա, հիշ. 1741 թ. 87
 Սարագուլ, վախճ. 1839 թ. 106
 Սարգիս, հիշ. Ախալքալաք քղբ-ում 61
 Սարգիս, հիշ. Կարծախ գդ-ում 282
 Սարգիս, հիշ. Մաջադիա գդ-ում 364
 Սարգիս, հիշ. Վարզավ գդ-ում 478
 Սարգիս, հիշ. Տուրքիս գդ-ում 502
 Սարգիս, հիշ. Օրջա գդ-ում 552
 Սարգիս, հիշ. Ֆիլիպովկա գդ-ում 561
 Սարգիս, իշխանաց իշխան, հայր Երկայ-
 նաբազուկ-Թմոզվեցու 465
 Սարգիս, լոմատուրցիների վարպետ 313
 Սարգիս, հայր Հանեսի 404
 Սարգիս, հայր Հովհաննեսի, հիշ. 1595 թ.
 304

Սարգիս, հայր Ջանիբեկի 206
 Սարգիս, որդի Ամիրանի, հիշ. 1595 թ. 230
 Սարգիս, որդի Մելիքի, հայր Հանեսի, հիշ.
 1595 թ. 230
 Սարգիս, հիշ. Կորլս գդ-ում 304
 Սարգիս, հիշ. Պրսեմա գդ-ում 424
 Սարգիս, որդի Գրիգորի, եղբայր
 Սահակի, հիշ. 1595 թ. 251
 Սարգիս քին., վախճ. 1425 թ. 203
 Սարգիս Թմոզվեցի, կուսակալ 13
 Սարգիս Ջաղեցի 13
 Սարգսյան Վ. 12
 Սարգսյաններ, ազգատուն 252
 Սարգսյանց Հ., ուսուցիչ 500
 Սարյան ազգատուն 313
 Սարո 469
 Սարուղազան, վախճ 1505 թ. 156
 Սաքինյանց Գրիգոր եպիս. 363, 532
 Սաֆար փաշա 230, 248
 Սելիմ, Լոմատուրցիի տանուտեր 213
 Սենեքերիմ հայոց թագավոր 53
 Սերոբյան Ծովինար 252
 Սերոբյաններ, ազգատուն Խորենիա գդ-
 ում 252
 Սերոբյաններ, ազգատուն Չխարուլա գդ-
 ում 421
 Սիեպանեցի Պաուլ վրդապ., վախճ. 1999
 թ. 237
 Սիլոզավա Վ. 7, 28
 Սիմեոն, հիշ. 1502 թ. 293
 Սիմեոնյան Խաչատուր, ուսուցիչ 419
 Սիմոն վրդապ., որդի Աբրահամի 49
 Սիմոն քին. 552
 Սմբատ Բյուրատյան (ծն. թ.՝ անհայտ -
 726)
 Սմբատ հայոց թագավոր 166
 Սմբատ, որդի Եղիազարի, հիշ. 1595 թ.
 230
 Սմբատ, հայր Ղումբաթի, հիշ. 1595 թ. 313
 Սողոմոն 356
 Սողոմոնեան Ադամ 94
 Սողոմոնեան Գրիգոր 94
 Սողոմոնեան Յարութիոն 94
 Սորազան, հայր Խաչատուրի, հիշ. 1595
 թ. 230
 Սովորոն Քոնքրլաս (Քոնքրլասձե) 97
 Սվինոն 177
 Ստալին 18
 Ստեփանոս 442
 Ստեփանոս, հայր Աստվածատուրի 559
 վախճ. 1463 թ.
 Ստեփանոս Նախավկա 106
 Սուլեյման, Ասիաթայի տանուտեր 82
 Սուլեյման, Մոդեզան գդ-ի տանուտեր 399
 Սուլեյման, Տիկաշեն գդ-ի տանուտեր 429
 Սուրբաձե Լոնգինոզ 313
 Սուրբիաս, հիշ. 1595 թ. 282

Վ

Վախուշտի Բագրատիոնի 9, 17
 Վահան 464
 Վահրամյան Սարգիս տե՛ս Սարգիս
 Թմոզվեցի
 Վաղարշակ, արքա Մեծ Հայքի 12
 Վարդանյան Մարտիրոս 27
 Վեդդեմբաում Ե. 11
 Վանական 272
 Վանական վարդապետ 484

Վանցյան, հոգաբարձու 112
 Վանցյան Վաչագան Հունանի 171, 174
 Վաչե, Էրիսբավ 324
 Վասպի Իբրահիմ, Ազմանա գղ-ի տանուտեր 342
 Վարդան, հիշ. Խորենիա գղ-ում 260
 Վարդան, հիշ. Կարծախ գղ-ում 282
 Վարդան, հիշ. Չունչխա գղ-ում 422
 Վարդան Արևելցի 53, 295
 Վարդանյան Մարտիրոս աղա 313
 Վարդանյաններ (Օհաննես), ազգատոհմ 252
 Վարդանյան Սանան 252
 Վարդանյան Մարիբեկ 313
 Վարդանյանց Գևորգ, ուսուցիչ 525
 Վարդապետյան Սահակ քին. 376
 Վարդիկյան Դուկաս 459
 Վարդել 407
 Վարդերեսյան Աղաջան, երեսփոխ 402
 Վարդոխ 272
 Վարծել, հիշ. 1676 թ. 228
 Վարձելաշվիլի, տե՛ս Վարձելյան
 Վարձելի 356
 Վարձելյան Միխայել քին. 235-236
 Վարձելով, տե՛ս Վարձելյան
 Վել, Մուրա գղ-ի, տանուտեր հայր Խալի-լի 457
 Վելի, Բեժանոյի տանուտեր 111

S

Տեր-Ազարյանց Խաչատուր, ուսուցիչ 379
 Տեր-Ավետիսյան Գրիգոր (աշխ. անունը՝ Եսայի) ավ. քին. ճինխսցի 86-87
 Տեր Բեկ, հայր Մկրտչի 363, 366
 Տեր-Գալստյան Արշակ քին. 490
 Տեր Գիքորյանց Մարթա 546
 Տեր-Գրիգոր քին. 87
 Տեր-Գրիգորյանց Գրիգոր, ուսուցիչ 544
 Տեր-Գրիգորյանց Հովհաննես 544
 Տերյան Գրիգոր քին. 137-138
 Տերյան Վահան 137, 142
 Տեր-Անտոնյան Անտոն, ուսուցիչ 339-340
 Տեր-Անտոնյան Դուկաս, 339
 Տեր-Բարդուխյանց Հովհաննես, ուսուցիչ 214
 Տեր Եղիշե քին. 546
 Տեր-Կարապետյան Կարապետ քին. 105
 Տեր Հակոբ քին. 561
 Տեր-Հարությունյան Կարապետ քին. 363

Տեր-Հովհաննես Անիի եպիսկոպոս 192
 Տեր Դվարդվարե 537
 Տեր-Մարկոսյան Հովհաննես 516
 Տեր-Մելքոնյանց Ստեփ. քին. 516
 Տեր-Մարտիրոսյանց Մարտիրոս քին., ուսուցիչ 284
 Տեր-Յովհ. Երփ. 99
 Տեր-Ներսիսյան Ներսես արքեպիս. 211
 Տեր-Պողոսյան Պետրոս, քին. 479
 Տեր-Պողոսյան Պողոս, ուսուցիչ 339
 Տեր-Սիմեոն շիրակցի 149
 Տեր-Ստեփանյանց Եղիշե, ուսուցիչ 432
 Տեր Վարդան 532
 Տեր-Վարդանյանց Հարություն, ուսուցիչ, 254
 Տեր-Վարդանյաններ, ազգատոհմ 252
 Տեր-Ունտոնով Գրիգոր 281
 Տեր-Գեորգեան Գրիգոր քին. 432
 Տեր-Գևորգեան Գեորգ եպիս. 457
 Տեր Յակովբոս 541
 Տեր Յովհաննես 541
 Տիգրան Մեծ հայոց թագավոր 191
 Տիտիգյան Վարդգես 191
 Տոնոյենք, ազգատոհմ 252

S

Յիսկարիշվիլի Վ. 28, 233, 271
 Օթխմեզուրի Գ. 28
 Յխորեթա 436
 Յոտա (Յոտաձե) 177

Ռ

Ռոյտանես 295
 Ռունել, հիշ. 1595 թ. 282
 Ռունել 502
 Ռունել, եղբայրները՝ Աստվածատուր, Բագրատ, Սկրտիչ, հիշ. 1595 թ. 230
 Ռունել, որդի Սկրտչի, հիշ. 1595 թ. 230

Փ

Փալավանդով, ազգատոհմ 248
 Փալավանդով Մամատ Ալիբեկ 249
 Փալավանդով Մուքիբեկ Ջատի 248
 Փաշա աղա 443
 Փառնավազ, թագավոր վրաց 12
 Փարման Կակաղեցի քին. 270
 Փարսման 435
 Փարսման աբեղա 470
 Փիլոյան Կալին 399

Փոլադ, որդի Ավանեսի 429
 Փոչիկյաններ, ազգատոհմ, 391

Ք

Քալանթար Ալ. 11
 Քամբան (Քամբամիշվիլի) օփեցի 233
 Քանանյանց ազգատոհմ 215
 Քանանյանց Դավիթ, Կարվածատեր 178
 Քանանյանց Հովհաննիսյան Անտոն, կարվածատեր 75, 215, 276
 Քարթլոս 269
 Քարճիկ 272
 Քերա 139
 Քեմել օղլի, Կոկիա գղ-ի տանուտեր 298
 Քերոբ 561
 Քերօփեան Պաղտասար 442
 Քերոբ 442
 Քիշվադ 296
 Քյուրթոլյանց Մարգիս, գրիչ 338
 Քոբանճյան Միքայել 208
 Քոբանճյան Միքայել քին. 100, 292-293
 Քոչար Ա., քանդակագործ 76
 Քոչկանյան ազգատոհմ 313
 Քորգի, 1291 թ. Ախալքալաքում եկեղեցի է կառուցել 54
 Քորոյան Շաքրո 157
 Քոչիկյաններ, ազգատոհմ 252
 Քրիստինա, կին՝ Էլիսբալի 328
 Քննաքսգյան ազգատոհմ 313

Օ

Օթխմեզուրի Գ. 271
 Օսման, Ափնիա-գղ-ի տանուտեր 89
 Օսման, Ալջուա գղ-ի տանուտեր 423
 Օմեր, որդի Յահյահի 482
 Օմեր, Ջգրաշեն գղ-ի տանուտեր 425
 Օմեր Աբդալ, Մուրչ գղ-ի տանուտեր 507
 Օսման, Պատկանա գղ-ի տանուտեր 551
 Օսման, Տիկաշեն գղ-ի տանուտեր 429
 Օսման Աբդուլլահ 451
 Օսման Մուստաֆա, Կանոն գղ-ի տանուտեր 276
 Օրբելյաններ 77
 Օրդան 422
 Օքրոյաններ, ազգատոհմ 502
 Օքրոպիլի, որդի Ալաբի 539

Ֆ

Ֆերմենյան Միմեօն 459
 Ֆիդանյաններ, ազգատոհմ 252

ვრცობის სწავლის სწავლის

ბაბი 331	გოგას მოვიდა 470
ბაბი 469	გარბია 484
ბაბი 132	თათართა ქვეყანა 256
ბაბი 204, 486	თმოგუ 204
ბაბი 4... 4... 256	თქვერთანი 132
ბაბი 204	კაგაზი 236
ბაბი 132	კუმურდო 331
ბაბი 331	მცხეთისა?
ბაბი 327	ქართლი 77, 258, 263, 350
ბაბი 386	ქარცვბ 537
ბაბი 537	ხიზაბაგრა 236
ბაბი 331	ხორასან ქალაქი 470
ბაბი 470	ჯაგახეთი 470
ბაბი 132	

- ანას რჩეულიშვილი 467
 არტს? 76
 აშოტი 364
 აცობა ძეი 177
 ახალციხელი 154, 461
 ბაგრელი 519
 ბაგრატ კოვრაპალატი აფხაზთა მეფეი 364
 ბაია 520
 ბახილ 80
 ბალათურ 183
 ბერი ზრესკელი 176, 177
 ბეშქენ 424
 გაბრიელ 322
 გაბრიელ 423, 480, 521
 გაბრიელ ეპისკოპოსი 325
 გაბრიელაკ ერისთავთ ერისთავი 322, 323
 გაია 520
 გამრეკელისა ძეთა 76
 გეორგაისძე 443
 გეორგაი (?) 438
 გეორგი 132
 გეორგი 239
 გეორგი 257
 გეორგი 321
 გეორგი 435
 გეორგი ბახათურის ძე 183
 გეორგი ბერაის ძე 332
 გეორგი ლაშა მეფე 177, 424
 გეორგი შაზელისძე 436
 გეორგა ხუცესი 470
 გოგაი 183
 გოლიათი 325, 326
 გონალადა 469
 გოპარ 470
 გრიგოლ ეპისკოპოსი 324
 გუარანდუტ 329
 გუზან გალატოზი 33
 გულბადი 296
 გულქანი 467
 გურგენ 424
 გურგენ კურაპალატი 331
 დავით მეფე 149
 დავით მეფეთა მეფე 449
 დავით IX მეფე 204
 დავითი 325
 დანიელ 131
 დათოვაი 511
 დანიმ 48
 დემეტრე 333, 485
- ევა 330
 ელისაბედ 521
- ელისბალ 328
 ევრემ ეპისკოპოსი 322, 331
 ვარდან ქანელის ძე 260
 ვანე ერისთავი 324
 ზაქარია ამირსპასალარი 77, 177
 ზაქარია მოღარეთუხუცესი 233
 ზვიაი ერისთავი 320
 ზოსიმე კუმურდოელი 325, 326, 327, 329
 თამარ 148, 424
 თამარ “ქალი” 467
 თამარა მეფეთა მეფე და დედოფალი 466
 თედო 39
 თედორე 204, 461
 თედორე წმიდაი 371
 თედორე 39
 თედორემ 154
 თეოდორე სუპატოსი 354
 თემიანი 469
 ივანე 177
 ივანე პატრონი 484
 ინა 468
 იოვანე 182
 იოვანე 349
 ისდიას 76
 ინჰით გურგენის ძე 271, 466, 467
 გეორგი ლაშა მეფე 108
 ლეონ მეფე 320
 ლიპარიტი ქვეშელი 182
 ლუკა 468
 გულბადი 296
 კურიკე 424
 მაზექალი 296
 მანგლაფას 141
 მარიამ 77
 მარიამ 329
 მარიამ დედოფალი 327
 მანდატოვრთ ოვხოვცესი შალვა 141
 მარის 328
 მგელაის 98
 მელქიშედეკ ქართლისა კათალიკოზი 258, 350
 მეფეთა მეფე რუსუდან 149
 მეჭოვრჭლეთ-ოვხოვცესი შალვა 139
 შალვა 177
 მირდატი 326
 მიქაელ 423
 მიქელ 154, 461
 მიქაელ ქართლისა ბინექსალარი 520
- მიხაელ მღვდელი ვარძელაშვილი 236
 მოლოზონი 323
 მომწულისძე 520
 მურგან კუთხის ძე 204
 ნახქოს 468
 ნიკოლოზ 183
 ნოი? 386
 ნოშელმან 47
 იერემია 434
 იოვანე 480
 იოვანე ეპისკოპოსი 320, 324, 330
 იოვანე ოქროპირი ქართლისა კათალიკოზი 263, 349, 516, 519
 ოშებმან 48
 ოქროპირი 539
 ოძრკელი 468
 პავლე 279
 ქიშვადი 296
 პავლე 510
 პავლე მანგლელი 327
 პეტრე ხმალაძე 109
 პეტრე 183
 რატი 76, 486
 როსტომ 469
 როვსოვდან თმოგოველთა ქალი 182
 როშელმან 48
 საბაილოთ 468
 სამოელ 468
 ს(ა)მხარაძე 219
 საოლისძემან 48
 სარო 469
 სოფრონ 97
 სუმეონი 177
 ფარსმან 470
 ქამქამ ოფელი 233
 ქება 139
 ქონქოლას 97
 ქრისტინა 328
 ყუარყუარე 537
 შატელიშვილი ბერიკელა 469
 ჩოგა 256, 257
 ჩოგა ბეშქენის ემაი 434
 ჩქარაი 183
 წმიდაი კუირიკე 388, 389
 წმიდაი მიქაელ 389
 ჭოვრვანი 182
 ჭურვანო რუსუდანი ხარაძე 434
 ჯობინა გამგებელი 539
 პაკობ აკნელი 80

ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Շնորհակալ ենք բոլոր այն անհատներին և կազմակերպություններին, ովքեր նախապես բաժանորդագրվելով սույն աշխատությանը դրանով իսկ աջակից են եղել գրքի լույս ընծայման գործին:

Ադամյան Նաիրի (Երևան) 1

ԱԶՆԱՎՈՒՐԸ` ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

    բարեգործական կազմակերպություն.....10

Աննա Ալեքսանյան (Հրազդան).....1

Առաքելյան Յագոր (Ջավախք, գ. Տուրցխ).....1

Առաքելյան Ոսկեհատ (Ջավախք, գ. Տուրցխ).....1

Ավագյան Մարիամ (Երևան) 1

Ավետիսյան Թագուշ (Ջավախք, գ. Տուրցխ) 1

Ավետիսյան Հակոբ (Ջավախք, գ. Տուրցխ).....1

Ավետիսյան Յուրա (Ջավախք, գ. Տուրցխ).....1

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ.....1

Բալայան Մ. և Վ. (Ստեփանակերտ).....1

Գուրի Եթեր (Ջավախք, գ. Տուրցխ) 1

ԹՈՒՖԵՆԿՅԱՆ հիմնադրամ 1

Ծոռմուտյան Բեկլար (Ջավախք, գ. Ազավրեթ) ...1

Կիրակոսյան Երվանդ (Ջրվեժ).....1

ՀՀԴ ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼՅԱՆ միություն (Երևան)....1

Ղևենյան Մարտին (Ջավախք, գ. Տուրցխ).....1

ՍՍՏԵՆԱԳԱՐԻՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ հիմ-դրամ .4

Մարգարյան Սոս (Էջմիածին).....1

ՄՈՆԹԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ հ/կ (Երևան) 10

Մութաֆյան Արմեն (Փարիզ).....1

Նահատակյան Համլետ (Էջմիածին).....1

ՆԱՐԵԿԱՅԻ ԱՐՎԵՍՏԻ ԿԵՆՏՐՈՆ 1

Մարգարյան Վահե (Ջավախք, գ. Ղաղղլար) 1

Սիլվա Սիփանուհի (Ջավախք, գ. Տուրցխ) 1

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՏՄԱԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԹԱՆԳԱՐԱՆ 1

Տեփոնյան Նորիկ (Ջավախք, գ. Տուրցխ) 1

ՏՈՒՐՅԻՆ ԳՅՈՒՂԻ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՑ

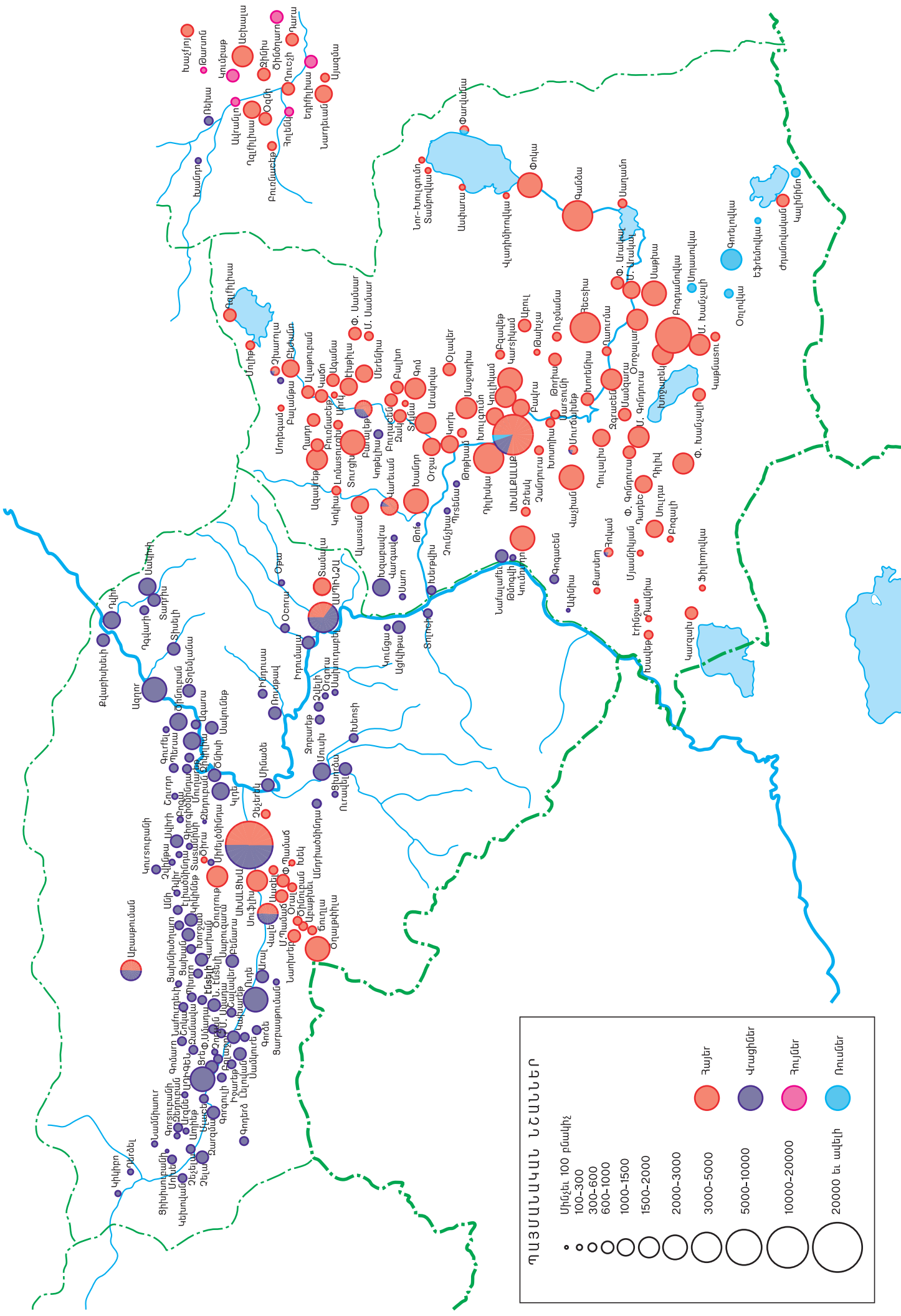
    (Ջավախք, գ. Տուրցխ).....1

Փաշայան Շիրազ (Ջավախք, գ. Տուրցխ) 12

ԱՆԱԼՑԻԱ-ԱԽԱԼՔԱԼՍԵՐ ԳՈՏՈՒ ԱԶԳԱՔԱՇԽԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶ. 1987 թ.

ԴԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

•	Մինչև 100 բնակիչ	Քաղաքային
○	100-300	Քաղաք
○	300-600	Վաղցիներ
○	600-1000	Քույմեր
○	1000-1500	Ռուսներ
○	1500-2000	
○	2000-3000	
○	3000-5000	
○	5000-10000	
○	10000-20000	
○	20000 եւ ավելի	

Օրթա

Սողոմոն

Բունաշեն

Ագարկունի

Լոմատուրցի

Ասպինձա

Տամալա

Կոկիա

Տուրցի

Ալաստան

Բարալի

Խզարավրա

Վարգավ

Խանդուղ

Սարո

Վարենան

Չալ

Թոք

Խանդուղ

Խերթվիս

Չունչիա

Օրջա

Պրտենա

Կոկիա

Դիլիսկա

Թմոզվի

Նաքալաբե

Խուլզուն

Կումուրդո

ԱՆԱԼՔԱԼԱՔ

Չրեսկ

Գոգաշեն

Ափիսա

Վաչիան

Մուսապիա

Քարցե

Հոկամ

Ղուլալիս

Փ. Գյունդուրա

Խավեր

Էրինջա

Սուլդա

Դարդեշ

Դավիսա

Բոզալի

Դիլիս

Կարծախ

Ֆիլիպովկա

Փ. Խան

Տաբաթուր

Մուլիթ

Բալանթա
Մզամ

Զխարուլա
Բեժան

Ալաթուման
Կաճո
Սիրկ
Ականա
Էխթիլա

Փ. Սամսար
Մ. Սամսար

Սերենիա
Բուրաշեն
Բալիտ
Տիկնա
Գոմ

Արակովա

Օլավեր

Մաճադիա

Կուլիկամ
Բգավեր

Կարտիկամ
Աբուլ

Բավրա

Լրճախեր
Թախչա

Թորիա
Ուշմանա

Խորենիա

Յեշտիա

Գրաշեն
Ղաուրմա

Նամգարա

Փ. Արագյալ
Մ. Արագյալ

Գյոնդուրա

Օրոշալար

Սաթիա

Խոջաբեկ
Նինոծմիկ

Մ. Խանչալի
Սպասովկա

Կաթնատու

Օրլովկա

Գորելովկա

Աչալի

Եփրեմովկա

Ժղանովկան

Սամերա

Տամբովկա
Նոր-Խուլգում

Ասփարա

Փարվանա

Կրադիմիրովկա

Փոկա

Գանձա

Սաղամո

Ժղանովկան

1
2

3

4

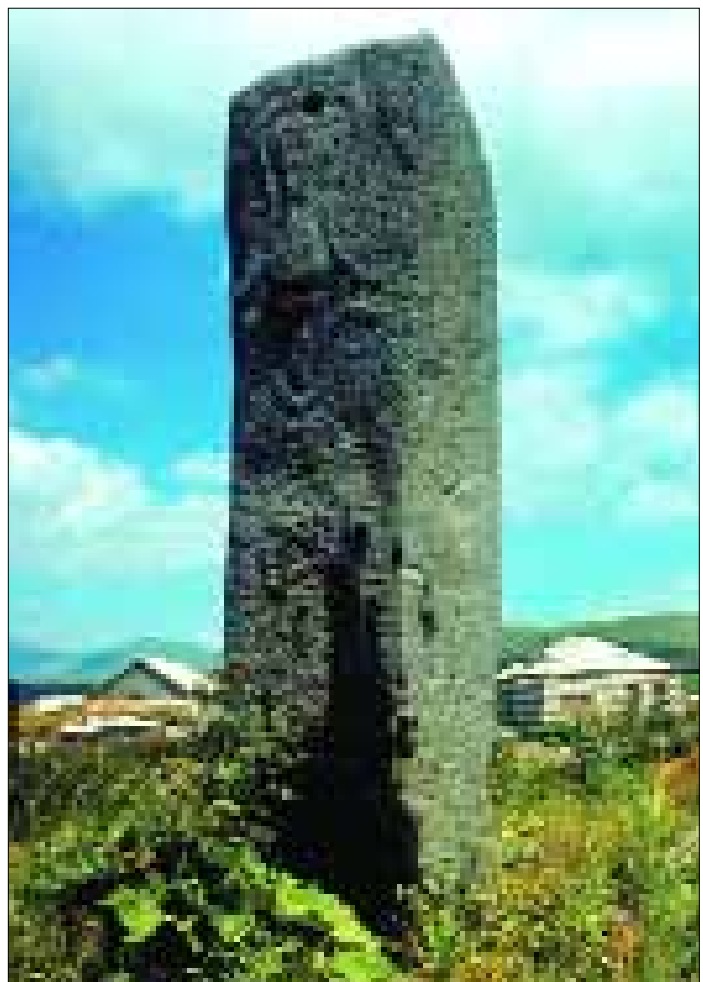

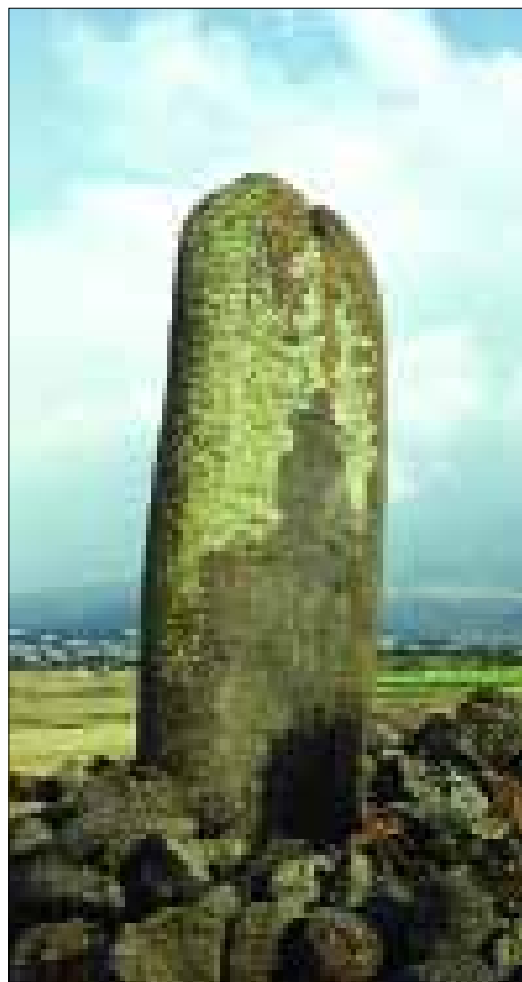

9

10

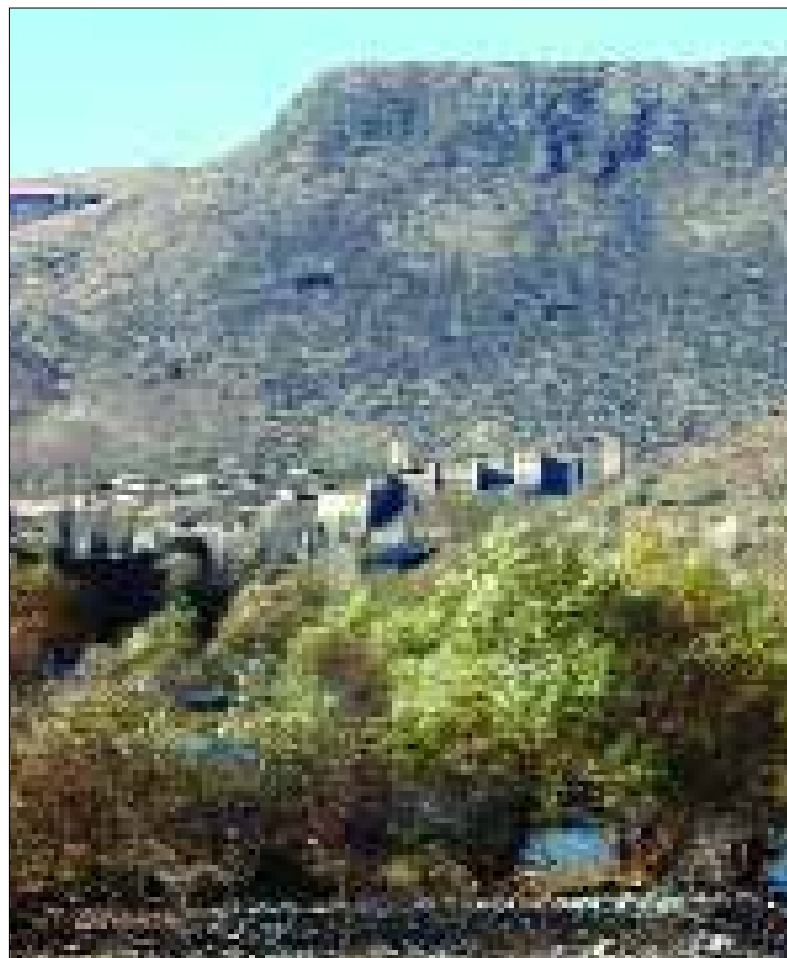

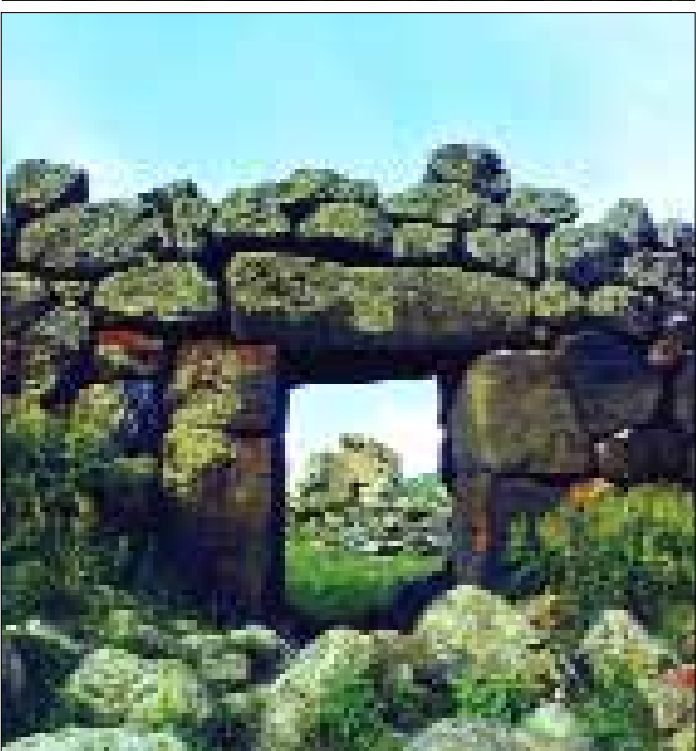

24	26
	27
25	28

29	30
31	32
	33
34	35

36	37
38	39
41	40
	42

43	44
45	
46	47

ԽԱՉՔԱՐԵՐ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

Խաչքարեր

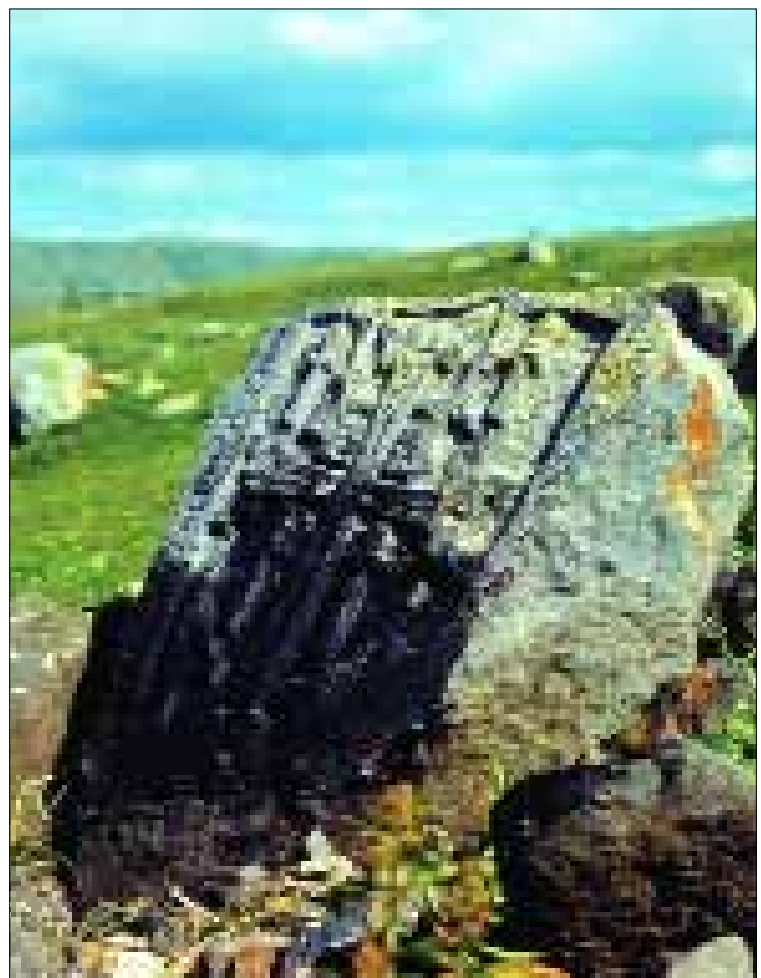

Հայ-ֆաղկեդոնականների խաչքարեր

61	62
63	64

66	67
68	69

ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- Ⓜ Հայերեն վիմագրեր
- Ⓜ Վրացերեն վիմագրեր
- Ⓜ Արաբատառ թուրքերեն վիմագրեր

ՋԱՎԱԽՔ

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Վրացերեն վիճագրերի և գիտական գրականության քննությունը՝
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՔԱՆԱՆՅԱՆԻ

RAA ԳՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱԶՄ

ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՄ	ԷՄՄԱ ԱՔՐԱՅԱՄՅԱՆ
ԽՄԲԱԳԻՐ	ՄԵԼԱՆՅԱ ????????????
ՍՐԲԱԳՐԻՉ	ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ՀԱՍԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՂՆԵՐ	ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ
	ՊԱՐԳԵՎ ՖՐԱՆԿՅԱՆ
	ՄԱՐԻՆԵ ՆԱԶԱՐՅԱՆ
	ԼՅՈՒՍԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՍՏՈՐԱԳՐՎԱԾ Է ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ	23 ՄԱՅԻՍ, 2006
ՏՊԱՔԱՆԱԿ	500
ՏՊԱԳՐՎԱԾ Է	PHOTOGRAVURE ZAVEN & FILS (ԲԵՅՐՈՒԹ)